

VÁLSÁG – KERESKEDELEM

MAGYAR GAZDASÁGTÖRTÉNETI ÉVKÖNYV • 2016

VÁLSÁG – KERESKEDELEM

Főszerkesztő

KÖVÉR György – POGÁNY Ágnes – WEISZ Boglárka

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Hajnal István Alapítvány
Budapest, 2016

Az Évkönyv az MTA támogatásával,
az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport
és az MTA BTK TTI Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet
Kutatócsoport közreműködésével készült.

Az MTA Történettudományi Bizottság Gazdaságtörténeti Albizottságának
megbízásából szerkesztették

DEMETER Gábor, DRASKÓCZY István, GAUCSÍK István,
KÖVÉR György, POGÁNY Ágnes, SIMON Zsolt, SOMORJAI Szabolcs,
SZÁNTAY Antal, TÓZSA-RIGÓ Attila, WEISZ Boglárka

© Szerzők, 2016

© MTA BTK, Hajnal István Alapítvány, 2016

ISSN 2498-8634

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

Köszönet a borítón felhasznált illusztrációkért
a *Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár Képzőművészeti
Gyűjteményének*:

Erdélyi Mór: A váci gőzmalom, akvarell
és a *Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának*:

I. Károly aranyforintja (fotó: Gedai Csaba)

A 100 000-ik Ganz-féle vasúti kocsikerék gyártásának emlékére, 1867
(fotó: Dabasi András)

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Felelős kiadó: Fodor Pál főigazgató

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Szöveggondozó: Nagy Zsejke

Borítóterv: Icsu Molnár István

Tördelés: Horváth Imre

Nyomdai munka: Kódex Könyvgyártó Kft.

Felelős vezető: Marosi Attila

Tartalom

KÖVÉR GYÖRGY	
A magyar gazdaságtörténet-írás öröksége	7
VÁLSÁG	
KISS ANDREA – PITI FERENC – SEBŐK FERENC	
Rossz termékek, élelmiszerhiány, drágaság, (é)hínség – és feltételezhető okaik a 14. századi Magyarországon	23
TÓZSA-RIGÓ ATTILA	
A délnémet üzleti hálózatok megrázkódtatásai a 16. század második felében és a 17. század elején	81
SZÁNTAY ANTAL	
„Életünket és vérünket, de zabot nem”. Habsburg állami pénzügyek és Magyarország a 18. században	113
BOA KRISZTINA	
Hogyan látta az államrendőrség az 1863–1864. évi (é)hínséget?	131
DEMETER GÁBOR	
Válságok és konjunktúrák a Balkánon a 19. században	159
KAPOSI ZOLTÁN	
Válság és alkalmazkodás. A 19. század végi agrárkrízis hatásai a dunántúli uradalmak működésére	195
GAUCSÍK ISTVÁN	
Válság és reintegráció. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű helyzete az első világháború után (1918–1924)	217

POGÁNY ÁGNES

A végső menedék. A pénzügyi válságok kezelése Magyarországon 235

KERESKEDELEM

F. ROMHÁNYI BEATRIX

A beregi egyezmény és a magyarországi sókereskedelem az Árpád-korban .. 265

PÓSÁN LÁSZLÓ

Magyar–porosz kereskedelmi kapcsolatok a középkorban 303

SIMON ZSOLT

Az erdélyi huszadvámok igazgatása a késő középkorban 333

TEKE ZSUZSA

A firenzei Francesco Marsupini magyarországi pályafutása (1489–1539) ... 359

KOVÁCS KRISZTIÁN

A helységek közti kereskedelem és a gazdasági munkák nehézségei
a 18. században. Egy középnemesi család gazdasági levelezése alapján 371

NAGY BOTOND

Az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia utolsó kereskedelmi
és vámegyezménye 379

BEZSENYI TAMÁS

„További működését illetékes helyen biztosítottuk”. Esettanulmány
a korai Kádár-korszak magánkereskedelméről 413

MEGEMLEKEZÉS

BUZA JÁNOS

Búcsú Berlász Jenőtől 427

PAPP KLÁRA

Búcsú Papp Imrétől 431

Szerzők 437

Contents 439

A magyar gazdaságtörténet-írás öröksége

Magyarországon – tudomásunk szerint – először Weisz Béla publikált *Bevezetés a gazdaságtörténetbe* címmel rövid összefoglaló áttekintést 1878-ban.¹ Weisz (1881-től Földes) Béla (1848–1945) Bécsben Lorenz von Stein, Lipcsében Wilhelm Roscher kurzusait látogatta, s közben Pesten folytatott jogi tanulmányai alatt Kautz Gyulát is mesterei közé sorolhatta. A hetvenes évek közepén publicisztikai és statisztikai munkássága mellett a budapesti Kereskedelmi Akadémián a kereskedelem-történet, majd a nemzetgazdaságtan és pénzügytan tanára volt, végül egyetemi, akadémiai, sőt politikai karriert futott be. A magyar gazdaságtörténet másik „kiindulópontjaként” Thallóczy Lajosnak (1854–1916) a kamara hasznáról szóló korai munkáját is megemlíthetjük.² Thallóczy 1885-ben a bécsi közös pénzügyminisztériumhoz tartozó udvari kamarai levéltár igazgatója lett, s bár egész életében fontolgatta a hazai egyetemi karrier lehetőségét, nem ezen az úton futotta be pályáját. Ez a két külön szálon levezetett származtatás, az egyik a nemzetgazdaságtan történeti iskolája felől, a másik a forráskutató historizmus irányából, meglehetősen pontos leírása az induló helyzetnek.

A magyar historiográfiában az áttekintés általában a tudomány professzionalizációjával kezdődik, bemutatva az itthon és külföldön tanulmányokat folytató első szakképzett nemzedékek képviselőit, nyomon kísérve a szakágak közötti és a szakmán belüli specializálódást egészen az intézményesülésig (beleértve a folyóiratok és könyvsorozatok megindítása mellett a tanszékek kiépülését is).³

A professzionalizáció állomásairól szóló írások előszeretettel hivatkoznak a 19–20. század fordulóján több mint egy évtizeden keresztül megjelent *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* című folyóiraatra, amely a maga nemében az első között volt a korabeli Európában.⁴ Ez az állítás persze azzal a korlátozással állja meg a helyét, hogy a szerkesztők (és főként a lap fő finanszírozói, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület és az agrártárca), amikor gazdaságról írtak, valójában legin-

1 Weisz Béla 1878.

2 Thallóczy 1879. A „kettős alapítás” ötlete (Weisz és Thallóczy) tulajdonképpen Gunst Péter Acsádyról szóló monográfiájából származik. Gunst 1961: 89.

3 Kring 1937; Berlász 2010 [1943]; Kövér 2016.

4 Lederer 1969; Vardy 1976: 40–41; Csiki 2003: 20–23; Romsics 2011: 147–148; Erős 2015: 137*.

kább a mezőgazdaságra gondoltak. A *Szemle* szinte egyszemélyes mentora, a levéltáros Tagányi Károly (1858–1924) a kor tudományosságának normái szerint mindenekelőtt a forrásanyagot akarta összegyűjteni egy leendő szintézis megalkotásához. *A magyar gazdaságtörténet főbb forrásai* című alapvető írását mind az OMGE lapja, mind a Történelmi Társulat folyóirata, a *Századok* közölte.⁵ Megközelítését sikeresen egészítette ki Acsády Ignác (1845–1906) dolgozata a *Szemle* második évfolyamában, amely megpróbálta a nemzeti történeti diskurzus kereteiben értelmezni a diszciplína hivatását: „Az állam nemzetközi politikája, háztartása és adóügye, honvédelme és belkormányzata, a műveltség, irodalom és művészet, az egyház s a valláserkölcsei élet mindnyájan szoros kapcsolatban állnak a gazdasági szervezettel, a munka nagy kérdéseivel, a vagyon megosztásával. Az anyagi polgárosodásból táplálkoznak mindnyájan s az anyagi élet alapjainak szilárdságához képest alakul az államszervezet szilárdsága, szabályos, sikeres működése. Mindezt megvilágítani a gazdaságtörténelem hivatása s az ő világításában egészen más képet nyerünk a magyarság hivatásáról s arról az örök emlékeztető munkáról, melyet ezer év folyamán e haza földjén végzett s a mi történelmének főtartalmát, uralmának legszilárdabb jogcímét teszi.”⁶

Tagányi nem győzte sokáig a szerzőkkel és az agrárlobbival való viaskodást, és betegsége miatt 1901 elején le kellett mondania.⁷ Utóda egy másik tradíció folytatójaként Kováts Ferenc (1873–1956), a pozsonyi jogakadémia könyvtárosa, majd professzora lett, aki Boroszlón töltött egyetemi éve alatt Werner Sombart nemzetgazdaságtani előadásait is hallgatta. Kovátsot a gazdaságtörténet historiográfusa utóbb „egyetlen katexochen gazdaságtörténészünknek” minősítette.⁸ S valóban sikerült a *Szemlét* az újonnan indult *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* révén a nemzetközi vérkeringésbe bekapcsolni.⁹ Nem ezen és nem rajta múlt, hogy a *Szemle* finanszírozását 1906-ban a minisztérium (és az OMGE) megszüntette. Ezért a *Szemle* a korán megszűnt szakfolyóiratok listáján is megtalálható. A húszas-harmincas években ugyan többször is napirenden szerepelt újraindítása, a tervekben azonban nem lett semmi.¹⁰ Az 1957-ben Gödöllőn útjára indított *Agártörténeti Szemle* bevezetőjében Kosáry Domokos, miközben megemlékezett „nevezetes és a hazai kutatásban úttörő jelentőségű elődjé” gyanánt a *Szemléről*,

5 Tagányi 1893 (*Köztelek*, 1893. november 11.; *Századok*, 1893. 10.).

6 Acsády 1895: 142–143. Az írás eredetileg előadásként került felolvasásra a Magyar Közgazdasági Társaság gazdaságtörténeti szakosztályának 1895. április 23-i ülésén.

7 „[...] szellemi kimerültségből származó ideggyöngöségem miatt, egy évig sem olvasni (még újságot sem) sem írni (még levelet sem) nem szabad, de azután sem gondolhatok többé ilyen munkára, pedig jóformán a Szemlének éltem és például a levéltárban közzeendő válogatott gazdaságtörténeti anyagot vagy 50 évfolyamra valót gyűjtöttem össze!” Tagányi Károly Kováts Ferenchez, Budapest, 1901. január 9. MTA KIK Kt Ms 2357/237.

8 Berlász 2010: 245.

9 Kováts 1903; Kövér 2013b.

10 Mályusz Elemér Hóman Bálinthoz, Bécs, 1921. január 21. OSZK Kt Fond 15/1021. 2.

megállapította, hogy „a magyar agrártörténeti kutatás múltjából eddig sem a kezdeményezések hiányoztak elsősorban, hanem a folytatások”.¹¹ Való igaz, a századfordulón nemcsak a *Szemle* maradt félbe, hanem a Mandelló Gyula által indított könyvsorozat, a *Társadalom- és Gazdaságtörténeti Kutatások* is.¹²

A gazdaságtörténet históriájának későbbi szakaszaiban is meghatározó szerepet játszott az állami mecénatúra. Egyrészt Thallóczy halála után a Magyar Történelmi Társulat elnökeként és majd ehhez társulva kultuszminiszterként a tudománystratégiát irányító Klebelsberg Kunó a kor színvonalán álló gazdaságtörténeti képzettség megszerzésének és ottani levéltári kutatások céljából, ösztöndíjjal Németországba küldte az ifjú Paulinyi Oszkárt (1899–1982).¹³ Másrészt azonban arról már nem a kultuszminiszter tehetett, hogy a korszak reprezentatívnak szánt újkori forráskiadvány-sorozatában, az úgynevezett *Fontesben* (*Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris*) a tervezett társadalom- és gazdaságtörténeti szekcióban mindössze egyetlen kötet, sőt annak is csak az első része jelent meg végül.¹⁴ Pedig az indulás ezen a téren is ígéretebbnek látszott. A Budavári Tudományos Társaság több, elsősorban gazdaságpolitikai tárgyú munkát adott ki. Ezek egyikeben az akkor még gazdaságtörténésznek készülő Hóman Bálint (1885–1951) meg is fogalmazta a szaktudomány egyik nagy dilemmáját: „[...] a gazdaságtörténet módszere és terminológiája ma még szubjektív természetű; a kutatók speciális – történeti vagy gazdaságtani – képzettségétől irányított ingadozásoknak van alávetve. A történettudósok fogalommeghatározásaikban kelleténél nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az egykorú források sokszor zavaros és rendszertelen gazdasági terminológiájának. Viszont a közgazdászok modern gazdaságtani fogalmak és elméletek korlátai közt mozogva, történetellenesen uniformizálják különböző korok rokonnak látszó, de lényegben eltérő jelenségeit.”¹⁵

A professzionalizáció két világháború közötti lépései sokkal erősebben kötődtek az egyetemi stúdiumokhoz. Domanovszky Sándor (1877–1955) 1914-ben lett a Művelődéstörténeti Intézet rendes tanára, s ezt a tanszéket 1948-ig vezette. Művelődéstörténet cím alatt „a kar kívánságára” kezdett gazdaság- és társadalomtörténeti előadásokat tartani. Iskolateremtő személyiség volt: tanítványai eleinte kereskedelem- és pénztörténetből, majd agrártörténetből dolgoztak fel szemináriumain gazdaságtörténeti témákat.¹⁶ Szakmai képzettségüket nagymértékben egyengette,

11 Kosáry 1957: 3.

12 Kovács 1902; Mandelló 1903. Még két – nem gazdaságtörténeti – kötet kiadása után a sorozat abbamaradt.

13 Klebelsbergnek még a képzettség tartalmára is volt gondja: „Azon leszek, hogy a fiú – esetleg több éven keresztül – tökéletes gazdaságtörténeti kiképzést kapjon, mert éppen gazdaságtörténeti téren lesz sok tennivaló. Csak arra figyelmeztess, hogy alapos közgazdasági kiképzést is igyekezzék magának szerezni, különösen a német gazdaságtörténeti iskola (:Schmoller iskolája:) iránt érdeklődjék.” Klebelsberg Kunó Domanovszky Sándorhoz, Budapest, 1922. augusztus 12. MTA KIK Kt Ms 4525/584.

14 Szabó 1933.

15 Hóman 1921: 3. Hómanról mint gazdaságtörténészről: Draskóczy 2011.

16 Domanovszky Sándor: Curriculum vitae (1945. július 9.). MTA KIK Kt Ms 4180/6; Glatz 1988: 242–275.

hogy mentoruk révén hosszabb-rövidebb időt tölthettek Bécsben, ahol az ottani levéltári anyag feldolgozása mellett egyetemi kurzusokat is látogathattak, leginkább a mintának tekintett Alfons Dopsch szemináriumát (*Seminar für Wirtschafts- u. Kulturgeschichte*). A gazdaság- és művelődéstörténet autonómiájáért másfél évtizeden keresztül eredményes harcot folytató Dopsch komoly ösztönzést jelentett arra is, hogy a szakban megvédett disszertációkat érdemes önálló könyvsorozatban publikálni.¹⁷ A Domanovszky által szerkesztett hazai könyvsorozatban (*Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez*) 1930 és 1943 között tizenöt, zömmel uradalomtörténeti kötet jelent meg. Domanovszky úgy vélte, tarthatatlan, hogy egy agrárországban épp a mezőgazdaság története legyen a gazdaságtörténet-írás elmaradott ágazata. Gazdasági válság idején könyvsorozatot indítani, még ha számíthatott is valaki a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és a földművelési tárca támogatására, nem volt kockázat nélküli vállalkozás. De akkoriban még maguk a szerzők is gyakorta kénytelenek voltak hozzájárulni műveik megjelentetéséhez. Külön érdeme a sorozatnak, hogy kimozdította a gazdaságtörténetet a korábban inkább a középkorhoz s zömmel a gazdaságpolitikához kötődő témakörökből. Új típusú forrásokra irányította a figyelmet, és ezek – szerencsés esetben is – csak mikroléptékben voltak hozzáférhetők. A tíz uradalomtörténeti kötetből a legkorábbi a 15. századi nagybirtok életét, a legkésőbbi a gödöllői Grassalkovich-uradalom 1770–1815 közötti periódusát tárgyalta. Aligha véletlen, hogy a Domanovszky Sándor 60. születésnapjára megjelent Festschrift zárótanulmányát az utóbbi kötet szerzője, egyben a mester egyik legkedvesebb tanítványa írta: Wellmann Imre *Mezőgazdaságtörténetünk új útjai* címmel közölt hiánypótló historiográfiai dolgozata a Domanovszky-iskola addig elért eredményeit foglalta össze.¹⁸ A sorozat darabjairól – egy ígéretesen induló együttműködés keretében – a korszak új francia szakfolyóirata, az *Annales d'histoire économique et sociale* is tudósított, de ez a kapcsolat a harmincas évek második felében már nem talált folytatásra.¹⁹

A korszakban zajlott Magyarországon az első igazi érdemi gazdaságtörténeti módszertani vita, ami szintén a szakma helykeresésének fontos tanújele. Az előzményekhez tartozik, hogy amikor 1931-ben *A magyar történetírás új útjai* címen Hóman meghirdette az általa elképzelt szellemtörténet zászlóbontását, a „Gazdaság- és társadalomtörténet” fejezet megírására felkérése ellenére nem Domanovszky, hanem Dékány István vállalkozott. Nem mintha Dékány nem lett volna a nemzetközi irodalomban és a módszertanban jártas tudós, csak éppen soha egyetlen sort sem publikált, amely gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásról tanúskodott volna. A nagy egészet vizionáló szintetizáló program jegyében a specializáció szerepe alárendeltnek tűnt: „A magyar gazdaságtörténész nem élheti bele magát,

17 Kövér 2015.

18 Wellmann 1937.

19 Kövér 2013c.

nyugati kutatókhoz hasonlóan, abba a programba, hogy kizárólag gazdaságtörténetet ír. A gazdasági fejlődés csak függvénye a katonainak. Pedig történetírónak nehéz beleélni magát a gondolatba, hogy tárgyát nem szabad »specializálnia«, mert az igazi súlypont nem az ő területén van. Végre is történésznek mindig egy életégszet kell látnia a maga arányaiban.”²⁰ E nézetekkel kapcsolatos eszmecsere 1932. január 28-án, a Magyar Közgazdasági Társaság ülésén indult meg. A szellemtörténészek kihívását a Lipcsében tanult, a Kereskedelmi és Iparkamaránál tisztviselősködő Gyömrei Sándor (1892–1957) fogadta el. A „liberálizmus” ellen támadást intéző, Hóman és Szekfű köré tömörült történészcsoporthoz a haladás fogalmának elvetésével és történetietlenséggel vádolta. Egyenesen a magyar gazdaságtörténet tragikumát vélte látni abban, hogy „a régi történetírásból a politika, az újból a szellemtörténet elvei szorítják ki a gazdaságiakat”.²¹ Az 1933. február 9-i ülésen folytatódott vitában többek között Szekfű Gyula tanítványa, ifj. Iványi-Grünwald Béla (1902–1965) kelt az „új utak” védelmére: „A Gyömrei által gazdaságtörténetnek vallott történeti szegmentum ép azzal vallja be az egyetemes történettől való korlátozottságát, hogy pusztán közgazdasági fogalmakkal konstituálhatónak vallja magát. Mi azonban nem hiszünk ebben a korlátozott gazdaságtörténetben; mi történetben hiszünk, s mikor gazdaságtörténetről beszélünk, ez csak anyagunk ideiglenes és körülményekhez alkalmazott korlátozása. A történet jelenségeit nem lehet s nem is szabad más jelenségektől elvonatkoztatva szemlélni.”²² A Domanovszky-tanítvány Lederer Emma (1897–1977) – a brit gazdaságtörténetet mintának véve – a *Századokban* mind a szellemtörténettől, mind Gyömreitől elhatárolódott.²³ A Történelmi Társulat által 1939 és 1943 között kiadott *Magyar művelődéstörténet* öt kötete aztán igyekezett egyszerre megfelelni a specializáció (benne a gazdaság- és társadalomtörténeti aldiszciplínák) igényeinek és a nagy egész feltérképezésének.²⁴

Az előzmények után meglepőnek tűnhet, hogy ebben az időszakban modern kori gazdaságtörténeti szintézis is született. A megrendelő azonban ezúttal nem az állam, hanem egy jellegzetes piacgazdasági aktor, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank volt. Eckhart Ferenc (1885–1957), aki Thallóczy szárnyai alatt bécsi levéltárosként kezdett érdeklődni a 18. századi gazdaságpolitika története iránt, munkája előszavában szabadkozott is, hogy „előmunkák hiányában” könyvében „inkább statisztikai anyagra, mint a gazdasági élet rugóit megmutató emberi dokumentumokra” volt kénytelen támaszkodni.²⁵ Az utalás elég egyértelműen reagált Szekfű Gyula *Magyar történetére*, amelyben a szerző hangoztatta: „Az agrárviszonyok, s

20 Dékány 1931: 207.

21 Gyömrei 1932: 678.

22 Ifj. Iványi-Grünwald 1933: 364.

23 Lederer 1933.

24 Magyar művelődéstörténet é. n.

25 Eckhart 1941: 3.

általában a gazdasági és társadalmi fejlemények rajzában lehetőleg tartózkodom az igen gazdag statisztikai anyag felhozásától, miután az a lényeges kérdéseket úgysem világítja meg”.²⁶ A forráshasználattal is kapcsolatos nyílt vagy burkolt polémia nyilvánvalóan maga is része egy diszciplína helyfoglalásának.

A második világháború, majd még inkább az 1948 utáni hatalomátvétel markáns cezúrát hozott a gazdaságtörténet-írás életében is. Ekkoriban mindenekelőtt a szovjet történetírás fordításban kiadott eredményeit tekintették iránymutatónak. A megújult marxista nyelvezet és a centralizált intézményes átszervezés erőterében úgy tűnt, hogy korábban soha nem is képzelt virágkor köszönt be a gazdaságtörténet számára. A történettudomány első öt éves tervében komoly erőforrások, formálódó új szakembergárda és „tematikai súlypontok” szolgálták mindenekelőtt a legújabb kor kutatását és az ipartörténet fellendítését.²⁷ Persze sohasem téveszthetjük szem elől, hogy bár a marxizmus kelet-európai változatában a gazdaság meghatározó, de azért a politika az elsődleges. Az egész történettudomány s azon belül a gazdaságtörténet egyik zászlóshajója a Teleki Intézetből őrségváltással átszervezett MTA Történettudományi Intézet lett, a másik az újonnan alapított Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszéke. Új munkaszervezeti formát jelentettek az úgynevezett munkaközösségek, amelyekben szerencsés esetben a régi nemzedék szakemberei és a még egyetemista ifjú titánok működhetek együtt elsősorban az államosítások révén a levéltárakba került óriási, korábban érintetlen forrásanyag kicédulázásában és feldolgozásában. A működését megkezdett tizenkét munkaközösség közül öt volt tisztán gazdaságtörténeti (vagy tágabban gazdaság- és társadalomtörténeti jellegű). A munkaközösségek szerepét azonban hamarosan háttérbe szorították az új egyetemi tankönyv szintetizáló munkálatai, amelyek egészen a hetvenes évekig elhúzódtak, és sohasem nyertek befejezést. Csak később, az Akadémia által célhitellel finanszírozott kutatások révén, már új alakban tért vissza ez a kollektív forma a tudomány menedzselésének rendszerébe. Így nyílt lehetőség a gazdaság- és társadalomtörténet vidéki műhelyeinek életben maradására. Itt mindenekelőtt Szabó István (1898–1969) debreceni agrártörténeti iskolájának kibontakozására gondolhatunk. Volt azonban szemléletileg kritikus, de módszertanilag érdemi folytatása a korábbi uradalomtörténet-írásnak is, amelyben a politikai fordulat révén kutathatóvá vált forrásanyag szisztematikus kiaknázása és a szakirodalmi hagyomány számbavétele egyaránt meghatározónak bizonyult.²⁸ Sikeresen örökölte tovább a társadalom- és gazdaságtörténet-írás hagyományát szorongatott körülmények között az erdélyi historikusok nagy nemzedéke: Jakó Zsigmond (1916–2008), Imreh István (1919–2003), Csetri Elek (1924–2010) és a ma is élő Egyed Ákos.²⁹

26 Szekfű é. n.: VII. 445.

27 Lederer 1952; Sándor Vilmos 1954; Berend–Ránki 1955. Áttekintően az ötvenes évekre lásd: Kövér 2012.

28 Szabad 1957.

29 Pál 2010; Both 2012.

Az MKKE Gazdaságtörténeti Tanszéke Pach Zsigmond Pál (1919–2001) vezetésével új gazdaságtörténeti tananyag kidolgozására koncentrált erőit, s közben arra törekedett, hogy a korábbi korszak történetírását kritikailag megrostálja az új, üdvöztőnek gondolt politikai szempontok szerint.³⁰ A tananyagok kidolgozása mellett, amely a hatvanas években már az 1945 utáni korszakot is magában foglalta, a tanszék egy könyvsorozatot is elindított *Gazdaságtörténeti értekezések* címen, melynek keretében 1958 és 1975 között hét kötet jelent meg, jelezve, hogy a tanszék az újkori agrár-, ipar-, kereskedelem- és várostörténetre egyaránt kiterjesztette figyelmét. S az iskola még a hetvenes évek végén is hajtott „újabb hajtasokat”.

Az ötvenes évek második felétől egy sor aldiszciplína is újjáéledt. A már korábban említett, máig létező *Agrártörténeti Szemle* mellett az 1963-ban a Mezőgazdasági Múzeumban alapított agrártörténeti kutatócsoport nemcsak a múzeum évkönyvének kiadásában, hanem a nemzetközi agrártörténeti bibliográfia (*Bibliographia historiae rerum rusticarum internationalis*) publikálásában is oroszlánrészt vállalt. A hetvenes évektől a *Szemle* elindított egy *Agrártörténeti tanulmányok* című könyvsorozatot, amelyből összesen tizennégy kötet jelent meg a rendszerváltásig. Először csak egy tervezett szintézis elkészült darabjait adta közre, de az uradalomtörténetből újjászülető nagybirtoküzem-történet munkálatai is itt láttak napvilágot. Nyilván nem véletlen, hogy a sorozat legtöbb darabja Szabó István tágabb tanítványi körének tolla alól került ki, s a tematika a középkortól egészen a térszerzésig ívelt. A Központi Statisztikai Hivatal könyvtára mellett működő kutatócsoport vezetőjeként 1958-tól Dányi Dezső (1921–2000) adta ki a *Történeti statisztikai tanulmányok* és a *Történeti statisztikai közlemények* füzetait.³¹ A hetvenes évektől vett újabb lendületet a kézműves- és céhesipar történetének kutatása is, amely egy regionális és nemzetközi konferenciasorozat köré szerveződve jelentette meg az előadásokat (Kézművesipartörténeti Szimpózium / Internationales Handwerksgechichtliches Symposium). A sorozat spiritus rectora – a Veszprémi Akadémiai Bizottság képviselőjében – Éri István (1929–2009) volt.³²

A módszertani és szervezeti értelemben megújuló nemzetközi gazdaságtörténet-írás főáramába a hatvanas évektől a vezető magyar gazdaságtörténészek, elsősorban a már említett Pach Zsigmond Pál és tanítványai, Berend T. Iván és Ránki György (1930–1988) sikeresen kapcsolódtak be.³³ Sokat jelentett, hogy a Ford-ösztöndíjak révén már nemcsak egy-egy konferencia-részvétel erejéig lehetett bepillantást nyerni a szakma nemzetközi műhelyeibe.³⁴ Bár megkéskéve, elsősorban a

30 Sándor–Berend 1954; Sándor Pál 1954. A bírálatok elidegenítően hatottak a régi nemzedék még aktív tagjaira. Szabó István például lemondott a Történelmi Társulatban viselt összes tisztségéről. Lásd: Erős (szerk.) 2003: 321–323.

31 Faragó 2015.

32 Szulovszky 2002.

33 Erdmann 1987.

34 Berend 1997: 153, 168.

növekedési és elmaradottsági teóriák paradigmája révén eljött az elméleti-módszertani recepció időszaka is (a marxizmus egyszerre sorolhatta magát mindkét, egyébként egymással éles ellentétben álló irányzathoz), a közgazdaságtan és a történetírás közötti párbeszéd újra megindult. A „kliometrikus forradalom” eredményeinek hazai adaptációs kísérleteit viszont érezhető idegenkedés fogadta.³⁵ Pedig a nemzetközi porondon – elsősorban Katus László (1927–2015) munkásságára tekintettel – az újonnan alapított európai gazdaságtörténeti folyóirat, a *Journal of the European Economic History* első számában már a kvantitatív gazdaságtörténet-írás budapesti győzelmét vizionálták.³⁶ A kvantitatív történetírás persze nemcsak Budapesten, de az egész kontinensen sem diadalmaskodott akkoriban, s a kliometria módszertani hozadékának érdemi megismertetése a rendszerváltás utánra maradt.³⁷ Ugyanakkor a lengyelek mellett egyedül a magyar gazdaságtörténetnek sikerült „betörnie” komparatív elemzésekkel a nemzetközi piacokra, s ebben kivételesen nagy szerepet játszott a közép-kelet-európai összehasonlító perspektíva, s annak módszertani megalapozása.³⁸ A nemzetközi integráció csúcspontjának tekinthető, hogy a teljesítmény elismeréseként 1982-ben az International Economic History Association Budapesten tartotta világkongresszusát. A kongresszus egyik főreferátumát, a nagybirtok és parasztbirtok igazi *longue durée* – a középkortól a modern korig ívelő – áttekintésével a régi intézeti gárda gazdaság-, technika- és mentalitástörténetben egyaránt otthonosan mozgó tagja, Makkai László (1914–1989) tartotta.³⁹ A hatvanas évektől a szervezett kapcsolatok és a „totális történelem” víziója révén az *Annales* hatása befogadhatónak és emészthetőnek bizonyult a magyar történetírás számára.⁴⁰

A rendszerváltás ismét a politikatörténetet tolta előtérbe. Mindez a történetírás saját jelenének tükröződésén túl a gazdasági determinizmust hirdető, hegemoniáját veszítő marxista korszak sajátos utóhatásaként is felfogható. A pluralizálódás azonban nem várt gyümölcsöket is hozott. Tágabb tér nyílt az interdiszciplinaritás számára, s ebben a források ritkasága folytán a középkorászok,⁴¹ roppant bősége miatt pedig a modernkorosok jártak az élen. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1988-as megalakulása, évente tartott konferenciasorozatának kötetei (*Rendi társadalom – polgári társadalom*), majd a *Korall* című folyóirat létrejötte megerősítette a társadalom- és humántudományok egymásrataltságát, s ezáltal a társadalomtudományos történetírás paradigmáját követő társadalomtörténetet hozta helyzetbe. Új tanszékek alakultak, szakirányos PhD-képzés indult. Az ELTE

35 Benda 1975; Ránki 1977; Halmos 2001; Kövér 2013a.

36 Katus 1970; Gross 1972.

37 Eddie 1996.

38 Berend–Ránki 1974; Berend–Ránki (eds.) 1982.

39 Makkai 1982.

40 Vita 1969; Czoch 2015.

41 Kubinyi et al. (szerk.) 2008.

Történettudományi Doktori Iskoláján belül az alapító Bácskai Vera munkásságához illően elsősorban várostörténeti profillal jött létre oktatási program, amelyhez a University of Leicester doktori iskolájában posztgraduális ösztöndíjas helyek is kapcsolódtak.⁴² Szegeden és Pécsen is az újabb generációhoz tartozó gazdaság- és társadalomtörténész professzorok kinevezésére került sor. Új szintézisek láttak napvilágot. A hosszú távú gazdasági növekedés összehasonlító vizsgálata nemzetközileg elismert eredményeket hozott.⁴³ Régi-új tudományágak jelentkeztek évkönyvekkel: a történeti demográfia 2000-től (*KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyv*), a várostörténet 2006-tól (*URBS*). A magyar gazdaságtörténet megszakított folytonosságának legalább utólagos helyreállítására Buza János tett kísérletet a Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszéke és az ehhez kötődő akadémiai kutatócsoport élén egy 2001 és 2010 között öt kiadványt hozó sorozat indításával (*Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek*). A szocialista korszak üzemtörténet-írása után meghonosodott a nemzetközi mintákat követő vállalkozói életút kutatás, a vállalat történet, a business history, s ennek egyik ágaként újjászületett a banktörténet.⁴⁴ A debreceni agrártörténeti iskolának továbbra is komoly kisugárzása van: például Orosz István saját vagy adoptált tanítványai révén a Tiszántúltól egészen Pannóniáig, sőt még azon is túl. Elegendő csak olyan, sajnos közülünk nemrég eltávozott nevekre utalni, mint Tóth Tibor (1941–2011), Papp Imre (1948–2015), Vári András (1953–2011).⁴⁵ Itt érdemes megemlítenünk a Szirácsik Éva által szervezett uradalomtörténeti konferenciák köteteit is, melyek 2010 óta sorra jelennek meg a *Discussiones Nogradenses* kiadványsorozatban.

A legújabb fejlemények tükrében, amikor akadémiai támogatással létrehozott kutatócsoportok megalakulásával komoly erők összpontosulhatnak a gazdaságtörténetre, időszerűnek látszott, hogy megpróbáljunk fórumot biztosítani a különböző korszakok egymástól elszigetelve tevékenykedő specialistáinak párbeszédéhez. Az ELTE BTK-n 2012-ben létrejött az e sorok szerzője által vezetett MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport, Weisz Boglárka irányításával pedig 2015-ben alakult az MTA BTK Történettudományi Intézetében működő Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténeti Kutatócsoport. E háttér nélkül aligha mertünk volna belevágni ebbe a vállalkozásba. Ebben a helyzetben talált meg bennünket erdélyi középkorász kollégánk, Simon Zsolt régóta dédelgetett javaslata egy évkönyv kiadására, s az MTA Gazdaságtörténeti Albizottsága felkarolta a kezdeményezést. Így kerülhet most nyomdába a *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* első, 2016-os kötete.

Két olyan témával indítunk, amely egyáltalán nem tartozott a honi gazdaságtörténet favoritjai közé. Válságtörténetről – először és utoljára – Surányi-Unger

⁴² Corfield 1999.

⁴³ Tomka 2011; Tomka 2013.

⁴⁴ Pogány 1999; Halmos 2008; Klement 2012.

⁴⁵ Papp 2016; Vári 2009; Kaposi 2001; Kaposi 2002; Varga 2014.

Tivadar 1921-ben publikált összefoglalót, ám őt csak a pénzügyi és kereskedelmi válságok érdekelték.⁴⁶ Mára viszont, különösen a 2008-ban kirobbant válság hatására nemzetközileg olyan mértékben megélnéült a válságtörténet kutatása, olyan mennyiségű irodalom született, hogy szinte lehetetlen teljes körű nyomon követése. Konferenciák szerveződtek, folyóiratok sora tematikus különszámokat publikált.⁴⁷ A mi kutatócsoportunk olyan alapkutatások elvégzésére vállalkozott, amelyek a 19–20. századi válságok gazdaság-, társadalom- és mentalitástörténetét együttesen veszik célba. Különös figyelmet fordítunk arra, hogy a válságok széles spektrumát vonjuk be a vizsgálatokba (éhínség, árvíz, járvány, demográfiai, mezőgazdasági, ipari, pénzügyi és kereskedelmi válság); hogy ezek összefüggéseit, kölcsönhatásait, társadalmi hatásait nemzetközi összehasonlító perspektívában tárjuk fel. A csoport közös kutatómunkájának első eredményei a *Korall*, valamint az *Aetas* folyóirat tematikus számaiban jelentek meg, de sor került egy német nyelvű tanulmánykötet publikálására is.⁴⁸ A piacok és a kereskedelem története is elhanyagolt területnek számított – talán a külkereskedelem kevésbé, de a belkereskedelem annál inkább.⁴⁹ Öröndetes fejlemény, hogy a gazdasági kapcsolatok infrastruktúráját is vizsgáló Lendület kutatócsoport legújabbán megjelent kötetében a piacok milyen sokféle látószögből és módszertanilag interdiszciplináris megközelítésben kerültek terítékre.⁵⁰

Évkönyvünkben a válságtörténeti blokk nyolc tanulmányból áll, és átfogja a 14. századi éhínségektől a 19. század végi agrárválságon át a 20. századi pénzügyi válságokig a jelenségek széles spektrumát. Térben a 16. századi délnémet üzleti hálózatoktól a 19. századi Balkánig cserkésszük be az európai kontinenst. A doktórandszt és akadémiai doktort egyaránt felvonultató szerzőgárda érdeklődését nemcsak a válságkezelés keltette fel, de – ahol erre lehetőség nyílt – sor került az adatsorok kvantitatív elemzésére is. A kereskedelem-történeti blokkban hét tanulmányt teszünk közzé: ezek az Árpád-kortól a szocialista kori magánkereskedelemig ívelnek. Beletartozik a tárgykörbe a magyar–porosz külkereskedelem és egy firenzei kereskedőcsalád magyarországi pályafutása mellett az erdélyi huszadvámok késő középkori igazgatása éppúgy, mint az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia utolsó vámegyezménye. Műfajilag kisebb közleményektől átfogó elemző tanulmányokig terjed a paletta. Kötetünkben két nekrológnak is helyet adtunk: az egyik a magyar gazdaságtörténet-írás doyenjének temetésén hangzott el, a másik korán eltávozott kortársunk sírjánál. Hivatásunkhoz illően az emlékeztetés fórumának szerepét is felvállaljuk.

⁴⁶ Surányi-Unger 1921.

⁴⁷ Pogány 2013.

⁴⁸ *Korall*, Válság/történetek, 2013, 54; *Aetas*, Krízis és történelem, 2014, 4; Keller et al. (Hrsg.) 2015.

⁴⁹ Nagy 2012.

⁵⁰ A Lendület kutatócsoport programjáról lásd Weisz Boglárka 2015; a tanulmánykötet: Weisz Boglárka (szerk.) 2016.

A fő célkitűzés azonban elsősorban az volt, hogy egymás olvasására invitáljuk a különböző korszakok szakértőit, s hogy ebbe Erdély és a Felvidék, sőt minden határon inneni és határon túli gazdaságtörténet iránt érdeklődő kutató bekapcsolódhasson. Ennek megfelelően rekrutálódott szerkesztőbizottságunk is. Ám tudatában vagyunk annak, hogy bár az első lépés megtétele sem volt könnyű, az igazán nehéz feladat kezdeményezésünk jövőbeli folytatása lesz.

FORRÁSOK

MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (MTA KIK Kt)
Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZK Kt)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Acsády Ignác 1895: A magyar gazdaságtörténet feladatai. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle [MGtSz]* (2.) 137–158.
- Benda, Gyula 1975: New Economic History. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* (1.) 261–276.
- Berend Iván – Ránki György 1955: *Magyarország gyáripara. 1900–1914*. Budapest
- Berend, T. Iván – Ránki, György 1974: *Economic Development of East-Central Europe in the 19th & 20th Centuries*. New York [Magyarul: Berend T. Iván – Ránki György 1969: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Budapest]
- Berend, T. Iván – Ránki, György (eds.) 1982: *Industrialization and the European Periphery 1780–1914*. Cambridge [Magyarul: Berend T. Iván – Ránki György (szerk.) 1979: *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a 19. századi Európában*. Budapest]
- Berend T. Iván 1997: *A történelem – ahogyan megéltem*. Budapest
- Berlász Jenő 1943: A magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írás kialakulása. *Közgazdasági Szemle* (67.) 11–12. 1076–1096. [Újra megjelent: In: Berlász Jenő 2010: *Erdélyi jobbágyság – magyar gazdaság (Válogatott tanulmányok)*. Szerk. Búza János – Meyer, Dietmar. Budapest, 242–259.]
- Bognár Szabina 2013: „...a hazai gazdaságtörténet alapítójának és mesterének hálás ragaszkodással...” Tagányi Károly a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle élén (1894–1901). *Ethnographia* (124.) 3. 273–297.
- Both Noémi Zsuzsanna 2012: Népszolgálat és kompromisszum. Életmű a szocialista Romániában. *Magyar Kisebbség* (17.) 1–2. (63–64.) 273–305.
- Corfield, Penelope J. 1999: Urban History in Hungary. A Conversation with Vera Bácskai. *Journal of Urban History* (25.) 4. 514–535.
- Czoch Gábor 2015: Az Annales történetírásának magyarországi recepciója az 1960-as években. In: Erdősi Péter – Klement Judit (szerk.): *Vis-à-Vis. Tanulmányok az Atelier fennállásának 25. évfordulójára*. Budapest, 111–145.
- Csíki Tamás 2003: *Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történeti irodalomban (1945-ig)*. Debrecen
- Dékány István 1931: Gazdaság- és társadalomtörténet. In: Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, 183–237.

- Draskóczy István 2011: Hóman Bálint, a gazdaságtörténet művelője. In: Ujváry Gábor (szerk.): *Történeti áttekintés: Hóman Bálint, a történész és a politikus*. Budapest, 40–57.
- Eckhart Ferenc 1941: *A magyar közgazdaság száz éve. 1841–1941*. Budapest
- Eddie, M. Scott 1996: *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Debrecen
- Erdmann, Karl Dietrich 1987: *Die Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historique*. Göttingen [Átdolgozott angol változata: Kocka, J. – Mommsen, W. J. (eds.) 2005: *Toward a Global Community of Historians. The International Historical Congress and the International Committee of Historical Science 1898–2000*. New York – Oxford]
- Erdős Vilmos (szerk.) 2003: *A harmadik út felé. Szabó István történész cikkeiben és dokumentumokban*. Budapest
- Erdős Vilmos 2015: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Budapest
- Faragó Tamás 2015: *Három évtized. A KSH Könyvtár Történeti Statisztikai Kutatócsoportjának története (1954–1985)*. Budapest
- Glatz Ferenc 1988: Domanovszky Sándor. Történetíró és tudományszervező. In: Glatz Ferenc: *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987*. Budapest, 242–275.
- Gross, Nachum T. 1972: The Triumph of Quantitative Economic History in Budapest. *Journal of the European Economic History [JEEH]* (1.) 153–161.
- Gunst Péter 1961: *Acsády Ignác történetírása*. Budapest
- Gunst Péter 2000: *A magyar történetírás története*. Debrecen
- Gyömrei Sándor 1932: A magyar gazdaságtörténet-írás új útja. *Közgazdasági Szemle* (56.) 661–669.
- Halmos Károly 2001: Közgazdaság és történelem – a narratív és neoinstitucionalista fordulat után. *Korall* 5–6. (ősz–tél) 206–220.
- Halmos Károly 2008: *Családi kapitalizmus*. Budapest
- Hóman Bálint 1921: *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*. Budapest
- Ifj. Iványi-Grünwald Béla 1933: Vita a gazdaságtörténet módszeréről. *Közgazdasági Szemle* (57.) 360–376.
- Kaposi Zoltán 2001: A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században. *Agrártörténelmi Szemle* (4.) 1–2. 239–261.
- Kaposi Zoltán 2002: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Budapest–Pécs [Német kiadás: Kaposi, Zoltán 2007: *Die Entwicklung der Wirtschaft und Gesellschaft in Ungarn 1700–2000*. Passau]
- Katus, László 1970: Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867–1913). A Quantitative Analysis. In: *Socio-Economic Researches on the History of East-Central Europe*. Budapest, 35–129.
- Keller, Márkus – Kövér, György – Sasfi, Csaba (Hrsg.) 2015: *Krisen/Geschichten in mitteleuropäischem Kontext: Sozial- und Wirtschaftsgeschichtliche Studien zum 19./20. Jahrhundert*. Wien
- Klement Judit 2012: *Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében*. Budapest
- Kosáry Domokos 1957: Bevezetés. *Agrártörténelmi Szemle* (1.) 1–2. 3–8.
- Kováts Ferenc 1902: *Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincad-könyv alapján. Történet-statisztikai tanulmány*. (Társadalom- és Gazdaságtörténeti Kutatások 1.) Budapest

- Kováts, Franz 1903: Ungarische Bibliographie 1900–1902. *Vierteljahrsschrift für die Sozial- und Wirtschaftsgeschichte [VSWG]* (1.) 605–617.
- Kövér György 2003: A gazdaságtörténet-írás újabb útjai. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, 281–301.
- Kövér György 2012: A magyar történettudomány első öt éves terve és a gazdaságtörténet-írás. In: Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): *Tudomány és ideológia között*. Budapest, 22–43.
- Kövér György 2013a: Fordulat, forradalom után? A magyar gazdaságtörténet-írás a nemzetközi trendek tükrében. *Századok* (147.) 1. 189–205.
- Kövér György 2013b: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (1894–1906) gazdaságtörténete. Intézményi megközelítés és historiográfia. *Történelmi Szemle* (55.) 2. 201–224.
- Kövér György 2013c: Az Annales születése és a magyar gazdaságtörténet-írás. In: Bárány Attila et al. (szerk.): *„A francia történetírás hazai nagykövete”. Ünnepi kötet Papp Imre 65. születésnapjára*. Debrecen, 215–223.
- Kövér György 2015: Alfons Dopsch és a magyar gazdaságtörténet-írás. In: Erős Zsolt – Gyarmati György (szerk.): *Kortárs panoráma. Tanulmányok a 70 éves Vonyó József tiszteletére*. Budapest–Pécs, 73–106.
- Kövér, György 2016: Crossroads and Turns in the Hungarian Economic History. In: Boldizzoni, Francesco – Hudson, Pat (eds.): *Routledge Handbook of Global Economic History*. London – New York, 242–257.
- Kring, Miklós 1937: Węgierska historiografia społeczno-gospodarcza w ostatnich 25 latach. *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych* (6.) 232–234.
- Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter (szerk.) 2008: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Budapest
- Lederer Emma 1933: A legújabb gazdaságtörténeti irodalom problémái. *Századok* (67.) 1–3. 12–37.
- Lederer Emma 1952: *Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon*. Budapest
- Lederer Emma 1969: *A magyar polgári történetírás rövid története*. Budapest
- Magyar művelődéstörténet é. n. [1939–1943]: Domanovszky Sándor et al. (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. I–V. Budapest
- Makkai, László 1982: Grand domaine et petites exploitations, seigneur et paysan en Europe au Moyen Age et aux temps modernes. *The Eighth International Economic History Congress, Budapest 1982. „A” Themes*. Budapest, 3–44.
- Mandelló Gyula 1903: *Adalék a középkori munkabérek történetéhez*. (Társadalom- és Gazdaságtörténeti Kutatások 2.) Budapest
- Nagy, Balázs 2012: The Study of Medieval Foreign Trade in Hungary: A Historiographical Overview. In: Rössner, Philipp Robinson (ed.): *Cities – Coins – Commerce. Essays Presented to Ian Blanchard on the Occasion of his 70th Birthday*. Stuttgart, 65–77.
- Pál Judit 2010: Néhány gondolat az erdélyi újkori társadalomtörténet-írás helyzetéről. *Erdélyi Múzeum* (72.) 1–2. 10–16.
- Papp Imre 2016: *Agrár- és társadalomtörténeti tanulmányok a 18. századi Franciaországról*. Szerk. Bárány Attila – Györkös Attila – Jakab Melinda. Debrecen
- Pogány, Ágnes 1999: Business History in Ungarn. In: Teichova, Alice – Matis, Herbert – Resch, Andreas (Hrsg.): *Business History. Wissenschaftliche Entwicklungstrends und Studien aus Zentraleuropa*. Wien, 77–87.

- Pogány Ágnes 2013: A nagy válság nagy magyarázatai. Az 1930-as évek gazdasági válsága az újabb szakirodalom tükrében. *Korall* (14.) 54. 153–174.
- Ránki György 1977: *Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet választútjai*. Budapest
- Romsics Ignác 2011: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest
- Sándor Pál 1954: A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához (A felszabadulás előtti irodalom bírálata). *Századok* (88.) 2–3. 173–419.
- Sándor Pál – Berend Iván 1954: Gazdaságtörténetírásunk és oktatásunk néhány kérdése a párt- és kormányhatározatok útmutatásai után. *Századok* (88.) 1. 189–195.
- Sándor Vilmos 1954: *Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900*. Budapest
- Surányi-Unger Tivadar 1921: *A gazdasági válságok történetének vázlata 1920-ig*. Budapest
- Szabad György 1957: *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra*. Budapest
- Szabó Dezső 1933: *A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában*. 1. (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris / Magyarország újkori történetének forrásai. Iratok a magyar társadalom- és gazdaságtörténethez) Budapest
- Szekfü Gyula é. n.: *Magyar történet*. VII. A tizenkilencedik és huszadik század. Budapest
- Szulovszky János 2002: Harminc év publikációi. Az MTA VEAB Kézművesipartörténeti Munkabizottsága kiadványainak tartalommutatója (1972–2002). In: Szulovszky János (szerk.): *X. Kézművesipartörténeti Szimpózium*. Budapest, 171–199.
- Tagányi Károly 1893: A magyar gazdaságtörténet főbb forrásai. *Köztelek*, november 11.; *Századok* (27.) 10. 915–919.
- Thallóczy Lajos 1879: *A kamara haszna (lucrum camerae) története – kapcsolatban a magyar adó- és pénzügy fejlődésével*. Budapest
- Tomka Béla 2011: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig*. Budapest
- Tomka, Béla 2013: *A Social History of the Twentieth-Century Europe*. London – New York
- Vardy, Steven Bela 1976: *Modern Hungarian Historiography*. Boulder
- Varga Zsuzsanna 2014: Az összehasonlító kutatások térhódítása az európai agrártörténet-írásban. In: Manhercz Orsolya (szerk.): *Historia critica. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből*. Budapest, 453–461.
- Vári, András 2009: Güter und Grafen. Die Großgrundbesitzer Ungarns im Spannungsfeld zwischen der höfischen Gesellschaft und den eigenen Herrschaftsbereichen 1740–1848. In: Cerman, Ivo – Velek, Luboš (Hrsg.): *Adel und Wirtschaft. Lebensunterhalt der Adeligen in der Moderne*. München, 267–283.
- Vita a Történettudományi Intézetben az Annales kör történetfelfogásáról 1969: *Századok* (103.) 5–6. 1118–1134. (Katus László, Makkai László, Niederhauser Emil írásai)
- Weisz Béla 1878: *Bevezetés a gazdaságtörténetbe*. Budapest
- Weisz Boglárka 2015: A magyar gazdaság mozgatórugói a középkorban. Az MTA BTK Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport programja. *Történelmi Szemle* (3.) 487–506.
- Weisz Boglárka (szerk.) 2016: *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest
- Wellmann Imre 1937: Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*. 1937. május 27. Budapest, 664–714.

VÁLSÁG

Az 1736-os sziléziai éhínség emlékérmé, *Magyar Nemzeti Múzeum Éremtár*
(fotó: Dabasi András)

Rossz termékek, élelmiszerhiány, drágaság, (éh)ínség – és feltételezhető okaik a 14. századi Magyarországon¹

Bevezetés: célok, források, terminológia

Köszönhetően a 14. századra vonatkozó, ugrásszerűen növekvő számú és a korábbiaknál részletesebb dokumentációnak, különösen az okleveleknek, a megelőző évszázadokhoz képest többek között a század ínséges éveiről is több magyarországi adattal rendelkezünk.² A korábbi időszakok jóval szerényebb forrásadottságai – kivéve talán a tatárjárás alatti és utáni nagy éhínség adatgazdagságát³ – egyelőre nem teszik lehetővé annak eldöntését, hogy a korábbiakhoz képest jelentősen nagyobb számú ínség- és éhínség- említés valóban jelentősen megnövekedett számú ínséges esetet takar, vagy inkább hangsúlyozza a korábbi időszakok hazai forráshiányát. A biztosan ínséges, rossz terméssel, illetve élelmiszerhiánnyal járó évek mellett a 14. századra vonatkozóan a jelen tanulmányban említésre kerül néhány lehetséges ínségeset is, melyek kapcsán – a kedvezőtlen időjárási háttéresemények, a békétlen idők, járvány vagy éppen egy aktuális sáskajárás okozta nehézségekkel párhuzamosan – felmerülhet a gyanú, hogy az említett problémák komolyabb élelmiszer-ellátási gondokkal is együtt járhattak.

Ami a munka fő forrásait illeti, a legfontosabb csoportot az oklevelek alkotják. Ugyanakkor az oklevelek inkább a módosabb, privilegizált rétegek életébe engednek bizonyos szempontok alapján korlátozott betekintést, míg a földbirtokkal nem rendelkező rétegek ínségére, éhínségére – már csak jellegénél fogva is – csak szerény mértékben hordoznak a 14. században információkat. Talán ezért sem véletlen,

1 A szerzők köszönetüket fejezik ki Zrinka Nikolićnak (Zágrábi Egyetem Történeti Intézet, Horvátország), Silvia Enzinek (KLEIO Környezettörténeti Kutatócsoport, Olaszország), Rábai Krisztinának (Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézet) és Teiszler Évának (MTA–HIM–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport), valamint a cikk szakmai bírálójának a tanulmány elkészítésében nyújtott hasznos tanácsaikért és segítségükért.

2 Az eddig ismert, írott forrásokban említett (egyéb, időjárási eseményekhez szorosabban vagy lazábban kötődő) esetek bemutatására újabban lásd: Kiss 2013: 5–37; Kiss 2014: 5–46.

3 Részletes forrás- és szakirodalmi áttekintést ad: Nagy (szerk.) 2003; a kérdés friss tárgyalására lásd pl.: Kiss 2014: 15–21.

hogy amikor okleveles forrásban találkozunk az éhínség és szükség említésével, akkor a privilegiált csoportok viszonylag érzékenyebb, a nehéz időszakokban a szegényebbek sorsában részben osztozó, alsóbb rétegeinek gondjai kapcsán kerülnek lejegyzésre. A számadáskönyvek ehhez képest általában (elvileg) érzékenyebbek gazdasági problémákra (például árak tekintetében), de a 14. századra vonatkozóan viszonylag kisszámú számadás áll rendelkezésünkre, melyekben egyértelműen hiányra vagy igen magas árakra adatokat nem találtunk. A 14. században még potenciálisan az elbeszélő források jelentik a „szociálisan legérzékenyebb” dokumentumokat: a rendelkezésre álló hazai krónikák ritkán tartalmazznak ilyen jellegű információkat, de a külföldi elbeszélő forrásokban néha Magyarországgal kapcsolatosan is találunk a tanulmányunkban felhasználható adatokat.

Fontos már a bevezetésben kitérnünk terminológiai kérdésekre: ezt annál könnyebben tehetjük, mivel a magyarországi vagy Magyarországgal kapcsolatos forrásadatokban szereplő, témánkra vonatkozó kifejezések döntően megegyeznek az Európa más részein használt latin terminusokkal. Így az egyik leggyakrabban alkalmazott szó a *caristia*, magas ár, drágaság, inség értelemben, az *inopia* és *penuria* (néha szintén: *necessitas*) mint hiány, szükség, valamint a legerősebb kifejezés, a *fames*, mely egyértelműen éhínséget – tehát égető problémát – jelenít meg. Míg azonban a *fames* szó kifejezetten éhínség, illetve nagy éhínség időszakára utalt, addig például a *caristia* inség értelemben egyaránt rosszabb termékek utáni jelentősebb (egyes területek élelemszűke, -hiány miatti) áremelkedésre, összességében az éhínségnél enyhébb, de komoly ellátási problémák kifejezésére. Néha azonban – különösen erősebb jelzővel (*maxima caristia*) együtt – akár a *fames* szinonimájaként is előfordulhatott, ezért a *caristia* értelmezése sokszor függ a konkrét esettől. Habár az *inopia*, *penuria* és *necessitas* szavak akár általánosabban is értelmezhetők, az európai gyakorlatban e szavak is – különösen amikor nagyobb közösségek vagy térségek, régiók kapcsán merül föl – inkább ellátási nehézségekkel, megélhetési válsággal terhelt, inséges időszakokban kerülnek említésre.⁴ Ugyanakkor áttételesen közösségi, térségi szinten a nagy szegénység (*paupertas*) említései is utalhatnak például egy-egy, különböző okokból bekövetkezett, ellátási szempontból nehezebb időszakra. A jelen tanulmányban olyan eseteket mutatunk be, amikor e jellemző kifejezések kerülnek említésre aktuális problémák (például birtokügylet és/vagy szokatlan kiadások) kapcsán, azok okaként oklevelekben és számadásokban, vagy éppen elbeszélő források említik meg őket a Magyarországot is érintő csapások között.

A tanulmány célja mindezeknek megfelelően az eddig fellelt, nagyobb kiterjedésű területeket érintő inség- és éhínség-említések rövid bemutatása, s amennyiben ez jelenleg lehetséges, ezek okainak (időjárási szélsőségek és más természeti csapások, állatinváziók, járványok, katonai akciók stb.) tárgyalása. A jelen munkában

⁴ Lásd pl.: Curschmann 1900: 10–11; Jordan 1996: 11.

azokat az eseteket mutatjuk be, amikor vagy általánosságban (vagyis egyértelműen egy egész térségre vagy az országra), vagy egyes közösségek kapcsán kerül említésre ínség, vagy éppen éhínség.⁵ Továbbá a tanulmány tartalmazza a rossz termésekre és ezek feltételezhető okaira vonatkozó eddig fellelt információkat is.

Az első évtized: lehettek-e élelmiszer-ellátási problémák?

Az igen kevés egykorú hazai forrás – a folyamatos békétlen, belháborús viszonyokon kívül – nem sokat árul el a 14. század első évtizedének általános hazai élelmiszer-ellátási viszonyairól. Ezért természetesen nehéz lenne akár hipotézis szintjén is az alcímben feltett kérdést megválaszolni. Munkánkban nem is törekedhetünk erre. Érdeemes azonban megvizsgálni néhány olyan lehetséges körülményt, mely az évtizedről alkotott eddigi ismereteinket némileg tovább árnyalhatja. Ilyen járulékos információ lehet például, hogy a tőlünk nyugatra eső területeken a század első évtizedében több, időjárási szélsőségeről elhíresült, ínséges év is akadt, míg például az orosz területeken maga az orosz szakirodalom is kettő kivételével az évtized gyakorlatilag minden évét éhínséggel (is) terhelt időszakként mutatja be.⁶ Ugyanakkor a cseh és osztrák területeket illetően azt is ki kell emelnünk, hogy általában különálló, nehezebb időszakokról, évekről esik szó: a viszontagságos évek közé pedig egy-egy legalább közepes vagy jó termésű év ékelődött.

Így az 1302. év meglehetősen nehéz volt, amennyiben Nyugat- és Közép-Európa jelentős részén fagyos tél után csapadékos nyár következett rossz termésekkel, különösen ami a szőlőt illeti.⁷ Emlékezetesen rossz borév volt Ausztriában is: a bor legendásan keserű és fanyar lett a hideg és igen viharos, zivataros időjárású nyár és ősz miatt.⁸ A bor minőségét később az 1347. évihez is hasonlították. 1347-ben viszont Ausztria mellett Magyarországon is említenek hasonló problémákat (lásd alább az 1340-es évek végével foglalkozó fejezetet).⁹

1304-ben igen enyhe tél volt Nyugat- és Közép-Európa nagy részén,¹⁰ így például a szomszédos Sziléziában és a cseh és osztrák területeken is, melyet nagyon forró, száraz év követett, különös tekintettel a nyárra.¹¹ A német területeken az

5 Ennek megfelelően nem tárgyalunk – a korszak okleveleiben gyakorlatilag évtől függetlenül fellelhető – olyan eseteket, amikor egyes egyének/családok szorult helyzete, így pénzhíánya, ínsége kerül említésre. Csak néhány olyan ügyet vettünk számításba, amelyek testületek, nagyobb közösségek (de különösen: nagyobb térségek vagy az egész ország) ínséggel kapcsolatos problémáit rögzítették. Egyes személyek vagy családok vonatkozó okleveleit csak akkor mutatjuk be, ha éhínségre vagy ínségre vonatkozó általános (tehát a személy vagy család problémáin túlmutató) információkat tartalmaznak.

6 Klimenko–Solomina 2010: 82.

7 Alexandre 1987: 425–426.

8 Continuatio Zwettlensis: MGH SS. 9. 660. Curschmann 1900: 204; Alexandre 1987: 426.

9 Az osztrák források részletes bemutatására lásd: Rohr 2007: 447.

10 Alexandre 1987: 428–429.

11 Curschmann 1900: 204–205.

évszázad egyik legforróbb és legszárazabb nyara volt ekkor, továbbá gyakorlatilag az egész év száraz volt, ami a termésnek sem kedvezett.¹² Ez az időjárás pedig mint-ha legalább részben a következő évben is folytatódott volna egy meglehetősen havas tél után, ami a francia és nyugat-német területeken élelmiszerhiányt, sőt éhínséget idézett elő 1305-ben; az ezután következő 1306. évi tél pedig túlnyomóan hideg volt.¹³ Az 1304. év viszonyai számunkra azért is érdekesek, mivel például a raguzai szenátus határozata 1304. május 8-án említi a dalmáciai (a szövegben „Sclavonia”) igen nagy szegénységet és háborús helyzetet („*propter maximam paupertatem et guerram Sclavonie*”).¹⁴

1307-ben ismét nagy szárazság volt a cseh és morva területeken, de részben Alsó-Ausztriában is, amit jelentős (éh)ínség követett,¹⁵ míg 1309-ben Közép- és Nyugat-Európa jelentős részén a kemény tél okozott nehézségeket, melyet néhol élelmiszerhiány, sőt éhezés is követett.¹⁶ Ezután pedig 1309–1310-ben Isztria, Friaul, Krajna, Lombardia területén sáskajárás pusztított.¹⁷ Habár ez utóbbi esetben a források nem említik a sáskák érkezésének irányát, e területekre legtöbbször a Kárpát-medence felől szoktak érkezni a sáskák,¹⁸ s így nem zárható ki, hogy ekkor (és/vagy ezt megelőzően) Magyarországon is tetemes károkat okoztak. További érdekesség, hogy 1310 környékén az orosz területeken is említenek hasonló problémát.¹⁹ 1310-re vonatkozóan ugyan rendelkezésünkre áll egy olyan adat, hogy a menedékkői karthauzi szerzetesek szüksége (*necessitas, penuria*) okán a szepesi prépost egy falu tizedeit adja nekik, ez azonban önmagában keveset árul el az év viszonyairól.²⁰

Természetesen egyáltalán nem biztos, hogy bármelyik szélsőség a tőlünk nyugatra eső területekéhez hasonló nehézségeket okozott Magyarországon. Ugyanakkor az oklevelek által is sokat emlegetett súlyos (bel)háborúk²¹ a termelésre sem lehettek jó hatással, illetve az utakon leselkedő veszélyek, az ország bizonyos fokú

12 Glaser 2008: 64, 76, 84.

13 Curschmann 1900: 205; Alexandre 429–430. Kétéves éhínségről is megemlékeznek Csehországban, amely azonban nem a föld terméketlensége, hanem a „gonosz pusztítás” (háború) miatt következett be.

14 Tkalčić 1882: 306.

15 Alexandre 1987: 431; Brázdil–Kotýza 1995: 110; Rohr 2007: 442. Ugyanakkor a cseh szerzők a orosz szőlőtermést a későbbi csapadékos időjárással magyarázzák.

16 Curschmann 1900: 206.

17 Forrásokra és elemzésre lásd: Rohr 2007: 467–468; Camuffo–Enzi 1991b: 24–26.

18 Lásd pl.: Camuffo–Enzi 1991b; Kiss 2012a.

19 Klimenko–Solomina 2010: 82.

20 CD VIII/1. 388–389. A menedékkői karthauziak szükségét okozhatták azok a zaklatások és visszaélések is, melyekről 1308. és 1309. évi őszi oklevelekben emlékeznek meg. Lásd: Anjou-kori oklt. II. 438. szám; CD VIII/1. 261–262; CD VIII/7. 56–57.

21 Jól jellemzi a korabeli helyzetet az az 1305. évi eset, amikor az esztergomi egyház egyik nemes jobbágycsaládja egy Garam melletti birtokban lévő 5 ekealjnyi részüket nélkülözéseik miatt eladhatták más nemeseleknek azért, mert az új esztergomi érsek érkezése és az érsekség anyagi javainak hiánya miatt (Vencel király híveivel nemrég rabolta ki az érseki kincstárt) nem tudta még ezt az 5 ekényi földet sem megvásárolni (vagyis valójában az érsekség is elvesztette a birtokot). Lásd: Anjou-kori oklt. I. 713. szám.

széttagoltsága valószínűleg nem kedveztek például a belföldi szállításnak és élelmiszerkereskedelemnek sem. Így elvileg az ország akár nagyobb területei is a szokásosnál érzékenyebben reagálhattak egy-egy természeti csapás (például az évtizedben gyakori aszályok) negatív következményeire. Ugyanez a felvetés érvényes a következő évtizedre is, azzal a különbséggel, hogy az 1310-es évekre vonatkozóan már több és konkrétabb információval is rendelkezünk egy ilyen jellegű kérdés megválaszolásához.

Ínség/drágaság 1312-ben: „csak” északon?

Egy 1343-ra datált, *Pethunya* (Petenye) és *Chanta* (Csanta/Csontfalu) birtokok (Szepes vármegye)²² eladásával kapcsolatos oklevélben kerül említésre az az 1312. június 25-i (szintén birtokeladással foglalkozó) oklevél, mely az eladás egykori okairól is számot ad. Az akkoriban (1312) uralkodó ínség/drágaság miatt ugyanis a korabeli tulajdonos megvált egy birtokától (Petenye harmadától) azért, hogy a szükséges dolgokat beszerezhesse („*propter anni tunc currentibus* [helyesen: *currentis*] *caristiam et sumptus necessarios, venditioni exposuisset*”).²³ Amint az a datálásból és a helynevekből kitűnik, az oklevelet tíz nappal a rozgonyi (Abaúj vármegye; ma Rozhanovce, Szlovákia) csata után adták ki. Ennek megfelelően az akkori és azt megelőző intenzív katonai konfliktusok ismeretében kézenfekvőnek tűnik, hogy (legalább részben) a katonai műveletek, háborús helyzet okozta bizonytalanság (a királyi seregek fő gyülekezési és kiindulópontja is Szepes megye volt) miatt uralkodhatott ínség a szepesi vidéken.²⁴

22 Csánki (1890: 264) alapján a két birtok a legnagyobb valószínűség szerint Szepes vármegye nyugati csücskében feküdt, a mai Csontfalu (Čenčice; ma Szlovákia) területén, illetve annak környékén. Az említett *Pethunya* vagy *Pechunya* birtokot Schmauk (1889) és nyomában Kiss (1999) – utóbbit követve pedig Szántó (2005, 2007) és Vadas (2009, 2011) – Pécsújhellyel (ma Pečovska Nová Ves Szlovákiában) azonosította. Ugyanakkor a teljes szöveg ismeretében immár jóval valószínűbbnek látszik, hogy a Csánki által egyetlen oklevél alapján, hozzávetőlegesen elhelyezett, Csanta/Csontfalu melletti (később elhagyott és a szomszédos falvak területébe olvadt) Petenye birtokról lehet inkább szó.

23 Bártfai Szabó 1919: 90. (Ugyanazon oklevél korai átírása, 1316. évi dátummal, nyomtatásban már a 19. században megjelent: Schmauk 1889: 93–95. Az eredeti oklevél átírása azonban egyértelművé teszi az 1312. évi datálást [lásd: Anjou-kori okl. XXVII. 775. szám].) Az eredeti oklevél (MNL OL DL 71639) idézett mondatának átírásában az okmánytárban szereplő „*cernentibus*” helyett az eredetivel való összevetés alapján a „*currentibus*” (illetve nyelvtanilag is helyesen: „*currentis*”) szót javasoljuk. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy önmagában a „*cernentis*” szó sem ellenkezne a tartalommal, hiszen a kérdéses időpont még biztosan az akkor talán már láthatóan nem túl jó 1312. évi termés betakarítása előtt volt. Ezzel kapcsolatban lásd még: Vadas 2009, Vadas 2011.

24 Így pl. 1312-ben is, pár hónappal a rozgonyi csata előtt, egy április 10-én kiadott oklevélben a kicsit távolabb eső Patak várának ostromáról, illetve annak (talán a hétköznapi tevékenységeket sem kímélő) pusztításairól is esik szó (Kristó 1988: 35; Anjou-kori okl. III. 262. szám). Hasonló esetről szólnak források a szomszédos morva területeken is: így 1318-ban az amúgy is súlyos éhségkrízist tovább nehezítették a király és a nemesek között kitört harcok, melyek miatt a parasztok nem tudtak vetni (Brázdil–Kotýza 1995: 112).

Néhány további információ azt a feltételezést is megengedi ugyanakkor, hogy legalább részben más, korábbi körülmények is szerepet játszhattak Szepes vármegyében egy lehetséges ellátási krízis kialakulásában. A teljesség igénye nélkül említjük például azt az 1311. február 11-i esetet,²⁵ amikor egy oklevélben Amadé nádor – figyelembe véve akkori szegénységüket és szükségüket („*Nos enim considerantes necessitates pauperiem et inopiam*”) – megerősítette a Szepes vármegyei nemesek IV. Béla által adományozott privilégiumait. Vagyis ebben az esetben nem egyes emberek, hanem egy egész, alapvetően privilegizált, birtokosokból álló csoport – köztük a petenyi birtokát a rá következő évben eladó nemes – szegénységét említik és hangsúlyozzák, már másfél évvel a fent hivatkozott, ugyancsak Szepes vármegyei probléma említése előtt. Feltűnő ez akkor, amikor a király 1312. április 13-án, vagyis alig több mint két hónappal a rozgonyi csata előtt átírja és megerősíti Béla király 1243. évi kiváltságlevelét a szepesi nemesek szabadságáról.²⁶ Ez nagyjából egybeesik Sáros és Kapi bevételének, valamint Lubló ostromának időszakával (április–május);²⁷ a szepesi területek jó eséllyel már ekkor (ahogy aztán a rozgonyi csata előtt) is fegyveres csapatok, katonai egységek átvonulási terepül, de részben akár kiindulópontjául, illetve ellátójaként szolgálhattak. Ez pedig (különösen akár egy kevésbé jó termésű évvel vagy évekkal karöltve) okozhatott olyan jelentősebb megterhelést, mely az árak jelentős emelkedésében, élelemszűkében vagy ínségben is megmutatkozhatott. Különösen érdekes lehetett ez két olyan birtok esetén, mely Szepes vármegyén belül is ennyire nyugatra, vagyis Csák Máté tartományaihoz közel terült el. A következő eset kapcsán azonban felmerülhet a gondolat, hogy akár egy ennél jóval általánosabb, nagyobb területet érintő problémáról is lehet szó.

Ugyancsak az 1312. évben, július 25-én ugyanis a margitszigeti domonkos apácák szintén eladták két birtokukat, többféle szükségükre és az „időleges (evilági) dolgok” hiányára hivatkozva („*propter diversas necessitates, inopiam et penuriam rerum temporalium*”).²⁸ Az ország egyik leggazdagabb apácakolostora is szenvedhetett e békétlen időszakban, mégis feltűnő, hogy pont az ínség-ementés évéből (és nagyjából az aratás körüli/utáni időszakból) maradt fenn egy ilyen, a kolostor nyilvánvaló nagy pillanatnyi szükségére vonatkozó dokumentum. Ugyanakkor Buda és környéke sem volt maradéktalanul békés, biztonságos környék a megelőző időszakban: Csák Máté például az előző, 1311. év (késő) tavaszán pusztította a királyi szervisek földjeit Vác és a Tisza között, majd pedig június 25-én (tehát nagyjából az aratás körüli időben) egészen Budáig nyomult előre hadaival.²⁹

25 MNL OL DL 39640. Magyar nyelvű regesztája: Anjou-kori oklt. III. 16. szám.

26 MNL OL DL 38877. Regesztája: Anjou-kori oklt. III. 265. szám.

27 Lásd pl.: Engel 1988: 101; Kristó 2003: 304.

28 MNL OL DL 40341. Magyar nyelvű regesztája: Anjou-kori oklt. III. 344. szám.

29 Erre válaszként indultak aztán Károly Róbert seregei ősszel a Csák Máté elleni hadjáratra. 1312 telén vagy kora tavaszán ugyanakkor Csák Máté már az esztergomi érsekség birtokait dúlta. Lásd: Engel 1988: 96–97; Kristó 2003: 301–303.

Közvetlen magyarországi adatok hiányában további fontos adalékokkal szolgálhat a korabeli időjárási és termésviszonyok ismerete a Kárpát-medencét körülvevő vidékeken. Az országgal közvetlenül szomszédos területek közül Csehországban 1312-ben a nagy forróság és szárazság miatt rossz lett a termés, de ez elmondható az osztrák és német területek jelentős részéről is (ahol mellel ez évre árvizet is említenek).³⁰ Továbbá a közép-német és a bajor területeken már 1310-re, majd a délnémet és cseh területeken 1311-re vonatkozóan is beszámolnak nemcsak a rossz termésekről, de súlyos élelmiszerhiányról, éhínségről, embereket és állatokat is sújtó járványról, valamint tömeges halálózásról is. Az osztrák szakirodalom például az 1311. évi nagy aszályt követően kifejezetten komoly élelmiszer-ellátási válság-évekről (így éhínségről és igen magas árakról) emlékezik meg különösen Csehország, de részben Ausztria és Bajorország területén az 1312–1313. évek kapcsán.³¹

Különösen a német források esetén azonban a fogalmazás általánosságából arra is következtethetünk, hogy a konkrétan nevesített helyszíneknél jóval nagyobb területek voltak érintve az (é)hínség által. Itt – ellentétben az osztrák helyzettel, ahol a szárazság okozott problémákat – általában a sok esőt, a nedves nyarakat és a nagy fagyokat tették felelőssé a történetekért; de 1312-ben például jelentős árvizek is nehezítették a helyzetet.³² Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az 1312. év, de már gyakorlatilag az 1310. és 1311. is Közép-Európa jelentős részén, beleértve a Magyarországgal nyugat felől szomszédos területeket is, igen kedvezőtlen időjárású, rossz terméssel, ínséggel, sőt néhol éhínséggel és tömeges halálózással járó időszak volt.

Magyarországon egyrészt a háborús helyzet (a felvidéki forrásemlítés vonatkozó vidékén különösen), másrészt talán a közép-európai, ezen belül is a szomszédos területekhez hasonlóan a kedvezőtlen időjárási okok is játszhattak némi szerepet az ínség vagy drágaság kialakulásában. Habár az egy Szepes vármegyei említésen kívül közvetlen adattal egyelőre nem rendelkezünk, a privilegiált közösségek szüksége – így a szepesi nemesek és a margitszigeti apácák esete – áttételesen mégis utalhat arra, hogy ezek a problémák általánosabbak lehettek 1312-ben (de akár 1311-ben is).³³

30 Brázdil–Kotyza 1995: 111; Alexandre 1987: 435. Az igen magas árakra, éhínségre és éhhalálra (Ausztria, Bajorország területén) forrásszövegek felhasználásával készült áttekintést lásd pl.: Curschmann 1900: 207.

31 Rohr 2007: 442.

32 Lásd: Curschmann 1900: 206–207. Lásd még: Alexandre 1987: 432–435; Brázdil–Kotyza 1995: 111; Rohr 2007: 442; Glaser 2008: 63–64, 88; Jordan 1996: 131.

33 Bertényi Iván pl. egyértelműen az oligarchák 13. század végi és 14. század eleji harcát említi termelőerőket romboló tényezőként, illetve az 1310-es évek kapcsán az oligarchák küzdelmeit teszi felelőssé a főbb problémákért, így az élelmiszerhiányért is (Bertényi 2000: 77, 103).

Bevándorlásellenes magyarok? Az elzászi éhínség-bevándorlók 1313. (?) évi esete

Habár nem közvetlenül a magyarországi ínségről vagy éhínségről szól, mégis igen értékes adalékkal szolgálhat az az információ, melyet egy közép-európai ügyekben általában igen jól értesült, a Német-római Birodalom déli vidékein élő, winterthuri (ma Svájc) születésű ferences szerzetes jegyzett le. A kérdéses barát, Johann von Winterthur – aki krónikáját nagyjából az 1340-es években a Bodeni-tó partján, illetve döntően a tóban elhelyezkedő szigeten, Lindau városában állította össze – az 1313-as évre vonatkozóan többek között megemlékezik az Elzászt és a környező vidékeket, illetve különösen Colmart sújtó nagy éhínségről.³⁴ Később azzal folytatja a történetet, hogy az éhezők egy része a szorongató körülmények elől a távoli, ekkor közismerten termékeny és jó minőségű földekben bővelkedő – terméketlenséget nem ismerő – Magyarországra kívánt távozni. A gondolatot hovatovább tett követte: egy részük hajóra szállt, mivel a Dunán leereszkedve kívántak eljutni újonnan választott hazájukba. Az utazás azonban tragédiába torkollott: a kapitány a hajót Winterthur leírása szerint ugyanis szántszándékkal elsüllyesztette, s így a bevándorlók a Dunába vesztek; mondván, hogy jobb, ha a Dunába vesznek ahhoz képest, mint hogy „egész Magyarországot felzabálták/lelegették volna”. A szomorú és egyben felháborodást keltő eseményekről szóló beszámoló további érdekességeket is rejteget. A ferences krónikás ugyanis, erősen megbotránkozva, szót ejt a dunai tragédiát követő magyarországi reakciókról: a magyar urak az esetet hallva állítólag megdicsérték a hajóst.

A történetet írásban megörökítő Johann von Winterhurra vonatkozóan hozzávetőleges ismereteink vannak;³⁵ de feltételezhetően az 1310-es évek elejének történéseiről a szerzetes – akkor valószínűleg még gyermekéveit töltvén (körülbelül 11–13 éves lehetett) – inkább hallomásból értesült, és a történeteket (vagy éppen a hallottakat) csak sok évvel később foglalta írásba. Ha tehát értesülése valószínűleg nem is légből kapott, az már egyáltalán nem biztos, hogy az említett események

34 „Circiter ista tempora propter karistiam, que invaluerat in pluribus mundi partibus, perierunt nimia pre fame in civitate Alsacie dicta Colmur tot homines, quod in duabus foveis extra muros ad hoc paratis sepulti fuerant XX et XVII centena et in aliis tribus LXXX. XIX centena hominum, qui pro maiori parte de Westerrich et de Lothoringia, ut fertur, extiterunt. Nam illic fames crudelius inhorruerat et, ut eam homines ibidem habitantes effugerent, ad civitatem prenominatam terre fructivus tunc magis exuberantem turmatim confluerunt. I Tempore eodem famis accidit homines de terris prefatis fugere et ad terram Ungarie tunc fertilem et uberem, sterilitatem aliarum terrarum penitus nescientem, properare. Cum autem in magna [sic!] multitudine ad unam navim fluvii Danubii consedissent, ut proficiscerentur ad terram Ungarie, nauta intelligens ipsorum intencionem et iter et insuper perspicens eos fame prevalida maceratos, confectos et pene consumptos navem subvertit et omnes pariter in profundum Danubii dimergendo eos precipitavit dicens: Melius est, quod in hoc fluvio pereant, quam quod terram totam Ungarie depascendo consumerent. Quod factum inhumanum immo dyabolico persuasum instinctu, dum ad dominos terrigenos relatione plurimorum pervenisset, nautam celebriter commendabant.” Chronica Iohannis Vitodurani. In: MGH SRG NS 3. 76.

35 Johann von Winterthur (Johannes Vitoduranus) 1302 (más vélemények szerint 1300) körül született Winterthurban, és 1348-ban (esetleg 1349-ben) halt meg Lindauban; biográfiai adatokra lásd pl.: Beck 1974: 576–577; Hörsch 1991: 611.

pontosan így történtek meg, illetve a kijelentés(ek) pontosan ilyen formában és pontosan erre az évre vonatkozóan hangzottak el. Ennek ellenére, mivel a közép-európai térséget (így Magyarországot) tekintve később általában igen jól értesült és meglepően nagy pontossággal datált információkkal rendelkezik – valamint beszámítva azt a tényt, hogy esetünkben az információ eredeti forráshelye Elzász, mely lakóhelyei tágabb szomszédságában feküdt –, mindenképpen érdemes figyelembe vennünk az általa említett esetet. Az éhínség elől Magyarországra menekültek (esetleg akár rokonok) elvesztése kapcsán a Magyarországról (hallomásból) érkező kevéssé pozitív, a bevándorlókat visszautasító hírek pedig érthetően csalódást kelthettek az otthon maradottak körében.

A ferences szerzetes megbotránkozása, illetve általában értetlenkedése kétségkívül jogos; azonban az egykorú magyarországi viszonyok ismeretében felvethető az a lehetőség, hogy a magyarok szívtelensége mögött – már ha az említett szavak valóban ilyen formában és értelemben hangzottak el – a korabeli Magyarország viszonyait tükröző, a szegény elzásziak számára kevésbé ismert információk húzódnak. Amint azt korábban láttuk, legalább az ország egy részén inség/drágaság uralkodott 1312-ben, de a problémák egy része, így a sok éve tartó békétlen idők az ország nagy részét vagy egészét érinthették. 1312 (és talán már a megelőző év) igen rossz termése miatt nyugati szomszédaink (Csehország és Ausztria) is komoly élelmiszerhiánnyal küszködtek, így ha például Nyugat-Magyarországon jobb is lett volna a termés, a potenciális külföldi felvásárlás később elvileg akár ott is befolyásolhatta az aktuális ellátási viszonyokat. Az 1313. évi termés nyugati szomszédainknál jó volt, így átmenetileg ott a gondok az aratás után (tehát nagyjából az év második felére) enyhülhettek. A lengyel területeken azonban például 1313-ban sem volt jó termés.³⁶

Egy további, itáliai adalék szintén fontos lehet a Kárpát-medence korabeli viszonyainak megértése szempontjából: ott ugyanis az 1314. évre vonatkozóan az az évi csapások (például szélvész, jégverés) mellett a hideg széllel érkezett sáskák, azaz egy sáskajárás pusztításait is említik észak-itáliai források – ezek a sáskák pedig, úgy tűnik, a „szokásos” útvonalukon, vagyis a Kárpát-medence irányából érkeztek.³⁷ Ugyanakkor az is lehet, hogy ez a sáskajárás esetleg folytatása vagy egy újabb hulláma volt a korábban már említett, 1309–1310 körülre datált lombardiai, isztriai sáskajárásnak. Amennyiben helyes az itáliai források datálása, akkor legalább a Kárpát-medence déli részén (de feltehetően az északon is) 1314-ben, de inkább már 1313-ban (vagy előbb) szintén sáskajárás pusztított.

36 Alexandre (1987: 436) ugyanakkor szintén 1313-ra datálja a Zwettli Évkönyvek által az 1315. évnél említett, meglehetősen késői bécsi és klosterneuburgi szőlőszüretet.

37 Camuffo–Enzi 1991a: 26–27. Az adat azért is érdekes, mert a sáskajárások általában száraz időszakban vagy azt követően szoktak bekövetkezni. 1313-ban amúgy Észak-Itáliában is panaszkodnak szárazságra (lásd: Alexandre 1987: 435).

Winterthur leírásából nem derül ki, hogy az év melyik felében indultak el Magyarországra az elzásziak. Ugyanakkor az 1312–1313. évek magyarországi zavaros, élelemhiánnyal is tarkított viszonyai feltehetően nem sok jóval kecsegtettek ekkoriban a messziről érkezett, nincstelen, éhező és kiszolgáltatott bevándorlók számára. Másrészt viszont az sem állítható biztosan, hogy az eset 1313-ban történt. A krónikáját Winterthurral körülbelül egy időben író, Klagenfurt közelében élő szerzetes, Johann von Viktring például 1311–1313-ra vonatkozóan említ hároméves éhínséget³⁸ a délnyugati német területeken és az Ardennek környéki (Ribuaria, Ardania), így részben a mai Franciaországhoz, részben Belgiumhoz tartozó vidékeken (körülbelül Lotaringia nyugati és északi szomszédságában). Ugyanakkor egy salzburgi, igen magas gabonaárakat kiemelő bejegyzés³⁹ kivételével egyelőre más adat nem áll rendelkezésünkre Közép-Európát illetően, amely az egész 1313. év rossz terméséről, inségéről/éhségéről szólna,⁴⁰ habár a korábban említettek alapján joggal feltételezhetjük, hogy Közép-Európa jelentős részén – még az 1312. évi rossz termésből adódóan – az 1313. év első fele sem volt problémamentes. 1314-ből (bár már valószínűleg ez az év is sok nehézséget hordozott Nyugat-Európa egy részén) összességében ismét kevés az adat, de az 1315. évben például Elzászra vonatkozóan már egyértelműen találkozunk éhínség- említéssel.⁴¹

A kérdéshez több szempontból is igen érdekes további adalékokkal szolgál Winterthur egy másik, szintén osztrák kortársának, a Leobeni Névtelen krónikájának 1314. évi, kapcsolódó említése. Habár a történet sok más forrásból is jól ismert, fontossága miatt mégis érdemes lehet a Névtelen tolmácsolásában felelevenítenünk egyes részleteit. Ebben az évben ugyanis Szent Gál napján (október 16.) a német választófejedelmek Frankfurtban gyűltek össze az új német király megválasztására. A két párt azonban nem tudott megegyezni, s végül az egyik (a kisebbik) csoport Frigyes osztrák herceget, míg a másik a bajor Lajost választotta meg. Ezt azután sokéves viszály és háborúskodás követte, melynek során nagy területeket pusztítottak el, és sokakat elűztek lakóhelyükről, akik aztán Csehországot, Magyarországot, Ausztriát járták és koldultak. Ezután a Leobeni Névtelen azzal folytatja, hogy ebben az évben vagy ez idő tájt („*Eodem anno vel tempore*”) Lotaringiából és a környező vidékekről a szörnyű esőzések miatt – melyek elpusztítottak minden termést – sokan elvándoroltak.⁴² Ez utóbbi információ azért is érdekes, mert például Jordan is felhívja a figyelmet arra, hogy a nagy éhínség 1315. évi kitörését több területen (így például Angliában és a német területek legalább egy részén) már valószínűleg 1314-

38 MGH SRG 36/2. 49.

39 „*Eodem anno erat tanta karistia quod metreta tritici dabatur pro tribus solidis et duobus denariis.*” Lásd: MGH SS 9. 821. (Continuatio Canoniorum S. Rudberti Salisburgnesis). Meg kell azonban említenünk, hogy ez a 3. számú kódex főszövegébe külön, más kézzel írt bejegyzés, míg pl. sem az 1315. évben, sem pedig az azt követő években nem említ a kódex éhínséget vagy drágaságot.

40 Lásd pl.: Curschmann 1900: 207.

41 Curschmann 1900: 208.

42 Zahn 1865: 32–33.

ben jelentős esőzések (és rossz termés), majd hideg, de nedves tél (és esős kora tavasz) előzték meg.⁴³ Ez az információ tehát inkább azt engedi sejtetni, hogy a Wintertur-féle elzászi probléma akár 1314-ben vagy 1315-ben is lehetett.

Mivel pedig a Névtelen krónikája a következő, 1315. évre vonatkozóan – mely már nyilvánvalóan éhínség-év volt Elzászban – egyáltalán nem említ éhínséget, így nem kizárt, hogy az „ez idő tájt” időpont-megjelölés akár 1315-re (vagy korábbra, esetleg későbbre) is vonatkozhat. Összességében ha az elzásziak (és lotaringiaiak) érkezése akár 1313-ban, 1314-ben, esetleg még később következett be, Magyarország ebben az időben szintén komoly (többtényezős: politikai, gazdasági stb.) válsággal küzdött, mely időszak a nincstelen és így kiszolgáltatott elzászi parasztok számára feltehetően itt sem kecsegtetett túl sok jóval. Különösen, ha ez történetesen egy időben következett be a más (német) területekről érkező, a háború elől menekülő kolduló nincsteleneknek a Leobeni Névtelen által említett tömeges beáramlásával. A történet azért is érdekes, mert a megelőző időszakokban (például a 13. század nagy betelepülési hullámai során) Magyarország elsősorban befogadó államként jelenik meg.⁴⁴ Másrészt mivel a nyugat felől jövők többsége a Duna mentén érkezett Magyarországra, így e területek hatványozottan is érintettek lehetnek a bevándorlóhullám által.

1315(–1317)–1322: A „Nagy Éhínség” Európában⁴⁵ – és Magyarországon

A „Nagy Éhínség” Európában

Nyugat-Európában és Nyugat-Közép-Európa jelentős részén a 13. század utolsó évtizedeitől egy olyan, termelési válsággal együtt járó hosszabb távú folyamat zajlott, melyet többek között egyrészt a túlnépesedés, a termelés mennyiségi korlá-

⁴³ Jordan 1996: 17–18.

⁴⁴ Fügedi (1979) szerint a telepések két nagyobb hullámban érkeztek a 13. században, mindkét hullámban elsősorban német nyelvterületről: az első hullámot kizárólag parasztok, a másodikat is elsősorban parasztok, illetve polgárok alkották. Míg az első hullámban érkezők főleg királyi, addig a másodikban inkább földesúri telepítések eredményeként és különböző jogokkal, de az ország meglévő struktúrájába illeszkedtek be.

⁴⁵ Az európai nagy éhínség (1315–1317; illetve tágabb értelmezésében: 1315–1322) időszaka körüli lehetséges magyarországi élelmiszer-ellátási és környezeti krízisre vonatkozóan az utóbbi években két, némileg eltérő vélemény fogalmazódott meg, melyek összefoglalására lásd: Szántó 2005; Szántó 2007; Vadas 2009; Vadas 2011. Míg Szántó véleménye szerint az Európában néhol katasztrofális méreteket öltő éhínség és krízis (mely elsősorban az 1315–1317 közötti idősakra volt jellemző) hasonló mértékű magyarországi megjelenését a források kevésbé támasztják alá, illetve a belháborús helyzet társadalomra gyakorolt negatív hatásait emelte ki mint lehetséges válságokozó tényezőt, addig Vadas a környezeti problémák és éhínség bizonyos szintű hazai jelenlétét mutatta be, és kapcsolódó munkájában (Vadas 2010) szintén hangsúlyozta a katonai események fontosságát. A magyar adatok tekintetében mindketten részben egy korábbi tanulmányban (Kiss 1999) található adatokra, másrészt az Anjou-kori oklevéltár vonatkozó kötetekben publikált regesztákra támaszkodtak.

tai, valamint a háborús konfliktusok növekedése, másrésről pedig a romló környezeti feltételek határoztak meg.⁴⁶ A túlnépesedés miatt egy darabig (évtizedekig) ugyan egyéni szinten lehetett csökkenteni az igényeket úgy, hogy ez ne menjen közvetlenül a biológiai létfenntartás kárára, de nagyjából az 1314. évre (egy-területeken azonban már az évtized elejére) ez a folyamat elérte azt a szintet, amikor – a bekövetkezett szokatlanul kedvezőtlen időjárás (uralkodóan csapadékos, hűvös nyári félév, hosszú, hideg telek) és sorozatos rossz termésű évek, valamint a nagyarányú (nagy)állatpusztulás miatt – már valóban a biológiai létfenntartást veszélyeztette. A helyzetet általában tovább nehezítették a háborús konfliktusok: ebből pedig az évtizedben akadt bőven a krízis által érintett minden területen. A háború a középkori Nyugat-Európában általában – néhány kivételes esettől eltekintve – nem volt közvetlen okozója az éhínségnek, de mivel elosztási válságot eredményezett, ezért egy már meglévő termelési válság negatív hatásait erősítette fel, ahogy ezt tette az 1310-es évek néhol zavaros politikai viszonyai közepette is.⁴⁷

1315-ben aztán „hirtelen” hatalmas, még a korábbi szerencsétlen évekhez képest is sokkal súlyosabb drágaság, inség és éhínség (valamint „járvány”) tört ki az egész Német-római Birodalom területén, Közép-Európában, és azon jóval túl – a francia területeken, a Brit-szigeteken, Németalföldön és Észak-Európában, de az éhínség a Baltikumban, sőt még a Kelet-európai-síkságon és a Közel-Keleten is egyértelműen követhető.⁴⁸ Az Európa nagyobb részére kiterjedő, talán legsúlyosabbnak tartott középkori éhínség 1315 és 1322 között zajlott: az (éh)ínségnek a kor viszonyaihoz képest meglehetősen bőséges dokumentációja maradt fenn szerte a kontinensen.⁴⁹ S habár napjainkban nagyrészt elfogadott e nagy krízisidőszaknak az 1322. évig történő datálása, Európa nyugati felén ezen belül is a legsúlyosabb (éh)ínségperiódus az 1315–1317. évekre tehető.⁵⁰ Az éhínség azonban 1317 máso-

46 Ez utóbbi kérdésben az európai változásokra részletesebben magyar nyelven lásd: Szántó 2005.

47 Lásd pl.: Jordan 1996: 12–19, 49–50.

48 Elsősorban nyugat-, (észak-) és nyugat-közép-európai források áttekintésére lásd pl.: Curschmann 1900: 208–217. Az orosz területekre vonatkozó, áttekintő információkra: Klimenko–Solomina 2010: 82; a Közel-Keletre (így elsősorban Libanon és az attól keletre, az Eufráteszig elterülő vidékek éhínségére): Teelis 2004: 654.

49 A téma átfogó összefoglalását és áttekintését adja: Jordan 1996. Újabban lásd pl.: Jordan 2010. A jelen tanulmányban nem tekintjük feladatunknak az európai éhínség részletesebb bemutatását. Inkább néhány olyan, az elemzésünk szempontjából fontos információt emelünk ki, melyek a korabeli magyarországi viszonyokra is hatással lehettek, illetve módszertani segítséget nyújthatnak a magyar viszonyok teljesebb körű elemzéséhez és megértéséhez: ilyen pl. a kolostorok és más, a válságra érzékeny, oklevelekben is megjelenő csoportok (pl. városok) dokumentált szükség- említései.

50 A talán legismertebb és máig leggyakrabban idézett két szakirodalmi példára lásd: Lucas 1930: 343–377; Kershaw 1973: 3–50. Magyar nyelvű áttekintésre lásd: Szántó 2005. Az 1315–1317. évek inségének és éhínségének kivételes súlyossága különösen igaz Angliára, s talán nem véletlen, hogy ez az a terület, ahol a mai napig is kiemelten foglalkoznak a témával. Pl. az éhínség és marhajárvány megjelenését és hatásait a Brit-szigetekre, európai kitekintéssel, a gazdasági, klimatológiai, környezeti és ökológiai háttér elemzésével újabban Bruce Campbell több tanulmányban is tárgyalta (lásd pl.: Campbell 2010a; Campbell 2010b; Campbell 2011; Campbell – Ó Gráda 2011). Amint azt korábban láttuk, a nagy drágaság, inség és/vagy éhínség óriási, a kontinens nagy részét érintő európai kiterjedésére jellemző, hogy nemcsak Nyugat-, Észak- és jelentős

dik fele után nem minden évben és nem minden régióban volt egyformán súlyos: a rossz termésű évek sorozatát néha enyhítette egy-egy valamivel jobb év is.

A korábban már említett, kedvezőtlen hosszú távú folyamatok mellett az éhínséget közvetlenül kiváltó okok között az 1310–1322 közötti évek időjárásának igen fontos – a terméseredményeket alapvetően befolyásoló – szerep jutott. Ez az alig több mint egy évtized időjárási szempontból kivételesen kedvezőtlen volt: mind a hűvös, csapadékos nyári félév, mind pedig a hideg, hosszú telek tekintetében az 1310-es évtized a késő középkor egyik legjelentősebb negatív (hőmérsékleti, csapadék-) anomáliájának tekinthető.⁵¹ Amint azt korábban láttuk, az 1310-es évek elejének igen kedvezőtlen időjárási viszonyai után Európa jelentős részén 1313 kedvezőbb, ugyanakkor Közép- és Nyugat-Európa legalább egy részén az 1314. év a vegetációs időszakban jobbra igen csapadékos volt. Az európai nagy éhínség három legrosszabb éve (1315–1317) összességében Nyugat-, Közép-, Észak- és részben Kelet-Európában különösen a vegetációs időszak hűvös és csapadékos voltával, valamint hideg teleivel (elsősorban a híres 1317. évi, másodsorban az 1315. évi kemény téllal) tűnt ki, mely az amúgy is gyengén táplált népességet, valamint az állatállományt (takarmányhiány, járvány révén) is különösen megtizedelte.⁵² Az 1318. és különösen az 1319. év kedvezőbb időjárásával és jobb terméseivel azonban némi enyhülést hozott. Az 1320. esztendő a kontinens egy részén ismét kedvezőtlen év volt (ugyanakkor jó volt a termés a cseh területeken), mely – különösen az 1321–1322 közötti időszak kedvezőtlen időjárásával, rossz terméseivel és a hideg 1322. évi téllal karöltve – a nagy éhínség második legnehezebb periódusát hozta el.

Fontos kiemelni, hogy mindezekkel párhuzamosan, 1316–1321 között zajlott a középkor egyik legjelentősebb marhapestisjárványa is.⁵³ Érdemes még hozzátenni, hogy ezen esztendők szinte mindegyike egyben rossz vagy nagyon rossz szőlőtermő év is volt – így nemcsak a kenyérgabonában, takarmányban, többféle állati termékben (és igavonó állatokban), de borban is szinte folyamatosan hiány keletkezett, mely gyakorlatilag minden élelmezési cikk árára rányomta bélyegét.⁵⁴

részben Dél-Európában, de még keleten, az orosz és délkelet-bizánci területeken is egyértelműen felbukkan. Ugyanakkor érdemes felhívni a figyelmet azon véleményekre, melyek szerint Európában az Alpoktól délre eső területeket az (éh)ínség jóval kevésbé érintette, mint az attól északra (és nyugatra, illetve északnyugatra) fekvő vidékeket, lásd pl.: Jordan 1996: 8.

51 Lásd pl.: Alexandre 1987: 781–789; Brázdil–Kotyza 1995: 166–167; Jordan 1996: 17.

52 Curschmann 1900: 208–217; Alexandre 1987: 436–440; Brázdil–Kotyza 1995: 167; Jordan 1996: 17.

53 Ennek alapos áttekintését adja: Newfield 2009. Újabban Slavin (2012), Jordan nyomdokain járva, s annak gondolatmenetét folytatva vetette fel az 1310-es évek nagy éhínsége idején a marhaállomány különösen 1319–1320. évi nagyarányú pusztulásával (lásd pl.: Newfield 2009; Campbell 2011) kapcsolatos tej- és általában fehérjehiányos táplálkozásnak a fiatal korú népesség fejlődésére gyakorolt negatív hatását, mely később fogékonyabbá tette a pestisre az 1340-es évek végére már felnőtt korosztályt. A korábbi szakirodalom alapján készített rövid magyar nyelvű áttekintésre lásd még: Szántó 2005: 56.

54 Alexandre 1987: 439–444; Jordan 1996: 34–39, 51–56; Ladurie 2004: 41–56; Campbell 2010a; Campbell 2010b. Ezzel kapcsolatban lásd szintén: Szántó 2005. A magyarországi események jobb megértése szempontjából különösen fontos, hogy a kedvezőtlen időjárási viszonyok és az ínség egészen 1322-ig közvetlen

Ugyanakkor a nagy éhínség alatt sem mindenki éhezett vagy volt rosszul táplált, és az alultápláltságnak is eltérő fokozataival találkozhatunk: a krízis az egyes társadalmi csoportokat különböző súllyal érintette. Az éhínség – illetve nagyobb-részt inkább az alul- vagy rosszul tápláltság és az ennek következtében fellépő különféle betegségek – leginkább a földterülettel nem vagy csak részben rendelkező, magát elsősorban bér munkából (idénymunka, kézművesség stb.) fenntartó (vidéki vagy városi) szegény rétegeket sújtotta. Az igen magas árak, a megélhetési válság, a járulékos bizonytalanságok, a háborúk és egyéb okok (például elemi csapások) nem kímélték a kisbirtokos parasztságot sem; egy részük (amint azt már például az elzásziak esetén is láthattuk) a válság által kevésbé érintett (például Elbán túli) területek felé vette útját, komoly migrációt, és sokszor a koldusok tömegét idézve elő.⁵⁵ Általában a szegényebb (paraszti és városi) néprétegek mellett – akikről azonban a korabeli dokumentáció kevésbé részletesen szól – a másik, a krízisnek szintén erősen kitett, de már sokkal jobban dokumentált csoportot a földbirtokosok alsóbb rétege, különösen az egyházi földbirtokosok s közülük is főleg a kolostorok lakói jelentették.

Ez utóbbi kapcsán érdekes megemlíteni Jordan további elemzéseit, aki nagyobb térségekre tagolva vizsgálta az egyes, elsősorban birtokos társadalmi csoportok érintettségét. Számunkra különösen érdekes lehet, hogy többek között a német területek vonatkozásában használt forrásokban a legszembetűnőbb a kolostorok érintettsége volt: bevételeik nagymértékű csökkenése mellett a piaci árak hatalmas növekedése és más kapcsolódó okok következtében sokszor súlyosan eladósodtak, birtokaikat zálogokkal terhelték, illetve eladták. Mivel bevételeiket gyakorlatilag teljes egészében rövid távú, legegyszerűbb szükségleteik kielégítése (és sokszor a bajba jutottak segítése) emésztette fel, ezért jellemző volt például az épületek elhanyagolása és csak végszükség esetén való (minimális) javíttatása.⁵⁶ Ezen információk igen értékes párhuzamként szolgálhatnak néhány korábban (például a margitszigeti apácák 1312. évi kényszerű helyzete) és később említésre kerülő, hasonló viszonyokat bemutató magyarországi esetek kapcsán – még akkor is, ha természetesen egy-egy kolostor pénzügyi zavaraihoz más okok is vezethettek.⁵⁷

szomszédainkat, így Csehországot, Ausztriát és valószínűleg a lengyel területeket is jelentős mértékben érintette – ezen információkról később Magyarország kapcsán részletesebben megemlékezünk.

55 Jordan 1996: 51–52, 61–100, 112–119, 134–148.

56 Jordan 1996: 65–72, 76.

57 Ennek megfelelően a század ínséges időszakainak bemutatásakor, illetve ezekkel párhuzamosan igyekeztünk összegyűjteni azokat az oklevelekben szereplő eseteket is, amikor egy fontosabb közösség szüksége, nehéz helyzete került említésre. Amint azt látni fogjuk, ezek az említések többnyire valóban akkor bukkannak föl, amikor ezekkel párhuzamosan konkrét ínség-emplítésekkel, illetve válságos időszakot ecsetelő forrásokkal is találkozunk.

Éhínség és szükség: források Magyarországon

Ami az éhínség magyarországi forrásait illeti, jelenleg egy-egy olyan oklevéllel rendelkezünk, melyben a közelmúltban bekövetkezett nagy éhínségre tesznek egyértelmű utalást. Az első, meglehetősen egyértelmű eset egy 1318. április 20-án kiadott oklevélben került dokumentálásra a Kelet-Alföldön, Bihar megyében: egy nemes úrhölgy Kesperűben (Érkesserő; ma Cheșereu Romániában) lévő birtokrészét többi testvére kizárásával eladta fivérének, hálából, amiért az a nő férjének valamikor 1311. február után bekövetkezett halála, majd a nagy éhínség („*tempore famis vallide*”) idején öt és három gyermekét élelemmel ellátta.⁵⁸

Egy másik, 1318. március 19-én kiadott oklevélben leírt dunántúli eset szintén élelmezési és védelmi gondokról árulkodik: egy nemes család (összes szőlősi és más birtokaival egyetemben) önként szegődött a veszprémi egyház szolgálatába, mivel a békétlen időben, éhínség és nélkülözés idején, az egyház táplálta és védte őket („[...] *quibus hoc tempore impaccato, famis et inedia in fovendis, alendis, nutriendis, defendendis et protegendis, suos fovit, nutrit et protexit*”).⁵⁹ Míg az előző, bihari eset fogalmazása egyértelműen és általánosabban utal nagy éhínségre, a második esetben a fogalmazás módja nem ennyire konkrét, mégis egyértelműen és kiemelten említ éhínséget és élelmiszerekben való szükségét.⁶⁰

Míg az első, „perdöntő” oklevél időrendje egy 1311 elejét követő – de nem közvetlenül, hanem bizonyos időszak eltelte (így a férj halála s az azt követő időszak megpróbáltatásai) utáni –, de 1318 áprilisa előtti időszakra utal, addig a második oklevél ismét 1318 márciusa előtti éhínséget jelez. Mindkét esetben a fogalmazás módja egy feltehetően mindenki számára ismert és könnyen datálható, nem túl távoli múltban lejátszódott eseményre vonatkozik. Ennek megfelelően a két oklevél takarhat akár két külön eseményt is, a fogalmazás általánossága miatt azonban akár a két oklevél egy és ugyanazon, de az ország jelentős részét érintő, egy bizonyos „nagy éhínség” idejének lehetőségét is felvetheti. Amennyiben ez így lenne, akkor e két eset igen értékes adatokkal szolgálhatna az éhínség területi kiterjedésére nézve, amennyiben egy kelet-alföldi (bihari) és egy dunántúli esetet említ, azaz mind az ország keleti, mind pedig annak átellenes, nyugati részére vonatkozó-

58 „[...] *et assumpsit idem Stephanus quod hoc tempore famis vallide, ipsam dominam M. [Margaretham] sororem suam cum tribus liberis suis ab alio marito procreatis usque vitam eiusdem domine nutrire alere et sustentare.*” MNL OL DL 50333. Magyar nyelvű regesztája: Anjou-kori oklt. V. 105. szám.

59 Nagy–Véghely–Nagy 1886: 146–147 (MNL OL DF 262493). Érdekes adalék, hogy ugyanabban az évben, március elején egy Vámos-birtok kapcsán – habár ekkor az okok részletezése nélkül – egy további, hasonló esetről értesülünk. Kumorovitz 1953: 49.

60 Ezért is érthető talán, hogy a második oklevél két magyar nyelvű regesztája egymástól eltérően fordítja a kérdéses szövegrészt: míg Kumorovitz Bernát az „elmúlt inséges időkben” szavakat használja (tehát általánosan értelmezi), addig Kristó Gyula az „éhségükön enyhítve” kifejezést, azaz csak egyes személyekre vonatkoztatta az éhséget. Lásd: Kumorovitz 1953: 49; Anjou-kori oklt. V. 71. szám. Véleményünk szerint az oklevél fogalmazása inkább az általánosabb értelmezést teszi valószínűbbé.

an nyújtana támpontot az (éh)ínség országos méreteire vonatkozóan.⁶¹ A két eset rövid ismertetése után a további alfejezetekben arra keressük a választ, hogy az elérhető adatok alapján milyen okok vezethettek el egy éhínség kialakulásához az említett területeken, illetve hogy mikor lehetett maga az éhínség.

Időjárás, termés, (éh)ínség: Magyarország és a környező területek

Az 1311–1314 közötti időszakot már korábban tárgyaltuk: amint azt láttuk, a cseh és osztrák területeken 1312 rossz termésű év volt, ami aztán jelentős (éh)ínséget okozott. 1314-ben és előtte a Kárpát-medence egy részét talán sáskajárás is érintette. Ezzel párhuzamosan, részben már 1314-ben is, de biztosan 1315-ben Európa nagy részén a folyamatos esőzések és a hűvös időjárás okozott katasztrofális termés kiesést. Csehországban 1315-ben a termést először az aszály tette tönkre, melyet azonban ott is igen nedves időjárás követett: az esős és hűvös időjárás után az 1316. évre is rányomta bélyegét, és súlyosan rossz termést hozott. Magyarországra vonatkozóan nem rendelkezünk ilyen információkkal: az egyetlen eddig ismert, hazai adatunk szerint Kolozsvár közelében 1315. november elején téli(es) időjárás uralkodott, olyannyira, hogy ez megakadályozta a határjárás befejezését; a határjeleket nem tudták megújítani.⁶² 1314-re ugyan a szomszédságból kevés támponttal rendelkezünk, de a rossz termés és (éh)ínség talán már ebben az évben is jellemző volt a cseh és néhol a lengyel területeken.⁶³ Az 1315. év ellenben már sokkal jobban dokumentált: Csehországban július utolsó hetéig aszály, majd nagy esőzések és (mind Cseh-, mind Morvaországban) árvizek voltak, melyek igen rossz termést eredményeztek. A csapadékos (és feltehetően hűvös) nyári, kora őszi időjárás Ausztria egyes részein – az esők (például Felső-Ausztria) mellett a kései bécsi szőlőszüret tekintetében – is nyomon követhető.⁶⁴ Ebben az évben konkrétan azonban még sem a cseh (vagy lengyel), sem pedig az osztrák területeken nem szólnak a források éhínségről. Amint azt Curschmann külön megjegyzi – habár a német és németalföldi területek nagy részén, északon és a Baltikumban hatalmas éhínség dúlt –, a délnémet területek közül egyelőre „csak” Bajorországra és Elzászra vonatkozóan találkozhatunk éhínség-említéssel.⁶⁵

61 Nem hagyhatjuk ki annak az igen érdekes párhuzamnak az említését, hogy pontosan 500 évvel később, az 1810-es évek nagy magyarországi éhínsége/ínsége idején is – melynek közvetlen kiváltó oka szintén a több évig tartó igen kedvezőtlen (néha aszályos, de legfőképpen csapadékos, hűvös, árvizes) időjárásban és az ennek következtében kialakult sorozatos rossz termésekben keresendő – Bihar vármegye volt az éhínség által legsúlyosabban érintett terület 1814–1817 között. Elemzésére lásd pl.: Hodgyai 1991.

62 DIR C, veacul XIV, 1. 242–243; regeszta: Erdélyi Okm. II. 255. szám.

63 Curschmann 1900: 208.

64 Brázdil–Kotyza 1995: 111.

65 Curschmann 1900: 208.

Más a helyzet azonban 1316-ban: a cseh területeken az esős, árvizes nyár ismét rossz gabonatermést hozott, ami viszont ebben az évben már egyértelműen igen magas árakkal, ínséggel és éhínséggel járt együtt.⁶⁶ Magyarország ekkor az 1316. évi hatalmas árvíz kapcsán kerül említésre az egykorú cseh forrásban, mely a nyári esőzések miatt bekövetkezett „özönvíz” által sújtott területek között sorolja fel Ausztriát, Lengyelországot és Magyarországot is, megemlítve, hogy az áradás hatalmas károkat okozott, amennyiben elpusztította a széna- és gabonatermést. Ez az érintett területeken gabona- és takarmányhiányt eredményezett, melytől mind ember, mind állat szenvedett.⁶⁷ Osztrák források a Mura 1316. évi hatalmas, stájerországi áradásáról számolnak be; ez az áradás (ahogy ezt általában már a cseh forrás is említette) minden bizonnyal komolyan érintette (Nyugat-)Magyarországot is. De az esőzések miatt kialakult óriási árvíz vonult le a Dunán is (mely a felső szakasz vízgyűjtőjét katasztrofálisan érintette): a Leobeni Névtelen például annak nemcsak hatalmas ausztriai, hanem magyarországi pusztításait is említi.⁶⁸ Mindezt a cseh forrás szerint a falvakban és városokban nagyarányú halálozás követte, mely állatot és embert egyaránt érintett.⁶⁹

Az ezt követő hosszú, igen kemény, fagyos és havas tél (1317) pedig mind a cseh, mind pedig az osztrák (és lengyel) területeken is – csakúgy mint Európa nagy részén – tovább súlyosbította a problémákat.⁷⁰ Az 1317. évi telet aztán a Melki Évkönyvek szerint ismét jelentős áradás követte, mely nagy károkat okozott többek között a cseh területeken, Ausztriában, de Magyarországon is.⁷¹ Ezenkívül igen havas kemény télről (majd részben azt követő árvizekről) számolnak be Észak-Itáliában, így például Lombardiában, Pármában, Sienában, Modenában is.⁷² Különösen érdekes ugyanakkor a Zwettli Évkönyvekben az 1317. év alatt említett problémamozzat. Abban az évben a nagy hó miatt minden vetés megsemmisült, igaz, csak a búzafajták esetében beszélhetünk a termés teljes hiányáról. Középszerű vagy gyengébb termés volt árpa- és zab- (valamint szőlőből), úgyhogy abban az évben minimális búzakenyér, inkább a (gyengébb tápértékű) árpa- és zabkenyér

66 Brázdil–Kotyza 1995: 111.

67 Emler 1884: 232 (*Petrus de Zittau*).

68 Zahn 1865: 33–34 (*Chronicon Anonymi Leobensis*); MGH SS 9. 666 (*Continuatio Zwetlensis III*).

69 Említésre lásd még: Kiss 1999; Szántó 2005; Szántó 2007; Vadas 2009; Vadas 2011.

70 Részletesebben lásd pl.: Brázdil–Kotyza 1995: 112. Rohr (2007: 225) elsősorban hosszú és havas télként említi, valamint részben hidegként. Érdekes ugyanakkor, hogy nem szerepelteti az extrém hideg telek felsorolásánál (Rohr 2007: 446–447), ami utalhat arra, hogy a korabeli források elsősorban nem is annyira a nagy hidegek, hanem sokkal inkább a tél hosszúsága és hóban való gazdagsága miatt tartották külön említésre méltónak.

71 MGH SS 9. 511. Ugyanakkor pl. E. Pautsch (1953: 25) az 1316., és nem az 1317. év alatt hozza a Melki Évkönyvek árvízi bejegyzését. Ez viszont azt jelentené, hogy a Melki Évkönyvek 1317. évi árvízemlése akár elírás eredménye is lehet, így valójában az 1316. évre vonatkozna a bejegyzés. Ez különösen azért is lehetséges, mivel ugyanakkor a Melki Évkönyvek egyáltalán nem írnak árvízről 1316-ban (amikor viszont kétségtelenül nagy árvizek voltak). Azonban nem kizárható, hogy az 1317. évi kemény tél után is lehettek árvizek.

72 Alexandre 1987: 439–440.

volt elérhető.⁷³ Ebben az évben rossz termés és éhínség volt Sziléziában (például Boroszlóban) és a cseh területeken is.⁷⁴ A tél kifejezetten kemény volt az orosz térségben is, de nem szűkölködött időjárási szélsőségekben a Bizánci Birodalom sem: villámárvíz pusztított a Közel-Keleten („Baalbek” – Libanon területén), míg az erős északi szél Konstantinápolyban okozott problémákat.⁷⁵

Engel Pál szerint ekkor, vagyis 1317 elején (talán januárban) zajlott le Délnyugat-Magyarországon Károly Róbertnek az a hadjárata, mely során a téli hideg⁷⁶ és II. Uroš szerbjei nagyban megnehezítették a király és serege számára a szávai átkelést.⁷⁷ Ugyanakkor Kristó Gyula ezt a datálást később meggyőzőnek tűnő érvekkel cáfolta, és utóbb a hadjárat, valamint a szávai átkelés feltételezett időpontjától 1314 elejét javasolta.⁷⁸ S habár így ezt az adatot egyértelműen az 1317. évi tél keménységére (vagy hosszúságára) nem hozhatjuk fel bizonyítékkul, a tőlünk nyugatra, északra, keletre és részben a délre elterülő vidékek, valamint Európa nagy részének időjárása ismeretében elmondhatjuk, hogy az 1317. év tele minden valószínűség szerint Magyarországon is az átlagnál (akár jóval) hidegebb, és a megszokottnál talán havasabb és hosszabb is lehetett.⁷⁹

További érdekes kérdést vet fel az 1318. évi tél keménysége: míg a hadi cselekmények intenzitása miatt a cseh területekre vonatkozóan, az elérhető igen kevés adat alapján Brázdil és Kotyza összességében inkább enyhébb telet feltételez, Jordan – habár csak néhány részleges brit adatra támaszkodva – Európa nyugati és északi felére vonatkozóan a kemény és hosszú telek között említi az 1318. évit.⁸⁰ A rendelkezésre álló információk alapján azonban inkább az 1319. évi tél (ezen belül is a január–február) tűnik, például Észak-Itáliában, keményebbnek és hóban gazdagnak.⁸¹

A magyarországi viszonyokról egyelőre nem rendelkezünk további adatokkal az 1318 tavaszát megelőző időszakra. Mivel azonban a dunántúli oklevél 1318. márciusi keltezése alapján akkorra az éhínség már véget érhetett, ezért az 1317. évi

73 MGH SS 9. 666.

74 Lásd pl.: Curschmann 1900: 214.

75 Klimenko–Solomina 2010: 82; Telelis 2008: 206; Telelis 2004: 653–654.

76 „[...] *difficilis transitus fluvii Zave per algorem hiemalis temporis opposito ac resistente nobis exercitu dictorum Sclavorum gentis in litore seu portu transitus processum nostrum retardaret.*” MNL OL DL 1884. Magyar regszta: Anjou-kori oklt. VII. 86. szám.

77 Engel 1988: 115.

78 Kristó 2003: 311, 329. Itt azonban meg kell jegyezni, hogy az említett hadjárat dátumát a mai napig bizonytalanság övezi: 1314 és 1319 között több időpont is számításba jöhet.

79 A műszeres mérések időszakára vonatkozó (közép-európai) téli hőmérsékleti korrelációs vizsgálatokra lásd: Dobrovolný et al. 2010.

80 Brázdil–Kotyza 1995: 112. Az 1317–1318. évi kemény és hosszú tél tekintetében azonban Jordan (1996: 37, 197, 222) kizárólag a Brit-szigetektől származó (illetve főleg walesi) adatokat hoz fel, de csak a tél egy részére vonatkozóan. Ugyanakkor Alexandre (1987: 441), illetve Glaser (2008: 76) is csak egy Heinrichau környéki hóviharról számol be. Természetesen egy ilyen esemény is jelentős pusztító hatással lehetett pl. az állatállományra, de önmagában a teljes tél karakteréről csak részinformációt nyújt.

81 A forrásokra lásd: Alexandre 1987: 441.

termés összességében talán nem lehetett annyira rossz (például az ausztriaihoz képest),⁸² és enyhülést hozhatott a korábbi időszak mély válsága után. Ez a feltételezés azonban, ahogy azt fentebb láthattuk, ellentétben áll a cseh, osztrák és sziléziai(-lengyel) viszonyokkal, mivel ott az 1317. év termése egyértelműen rossz volt.

Ami tehát az időjárási viszonyokat illeti, az igen töredékes hazai és az adatgazdagabb szomszédos területekről származó információk alapján a termelési viszonyok szempontjából legkésőbb az 1316. és 1317. évek már a rosszabbak közé tarthattak – így az igen csapadékos, hűvös, árvizes 1316 és a kemény, hosszú téllel indító 1317 –, habár már az azt megelőző egy-két évről is elképzelhető ugyanez. Elsősorban a kedvezőtlen időjárás miatt 1316, de különösen 1317 a legrosszabb ínség-, éhínségév volt a tőlünk nyugatra és részben északra elterülő vidékeken, így Sziléziában, Csehországban, de Ausztriában is. Nyugati és északi szomszédaink esetén a problémák tehát Nyugat- és Nyugat-Közép-Európához képest egy-két évvel később, különösen 1317-re váltak igazán súlyossá. A cseh és osztrák forrásokból tudjuk, hogy az 1316. és 1317. évi kedvezőtlen időjárási események, azok természeti következményei (például árvizek), illetve ekkor maga az éhínség Magyarországot is érintették. Továbbá a szomszédságban több helyütt dülő éhínség áttételes hatást is gyakorolhatott például a (nyugat-)magyarországi viszonyokra, amennyiben az éhező területek lakói valószínűleg igyekeztek a hiányzó élelmiszereket külföldről (is) pótolni.

Mindezekon túlmenően azonban 1315–1317 katonailag igen aktív időszak volt: az ország egyszerre legalább hat különböző nagyobb térségében folytak harcok, mely tényező aktív szerepet játszhatott az (éh)ínség kialakulásában.⁸³ Ezért a továbbiakban az említett két, (éh)ínség sújtotta terület katonai műveletekben való érintettségére térünk ki részletesebben.

Ínség, éhínség: a hadi cselekmények lehetséges szerepe

A belháborúk szerepére vonatkozó általános, országos hadművelleti adatokon kívül érdemes külön figyelmet szentelnünk a helyi eseményeknek: a két (éh)ínség- említés közelében bekövetkezett harci cselekmények ugyanis erőteljesen befolyásolhatták az adott területek élelmiszer-ellátási viszonyait.

82 Itt kell megemlíteni, hogy Jordan (1996: 144) az *Annales Wratislavienses*ben 1317. év alatt szereplő, a „Wratislavia”-ban pusztító nagy (éhínség miatti) halálózással kapcsolatban (véltetően a mai névalak miatti erős hasonlatosság miatt) a nevezett várost tévesen Pozsonnyal (Bratislava) azonosította. Így a könyvében szereplő „magyarországi” említés valójában a középkori Wratislaviára, vagyis Boroszlóra, a mai Wrocławra (és így Sziléziára), illetve az ottani nagy éhínségre/halálózásra vonatkozik. Ugyanezen problémára lásd: Ladurie 2004: 48.

83 Kristó 1988: 46–52.

Ebből a szempontból lényegesnek tekinthető információ, hogy az alföldi, Bihar megyei Keszérű település Borsa (Kopasz) Jakab tartományúr törzsterületeihez tartozott. Borsa Kopasz először 1315 tavaszán lázadt fel a király ellen: a konfliktus ekkor 1316 februárjáig tartott. Második lázadása 1316-ban robbant ki; az általa birtokolt területek elhelyezkedése miatt feltételezhető, hogy a bihari vidékek 1317-ben, de valószínűleg már 1316-ban is jelentősen érintettek voltak a konfliktus és annak járulékos negatív következményei által.⁸⁴ A Borsa és a király közti harc egyik legfontosabb, sorsdöntő ütközete 1317 februárjában–márciusában zajlott – a Keszérűtől alig 40 km távolságban északnyugatra elhelyezkedő – Debrecennél, mely csata a király seregeit vezető Debreceni Dózsa győzelmével és Borsa vereségével végződött.⁸⁵ Ezek után Borsa Biharban hátrált először Adorján, majd Solyomkő várába, mely utóbbit aztán valamikor 1317 ősze és 1318 tavasza között feladni kényszerült.⁸⁶ A területet így 1317 harmadik vagy 1318 első negyedében pacifikálták a király csapatai – az események ilyen menete pedig eléggé egybeesik a keszérűi éhínség-említés 1318. áprilist megelőző (ismeretlen hosszúságú és nem pontosan datált) időszakával.⁸⁷

A másik, valamivel kevésbé biztos, de szintén igen érdekes (é)hínség-helyszín a Veszprém megyei Szőlős. Amint azt korábban láttuk, az oklevél ebben az esetben az (é)hínség okozta problémák mellett konkrétan a békétlen időket is említi a családot ért komoly viszontagságok között. A veszprémi püspök pedig végig az uralkodó mellett állt a belháborúk idején; ugyanakkor a Dunántúl nagy része a Kőszegi család tagjainak kezében volt. 1315-ben (de már valószínűleg 1314-ben is) a Kőszegiek (is) szembefordultak a királlyal, s a nehéz helyzetre jellemző, hogy a király ebben az évben nem is tudott ellenük hadat indítani. A témánkhoz szorosabban kötődő időszakban a király 1316 május–júliusában vezetett a Kőszegiek ellen hadjáratot, bár ez elsősorban a Dél-Dunántúlt érintette. 1317-ben pedig Kőszegi András lázadt fel: ellene királyi sereg indult 1317-ben, melynek eredményeként Engel szerint nyárra befejeződött a Kőszegiek nyugat-dunántúli uralmának felszámolása; Kristó szerint azonban a küzdelem hosszabb volt, és 1318-ban is folytatódott.⁸⁸ Ezek a konfliktusok hatással lehettek a – részben hatalmi érdekcsoportok uralta területek határvidékén elhelyezkedő – Veszprém megyei viszonokra is.

84 Engel 1988: 116–117; Kristó 2003: 321, 326, 329, 331; Bárány 2011: 90.

85 Részletesen lásd: Bunyitay 1888: 145–147. Újabban Bárány 2011: 90–92; Zsoldos 2011: 51–52.

86 Engel 1988: 123; Kristó 2003: 332. Újabban Bárány 2011: 95, 99 – elemzésünkben ez utóbbi datálását vetjük alapul.

87 Engel 1988: 118; Kristó 2003: 329, 331–332. Bárány 2011: 100.

88 Engel 1988: 112–114, 121; Kristó 2003: 325–326, 332–334. Eközben arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy nyugati szomszédságunkban pont az 1317. évben volt a legsúlyosabb az élelmiszerhiány.

A „Nagy Éhínség” és Magyarország: összegzés

Összességében tehát egyetértünk azokkal a véleményekkel, hogy a nagy európai krízis Magyarországon is egyértelműen nyomon követhető, részben drágaság/ínség, részben pedig konkrétan (legalább az Alföld említett keleti részén) éhínség formájában; de talán több közösség dokumentált szüksége is idesorolható. Áttételesen az elzászi éhínség-migránsok kapcsán felmerült (talán az 1313. évre vagy a rá következő évekre vonatkozó) magyar reakció is krízis jelenlétét látszik alátámasztani. Másrészt pedig a Német-római Birodalom belső területeiről érkező koldusok úti céljait (így Csehország, Ausztria, Magyarország és részben Lengyelország) figyelembe véve – a másik három országhoz hasonlóan – összességében enyhébb, és/vagy a nyugat-európainál későbbi években (így különösen 1317-re) jelentősebbé váló megélhetési válságot feltételezhetünk a Német-római Birodalom délkeleti peremvidékén és annak közelében. Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy a (belharcok által is nehezített) válság ne érintette volna súlyosan Csehországot és Ausztriát is ebben az időszakban.

A krízis okait tekintve a király és az oligarchák közötti belháborúk és az ezekből következő általános bizonytalanság – ahogy ezt a korábbi szakirodalom is hangsúlyozza – feltehetően igen fontos szerepet tölthettek be (az általános európai időjárási viszonyokon túl), sőt a rendelkezésre álló, főként okleveles információk alapján hosszabb távon a legfontosabb tényezőkként említhetők az időkorszakban: ezt látszanak alátámasztani a konkrét éhínség-ementések régióihoz kapcsolható, rekonstruálható hadi események is. Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet arra, hogy ez Nyugat- és (Nyugat-)Közép-Európa nagy részén nem egészen így volt: ott a válságot nem elsősorban a háborúk okozták vagy váltották ki – viszont egyértelműen tovább mélyítették azt. Ezen túlmenően a nagy európai éhínség sem egy, hanem több tényező együttes hatásának tudható be, melyben a háborúknak fontos (de összességében nem döntő) szerep jutott. Európa nyugati (és északi) részén egyrészt egy hosszabb időszak (túlnépesedéssel kombinált) termelési válsága, másrészt a romló környezeti-időjárási feltételek a 13. század utolsó évtizedeitől kezdve egyre jelentősebb mértékben játszottak szerepet. Ezen belül is az igen kedvezőtlen időjárású 1310-es éveknek külön kiemelt szerep jutott: ott ugyanis ez utóbbi volt a nagy krízis közvetlen fő kiváltó oka.

Habár az időjárásra, illetve annak a termésekre gyakorolt hatására vonatkozóan Magyarország tekintetében csak részleges információkkal rendelkezünk, amint láttuk, a környező országok és általában Európa egyes részeinek időjárási viszonyai és a kapcsolódó szélsőségek érdekes tanulságokkal szolgálnak. Mindezen információk alapján Magyarország szempontjából az 1318-at megelőző évek legsúlyosabb periódusa legnagyobb valószínűség szerint (1316–)1317-ben következhetett be. Az egyes éhínség-ementések helyszíneihez kapcsolható jelentősebb katonai konfliktusok, illetve békétlen idők különösen 1317-ben, de részben lehet, hogy 1316-ban is

jelentősek voltak olyannyira, hogy ezek a konfliktusok akár önmagukban is hozzájárulhattak tartós és súlyos élelmiszerhiány kialakulásához.

Ugyanakkor nehezen képzelhető el, hogy a korszak Európát, és ezen belül is a Kárpát-medencét körülölelő területeket oly súlyosan érintő időjárási anomáliája Magyarországon egyáltalán ne szerepelt volna a válságot, ínséget, éhínséget kiváltó okok között.⁸⁹ Ezért az elhúzódó (bel)háborúk hatásai mellett mindenképpen figyelembe kell venni az időszakra jellemző kedvezőtlen időjárást, mint a krízist elősegítő tényezőt; véleményünk szerint ez különösen érvényes az 1310-es évtizedre.⁹⁰

További, az (é)ínség időtartamát érintő kérdés lehet a magyar viszonyokat illetően, hogy vajon az 1312. évi ínség-emplítés összeköthető-e az 1318. évi (é)ínség említéseivel. Vagyis: két különálló ínségidőszakról (az első: 1312 körül; a második: 1315–1317) beszélhetünk-e – ugyanúgy, mint a tőlünk nyugatra eső területeken –, vagy az 1312. évi és az 1318. évi említések egyazon nagy, egybefüggő élelmiszer-ellátási válságidőszak részét képezték? Míg ugyanis a tőlünk nyugatra eső területeken elsősorban az időjárási viszonyok határozták meg az ínségperiódusok hosszát, addig Magyarországon, egyelőre úgy tűnik, talán a belháborúk okozta bizonytalanság volt az elsődleges tényező – mely tényező azonban a köztes (Európában jobb termésű) években is jelen volt.

Érdekes további (habár nem feltétlenül „perdöntő”) adalék lehet, hogy az esztergomi kanonokok 1319-ben szükségükre hivatkozva adtak el, illetve cseréltek el javakat az esztergomi érsekkel, aki hangsúlyozottan ezzel is segíteni kívánta a bajba jutott kanonokokat.⁹¹ Természetesen további hasonló típusú esetek egyének (nemesei) esetén máskor is előfordulnak, azonban itt egy általában jómódú közösség problémájáról van szó.

Hain Gáspár és a hároméves nagy éhínség

Habár korántsem egykorú, mégis egy történeti források alapján megfogalmazott, gondos kora újkori „véleményként” is érdemes lehet némi figyelmet szentelni Hain Gáspár nagy éhínséggel kapcsolatos megjegyzésének.⁹² A 17. századi szepességi

89 Már maga a tény, hogy a Magyarországot nyugatról és északról övező területeken éveken keresztül bizonyíthatóan nagy drágaság és krónikus élelmiszerhiány uralkodott, valószínűleg szintén befolyásolta (természetesen a hazai viszonyoktól is függően) az ország nyugati és északi területein élők életét is.

90 Ennek megfelelően részben mindegyik kapcsolódó korábbi említés és/vagy elemzés (pl. Bertényi 2004; Szántó 2007; Vadas 2011) tartalmaz hasznos felvetéseket. A kedvezőtlen, szélsőségekben gazdag – és a termést feltehetően sok helyen negatívan befolyásoló – időjárás néhol 1318-ban is folytatódott: így pl. 1318 júniusára vonatkozóan hőészt is említenek Kölnben. Lásd pl.: Alexandre 1987: 441; Glaser 2008: 65.

91 MNL OL DF 237825; regesztája: Anjou-kori oklt. V. 400. szám.

92 A Hain által említettek az időszakkal foglalkozó korábbi tanulmányok – így pl. Kiss 1999; Szántó 2007; Vadas 2011 – hivatkozás szintjén mind felhasználják.

krónikaíró többek között az akkori lőcsei levéltár iratanyagára is támaszkodva,⁹³ közvetlenül a rozgonyi csata tárgyalása után tér ki a szepességi éhínségre és annak körülbelüli („*Zu dieser Zeit*”) datálására. Hain szerint ekkortájt három évig tartó nagy éhínség uralkodott, mely nemcsak az embereket, hanem az állatokat is érintette.⁹⁴

Vagyis, még ha Hain a megelőző mondatokban a rozgonyi csatáról írt is, csak hozzátetűlegesen köti az éhínséget magához a rozgonyi csata időpontjához, így az eset nem feltétlenül a csata évéhez, hanem elvileg akár az azt megelőző vagy az azt követő évekre is vonatkoztatható. Ami az éhínség területi kiterjedését illeti, Hain nem ad túl sok támpontot: maga a krónika Lőcse, illetve a Szepesség történetéről ad számot, ezért elvileg megjegyzése erre a területre (is) érthető; ugyanakkor a problémát általánosan említi, így annak területileg tágabban vett, Magyarországra vagy éppen Európára vonatkozó értelmezése sem kizárható. A forrás 17. századi,⁹⁵ ezért a benne található, a 14. századra vonatkozó információkat nagy óvatossággal kell kezelnünk – még akkor is, ha több késő középkori forrást is felhasznált munkájában. Ugyanakkor Hain említése nem hagyható teljesen figyelmen kívül, ezért érdemes a témát kicsit részletesebben körüljárnunk.

Mivel Közép-Európában 1312 mellett néhol már 1311-ben (valamint 1310-ben) és a rá következő években is voltak problémák (talán az 1313. évi jó termés kivételével), ezért elvileg nem zárható ki – különösen az intenzív harci cselekmények okozta bizonytalanság miatt, akár egy sáskajárással is társítva –, hogy Hain információja a rozgonyi csata környéki évekre vonatkozott.

A másik lehetőség, hogy Hain az európaival nagyjából egybeeső magyarországi nagy éhínségre utaló információkkal rendelkezett, mellyel az előző fejezetben foglalkoztunk. Ez utóbbi verzió egyelőre valamivel valószínűbb, mert 1312-re vonatkozóan „csak” drágaságra/ínségre utaló forrással találkoztunk, míg a (két) 1318-as forrás már egyértelműen Magyarországon belül lezajlott nagy éhínségről beszél. Hain mellesleg az éhínség említése után még hozzáteszi, hogy nemcsak emberek, hanem állatok (marhák) is haltak ekkortájt.⁹⁶ Ez a kis mondat egybecseng a cseh és más európai források által említettekkel: habár a marhapestis már korábban is

⁹³ Szabó 2014.

⁹⁴ „*Zu dieser Zeit war auch 3 Jahr lang so grosser Hunger, das die Menschen einander geschlachtet und gessen auch die Diebe von galgen sind vor Hunger abgerissen worden. Desgleichen war auch unter dem Viehe.*” In: Bal et al. 1910–1913: 12.

⁹⁵ Szabó Péter András (2014) a Hain forrásait tárgyaló alapos munkájában több késő középkori, illetve kora újkori forrásra is hivatkozik, melyekből Hain a középkori adatait merítette/meríthette. Ezek azonban az említett megjegyzést nem tartalmazzák. Ugyanakkor a tanulmány szerzője is megjegyzi, hogy Hain valószínűleg más, ma ismeretlen forrás(oka)t (pl. egy talán évkönyv típusú művet) is felhasznált a középkort illetően.

⁹⁶ Az embereket sújtó éhínség mellett az állatpusztulásra vonatkozó megjegyzése azért is érdekes lehet, mivel a gazdaságtörténetek egy része (pl. Gunst 1984: 11; Engel 2003: 217; konkrétan a 14. század kapcsán: Fara 2013) szerint Magyarországon (ritkán vagy egyáltalán) nem voltak nagy (országos) éhínségek a középkorban, aminek okát többek között a földterület termelékenységéhez viszonyított alacsony népsűrűségben, il-

megjelent Európában és Közép-Európában, a legnagyobb arányú állatpusztulás mégis inkább a nagy éhínség idején (tehát az évtized második felében, végén) következett be Európa jelentős részén, így a szomszédos Csehországban és Ausztriában is.⁹⁷

1321: közösségek szüksége – és egy katasztrofális borév

Az európai nagy éhínség (tágabb értelemben vett) időszakán belül, 1321 kapcsán három esetet, illetve különálló említést mutatunk be röviden. Önmagában egyik eset sem szolgál perdöntő bizonyítékkal arra nézve, hogy ebben az évben jelentősebb élelmiszer-ellátással kapcsolatos problémák lettek volna az ország nagyobb részén, ugyanakkor a rossz szőlő- és bortermés önmagában is említésre érdemes tény. Míg az első két eset, illetve oklevél egy-egy jelentősebb közösség problémáit, szükségét említi, addig a harmadik, ezúttal osztrák forrás egy közös, mind Ausztriában, mind pedig Magyarországon bekövetkezett problémát vet fel.

Az első eset az ország északi részében történt: ez évben Zsolna város polgárai arra kérték a királyt, hogy roppant szegénységükre és igen nagy szükségükre való tekintettel („*quod cum ipsi mole paupertatis et inopie plurimum sint attricti*”) újítsa meg a város korábbi privilégiumait. A király teljesítette a kérést: július 12-én (vagyis még valószínűleg a gabona betakarításának ideje előtt vagy körül – ami például az élelemszállítást is könnyíthette) megerősítette a várost jogaiban, részletesen is felsorolva azokat.⁹⁸ Természetesen nem zárható ki, hogy némi retorikai túlzás is került a szövegbe; ugyanakkor erre hivatkozva azt a lehetőséget sem vethetjük el, hogy ekkor a városközösség valóban jelentős problémákkal küzdött. Továbbá fontos figyelembe vennünk, hogy az eset ugyan aktuálisan meglévő gondokra utal, de ezeknek okai – kisebb-nagyobb részben – valószínűleg már a korábbi évek (és az aktuális év) zűrzavaros viszonyaiban (is) gyökerezhettek.

A második eset nyugat-magyarországi illetőségű: a pontos dátum említése nélkül a nagy múltú és tekintélyes jáki monostor cserélte el egy szomszédos nemessel rábaközi (Rábacsanak, illetve Kápolnafölde területen lévő) szántóföldjét (tartozékokkal) egy monyorókeréki (ma Eberau, Ausztria) szőlőre, egy kétkerekű malomra a Pinkán és – igen érdekes módon – egy ekére hat ökörrel, valamint más szükséges dolgokra („*unum aratrum cum sex bobus et aliis necessariis*”). A csere indoklásaként

letve az állatállomány nagyságában látták – az utóbbi által is említett elmélet szerint pedig ez a jelentős állatállomány szolgált volna főbb táplálékul a rossz gabonatermésű években.

97 A döntően a 14. század első évtizedeiben zajlott európai nagy állatjárvány részletes összefoglalását lásd: Newfield 2009: 155–190. Csehországra vonatkozóan már 1314-ben is említik a járványt, így valószínű, hogy ez a probléma (több nyugat- és kelet-európai területhez hasonlóan) már a nagy éhínség előtt is jelen volt, ugyanakkor az élelem- és takarmányhiány, valamint az időjárás viszontagságai (pl. 1316, 1317) valószínűleg felerősíthették ezeket a folyamatokat.

98 CD XI. 508–510. MNL OL DF 274688. Magyar regesztája: Anjou-kori oklt. VI. 198. szám.

az apát a monostor élelmiszerhiányát nevezte meg, melyért a békétlen időket okolta; másrészt pedig a monostor és jobbágiai/szolgái egyéb szükségleteit említette (részletezés nélkül) („*per impaccati temporis neces[...][...] suos fratres ac ad eos pertinentes graviter per defectum victualium et alium necessitatum dicebat aggravari*”).⁹⁹ Az ügylet során tehát a jáki szerzetesek egy, a monostortól meglehetősen távol eső, habár értékes rábaközi földterülettől váltak meg, s azt részben Ják környéki ingatlanokra (így szőlőre és malomra), részben pedig szükséges ingóságokra cserélték.

A békétlen idők említése mögött a hosszú ideje ismételten kiújuló hatalmi harcok és a háttérben ezt kísérő folyamatos problémák is húzódhattak, ami 1319-ben például a Kőszegi András és osztrák szövetségesei térdre kényszerítésével, s a – talán 1319 tavaszán folyt – szalafői ütközettel is fémjelezhető. Ezek a hatalmi harcok pedig éppen 1321 elején váltak újra nyilvánvalóvá, amikor Kőszegi Kakas Miklóst a király megfosztotta Vas és Zala megyei birtokaitól és ispáni tisztségeitől is.¹⁰⁰

A következő eset fényében továbbá érdekes körülmény, hogy a monostornak több szőlőre volt szüksége, másrészt a malom, de különösen az eke és a hat (igavonó) ökör beszerzése is gondolatébresztő lehet. A bortermelés, és általában a szőlőterületek növelése egyrészt saját használatra (de akár eladásra is) hasznos volt, a malom a helyi őrlési kapacitás bővítésével pedig a monostor gazdasági önállóságát is növelhette (például kevesebb gabonát kellett máshova szállítani őrlésre); de akár még a monostorhoz tartozó népesség számának esetleges fokozatos növekedése, s így az általános szükségletek bővülése sem teljességgel kizárható tényező. Érdekes továbbá az eke és a hat ökör vásárlásának esete. Egyrésztől érthető, mivel a Vas megyei meglehetősen kötött, agyagos talaj megkövetelte a nehézeke használatát, melyhez klasszikus esetben a középkorban szántáskor hat ökör kellett. Másrésztől azonban azért is figyelemre méltó az eset, mivel oklevelekben nem fordul elő gyakran ilyen említés. A nehézeke magas értéket képviselt (de természetesen egy szántóterület is a termékeny, hagyományosan gabonatermelő Rábaközben), ugyanakkor a hat ökör külön említése akár azok szintén magas értékét sejtetheti egy olyan időszakban, amikor az Európa-szerte pusztító tömeges marhavész következtében (is) hihetetlenül magas szarvasmarhaárak voltak jellemzők.¹⁰¹

A harmadik eset egy nagyobb területre vonatkoztatott információt hordoz magában: 1321-ben a Melki Évkönyvek szerint különösen rossz – rothadt, bűzös, vöröses és koszos, zavaros – bor lett mind Ausztriában, mind pedig Magyarorszá-

99 MNL OL DF 209129. Magyar regesztája: Anjou-kori oklt. VI. 387. szám. A kipontozott részek az okmány sérülése miatt nem olvashatók.

100 Lásd pl.: Engel 1988: 129–130; Kristó 2003: 339–342. Míg Engel 1319 márciusára teszi a szalafői ütközetet, addig a csata pontos datálásának kérdését Kristó – konkrét információk hiányában – nyitva hagyja: véleménye szerint ez bármikor bekövetkezhetett az 1319–1321 közötti időszakban.

101 A marhavész és tömeges állatpusztulás ugyanis az 1310-es évek végén és az 1320-as évek elején is folytatódott. Lásd: Newfield 2009. Egyes területeken, így pl. Angliában 1319 és 1320 tekinthető a marhavész talán legnagyobb pusztulással járó éveinek (lásd pl.: Slavin 2012: 1243).

gon („*In Austria et Ungaria provenerunt multa vina ferme putrida, fetida, rubea et immunda*”).¹⁰² A forrás általánosságban említi Magyarországot: ez akár az ország nagy részére vonatkozó információt is jelenthet, de az sem kizárt, hogy a melkiek pontosabb ismeretekkel inkább csak az ország Alsó-Ausztriával szomszédos, nyugati feléből rendelkeztek. A 19. század végi borászati szakirodalom szerint a (fehér) bor barnulása és zavarossága, illetve „megtörése” (amennyiben nem helyi borkezelési problémáról van szó) főleg nedves időjárás idején tapasztalható, amikor sok a rothadt szőlőszem. A rothadt, bűzös szag szintén tipikus (főleg gomba okozta) borbetegség, mely elsősorban a szőlő rothadására (így nedves időjárásra) utal, illetve bekövetkezhet az erjedés ideje alatti tartósan alacsony hőmérséklet miatt is.¹⁰³

A három, egymástól látszólag független esetet amiatt említjük – azon túlmenően, hogy mindegyikből jelentősebb testületek, illetve nagyobb térségek különböző problémáiról értesülünk –, mert ez az év nemcsak Csák Máté haláláról híres, hanem a Közép-Európa jelentős részén bekövetkezett rossz termésekről is: az 1315–1317. évek mellett a nagy éhínség további nagy válságévei 1321–1322-ben voltak. Glaser szerint 1321 kifejezetten szerencsétlen volt a német területeken: egy meglehetősen kemény tél után esős év következett, ezért a termés is rossz lett (például Würzburgban).¹⁰⁴ A cseh területeken a (kora) nyár szintén igen esős volt, késő júniusban árvizekkel. A gabonatermés is rossz volt; ráadásul a gabona és maguk a gabonaszemek is – valószínűleg az esős nyár előtti száraz időjárás miatt – kicsik lettek.¹⁰⁵ Amúgy az 1314 és 1323 közötti egy évtized bortermelés szempontjából is meglehetősen viszontagságos volt a francia és még inkább a német területeken: csak elvétve szakította meg egy-egy jobb termésű év a rossz vagy igen rossz termések sorozatát. Ezek közül 1319 és 1320 a német területeken megint rossz és igen rossz termésekkel tűnt ki, ugyanakkor 1321 feltehetően valamivel jobb eredményekkel zárult.¹⁰⁶

Mindezeket is figyelembe véve, habár nem bizonyíthatjuk, de a lehetőségét felvethetjük annak, hogy kifejezetten az 1321. évben is, több ok eredőjeként Magyarország egyes vidékein is (talán a megelőző és követő évekhez képest is) ellátási problémák lehettek. Ez megnyilvánulhatott talán az átlagosnál rosszabb gabona-termésben, de (legalább Nyugat-Magyarországon) egyértelműen jelentkezett a bor mélyen átlag alatti minőségében, mely feltehetően jelentős mértékben az érési és/vagy erjedési időszakban bekövetkezett nedves (és talán hűvös) időjárásnak volt köszönhető.

102 MGH SS 9. 511.

103 Lásd pl.: Girtler 1888.

104 Glaser 2008: 88.

105 Brázdil–Kotýza 1995: 112.

106 Jordan 1996: 34–35.

Adathiány vagy sikeres problémamegoldás? Az 1338–1344. évek

Az 1338 és 1349 közötti alig több mint egy évtizedben sok olyan esemény történt Magyarországon és (Közép-)Európában, amelyek alapján joggal várhatnánk, hogy nyomukban – más területhez hasonlóan – Magyarországon is felléptek (akár jelentős) problémák, melyek többek között az élelmiszer-ellátás terén is megnyilvánultak. Néhány esetben találunk is erre utaló megjegyzéseket (lásd a következő fejezetet), de az 1338–1344. évi időszakra vonatkozóan – mely Közép-Európa nagy részén (különösen 1342–1344-re) igen számottevő ellátási problémákat okozott – jelentősebb méretű inségre vagy szükségre egyértelműen utaló adattal (egyelőre) nem találkoztunk a rendelkezésünkre álló dokumentációban.

Mik voltak ezek a környezeti csapások? Az első nagy és hosszan elhúzódó természeti katasztrófa a Közép-Európát, illetve annak tőlünk nyugatra eső részét 1338–1341 között sújtó, részben aszályal kombinált hatalmas sáskajárás volt, mely egyértelműen Magyarországon (osztrák, bajor területeken át a Majna és a Rajna völgyébe)¹⁰⁷ és Lengyelországon keresztül (az északi útvonalon) jutott el a tőlünk nyugatra eső országokba, így valószínűleg itthon is komoly gondokat okozott. Magyarországon a szepesszombati krónika 1338-tól, Thuróczy (és tőle átvéve mások is) pedig 1340-től említi a hároméves nagy sáskajárást;¹⁰⁸ ugyanakkor más érintett országok forrásai alapján is eléggé biztos, hogy legkésőbb 1338-ban a sáskák már jelen voltak, de még 1341. évi ittlétük is felvethető.¹⁰⁹ Ez azonban nem sokat árul el a magyarországi eseményekről: mivel a múltban a sáskák inváziójuk idején általában a Kárpát-medencében teleltek át (illetve raktak tojásokat; ők maguk pedig elpusztultak), ezért itt a pusztítás mértéke is nagyobb lehetett, mint azokon a területeken, ahol „csak” áthaladtak (pedig ott is legalább a haladási sávban a zöld vegetációt nagyrészt elpusztíthatták).¹¹⁰

A másik, rögtön a sáskajárást követő csapás az 1342–1343. évek igen csapadékos-árvizes (és változékony, szélsőségekkel tarkított) időjárása, nagyszámú és helyenként nagy méretű áradásai: a hatalmas mennyiségű csapadék, az árvizek – más időjárási extrémításokkal karöltve – 1342–1344 között inséget, illetve néhol nagy (éh)inséget is okoztak a német területek egy részén, különösen a bajor, cseh és

107 Lásd pl. a szintén egykorú osztrák szerző, Konrad von Megenberg utalását, vagy Johann von Viktring leírását, aki Közép-Európában részletesebben még Morva- és Csehországot, illetve Stájerországot, Karintiát, Krajnát és Lombardiát is említi. Megenberg 1481: 28r–v. (a mű szakirodalmi bemutatása és az említés elemzése: Rohr 2007: 464–465); Schneider 1910: 175–176.

108 Szentpétery 1999: 284 (Szepesszombati krónika); Florianus 1884: 129 (Dubnici krónika); Galántai–Krisztó 1985: 154 (Thuróczy-krónika). Részletesebb áttekintés és elemzés is rendelkezésre áll az osztrák és cseh területekre (pl. Rohr 2007: 468–476) és Észak-Itáliára (Camuffo–Enzi 1991a: 29–32), illetve a cseh területekre (Brázdil et al. 2014) vonatkozóan.

109 Dél-Tirolban pl. még a sáskajárás negyedik évében, 1341-ben is komoly pusztításokat okoztak a kártevő rovarok. Bővebben lásd: Rohr 2007: 473.

110 Kiss 2012a.

részben osztrák területeken.¹¹¹ De az éhínség oka nemcsak ezen évek kedvezőtlen időjárásában keresendő: már az ezt megelőző pár év rossz termései is előkészítették a terepet egy jelentősebb válság kialakulásához.¹¹² Magyarországon az 1341 őszétől 1344 tavaszáig tartó – részben valószínűleg hőmérsékleti szélsőségekkel is tarkított – időszak az eddig ismert egyik legfontosabb nedves-árvizes periódus a középkorban,¹¹³ ugyanakkor egyelőre konkrét, élelmiszer-ellátási problémákra utaló információ nem került elő. Ez pedig azért is érdekes, mivel e csapadékos-árvizes éveket közvetlenül előzték meg a nagy sáskajárásos (és feltételezhetően száraz) évek, így elvileg egy sok éven keresztül tartó (amúgy például tatár betöréssel is tarkított)¹¹⁴ kedvezőtlen periódusról beszélhetünk.

Problémák 1346-ban

Érdekes megemlíteni azonban, hogy pár évvel később, 1346-ban ismét előfordulnak – az 1310-es évekéhez hasonló – egyházi közösségi szükség-ementések: így például ebben az évben a zebegényi Szent Mihály arkangyal monostor február elején szegénysége miatt zálogosítja el egy Baranya megyei birtokát, míg november végén a budafelhévízi Szentlélek-rend ispotálymestere szintén elzálogosítja a rendház sürgető szüksége miatt egyik malma felét. Ezeknek az eseteknek az említése érdekes lehet még akkor is, ha csupán ezen információk alapján messzemenő következtetéseket természetesen nem vonhatunk le az egykorú állapotokat illetően. Ez különösen igaz, mivel például Walter de Mora angol követ magyarországi utazása során a délkelet-dunántúli magasabb árakat az ott tavasszal Szlavónia felé áthaladó királyi sereg miatt növekedett kereslettel indokolta.¹¹⁵

Többek között például azért is figyelemre méltó e két eset, mivel Csehországban 1346-ra, Itáliában pedig az 1347(–1348). év(ek)re vonatkozóan emlékeznek meg a források egy kevésbé ismert sáskajárásról: sajnos ezúttal a szüksézávaló említések nem tartalmaznak arra vonatkozóan utalást, hogy Magyarországról, illetve a leggyakoribb útvonalon, vagyis Magyarországon keresztül (is) érkeztek volna a sáskák. Mivel azonban közel egy időben a tőlünk északnyugatra és délnyugatra eső területeken is felbukkantak, ezért eléggé valószínűnek tűnik, hogy a sáskajárás a Kárpát-medencét is érintette, illetve hogy legalább egy részén áthaladva érte el az említett területeket.¹¹⁶ Ez azért is érdekes, mivel a sáskák felbukkanása általában

¹¹¹ Kiss 2009: 37–47.

¹¹² Lásd pl.: Brázdil–Kotyza 1995: 114–115.

¹¹³ Lásd pl.: Kiss 2009; Kiss 2010; Kiss 2011.

¹¹⁴ Kiss 2012b.

¹¹⁵ MNL OL DL 76787, 3865. Regesztájuk: Anjou-kori oklt. XXX. 78. és 833. számok. A követ magyarországi utazásának részletes bemutatására lásd: Homonnai 1999: 29–47.

¹¹⁶ Camuffo–Enzi 1991a: 31–32.

megelőző száraz (meleg) időjárási viszonyokhoz szokott kötődni, amikor a nyugati szelek gyengülése (és/vagy a keleti szelek erősödő hatása) miatt a szélviszonyok nyugati irányú „utazásukhoz” kedvezően alakulnak.¹¹⁷ Ugyanakkor 1346 tavaszán nagy árvizet említ egy forrás a Közép-Tisza mentén.¹¹⁸

A két eset továbbá amiatt is érdekes lehet, mivel Nyugat- és Közép-Európa jelentős részén az 1345–1347. évek – nedves és hűvös időjárásukkal és sorozatos rossz termésükkel – újabb jelentős krízisperiódust hoztak, mely mintegy a „tereget előkészítve” a nagy pestist közvetlenül megelőző időszakban okozott nehézségeket szerte Európában.¹¹⁹

Járvány – szegénység, inség és éhínség? 1347–1349(–1351)

Az előbb említett, több szempontból is nehézségekkel teli évcsoport után gyakorlatilag rögtön a nagy pestis évei következtek, amikor a járvány Európa több térségében inséggel is karöltve fejtette ki negatív hatását. Ezekkel az évekkel kapcsolatban két további érdekes oklevél áll rendelkezésünkre, melyek az akkori nehézségek egyes részleteibe engednek betekintést.

Az oklevél kiadója, Fejér György az 1348-as évszámhoz és Pozsonyhoz köti azt a Nagy Lajos királyhoz intézett kérvényt, melyben a tűzvészek miatt, illetve a gyakori fagyok által tönkretett szőlőikre („*per continua incendia, et lesionem vinearum nostrarum per frequentes pruinas contingentem*”) és az emiatt bekövetkezett nagy szegénységükre/inségükre, sőt éhínségükre (!) („*in tantam inopiam pervenimus quod fere maior pars civium ob talem extreme paupertatis inopiam et famem inopieque ad impositionem presentis collecte vestre fugam ceperunt*”) hivatkozva kéri az itáliai hadjárat előtt a hadiadó elengedését.¹²⁰ A datálás és a helyszín, s így az érintett város az oklevél fennmaradásának módja (formuláskönyvben) miatt némileg bizonytalan, de egyértelműen Lajos király valamelyik itáliai hadjáratához, illetve az azt

117 Ezzel kapcsolatban lásd részletesebben: Camuffo–Enzi 1991b; Kiss 2012a. 1345 mind Ausztriában, mind pedig Csehországban igen meleg volt – nyugatabbra azonban nedves tavaszt és nyarat, majd árvizeket említenek; de nyugaton néhol 1344 nyara is meleg és száraz volt, és 1344–1345 tele – legalább részben – szintén enyhe lehetett a kontinens jelentős részén (Brázdil–Kotyza 1995: 115; Alexandre 1987: 472–473; Ladurie 2004: 64). Magyarországra vonatkozóan csak 1345 telére érhető el (hidegre utaló) adat. Bővebben lásd: Kiss 2016.

118 Bővebben lásd: Kiss 2010.

119 Lásd pl.: Alexandre 1987: 472–476; Carpentier 1962: 1078; Ladurie 2004: 63–64.

120 CD IX/5. 630–631; Kovachich 1799: 45. Az utána következő oklevél mind a formuláskönyvben, mind pedig a Fejér-féle kiadásban tartalmazza a király (pozitív) válaszelevét (CD IX/5. 631–632; Kovachich 1799: 46–47). Érdekes megemlíteni, hogy – habár az időpont és a helyszín azonosításának lehetősége nélkül – a formuláskönyv tartalmaz egy másik, hasonló problémákkal foglalkozó oklevelet is (Kovachich 1799: 50). Ez utóbbi tény jelezheti korabeli fontosságát is. A korabeli formuláskönyvekben szereplő oklevelek valódi, kiadott okleveleket tartalmaztak, melyek bizonyos egyedi részeit (így a datálást, esetleg személy- és helyneveket) gyakran elhagyták, de az oklevél általánosabb érvényű, jogesetet bemutató részét (így az oklevél nagy részét) szó szerint emelték be mintául a formuláskönyvbe (Fejérpataky 1886: 41–42).

közvetlenül megelőző időszakhoz köthető. Az oklevél alapján a város számára a szőlő- és bortermelés már a 14. század közepén kiemelt szerepet játszhatott; ez a tény azt látszik valószínűsíteni, hogy valóban valamelyik nyugat-magyarországi városról lehet szó.

1347-ben kora ősszel a szomszédos Alsó-Ausztriában hasonló, különösen nagy károkat okozó időjárási szélsőség – így a nedves és esős év, a kedvezőtlen zivataros/viharos időjárás („*intemperie aeris*”), valamint a szeptember végi, hat napig tartó nagy hó és ártó fagy, mely megakadályozta a szőlőszemek fejlődését – okozott jelentős problémákat. A Zwettli Évkönyvek egyenesen az 1302. évi katasztrofális borhoz hasonlította az 1347. évi termést. Mivel I. Lajos király november második felében indult el első itáliai hadjáratára, akár októberben vagy november elején is készülhetett a fent említett városi kérvény.¹²¹

Másrészről azonban érdekes adalék, hogy a (karintiai) Friesachi Évkönyvek szerint 1348-ban többeket ért villámcsapás (a meleg, száraz nyarak jellegzetes velejárója), míg a cseh területeken a nyár igen száraz volt rossz terméssel, valamint júliusban szélviharokkal tarkítva.¹²² A tüzek, tűzvészek kérdésköre (hol, mikor) egyelőre bizonytalan: azt viszont tudjuk, hogy 1348 nyugati szomszédainknál valószínűleg száraz és meleg lehetett, részben igen szeles, viharos időjárással és pusztító villámcsapásokkal, mely tényezők az adott évben különösen kedvező feltételeket jelenthettek városi tűz vagy tüzek kialakulásához. Ez az adat viszont összességében inkább az 1348. év második felére, végére vonatkozó oklevéldatálást valószínűsít, habár önmagában nem zárja ki 1349-et sem. Ugyanakkor a városi kérvény 1349–1350. évi keltezésének valószínűségét nagyban csökkenti az a tény, hogy az oklevélben felsorolt csapások között nem szerepel járvány/pestis említése.

A témánk szempontjából fontos évek, így 1347, 1348 és 1349 közül a pestis pusztításaira Magyarországon talán már 1348 végére, de leginkább 1349-re, illetve részben 1350-re vonatkozóan ismerünk adatokat. Ami 1348-at illeti, egy december 11-i oklevél szerint a megelőző vasárnapon elmaradt az erdélyi Fráta birtok határjárása részben az ünnepnap, részben pedig a „szorongató csapás” és halálveszély miatt („*propter venerationem eiusdem diei et propter instantem plagam et periculum mortis*”).¹²³ 1349-ről már több adat áll rendelkezésre, így március 17-én és április elején említik, majd a pestis megszűntéről esik szó június 7-én, 25-én, július

121 Ezt az Annales Zwettlenses (MGH SS 9. 684), Zwettli Kalendárium (MGH SS 9. 692) említi; erre bővebben lásd: Rohr 2007: 448.

122 „*Anno domini 1347 generalis fuit ubique intemperies aeris ut ex intenso frigore uva immaturata remaneret et pre duricia tundi vix poterat, vina in tanta amaritudine sunt procreata ut nullus a retroactis temporibus tantam acerbitatem posset recordari.*” MGH SS 9. 673 (Continuatio Novimontensis). Az információt szó szerint átvette a *Chronicon Anonymi Leobensis*. Zahn 1865: 45. A többi forráshoz hasonlóan a kisebbik Klosterneuburgi Krónika is meglehetősen lesújtó képet fest az 1347. évi termésről. Osztrák forrásokra és elemzésre lásd: Rohr 2007: 448. Az 1347. évi esetre vonatkozó további forrásokat, illetve az 1348. és 1349. évi forrásokra lásd: Rohr 2007: 427. Cseh területekre lásd: Brázdil–Kotyza 1995: 115.

123 DIR C, veacul XIV, 4: 464–465; Erdélyi Okm. III. 492. szám; Anjou-kori oklt. XXXII. 900. szám.

2-án, 11-én és október 7-én, valamint az az évi halálozásról június 26-án. Ugyanakkor ősszel már újból tombol, amiről egy október 10-ei oklevél tudósít.¹²⁴ A rendelkezésre álló források alapján tehát a járvány 1349-ben tavasszal (de a márciusi dátum miatt valószínűleg már legalább a tél végén is), valamint ősszel, így a szüreti időszakban meglehetősen aktív volt, ezért megvan az esélye annak, hogy helyenként akadályozhatta a begyűjtési (de akár már korábban a vetési), szállítási stb. munkálatokat. Az 1350. évnek legalább egy részében még szintén jelen volt a pestis Magyarországon – ezt a felvetést látszik alátámasztani az a (Zala vármegyei birtokkal kapcsolatos tartalmú) oklevél, mely 1351 júniusában a közvetlenül megelőző évek pusztító halálozására („*tempore ruinoſe mortalitatis annis proxime preteritis*”) tesz említést.¹²⁵

1349. június 7-én a király immár egy Pozsonyban keltezett levélben tudatta a velenceiekkel, hogy a járvány véget ért. Mivel azonban a korábban említett városi kérvény a pestist nem sorolja fel a csapások között, így talán a kérvény kelte inkább az első itáliai hadjárat körüli, vagy az azt közvetlenül megelőző időszakra, vagyis 1347 végére (leginkább októberre vagy november elejére), vagy esetleg a Lackfi vezette hadjárat előttre, s így 1348-ra tehető.¹²⁶ Mint azt korábban láttuk, az 1345–1347. évek (de már 1341–1343 is) Közép- és Nyugat-Európa-szerre termésre (így szőlőre is) rossz időjárásukkal tűntek ki; ez az évek óta tartó kedvezőtlen időjárás pedig – például a nagy 1347. évi fagygal és egyéb időjárási viszonytárságokkal karöltve – valamikor 1348-ra elvezethetett egy jelentősebb nyugat-magyarországi/pozsonyi (szőlő)termelési válsághoz.

Ami az 1349. évet illeti, érdekes lehet még továbbá az az 1349. április 27-én Esztergomban kiadott oklevél is, melyben az esztergomi érsek mérsékelte a kaproncai jobbágyok adóját szegénységük okán, és ezt a könnyítést sorsuk jobbra fordultáig garantálta.¹²⁷ Még ha a kiváltó okok nem is kerültek feljegyzésre, az kiderül, hogy a jobbágyok szegénysége egyértelműen elérte azt a szintet, amikor megszokott szolgálataikat már nem tudták teljesíteni. Ez a pestis fentebb vázolt

124 Anjou-kori oklt. XXXIII. 179. szám (Eger közelében), uo. 251. szám (velenceiek Magyarországról), uo. 414. szám (pozsonyi keltezéssel a király Magyarországról), illetve uo. 474. szám (velenceiek), uo. 475. szám (váradi püspök), uo. 495. szám (velenceiek), uo. 532. szám (király-velenceiek), uo. 753. és 761. számok (velenceiek) alatt. De egy november 9-i levél (Anjou-kori oklt. XXXIII. 847. szám) alapján a velenceiek még nem lehettek biztosak benne, hogy a király beteg-e, illetve biztonságosan meglátogatható-e. Egy november 25-én kelt dokumentum alapján – mely szerint Sopronban egy tisztviselő meghalt, kettő épp beteg – pedig gyanakodhatunk (Anjou-kori oklt. XXXIII. 876. szám), hogy ott még ekkor is pusztított a betegség.

125 Nagy et al. 1886: 508–509. Regesztájára lásd: Teiszler 2016.

126 Habár Stájerországot Biraben már 1348-ban is a pestis sújtotta területek között említi, Bécs környékén, tehát Pozsony és Sopron közelében, illetve az osztrák hercegség területén a járvány nagyobb intenzitással inkább 1349-ben bukkan föl. Biraben 1975: 407. Említésre méltó még az 1348. januári hatalmas ausztriai földrengés (és hónapokig tartó utó rengései) a karintiai Villach központtal, mely nagy valószínűséggel szintén érezhető volt Nyugat-Magyarországon. Részletes bemutatására, illetve szakirodalmi áttekintésre lásd: Rohr 2007: 131–150.

127 MNL OL DL 43553. Regesztája: Anjou-kori oklt. XXXIII. 275. szám.

időrendjét figyelembe véve azt jelenti, hogy a kaproncai jobbágyság szegénységük miatt akkor kaptak 1349-ben adócsökkentést, amikor a járvány első jelentős hulláma pusztított az országban. Mivel ugyanakkor az oklevélben a jobbágyság szegénységének okait egyáltalán nem említik, így nem tudhatjuk azt sem, hogy tulajdonítható-e ez a pusztító pestisnek, vagy más tényezők okozták (például a megelőző évek lehetséges rosszabb termései).

Habár hatásuk mértéke egyelőre nehezen értékelhető, egyéb környezeti tényezők is fokozhatták a válságot. Így 1348. október közepén (Erdélyben) és 1349. januárjában a Felső-Tisza vízgyűjtőjén két helyen is (Ung, Szatmár) dokumentáltak árvizeket: a téli árhullám kifejezetten nagy volt és – legalábbis a határjárás napján – zord időjárással is párosult.¹²⁸ Mind az őszi, mind pedig a téli árvíz az adott területeken szubmediterrán jellegű hatást tükröz, ami feltehetően leginkább az Észak-Itália felől érkező (de valószínűleg észak-atlanti eredetű) nedves légtömegek hatásának, illetve télen a megelőző, esetleg (de nem feltétlenül) havas, hidegebb időszakot követő enyhe-nedves légtömegek érkezésének és a csapadékos időjárásnak tudható be¹²⁹ – az ilyen változékony, nedves időjárás pedig általában kedvezni szokott például a (fertőző) betegségek felerősödésének és terjedésének is.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy az 1348. és 1349. évben a Dunántúl egyes részein (de feltehetően ennél jóval nagyobb területen is) jelentősebb problémák jelentkeztek. Ezek között, különösen ami az 1349. tavaszi oklevelet illeti, valószínűsíthetjük a pestis megjelenését és pusztításait; ugyanakkor a feltehetően 1347 végére vagy 1348-ra datálható oklevél (és az arra Lajos király által adott válasz) alapján valószínűnek látszik, hogy legalább a nehézségek egy részéért a megelőző időszak (akár évek) kedvezőtlen időjárása, illetve szélsőségei tehetők felelőssé.

Ezzel azonban még nem értünk a 14. század közepén említett nehézségek felsorolásának végére: még inkább az 1350. év viszonyait jellemzi az az oklevél, melyben 1351. január elején a dobronyai, németpelsőci és bábaszéki hospesek IV. Béla idejében megállapított éves adójuk mérséklését kérték a királytól, mivel ezt a magas adóösszeget kifizetni nem tudták.¹³⁰ Hasonló problémákkal küzdöttek a sepsi hospesek, akik 1351. szeptember 13-án szegénységükre tekintettel kaptak engedélyt egy királyi erdő szabad használatára,¹³¹ valamint a désvári monostor is, amely egy elpusztult szamosi malmot és gátját szegénysége és szüksége miatt egy másik malom eladása árán tervezett megjavíttatni.¹³² Az első adat mind rövid, mind hosszabb távon hordozhat érdekes információkat, mivel azt sejteti, hogy míg korábban a mondott hospesek többnyire talán képesek lehettek éves szinten ezen adójuk

128 MNL OL DL 4032. Regesztája: Anjou-kori oklt. XXXIII. 175. szám. Részletesebb bemutatására és a forrásokra lásd: Kiss 2010.

129 Ezzel kapcsolatban lásd: Bodolainé Jakus 1983.

130 MNL OL DF 269298. Regesztája: Teiszler 2016.

131 Nagy 1887: 515–516. Regesztája: Teiszler 2016.

132 Géresi 1882: 203–204. Regesztája: Teiszler 2016.

összegét előteremteni, addig ez a 14. század közepén láthatóan nehézségekbe ütközött. Természetesen a három település viszonyainak (és a mintegy száz év alatti változásainak) ismerete nélkül jelentősebb következtetésekre nem vállalkozhatunk, mindenesetre a közvetlenül megelőző évek fényében az adócsökkentésre irányuló kérelem érdekes információ.¹³³ A hasonló esetek sorozatának azonban még itt sincs vége: 1351 novemberében többek között szintén szükségük miatt adják el egyik szőlőjüket a pilisi pálosok is.¹³⁴

Nehéz évek: szárazság, rossz termés, járvány – és gabonakiviteli tilalom
I. Lajos királyságában (1361–1362)

Igen érdekes esetről szerezhethünk tudomást egy 1362. április 13-án kelt, a magyar király által a raguzai tanácsnak és Ragusa város közösségének küldött levélből. I. Lajos arra utasítja a raguzaiakat, hogy ne vásároljanak fel a számukra szükségesnél többet a terményekből (*fruges*) királyságában és az uralma alatt lévő területeken („*de regno et terris suis*”), és ne engedjék azt más országokba kivinni a városból vagy annak körzetéből.¹³⁵

Az oklevél fogalmazása alapján úgy tűnik, hogy a tiltás a király teljes országára vonatkozott, így a Magyarországról, Horvátországból és Szlavóniából származó terményekre, gabonára is – tehát a levél írásának hátterében meghúzódó problémák az egész országra nézve értelmezhetők. Habár eddig hasonló tartalmú oklevél nem került elő, a jelen eset alapján feltételezhető az is, hogy ilyen típusú parancsleveleket a király más, magyarországi városokba már ebben az évben, vagyis 1362-ben is küldött. Az oklevél nem említi a problémák okait, de egyéb (különösen időjárással kapcsolatos) háttér-információk segítségével megkíséreljük a feltételezhető okok rekonstrukcióját. Az 1361. év igen rossz termésű volt mind osztrák, mind pedig cseh területeken; ennek valószínű oka az osztrák forrás által dokumentált száraz (és hideg) tél, melyet feltehetően (sziléziai forrás alapján) száraz, meleg nyár követett. A rossz termésrel együtt járó magas árak pedig az 1362. évi (amúgy gazdag) termésig megmaradtak.¹³⁶

133 További értékes ausztriai információval szolgál az az 1351. évi február 22-i oklevél is, melynek tanúsága szerint a heiligenkreuzi apát a monostor szüksége miatt adott el két szőlőt. Lásd: MNL OL DF 238730: Regesztája: Teiszler 2016.

134 Lásd: Nagy 1887: 527–528. Regesztája: Teiszler 2016.

135 A király a levélben ennek a városban való nyilvános kihirdetését is külön elrendelte: „*Serenissimus dominus noster dominus rex Hungarie misit suas litteras domino rectori consilio et communi Ragusii, inter cetera continentes nobis precipiendo, ut non sumamus in antea fruges, cuiuscumque generis existant, de regno et terris suis educere ad terras alienas in portu nostro. Et quod hoc faciamus in civitate nostra et nostro districtu publice promulgari. Et si quos huiusmodi publicationem fruges de regno et terris suis vendentes et educantes invenerimus, illos tales in rebus et personis puniamus absque omni compassione. Et aliud pro sua gratia non facturum.*” Gelcich–Thallóczy 1887: 35. Regesztája: Anjou-kori oklt. XLVI. 156. szám.

136 Lásd Brázdil–Kotyza 1995: 116; Rohr 2007: 443.

Ehhez szorosan kapcsolódva, külön kell megemlítenünk egy 1361 júliusában Rudolf osztrák herceg által kiadott, Bécs története szempontjából is igen jelentős, s ezért több szakmunkában is kiemelt helyen szereplő oklevelet, melyet számunkra konkrét magyar vonatkozása külön fontossá tesz.¹³⁷ Az oklevéllel a herceg Bécs nehéz helyzetén próbált enyhíteni, amelyet az azelőtti időben többek között olyan természeti csapások, mint a pestis, tűzvészek, rossz termés (mind gabona, mind szőlő) okoztak. A gyenge gabonatermással kapcsolatban az oklevél azt is megjegyzi, hogy ez nemcsak Ausztriára, de Magyarországra, Csehországra és Bajorországra is jellemző volt abban az évben.¹³⁸ Több más forrás is – mind Ausztriára, mind pedig Csehországra vonatkozóan – említi az 1361. évi különösen rossz termést és az ennek nyomán 1361–1362-ben uralkodó (éh)ínséget.¹³⁹

Az eddig felsorolt információk alapján tehát meglehetősen egyértelműnek tűnik, hogy 1361-ben Magyarország jelentős részén is rossz termés lehetett. Bécshez hasonlóan a pestis Magyarországon is nagy erővel pusztított és jelentős halálozással járt. Magyarországra vonatkozóan a megelőző, 1360. év elejéről maradt fenn például információ: egy január 16-án kelt levél szerint Szécsi Miklós bán arról tájékoztatta a velencei követet, amikor az vele Zárában és Zenggben tárgyalt, hogy Magyarországon a járvány miatt nagy a halandóság. Továbbá ugyanazon követ február 27-i jelentésében említi, hogy miután február 2-án megérkezett Budára, egy borzasztó betegség őt is megtámadta, s habár ő kigyógyult, Magyarországon nagy a halandóság, különösen Budán és Visegrádon. Ennek ellenére azonban úgy tűnik, hogy a király 14-én mégis Visegrádra ment. A követ még hozzátette: hallomásból úgy tudja, 16 ezernél is többen haltak meg Budán, és a levél írásakor még mindig dúlt a járvány.¹⁴⁰ Ebből viszont az is következik, hogy legkésőbb már 1359 végén járvány lehetett. Egyelőre nem tudjuk, mikor ért véget, ugyanakkor 1362 első felében például a szomszédos Csehországban még tartott.¹⁴¹

Visszatérve az 1361. év történéseihez, ami az ismert magyarországi, időjárással kapcsolatos eseteket illeti, jelenleg két (illetve három) kora tavaszi információval rendelkezünk: a Fertő és a Hanság medencéjének találkozásánál elterülő vizenyős, rétekből, tavakból, vízfolyásokból álló területen 1361 kora tavaszán (valószínűleg márciusban) esedékes határjárás a fagyos idő és a sok hó miatt, április 11-én pedig

137 Tételes áttekintésére lásd: Rohr 2007: 443. Az oklevél kiemelt elemzésére Bécs története szempontjából: Csendes–Opll 2001: 269.

138 „[...] und auch von der ungewondlichen missewechst die ditz iar bescheben ist an getraide nicht alain in unsern land zu Osterreich sunder auch ze Ungeʳn ze Behem ze Pairn und in andern umbligunden landen.” Schwindt–Dopsch 1895: 203.

139 Brázdil–Kotzya 1995: 116; Rohr 2007: 443.

140 Óváry 1890: 51. 1360. április 19-én pedig maga a pápa ad ki búcsúengedélyt Erzsébet királyné korábbi, pestis miatti kérvényére válaszolva. Buzás–Mészáros 2008: 84 (az Archivio Segreto Vaticano, Registra Supplicationes Vol. 33. Fol. 82r. jelzetére hivatkozva).

141 Pl. Brázdil–Kotzya 1995: 116.

már a nagy sár miatt hiúsult meg;¹⁴² 1361. március 10-én Turóc megyében ugyan-csak a nagy hó miatt maradt el egy földdarab pontos felmérése.¹⁴³ 1362-re vonatkozóan csak igen áttételes adatok maradtak fenn (így például április–májusban több ízben említenek akkor éppen kiszáradt állapotban lévő vízmedreket, ami szövegkörnyezettől függően akár aszályosabb időszakokra is utalhat), melyek alapján biztos következtetésekre egyelőre nem vállalkozhatunk. Az azonban biztos, hogy június 12-én a Csallóközben egy nagy Duna-árvíz miatt hiúsult meg határjárás – ez az árvíz pedig jó eséllyel a Duna-völgy más részein is gondot okozhatott.¹⁴⁴

A képet némileg tovább árnyalja egy rövid európai összevetés: az 1361. évvel kapcsolatban Ausztriában, valamint német és francia területeken dokumentálták az az évi hideg (Ausztriában többnyire száraz) telet is. Csehországban pedig az év első felének további részében gyakori zivatarokat jegyeztek le. Ugyanakkor Közép-Európában már a megelőző évek némelyike sem alakult túl szerencsésen: így például 1359 nedves nyara (és Bajorországban rossz termése) miatt vált emlékeztetessé, a rá következő év tele viszont különös enyhességével szintén nem tett jót a terményeknek. Míg 1362 tavasza a délfancia területeken – a trauai viszonyokhoz hasonlóan – aszályosságával, aztán rossz terméseivel tűnt ki, majd őszi árvizekkel folytatódott az év, addig például Firenze környékén a tavasz és (meglehetősen szokatlanul) a nyár is esős volt; a Magyarországgal szomszédos cseh területeken jó, a lengyel vidékeken azonban ismét rossz gabonatermés volt.¹⁴⁵

A probléma tárgyalása közben azonban érdemes egy jóval biztosabb, dalmáciai példát is megemlítenünk. Alig három héttel Lajos király raguzaiaknak küldött levele előtt, 1362. március 25-én a dalmát bán (a király itteni képviselőjeként) engedélyt adott a pásztorkodó fekete oláh (morlák/morlach) népességnek, hogy a területükön uralkodó nagy szárazság miatt (*„quia temporis nimia siccitas”*) – mely különösen a fiatal bárányokra volt veszélyes – Trau város határain belül legeltethessék állataikat, ahol friss itatóvíz is található. Maga a helyzet azonban nemcsak az állatokat, hanem a termesztett vegetációt, így a következő évi termést is veszélyeztette.¹⁴⁶

Mindezek alapján kézenfekvőnek tűnik, hogy a Rudolf herceg oklevelében említett 1361. évi magyarországi rossz termést is elsősorban az év szárazsága, illetve a meleghez kapcsolódó más, potenciális természeti csapások (például zivatar, jégverés, tüzek stb.) okozhatták. Ugyanakkor a fekete oláhoknak adott, 1362. március végi trauai legeltetési és itatási engedély, illetve különösen a nagy szárazságra való

142 Dreska 2007: 121.

143 MNL OL DL 90540.

144 MNL OL DF 228031. Regesztája: Piti 2016: 285. szám.

145 Európa középső és nyugati részére bővebben lásd: Alexandre 1987: 488–493. Kelet-Közép-Európára: Brázdil–Kotzya 1995: 115–116; Ladurie 2004: 72–73.

146 CD IX/3: 336–338. Regesztája: Piti 2016: 113. szám. Az eset részletesebb bemutatására lásd: Kiss–Nikolić 2015: 13–14.

utalás azt engedi sejtetni, hogy a problémák tovább folytatódtak 1362 telén is – és talán nem csak Trau környékén. Ha ez így volt, egy lehetséges újabb rossz termés már komoly gondokat okozhatott (volna) országos szinten is a gabonaellátásban. Ennek fényében talán még érthetőbbé válhat a király gabonaexportot tiltó, 1362. tavaszi rendelkezése (illetve annak datálása) is. Érdekes, hogy az 1362. évi jó ausztriai és csehországi termés után a cseh király a gabona magtárakban való összegyűjtésére adott ki parancslevelet 1362 szeptemberében.¹⁴⁷ Egy másik fontos, potenciálisan szintén a termelésre ható negatív körülmény lehetett a Magyarországon is sok áldozatot szedő pestis is.

Egy további érdekes gazdaságtörténeti információ derül ki egy 1362. június 30-án kiadott királyi oklevélből: mivel a sókamaraispán (Szerecsen Jakab) Erdélyből nem tudott elegendő sót küldeni, s így nem tudta kielégíteni például Pozsony város igényeit, ezért ott már más sóbeszerzési módokhoz (a „*Kwuff*”, vagyis az evvel a mértékegységgel mért osztrák só vásárlásához) is lehetett folyamodni, amire – a korábbi királyi tiltást hatályon kívül helyezve – a király megadta az engedélyt.¹⁴⁸ Ez az információ azért is érdekes, mert a 15. századból ismerünk néhány olyan további esetet, amikor az erdélyi vagy éppen a máramarosi sószállítmányok elmaradása okozott problémákat Magyarországon: Erdélyben 1440-ben vízbetörés vagy villámárvíz és a pestis miatti munkaerőhiány,¹⁴⁹ 1496-ban például árvíz és jég, 1494-ben pedig a Tisza alacsony vízállása okozott komolyabb fennakadásokat a só szállításában.¹⁵⁰ De az 1362. évihez hasonló problémák említéséhez nem is kell időben ennyire messze mennünk – nyolc évvel korábban, 1354-ben például Sopron kapott külföldi sóbeszerzésre engedélyt, mivel a sókamara Erdélyből (és Lippáról) akkor sem tudott elegendő sót küldeni: csakúgy mint 1362-ben, a fennakadás okairól ekkor sem esik szó.¹⁵¹ További kérdés lehet azonban, vajon befolyásolta-e (és ha igen, hogyan) a sószállítás körülményeit az a március végén említett tény, hogy az előző – sikasztáson kapott – sókamaraispán (Beuldre Mihály) a kamara bevételének feltehetően jelentős részével hirtelen külföldre távozott.¹⁵²

147 Brázdil–Kotyza 1995: 116. Magyarországon hasonló rendelkezésekkel még pl. 1433-ban is találkozunk. CD X/7. 487–488.

148 CD IX/7. 208–209. MNL OL DF 238803. Regesztája: Piti 2016: 308. szám. Kiegészítésként érdekes megemlíteni, hogy Ortway (1894: 10) ugyanezzel az oklevéllel kapcsolatban egyértelműen osztrák só behozatalának engedélyezéséről ír. Az osztrák Küffel vagy chüffel amúgy 7 kg-ot nyomott. Draskóczy 2004: 293.

149 MNL OL DL 55213.

150 Kiss–Nikolić 2015: 20.

151 Házi I/1: 101–102. Az adatra lásd: Draskóczy 2004: 292. Kézenfekvő lenne mind 1354, mind pedig 1362 esetén feltételezni, hogy talán a folyók túl alacsony vagy túl magas vízállása akadályozhatta a megfelelő mennyiségű só szállítását, de ezen feltevés alátámasztására egyelőre közvetlen bizonyítékot nem tudunk felhozni. Elvileg egyéb okok (így a szállításhoz szükséges tőke vagy a kibányászott só elégtelen mennyisége) is közrejátszhattak néha a szállítás késésében vagy elmaradásában. Ugyanakkor ezúttal az időjárási tényező mellett szólhat, hogy Csehországban 1354 is meleg, száraz év volt: Brázdil–Kotyza 1995: 114.

152 MNL OL DL 87382. Regesztája: Piti 2016: 120. szám. Lásd szintén: Draskóczy 2004: 287.

De 1362. szeptember 14-én maga a király is országos szintű problémákat említ (amihez vélhetően a tetemes sókamarai sikkasztás is hozzájárult), amennyiben az ország akkori és várható nehézségei miatt („*quod nunc nobis tam arduos, tamque necessarios et regno nostro ingruentes processus habentibus et expedientibus*”) a trauiak kifejezett kérése ellenére sem csökkenthette a só árát, és aktuálisan még külvárosuk erődítését sem tudta (anyagilag) támogatni.¹⁵³ A várható nehézségek között, a korábban felsoroltak mellett, például az 1361–1362. évi feszült (gyakorlatilag háborúval fenyegető) német–magyar viszony is szerepelhetett; szerencsére azonban ez a háború nem következett be.¹⁵⁴

Mindezekhez kívánczik még egy másik érdekes – az évszázad tízes éveinek némely esetét idéző –, 1362. július 1-jére datált oklevél említése, mely szerint a vasvári polgárok szerfeletti szegénységükben, a plébániatemplom tetejének tovább már nem halasztható javítási munkálatai miatt eladták a plébánia tulajdonát képező malmot.¹⁵⁵

Egy rendkívüli év rendkívüli intézkedései: 1364

Az előbbihez több szempontból hasonló vagy kapcsolódó esettel találkozunk a 14. század témánkat illetően egyik legfontosabb, 1364-ben kelt oklevelében: ezúttal viszont már a teljes Magyarországra vonatkozó, szigorú átfogó rendelkezésekről esik szó, melyek szinte „szükségállapothoz” hasonló viszonyokba és rendelkezésekbe engednek betekintést.¹⁵⁶ Az országban uralkodó aktuális drágaság, gabonaínség kezelésére („*de fertiliori et uberiori statu regnicolarum nostrorum anxie cogitantes, praesenti caristia frugum seu bladorum per opportuna remedia cupientes obviare*”) a király egy 1364. július 15-én (tehát az aratási időszak környékén) keltezett oklevelében különleges rendelkezéseket tett. Megparancsolta, hogy senki sem tarthat magánál több gabonát, mint amit egy éven belül fel tud használni („*quod blada seu fruges cuiusvis generis vel speciei existant, non plura, quam ad sustentationem civitatis vel villanorum ad unum annum sufficientia fore*”); az ezenfelüli mennyiséget el kell adni – a szokásos áron, kizárva a nyereszkedés, üzérkedés lehetőségét, a káptalanok, konventek és plébánosok felügyelete mellett – azoknak, akik ebben hiányt szenvednek. Mindezekon túlmenően a király egy évre hatályon kívül helyezte (kivéve a hajó- vagy kikötőbért) a belföldi vámhelyeken való vámszedést

153 CD IX/3. 317–318. Regesztája: Piti 2016: 436. szám. Tekintve a trau területen való legeltetés korábbi kivételes engedélyezését a fekete oláhoknak (melyet érthető módon a trauiak nem fogadtak kitörő örömmel), érdekes lehet az a kérdés is, hogy miért pont ekkor határozták el a trauiak külvárosuk erődítését (természetesen a két esemény között nem feltétlenül kellett közvetlen összefüggésnek lennie, de jelenlegi ismereteink alapján ez sem zárható ki).

154 Erre lásd pl.: Kristó 1988: 149–151.

155 MNL OL DL 91578. Regesztája: Piti 2016: 311. szám.

156 CD IX/3. 408–411. MNL OL DF 238823.

(„*nullum tributum, nullumque telonium, in terris et aquis, tam in locis tributorum regalium, reginalium, ecclesiarum, praelatorum, abbatum, monialium, prepositorum, priorum, et fratrum cuiuscunque ordinis et religionis existant, nec non baronum, nobilium, et possessionatorum hominum, excepto solo naulo, seu tributo portuum, quod iusto et levi modo ab ipsis exigere volumus, ab eisdem exigatur*”) a legtöbb gabonafajta (és péktermék), valamint a hüvelyesek országon belüli (és nem azon kívüli) szállítása esetén, így a búza, őszi tiszta búza, árpa, zab, köles, maláta, liszt, kenyér, lencse, borsó, bab, zöldségek és minden egyéb hüvelyes után („*quod de bladis, seu frugibus, videlicet tritico, siliginibus, ordeo, avena, milio, brasio, farina, panibus, nec non de lentibus, pisis, fabis, oleribus, et aliis leguminibus, undecunque et ad quocunque loca, per quoscunque et quotienscunque a data praesentium infra unius anni integri spatium intra limites regni nostri, et non extra, regnicolis nostris venditioni exponenda deferentur*”).

Az oklevél alapján egyértelműen kiderül, hogy kivételes, egyedi intézkedésekről van szó, melyekre feltehetően csak igen különleges, szorongató helyzetben, valószínűleg az ország egyes területein bekövetkezett jelentős élelmiszerhiány, de akár éhínség megalapozott veszélye (vagy annak aktuális fennállása) miatt került sor – mely összességében az ország nagy részét vagy egészét fenyegette. Ez az adat önmagában nem bizonyítja (habár természetesen nem zárja ki), hogy egész Magyarországon éhínség uralkodott volna ekkortájt, azonban az ország egyes részein egyértelműen komoly élelmezési gondok merülhettek fel. Ugyanakkor például a környező területeken uralkodó szükség és magas árak miatti túlságosan intenzív export szintén befolyásolhatta a helyzetet (ez ellen a király, amint láttuk, már 1362-ben exportot tiltó rendelettel próbált védekezni). Az oklevél azért is igen értékes, mivel részletesen leírja azokat a (szállítható) élelmiszerfajtákat, melyek feltételezhető hiánya jelenti/jelenthetné a legnagyobb problémát: ennek megfelelően kenyér- és takarmánygabona-félék, hüvelyesek kerülnek felsorolásra – ez jóval részletesebb és hosszabb lista, mint a raguzai gabonakivitel tiltása esetében ismeretes. A szőlő/bor (esetleg más gyümölcsök), valamint az élőállat ugyanakkor hiányoznak az oklevélben szereplő felsorolásból.

Milyen okok vezethettek ahhoz a válsághelyzethez, mely ilyen rendkívüli intézkedéseket vont maga után? Amint láttuk, a megelőző években, így 1361–1362-ben már találkozhattunk rossz termésre, illetve élelmiszer-ellátási nehézségekre utaló említésekkel. Az 1363. évről jelenleg alig rendelkezünk információkkal, így nehéz lenne bármilyen direkt következtetést levonni ezen év termésére nézve. Önmagában az 1364. évről is viszonylag keveset tudunk, ugyanakkor éppen a szóban forgó, aratás környékén kiadott oklevelünk kapcsán merülhet fel, hogy az ország egy részén valószínűleg az az évi termés (is) rossz vagy igen rossz volt; s ezen túlmenően talán már a megelőző év(ek) termései sem voltak elegendők tartalékok felhalmozására. Ugyanakkor az oklevél alapján az is valószínűsíthető, hogy az ország egyes részein az az évi és/vagy a megelőző évi termések nem voltak ennyire rosszak.

Ugyanazon forrás alapján joggal feltételezhetjük ugyanis, hogy míg az ország egyes részein komoly gondok lehettek, más részeken annyi élelmiszer halmozódott fel, amely nemcsak a következő évre lett volna elegendő, hanem még ezen túlmenően is elérhetőek lehettek jelentősebb mennyiségű, eladásra felkínálható élelmiszerkészletek. Ehhez érdekes figyelembe venni a gazdagon dokumentált újkori nagy ínségek, így például az 1863–1864. évi ínség párhuzamait.¹⁵⁷

Az 1364. évi súlyos válság kialakulásához nagy valószínűséggel (csakúgy mint Európa más részein) közvetlenül hozzájárulhatott a Nyugat- és Közép-Európában évszázados keménységéről elhíresült 1363–1364. évi tél,¹⁵⁸ melynek magyarországi megjelenésére egy 1364. januárra kitűzött dél-dunántúli határjárásnak (az egymástól körülbelül 80 km távolságra, különböző megyékben lévő Tamásin és Hedrehelyen) a nagy hó és hideg miatti elhalasztása utal.¹⁵⁹ Még ha önmagában ez az egy adat nem is szolgálna döntő bizonyítéknak az 1364. évi tél hazai keménységére nézve, mivel Közép-Európában kivételesen szigorú és hosszú tél volt, ezért (csakúgy mint 1317-ben) nagy valószínűséggel az átlagosnál keményebb téllal számolhatunk ekkor a Kárpát-medencében is.¹⁶⁰

A viszontagságok sorozatához 1363-tól egy újabb csapás járult: legkésőbb ettől az évtől keltezhető egy újabb, legalább 1366-ig tartó nagy sáskajárás a térségben. Habár magyar forrásokban közvetlenül nem találkozunk vele, ennek Kárpát-medencei jelenlétét (illetve a sáskák itteni átvonulását) kétségtelenné teszik 1363-tól az itáliai (itt egyértelműen északkeleti, azaz Kárpát-medencei eredetükre tesznek említést) és 1364-től a német hivatkozások adatai.¹⁶¹ A Klosterneuburgi Évkönyvek szerint 1366. évi megjelenésük ott nagy pusztítással járt, mivel minden ter-

157 Természetesen mind az okokat, mind az események lefolyását (mind az ismeretanyag szintjét) tekintve fontos különbségek is voltak az 1360-as és az 1860-as évek viszonyai között. Mégis figyelemre méltó hasonlóság, hogy mindkét esetben az évtized elején már megjelenő (1361, 1861) és később tovább folytatódó jelentős aszály fontos kiváltó oka volt a kialakult élelmiszerválságnak (1863–1864 friss szakirodalmára lásd: Boa 2013: 29). Ami pedig az ínség súlyosságát és területi kiterjedését illeti, a híres nagy ínség/éhínség idején, 1863-ban a legkomolyabb helyzet Békés megyében alakult ki, de igen erősen érintett volt az Alföld egésze, valamint Kárpátalja nagy része, néhány északi, hegyvidéki és pár erdélyi megye, valamint az Észak-Dunántúl megyéinek több mint fele is. Ugyanakkor jelentősebb hatása 1863–1864-ben nem mutatható ki pl. a Dél-Dunántúlon és az ország északnyugati részén, valamint a legtöbb erdélyi megyében sem (Boa 2012: 166–167, 199, 1. melléklet). Ezek az információk pedig azt mutatják, hogy még az egyik legjelentősebb, jól ismert – aszály miatt kialakult – nagy ínség sem érintette a teljes országot, bár koncentráltan középső vidékein hatalmas területeken volt igen súlyos a helyzet. Ez a párhuzam pedig talán némi támponttal szolgálhat az 1364. évben említésre került helyzet jobb megértéséhez.

158 Csehországra lásd: Brázdil–Kotyza 1995: 116. Német (és svájci) területekre: Glaser 2008: 77; francia területekre: Ladurie 2004: 73–74. Nyugat-Európára bővebben lásd még: Alexandre 1987: 493–497.

159 MNL OL DL 87396.

160 Klimatológiai okokra és hosszú távú korrelációkra lásd: Dobrovolný et al. 2010.

161 Itáliában már 1363-tól (Alexandre 1987: 493; Camuffo–Enzi 1991a: 33–35), Ausztriában azonban csak 1366-ból ismerünk egyértelmű, osztrák területre vonatkozó említést (Alexandre 1987: 500; Rohr 2007: 475). Német területeken 1364 és 1366 augusztusában találkozunk sáskajárás említésével (Glaser 2008: 67).

ményt felemésztettek; ugyanakkor érdekes, hogy az évkönyv ezt megelőzően nem számol be károkról.¹⁶²

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy legkésőbb 1364-re – ami a természetett hazsonnövények többségét illeti – Magyarország egyes részein ínséggel/magas árakkal jellemezhető krízishelyzet alakult ki, vagy élelmiszerhiány miatti krízishelyzet kialakulása fenyegetett. Mi több, a korábban bemutatott, 1362. évi eset fényében akár egy több éven keresztül fennálló, problémákkal teli időszakot is feltételezhetünk.

1374: a (másik) nagy ínség/drágaság

Az 1374. évre vonatkozóan a pápai tizedszedő számadásaiban, magyarországi tevékenysége kapcsán kétszer is megemlíti az „azokon a részeken” uralkodó, mindenben (mindenféle terményben?) való drágaságot/ínséget („*propter magnam caristiam, que in omnibus erat in eisdem partibus*”), illetve az amúgy is költséges utazását Magyarországon tovább drágító árvizeket.¹⁶³ Továbbá 1374-ben ismét volt (pestis)-járvány Magyarországon, ami szintén szerepet játszhatott a felmerülő problémákban.¹⁶⁴ Ezen túlmenően Magyarországon 1373 decemberében pénzügyi reform is volt: bevezették az új, „szerecsenfejes” dénárt, amelynek az aranyforinttal szembeni értéke nem változott lényegesen, azonban a garassal szemben leértékelték.¹⁶⁵

A tél Európa-szerte különleges volt, mivel a csapadék (például még Svájc területén is) nagyrészt eső formájában hullott le. A kelet-közép-európai régióban Prágában 1374 februárjában két jelentős árvíz hullámot is említenek,¹⁶⁶ de Közép- és Nyugat-Európa-szerte jelentős árvizekről számolnak be a források. Közép-Európában különösen a Rajna hatalmas – a szokatlan hosszú ideig tartó téli heves esőzések miatt¹⁶⁷ bekövetkezett – tavaszi árvize érdemel említést, melyet méretét tekintve például Köln kapcsán az „ezeréves” árvízként, de a források által „özönvízként” (*diluvium*) is emlegetett 1342. évi áradáshoz (az úgynevezett Magdalenenflut) is

162 „1366. Iterum venerunt locuste in Austriam, talis multitudo, quod omnia frumenta devoraverunt.” MGH SS 9. 736 (Continuatio Claustroneoburgensis V).

163 Vonatkozó évi bejegyzései végén ismét hozzászeli: „Expendi tam propter magnam caristiam, quam propter inundationem aquarum et transitus ipsarum, in III^{re}. XIII. diebus CLXVII. florenos et quartam.” Rationes collectorum pontificorum 1887: 461.

164 Lásd: Bertényi 2000: 77. Biraben (1975: 440) szintén a pestis által érintett országok között sorolja fel Magyarországot.

165 Engel 1990: 54, 66.

166 Brázdil–Kotyza 1995: 117.

167 Svájcban pl. az 1373–1374. évi telet mint az utóbbi ezer év legcsapadékosabb (esős) telét emlegetik. Lásd pl.: Krahe 1997; Wetter et al. 2011: 753.

hasonlít némely forrás és a vonatkozó szakirodalom. Ugyanakkor például egy re-gensburgi nagy Duna-árvírről is maradt fenn beszámoló.¹⁶⁸

Ami Európa jelentős részének időjárását illeti – a korábban említett közép-európai viszonyokhoz hasonlóan –, egy szélsőségesen nedves (többnyire esős), hő-mérsékleti szempontból változékony¹⁶⁹ tél után a tavasznak is legalább az eleje (de talán később is) esős volt. Ugyan a nyárról európai szinten kevesebb forrás szól, de sokat említik Észak-Itáliától a francia, németalföldi, délnémet és cseh területeken keresztül a rossz terméseket. A viszonylag korai szüret és a jó szőlőtermés azonban azt látszik erősíteni, hogy később az időjárás „megjavult”, habár ez már a gabona-termésen kevésbé segített.¹⁷⁰ Glaser szerint nemcsak 1373 nyara volt száraz és forró a német területeken, de 1374-ben a nyár első felében is sokáig meleg volt, amit egy hosszabb esős időszak után ismét meleg augusztus követett; végül a bortermés is jó volt.¹⁷¹

Franciaország déli részén és a pápai állam területén pedig (de Észak-Itáliában is) például 1374-ben (csakúgy mint pár évvel korábban, 1369–1371 körül), de különösen 1374 és 1375 fordulóján, a magas gabonaárak miatt jelentős ínség és néhol éhínség alakult ki, a helyzet valamelyest csak az 1375. évi jó termés után enyhült.¹⁷² Míg Közép- és Nyugat-Európa jelentős részén a szokatlanul enyhe és igen esős tél miatt bekövetkezett áradások, majd az 1374. évi rossz termés okoztak gondokat, addig a nyugat-mediterrán területeken ugyanazon téli időszak aszálya (majd az azt követő rossz termés) és a kapcsolódó gabonaellátási nehézségek okán alakult ki hasonlóan súlyos probléma.

Mindez – a fentebb említett magyarországi viszonyokhoz hasonlóan – Európa más részein is az árak jelentős emelkedését és egyéb gondokat idézett elő, tehát nemcsak magyarországi vagy térségi, hanem európai szintű – így Itáliától Francia-országon, a délnémet és cseh területeken keresztül követhető –, meglehetősen súlyos élelmiszerválsággal állunk szemben.¹⁷³ Habár a megelőző, 1373. évre vonatkozó forrásanyag kis mennyisége csak óvatos következtetések levonását engedi, mégis úgy tűnik, hogy az az évi gabona- és szőlőtermés például a francia, német és észak-itáliai területeken nem volt rossz, sőt néhány helyen kifejezetten jó termésről számolnak be. Az 1375. évben a feltehetően átlag körüli (de semmiképpen sem túl

168 Alexandre 1987: 508–511. Továbbá Glaser 2008: 222; Wetter et al. 2011: 753. Érdekes megemlíteni, hogy pl. Jürgen Herget és kollégái vízhozamszámításai szerint (Herget–Meurs 2010) ez az árvíz még nagyobb lett volna az 1342. évinél. Az egykorú források azonban ezt egyelőre nem támasztják alá; a kalkulált vízhozam ugyanakkor jelentős mértékben függ a figyelembe vett paraméterektől, a rendelkezésre álló adatok pontosságától, illetve a választott statisztikai módszertől.

169 Ladurie (2004: 73) ugyanakkor az 1374. évit is a kemény telek sorában említi (legalábbis a nyugat-atlanti partvidékre vonatkozóan).

170 Az adatokra: Alexandre 1987: 508–514. Lásd még: Glaser 2008: 77.

171 Glaser 2008: 67, 90.

172 Ladurie 2004: 80.

173 Lásd pl. az Alexandre (1987: 508–514) által a témával kapcsolatosan bemutatott nagy mennyiségű forrás-hivatkozást.

száraz vagy túl nedves) tél és tavasz után pedig forró, igen száraz nyár következett, ami azonban némi termékenyítő kora őszi csapadékkal együtt ismét csak Észak-Itáliától Franciaországon és a délnémet területeken keresztül Németalföldre jó gabona- és – ahol volt termés – jó szőlőtermést eredményezett.¹⁷⁴ A megelőző évek viszonyait is figyelembe véve azonban talán érthetőbbé válik az Európa egyes részein „hirtelen” fellépett éhínség: amint azt láttuk, 1369–1371-ben Nyugat- és Délnyugat-Európában már kialakult egy hasonlóan nehéz helyzet (rossz termés, magas gabonaárak, pestis).¹⁷⁵ S habár 1372-ben és különösen 1373-ban átmeneti enyhülés következett be például a legsúlyosabban érintett itáliai és délfraancia területeken, az 1374. évi viszontagságos időjárás és rossz termés újból felerősítette a válságot.¹⁷⁶

A hazai drágaságot tekintve ebben az esetben tehát egyértelmű párhuzamok mutathatók ki más európai területek viszonyaival. További érdekes kérdés lehet, hogy ezen belül mennyiben okozták a magyarországi magas árakat a hazai problémák (így a lehetséges kedvezőtlen időjárás, az áradások vagy az épp akkor dühöngő pestis),¹⁷⁷ és mennyiben emelte az árakat például a gabona (és más élelmiszerek) esetleges – a külföldi magas árak miatti – fokozott kiáramlása.

1381: „az ínség miatt, megélhetésre”

Egy 1381. augusztus 17-én kiadott oklevélben említene egy további érdekes esetet: 1381. június 14-én a margitszigeti domonkos apácák eladták Baranya megyei Csúza (*Chuzza*) birtokukat; az új birtokos aztán az 1381. júniusi oklevél átírását és megerősítését eszközölte ki 1381-ben a királytól. Az 1381. évi, Csúza birtok eladása okán készült oklevélben nemcsak az kerül említésre, hogy a – még IV. Bélától kapott – földet 500 forintért adta el a margitszigeti domonkos zárda, hanem konkrétan az eladás aktuális okaira is fény derül, illetve arra, hogy mire költötte az apácakolostor a nevezett összeget, melyet egyik még megmaradt, értékes birtokának eladásával szerzett. A kapott pénzből 300 forintot az akkori ínség és/vagy drágaság miatt élelmvásárlás céljára („*ex quibus eedem domine trecentos florenos in ca-*

174 Az adatokra lásd: Alexandre 1987: 508, 514–515.

175 Az 1371. évvel kapcsolatos, érdekes magyarországi adat, hogy a pozsonyiak tűzvész utáni szegénységét és szükségét (*paupertas, inopia*) enyhítendő, a király egy évre átengedte nekik bizonyos kilencedek jövedelmét. A tűzvész időpontja nem derül ki az oklevélből. Lásd: CD IX/4. 339. 1374-ben ugyanúgy a tűzvészre hivatkozva mentesíti a pozsonyiakat a Dunán Budáig fizetendő vámok és harmincad alól: CD IX/4. 569–572.

176 Érdemes megemlíteni, hogy az 1370-es évek elején és közepén, a franciaországi (é)hínség kapcsán szintén kiviteli tilalomról, mint ilyenkor szokásos védekezési módszerről tesz említést Ladurie (2004: 74–88) is.

177 Lásd pl.: Engel 1990: 54, 66.

ristia, que in regno protunc viguisset, pro victu ipsarum”), 200 forintot pedig az épületükön szükséges javítások költségeinek fedezésére szántak.¹⁷⁸

Ami az ínség vagy drágaság, illetve a megélhetési válság okát illeti, több lehetőség is számításba jöhet. Az 1380. és 1381. évek hazai időjárásáról nem sokat tudunk, ugyanakkor azt igen, hogy 1381-ben a tavasz eleje kétségkívül „nehezen” indult: a Sopron vármegyei, Rába menti Vág birtokon például március 6-án a kedvezőtlen időjárási viszonyok és a nagy hó miatt elmaradt a határjárás, míg Szabolcs megyében, a Felső-Tisza mentén Rozvány és Cigánd birtokok március 6-ra tervezett határjárását már március 4-én elhalasztották a kedvezőtlen időjárási viszonyok és az áradás miatt.¹⁷⁹ Összességében úgy tűnik, hogy Közép- és Nyugat-Európa jelentős részén az 1381. év tele (vagy annak legalább egy része) kemény fagyokkal és sok hóval telt (például a Rajna is befagyott). Érdekes lehet továbbá, hogy Mainz környékén a március esős volt, viszont utána május közepéig nagy szárazság uralkodott, majd ismét esősre fordult az idő – ennek ellenére ott a gabonatermés jó volt.¹⁸⁰ További, igaz, kicsit távolabbi párhuzamként érdemes még megemlíteni, hogy 1381-ben Angliában a nedves tél után rossz gabonatermés lett (aztán május és július között zajlott a Wat Tyler-féle parasztfelkelés). Ugyanebben az időben (de igazából már évek óta) francia területeken is emelkedtek a gabonárak, miközben a kontinens jelentős részén ismét pestisjárvány dült.¹⁸¹

Míg Angliában nedves tél után rossz termés jött, a (részben vagy egészében) kemény, csapadékos telet és kora tavaszt például Mainz környékén nem követte rossz gabonatermés. Magyarországon a kora tavaszi nagy hó, kedvezőtlen időjárás és árvíz(ek) okozhattak ugyan problémákat, de önmagában ez az adat összességében nem sokat árul el a termést befolyásoló időjárási viszonyokról és a későbbi termés milyenségéről.

Az 1380–1382. évi pestissel kapcsolatban¹⁸² azonban jelentős problémákra utaló információval Magyarországon is rendelkezünk: a király 1381-ben minden-szentek napján (november 1.) perhalasztást rendelt el a következő év Szent

178 CD IX/5. 475. Eredeti oklevél: MNL OL DL 6793. Habár a Fejér-féle átírásban az első, birtokeladást magában foglaló oklevél dátumaként 1380 szerepel, az eredeti oklevélben egyértelműen az 1381-es évszám található; tehát mind az eredeti oklevél, mind pedig annak átírása 1381-re tehető.

179 MNL OL DL 96560, DF 262640. A megelőző néhány év magyarországi időjárásáról – egy 1377. és 1378. évi Duna-árvíz kivételével – eddig nem rendelkezünk ismeretekkel. Az előző, 1380. évben Csehországban pusztító pestisen kívül egyelőre a környéken máshonnan sem ismert negatív időjárási vagy kifejezetten rossz termésre utaló adat. Valamivel többet tudunk a megelőző évek viszonyairól: a német területeken 1378-ban a tél még március elején is kemény volt (a Bodensee is befagyott), de 1379 januárjában szintén jég borította a nagyobb folyókat. Ez a komolyabb fagy Európa jelentős részén (így pl. Németalföldtől a cseh területekig) nyomon követhető. 1379 tavaszán nagyobb árvíz volt a Rajnán, és április közepén fagy tett kárt a fákban és szőlőkben. 1379 nyara forró volt, ez pl. a porosz területeken korai aratással járt együtt. Alexandre 1987: 516–519; Brázdil–Kotyza 1995: 117; Glaser 2008: 67, 79, 85.

180 Alexandre 1987: 520.

181 Lásd pl.: Ladurie 2004: 88–89.

182 A pestisjárvány idejét mind Bertényi (2000: 77), mind pedig Biraben (1975: 440) 1380–1382-re teszi.

György-napjáig (április 24.) a járvány miatt („*propter grassantem pestilentiam*”).¹⁸³ Azt nem tudjuk, mennyire volt súlyos a járvány Magyarországon 1381. október vége előtt, de azt igen, hogy például a szomszédos Csehországban már az 1380. évi pestis miatti népességveszteséget is 10% körültre becsülték.¹⁸⁴ Ami a konkrét esetünket illeti, a betegség már 1380 óta jelen volt az országban, és ha 1381. novemberre olyan súlyossá vált, hogy ezért az alapvető jogi cselekményeket (és az ezzel együtt járó utazásokat) is radikálisan korlátozni kellett az ország teljes területén, akkor könnyen lehetséges, hogy a járvány (például munkafolyamatok, szállítás akadályoztatása formájában) hatással lehetett az általános viszonyokra már néhány hónappal korábban is. Egy másik érdekes adat, hogy ugyanezen év december közepén a királyné Pozsonynak megengedi az osztrák (*australis*) só használatát, mivel akkor ezekben az országrészekben királyi só nem volt elérhető, ami talán ismét szállítási problémákkal lehetett összefüggésben.¹⁸⁵

A további okokat keresve az év (vagy a megelőző évek) időjárására, illetve ennek lehetséges, terméseredményeket befolyásoló hatására vonatkozóan tehát egyelőre nincs adatunk a magyarországi viszonyokat illetően. Ugyanakkor véleményünk szerint jogosan feltételezhető, hogy a pestis mint termelést és árucserét befolyásoló tényező ebben az évben legalább részben felelős lehetett a kialakult drágaságért. Ezen túlmenően, mivel a pestis a szomszédos országok némelyikében bizonyíthatóan nagy pusztítással járt, így az ottani ellátási problémák már önmagukban is lehettek bizonyos hatással a magyarországi árviszonyokra. További kérdés lehet, hogy mennyiben érintette a helyzetet az, hogy 1380-ban a király, csakúgy mint 1373 végén, ismét a pénzrontás eszközéhez nyúlt (leértékelte a dénárt).¹⁸⁶

Még egy, a lehetséges egyéb társadalmi hatások miatt érdekes adatot is fontos itt megemlíteni, amire Szűcs Jenő nyomán Fügedi Erik hívta fel a figyelmet:¹⁸⁷ 1381-ben Zsolna városában a király szabályozta az esküdtek választásának módját: elrendelte ugyanis, hogy mivel itt a szlávok voltak többségben a németekkel szemben, de együtt viselték a terheket, ezért az esküdteket fele-fele arányban a két vezető népcsoportból kellett választani. Fügedi a továbbiakban az esetet az 1438. évi budai zavargásokkal, illetve azok közvetlen és közvetett kiváltó okaival állította párhuzamba. Ez a lehetséges párhuzam pedig azért is érdekes, mert Európa nagy

183 CD IX/5. 481. Az oklevél eredetije nem ismert. Mivel az említett, november 1-jei országos perhelasztást egyértelműen a pestis számlájára írták (vagyis az ősz folyamán különösen súlyos lehetett a helyzet), ezért érdekes lehet még, hogy pl. Mainz környékén a nyár inkább esős és szeles volt (időnként jobb idővel tarkítva), de szeptember végén fagyott, ami azonban végül is a bornak nem ártott; ugyanakkor Augsburg környékén október közepéig jó, de utána esős időjárást említenek. A német adatokra lásd: Alexandre 1987: 519; Glaser 2008: 90). A nedves, hűvös időjárás pedig általában elősegítheti a betegségek kiújulását/terjedését.

184 Brázdil–Kotýza 1995: 117.

185 MNL OL DF 238998. Az adat hivatkozására: Iványi 1911: 181.

186 Engel 1990: 54.

187 Fügedi 1979: 371.

részen a középkor egyik legsúlyosabb környezeti-klimatikus válságának, a 15. század eleji, s különösen az 1430-as évekre tehető időszaknak a legmélyebb pontja is nagyjából ekkor, nevezetesen 1437–1438 körül lehetett.¹⁸⁸

Sáskák, egerek, szárazság Nagy Lajos idején

Küküllei János művében az I. Lajos uralkodása alatt bekövetkezett elemi csapások sommás említése – lévén az egyetlen egykorú, témába vágó hazai elbeszélő forrásunk a századból – különös jelentőséggel bír. Éppen ezért érdemes kicsit részletesebben körüljárunk azt a kérdést, hogy vajon milyen és mikor bekövetkezett csapásokra gondolhatott, évszámok és további konkrétumok megjelölése nélkül a szerző.

Küküllei például megemlíti, hogy Nagy Lajos uralkodása idején néha egyes helyeken, néha pedig az egész országban és a környező országokban járványok voltak („*pestilencie per loca particularia*”); emellett éhínségek is („*fames diversis temporibus*”), mert a sáskák és egerek megették a kalászokat és más terményeket („*per locustas et mures specias frugum et aliarum segetum corrodentes*”),¹⁸⁹ valamint az aszályos idők vagy szárazságok („*per siccitates temporum*”) és a viszontagságos/zivataros/viharos időjárás („*aeris tempestates*”) miatt is. Ezen túlmenően több alkalommal földrengés („*terremotus*”) is előfordult.¹⁹⁰ Többek között Thuróczy rövidebben és kissé módosított formában, de Küküllei szövegét átvéve szintén említi krónikájában mind az éhínséget, sáskajárást és a földrengést is, de elhagyja például a szárazságok és időjárási viszontagságok említését az okok között.¹⁹¹

Jelen témánk szempontjából különösen az a tény érdekes, hogy – habár dátumok nélkül, de – Küküllei szerint éhínségek is voltak Lajos uralkodása (1342–1382) idején; és ezek fő okaként a sáskákat és egereket, a szárazságot és a zivataros/viharos időjárást említi. Vagyis elsősorban az említett állatok nagymértékű, a termesztett vegetációt érintő pusztítását, valamint időjárási okokat ad meg az éhínségek bekövetkeztének fő okaként. A fentebb említett adatok segítségével, de egyelőre még mindig a teljesség igénye nélkül, részben megválaszolhatjuk azt a kérdést,

188 A témának igen nagy szakirodalma van; legújabb, európai szintű tárgyalására lásd: Camenisch et al. 2016.

189 Véleményünk szerint a *specias* igazából a *spicas* (nom.: *spica*, néha *specia*) szó lehet, és talán másolási szövegromlás eredménye. A Geréb-féle magyar fordítás (1960) szintén így értelmezi.

190 Küküllei szövege a Dubnici krónikában: „(De pestilencia fame et terremotu.) 215. Item etiam tempore sui regiminis pestilencie per loca particularia, et etiam per totum regnum Hungarie, et etiam in aliis vicinis regnis viguerunt. Et fames diversis temporibus per locustas et mures, specias frugum et aliarum segetum corrodentes, et per siccitates temporum, ac aeris tempestates invaluerunt. Et pluribus vicibus terremotus per loca factus est.” Florianus 1884: 191.

191 „De pestilentia, fame et terre motu / Item etiam tempore sui regiminis pestilentie per loca particularia et etiam per totum regnum Hungarie et (in) aliis regnis convicinis viguerunt, et fames diversis temporibus per locustas et mures spicas frugum et aliarum segetum corrodentes invaluerunt, et pluribus vicibus terre motus per loca factus est magnus.” Thuróczy 1488: 185 (Chronica Hungarorum).

hogy mikor következhetek be ezek az események. Csak felsorolás szintjén, jelenlegi ismereteink szerint a lista következő:

- járvány/pestis: 1348–1350, 1359–1360, 1374, 1380–1382;¹⁹²
- inség/éhinség: 1347 (vagy 1348, 1349?), 1360-as évek eleje? (1361–1364?);
- saskajárás: 1338–1340(–1341?), (1346?–1347?), 1363–1366(?);
- egérinvázió: nem tudjuk, mikor (bekövetkezhetett mind túl csapadékos-árvides, mind pedig túl száraz, aszályos időszak miatt is);
- zivataros/viharos időjárás: egyelőre nem tudjuk, mikor (talán például 1347, 1349?, 1350-es évek közepe?);¹⁹³
- szárazság(ok miatti rossz termés): valószínűleg (1360–)1361(–1362);¹⁹⁴
- földrengés/földmozgás/földindulás: 1348, (1349), (1350-es évek közepe), (hatalmas, de távoli: 1356).¹⁹⁵

192 A pestisek demográfiai következményeinek tárgyalására összefoglalóan lásd pl.: Fügedi 1992; Őri 2005. Ezzel kapcsolatban lásd még: Biraben 1975: 439–440. Megjegyzendő azonban, hogy Biraben minden járványemlékést (*pestilentia*) automatikusan pestisnek tekint munkájában.

193 Ausztriában 1342, 1348, 1349, 1356 és 1361 (Rohr 2007: 427), míg a cseh területeken 1345, 1348, 1361, (1362: lengyel területek), 1366 (Brázdil–Kotýza 1995: 114–117) során említene zivataros, viharos időjárási eseményeket.

194 Kevés, hazai forrásban egyértelműen aszályként definiált időszakra van adatunk a 14. századból; de mivel a saskajárások általában aszályos időszakokkal összefüggésben szoktak megjelenni (pl. a nedvességet hozó, nyugatias szelek gyengülésével), ezért azokat megelőzően vagy azokkal egy időben feltételezhetően Magyarországon is előfordultak aszályos időszakok. Továbbá a szomszédos területeken több szárazság és aszályos év is ismert I. Lajos magyarországi uralkodásának idejéből. Így Csehországban 1348, 1352, 1368, 1369, 1371 (Brázdil et al. 2013: 115–117), a lengyel területeken 1361, 1379 (Malewicz 1980), Ausztriában pedig 1360 (Rohr 2007: 443) voltak száraz évek (vagy legalábbis egy részük).

195 Egy-egy földrengés magyarországi megjelenésére vonatkozóan ebben az időszakban alig rendelkezünk adatokkal, ezért jobbára csak feltételezni tudjuk egy-egy jelentősebb (néha azonban még az epicentrum környékén is gyengén dokumentált), határokon túli földrengés magyarországi lehetséges hatásait. Ezek alapján még viszonylag a legbiztosabb értesüléssel az 1348. januári villachi földrengésre vonatkozóan rendelkezünk (melynek több jelentős utóregése is volt). Ugyanakkor az 1349 eleji rengés esetén (a Melki és Zwettli Évkönyvekben: MGH SS 9. 513, 684) már csak sejthetjük annak hazai megjelenését. Hasonló a helyzet az 1364. évi földrengés-emléttel, melyet a vonatkozó szakirodalom még az 1348. évi rengéshez köt, ezért sem az újabb szeizmológiai, sem pedig történeti munkákban nem szerepel (Rohr 2007: 131–165; Hamerl–Lennhardt 2013: 46–47). Ezen események magyarországi hatásai, azon túl, hogy semmilyen egykorú adattal nem rendelkezünk erre nézve, hasonlóan bizonytalanok, de természetesen nem zárhatók ki. Réthly (1952: 25) és Zsíros (2000: 91) adatbázisai az előbbieket mellett említene egy 1342. évi rengést is: ez a Bécs környéki (klosterneuburgi) hegyoldal(ak)ban bekövetkezett földmozgás (csuszamlás?), illetve egy igen általános további említés kapcsán az egykorú forrás szövege és a körülmények alapján valószínűsíthetően inkább a szélsőségesen nedves 1342. évi időjárás következményének, s nem földrengésnek tudható be (így magyarországi hatásaival sem számolunk). Mivel azonban a kor latin terminológiája nem feltétlenül tett különbséget a földmozgások fajtái (földrengés, csuszamlás stb.) között, ezért nem zárhatjuk ki, hogy különösen nedves időszakokban (így pl. 1342–1343-ban) Magyarországon is történtek csuszamlások. Érdekes továbbá, hogy Réthly 1380-ra datálja Küülllei fent említett idézetének földrengésre és járványra vonatkozó részét; Zsíros – egyéb külföldi szeizmológiai adatbázisok adatai alapján – további földrengésdátumokat is megad: így az 1343. júniusi (horvát), valamint az 1358. és 1366. júniusi (sziléziai) is szerepelnek földrengés-katalógusában. Ugyanakkor egy két évvel későbbi tanulmányban (Tóth et al. 2002: 19) már csak az 1343. és 1366. évi rengések bukkannak fel. Az előbbi esemény nagyobb területekre kiterjedő hatásai azonban kétségesek, mivel – a horvát(–szlovén) katalógusok északnyugati központjával szemben – sem az osztrák katalógusok, sem a források nem említik bármilyen ottani hatását. Az utóbbi (vagy az 1358-as) pedig

Amint a felsorolásból is kitűnik, a zivataros/viharos időjárás és az egérinvázió időpontjait még nem tudjuk egyértelműen megadni, valamint a Küküllei által használt többes szám fényében hiányérzetünk lehet még a kevés, biztosabban feltelelezhető szárazság/aszály, illetve az egyetlen biztosabb földrengés- vagy bármilyen földmozgás- említés láttán is.

Az aránylag sok Lajos-kori természeti csapást számba vevő rövid leírás kapcsán további érdekes kérdések is felmerülhetnek: így például, hogy a kortárs Küküllei fontosnak tartotta kiemelni a szárazságot/aszályt, a földmozgásokat és a zivataros, viharos időjárási helyzetek jelentőségét, de nem említi például az árvizeket e jelentősebb csapások között. Ez lehet véletlen is, de az is lehet, hogy a felsorolt, (például országos szinten) komolyabb gondokat okozó természeti csapásokhoz képest a jelentősebb árvizek nem okoztak nagytérsgégi problémákat; továbbá nem tudhatjuk, hogy Küküllei felsorolása a reprezentatív bemutatás szándékával készült-e vagy sem. Ezzel kapcsolatban azonban meg kell jegyezni, hogy a zivataros/viharos időjárási helyzetek például növelhették a villámárvizek bekövetkezésének esélyét.¹⁹⁶

1392: hideg és rossz szőlőtermés

Ortvay Tivadar említésében ismert (forrásszöveg hivatkozásával, de sajnos hónap, nap megjelölése nélkül) az az 1392. évi, a királynénak benyújtott kérvény, melyben Pozsony város nehéz helyzetét ecsetelik: szőlőik nagy fagykárt szenvedtek („*propter frigidi temporis invasionem indicibilia dampna perpessi fore*”), ezért a termés is rossz volt – és nemcsak a szőlő-, hanem például a szénatermés is.¹⁹⁷ Ugyanakkor egy másik levélben ugyanazon pozsonyi polgárok további problémákról is beszámolnak: a sorozatos rossz szőlőtermések (a szőlők egy részének műveletlen volta és más okok) miatti nehézségekről tesznek említést.

nem szerepel a mérvadó (Sziléziát is magában foglaló) lengyel katalógusokban (pl. Pagaczewski 1972; Guterch–Lendowska–Marciniak 2002). A Nagy Lajos-kor további, hatalmas (egyben a középkor egyik legnagyobb) földrengése 1356-ban Bazel környékén következett be (pl. Fähr et al. 2009), és Nyugat-Közép-Európa nagy részén (és azon túl is) érezhető volt; ugyanakkor a viszonylag nagy távolság miatt Magyarországon nem biztos, hogy bármilyen szinten megjelent – a híre azonban valószínűleg hazánkba is hamar eljutott.

196 A zivataros, felhőszakadással tarkított időjárás gyakori következménye a villámárvíz – ilyen villámárvizek által pusztult el az 1350-es évek közepén pl. Mohnya falu (templomostól) Szinyeújfalu határában: az árvizek nemcsak a falut, hanem a földeket (így a talajt) is elhordták (vagyis jelentős földmozgással is járt az eset). Egyértelműen villámárvízhez kapcsolható eseteket először Lajos uralkodása idejéből ismerünk; később a 15. század 40-es éveinek elején, majd a század utolsó éveiben bukkannak fel további dokumentált esetek (lásd: Kiss 2011: Appendix).

197 A „Dipl. Pos. I. 747.”-re hivatkozva lásd: Ortvay 1894: 2/3. 164. Ugyanott, a „Memoriale Rakovszky: Dipl. Pos. I. 833.” alapján lásd még: „*Item man mag Irn gnaden auch erzellen, wie die Stat kainerlay nucz noch Rentt nicht hat, weder vil noch wenig als gandre stett mer allein die weingarten die haben, uns ettlich Jar noch einander gar grobleich gevelet, und besunderleich fert und hew.*” A kérdéses szövegű okmányt az Országos Levéltár DL-DF-adatbázisa alapján eddig nem sikerült azonosítani.

Habár más, kapcsolódó magyarországi adattal egyelőre nem rendelkezünk, igen érdekes a Melki Évkönyvek ugyanezen évre vonatkozó ausztriai említése: e szerint 1392-ben Márk pápa vigíliáján (október 6.) a nagy fagy és dér olyan óriási pusztítást okozott a szőlőkben, hogy a leírás szerint alig maradt meg az előző évi termés tizede, és még az is igen rossz minőségű volt. A térben közeli, egykorú párhuzam miatt tehát az adat mindenképpen figyelmet érdemel.¹⁹⁸ Maga a forrás általában említi az eseményt, így utalhatott Melk környékére, de annál jóval nagyobb területre is. További érdekessége a szomorú esetnek, hogy – amint ezt a vonatkozó német szakirodalom megemlíti – a szőlőkben hasonlóan nagy károkat okozó fagyokról (és azt követően rossz, illetve csípős ízű borról) számolnak be szeptember végére, október elejére a Rajna, a Lahn és a Mosel vidékére vonatkozóan, valamint burgundi-francia területen is; ezt aztán az ősz végén nagy hó követte.¹⁹⁹

1395: nagy drágaság Magyarországon?

Habár a dokumentum egyelőre csak regeszta formájában ismert (hivatkozással a mantovai levéltárra), érdekes információ található egy 1395. november 27-én, a mantovai követnek Budáról írott levelében:²⁰⁰ ebben – politikai ügyekről szóló jelentése mellett – a követ többek között arra kéri a mantovai herceget, hogy a Budán uralkodó nagy drágaság miatt engedje őt előbb hazamenni. Természetesen nem tudhatjuk biztosan, hogy a követ által említett drágaság mértéke mennyiben függött az Itáliával való összevetésétől, és mennyiben tükrözött a helyi (budai) viszonyokhoz képest szokatlanul magas árakat, habár véleményünk szerint az 1374. évi időjárás fényében ez utóbbi feltételezhető.²⁰¹

Az említést ugyanakkor más körülmények is érdekessé teszik: Sziléziában és Ausztriában a megelőző, 1394. évre vonatkozóan emlékeznek meg rossz termésekről, ugyanakkor a Klosterneuburgi Évkönyvek az 1395. év kapcsán már jó gabona- és szőlőtermésről szólnak. Az erre az időszakra vonatkozó cseh adat az 1395. évet említi rossz termésűként, amikor emiatt drágaság lépett fel az országban; sziléziai és osztrák forrásokra hivatkozva azonban a cseh szakirodalom rossz termésű, drága évként Csehországban végül is szintén 1394-et (mint a nagy 1393-as aszályt követő évet) jelöli meg.²⁰² Ugyanakkor 1395-ben, Mainz és Köln környékén május–

198 „1392. Hoc anno vigilia Marci pape tantum frigus erat et de mane maxima pruina, et omnia vina per frigus consumpta, ita quod vix decima anni preteriti remanserit, et erant ista vina amariora quam acetum; propterea vulgares appellabant hoc vinum czyrnhelt.” MGH SS 9. 514 (Continuatio Mellicensis).

199 Alexandre 1987: 530–532; Glaser 2008: 90.

200 Óváry 1890: 58–59.

201 Habár néhány magyarországi városi számadáskönyv a 14. század végéről már rendelkezésünkre áll (lásd pl.: Rechnungen Hermannstadt 1880; Fejérpataky 1885), egyelőre a kérdés eldöntése szempontjából hasznos információ nem került elő.

202 Brázdil–Kotýza 1995: 119.

júniusban például jég verte el a szőlőt és a gabonát is – így egyes területeken a problémák 1395-ben is folytatódtak.²⁰³

A mantovai követnek a budai viszonyokra vonatkozó említése tehát azért is érdekes, mivel a november végi keltezés miatt az említett nagy drágaságban az az évi viszonyoknak is (fontos) szerepet kellett játszaniuk. Ugyanakkor, mivel az 1394. évi magyarországi termésre vagy időjárásra vonatkozó egyértelmű adatot nem ismerünk (de Csehországban nagy melege panaszkodtak), ezért az sem zárható, hogy – amennyiben elfogadjuk a mantovai követjelentés 1395. évi datálását – a már 1394-ben (vagy esetleg akár már 1393-ban) fellépett ellátási problémák folytatódtak (vagy éppen erősödtek fel) az 1395. évben.

Más esetekben – így például az 1494-es vagy az 1507. évi szárazságok és rossz termés említések kapcsán – azonban azt is látni lehet, hogy esetenként a magyarországi aktuális termést befolyásoló időjárási viszonyok nem mindig esnek egybe az osztrák és cseh viszonyokkal. Különösen igaz ez, ha nem az ország nyugati, hanem például keleti (vagy déli) területeivel vetjük össze. Továbbá, amint ez például az 1362., 1474., 1479. vagy 1507. évi szárazságok kapcsán már korábban felmerült, több esetben a szóban forgó problémák egy évvel később (is) jelentkeztek (Magyarországon és) a magyar forrásokban.²⁰⁴

Összegzés, kitekintés

A tanulmányban a magyarországi forrásokban felbukkanó, a 14. századi rossz termésre, magas árakra, drágaságra, ínségre, illetve éhínségre vonatkozó, eddig ismert említéseket mutattuk be, valamint azok néhány feltételezhető okát – különös tekintettel az időjárási viszonyokra. Fontos megemlítenünk, hogy a tanulmány a téma első részletesebb áttekintéseként készült: a jövőben előkerülő további források módosíthatják, bővíthetik és tovább árnyalhatják az itt vázolt képet. A bemutatott esetek, rossz termésű évek, illetve élelmiszer-ellátási problémákkal járó időszakok közül különösen az 1310-es évek jelentős részét, az 1340-es évek második felét és az 1360-as évek első felét kell kiemelnünk, amikor nemcsak ínség (illetve gabonahiány, magas árak), hanem kifejezetten éhínség említésére vagy elhúzódo, többéves ellátási problémákra vonatkozó forrásszövegekkel is találkozhattunk. Jelentőségében ezek közül is kiemelkedik az 1310-es évek (pontosabban az 1310-es

203 Alexandre 1987: 534. Kevés adat érhető el Európa-szerte az 1395. év telének viszonyairól, de érdekes lehet, hogy Párizs közelében a téli hónapok esősek (és részben árvizesek) voltak, ami – a már korábban említett híres 1374. évi télhez hasonlóan – túlnyomórészt enyhe időjárási viszonyokat sejtet; ezen túlmenően a víz-elöntések károsították is a gabonát a földeken.

204 Lásd: Kiss–Nikolić 2015. Ennek oka azonban lehetett többek között egy igen rossz év utáni vetőmaghiány is, vagyis esetünkben pl. ha 1393-ban volt igen rossz termés a nagy aszály miatt, akkor ez még akár az 1394. évi terméseredményeket is negatívan érinthette.

évek eleje, majd különösen 1315–1322) krízissorozata, mely ugyan elsősorban Nyugat- és (Nyugat-)Közép-Európában vált igen súlyossá, de magyarországi megjelenése is egyértelműen nyomon követhető.

Az általánosabb érvényű ínség- és éhínség- említésekkel, illetve azok megfogható és feltételezhető okaival kapcsolatban általában elmondható, hogy (mind helyi, mind országos szinten) összetettek voltak, vagyis a felmerülő gondok leginkább több kedvezőtlen ok együttes hatása miatt válhattak súlyosabbá, különösen a kedvezőtlen időjárási események mellett több évig tartó más problémák, így például a békétlen, bizonytalansággal (különösen közbiztonság, jogbiztonság gyengülésével) járó időszakokban (1310-es évek). Az okok között – európai párhuzamok alapján – szerepelhetnek egyéb rendkívüli helyzetek, így járványok (1348–1349, 1380–1381) vagy állatinváziók (például sáskajárás: 1338–1341, 1363–1366), melyek hozzájárulhattak a termelés (és a terméseredmények) bizonytalanságának fokozódásához. Amint ez a kivetelt tiltó királyi oklevélből (például 1362) is kiderül, a hazai viszonyokat befolyásolhatták még a környező országok aktuális terméseredményei is: például ez rossz külföldi termések idején fokozott élelmiszer-felvásárlás formájában különösen igaz lehetett az országhatárokhöz közelebb eső (például a nyugati, délnyugati és északnyugati) területekre.

Ami az élelmiszerválságok, ínségek és éhínségek területi kiterjedését illeti, az esetek jelentős részében csak egyes (kisebb) térségek érintettsége bizonyítható. Vannak azonban olyan (ritka) esetek, amikor egy, az ország több részére (például talán az 1310-es évek közepén) vagy egészére kiterjedő említés vagy rendelet (például 1362, 1364) azt engedi sejtetni, hogy az élelmiszer-ellátási válság a királyság jelentős részére vagy egészére kiterjedt. Ugyanakkor még ez utóbbi esetben is feltételezhető, hogy érintettség tekintetében jelentős különbségekkel számolhatunk az egyes társadalmi rétegek, illetve az ország különböző területei között: így az élelemhiány a lakosság és a területek egy részét jelentősen, más részét viszont sokkal kevésbé vagy alig viselte meg – ezzel részben hasonlóságot mutatva például a 19. század nagy ínségperiódusaival (például az 1810-es és 1860-as évekbeliekkel).

Fontos kiemelni, hogy a dokumentált magyarországi ellátási válságok, illetve (é)hínségek többször is egybeestek nyugat- és közép-európai krízisekkel: így valószínűleg az 1310-es évek(–1320-as évek eleje?), 1340-es évek vége és 1350-es évek eleje, az 1360-as évek eleje, az 1370-es évek közepe, illetve részben az 1380-as évek eleje is ilyen krízisperiódus lehetett. Érdekes, hogy e párhuzamok még viszonylag távoli vidékek, mint például a francia területek vagy a Brit-szigetek esetén is nyomon követhetők. Ezek a válsághelyzetek részben eltérő súlyossággal jelentkeztek a különböző területeken, részben hasonló okok (így például hosszabb időszak kedvezőtlen időjárása, pestis/járvány) miatt következtek be Európa jelentős részén.

A súlyosabb ínség- és éhínségemlések mellett találkozhattunk néhány olyan esettel is, amikor csak egy-egy év magas áaira, drágaságára vonatkozóan rendelkezünk információval (például 1374, 1395). Néha pedig egy-egy említett rossz ter-

més nem is összességében jellemezte az adott évet, hanem döntően csak egy-egy fontosabb termés (így szőlő és/vagy gabona, takarmány) rossz termésére utalt (például 1321, 1392). Olyan időszak is említésre kerül, amikor a jelentős időjárási, illetve ahhoz kapcsolódó egyéb problémák (sáskajárás, árvizek) alapján (például 1338–1344, de időjárási-katonai szempontból az 1301–1310-es évtized is) komolyan felmerül annak lehetősége, hogy – például a délnémet területek egykorú viszonyaihoz hasonlóan – ezt gazdasági, illetve élelmiszer-ellátási zavarok is kísérhetnék, ugyanakkor konkrét, Magyarországra vonatkozó ilyen jellegű említés a szóban forgó évekből egyelőre mégsem került elő.

Mindezekon túlmenően néhány esetben további társadalomtörténeti és forráskritikai érdekességgel is találkozhatunk a 14. századi ellátási válságok apropóján: így például az 1310-es évek „migrációs válsága” és a magyarországi (negatív) visszhangokkal kapcsolatos „nyugati” reakciók, rendkívüli helyzetben (1364) a belső áruszállítás előmozdítására gabona és hüvelyesek utáni vámok egyéves eltörlése; vagy éppen Küküllei munkája, mely gyakorlatilag a Nagy Lajos-kori Magyarországot ért természeti csapások datálások nélküli, de meglepő pontossággal igazolható, tételes felsorolását tartalmazza.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF)

Diplomatikai Levéltár (DL)

Anjou-kori oklt.: *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387*. Szerk. Kristó Gyula, Blazovich László, Géczi Lajos, Almási Tibor, Kőfalvi Tamás, Tóth Ildikó, Makk Ferenc, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, B. Halász Éva, Rábai Krisztina. Budapest–Szeged, 1990–

Bal Jeromos – Förster Jenő – Kauffman Aurél 1910–1913: *Hain Gáspár lőcsei krónikája*. Lőcse
Bártfai Szabó László 1919: *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*. I. Oklevelek 1229–1499. Budapest

CD: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Ed. Fejér, Georgius. Budae, 1829–1844

DIR C, veacul XIV: *Documente privind istoria României Veacul XIV, C. Transilvania*. 1., 4. București, 1955

Dreska Gábor 2007: *A pannonthalmi konvent biteleshelyi működésének oklevéltára / Monumenta credibilia conventus de monte Pannonia*. 1. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 6.) Győr

Emler, Josef (ed.) 1884: *Fontes rerum Bohemicarum*. 4. *Chronicon Aulae Regiae abbati Ottonis et Petri Zittau*. Prag

Erdélyi Okm.: *Erdélyi Okmánytár*. Közzéteszik Jakó Zsigmond – Hegyi Géza – W. Kovács András. Budapest, 1997–

- Fejérpataky László 1885: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei. (Selmeczbánya, Pozsony, Besztercebánya, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Körmöcbánya városok levéltáraiból.)* Budapest
- Florianus, Matthias 1884: *Chronica Dubniciense cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, cronicisque Vindobonensi picto et Budensi accurate collatum.* (Historiae hungaricae fontes domestici I/3.) Lipsiae
- Gelcich József – Thallóczy Lajos (szerk.) 1887: *Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára / Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae.* Összeáll. Gelcich József. Bev., jegyz. Thallóczy Lajos. Budapest
- Geréb László (ford.) 1960: *Küküllei János és a Névtelen Minorita Krónikája.* Budapest
- Géresi Kálmán 1882: *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára.* Budapest
- Házi Jenő 1936: *Sopron szabad királyi város története.* I/1. Sopron
- Kovachich, Martinus Georgius 1799: *Formulae Solennes Styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus, ac locis credibilibus, authenticisque regni Hungariae olim visitati. Quas in subsidium diplomaticae, ac veteris iurisprudentiae Hungariae potissimum practicae ante-Verböczianae e coaevis codicibus manuscriptis collectas.* Pesthini
- Kumorovitz L. Bernát 1953: *Veszprémi regeszták (1301–1387).* (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 2.) Budapest
- Megenberg, Konrad von 1481: *Das Buch der Natur.* Augsburg. Elérhetőség: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/cpg300>.
- MGH SRG: Schneider, Fedor 1910: *Iohannis Abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum.* (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum XXXVI/2.) Hannover–Leipzig
- MGH SRG NS: Baethgen, Friedrich 1924: *Chronica Iohannis Vitodurani.* (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series III.) Berlin
- MGH SS: Pertz, Georg H. 1851: *Continuatio Mellicenses; Continuatio Claustro-neoburgensis V; Continuatio Canonorum S. Rudberti Salisburgensis. Annales Zwetlenses, Continuatio Zwetlensis, Continuatio Novimontensis, Kalendarium Zwetlense.* (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores IX.) Hannover
- Nagy Imre – Tasnádi Gyula 1881: *Anjoukori okmánytár / Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis.* 2. Budapest
- Nagy Imre 1887: *Anjoukori okmánytár / Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis.* 5. Budapest
- Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula 1886: *Zala vármegye története. Oklevéltár.* 1. Budapest
- Óváry Lipót 1890: *A magyar tudományos akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai.* Első Füzet. Budapest
- Piti Ferenc 2016: *Anjou-kori oklevéltár.* 46. 1362. Budapest–Szeged (kézirat)
- Rationes collectorum pontificorum 1887: *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375.* (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae I/1.) Budapest
- Rechnungen Hermannstadt 1880: *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation.* 1. (Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsische Archiven I/1.) Hermannstadt
- Schmauk, Michael 1889: *Supplementum Analectorum terrae Scepusiensis.* II. Szepesváralja

- Schwindt, Ernst – Dopsch, Alfons (Hrsg.) 1895: *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der deutsch-österreichischen Erblande im Mittelalter*. Innsbruck
- Szentpétery, Imre 1999: *Scriptores rerum Hungaricarum. Tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. 2. Budapest (reprint)
- Teiszler Éva 2016: *Anjou-kori oklevéltár*. 35. 1351. Budapest–Szeged (kézirat)
- Thuróczy 1488: De Thurocz, Johannes: *Chronica Hungarorum*. Augsburg (OSZK Inc. 1143). <http://www.corvina.oszk.hu/corvinas-html/hubiinc1143.html>
- Tkalčić, Ivan Krstitelj 1882: *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*. XIII. *Monumenta Ragusina. Libri reformationum*. 2. Zagreb
- Zahn, Josef 1865: *Anonymi Leobensis Chronicon*. Grätz

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alexandre, Pierre 1987: *Le climat en Europe au Moyen Âge. Contribution à l'histoire des variations climatiques de 1000 à 1425, d'après les sources narratives de l'Europe occidentale*. Paris
- Bárány Attila 2011: Debreceni Dózsa küzdelme a bihari oligarchákkal. In: Bárány Attila – Papp Klára – Szalkai Tamás (szerk.): *Debrecen város 650 éves. Vároštörténeti tanulmányok*. (Speculum Historiae Debreceniense. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Kiadványai 7.) Debrecen, 75–126.
- Beck, Marcel 1974: Johannes von Winterthur. In: *Neue Deutsche Biographie*. 10. 576–577. URL: <http://www.deutsche-biographie.de/pnd100950574.html>
- Bertényi Iván 2000: *A tizennegyedik század története*. Budapest
- Biraben, Jean-Noël 1976: *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*. 2. The Hague
- Boa Krisztina 2012: Az 1863–1864. évi aszály és inség Békés megyében. *Fons* (19.) 2. 161–199.
- Boa Krisztina 2013: „Az inség oly rém alakban gyakorlá hatását”. Válságreflexiók 1863–1864-ből. *Korall* (14.) 54. 28–42.
- Bodolainé Jakus Emma 1983: *Árhullámok szinoptikai feltételei a Duna és a Tisza vízgyűjtő területén*. (Az Országos Meteorológiai Szolgálat hivatalos kiadványai 56.) Budapest
- Brázdil, Rudolf – Kotyza, Oldřich 1995: *History of Weather and Climate in the Czech Lands*. I. *Period 1000–1500*. Zürich
- Brázdil, Rudolf – Dobrovolný, Petr – Trnka, Miroslav – Kotyza, Oldřich – Řezníčková, Ladislava – Valášek, Hubert – Zahradníček, Pavel – Štěpánek, Petr 2013: Droughts in the Czech Lands, 1090–2012 AD. *Climate of the Past* (9.) 1985–2002.
- Brázdil, Rudolf – Rezníčková, Ladislava – Valášek, Hubert – Kiss, Andrea – Kotyza, Oldřich 2014: Past locust outbreaks in the Czech Lands: do they indicate particular climatic patterns? *Theoretical and Applied Climatology* (116.) 343–357.
- Bunyitay Vincze 1888: Kopasz nádor. Életrajz a XIII–XIV. századból. II. rész. *Századok* (22.) 1. 129–155.
- Buzás Gergely – Mészáros Orsolya 2008: A középkori Visegrád egyházainak régészeti kutatásai. *Magyar Sion*. Új folyam (2.) 44. 71–103.
- Camenisch, Chantal – Keller, Kathrin M. – Salvisberg, Melanie – Amann, Benjamin – Bauch Martin – Blumer, Sandro – Brázdil, Rudolf – Brönnimann, Stefan – Büntgen, Ulf – Campbell, Bruce M. S. – Fernández-Donado, Laura – Fleitmann, Dominik – Glaser, Rüdiger – González-Rouco, Fidel – Grosjean, Martin – Hoffmann, Richard C. – Huhtamaa, Heli – Joos, Fortu-

- nat – Kiss, Andrea – Kotyza, Oldřich – Lehner, Flavio – Luterbacher, Jürg – Maughan, Nicolas – Neukom, Raphael – Novy, Theresa – Pribyl, Kathleen – Raible, Christoph C. – Riemann, Dirk – Schuh, Maximilian – Slavin, Philip – Werner, Johannes P. – Wetter, Oliver 2016: The early Spörer Minimum – a period of extraordinary climate and socio-economic changes in Western and Central Europe. *Climate of the Past Discussions*. doi:10.5194/cp-2016-7.
- Campbell, Bruce M. S. 2010a: Physical shocks, biological hazards, and human impacts: the crisis of the fourteenth century revisited. In: Cavaciocchi, Simonetta (ed.): *Le interazioni fra economia e ambiente biologico nell'Europa preindustriale. Secc. XIII–XVIII*. Prato, 13–32.
- Campbell, Bruce M. S. 2010b: Nature as historical protagonist: environment and society in pre-industrial England. *Economic History Review* (63/2.) 281–314.
- Campbell, Bruce M. S. 2011: Panzootics, pandemics and climatic anomalies in the fourteenth century. In: Herrmann, Bernd (Hrsg.): *Beiträge zum Göttinger Umwelthistorischen Kolloquium 2010–2011*. Göttingen, 177–215.
- Campbell, Bruce M. S. – Ó Gráda, Cormac 2011: Harvest shortfalls, grain prices, and famines in preindustrial England. *Journal of Economic History* (71/4.) 859–886.
- Camuffo, Dario – Enzi, Silvia 1991a: Invasioni di cavallette e fattori climatici dal medioevo al 1800. *Bollettino Geofisico* (14.) 2. 24–40.
- Camuffo, Dario – Enzi, Silvia 1991b: Locust invasions and climatic factors from the Middle Ages to 1800. *Theoretical and Applied Climatology* (43.) 43–73.
- Carpentier, Élisabeth 1962: Autour de la peste noire: famines et épidémies dans l'histoire du XIVe siècle. *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations* (17.) 6. 1062–1092.
- Curschmann, Fritz 1900: *Hungersnöte im Mittelalter. Ein Beitrag zur deutschen Wirtschaftsgeschichte des 8. bis 13. Jahrhunderts*. (Leipziger Studien aus dem Gebiet der Geschichte 6/1.) Leipzig
- Csánki Dezső 1890: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. Budapest
- Csendes, Peter – Oppl, Ferdinand (Hrsg.) 2001: *Wien. I. Geschichte einer Stadt Von den Anfängen bis zur Ersten Türkenbelagerung*. Wien
- Dobrovolný, Petr – Moberg, Anders – Brázdil, Rudolf – Pfister, Christian – Glaser, Rüdiger – Wilson, Rob S. – van Engelen, Andriaan – Limanówka, Danuta – Kiss, Andrea – Halíčková, Monika – Macková, Jarmila – Riemann, Dirk – Luterbacher, Jürg – Böhm, Reinhard 2010: Monthly and seasonal temperature reconstructions for Central Europe derived from documentary evidence and instrumental records since AD 1500. *Climatic Change* (101.) 1–2. 69–107.
- Draskóczy István 2004: A sóigazgatás 1397. esztendei reformjáról. In: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs (szerk.): *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. (Monumenta Historica Budapestinensia XIV.) Budapest, 285–293.
- Engel Pál 1988: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok* (122.) 1–2. 89–146.
- Engel Pál 1990: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. *Századok* (124.) 1. 25–93.
- Engel Pál 2003: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*. Budapest
- Fara, Andrea 2013: Crisi e carestia nell'Europa centro-orientale in epoca medievale. Alcune osservazioni. In: Monclús, P. Benito (ed.): *Crisis alimentarias en la Edad Media. Modelos, explicaciones y representaciones*. Lleida

- Fäh, Donat – Gisler, Monika – Jaggi, Bernard – Kästli, Philipp – Lutz, Thomas – Masciadri, Virgilio – Matt, Christoph – Mayer-Rosa, Dieter – Rippmann, Dorothee – Schwarz-Zanetti, Gabriela – Tauber, Jürg – Wenk, Thomas 2009: The 1356 Basel earthquake: an interdisciplinary revision. *International Geophysical Journal* (178.) 1. 351–374.
- Fejérpataky László 1886: Tapolczai Benedek oklevél-formulái a XIV. századból. *Magyar Könyvszemle* (11.) 41–66.
- Fügedi Erik 1979: A befogadó: a középkori Magyar Királyság. *Történelmi Szemle* (22.) 2. 354–376.
- Fügedi Erik 1992: A középkori Magyarország történeti demográfiája. *Történeti Demográfiai Füzetek* (10.) 7–60.
- Girtler Aurél 1888: A bor betegségei. I–II. *Mezőgazdasági Szemle* (6.) 11. 19–22., 12. 21–29.
- Glaser, Rüdiger 2008: *Klimageschichte Mitteleuropas: 1200 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen*. Darmstadt
- Gunst, Péter 1984: Hungersnöte und Agrarausfuhr im spätmittelalterlichen Ungarn (1700–1848). *Agrártörténeti Szemle* (26.) 11–18.
- Guterch, Barbara – Lewandowska-Marciniak, Hanna 2002: Seismicity and seismic hazard in Poland. *Folia Quaternaria* (73.) 85–99.
- Hammerl, Christa – Lenhardt, Wolfgang A. 2013: *Erdbeben in Niederösterreich von 1000 bis 2009 n. Chr.* (Abhandlungen der Geologischen Bundesanstalt 67.) Wien
- Herget, Jürgen – Meurs, Hendrik 2010: Reconstructing peak discharges for historic flood levels in the city of Cologne, Germany. *Global and Planetary Change* (70.) 108–116.
- Hodgyai, Márton 1991: Ínséges évek Biharban 1814–1817 között. *Történelmi Szemle* (33.) 1–2. 59–69.
- Homonnai Sarolta 1999: „...eundo in nuncium regis versus regem Hungariae...” Egy diplomáciai utazás és költségei 1346-ban. *Aetas* (14.) 3. 29–47.
- Hörsch, Waltraudt 1991: Johannes von Winterthur. In: *Lexikon des Mittelalters*. 5. Stuttgart–Weimar
- Iványi Béla 1911: Két középkori sóbánya statutum. 3. közlemény. *Századok* (45.) 1. 187–195.
- Jordan, William Chester 1996: *The Great Famine*. Princeton
- Jordan, William Chester 2010: The Great Famine: 1315–1322 Revisited. In: Scott, Bruce G. (ed.): *Ecologies and Economies in Medieval and Early Modern Europe*. Leiden, 45–62.
- Kershaw, Ian 1973: The Great Famine and Agrarian Crisis in England (1315–1322). *Past & Present* (59.) 3–50.
- Kiss, Andrea 1999: Some weather events in the fourteenth century II. (Angevin period: 1301–1387). *Acta Climatologica Universitatis Szegediensis* (32–33.) 51–64.
- Kiss, Andrea 2009: Floods and weather in 1342 and 1343 in the Carpathian basin. *Journal of Environmental Geography* (2.) 3–4. 37–47.
- Kiss Andrea 2010: Az 1340-es évek árvizei, vízállás-problémái és környezetük, különös tekintettel az 1342. és 1343. évekre. In: Almási Tibor – Szabados György – Révész Éva (szerk.): *Fons, skepsis, lex*. Szeged, 181–193.
- Kiss Andrea 2011: Árvizek és magas vízszintek a 13–15. századi Magyarországon az egykorú írott források tükrében: Megfoghatók-e és mi alapján foghatók meg rövid, közép és hosszú távú változások? In: Kázmér Miklós (szerk.): *Környezettörténet*. 2. Budapest, 43–55.
- Kiss Andrea 2012a: A sáskajárások néhány területi és tájtörténeti vonatkozása a Kárpát-medencében. In: Fülek György (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében. Történeti emlékek a tájban*. Gödöllő, 123–132.

- Kiss Andrea 2012b: Időjárás, környezeti problémák és az 1340-es évek elejének tatár hadjáratai. *Hadtörténelmi Közlemények* (125.) 2. 483–506.
- Kiss, Andrea 2013: Weather and weather-related environmental phenomena including natural hazards in medieval Hungary I: Documentary evidence on the 11th and 12th centuries. *Medium Aevum Quotidianum* (66.) 5–37.
- Kiss, Andrea 2014: Weather and weather-related natural hazards in medieval Hungary II: Documentary evidence on the 13th century. *Medium Aevum Quotidianum* (68.) 5–46.
- Kiss, Andrea 2016: Weather and related phenomena, including food shortages, in medieval Hungary III: the 14th century. *Medium Aevum Quotidianum* (71.) (kiadás alatt)
- Kiss, Andrea – Nikolić, Zrinka 2015: Droughts, dry spells and low water levels in medieval Hungary (and Croatia) I. The great droughts of 1362, 1474, 1479, 1494 and 1507. *Journal of Environmental Geography* (8.) 1–2. 11–22.
- Klimenko, Vladimir – Solomina, Olga 2010: Climatic Variations in the East European Plain During the Last Millennium: State of the Art. In: Przybylak, Rajmund – Majorowicz, Jacek – Brázdil, Rudolf – Kejna, Marek: *The Polish Climate in the European Context. An Historical Overview*. Dordrecht – Heidelberg – London – New York, 71–102.
- Krahe, Peter 1997: Hochwasser und Klimafluktuation am Rhein seit dem Mittelalter. In: Immendorf, R. (Hrsg.): *Hochwasser – Natur im Überfluss?* Heidelberg, 57–82.
- Kristó Gyula 1988: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest
- Kristó Gyula 2003: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). *Századok* (137.) 2. 297–347.
- Kulcsár, Margit – Kulcsár, Péter (eds.) 1976: *Antonius de Bonfinis. Rerum ungaricarum decades. Edited by Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum*. Ser. nova I. Budapest
- Ladurie, Le Roy 2004: *Histoire humaine et comparée du climat*. 1. *Canicules et glaciers XIIIe–XVIIIe siècles*. Paris
- Lucas, Henry S. 1930: The Great European Famine of 1315–7. *Speculum* (5.) 4. 343–377.
- Malewicz, Małgorzata Hanna 1980: *Zjawiska przyrodnicze w relacjach dziejopisarzy polskiego średniowiecza*. (Monografie z Dziejów Nauki i Techniki 123.) Warsaw
- Nagy Balázs (szerk.) 2003: *Tatárjárás*. Budapest
- Newfield, Timothy P. 2009: A cattle panzootic in early fourteenth-century Europe. *Agricultural History Review* (57.) 155–190.
- Ortvay Tivadar 1894, 1895: *Pozsony város története*. 2/3., 3. Pozsony
- Őri Péter 2005: A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve (2005)*. 115–162.
- Pagaczewski, Janusz 1972: *Catalogue of Earthquakes in Poland in 1000–1970 Years*. (Publications of the Institute of Geophysics, Polish Academy of Sciences 51.) Warszawa
- Pautsch, Evelin 1953: *Elementarereignisse in den Erzählenden Österreichische Geschichtsquellen des 14. und 15. Jh.* (Doktori disszertáció kézirat az Osztrák Nemzeti Könyvtárban.) Wien
- Réthly Antal 1952: *A Kárpátmedencék földrengései 455–1918*. Budapest
- Rohr, Christian 2007: *Extreme Naturereignisse im Ostalpenraum. Naturerfahrung im Spätmittelalter und am Beginn der Neuzeit*. Köln–Weimar–Wien
- Slavin, Philip 2012: The Great Bovine Pestilence and its economic and environmental consequences in England and Wales, 1318–50. *Economic History Review* (65.) 4. 1239–1266.
- Szabó András Péter 2014: Caspar Hain lőcsei krónikája. Egy kompiláció forrásai. In: Tóth Gergely (szerk.): *Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Budapest, 169–202.

- Szántó Richárd 2005: Természeti katasztrófa és éhínség 1315–1317-ben. *Világtörténet* (1.) 50–64.
- Szántó Richárd 2007: Környezeti változások Európában a 14. század első évtizedeiben. In: Révész Éva – Halmágyi Miklós (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok*. 5. Szeged, 159–164.
- Telelis, Ioannis G. 2004: *Meteorologika fainomena kai klima sto Vyzantio*. 2. Athen
- Telelis, Ioannis G. 2008: Climatic fluctuations in the Eastern Mediterranean and the Middle East AD 300–1500 from Byzantine documentary and proxy physical paleoclimatic evidence – A comparison? *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* (58.) 167–207.
- Tóth, László – Mónus, Péter – Zsíros, Tibor – Kiszely, Márta 2002: Seismicity in the Pannonian Region – earthquake data. *EGU Stephan Müller Special Publication Series* (3.) 9–28.
- Vadas, András 2009: Documentary evidence on weather conditions and a possible crisis in 1315–1317: Case study from the Carpathian Basin. *Journal of Environmental Geography* (2.) 3–4. 23–29.
- Vadas, András 2010: *Weather anomalies and climatic change in late medieval Hungary: identifying environmental impacts*. MA-szakdolgozat. Közép-európai Egyetem, Budapest
- Vadas András 2011: Az 1310-es évtized környezeti krízisének megjelenése Kelet-Közép-Európában és a Kárpát-medencében. In: Kázmér Miklós (szerk.): *Környezettörténet*. Budapest, 57–77.
- Wetter, Oliver – Pfister, Christian – Weingartner, Rolf – Luterbacher, Jürg – Reist, Tom – Trösch, Jürg 2011: The largest floods in the High Rhine basin since 1268 assessed from documentary and instrumental evidence. *Hydrological Sciences Journal* (56.) 5. 733–758.
- Zsíros Tibor 2000: *A Kárpát-medence szeizmicitása és földrengés veszélyessége: Magyar földrengés katalógus (456–1995)*. Budapest

A délnémet üzleti hálózatok megrázkódtatásai a 16. század második felében és a 17. század elején

Az európai gazdasági rendszer fejlődési folyamatait a kora újkor első szakaszában – némileg leegyszerűsítve – több szakaszra lehet osztani. A 15. század utolsó évtizedeiben, valamint a 16. század első felében egyértelműen a délnémet kereskedőtőke pozícióerősödése volt jellemző. Ennek a tendenciának a részeként elsősorban az augsburgi gazdaság és ezen belül főként a kereskedelmi és hitelszféra gyors konjunktúrája érzékelhető. A kereskedő-vállalkozók számára ez a korszak a viszonylag gyors meggazdagodás időszaka volt. A 16. század első hét-nyolc évtizedét Augsburg virágkoraként vagy augsburgi aranykorként szokták aposztrofálni. A gazdasági fellendülésnek ez a korszaka két, viszonylag jól elkülöníthető szakaszra osztható. A 16. század közepéig jellemző fokozott mértékű gazdasági fejlődést a század közepén lassulás, majd megtorpanás, végül a századforduló idején már visszaesés követte. A század közepétől jelentkező válságfolyamatokban – a kockázatos hiteltranzakciók mellett – nagy szerepe volt a nyugati államcsődöknek. Ezek a krízisek drasztikus hatást gyakoroltak a teljes vállalatközi hálózatra, mivel a francia, a spanyol és a portugál udvar fizetéseképtelensége egy olyan adósságspirált generált, amely kiterjedt az európai üzleti hálózat szinte teljes felső szegmensére, és ennek köszönhetően hatásmechanizmusa áttételesen a teljes rendszert érintette. Mindez számos, korábban vezető szerepet betöltő délnémet cég csődjét okozta. Ezekhez a folyamatokhoz hozzájárult az is, hogy strukturális szinten a korábban hatékonyan működő faktori rendszer már nem tudott eleget tenni az új követelményeknek, s ennek eredményeként a korai kapitalista társaságok egyre nehezebben tudtak megbirkózni a különböző régiókban a helyi konkurenciával, illetve főként a nyugati és a nyugat-közép-európai térségben a holland és az angol vetélytársakkal.

A közelmúltban megjelent munkáimban már több helyen kifejtettem, hogy a történeti hálózatkutatással szembeni egyik legfontosabb elvárás, hogy a network-elemzést olyan módszertani keretként alkalmazzuk, amely valós többleteredményekkel járul hozzá a klasszikus történeti vizsgálatokhoz.¹ Az üzleti hálózatok kutatásánál többek között elemezhető az úgynevezett hálózati dinamika. Ebben a tekintetben leegyszerűsítve négy fő fázis vizsgálható. A hálózatok létrejötte, a net-

1 Tózsza-Rigó 2012. Bővebb kifejtésben: Tózsza-Rigó 2014: 26–38.

work gyakorlati működése az üzleti élet „mindennapjaiban”, a hálózatok megrázkódtatásai, végül a hálózatok felbomlása.² Az üzleti hálózatokat a társadalmi hálózatok speciális fajtájaként értelmezhetjük. Az üzleti hálózatok létrejötte tehát egy komplex társadalmi térben mozog. Ennek tekintetében a hálózati kapcsolat megszületése igen nehezen vizsgálható, mivel nagyon kevés az esélye annak, hogy fennmaradtak olyan források, amelyekben az üzleti érdekek mentén létesült társadalmi kapcsolat (például egy házasság) létrejötte előtt egyértelműen megfogalmazták a kapcsolatot megteremtő személyek vagy családok, hogy milyen konkrét üzleti kapcsolat létrehozásához vagy megerősítéséhez járult hozzá. Az ilyen kapcsolatteremtés valódi gazdasági okáról általában utólag értesülünk, amikor megvalósul a kérdéses üzlet a házasság útján immár rokoni kapcsolatra lépett két család között. Az üzleti network működési mechanizmusa jól érzékeltethető többek között a faktori hálózaton keresztül.³

A hálózatok megrázkódtatásáról sok esetben jobb forrásanyag áll rendelkezésünkre, mint a „mindennapi” működésről. Mindemellett ezek a forráscsoportok időben jóval koncentráltabban jelennek meg. Egy cég csődjéről, sőt már a csődközeli helyzetről is számos olyan forráscsoport maradt fenn, amelyekből viszonylag részletesen kimutatható, hogy milyen módon hatottak a krízishullámok a hálózat egyes pontjaira, azaz a vizsgált hálózattípus esetében a cégekre. Ahogy a hálózati működésnek is volt egy meghatározott dinamikája a korszakban (a faktori rendszernek, valamint az árucseré és a hitelszféra arányainak a változása, az investíciók súlypontok módosulása stb.), úgy a válságoknak is volt belső dinamikája. A rendelkezésre álló levéltári és kiadott források alapján jól vizsgálható többek között az üzleti hálózat szereplőinek, azaz a cégeknek az egymásra hatása, illetve ezen keresztül egy többirányú dominóeffektus. Ebben a folyamatban a többirányú jelzőn van a hangsúly, mivel egy úgynevezett középponti funkciójú cég kiesése számos további „krízis-szálat” indított el. A kora újkori európai üzleti hálózat felbomlásáról ugyanakkor a jelentős megrázkódtatások ellenére sem beszélhetünk, inkább jelleükben alakultak át a globalizálódó gazdasági rendszer üzleti hálózatai. Mindennek tekintetében jelen tanulmányban a vizsgált üzleti *network* krízisjelenségeibe nyújtok betekintést.

A kora újkori vállalkozói társaságok között létesült üzleti hálózatra leginkább az úgynevezett *skálafüggetlen hálózati modell* alkalmazható. Ennek legfőbb jellegzetessége röviden úgy írható le, hogy a rendszer működése a középponti funkciójú elemekre épül. A kora újkori üzleti hálózatok esetében az ilyen középpontokhoz köthető a legnagyobb tőkekoncentráció, illetve a legnagyobb értékű hitelkibocsátás. Ebből kifolyólag fontos feltárni a középpontok köré felépíthető alhálózatokat.

2 A fenti négy fő szakasz egyfajta szubjektív leegyszerűsítés eredménye. Ezeket a vizsgálati fázisokat természetesen tovább lehet szakaszolni, vagy ki is lehet bővíteni.

3 Tózsza-Rigó 2014: 52–64.

A fent említett hálózati modell további sajátossága, hogy a rendszer összeomlása nagyban függ attól, hogy a hálózatot ért megrázókódítás során hány középpont esik ki a rendszerből. Az utóbbi hálózati funkciót betöltő cégek szerepe furcsa módon éppen a krízisjelenségek vizsgálatával érzékeltethető a legjobban.

Mark Häberlein kutatásai szerint az 1580–1620 közötti időszakban ötven jelentős augsburgi cég ment tönkre.⁴ Ezt az időszakot mindenképpen érdemes kiegészíteni az ötvenes évek végétől a hetvenes évek második feléig tartó időszak krízishullámaival. Az 1557 utáni mintegy két évtized elemzésével nagyobb rálátást nyerhetünk arra, hogy milyen mechanizmust követtek az említett válságfolyamatok. Továbbá – amint később látni fogjuk – éppen a hetvenes évek közepén végbe ment csődöknek az általános válságfolyamatokon belül is kiemelt jelentőségük volt, mivel ekkor szűk két éven belül (1574–1576) négy középponti funkciójú cég esett ki a hálózathoz. Amennyiben ezt a bő két évtizedet is bevonjuk az elemzésbe, úgy a fizetéseképtelenséget bejelentő cégek száma még magasabb, mintegy 80 tekintélyes augsburgi cég csődjére mutatható ki 1560-tól az 1610-es évekkel bezárólag.⁵ Gerhard Seibold közel azonos időbeli kereteket alapul véve hasonló volumenű csődhullámról ír: 1556 és 1584 között nem kevesebb mint 70 olyan augsburgi cég ment tönkre, amely Európa-szerte kiterjedt üzleti hálózatot tartott fenn. Seibold hangsúlyozza, hogy a század második felének válsághullámai nemcsak a német térségben bírtak súlyos következményekkel, hanem hasonló jelenségek mutathatók ki Itália, Franciaország és az ibériai térség gazdasági rendszerében is.⁶

A tömegessé váló fizetéseképtelenség hátterét vizsgálva a szakirodalom egyelőre nem tud megnyugtató választ adni. Az egyre komplexebbé váló hitelszféra szereplői a rendszerben rejlő sajátosságoknak köszönhetően kénytelenek voltak egyre nagyobb tőkeállománnyal dolgozni és egyre kockázatosabb hitelügyletekbe belevágni. A komplexitást jelzi, hogy a mobilizálható tőkemennyiség növelése érdekében az összes jelentős hitelező maga is hitelfelvevővé vált annak érdekében, hogy az éppen aktuális – például egy állami központ által igényelt – pénzmennyiséget elő tudja teremteni. Az egyes bankházak számára a hasonló profilú cégekkel történő társulások vagy a felvett kölcsönök útján idegen tőke bevonásával lehetővé vált különösen tőkeigényes beruházások lebonyolítása is.⁷ A rendkívül bonyolult és ál-

⁴ Häberlein 2008: 10, 15.

⁵ Blendinger 1972: 48.

⁶ Seibold 1995: 146. A délnémet térségből Augsburgon kívül is számos olyan forráscsoport maradt fenn, amely egy-egy cégnek a csődeljárását foglalja magában. Ilyen többek között a nürnbergi kereskedő-vállalkozó, Jobst Croy csődjét tárgyaló terjedelmes dokumentumgyűjtemény. A forrásanyag mintegy ötszáz oldalt tesz ki. A kutatás jövőbeni feladata lesz a dokumentumgyűjtés feldolgozása. BayHStA RKG A 4429. Egy ilyen elemzés során nem az egyes cégeket tudjuk majd hálózathoz illeszteni, hanem éppen megfordítva: egy jelentős cég kapcsolatrendszeréből, mintegy „kifelé” építhető fel hálózat. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Gecsenyi Lajosnak, amiért rendelkezésemre bocsátotta az említett forráscsoportról készített másolatait. Croy tevékenységéhez lásd: Kenyeres 2012: 219; Tózsá-Rigó 2014: 121, 127, 222.

⁷ Hildebrandt 1977: 206–207.

talában kölcsönös tartozások miatt szinte lehetetlen kideríteni, hogy mennyi volt a hitelszférában mozgó valós és a csak virtuálisan „jelen lévő” tőkeállomány aránya.

A hitelszférában jelentkező problémák mellett további okként lehet felvetni az árukereskedelem átalakulását. A térbeli súlypontok megváltozása ebben a szférában a hetvenes évektől leginkább Antwerpen és Lyon jelentőségcsökkenésével jellemezhető.⁸ Ehhez hozzátehetjük még a délnémet kereskedőtőke számára hagyományosan kiemelt jelentőségű észak-itáliai központok pozícióvesztését a nyugati Mediterráneum és főként az atlanti térség javára. Végül a 15. század második felében és a 16. század első felében még egyaránt fontos investíciós területnek számító bányászati befektetéseknek is egyre inkább csökkent a hozama, sőt bizonyos esetekben már kifejezetten kockázatosná vált ez a befektetési szféra.

A fenti összetett tendenciák mellett a korszak válságjelenségei közül kiemelhetők a már említett nyugati államcsödek. Ezek az események időben sokkal jobban körülhatárolhatók és dokumentációjuk szempontjából – látszólag – konkrétabb módon vizsgálhatók, mint az eddig említett általános ok-okozati koncepciók. Az állami hitelezés természetéből fakadóan (folyamatos késedelmek a törlesztés és/vagy a kamatfizetés terén) a fejedelmi központok finanszírozása egyre nagyobb kockázattal járt, azonban az állami és a hitelszféra kapcsolatrendszeréből adódóan az üzleti hálózat csúcscégei egyszerűen nem tehették meg, hogy függetlenítsék magukat az állami hitelezéstől. Az államcsödek közép- és hosszú távú hatásmechanizmusa, illetve az a kérdés, hogy az állami és az üzleti szféra rendkívül erős összefonódása milyen mértékben játszott szerepet a délnémet társaságok csőd hullámban, már szintén nehezen vizsgálható. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a fenti gazdasági folyamatok sem vizsgálhatók olyan módon, hogy kihagyjuk a vizsgálati keretből a végletesen egymásra utalt állami központok és a legjelentősebb cégek kapcsolatát (elég csak a fent érintett bányászati és hitelszférára gondolnunk). Anynyi mindenesetre előjáróban megállapítható, hogy a kora újkor első nagy válsága jól mérhető az üzleti hálózatot ért megrázkódtatásokon keresztül. A válság első, jól érzékelhető fázisát a nyugati államcsödekkel mint látványos krízisjelenségekkel mindenképpen az ötvenes évek második felére tehetjük.

A nyugati államcsödek

A spanyol államháztartás 1556/1557-es, majd a francia 1559-es összeomlása komoly veszteséget okozott a térségben jelentős hitelügyleteket bonyolító délnémet tőkének. Ez a két államcsőd volt a válság első szakaszának leglátványosabb, illetve a vonatkozó szakirodalom legtöbbet tárgyalt eseménysora. Az első válság szakasz további fontos eleme volt, hogy 1560-ban a portugál udvar is fizetéseképtelenséget

8 Kellenbenz 1980: 56–58.

jelentett be.⁹ Az ibériai és a franciaországi investíciók bedőlése középtávon a délnémet tőke térbeli súlypontjainak kényszerű áthelyezését eredményezte, hosszú távon pedig kontinensszerte kihatott a teljes vállalati struktúrára. Utóbbi változási tendenciák a 17. század első felében éreztették hatásukat.

A fizetéseképtelenség bejelentésére különböző módokon került sor. Elsőként az egyik legjelentősebb hitelfeltevő, a spanyol udvar eljárására térek ki. Tekintettel az államháztartás egyre problematikusabb helyzetére, II. Fülöp 1557 júniusában bejelentette, hogy a hitelezők kifizetését járadéklevelekbe (*juros*), tulajdonképpen 5%-os kamatozású hosszú lejáratú államkötvényekbe helyezi át, azaz gyakorlatilag egyoldalúan leírták a fennálló – magasabb kamatozású – követeléseket.¹⁰ A korona így szabadult meg egyre jobban szorító kamatkötelezettségei egy részétől. Az államadósságot két állampapírtípussal igyekeztek „áthidalni”. Az egyik a fent említett hosszú távú államkötvények kibocsátása volt. A másik eszköz, a rövid távú tartozási szerződések (*asientos*) esetében még ténylegesen folyt is tárgyalás a korona és a hitelezők között. Az *asientók* kibocsátását azonban II. Fülöp már a következő évben befagyasztatta, s majd csak 1575-től nyúlt ismét ehhez az eszközhöz.

Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján az üzleti szereplők még nem tekintették drasztikusnak a spanyol pénzügyigazgatás lépéseit. Nemcsak a német, hanem az államnak ugyancsak hitelező genovai üzleti szereplők is úgy vélekedtek, hogy a spanyol, főként pedig a kasztíliai térségben kihelyezett kereskedelmi hitelállományon keresztül továbbra is olyan nyomást gyakorolhatnak a koronára, hogy az udvar rövid időn belül a hitelezők számára is megfelelő megoldást találjon az átmenetnek hitt nehézségekre. A kereskedelmi hiteleknek ebben a vonatkozásban azért volt jelentősége, mivel általuk olyan árucere-forgalmat tartottak mozgásban, amelynek a vámbevételei kiemelt jelentőségűek voltak a kincstár számára. Később a hitelezők csődje értelemszerűen visszahatott a gazdasági rendszerre, mivel a kiesések miatt egyre kisebbre olvadt a kereskedelmi hitelállomány. Mindez pedig magától értetődően újabb negatív hatásokkal csatolt vissza az államháztartás helyzetére. Ezeket a további államháztartási kieséseket közvetlen bevételek fokozásával nem lehetett ellensúlyozni. Ilyenekként leginkább a vámbevételek állhattak volna rendelkezésre. A vámok emelésével folyamatosan próbálkozott is a spanyol korona, azonban rendszerszinten ezek az eljárások nem tudták növelni a bevételeket, mivel a vámok emelésével arányosan csökkent a kereskedelmi forgalom, vagy legalábbis a legális árucere mértéke.

⁹ Deutsche Handelsakten 1996: 18.

¹⁰ Drelichman–Voth 2010: 818–819. Az államháztartást felborító kiadási oldal legfontosabb tételeit a folyamatos háborúk képezték. Az egyre erőteljesebben jelentkező hiányt kezdetben az állami adminisztráció a korábbi korszakokban már bevált eszközökkel próbálta kezelni. Ezek közül az egyik hagyományos módszer a pénzrontás volt. A 16. században a spanyol királyi pénzverdék a váltópénzként funkcionáló ezüstpénzhez egyre több rezet kevertek. Jelzi a helyzet fonákágát, hogy mindez oda vezetett, hogy 1599-ben már tisztán csak rézpénzt vertek váltópénzként. North 2000: 29.

A krízisjelenségek az ibériai térségen belüli átrendeződést is eredményeztek az üzleti központok hálózatában. Erre legszemléletesebb példaként Medina del Campo térvesztése emelhető ki. A spanyol korona által az államnak nyújtott hitelekre kiállított váltókat 1525-től elsődlegesen a medina del campói vásárokon lehetett beváltani. A vásárok időpontját összehangolták Lyon, Antwerpen és Besançon hasonló eseményeivel. Ezzel Medina del Campo lett a kasztíliai hitelpiac központja. Az 1575-ben bekövetkezett második spanyol államcsődnek köszönhetően Medina elvesztette jelentőségét, és pénzügyi központként egyre inkább Madrid vette át a szerepét. A hetvenes éveket megelőzően az aragón kereskedelmi és pénzügyi központok Zaragoza, Barcelona és Valencia üzleti kapcsolati hálózatában Medina del Campo volt az elsődleges középpont. A hetvenes évek közepétől az aragón központok (nemcsak aragón) üzleti főszereplői már elsősorban Lyonra és a besançoni vásárookra összpontosítottak.¹¹

A hatvanas-hetvenes években a spanyol állam növekvő költségei hamar meghaladták a rendelkezésre álló forrásokat. A mediterrán térségben 1565-től folyó háború mellett paradox módon a gazdag németalföldi tartományokból remélt adóbevételek helyett egyre nagyobb kiadási tételeket jelentett az ottani spanyol jelenlét fenntartása (is). Az újabb vízvázlasztó jelentőségű eseményre 1575-ben került sor. Ekkorra már 14,6 millió dukátot tettek ki a korona kötelezettségei, ebből becslések szerint mindössze 5,5 milliót fedeztek a hosszú távú államkötvények.¹² Ebben az évben a rövid lejáratú tartozásokat a korona valójában hosszú lejáratú tartozásokká konvertálta. Ennek az egyoldalú lépésnek az volt a lényege, hogy a hitelfelvevő számára jóval kedvezőbbek lettek a hosszú távú ütemezéssel beállított kamatok, a hitelezőknek viszont magától értetődően hosszú távon súlyos károkat okozott.

A megközelítőleg a teljes fél évszázadra kiterjesztett számítások még jobban érzékeltetik a krízis mértékét. Eszerint a spanyol korona tartozásai 1556-ban még „csak” 7 millió dukátot tettek ki. A sorozatos csődhullám és a kifizetések befagyasztása sem mentette meg az államháztartást, mivel 1598-ban már 85 millió dukátra rúgott a tartozás.¹³ III. Fülöp kormányzata 1610-ben ugyancsak kénytelen volt bejelenteni a fizetések felfüggesztését. Összességében tehát egy több mint fél évszázadon keresztül húzódozó krízisjelenségről beszélhetünk. Többek között kérdésként merül fel, hogy a 16. század közepén induló és több hullámban jelentkező államháztartási válságok mikorra fejtették ki az üzleti életben is jól érezhető hatásukat, és mennyiben tudjuk mindezt leképezni a vállalkozói kapcsolatok mentén. Mi-

¹¹ Pieper 1985: 28–29.

¹² Drelichman–Voth 2010: 818–819.

¹³ Steensgaard 1997: 263. Amint korábban említettem, a kortársak az első években még csekélyebb jelentőséget tulajdonítottak a spanyol államcsődnek. Ezt szemlélteti az is, hogy a korszak egyik legjobb kommunikációs hálózatával rendelkező Fuggerek is alábecsülték, összességében mintegy 3 millió dukátra taksálták a spanyol állam tartozásait. Dauser 2008: 18.

előtt azonban konkrét válaszokat keresnénk ezekre a kérdésekre, érdemes vázolni a másik két (dél)nyugat-európai államcsőd fontosabb jellemzőit.

A francia udvar 1559-ben jutott el először a részleges fizetéseképtelenségig. A francia csőd hatásait némileg mérsékelte, hogy – ekkor még csak – a rövid távú tartozások visszafizetését módosították egyoldalúan.¹⁴ A francia állami visszafizetések befagyasztása, illetve „átütemezése” a spanyolországi helyzethez hasonlóan erősen kihatott a teljes gazdasági rendszerre. A francia állami hitelezésben érdekelt délnémet cégek ugyanis árucseré és kereskedelmi hitelezés szempontjából elsősorban a kelet-francia térségre koncentráltak, s ilyen módon a leginkább a lyoni központtal végzett aktív hitelezési tevékenység visszaesése a század második felében és a századfordulón erősen kihatott a teljes pénz- és áruforgalomra. Ehhez járult még további negatív hatásként, hogy a polgárháborús állapotok erősen destabilizálták a francia gazdasági kapcsolatokat.

A hosszú távú krízis nyitányaként is értelmezhető három államcsőd közül a portugál válság bizonyos tekintetben kivételt képez, ugyanis az ország államháztartását már 1549-ben is komoly megrázkódtatás érte, mivel a portugál gazdaság túlzottan is ki volt szolgáltatva az Európán kívülről érkező portugál import legfontosabb cél- és tranzitállomásaként szolgáló antwerpeni tőzsde pénzügyi mozgásainak. Utóbbi 1549-es krízisének hatásait a kisebbik ibériai állam büdzséje egyre erőteljesebb hitelfelvétellel próbálta mérsékelni. Ahhoz, hogy megfelelő módon tudjuk érzékelni a portugál államcsődöt, érdemes vázolni, hogy a jelentősebb európai hitelközpontok milyen szerepet játszottak a portugál korona expedíciós tevékenységében.

A legnagyobb mobilizálható pénzügyi forrásokkal rendelkező délnémet társaságok a 16. század elejétől érzékelték, hogy az ibériai államok tengeri vállalkozásainak köszönhetően jelentősen kibővültek az interkontinentális kereskedelmi lehetőségek. Az ibériai pozíciók kibővítéséhez nagy segítséget nyújtottak a korábbi időszakokban kiépített hagyományos kapcsolatrendszerek a francia térséggel (Lyon, Montpellier), illetve az észak-itáliai textilipari, valamint kereskedelmi és pénzügyi központokkal fenntartott kontaktusok.

A délnyugat-európai térség 15–16. századi expanziójában kiemelt szereppel bírtak a korai kapitalista gazdasági rendszer finanszírozási struktúrái. A jelentősebb kora újkori bankházak tudták csak folyamatosan biztosítani az expedíciókhoz szükséges pénzügyi háttérrel. Ezek az investíciók nemcsak a korai felfedezések során játszottak megkerülhetetlen szerepet, hanem a későbbiekben a tengerentúli fűszerflották logisztikai bázisát is ezek a hitelek alapozták meg.¹⁵

14 A francia államháztartás még XIV. Lajos uralkodása idején is gyakran nyúlt az 1575-ös „spanyol mintához”, az egyoldalú „átütemezéshez” vagy hasonló eszközökhöz. Dec 2009: 154–155, 247.

15 Denzer 2005: 47, 50.

A portugál udvar pénzügyi lehetőségei messze nem voltak elegendők ahhoz, hogy finanszírozni tudják az Indiával, valamint a Fűszer-szigetekkel fenntartott kapcsolatot, illetve az első szakaszban a portugál gyarmati „rendszer”, az *Estado da India* kiépítését, még akkor sem, ha ez nem nagy kiterjedésű gyarmati területek kialakítását jelentette, hanem „csak” a portugál *factoriá*-hálózat kiépítését. A magántőke bevonására törekvő korona már 1499-ben létrehozott egy úgynevezett „szindikátust”, amely az Indiába tartó flották összeállítását és útnak indítását koordinálta. Ennek a szervezőmunkának a legnagyobb feladata valójában a pénzügyi alap előteremtése volt.¹⁶ A portugál és az észak-itáliai pénzügyi szereplőkkel szemben rövid időn belül a délnémet bankházak váltak a legjelentősebb beruházókká. Ezzel párhuzamosan az 1499-ben kitört velencei–török háború miatt az augsburgi kereskedő-vállalkozók fűszerbeszerzéseiket egyre inkább Genovában bonyolították, majd felismerve az atlanti partvidékben rejlő új lehetőségeket, hamarosan áthelyezték az árucseré súlypontját Lisszabonba. A Fuggerek, valamint a Welser-faktor Lukas Rem (Rehm) ugyanabban az évben (1503) kötött előnyös fűszerkereskedelmi szerződést I. Mánuel királlyal, a következő évben pedig a Welser-Vöhlin társaság már önálló faktorátust létesített a portugál királyi székvárosban.¹⁷ Az ekkoriban kiépített üzleti kapcsolatok miatt tehát a spanyol és a francia mellett a portugál csődnek is jelentős szerepe volt az első szakaszban. Ennek számos bizonyítékával fogunk a továbbiakban még találkozni, ilyenként említhető többek között a térségben jelentős pozíciókkal bíró Rem társaság sorsa (lásd *A hatvanas-hetvenes évek megrázkódtatásai* című fejezetet).

Fontos hangsúlyozni, hogy a 16. század második felében végbemenő átalakulási folyamat nem kizárólagosan a nyugati államcsődökre vezethető vissza, a háttér sokkal komplexebb volt. A korábban az árucserében vagy a bányászati szférában bekövetkező változások mellett figyelembe kell még venni többek között a tengeri hatalmak egyre erősödő konkurenciáját, valamint ezzel szoros összefüggésben a kereskedelmi tőke felhasználásában bekövetkező újabb strukturális váltást, végül az állam és a gazdasági szereplők közötti kapcsolat átalakulását is. Továbbá időnként egyedi események is közrejátszottak egyes cégek vagy cégcsoportok válságában. Említhető többek között Antwerpen 1576-os kirablása, amely szintén jelentős veszteséget okozott délnémet cégeknek. Antwerpen jelentőségét talán úgy érzékelhetjük a legjobban, ha megjegyezzük, hogy az összes jelentősebb augsburgi, nürnbergi és más német cégnek kivétel nélkül volt itt képviselője, s a társaságok mindig igyekeztek nagy tapasztalattal rendelkező személyiséget alkalmazni az itteni faktorátus élén.¹⁸ Antwerpen felégetése kapcsán kiemelhető, hogy Nürnberg és Augsburg tanácsa a konfliktus után közösen fordult Don Juan de Austriához, hogy

16 1504-ig kizárólag ez a testület szervezte a flottákat. Feldbauer 2005: 134.

17 Feldbauer 2005: 135.

18 A század elején (1508–1510) a korszak egyik középponti funkciójú figurája, a Welser cég későbbi feje, Bartholomäus Welser is Antwerpenbe tette át székhelyét. Augsburger Eliten 1996: 921–922.

vegye védelmébe a városban rekedt német kereskedőket. A polgárok hangsúlyozták, hogy a kereskedőktől nem kevés pénzt és árut raboltak el, s ezenfelül további készletek égtek el a tűzvészben.¹⁹

Antwerpen hanyatlása más megközelítésből is visszavezet minket a spanyol és részben a portugál államcsödhöz. Az 1557-es spanyol krízis már rövid távon is jelentős csapást jelentett az antwerpeni üzleti életre, ugyanis a spanyol udvar lépései itt közvetlenül éreztették hatásukat a nagy tőkeigényű beruházások terén. Ezek csökkenése pedig további visszaesést eredményezett. Gazdasági szempontból még a tényleges háborús konfliktus kirobbanása előtt további súlyos tényező volt, amikor 1563-ban Pármai Margit bevezette az angol szövetimport embargóját.²⁰

A nyugati térségben elszenvedett tőkevesztéséhez párosult az ottani piacok beszűkülése is, mivel az atlanti kereskedelemben ebben az időszakban egyre erőteljesebben jelentkezett a nagyobb tőkeállománnyal dolgozó – ekkor elsősorban még inkább észak-németalföldi – konkurencia veszélye. Mindezzel párhuzamosan a délnémet tőke számára a Velencével fenntartott kapcsolat is veszített jelentőségéből.²¹ Az általános krízis éreztette hatását a teljes Mediterráneumban. Az észak-italiai gazdasági központokban a gazdasági nehézségek a századfordulótól egyre erősödő demográfiai krízissel párosultak.²² A térség városaiban a 17. század első felében már jelentős finanszírozási problémák léptek fel. A vezető gazdasági hatalom, Velence államháztartási egyenlege az 1610-es évek végétől ingott meg erőteljesen. Az 1587-ben az elsődlegesen a velencei államháztartási egyensúly megőrzésére létrehozott *Banco della piazza di Rialto* változatos formában (kölcsönök, államkötvények, életjáradék, lottójáték stb.) egyre jelentősebb magántőkét próbált bevonni, de így sem tudta áthidalni a permanens hiányt: 1666-ra már 3,5 millió dukát volt az adriai állam felhalmozott adósságállománya.²³

19 Még további hét irat foglalkozik az üggyel. Ezekben leírják többek között azt, hogy délnémet cégek közös tulajdonát képező, teljes hajórakományok égtek el a kikötőben. StA Abg. KuH A, Fasc. VII. Nr. 28. (2. iratcsomó) f. 79–81. StA Abg. KuH A, Fasc. IV. Nr. 25. f. 2v–3v, 13r–v, 18r–v, 20r. Érdekes módon Antwerpen kifosztását is – áttételesen – vissza lehet vezetni a spanyol államháztartás nehézségeire. Közvetve ugyanis a korona pénzügyi nehézségeinek volt köszönhető, hogy a németalföldi térségben nem tudták megfelelő módon fizetni és ellátni az ott harcoló csapatokat, többek között azokat a spanyol és német zsoldosokat, akik kifosztották az atlanti térség központjaként funkcionáló flamand várost.

20 Voet 1973: 163.

21 A Velencével az érc- és fűszerkereskedelmre épülő forgalom valójában már a század első felében csökkenni kezdett. Denzer 2005: 45.

22 Lanaro 2003: 37–38.

23 Pezzolo 2003: 63–64, 68. A közép-európai gazdasági rendszerben jelentős szerepet játszó centrumok közül a 17. század első feléig csak Bergamo tudta több-kevesebb sikerrel áthidalni a nehézségeket és megőrizni gazdasági erejét. Lanaro 2003: 38.

A nyugati államcsődök hatásai a délnémet társaságok hálózatára és az első jelentősebb csődhullám (1557–1560)

A 16. századi nyugati államcsődök által előidézett krízishullámok hatásai több mint fél évszázadon át húzódtak. A 16. század második felében kibontakozó válság idején a középponti szerepet betöltő cégek kiesése hatással volt a hasonló profilú társaságokra. A láncreakció legfőbb gazdasági oka az volt, hogy amikor egy jelentős társaság csődbe ment, az hatással volt azoknak a tőkeállományára, akik hiteleztek ennek a társaságnak.

A fent említett makroökonómiai szint bemutatása elképzelhetetlen az állami központoknak mint az egyes térségek legnagyobb hitelfelvevőinek beiktatása nélkül. Amennyiben ezt a skálafüggetlen modell segítségével próbálnánk interpretálni, abban az esetben az állami központokat úgy definiálhatjuk, mint a hitelforgalomra épülő makroökonómiai hálózatok legfontosabb középpontjait. A helyzet érdekessége abban áll, hogy ezek a középpontok – a hitelforgalomra épülő hálózatok kapcsolati irányultságát tekintve – egyoldalú szerepben tűnnek fel. Nevezetesen az esetek nagy többségében hitelfelvevőként jelennek meg, míg hitelkibocsátóként nem vagy csak nagyon ritkán értelmezhetők.

Amint azt a hálózatok megrázkódtatása kapcsán említettem, viszonylag jól vizsgálható a krízishullámoknak az üzleti hálózatokra kifejtett hatásmechanizmusa. A század első felében még viszonylag ritkán fordultak elő csődök az augsburgi cégek körében. Az 1529–1554 közötti időszakban mindössze hat olyan cégről tudunk, amely fizetéseképtelenséget jelentett be. Elsőként, 1529-ben a Höchstetterek hagytak fel üzleti tevékenységükkel. A fent említett hat szereplő közül Ambrosius Mair, illetve a Hartpronner cég említhető ebből az időszakból.²⁴

Az első, valóban nagy krízishullám 1557–1560 közé tehető. Ebben a szűk időszakban már tizenhárom jelentős augsburgi cég volt kénytelen csődöt jelenteni. Ezek közül a vitathatatlanul középponti funkciót betöltő Weyerek bukása volt a leglátványosabb. Ezekben az években ment még tönkre a Zangmeisterek augsburgi ága és a Krafter (Krafter) cég, illetve a tekintélyes augsburgi Bimmel társaság.

A délnémet társaságok közül az első cég, amely bizonyíthatóan a francia állami visszafizetések befagyasztása miatt ment tönkre, az augsburgi Weyer testvérek

24 Utóbbira érdemes röviden kitérni. A cég feje, Bartholomäus Hartpronner egyfajta összekötő szerepet töltött be a nürnbergi és az augsburgi üzleti elit középső szintjén. Partnerei között olyan délnémet kereskedő-vállalkozókat találunk, akik folyamatosan részt vettek a dunai útvonal kereskedelmében. Augsburger Eliten 1996: 591. Betekinthetünk Hartpronner könyvelésébe is. A forrás szerint 1534-ben pl. a nürnbergi Thomas Rochtól vett viaszt. StA Abg. KuH L 4. f. 34v. A pozsonyi Tiltáskönyv információi szerint Roch legalább négy magyarországi polgárral állt kapcsolatban. A magyarországi forrásban a nürnbergiek közül Roch neve fordul elő a leggyakrabban. Összesen kilenc tiltást tesz négy személy vagyontárára. AMB MmB VB a i 1. Hartpronnernek posztót szállított többek között egy Martin Weikman nevű ulmi kereskedő is. StA Abg. KuH L 4. f. 58v. A Weikman fivérek – Rochhoz hasonlóan – a dunai útvonalra koncentráltak. Ezt támasztja alá, hogy Martin Weikman és fivére tizenegy alkalommal jelentett be követelést Pozsonyban.

(*Gebrüder Weyer*) voltak. A Weyer társaság már 1557-ben csődöt jelentett.²⁵ Bár valószínűsíthetjük, hogy a Weyerek csődjében korábbi kintlevőségek is szerepet játszhattak, témánk szempontjából mégis kiemelt figyelmet érdemelnek a Weyerek rokoni és üzleti hálózatának egyes elemei. A Weyer család több szempontból is összekötő funkcióval bírt az augsburgi üzleti élet jelentős családjai között. Häberlein úgynevezett klikk-analízise alapján mintegy harminc cég sorolható az augsburgi üzleti élet élvonalának számító hálózatba.²⁶ Ebben az üzleti körben a Weyerek középponti szerepet töltöttek be. A harminc cég jelentőségéhez érzékeltetésképpen egy jellemző adat közölhető: 1551 és 1558 között – azaz közvetlenül az első krízishullámot megelőzően – az említett harminc társaság 268 pénzügyi tranzakciót bonyolított le egymás között, azaz minden cég átlagosan közel 20 alkalommal létesített a network valamely másik tagjával üzleti kapcsolatot. A legnagyobb számban, nevezetesen 75-ször a Kraffter fivérek, Alexander, Jakob és Christof szerepeltek ezekben az ügyekben. További jelentős számú tranzakciót jegyzett még az Österreicher-ház (45), Mathias Manlich (43), Wolfgang Paller (32), a Jenisch cég (30) vagy Jakob Herbrodt (27). A Weyerek 13 tranzakciót bonyolítottak a kérdéses években, többek között a Herbrodt-házzal, a Kraffterekkel, az Österreicherekkel és a Welserek korábbi partnerével, a Vöhlin céggel voltak ügyleteik.²⁷

A Weyerek még az 1540-es évek első felében többször társultak Hans Baumgartnerrel, leginkább Marseille-ben bonyolítandó üzletekben. Ezekben az együttműködésekben előfordult, hogy Mathias (III.) Manlich (1499–1559) is betársult az említett két céghez.

A Manlich–Weyer-kapcsolatokat rokoni síkon is megerősítették. Rövid előzményként érdemes itt megemlíteni az Ott családdal létesített hasonló jellegű kapcsolatokat. Még a 15. század második feléből ismert egy bizonyos Matthias (II.) Manlich (1440–1492/1493), aki már biztosan a svábföldi kereskedőközpontban élt, s a család házassági stratégiájának első konkrét nyomaként kimutatható, hogy Matthias Manlich 1463 és 1475 között egy Anna Ott nevű polgárlányt vett feleségül, aki egy középszintű városi hivatalnok, Jakob Ott lánya volt. Az ugyancsak betelepülőnek számító, eredetileg aichachi Ott családon keresztül a Manlichok lehetőséget láttak a továbblépésre társadalmi státusz terén. A kapcsolat üzleti szinten továbböröklődött a későbbi generációkra is.

A házassági kapcsolatok, főként a középréteg esetében, a 15. század második felében még más célrendszer mentén létesültek. Ekkoriban elsősorban a feltörekvő

25 Häberlein 1998: 157.

26 A hálózat kutatás terminológiája szerint egy klikket legalább három olyan hálózati szereplő alkot, amelyek mind a két másikkal szoros (jelen esetben gazdasági) kapcsolatban vannak. Häberlein elemzése nyomán az 1550-es évek augsburgi cégeiből kiemelte a pénzügyileg legaktívabb harminc társaságot. Ebben a vállalati körben 32 olyan „klikket” sikerült kimutatni, amelyeknek öt vagy hat gazdasági szereplő volt a tagja. Häberlein 1998: 105.

27 Häberlein 1998: 105.

családok társadalmi emelkedését szolgálták. A gazdasági tevékenységnek és a rokoni kapcsolatoknak köszönhetően az üzleti elitbe beemelkedett családok között formálódó rokoni hálózat a 16. század első évtizedeiben már elsősorban a tőkekoncentrációt, illetve az üzleti érdekek összehangolását vagy az esetleges ütközések kiküszöbölését célozta.²⁸

A társadalmi státusz javítása terén a Manlichok következő jelentős lépése a Weyer-vonal erősítése volt.²⁹ Mathias Manlich és Anna Ott a századforduló környékén egyik fiukat és egyik lányukat is a Weyer családhoz házasították ki. A lány Hans Weyerhez ment nőül 1490 körül. Az üzleti együttműködés is kimutatható már ekkor a délnémet térségben, 1496–1497 során Hans Weyer sógorát, Simon Manlichot képviselte Ulmban egy tartozási ügyben.³⁰ A következő generációban erősen gyengült a Manlichok Weyer-orientációja. A Mathias és Anna gyerekei közül kiemelkedő és egyben a családi céget átvevő két Manlich fiú, Simon és Hans kilenc, illetve hat gyermeke közül már egynek sem választottak párt a Weyer családból.³¹

Hans Manlich (1475–1527/1528) fia, a cég csődjét később bejelentő Melchior Manlich (1513–1576) unokatestvére, Christof Manlich (1512–1574) egy hitelügyletben bizonyíthatóan 1553-ban üzleti kapcsolatra lépett a Weyer fivérrel (Hans és David Weyerrel). A csőd idején a Weyerek 6000 forinttal (Seibold szerint 5000 forinttal) tartoztak unokaöccsüknek, Christof Manlichnak.³²

Az mindenesetre egyértelmű, hogy mind a két cég jelentős tevékenységet fejtett ki a nyugat-európai hitelpiac egyik központjában, Lyonban. A vonatkozó források szerint a Weyerek a fenti összeget azért nem tudták kifizetni a Manlichoknak, mivel a Weyer cég kimutatásai szerint a francia udvarnak folyósított hitelek miatt le kellett állítaniuk a törlesztéseket saját hitelezőik felé. Továbbá üzleti tevékenységük fő térbeli súlypontját mutatja, hogy a csőd előtti években kintlevőségeik döntő részben olyan összegekből származtak, amelyeket Lyonban kellett volna behajtani.³³ A Manlich–Weyer-kapcsolatok során a korábban említettetnél összességében jóval jelentősebb összeg halmozódott fel a követelési, illetve a tartozási oldalon.

A Weyerek a cég nehéz helyzete ellenére is, korábbi hálózatépítő stratégiájuknak köszönhetően igen jelentős társadalmi tőkét mondhattak magukénak, azon-

28 Riebartsch 1987: 32.

29 A két család között áttételesen már kimutatható egy kapcsolat a 15. század második feléből. Az augsburgi Elisabeth Weyer akkor a Manlichok svájci ágához házasodott be. Bár a források nem tájékoztatnak a frigy előzményeiről, azt biztosan tudjuk, hogy az elzászi származású Manlich családnak egy Hans nevű tagja kereskedőként ekkor már augsburgi polgár volt. A svájci Manlichok és a Weyerek közötti rokoni szál létesítésekor már minden bizonnyal az augsburgi Manlichok közvetítettek. Seibold 1995: 9–10.

30 Seibold 1995: 20.

31 Seibold 1995: 201 (Stammtafel I.), 203 (Stammtafel III.), 204 (Stammtafel IV.).

32 Häberlein 1998: 177; Seibold 1995: 110–111.

33 Häberlein 1998: 177.

ban ez sem menthette meg őket a csődtől. Az összeomlás legfontosabb üzleteik helyszínén, Lyonban kezdődött. Hans és David Weyer még 1557-ben kénytelenek voltak ottani hitelezőik kifizetését befagyasztani. A feldühödött üzlettársak elől David Weyer az év végén Augsburgba menekült, ahol azonban a városi tanács fogságra vetette. Végül a tanács utasítására azért engedték szabadon, mert rájöttek, hogy Weyer fogva tartása éppen korábbi üzletfeleinek okozza a legnagyobb kárt. Fivére, Hans egy kolostorban keresett menedéket hitelezői elől. Az augsburgi üzleti elit irányítása alatt álló városi tanács megbízásából Hans Weyer unokatestvérével, David Manlichhal Lyonba utazott, hogy behajtsák a cég kintlevőségeit, illetve tárgyaljanak az ottani hitelezőkkel. Mindeközben két tekintélyes kereskedő és egyben Weyer-rokon, Mathias Manlich és Joachim Jenisch átvizsgálta a Weyer-könyvelést. Mindez azt szolgálta, hogy ki tudják elégíteni a céggel szembeni követeléseket és elkerüljék a végleges fizetéseképtelenséget. Ennek során azonban a Weyer-házhoz közel álló két üzletember számos szabálytalanságot tárt fel.³⁴

A Weyerek korábban vázolt középponti funkcióját figyelembe véve nem meglepő, hogy a városvezetés ilyen elszántan próbált megoldást találni a krízisre. Az is mintegy magától értetődő volt, hogy ebben a törekvésben központi szerepet játszott a Manlich-ház. A Weyerek hitelezői azonban – a tartozások méretére hivatkozva – nem hajlottak semmilyen kompromisszumra, mindezt jól mutatja Hans Weyer 1557-es elfogatása. A négy legjelentősebb hitelező között ott találjuk Sylvestert Raidot, Hans Langnauert és a nürnbergi Bonaventura Furtenbachot. A források szerint Langnauer követelte a legerőszakosabban a tartozás kiegyenlítését. A Weyerek minden próbálkozásuk ellenére sem tudták feltartóztatni a pénzügyi hanyatlást, a harminc hónapos fogság után lelkiileg is megtört Hans és fivére, David 1560-ban végül elismerték a fizetéseképtelenséget. Egy 1561-es szerződésben kilátásba helyezték, hogy a tartozások egyharmadát három éven belül kielégítik. Az aláírók között második oldalról Joachim Jenisch, Hans Neumair, Paul Ulstett és Melchior Linck szerepel.³⁵

Érdemes itt időben kissé előreugrani és röviden áttekinteni, hogy mi lett a sorsa a Weyer-ügyben szereplő cégeknek/személyeknek. A Haug–Langnauer–Linck társaság nem sokkal a Weyerek után szüntette be a kifizetéseit. A Manlich-ház 1574-es csődjét a hetvenes évek egyik legjelentősebb üzleti eseményeként értékelhetjük. A Raid társaságot 1580/1581-ben érte el a csőd, a „Joachim Jenisch és fivérei és fiai” pedig 1592-ben jelentett fizetéseképtelenséget, végül már egy generációval később, de az 1610-es években az Ulstett cég is tönkrement.³⁶

A Weyer-csőd metszetén keresztül azt láthatjuk, hogy a hálózatok megrázkódítása idején az üzleti kontaktus súlya felülírja a rokoni kapcsolatot. Maguk a

³⁴ Häberlein 1998: 255.

³⁵ Häberlein 1998: 270.

³⁶ Häberlein 2008: 31–32.

Weyer fivérek is – nyilván erős túlzásokkal – folyamatosan arról panaszkodtak, hogy a rokonok cserbenhagyták őket, és a legnehezebb időkben senkire sem számíthattak. A háttérben nyilvánvalóan azt a korábban már említett jelenséget kell látnunk, hogy a korszakban a rendkívül összetett hitelpiaci hálózatoknak köszönhetően a rokoni kapcsolatban lévő családok/cégek az esetek nagy többségében egymásnak – akár kölcsönösen is – hitelezői voltak.

A fent említett harminccéges üzleti networkból rövid időn belül kiesett a Kraffter fivérek társasága is. Häberlein klikk-elemzése szerint az ötvenes években ebből a hálózathoz is kiemelkedett a Haug, a Langnauer, a Linck, a Manlich, a Herbrodt, a Kraffter és a Zangmeister cég.³⁷ A 16. század derekán őket tekinthetjük a korai kapitalista vállalkozói társaságok egyik csúcshálózatának. A Kraffterek rokoni szinten többszörös sógorsági kapcsolat által kötődtek a vizsgált hálózathoz. Pénzügyi tranzakcióikat Lyon központtal végezték. A Rhône menti városban koncentrálódott a Kraffter cég árukereskedelmi tevékenysége is, amelynek keretében vászonneműk mellett viszonylag jelentős mennyiségű fémáruval is kereskedtek. Ugyanakkor érdekeltségeik Nürnbergtől Nápolyig terjedtek.³⁸ Fő hitelezőik a Rehlingerek és a Herwartok voltak. A Kraffter cég folyamatosan kapcsolatban volt a Manlichokkal is, így utóbbiak 1554-ben például 2000 forintot hiteleztek a társaságnak.³⁹ Alexander 1553-as, majd Jakob 1554-es halála után Christof Kraffter egyedül vezette a céget. Házassági kapcsolatokon keresztül – hasonlóan a korszak legtöbb augsburgi vezető cégéhez – a Kraffterek a Manlich-ház tágabb társadalmi hátteréhez tartoztak.⁴⁰

Christof Kraffter 1554-től elhalt fivérének, Jakob Kraffternek az özvegyével vitte tovább a céget, hat évvel később, 1560-ban azonban kénytelenek voltak csődöt jelenteni. Miután az augsburgi tanács megbizonyosodott Christof Kraffter fizetéseképtelenségéről, elfogatták. Némileg furcsa érvelés szerint nem büntetésként vetették fogságba, hanem „saját biztonsága érdekében”.⁴¹

A fent vázolt szűkebb üzleti kör másik jelentős szereplője, a Zangmeister cég számára az itáliai irány volt az elsődleges. Egy 1530-as ügy nemcsak a Zangmeisterek fő kereskedelmi irányához szolgál jellemző példaként, hanem szemléletes metaszeként értékelhetjük a korabeli társulási formákra vonatkozóan is. A forrás szerint az augsburgi tanács a város négy kereskedőjének az érdekében fordult Andreas Grittihez. A kérvényben leírják, hogy az augsburgiak a megelőző években folyamatos árukereskedelmet bonyolítottak le Velencében. A négy polgár közül az egyik Johann Zangmeister, a másik Ulrich Weis volt. A folyamodvány szerint a velencei

37 Häberlein 1998: 68.

38 Häberlein 1998: 108, 116.

39 Häberlein 1998: 180, 184.

40 Seibold 1995: 126.

41 Häberlein 1998: 269–270, 311. Sok esetben olyanok próbálták ilyen módon a tartozások kifizetését elérni, akik néhány év múlva kénytelenek voltak maguk is csődöt jelenteni.

Campanato cégnek tartoztak, ami miatt Franciscus Campanato lefoglaltatta a négy németnek a városban lévő árukészletét. Az augsburgi tanács kérte Grittit, hogy járjon közben azért, hogy Zangmeister és társai hozzájuthassanak a lefoglalt javakhoz, hogy így törleszthessék a 8000 dukátos tartozást.⁴²

A Zangmeister társaság valójában egy memmingeni cég volt. A Johann Zangmeister követő generációban az augsburgi pozíciókat rokoni kapcsolat létesítésével igyekeztek megerősíteni: egy bizonyos Johann Paul Zangmeister egy Manlich lányt vett feleségül. Az augsburgi Zangmeister társaság az üzleti hálózat szempontjából némileg egyedi esetet képez, mégpedig azért, mert az 1557–1560 közötti első nagy csődhullám idején érdekes módon a fizetéseképtelenséget bejelentő memmingeni anyacég rántotta magával az augsburgi Zangmeistereket, utóbbiak 1557-ben estek ki a délnémet üzleti hálózatról.⁴³

A hatvanas-hetvenes évek megrázkódításai

Az 1560-as években csődöt jelentő üzleti szereplők közül elsőként a Rem (Rehm) céget emelem ki. A Rem család sógorsági fokon szintén kapcsolatban volt a Weyerekkel. Korábban már említettem, hogy Lukas Rem a századfordulón még Welser szolgálatában dolgozott, és központi szerepet játszott abban, hogy kiépült a Welser–Vöhlín cég faktori hálózata az ibériai térségben. Miután Rem szakított a Welserekkel, 1518-ban két fivérével és még két másik augsburgi üzletemberrel társulva létrehozták a Rem társaságot.⁴⁴ A frissen megjelenő cég kezdetben nehéz helyzetben volt, mert a Welserekkel egy elhúzódó konfliktus alakult ki, amely jelentősen megnehezítette a Rem fivérek érvényesülését az ibériai térségben éppen a húszas évekre vezető szerepet kivívó Welser konszernnel szemben.⁴⁵ A Weyerek által koordinált rokoni kontaktzóna azonban kezdetben jelentős előnyöket biztosított Rem számára, és kompenzálni tudta az említett nehézségeket.

A későbbiekben viszont nagyban hozzájárult a cég bukásához, hogy túlzottan kötődtek a Weyerek körül kialakult üzleti és rokoni networkhoz. Lukas Rem üzleti naplója arról tanúskodik, hogy hálózatát kiterjesztette a németalföldi térségtől egészen Észak-Itáliáig, s a társaság súlypontját az ibériai, azon belül is elsősorban a portugál üzletekre alapozta.⁴⁶ A Rem társaság számára szinte egyidejű csapást jelentett a Weyerek csődje, azaz áttételesen az utóbbi cég „francia” tartozásai miatti ki-

42 StA Abg. KuH A Fasc. IV. Nr. 17.

43 Seibold 1995: 172.

44 Id. Lukas Rem kiadott naplója részletesen taglalja a Welserekkel kirobbant konfliktust, illetve a későbbi évekből számos fontos információt tartalmaz a cég működésére vonatkozólag. Tagebuch des Lucas Rem 1861: 32.

45 Häberlein 1998: 62.

46 Vö. Tagebuch des Lucas Rem 1861.

esés, valamint az 1560-ban bekövetkező portugál csőd. A két eseményből adódó nehézségeket a Rem társaság már nem tudta áthidalni, s nem sokkal a Weyerek után, 1562-ben ifj. Lukas Rem is csődöt jelentett.

A következő évtizednek témánk szempontjából kiemelkedő jelentőségű éve 1574 volt, amikor is három középponti funkciójú bankház esett ki az üzleti hálózathoz. Ekkor jelentett be fizetési képtelenséget a Haug–Langnauer–Linck cég, a Melchior Manlich társaság, valamint az utóbbi résztulajdonosa, Karl Neidhart is.

Áttételesen az itt vizsgált üzleti kör hiteltevékenysége természetesen is érzékelhető, hogy mit jelentett a fent említett hálózati szisztéma működőképessége szempontjából a középponti funkciójú cégek működése. Ezeknek a cégeknek, illetve a körük felépíthető hálózat pontjainak jelentős üzleti kapcsolataik voltak a nyugati udvarokkal. Mindennek tekintetében figyelemre méltó, hogy a vizsgált cégek hiteltevékenysége az ötvenes-hatvanas években nem csökkent, hanem nominálisan – és nagy valószínűség szerint piaci részesedés terén is – növekedett, holott ennek éppen az ellenkezőjét várnánk a spanyol államcsőd okozta veszteségek miatt. Az üzleti hálózatban tapasztalható első jelentősebb csődhullám tehát nem közvetlenül az állami hitelek bedőlése miatt következett be, hanem bizonyos „fáziskéséssel” az első középponti funkciójú hálózati elemek, azaz a legnagyobb hitelek kibocsátó cégek kiesése után. A kapcsolatrendszer itt aszerint építhető fel, hogy mely cégeknek volt kontaktusuk a fent említett üzleti körrel. Ebbe az alhálózatba sorolható többek között a Fugger és a Welser konszern, az Imhofok, a Grimmel–Neidhart–Seiler, vagy a Haug–Langnauer–Linck társaság stb.

A hetvenes évek közepén bekövetkező csődök közül elsőként a Haug–Langnauer–Linck társaság pénzügyi bukását tárgyalom. A Manlich, a Bimmel és a Haug családok (illetve cégek) közötti kapcsolatrendszer egy többszörösen megerősített társadalmi szövetséget és egyben üzleti kört takar. A három család tagjai között 1509–1549 között hét házasság kötöttet. A Manlichok az 1530-as évektől folyamatosan bonyolítottak hitelügyleteket a Haug-házzal, így 1533-ban Mathias Manlich közel 10 000 forinttal tartozott az utóbbi cégnek, tíz évvel később pedig már Hans Baumgartnerrel közösen hiteleztek I. Ferdinándnak. A Manlich 1559-es halálát megelőző években legfontosabb üzlettársa veje, Melchior Linck volt.⁴⁷ A Haug–Langnauer–Linck céggel más irányból is megerősítették az együttműködést, Mathias Manlich Walpurga Bimmelt vette feleségül. A frigyból született hat lányból kettőnek a Rem családból, egynek-egynek a Katzbeck, illetve a Sulzer családból választottak férjet. Anna Maria nevű lányukat pedig Melchior Linckhez házastították ki.⁴⁸ A Bimmel-ház tekintélyéhez fon-

47 Häberlein 1998: 69, 99–100.

48 Seibold 1995: 203 (Stammtafel III.).

tos adalék, hogy nem sokkal a cég csődje előtt, az 1559-es birodalmi gyűlés idején Madruzzo trienti püspök a Bimmel családnál vendégeskedett.⁴⁹

A Langnauer család felemelkedését megalapozó II. Hans Langnauer több szálon is utat talált ehhez az üzleti körhöz. Langnauer Simon Manlich lányát, Dorothea Manlichot vette feleségül. Hat gyermekük közül az 1524-ben született III. Hans Langnauer vitte tovább a család üzleti ügyeit. Az ifjabb Hans Ulrich Linck lányát, Sabina Lincket vette feleségül. Az idősebb Hans Langnauer Anna nevű lányát Ludwig Haughoz adta feleségül, egy másik lányát pedig az Ulstett családhoz házásította ki.⁵⁰ Ludwig Haug testvére az az Anton Haug volt, aki a család részéről részt vett a fent említett társaság megalapításában. Ezzel el is érkeztünk a Haug–Langnauer–Linck cég vezetőihez.

Az Augsburgi Városi Levéltár állományában fennmaradt a társaság üzleti könyve, amely két kötetben az 1532–1549, valamint az 1551–1562 közötti évek vonatkozó adatait foglalja magába. Az első évtizedben még főként Ulrich Link és Anton Haug névvel fémjelzett vállalkozás a délnémet társaságok tipikus útját járta be. A cég kis tételekben kezdett kereskedni, a harmincas években elsősorban még vászonnal foglalkoztak.⁵¹ Az üzleti könyvek szerint a harmincas-negyvenes évek fordulóján még elsősorban a posztókereskedelemben kapcsolódtak be, ezen keresztül azonban már kezdettől fogva jelentős hitelkihelyezésekkel dolgoztak, leginkább a textilipar céheinek, így például a kelmefestőknek hiteleztek.⁵² A társaság könyvelése szerint a cég a negyvenes évek elején már meghatározó szerepet töltött be a délnémet térségben. A svábföldi üzleti partnerek (Augsburg, Moosburg/Mosburg) mellett ekkor már jelentős kintlevőségeik voltak többek között Nördlingenben, Frankfurtban és Bernben.⁵³ A cég könyvelése azt mutatja, hogy Nürnberg kiemelkedő szerepet képviselt üzleti stratégiájukban. Az üzleti könyvekben az augsburgi ügyletek felsorolását szinte minden esetben a nürnbergi, majd az ulmi tranzakciók követik. Nürnbergi üzletfelektől 1545-ben összesen 20 400 forint hitelt vettek fel. Egyik legfontosabb itteni partnerük a magyarországi érdekeltségekkel is bíró Paul Lengenfelder volt, de kapcsolatban voltak még többek között a keleti irányba (is) dolgozó Hans Langgal, illetve az Isnyből betelepült Buffler családdal is. A Haug–Langnauer–Linck cég nürnbergi faktora Mang Dilher volt.⁵⁴ A nürnbergi pozíciók jelentőségét mutatja az is, hogy az augsburgi cég saját házat tartott fenn a frankföldi üzleti központban.⁵⁵

49 Häberlein 1998: 176.

50 Augsburger Eliten 1996: 451.

51 Hartung 1898: 37.

52 StA Abg. KuH L 5 f. 50r.

53 StA Abg. KuH L 5 f. 44v.

54 StA Abg. KuH L 5 f. 76v–79r, 83v–85v, 89r. Lengenfelder magyarországi kapcsolataihoz lásd: Tóza-Rigó 2014: 229–230.

55 StA Abg. KuH L 5 f. 87r.

Az augsburgi székhely mellett a negyvenes évek elejéig még „csak” nyolc faktorátusuk volt (többek között Nürnbergben, Ulmban, Antwerpenben és Velencében). Később beszálltak a schwazi és a joachimsthali (ma: Jáchymov) bányászati üzletbe, s a század közepére a társaság által működtetett üzleti hálózat tizennyolc faktorátussal már a Temzétől és az Északi-Tengertől a Rhône és a Visztula völgyén keresztül egészen a Kárpátok térségéig terjedt.⁵⁶ A Haug–Langnauer–Linck cég stabil lyoni jelenléte 1543-tól biztosan kimutatható. A Weyererek segítségével ugyan is ekkor nyitották meg képviselőtüket a Rhône menti üzleti központban. Ezen túl a negyvenes évek közepétől jelentős pozíciókat építettek ki Antwerpenben és Velencében is.⁵⁷

A már-már hagyományosnak mondható nyugat- és délnyugat-európai áruforgalmi irányok mellett távolabbi vidékeken is voltak érdekeltségeik. Így jelentős bányászati befektetéseket hajtottak végre az északnyugat-angliai keswicki (Cumberland/Cumbria) rézkitermelésben. A beruházás súlyát mutatja, hogy a cég csődje során a tárgyalásokba be kellett vonni az angliai partnereket is.⁵⁸ 1564-ben az idriai higanybányákban vették át a korábban itt koncessziót élvező Baumgartnerek helyét.⁵⁹ Nem sokkal később, 1566–1574 között pedig monopolpozícióra tettek szert a legjelentősebb közép-európai higanylelőhely kitermelésében, illetve a Mediterráneumba irányuló higanyexportban.⁶⁰ A tiroli ezüst- és rézkitermelésbe is beszálltak. Itt az az érdekes helyzet állt elő, hogy egyik jelentős délnémet cég sem tudott monopolhelyzetet kiharcolni, így a pozícióik erősítése végett a Fugger konszern a Manlich–Katzbeck és a Haug–Langnauer–Linck céggel társult.⁶¹ Ennek az átmeneti együttműködésnek lett az eredménye az úgynevezett Jenbachi társaság 1565-ös életre hívása. A több csúcscég által közösen létrehozott társulás célja a tiroli ércek kizárólagos kitermelése és értékesítése volt.⁶²

A Haug–Langnauer–Linck társaság az évek során a Weyererek egyik legfontosabb hitelezőjévé vált. A Weyer-hálózatnál említett Krafftereknek is hiteleztek, a Haug–Langnauer–Linck-könyvelés szerint a Kraffter cég 1533-ban 11 000 forint-

56 Hartung 1898: 39.

57 A későbbiekben gyakran értesülünk lyoni kintlevőségeikről, így a hatvanas években egyre nehezebb helyzetben lévő augsburgi Meuting cég 1564-ben mintegy 5000 forinttal tartozott a társaságnak. Häberlein 1998: 115, 143, 145. A Haug–Langnauer–Linck legfontosabb faktorátusa az 1550-es évekig Antwerpen volt. Az alközpont aktívája 1551-ben érte el a legmagasabb összeget, több mint 280 000 forinttal, megelőzve ezzel az augsburgi központ mérlegét. A következő években viszont visszaesett az antwerpeni faktorátus mérlege 70 000–100 000 forint közötti értékre. Viszonyításképpen megjegyezhető, hogy a magyarországi alközpontok a hatvanas évek elején jelentős növekményt mutattak: a korábbi 13 000–17 000 forintról 1562-re mintegy 64 000 forintra ugrott az itteni két alközpont mérlege (az egyik Besztercebánya volt, a másik közelebb-ről nem azonosítható). Hartung 1898: 39.

58 Hechstetter 1988: 23–24.

59 Tózsá-Rigó 2014: 82–85.

60 Campo–Spanzel 2011: 258.

61 Dauser 2008: 19.

62 Häberlein 2006: 109.

tal tartozott, s bár kisebb összegekkel, de a negyvenes években is folytatódott ez a hitelezés.⁶³ A hitelszférára jellemző, többirányú hálózatnak a részeként a Haug–Langnauer–Linck konszern is jelentős hitelfelvételre kényszerült. Az üzleti könyvek szerint 1543-ban nem kevesebb mint 109 augsburgi kis- és középhitelezőtől, összességében 156 841 gulden értékben vettek fel kölcsönt. Két évvel később pedig 104 partnerük közel 204 000 gulden hitelt folyósított a társaság részére.⁶⁴ Ugyanakkor az augsburgi üzleti elit cégei szintén ezekben az években bonyolítottak egy kiemelkedő volumenű hitelügyletet. Nevezetesen a Fugger-ház mintegy 460 000 rajnai forint (rFt) értékben vett fel hitelt 35 hasonló profilú cégtől. Az üzleti hálózat csúcscégei közül a Neidhart és a Welser konszern mellett jelentős összeggel szállt be az üzletbe a Haug–Langnauer–Linck társaság is, mintegy 23 500 forintot folyósítottak a Fugger-háznak.⁶⁵

A cég a megfelelő tőkekoncentráció biztosításához a későbbiekben is jelentős hiteket vett fel. Így 1560 végi könyvelési adatok szerint több mint 45 000 rajnai forinttal tartoztak a Manlich-háznak.⁶⁶ Utóbbi cég vált idővel a Haug–Langnauer–Linck legfontosabb üzleti partnerévé. Ezt a kapcsolatot rokoni szinten többszörösen is bebiztosították. Anton Haug egy Manlich lányt vett feleségül. A Manlich-csődot később bejelentő Melchior Manlich Anton Haug nővérével, Ursulával lépett frigyre. Végül a Haug–Langnauer–Linck alapítója, Ulrich Linck Melchior nevű fiának Anna Maria Manlich kezét kérte meg. A lány az említett Melchior Manlich unokahúga volt.⁶⁷ A korábban vázolt Langnauer–Manlich-házasságokat is figyelembe véve tehát igen szoros hálózat alakult ki a négy család között, más-képp a Haug–Langnauer–Linck családszövetség stabil tagja lett a Manlichok elsődleges kontaktzónájának. A két cég közötti nagy volumenű tranzakcióknak és a szoros összefonódásnak a későbbiekben, a Manlich-csőd idején jelentős szerepe lesz majd.

A sokasodó vészjelek egyik momentumaként 1572-ben Lyonban több augsburgi vezető üzletember közösen próbált meg fellépni annak érdekében, hogy a francia korona – legalább részben – egyenlítse ki az évek óta húzódó tartozásait. A tárgyalások során a Haug–Langnauer–Linck képviselői többek között Hieronymos Imhoffal, Otto Laugingerrel és Melchior Manlichhal működtek együtt.⁶⁸ A közös fellépés sem hozott azonban számottevő eredményt, s két évvel később a vizsgált társaság fizetéseképtelenséget jelentett be.⁶⁹

63 Häberlein 1998: 99, 175.

64 StA Abg. KuH L 5 f. 68v–70r, f. 99v–101r.

65 Häberlein 2006: 90.

66 A hitelt három éven belül kellett volna törleszteni. Häberlein 1998: 100.

67 Seibold 1995: 203–204 (Stammtafel III–IV.).

68 Häberlein 1998: 165.

69 A csőddel foglalkozó iratok fennmaradtak az Augsburgi Városi Levéltár állományában. A terjedelmes dokumentumegyüttes az 1574–1577 közötti években lezajlott csődeljárásról tudósít. StA Abg. KuH L 8. Akten zum Bankrott der Firma Haug, Langenauer und Linck. A források mélyelemzése a közeljövőben számos

A hetvenes évek válsághullámán belül is kiemelkedő jelentőséggel bírt az 1574–1576 közötti szűk két év. A Haug–Langnauer–Linck, a Manlich, majd később a Neidhart és a Herwart cégek csődje az ekkor már mintegy másfél évtizede tartó krízishullámon belül is jelentős megrázkódtatást okozott az üzleti hálózat számára.

A számos cég közül, amely a Manlich családdhoz köthető, itt azt a társaságot fogom tárgyalni, amelyet id. Melchior Manlich 1560-ban két vejével, Philipp Welserrel és Karl Neidharttal alapított.⁷⁰ *Melchior Manlich sen., Philipp Welser & co.* névvel léptek ekkor a piacra. Welser korai, 1571-es halála után a cég nevében is kifejezésre juttatták Neidhart pozícióerősödését: *Melchior Manlich, Carl Neidhart & co.* Manlich – a korabeli bevett gyakorlatnak megfelelően – fiait, leginkább Antont és az ifjabb Melchiort is bevonta az üzletbe. Anton egy fontos helyen képviselte a céget, ő vezette a marseille-i faktorátust, 1573-ban itt érte hirtelen bekövetkezett halála.⁷¹

A cég üzleti struktúráján belül a század második felében jellemző fő irányokat, súlypontokat még csak áttekintésszerűen is nehéz felsorolni. A dél-, délnyugati térségben főként a fűszerkereskedelem emelhető ki. Ebben a térségben Velence, kisebb részben Genova, majd a hatvanas évektől egyre inkább Marseille szolgált Manlich-alközpontként. Az árucseré hagyományos német centrumai is kiemelt jelentőséggel bírtak, így elsősorban nürnbergi és lipcsei üzleteik említhetők. Ezeken túl, északi irányban egészen Posenig és Danzigig nyúltak kapcsolataik. A korábbi generációktól átvéve, a bányászati érdekeltségek jelentősége is tovább élt. A teljesség igénye nélkül lehet csak említeni a hatvanas évekből a Habsburgoknak a Haug és a Langnauer-házzal közösen biztosított hitelek (összérték: mintegy 54 000 rFt) fejében elnyert tiroli rézbányászati koncessziókat.⁷² Közismert tény, hogy a századforduló táján Mathias Manlich vette át a Fuggerek „helyét” a beszercebányai rézkitermelésben.⁷³ A magyarországi rézbányászat lehetőségeit 1563-tól a kifejezetten erre a célra létrehozott Manlich–Katzbeck társaság igyekezett kiaknázni, illetve ezt követte a korábban már említett Jenbachi társaság.⁷⁴ A közép-európai térségben még az idriai bányákban is igyekeztek pozíciókat szerezni.⁷⁵

adalékinformációval szolgálhat, jelen tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé a részletes ismertetést.

70 Testvére, Mathias 1559-es halála után – a hátrahagyott üzleti kötelezettségek egy részével együtt – Melchior részben megörökölte a Mathias által kiépített kapcsolatrendszert. Unokatestvéreiknek, Christoph és David Manlichnak saját cége volt, a Christoph Manlich és testvérei társaság. Ez a cég súlyos belső viszályokkal tarkítva 1564-ben jelentett fizetéseképtelenséget. A forrásokból kiderül, hogy csak augsburgi hitelezőktől (43 személytől) 102 850 rFt hitelt vettek fel. Seibold 1995: 108–109. A hatvanas évek második felére tehát Melchior Manlich volt a család legjelentősebb személyisége.

71 Seibold 1995: 124, 126.

72 Seibold 1995: 124–137.

73 Tózsá-Rigó 2014: 185.

74 Häberlein 2006: 109.

75 Seibold 1995: 125, 127–132.

A Melchior Manlich és társai üzleti stratégiájában – mintegy klasszikusnak nevezhető struktúra szerint – az árucseré és a bányászati beruházások mellett a harmadik fő területet az állami hitelezés képezte. A korábban vázolt társaságoktól eltérően a Manlich cég fő partnere a Habsburg-ház volt, s ezt követte a francia és a portugál udvar. A hitelezési tevékenységbe enged betekintést egy 1568-as forrás, mely szerint még Mathias Manlichtól örökölték meg egy kintlevőséget. Egy korábbi hitelfolyósításnak köszönhetően a birodalmi fillérmester hivatala 25 000 rFt tőke és 3000 forint felhalmozódott kamat után tartozott a cégnek.⁷⁶ A csőd kapcsán azonban majd látni fogjuk, hogy nem ezek a hitelek, hanem azok a nagy értékű kölcsönök jelentettek súlyos terheket a cég pénzügyi egyenlegében, amelyeket a nyugat-európai udvaroknak biztosított.

A Manlich cégnek az üzleti hálózaton belüli pozíciójáról áttetelesebben tájékoztat az a korábban már közölt adat, miszerint a Haug–Langnauer–Linck társaság a hatvanas évek elején közel 50 000 rFt-tal tartozott a Manlich konszernnek. A bankház profiljában elsődleges szerepet játszó levantei kereskedelem, valamint a bányászati beruházások és a kihelyezett hitelállomány olyan mértékű hitelfelvételre kényszerítette a céget, amely a hatvanas-hetvenes évek fordulójától egyre jobban kockáztatta a társaság likviditását.

Korábban említettem, hogy nem lehet leegyszerűsítve pusztán csak a nyugati államcsődökre visszavezetni a délnémet cégek körében tömegesen bekövetkező fizetéseképtelenséget. A hetvenes évek elején a kontinentális árucserében a nyugat-európai politikai és katonai helyzet változása is drasztikus hatással bírt. A francia vallásháborúk különösen súlyosan érintették az akkori pénzvilág egyik központjának, az egyébként hugenotta Lyonnak a gazdasági kapcsolatait.⁷⁷ A francia állami tartozások miatt egyébként is jelentős kintlevőségeket maguk előtt görgető délnémet cégek számára ezekben az években a Mediterráneumból (Genova, Marseille) a Rhône völgyében északi irányba szállított áruforgalom lecsökkenése további profitkiesést eredményezett. De olyan közvetlen beavatkozások is előfordultak, mint amikor a németalföldi felkelők zavarták meg az üzleti forgalmat: 1572-ben Vlissingennél feltartóztattak egy Portugáliából Antwerpenbe tartó borsszállítmányt. Az áru lefoglalása nem kevesebb, mint 50 000 forintos kárt okozott a Manlich társaságnak.⁷⁸

A Melchior Manlich társaság csődjéről, illetve annak első nyilvános nyomáról napra pontosan maradt fenn forrás. Manlich hitelezői Augsburgban 1574. június 21-én a város Spreng nevű jegyzője elé járultak, és a forrás szerint erőteljesen követelték Manlichtól a tartozások kiegyenlítését.⁷⁹ Ebben a hitelezői csoportban ott

76 ÖStA FHKA RA Fasc. 24/A f. 137v.

77 Papp 2009: 319. Ezúton szeretnék köszönetet mondani a közelmúltban elhunyt Papp Imre tanár úrnak értékes tanácsaiért és a feledhetetlen hangulatú beszélgetésekért.

78 Stetten 1743: 602.

79 Seibold 1995: 148.

találjuk többek között az augsburgi üzleti elithez tartozó és majd szűk két éven belül csődöt jelentő Hans Paul Herwartot, az ibériai térségben jelentős pozíciókkal rendelkező Rem család fejét, Hieronymus Remet, valamint Otto Laugingert és az inkább a második vonalba tartozó Oswald Senget. Utóbbi kettő évtizedek óta stabil tagja volt a Manlichok üzleti hálózatának. A társadalmi hálózat vizsgálatánál kiemelhető, hogy Melchior Manlich nagynénjét Felicitas Laugingernek hívták, s Melchior két unokahúgát a Rem családba házasították ki. Felmerül tehát a kérdés, hogy az egyazon rokoni hálózathoz tartozó személyek miért léptek fel éppen ekkor olyan kintlevőségeikért Manlichhal szemben, amelyekhez hasonló tartozások a korszakra jellemző szövevényes hitelügyleteknek köszönhetően minden bizonnyal már korábban is fennálltak.

Amiről az említett forrás nem tájékoztat, az a cégek közötti kommunikáció. A korszak egyik legjobban, sőt megkockáztatható, hogy a leghatékonyabban működő hírhálózata éppen a vizsgált cégek között állt fenn. Ennek a multilaterális kommunikációs networknek köszönhetően a Manlichok üzleti és rokoni hálózatához tartozó személyek nagy valószínűséggel tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy meg kell ragadniuk a vélhetően utolsó lehetőséget ahhoz, hogy visszakapják a pénzüket a várható csőd „előtti pillanatban”.

A kiterjedt kontinentális kapcsolatrendszerrel bíró Manlich cég csődkurátorai hosszasan tárgyaltak a cég faktoraival és hitelezőivel, mielőtt közzétették volna a fizetéseképtelen társaság aktíváját. Az említett kurátorok között találunk két egykori polgármestert, Otto Laugingert és Bernhard Walthert, továbbá olyan jelentős üzletembereket, mint Hans Anton Lauginger, ifj. Hans Herwart, illetve Hans Hartlieb. Ezek a személyek maguk is kapcsolatban voltak korábban a céggel. A Lauginger és a Herwart társaság kifejezetten gyakran bonyolított tranzakciókat a Manlichokkal. Végül az 1575 végéig elhúzódó tárgyalásoknak egy sor olyan szerződés lett az eredménye, amelyekben többek között a Manlichok egykori itáliai, franciaországi és németalföldi partnereivel a tartozások különböző formájú kielégítését helyezték kilátásba a rendelkezésre álló céges vagyon terhére.⁸⁰

A tartozások összértéke közel 730 000 rFt-ra rúgott. A legnagyobb hitelezők között ott találjuk Hans Paul Herwartot (124 525 rFt követeléssel), Otto Laugingert (86 900 rFt), Christoph Rehlingert (64 800 rFt), a néhai Mathias Manlich vejét, ifj. Melchior Lincket (41 000 rFt), Melchior Manlich unokaöccsét, David von Dettighofent (74 500 rFt), a közép-európai térség középponti funkciójú cégét, a Paller–Weis konszernt (27 892 rFt), Bartholomäus Welsert (10 250 rFt), valamint Melchior lányát, a néhai Philipp Welser özvegyét, Anna Welsert (21 622 rFt-os követeléssel). Összesen 74 hitelező jelentkezett be különböző tartozások miatt. Döntő többségben 10 000 forint alatti összegeket követeltek. Augsburgon kívül olyan városokból származtak a hitelezők, mint Kempten, Köln, Ulm, Mün-

80 Häberlein 1998: 295.

chen, Bécs, Straßburg, Memmingen, Antwerpen, Lyon stb.⁸¹ Jól mutatja a tömeges csődök anatómiáját, hogy az augsburgi hitelezők közül – üzleti értelemben – kevesen éltek túl az elkövetkező két évtizedet.

A helyzet fonákságát mutatja, hogy a kirendelt kurátorok felmérése szerint a cég aktívája nem kevesebb mint 1 114 000 forintba rúgott. Ebből egy korábbi gyámügy miatt 272 717 forintot különítettek el Paul Neidhart (Karl Neidhart fivére) hátrahagyott gyermekei számára. Összességében még így is rendelkezésre állt – papíron legalábbis – több mint 841 000 forint. A későbbiekben mégis legalább három jelentős kereskedőháznak a csődje (a Schorer társaságé, Karl Neidharté, Hans Paul Herwarté) közvetlenül a Manlich-krachra vezethető vissza.⁸² Felmerül tehát a kérdés, hogy ha rendelkezésre állt a fent vázolt céges aktíva, akkor miért folytatódott az összeomlás-sorozat?

Az elméletileg mobilizálható aktíva egy része a francia és a portugál állammal szembeni kintlevőségekként (260 000, illetve 82 000 rFt) jelent meg. Figyelembe véve a nyugati udvarok pénzügyi helyzetét, illetve a francia polgárháborús állapotokat, nyilvánvaló, hogy ez a 342 000 forint behajthatatlan volt. Emellett számolhatunk még üzleti hitelekbeli származó kintlevőségekkel. Ezen túl a cég vagyonának jelentős részét hozzávetőlegesen 437 000 forint értékű (többek között Marseille, Alexandria vagy Tripoli kikötőjében lévő) árukészlet képezte, amelyet gyakorlatilag ugyancsak nehezen lehetett volna mobilizálni. Hasonló volt a helyzet a mintegy 60 000 forintba rúgó bányafelszereléssel. Az egyéb ingó vagyon (például hajók) mellett elvileg rendelkezésre állt még az Európa számos pontján szétszórva található ingatlan vagyon 772 000 rFt értékben.⁸³

A középponti funkciójú Manlich-ház csődje – a gazdasági szférában bekövetkező többirányú dominóeffektusnak köszönhetően – számos további társaság számára bírt végzetes hatással. Ez áttételesen kimutatható az augsburgi adólistákban is. Ismertek többek között Otto Lauginger adóösszegei. Az augsburgi üzletember 1562-ben még 234 rFt-tal járult hozzá a városháztartás terheéhez. Ez az összeg 1575-ben 83 rFt-ra mérséklődött.⁸⁴

Viszonyításképpen megvizsgálhatunk néhány olyan adóösszeget, amelyek a Manlichokkal aktív kapcsolatot fenntartó családokhoz, cégekhez köthetők. Érdekes itt röviden azokra az adóösszegekre kitérni, amelyek azoknak a vagyonáról tájékoztat, akik üzleti értelemben túléltek a válságokat. A dunai térségben jelentős szerepet betöltő Österreicher-ház feje, Georg Österreicher 1562-ben 101 rFt-ot és

81 Seibold 1995: 150–151.

82 Seibold 1995: 148.

83 Seibold 1995: 152.

84 Az 1562-es adathoz: StA Abg. SB Nr. G 74. f. 82r, az 1575-ös információhoz: StA Abg. SB Nr. G 76. f. 94r. A teljes gazdasági rendszerre átterjedő krízis súlyosan érintette a nürnbergi felső középréteg helyzetét is. A nürnbergi viszonyokról a város jelentősebb kereskedőit 1560-tól tömörítő társaság dokumentumai tájékoztatnak. StadtAN E8 Nr. 573.

6 dénárt fizetett be.⁸⁵ Az utóbbi család vagyoni szintje nemhogy csökkent volna a hatvanas években, hanem az 1568-as összeíráskor már mintegy 282 rFt-ot volt köteles adózni.⁸⁶ Az Österreicherok árustruktúrájában az itáliai sáfránybehozatal mellett az osztrák és a magyar területeken értékesített barhentnak volt a legnagyobb jelentősége.⁸⁷ A több gazdasági szférát érintő gazdasági tevékenység keretében a cég jelentős hitelügyleteket is bonyolított a térségben. A kölcsönöket elsősorban olyan mészáros-marhakereskedőknek folyósították, akiknek alacsony volt a tőkeállományuk a magyar piacon történő beszerzésekhez. Az Österreicherok tehát több szinten is biztosították magukat a dunai térségben.

A későbbi augsburgi polgármester Wolfgang Paller adóösszegei kiugróan magas vagyonnövekedést mutatnak. Az első Pallerhez köthető összeg mindössze 12 rFt volt. Bő harminc évvel később, 1568-ban viszont már nem kevesebb mint 510 rFt-ot kellett fizetnie.⁸⁸

A Paller cégeihez, a Paller–Herbst és a Paller–Weis társasághoz hasonlóan az Österreicher is azon cégek közé tartozott, melyek ebben az időszakban egyre nagyobb figyelmet szenteltek a délkeleti irányú kereskedelemnek. Mindez részben arra is visszavezethető, hogy reagáltak a térségben jelentkező kedvező értékesítési lehetőségekre. A bevezetőben vázolt válságfolyamatok eredményeként a 17. század első felére már számos nürnbergi és augsburgi kereskedőcsaládnál egyre jellemzőbb volt az a mentalitás, melynek köszönhetően a korábban felhalmozott vagyonból próbálták fenntartani megszokott egzisztenciájukat. Tőlük eltérően azok tudtak eleget tenni a kor követelményeinek, akik továbbra is vállalkozásaik kiterjesztésén fáradoztak, s új súlypontok képzésével követték a piac változásait.

Az Österreicherekhez hasonló társaságok üzleti tevékenységében a bányászati befektetések és a növekvő arányú árucseré mellett a 17. század második harmadától kezdte visszanyerni jelentőségét az új alapokra helyezett hiteltevékenység is.⁸⁹ A délnémet tőke súlyponti eloszlásában az 1550–1560-as évekig – térbeli értelemben – megmaradt a (dél)nyugati térségek dominanciája. A század második felétől újabb térbeli kurzusváltás mutatható ki a délnémet konszernek súlypontképzésében, mégpedig keleti irányban. Legkésőbb a század utolsó harmadától érzékelhető, hogy a délnémet tőke egyre nagyobb figyelemmel koncentrált a keleti kereskedelmi irányokra.⁹⁰ Ez utóbbi változássorozat jelentőségét általában mérsékeltebbnek tekintik, mint a földrajzi felfedezések eredményeként lezajló átrendeződést. Éppen

85 StA Abg. SB G 74. f. 75v.

86 StA Abg. SB G 75. f. 86r.

87 Warnemünde 1956: 138–140.

88 StA Abg. SB Nr. G 70. 1534. f. 46v; StA Abg. SB Nr. G 75. f. 83v.

89 Warnemünde 1956: 216.

90 Megemlíthető, hogy a tendencia nem vonatkoztatható kivétel nélkül minden délnémet bankháza. A Fugger cég pl. még az 1540-es években éppen ellenkező irányú súlypontátelhelyezést vitt végbe. Anton Fugger jelentős mértékben átszervezte a cég tevékenységi struktúráját: kivonult a magyarországi réztermelésből, továbbá nagy részben a tiroli és a karintiai bányászati vállalkozásokat is kiszervezték. Häberlein 2006: 90.

ennek a megközelítésnek köszönhetően a tárgyalat tendenciaváltás jóval kisebb figyelmet kap a nemzetközi szakirodalomban, így a téma még számos vizsgálandó területet tartogat a kutatás számára.

Végül a Manlich-csőd után elérkeztünk az utolsó olyan bankházhoz, amely középponti szerepet töltött be az augsburgi üzleti hálózatban, és a hetvenes években jelentett fizetéseképtelenséget. A Neidhart-ház csődjének témánk szempontjából azért van kiemelt jelentősége, mert itt a hálózat egy másik középponti funkciójú cége, a Manlich társaság összeomlása közvetlen hatással volt Karl Neidhart helyzetére.

A Neidhart-ház üzleti és rokoni kapcsolatrendszerét Karl Neidhart apja, Sebastian Neidhart alapozta meg. A partnereivel létrehozott cég klasszikus példája a korai kapitalista gazdasági rendszer transznacionális vállalkozásainak. Az ulmi származású Neidhart (apja Ulm polgármestere volt) a harmincas évek második felében Antwerpenben működött együtt a pistoiai származású bankárral, Gaspare Duccival, a firenzei Simone Pecorival, valamint a Welserek egykori antwerpeni faktorával, az eredetileg memmingeni Alexius Grimmellel, végül a Sankt Gallen-i Hieronymus Sailerrel (Seilerrel).⁹¹ Sailer kulcsfigura volt a társak szempontjából, ugyanis Sankt Gallen-iként jól kiépített kapcsolatrendszerrel bírt a kelet-francia térség, főképpen pedig a már sokszor említett lyoni üzleti körök felé.⁹² A Neidhart–Sailer–Grimmel cég az első válsághullámot megelőző időszakban érte el tevékenysége zenitjét. A pontos megnevezés 1547–1554 között Neidhart, Seiler, Grimmel és Flaum társaság (*Neidhart, Seiler, Grimmel und Flaum ca.*) volt. A meghatározó személyiségek Sebastian Neidhart, Alexius Grimmel, Hieronymus Sailer és Matheus Flaum voltak. A negyvenes évek második felétől áthelyezték tevékenységük súlypontját Lyonba. A levéltári anyagok alapján azonban egyértelmű, hogy a kelet-francia térség mellett továbbra is Németalföld, szűkebben Brabant, illetve kisebb gyakorisággal Flandria volt a társaság (másik) fő tevékenységi területe.⁹³ A térségben Neidhart üzletkötéseiben Antwerpennek volt kiemelkedő szerepe.⁹⁴

91 Ducci a harmincas-negyvenes évek fordulójára Németalföld egyik központi jelentőségű, egyúttal a legtöbb vitatott üzleti személyisége lett. Häberlein 1998: 126–129. A kockázatos tranzakciók nem sokkal később már folyamatos problémát okoztak, 1549–1551 között eljárást indítottak Sailerrel szemben, ami magas pénzbírsággal, valamint fogsággal végződött. A fogságból csak apósa, Bartholomäus Welser közbenjárására szabadult. 'Hieronymus (Seiler)' szócikk é. n.

92 A Seiler Neidhart Grimmel és Flaum társaság könyvelésében Hieronymus Sailer még a következő évtizedben is folyamatosan Sankt Gallen-iként jelenik meg. Az Augsburgi Városi Levéltár állományában fennmaradtak a társaság üzleti könyvei. A dokumentumgyűjtemény valójában nem összefüggő könyvelési információsorokat tartalmaz, hanem különböző, a cég ügyeivel kapcsolatos szűk anyagokat foglal magában, sajnos főlírásszámozás nélkül. Ilyen módon leginkább az egyes dokumentumok évszámai alapján lehet azonosítani a forrásokat. StA Abg. KuH L 13.

93 StA Abg. KuH L 13.

94 StA Abg. KuH L 10. A Grimmellel és Sailerrel létrehozott társulást elsősorban arra próbálta felhasználni, hogy németalföldi pozíciót erősítse. Antwerpenben a délnémet vállalkozók egyes árutípusok forgalmazásá-

A lyoni központból is folytatták nagy volumenű hiteltevékenységüket, ebben legjelentősebb partnerük a francia király volt, így a cég legnagyobb adóssága is éppen ebből a kapcsolatból származott.⁹⁵ Egy 1552 utolsó napjaiban keltezett irat arról tudósít, hogy a francia király jelentős összeggel tartozott Sailernek. Az 1553-ra áthúzódó ügyben Párizsban is folytattak tárgyalásokat, és Sailer apósának, az akkor már nagy tekintélyű császári tanácsos Bartholomäus Welsernek a közbenjárását próbálta elérni a kintlevőség kifizetésére. A szövegből nem egyértelmű a pontos összeg, de legnagyobb valószínűséggel több mint 50 000 rFt-ra tehető az adósság. Az ügyet tovább bonyolítja, hogy Sailer szerint nem (kizárólag csak) a saját pénze képezte a hitelt, hanem a társaság is beszállt a hitelezésbe. Az arányokról a forrás nem tájékoztat.⁹⁶ Sailer később annak köszönhetette a csődöt, hogy túlzottan alapozott francia kapcsolataira.

Korábban említettem, hogy a Neidhartok a Fuggereknek is hiteleztek, 1546-ban mintegy 61 200 forintot folyósítottak Augsburg vezető konszernjének.⁹⁷ Sebastian fia, Karl Neidhart folytatta a francia és a németalföldi térségben bonyolított nagy volumenű hitelezési tevékenységet. A legfelsőbb szintű árucseré ebben az esetben sem volt elválasztható az államnak biztosított hitelektől, ugyanis a Neidhart által „kialkudott”, rendkívül kedvező feltételeket annak köszönhetette, hogy ő is folyamatosan hitelezett a Habsburgoknak. Karl 1561-ben még biztosan tagja volt egy lyoni társaságnak (*Lyoner Handelsgesellschaft*). Tevékenysége súlypontját azonban ekkor már az 1560-ban id. Melchior Manlichhal és Manlich vejével, Philipp Welserrel alapított új cég képezte. A Manlich-orientációt rokoni szál is erősítette: Neidhart a cég alapításának évében társának, id. Melchior Manlichnak a lányát, Ursula Manlichot vette feleségül.⁹⁸ A cég üzleteiben id. Melchior Manlich fiai (Simon, Melchior és Anton) is aktívan részt vettek. Welser 1571-es halála után egyre inkább Neidhart vette át sógora helyét Anton Manlich és az ifjabb Melchior mellett.⁹⁹ A Neidhart-ház túlélte a század közepén bekövetkező első válsághullámot. A nyugati államcsődöknél is drasztikusabb hatással volt azonban a középponti funkciójú Manlich cég 1574-es összeomlása. A Melchior Manlichhal társuló

nak a monopolizációját próbálták elérni. Neidhart a timsó forgalmazásában igyekezett kizárólagos pozíciót szerezni, ezt később a fia által 1560-ban kötött ún. timsó-szerződésben átmenetileg sikerült is kivívni. Harreld 2004: 185–186.

95 StA Abg. KuH L 10. Fasc. 2.; StA Abg. KuH L 13. A francia orientáció hatására a Schmalkaldeni Szövetségnek is biztosítottak hiteleket, ami viszont a császári udvarban bizonyos fókig kompromittálta a társaságot. Időközben 1550-ben meghalt Grimmel, helyét fivére, Felix Grimmel vette át, aki azonban inkább a saját családi cégére koncentrált. Deutsche Handelsakten 1999: 17.

96 StA Abg. KuH L 10. Fasc. 2. 1552. dec. 28. f. 1r–6v, 1553. márc. f. 1r–3v. A kihelyezett hitelállomány jelentőségét mutatja, hogy a későbbiekben folyamatosan foglalkoznak a francia király említett tartozásával. Az ügyet érintő utolsó dokumentumok már az évtized második feléből származnak.

97 A Grimmel–Neidhart–Sailer társaság kimutatásai szerint kisebb összegben már 1545-ben is tartoztak a Fuggerek Neidhartnak és társainak. StA Abg. KuH L 10. Fasc. 2., KuH L 13. f. 13r.

98 Augsburger Eliten 1996: 572.

99 Seibold 1995: 124.

Karl Neidhart kénytelen volt még ugyanabban az évben maga is csődöt jelenteni.¹⁰⁰ Végül az elkerülhetetlen bukást be sem várva 1574 utolsó heteiben újra egykori üzleti sikereinek városába, Lyonba menekült.¹⁰¹

Karl Neidhart esetéhez képest Hans Paul Herwart csődje még konkrétabban kapcsolható Melchior Manlich bukásához. Herwart csődje közvetlen ok-okozati összefüggésben van a Manlich-ház összeomlásával.¹⁰² Ebben az esetben meg lehet jelölni magát az üzleti tranzakciót, amelynek nagy szerepe volt abban, hogy Herwart tönkrement. Hans Paul Herwart nem sokkal Manlich csődje előtt jelentős összegű, 120 000 frankos hitelt bocsátott Manlich rendelkezésére. Amint az a korábbiakból kiderült, ez sem segített a Manlich-ház helyzetén, a hitelező számára viszont igen veszélyes pénzügyi lépés volt, mivel ezzel Herwart végletesen túllépte pénzügyi teljesítőképessége határait. A kockázatos manőver jelentősége természet-szerűleg azután nőtt hatalmasra, hogy Manlich és társai bejelentették a fizetési képtelenséget. A Manlich-csőd idején a tartozás 124 500 rFt-ra rúgott. A Manlich-tulajdonban lévő kereskedelmi flotta mintegy felét átengedték Herwartnak, a fennmaradó tartozás azonban még ezek után is 87 025 rFt-ot tett ki.¹⁰³

Herwart még 1574-ben azzal a kétségbeesett lépéssel próbálta biztosítani likviditását, hogy elzálogosította legnagyobb hitelezőinek (többek között sógorának, Heinrich Rehlingernek, illetve Hans Baptist Höchstetternek) teljes vagyonát. A szerződés egyértelműen jelezte minden üzleti partner számára, hogy immár Herwart is komoly nehézségekkel küzd, így az elkövetkező hónapokban a cég további hitelezői is erőteljesebben kezdtek fellépni követeléseikkel. Az előzőek mellett ebben az üzleti körben ott találjuk a korszak két augsburgi csúcscégét, a Fuggereket és a Welsereket is.¹⁰⁴ A céges és a családi vagyon elzálogosítása sem jelentett azonban megoldást, így Hans Paul Herwart 1576-ban kénytelen volt csődöt jelenteni.¹⁰⁵

100 Warnemünde 1956: 136.

101 Augsburger Eliten 1996: 572. Más források szerint a fenyegető véget reálisan látva Neidhart már 1573 novemberében Lyonba lovagolt a következmények elől. Seibold 1995: 148.

102 A Herwartok kelet-közép-európai tevékenységéhez: Tózsá-Rigó 2014: 58–60.

103 Érdekeséggéppen megjegyezhető, hogy egy Falcon és egy Griffon nevű hajó, illetve egy St. Esprit nevű bárka került így rövid időre Herwart tulajdonába. Seibold 1995: 150.

104 Bár a tanulmány nem foglalkozik az 1614-es Welser-csőddel, megjegyezhető itt, hogy a Welser konszern 1614-es bukása valójában egy kb. harmincéves hanyatlási folyamat végső állomása volt. A spanyol államcsőd után a cég igyekezett új súlypontokat találni (az ibériai térségből teljesen kivonultak), azonban a hetvenes-nyolcvanas évek csődhulláma után már nem lehetett feltartóztatni a hanyatlást. Az 1580-as években már fizetési nehézségei voltak annak a cégnek, amely a század elején még globális szinten meghatározó gazdasági tényező volt. A Fugger cég feljegyzései szerint 1588-ban már bizonytalannak tűnt a Welser-ház jövője. Hildebrandt 2002: 275.

105 Häberlein 1998: 308–309.

Üzleti bukás – társadalmi státuszvesztés

Korábban már számos esetben láthattuk, többek között a Weyer-, a Kraffter- vagy a Manlich-csőd esetében, hogy az üzleti bukást gyakran megszégyenítő eljárások követték, amelyek a korábban nagy tiszteletnek örvendő üzletemberek, illetve családjuk számára jelentős tekintélyvesztést okozott. A tartozások és a csőd miatti fogva tartás már csak azért is érdekes momentum, mert a tanácsban általában az üzleti elit képviselői vagy azok családtagjai foglaltak helyet.

Gyakran képviselt stratégia volt családon belül, hogy amennyiben több felnőtt férfitagja volt egyazon generáción belül, akkor a két vagy több családtag között felosztották az üzleti tevékenységet, illetve a politikai elitben való részvételt. A családok kollektív státuszvesztésére jó példa, hogy amennyiben egy ilyen családi cég tönkrement, akkor az augsburgi tanács azt a tanácstagot is kizárta a grémiumból, aki valójában nem végzett üzleti tevékenységet, vagy legalábbis – közvetlenül – nem volt felelős a csödért, és ő maga nem is jelentett csődöt. Ilyen esetről tudósít a századvég krónikása, Georg Kölderer is, eszerint az európai szinten középponti szerepet betöltő tekintélyes Baumgartner cég csődje után a tanács tag Jakob Baumgartnert megfosztották pozíciójától, sőt bezáratták egy toronyba (*„man leget inn auff einen Thurn“*). Itt már nem merült fel az a kissé átlátszó érvelés, amelyet Christof Kraffter fogságra vetésénél láthattunk, miszerint a tanács tag Baumgartnert saját biztonsága érdekében zárták volna be. Sokkal prózaibb az indoklás: városszerte elterjedt a híresztelés, hogy Baumgartner sikkasztani próbált a város pénzéből.

A kollektív tekintélyvesztés drasztikussága arra is visszavezethető, hogy a vállalatközi kommunikációba nagyon ritkán és csak nagyon pontatlan információk erejéig nyert betekintést a teljes városi közvélemény. Itt – a kor viszonyaiból eredően – elsősorban inkább a felső és középrétegre gondolhatunk. Jó példa erre, hogy mennyire meglepte a város közösségét a nagy múltú családi társaság, a Jenisch cég csődje. Az egyik Bimmel családtag levelezésében fennmaradt források szerint a Jenisch család tulajdonképpen a fizetéseképtelenség bejelentését (1592) megelőző „utolsó pillanatig” nagy tekintélynek örvendett, illetve „csendes, őszinte és nagy vagyonú” polgároknak tartották a családtagokat. Amint arról Kölderer is megemlékezett, a Jenisch-csőd bejelentésénél már csak az okozott nagyobb megdöbbenést, hogy ezek a „csendes és őszinte” üzletemberek mintegy 170 000 forintos adósságot halmoztak fel.¹⁰⁶

A Jenisch cégről szóló hírek lecsapódása azért is meglepő, mert ekkor már több mint harminc éve tartott az a folyamat, melynek keretében évi rendszerességgel átlagosan két-három jelentősebb társaság ment csődbe. Erre a század közepétől egyre súlyosabb következményekkel járó és mintegy önmagát generáló válságsorozatra a birodalmi városok is igyekeztek valamilyen hatékony választ adni. Ennek a

¹⁰⁶ Häberlein 2008: 12–13.

törekvésnek lett az eredménye, hogy 1548-tól kezdődően a városok sorozatosan adtak ki úgynevezett csődrendeleteket. Ennek a törvénykezési hullámnak főként a hatvanas-hetvenes évekre esett a súlypontja, majd a hetvenes évek végére kialakult egy viszonylag részletesen szabályozott normatív kerete a csődhelyzetek szabályozásának. Az augsburgi tanács 1564 és 1580 között három ilyen csődrendeletet léptetett életbe. Az 1574-es szabályozás – illeszkedve a közben a birodalmi törvénykezés szintjén is megjelenő rendeletekhez – megkülönböztette azokat a kereskedőket, akik vétlenek voltak abban, hogy nem tudták fizetni a törlesztéseket, azoktól, akik „csalárd” módon maguk is felelősek voltak a csődjükért.

Az 1580-as szabályozás már kivétel nélkül előirányozta a csődbe ment kereskedők elfogatását, és további szankciókat helyezett kilátásba. Utóbbiak közé tartozott, hogy az illetőt kizárták a *Herrenrinkstube*-ből (a városi elitnek a patríciusok társasági és gyülekezőhelyéről elnevezett közössége) vagy a második rendet reprezentáló *Kaufleutestube*-ből. A jelentős kereskedők értékesítőhelyének számító *Perlachplatz*on ezek a családok és cégek a csőd után nem árulhattak a megszokott helyükön, csak a tér egy elkülönített „sarkában”. A tanácsi tagság felfüggesztése és a kereskedők szervezetéből történt kizárás mellett olyan intézkedéseket is bevezettek, amelyek már kifejezetten az illető család közösségi megszégyenítését szolgálták. Így az esküvőkön vagy a temetéseken a társadalmi státuszt nagyban szimbolizáló meneteknek csak a legvégén volt szabad megjelenniük. A személyes szégyent pedig leginkább a korábban már említett fogságba vetések jelentették. Ezt csak úgy lehetett elkerülni, ha – ahogyan azt David Weyer is tette – az adós kolostorba vonult. Az esetek nagy többségében próbáltak valamilyen megegyezésre törekedni. Egyébként ez volt az alapvető érdeke a hitelezőknek is. Ezek a tárgyalások általában azzal végződtek, hogy az adós átadta vagyonát.¹⁰⁷ Mindez nem meglepő, hiszen a korabeli városi közösség a vagyonra épülő társadalmi státusz alapján strukturálódott, s a polgárság esetében a legjelentősebb vagyonok üzleti tevékenységből származtak.

Összességében tehát a szűken értelmezett üzleti bukásnak a teljes társadalmi státuszra gyakorolt hatásmechanizmusát úgy foglalthatjuk össze, hogy egy negatív irányú és rendkívül drasztikus intragenerációs mobilitást okozott, melynek eredményeként az érintett családok egyfajta kollektív státuszvesztést szenvedtek el.

Érdeemes lehet megvizsgálni a jövőben, hogy a közép-európai gazdasági rendszer azon meghatározó cégei esetében, amelyek túléltek a 16. század derekától a 17. század első évtizedeiig nyúló válságot (például a Fuggerek, Österreicherek stb.), hogyan alakult át az üzleti stratégia és hogyan rendeződtek újra az üzleti hálózatok. Egy ilyen vizsgálat során feltétlenül szem előtt kell majd tartani, hogy ez a folyamat a 17. század első felében már egy teljesen új üzleti környezetben ment végbe.

107 Häberlein 2008: 24.

FORRÁSOK

- Archív mesta Bratislavy, Magistrát mesta Bratislavy, Pozsony (AMB MmB)
 Verbotbuch [Verbotsbuch] (VB) a i 1.
- Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München (BayHStA)
 Reichskammergericht (RKG) Akten (A)
- Österreichisches Staatsarchiv, Wien (ÖStA)
 Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA)
 Reichsakten (RA)
- Stadtarchiv Augsburg (StA Abg.)
 Kaufmannschaft und Handel (KuH) Akten (A)
 Kaufmannschaft und Handel (KuH) Literalien (L)
 L 4 Handelsbuch des Barthol. Hartpronner 1533–1551
 L 5 Handelsbuch von Anton Haug sen., Hans Langenauer, Ulrich Linck 1532–1549
 L 8 Akten zum Bankrott der Firma Haug, Langenauer und Linck ca. 16. Jh.
 L 10 Handelsakten der Familien Neidhart, Seiler, Grimmel und Flaum ca. 1547–1554
 L 13 Handelsakten betr. die Familien Alexius Grimmel, Sebastian Neidhart und Hieronymus Seiler
 Steuerbücher (SB)
- Stadtarchiv Nürnberg (StadtAN)
 Handelsvorstand E8
- Deutsche Handelsakten 1996: Hildebrandt, Reinhard (Hrsg.): *Quellen und Regesten zu den Augsburger Handelshäusern Paler und Rehlinger 1539–1642. Wirtschaft und Politik im 16./17. Jahrhundert.* Teil 1. (Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit 19/1.) Stuttgart
- Deutsche Handelsakten 1999: Göttmann, Frank – Nutz, Andreas (Hrsg.): *Die Firma Felix und Jakob Grimmel zu Konstanz und Memmingen. Quellen und Materialien zu einer oberdeutschen Handelsgesellschaft aus der Mitte des 16. Jahrhunderts.* (Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit 20.) Stuttgart
- Hartung, Johannes 1898: *Aus dem Geheimbuche eines deutschen Handelshauses im 16. Jahrhundert.* Wien
- Hechstetter 1988: Hammersley, George (ed.): *Daniel Hechstetter the Younger. Memorabilia and Letters 1600–1639. Copper works and life in Cumbria.* (Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit 17.) Stuttgart
- Tagebuch des Lucas Rem 1861: Greiff, B. (Hrsg.): *Tagebuch des Lucas Rem aus dem Jahren 1494–1541. Ein Beitrag zur Handelsgeschichte der Stadt Augsburg.* (Jahresbericht des historischen Kreis-Vereins im Regierungsbezirke von Schwaben und Neuburg 26.) Augsburg

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Augsburger Eliten 1996: Häberlein, Mark – Kinkert, Ulrich – Sieh-Burens, Katarina – Wendt, Reinhardt (Hrsg.): *Augsburger Eliten des 16. Jahrhunderts. Prosopographie wirtschaftlicher und politischer Führungsgruppen 1500–1620.* Berlin

- Blendinger, Friedrich 1972: Versuch einer Bestimmung der Mittelschicht in der Reichsstadt Augsburg vom Ende des 14. bis zum Anfang des 18. Jahrhunderts. In: Maschke, Erich – Sydow, Jürgen (Hrsg.): *Städtische Mittelschichten*. (Veröffentlichungen der Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg Reihe B 59.) Stuttgart, 32–78.
- Dauser, Regina 2008: *Informationskultur und Beziehungswissen. Das Korrespondenznetz Hans Fuggers (1531–1598)*. Tübingen
- Dee, Darryl 2009: *Expansion and Crisis in Louis XIV's France: Franche-Comté and Absolute Monarchy, 1674–1715*. Rochester
- Denzer, Jörg 2005: *Die Konquista, der Augsburger Welser-Gesellschaft in Südamerika (1528–1556)*. München
- Drelichman, Mauricio – Voth, Hans-Joachim 2010: The Sustainable Debts of Philip II. A Reconstruction of Castile's Fiscal Position, 1566–1596. *The Journal of Economic History* (70.) 4. 813–842.
- Feldbauer, Peter 2005: *Die Portugiesen in Asien*. Essen
- Häberlein, Mark 1998: *Brüder, Freunde und Betrüger. Soziale Beziehungen, Normen und Konflikte in der Augsburger Kaufmannschaft um die Mitte des 16. Jahrhunderts*. Berlin
- Häberlein, Mark 2006: *Die Fugger. Geschichte einer Augsburger Familie (1367–1650)*. Stuttgart
- Häberlein, Mark 2008: Firmenbankrotte, Sozialbeziehungen und Konfliktlösungsmechanismen in süddeutschen Städten. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* (19.) 3. 10–35.
- Harreld, Donald J. 2004: *High Germans in the Low Countries. German Merchants and Commerce in Golden Age Antwerp*. Leiden
- 'Hieronymus (Seiler)' szócikk é. n.: In: Grünsteudel, Günther – Hägele, Günter – Frankenberger, Rudolf (Hrsg.): *Augsburger Stadtlexikon Online*. [http://www.stadtlexikon-augsburg.de/index.php?id=114&tx_ttnews\[tt_news\]=5250&tx_ttnews\[backPid\]=141&cHash=33d516e759](http://www.stadtlexikon-augsburg.de/index.php?id=114&tx_ttnews[tt_news]=5250&tx_ttnews[backPid]=141&cHash=33d516e759). (letöltés: 2015. november 2.)
- Hildebrandt, Reinhard 1977: Augsburger und Nürnberger Kupferhandel 1500–1619. In: Kellenbenz, Hermann (Hrsg.): *Schwerpunkte der Kupferproduktion und des Kupferhandels in Europa 1500–1650*. Köln–Wien, 190–224.
- Hildebrandt, Reinhard 2002: Der Niedergang der Augsburger Welser-Firma (1560–1614). In: Häberlein, Mark – Burkhardt, Johannes (Hrsg.): *Die Welser. Neue Forschungen zur Geschichte und Kultur des oberdeutschen Handelshauses*. Berlin, 265–284.
- Kellenbenz, Hermann 1980: Augsburger Wirtschaft 1530 bis 1620. In: Krull, Ebba – Netzer, Susanne (red.): *Welt im Umbruch. Augsburg zwischen Renaissance und Barock*. 1. Augsburg, 50–71.
- Kenyeres István 2012: A magyarországi réz- és marhakereskedelemmel kapcsolatos nemzetközi hitelügyletek a 16. század második felében. In: Baráth Magdolna – Molnár Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Budapest–Győr, 209–221.
- Lanaro, Paola 2003: Periferie senza centro. Reti fieristiche nello spazio geografico della Terraferma Veneta in età moderna. In: Lanaro, Paola (a cura di): *La pratica dello scambio. Sistemi di fiere, mercanti e città in Europa (1400–1700)*. Venezia, 21–51.
- North, Michael 2000: *Kommunikation, Handel, Geld und Banken in der frühen Neuzeit*. (Enzyklopädie deutscher Geschichte 59.) München
- Papp Imre 2009: A francia vallásháborúk és a nantes-i ediktum. In: Poór János (szerk.): *A kora újkor története*. Budapest, 312–331.

- Pezzolo, Luciano 2003: The Venetian Government Debt, 1350–1650. In: Boone, M. – Davids, K. – Janssens, P. (eds.): *Urban Public Debts. Urban Government and the Market for Annuities in Western Europe (14th–18th Centuries)*. (Studies in European Urban History [1100–1800] 3.) Turnhout, 61–74.
- Pieper, Renate 1985: *Die Preisrevolution in Spanien (1500–1640). Neuere Forschungsergebnisse*. Wiesbaden
- Riebartsch, Joachim 1987: *Augsburger Handelsgesellschaften des 15. und 16. Jahrhunderts*. Köln
- Seibold, Gerhard 1995: *Die Manlich. Geschichte einer Augsburger Kaufmannsfamilie*. Sigmaringen
- Steensgaard, Niels 1997: The Seventeenth-Century Crisis and the Unity of Eurasian History. In: Parker, Geoffrey – Smith, Lesley M. (eds.): *The General Crisis of the Seventeenth Century*. 2. ed. London, 257–265.
- Stetten, Paul von 1743: *Geschichte der Heil. Röm. Reichs freyen Stadt Augsburg*. Frankfurt–Leipzig
- Tózsá-Rigó Attila 2012: A pozsonyi városvezető elit politikai, rokoni és lakóhelyi hálózata. *Fons* (19.) 3. 279–319.
- Tózsá-Rigó Attila 2014: *A dunai térség szerepe a kora újkori Közép-Európa gazdasági rendszerében. Délnémet, osztrák, (cseh-)morva, és nyugat-magyarországi városok üzleti és társadalmi hálózatai*. Miskolc
- Voet, Léon 1973: *De gouden eeuw van Antwerpen: Bloei en uitstraling van de Metropool in de zestiende eeuw*. Antwerpen
- Warnemünde, Christel 1956: *Augsburger Handel in den letzten Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts und dem beginnenden 17. Jahrhundert*. (Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde) Albert-Ludwigs-Universität zu Freiburg im Breisgau, Freiburg

„Életünket és vérünket, de zabot nem”

Habsburg állami pénzügyek és Magyarország a 18. században

Tanulmányom a 18. századi Habsburg Monarchia állami pénzügyeit elemzi, különös tekintettel Magyarországra. P. G. M. Dickson professzor kitűnő munkája egyértelműen a legjobb alapvetés ehhez a feladathoz.¹

Történészek és különösen a közvélemény körében még mindig igen eltérő nézetek fogalmazódnak meg az oszmán uralomtól megszabadított Magyarországnak a Habsburg Monarchiába történő betagolódását, valamint az ország és a bécsi kormányzat viszonyát illetően.² Az egyik legfontosabb kérdés ezen kapcsolatok pénzügyi mérlegére vonatkozik: vajon, mint ahogy azt az egyik szélsőség vallja, Magyarország mintegy gyarmati állapotban kizsákmányoltatott, avagy ahogyan a másik szélsőség állítja, Magyarország alig-alig járult hozzá a Monarchia fenntartásához.

A 18. század során a külügyek és a háborúk következtében a Habsburg Monarchia szinte állandó válságközeli állapotban volt, és ennek elkerülése érdekében folytonosak voltak a reformkísérletek. A válság nyilvánvaló jelei (politikai, katonai és pénzügyi téren egyaránt) megfigyelhetők voltak Mária Terézia uralkodásának kezdetén és II. József uralkodásának végén is – ezeket a válságos időszakokat érdemes alaposabban elemezni és összevetni is. „Életünket és vérünket!” – kiáltották egyhangúlag az országgyűlés résztvevői, amikor a fiatal és szép királynő, Mária Terézia könnyekkel a szemében és az újszülött József főherceggel a karján, 1741 szeptemberében a rendek segítségét kérte a Monarchiára törő porosz királlyal, II. Friggyessel szemben. Majd közel fél évszázaddal később, 1789-ben II. József uralkodása mély válságba torkollott, amely Osztrák Németalföld elvesztéséhez, Magyarországon elszakadási törekvésekhez, és mindenütt a Monarchiában elégedetlenséghez vezetett.

A Habsburg Monarchia azonban lényegében sértetlen maradt a 18. század során (a kisebb veszteségeket nagyobb nyereségek ellensúlyozták), az államcsődöt és a forradalmat is sikerült elkerülni. Ez bizonyosan a bécsi kormányzat reformjainak és folytonos törekvéseinek köszönhető, melyek a Monarchia pénzügyi helye-

1 Dickson 1987. Tanulmányomat eredetileg a Datini Intézet 2015. évi konferenciájára készítettem, angol változata megjelent: Szántay 2016.

2 Részletes elemzésekhez lásd: Balázs 1997; Beales 1987 és 2009; Evans 2006; Szabo 1994.

tének kiegyensúlyozását célozták – esetenként idealista példamutatással, mint II. József spártai és takarékos életstílusa, és esetenként átfogó reformokkal, mint Mária Terézia vámszabályai, vagy az úrbéres viszonyok rendezése.

Válság

Országgyűlés, 1741. szeptember 11., Pozsony, Mária Terézia (1717–1780) segítségért esedezik. Alig egy évvel korábban, 1740 októberében veszítette el édesapját, VI. Károly császárt (1685–1740), aki számos koronát hagyott neki örököül, az úgynevezett Habsburg Örökös Tartományokat, amelyeket a *pragmatica sanctió*val (1713) és több egyezményrel biztosított leánya számára. Hiába azonban Károly császár óvatos diplomáciai lépései és engedményei, hogy széles körben elfogadtassa az örökösödés szabályait, Mária Terézia országai és tartományai veszélyben voltak. A fiatal és támadókedvű porosz király, II. Frigyes (1712–1786) azonnal lerohanta Sziléziát 1740 decemberében, egy évvel később pedig a bajor Wittelsbach Károly Albert (1697–1745) megszerezte a cseh koronát, és sikerrel szállt versenybe a német-római császári koronáért is. Mindkettejüket a Bourbonok támogatták, XV. Lajos francia király (1710–1774) és V. Fülöp spanyol király (1683–1746). A szászorosági Wettin Frigyes Ágost (1696–1763), Lengyelország és Litvánia uralkodója, de még a svéd király, I. Frigyes (1676–1751) is csatlakozott a Habsburg-ellenes szövetséghez a Habsburg örökösödési háború első éveiben. Mária Terézia ősi ausztriai tartományai és a spanyol örökösödési háború után kapott távol fekvő területek, Osztrák Németalföld és Lombardia, valamint Gian Gastone de' Medici (1671–1737) halála után a férjének, Lotharingiai Ferencnek (1708–1765)³ juttatott Toszkán Nagyhercegség mellett csak Magyarországra, legtekintélyesebb országára számíthatott. Itt azonban kezét erősen kötötték a nemesi-rendi kiváltságok, amelyeket édesapja megerősített, hogy az országgyűlés 1723-ban elfogadja a *pragmatica sanctió*t. 1741 döntő pillanatában azonban az országgyűlés hangadó résztvevői egyhangúlag kiáltották: „*Vitam et sanguinem pro nostro Rege Maria Theresia!*”, és csak néhányan tették hozzá halkán „*sed avenam non*”.⁴

A fiúörökös, József főherceg bemutatása és a hadiadó megszavazása a Habsburg–magyar kiegyezés hősi jelenetévé vált, melyet a következő évszázad során újra és újra felidéztek a Habsburgok iránti magyar lojalitás erősítése érdekében.⁵ Az

3 Mária Terézia férje, Lotharingiai Ferenc a Lotharingiai Hercegségben (1729–1737) és a Toszkán Nagyhercegségben (1737–1765) is III. Ferenc István néven uralkodott, 1745-ben német-római császárrá is megválasztották I. Ferenc néven.

4 P. A. Capello velencei követ 1741. szeptember 13-ai jelentése. ASV, Senato, Dispacci da Germania, filza 242, ff. 351–356, összefoglalva: Bérenger–Kecskeméti 2008: 167–168.

5 Franz Messmer és Jacob Kohl *Vitam et sanguinem* című festménye, 1768, MN, Inv.-Nr. 9, reprodukcióját lásd Österreich 1980: 5. kép. A Herendi Porcelánmanufaktúra 1861-ben hatalmas dísztalat (átmérője 90,5 cm) tervezett és készített az „Életünket és vérünket” jelenettel. A talat 1862-ben bemutatták a londoni világ-

esemény valóban oldotta azt a mély válságot, melyben több tényező is szerepet játszott. A politikai válság, amelyet a függőben lévő trónöröklés és rendi lojalitás kérdése okozott, valamint a pénzügyi és katonai válság, amely a monarchia megvédésének kényszeréből fakadt, egy csapásra megoldódni látszott.

Valójában szokásos, rendes esemény volt, hogy az országgyűlés szavazott a hadiadóról, és ezt közfelkiáltással tette. De ritkán történt ez ilyen gyorsan, hosszas viták és alkudozások nélkül. Nem csak a „Ki fizessen többet?” kérdéséből fakadó közvetlen pénzügyi érdekek ütköztek össze és igényeltek hosszabb tárgyalásokat, de általában is a pénzügyek és különösképpen a növekvő adók elsődleges szerepet kaptak a modern, központosított állam létrejöttében és így a hagyományos rendekkel kialakuló konfliktusokban is.⁶

A válság pénzügyi vonatkozásait tekintve érdekes megjegyezni, hogy Dickson professzor könyve nem említi a „válság” vagy a „pénzügyi válság” fogalmát.⁷ Az államcsődtől való félelem azonban jelen volt a hétéves háború végén, ahogyan erről II. József beszámolt öccsének, Lipótnak (a híres Péter Lipót toszkán nagyhercegnek) 1767 végén, vagy még pontosabban 1768 tavaszán.⁸ Csak apjuk, I. Ferenc császár halála segített a helyzet megoldásában, mivel végrendeletében hatalmas vagyont bocsátott II. József rendelkezésére, amelyből „19 millió forint került az államhoz”.⁹ Ugyanakkor a számvitel jelentősen fejlődött – köszönhetően az új számvevőség, a *Hofrechenkammer* létrehozásának Ludwig von Zinzendorf gróf elnöklete alatt és Johann Matthias Puechberg számviteli szakértő közreműködésével –, pontosabb költségvetési adatokat állított elő, feltárta az állam valóságos és esetenként, mint 1763-ban, ijesztő pénzügyi helyzetét, és gyors beavatkozásokat tett lehetővé.¹⁰

Az információ bizonyosan döntő tényezője a pénzügyi válságnak, a tények és számok ismerete jelentősen meghatározza az aktuális helyzet értékelését, és az ismételten „rossz hírekről” szóló beszámolók nagymértékben növelhetik a „válság” érzetét. Mária Terézia és II. József uralkodása alatt ez újra és újra megtörtént. A „pénz és hitel hiánya”, mint az összetett válság biztos jele, szerepelt az első he-

kiállításán, ahol díjjal jutalmazták. Lásd IM, Inv. Nr. 60.481.1, online: <http://gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/orias-disztal-a-vitam-et-sanguinem-jelenet-abrazolasaval/856> (letöltés: 2016. május 30.); lásd még Bobrovsky 1973.

6 Lásd pl.: Morazé 1948; Ardant 1975.

7 Dickson 1987: II. Index, 447–449.

8 Dickson 1987: II. 51–54; lásd még Beales 1987: 161–164 és 176–178; II. József testvérehez, Lipóthoz írott memoranduma az angol nyelvű irodalomban „The General Picture of the Affaires of the Monarchy”, illetve franciául „Tableau générale de la Monarchie” címen ismert, a levéltári borítólapon kézzel írva „Beschreibung der Oesterreichi[schen] Monarchie” szerepel, ÖStA HHStA, Habsburg-Lothringisches Hausarchiv (Familienarchiv), Sammelbände 88–2, fol. 1–139, a „Finances” című rész fol. 24r–35v. Köszönettel tartozom dr. Oross András bécsi magyar levéltári delegátnak, amiért másolatban hozzáférhetővé tette számomra ezt a terjedelmes dokumentumot.

9 Dickson 1987: II. 54.

10 Dickson 1987: II. 82–84.

lyen, amikor Mária Terézia visszaemlékezett apja halála utáni helyzetére.¹¹ És ennek megfelelően országai múltbéli és jelenlegi pénzügyi helyzetét, valamint ennek lehetséges, Friedrich Wilhelm von Haugwitz gróf által kidolgozott javítását helyezte a középpontba, különösen második „politikai testamentumában”. II. József is érzékelt „válságot” – mindenekelőtt pénzügyi értelemben – újra és újra. 1761-ben írott első memorandumában még használta is az eredeti, orvosi metaforát a Habsburg Monarchia helyzetének a leírására.¹² Itt, anyja katonai reformjait ellenezve, a bevételek és megtakarítások növelését célzó, hét pontból álló gazdasági és pénzügyi tervet vázolt föl.¹³ Két évvel később, híres „Álmodozásaiban” ismét radikális pénzügyi terveket fontolgatott, elsősorban a kamatok 3%-ban való maximalizálását, hogy csökkenjen az államadósság, és a tőke a mezőgazdaság és a kereskedelem felé terelődjön. Másodszorban szigorú megtakarításokat eszközölt volna az állami juttatások („gages” és „pensions”) terén, melyek együttesen 13 milliót hoztak volna – ebből 5 milliót „szent tartalékként” („comme un dépôt sacré”) háború esetére tett volna félre.¹⁴ Ismét két évvel később, 1765-ben immár császárként és Mária Terézia társuralkodójaként írta II. József „A jelenlegi rendszer hibáiról és az azok kijavítását szolgáló leghatékonyabb eszközökről” szóló emlékiratát.¹⁵ Még ha „válságot” nem is említett, úgy vélte, „a helyzet minden figyelmet és azonnali beavatkozást igényel”.¹⁶ Ismét gazdasági és pénzügyi kérdéseket helyezett a középpontba. Itt fogalmazta meg híres állítását arról, hogy ő „pénzügyi atheista” lenne, és hét javaslata közül három a pénzügyek igazgatásával, irányításával és ellenőrzésével foglalkozott.¹⁷

Kevésbé a gazdaság és a pénzügyek, sokkal inkább a Monarchia egysége, a regionális és a helyi igazgatás, valamint a mindennapi életkörülmények különféle témái álltak II. József figyelmének középpontjában, abban az igen fontos emlékiratában, amelyet valóságos és személyesen megtapasztalt, elsősorban demográfiai, de

11 „In diesen Umständen fände ich mich ohne Geld, ohne Credit, ohne Armee, ohne eigene Experianz und Wissenschaft und endlich auch ohne allen Rat [...]”. Mária Terézia „Politikai testamentuma”, 1750/1751, Walter (Hrsg.) 1968: 63–97, az idézet: 66; és részletesebben: „Nicht mehr als etliche tausend Gulden waren allhier in denen Casen, der in- und ausländische Credit fast völlig zu Boden [...]”. Mária Terézia „Politikai testamentuma”, 1755/1756, Walter (Hrsg.) 1968: 108–130, idézet: 109; eredetileg publikálta Kallbrunner (Hrsg.) 1952.

12 „[...] car nous sommes dans une fièvre chaude, nous ne sentons point encore notre faiblesse, mais quand le calme sera revenu, nous verrons que tout nous manque, et nous connoissons seulement alors le misérable état dans lequel nous sommes [...]”. II. József – Mária Terézia, 1761. április 3., Arneth (Hrsg.) 1867: I. 1–12, idézet: 11; lásd még Beales 1987: 95–97.

13 Arneth (Hrsg.) 1867: 4–5.

14 „Il me resteroit donc 3 millions d'épargne et 10 d'augmentation, ainsi 13.” II. József, „Rêveries” [1763. április], Beales 1980: 2. pont: 158–159, idézet: 159; lásd még Beales 1987: 97–106.

15 „Memoire sur les defauts du sisteme actuel et sur les moyens les plus efficaces pour y remédier”. [1765-ben, I. Ferenc császár halála után], lásd Beales 1987: 164–176; kiadta Arneth (Hrsg.) 1868: III. 335–361.

16 „Notre situation présente mérite à mon avis toute l'attention, et un prompt remède.” Arneth (Hrsg.) 1868: III. 335.

17 „Depuis ce temps-là je suis Athée en fait de finances. Je vois plusieurs religions et n'en crois aucune.” Arneth (Hrsg.) 1868: III. 337, és 341. II–IV pontok.

pénzügyi tényezőkből is eredő válság, nevezetesen a csehországi éhínség és halálozás közvetlen élményének hatása alatt, 1771-ben írt.¹⁸ Pénzügyi kérdések, az állami pénzügyek javítása és reformja, valamint a pénzügyi problémák és a válság megelőzése a következő évtizedekben is fontosak voltak II. József számára. Tíz évvel később, immár egyeduralkodása kezdetén például gyorsan és elismerő szavakkal reagált Jacques Necker nevezetes pénzügyi beszámolójára (*Compte rendu au roi*), amely 1781 februárjában jelent meg.¹⁹ Testvére, Lipót azonban más véleményen volt: részletes, de kevésbé kedvező véleményt fogalmazott meg, rámutatva a beszámoló szemfényvesztő jellegére, ugyanakkor hangsúlyozta annak jelentőségét, hogy az állam nyilvánosságra hozza pénzügyi beszámolóját.²⁰ Hasonló cél lebeghetett II. József szeme előtt is, amikor az állami kifizetések nyilvántartásában tapasztalható „hatalmas konfúziót” kívánta megszüntetni, és erre a feladatra, a pénzügyek „világos és megbízható” kezelésére Karl von Zinzendorf grófort – „aki legalább láttott és olvasott valamit” – tervezte kinevezni.²¹ Zinzendorf feladata különösen nehéz volt, hiszen tíz-tizenkét év számviteli munkáját kellett ismét elvégeznie. Ugyanakkor II. József elégedett volt a pénzügyi mérleggel, csupán némi többletet szeretett volna, mellyel csökkenthetné volna az államadósságot és esetleg az „iparkodást és a gazdálkodást” terhelő adókat.²² Lipót támogatta bátyja erőfeszítéseit, hogy csökkentse és átláthatóbbá tegye az államigazgatást, különösen a pénzügyek vonatkozásában. „Ez – írta – a legfontosabb, legszükségesebb és leghasznosabb munka a Monarchia számára”, de ugyanakkor „a legkeményebb, legbonyolultabb és leginkább elkedvetlenítő”, mivel az alkalmazottak általában nem szeretik a változásokat, és minél egyszerűbb az igazgatás és minél átláthatóbbak a pénzügyek, a hivatalnokok „ebből egyre kevésbé húzhatnak maguk számára előnyt”.²³ Zinzendorf 1782. december 6-án mutatta be első, új típusú beszámolóját, melyet a császár „nagy örömmel” olvasott, és igen elégedett volt, hogy ő az első uralkodó Európában, aki egy pillantással áttekintheti országai és tartományai pénzügyi helyzetét.²⁴ Lipót

18 II. József prágai memorandumának ún. második része, 1771. október 8., kiadta Khevenhüller-Metsch-Schlitter (Hrsg.) 1925: 373–398; lásd még Beales 1987: 209–213.

19 „On ne peut écrire avec plus d'agrément, et il me paraît qu'il y a des principes excellent.” II. József – Lipót, [Bécs], 1781. március 22., kiadta Arneth (Hrsg.) 1872, idézet: I. 19; Necker könyvéről lásd Harris 1970.

20 „[...] il me paraît que l'idée de faire rendre compte par le Souverain au public de l'Etat, de ses finances et de leur administration est glorieuse, utile, de justice, puisque les finances sont comme tout au public et que le Souverain n'en est que l'administrateur, par conséquent obligé à en rendre compte, ne devant les dépenser que selon l'intention de son principal, qui est que dépenses soient pour le plus grand bonheur et avantage de l'Etat et de tous ses individus.” Lipót – II. József, [Firenze], 1781. április 7., Arneth (Hrsg.) 1872: I. 23–24.

21 II. József – Lipót, [Bécs], 1781. március 28., Arneth (Hrsg.) 1872: I. 20; Zinzendorf 1782 februárjában érkezett Bécsbe, és 1782. április 8-tól volt a Hofrechenkammer elnöke, Dickson 2007: 26–27; lásd még Klingenstein 2009: 212–218.

22 „Du reste, je suis au niveau de mes dépenses, et il me restera encore un boni dont je pourrai disposer pour la diminution des dettes et pour l'arrangement peut-être de quelques impôts, qui sont nuisibles à l'industrie et à la culture.” II. József – Lipót, Laxenburg, 1782. augusztus 7., Arneth (Hrsg.) 1872: I. 129.

23 Lipót – II. József, [Firenze, 1782. augusztus végén], Arneth (Hrsg.) 1872: I. 134.

24 Dickson 2007: 27–28.

véleményét is kérte, aki dicsérte Zinzendorf munkáját, mely „végtelenül jobb, sokkal áttekinthetőbb és részletesebb”, mint az elmúlt évtized beszámolóí. Csodálkozott azonban az 1780-ban és 1781-ben teljesített, nagyon magas adósságtörlesztésen, és felhívta a figyelmet az adóigazgatás rendkívüli – 21 millió – költségére, valamint a lottóigazgatás költségeire, melyeket bizonyosan csökkenteni szükséges.²⁵ Ekkor sem József, sem pedig Lipót nem láthatta még az 1780-as évek végének összetett válságát, amelyet részben II. József reformjai váltottak ki, és amelyet Lipótnak kellett megoldania, miután a boldog Toszkánát hátrahagyva átvette bátyja örökét.

Így a „válság” és különösen a „pénzügyi válság”, vagy a félelem a válságközeli helyzetektől folytonosan foglalkoztatták Mária Teréziát, II. Józsefet és II. Lipótot, a Habsburg Monarchia uralkodóit a 18. század második felében.

Állami adózás Magyarországon

A kora újkori Magyarországon a közvetlen állami adó a katonaság fenntartásához való hozzájárulás, a hadiadó (*contributio*) volt. Ehhez kapcsolódóan létezett a megyei pénztárhoz való hozzájárulás, a háziadó (*contributio ad cassam domesticam*), amely a megyei igazgatás fenntartását és a megye feladatainak költségeit fedezte. A háziadó hozzávetőlegesen a hadiadó egyharmadát tette ki. A hadiadó éves összegét a bécsi udvar és a magyarországi rendek közötti alku során határozták meg. Általában javaslatot dolgoztak ki, majd ezt elfogadták az országgyűlésen, de gyakorta a nádor (*palatinus*) elnökletével üléselő különbizottság (*regni concursus*) végezte el ezt a feladatot. A következő évre szóló hadiadó összegét a fenntartandó hadsereg mérete alapján határozták meg, napi adagként két font kenyert és egy font húst számolva egy katonára (*oralis portio*), valamint nyolc font szénát, hat font zabot és egyheted csomó szalmát egy lóra (*equilis portio*). A napi adag értéke eredetileg nagyobb volt a katonák számára, de a nevezetes „Életünket és vérünket!” jelet után megszavazott 1741. évi törvény 63. cikk 29. paragrafusa egy katona és egy ló napi adagját egyaránt 3 forintban határozta meg.²⁶

A porciók száma és ebből következően a hadiadó teljes összege növekedett a 18. század során. A hadiadó évenkénti adatait és a háborús években kivetett rendkívüli adó (*subsidium*) adatait nehéz rekonstruálni, ez további levéltári kutatásokat is igényelne. Az 1. ábrán gyűjtöttem össze a rendelkezésre álló adatokat különféle hazai publikációkból (1. adatsor) és Dickson táblázataiból (2. adatsor), ez utóbbi jelentősen magasabb összegeket mutat, mint az előbbi.²⁷ A hadiadó összegei ezek

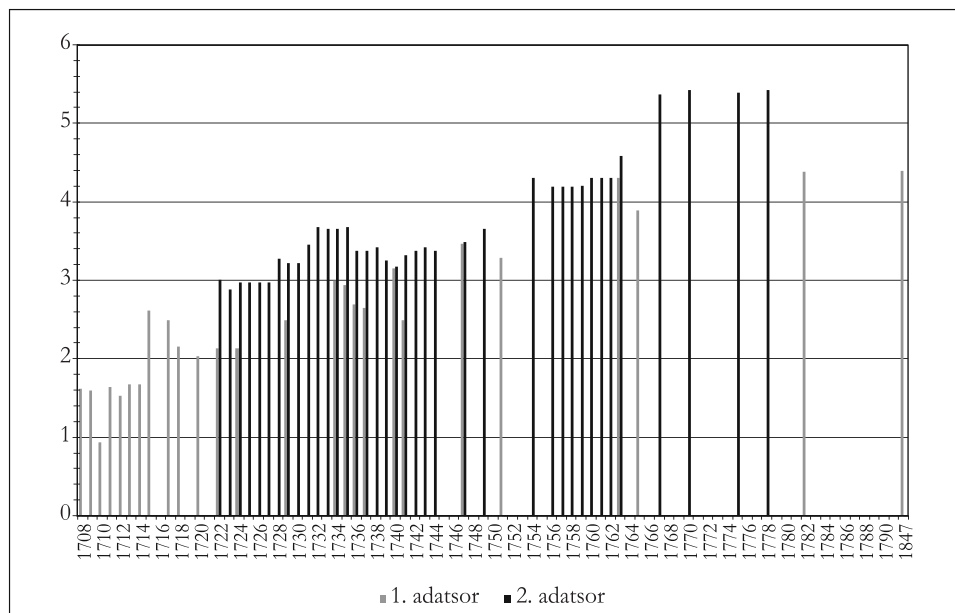
25 Lipót – II. József, [Firenze], 1783. március 31., Arneth (Hrsg.) 1872: I. 158–159.

26 1741. évi törvények latin eredetiben és magyar fordításban, Márkus (szerk.) 1901: 6–69.

27 Marczali 1885: 65; Szabó 1910; Felhő–Vörös 1961: 102, 240; Varga 1965: 248–249; Szijártó 2004: 289; Szijártó 2005: 594–595; Dickson 1987: II. 376, Table 1.1 (cont.), 389, Table 4.5, 397–399, Table 6.2,

szerint jelentősen emelkedtek az 1730-as, 1750-es és 1760-as években, azután azonban stagnáltak.

1. ábra. Hadiadó (contributio) Magyarországról (millió florini)

A hadiadó éves összegét felosztották a megyék és a szabad királyi városok között, meghatározott arányok, nevezetesen a porták száma alapján. Ezt a munkát a nádor elnökletével működő különbizottság a Helytartótanáccsal (*Consilium Regium Locumtenentiale*) folytatott tárgyalások során végezte el. Eredetileg feltehetően a megyékben és a szabad királyi városokban ténylegesen található porták száma lehetett az adófizetés alapja, a 18. század közepén azonban a porták ily módon meghatározott száma csupán segédeszköz volt a hadiadó összegének felosztásához és az egyes helyhatóságok adókötelezettségének meghatározásához. A helyhatóságok közötti arányok alig változtak a 18. és a 19. század során. Az ország területi növekedését, például a Bánát inkorporációját követően módosítottak az arányokon. Időről időre egy-egy törvényhatóság kiharcolta a rá eső rész csökkentését. Az arányokat hivatalosan utoljára az 1832–1836. évi országgyűlés módosította.

Az összes porták száma, ahogyan az 1. táblázat mutatja, alig változott a 18–19. század során, és semmiféleképpen nem tükrözte a gazdasági teljesítményben, különösen a mezőgazdaság extenzív és intenzív növekedésében lezajlott változásokat.²⁸

Dickson táblázatai két egymástól eltérő adatot tartalmaznak 1740, 1747 és 1763 évekre, melyek közül az alacsonyabb értékeket az 1. adatsorba, a többi pedig a 2. adatsorba vettem föl.

28 Marczali 1885: 421–423, kerekített értékek.

1. táblázat. A porták száma összesen, 1723–1847

Év	1723	1724	1729	1733	1780	1792	1847
Magyarország	5 320	5 351	5 353	5 357	5 921	5 961	5 867
Horvátország és Szlavónia	–	–	–	–	327	297	367
Partium	168	144	144	98	99	98	73
Összesen	5 488	5 495	5 497	5 455	6 347	6 356	6 307

Forrás: lásd 28. jegyzet

Így a hadiadó alapja nem a föld volt: sem a földterület méretéhez, sem pedig hozamához nem kötődött. A nevezetes jelenet után megszavazott 1741. évi törvény 8. cikke kifejezetten megerősítette a nemesi kiváltságot, miszerint a nemesi föld (*fundus*) mentes a közterhektől.

A megyére vagy szabad királyi városra kivetett adó összegét felosztották a helyhatóság adófizetői között az adóegységekben (*dica*) kifejezett teherviselő-képességük szerint. Az egy adóegységre eső adóösszeget (*clavis repartitionis, clavis dicationis*) a megyegyűlés, illetve a városi tanács határozta meg, és időről időre adóösszeírások (*dicalis conscriptio*) révén mérték föl az adófizetők teherbíró képességét. Az adófizető gazdasági ereje alapján határozták meg a rá eső adóegységet, figyelembe véve családja nagyságát (azaz a munkaerőt), állatait, épületeit, földje méretét és egyéb bevételi lehetőségeit is. Pest megyében például 1775-ben négy parasztférfit (*collonus* vagy *inquilinus*) vagy hat parasztfiút vagy tizenkét parasztleányt tett ki egy adóegységet, avagy ugyanígy negyven disznó vagy hatvan birka, és így tovább. Ugyanekkor egy adóegység után 1,62 forint hadiadót és 0,52 forint háziadót kellett megfizetni.²⁹ Ezen szabályok következtében az egy adóegység után fizetendő adó, azaz az adókulcs térben és időben is rendkívül eltérő volt. Ahogyan a 2. táblázat mutatja, Pest megyében például 1734-ben és 1737-ben is összesen ugyanannyi adót kellett beszedni, de időközben növekedett az adóegységek száma, így az egy adóegységre eső adó csökkent.³⁰

2. táblázat. Hadiadó (contributio) Pest megyében, 1734 és 1737

Év	1734	1737
Hadiadó (<i>florini</i>)	64 820	64 820
Adóegységek száma (<i>dica</i>)	19 517	25 876
Adó mértéke adóegységenként (<i>florini per dica</i>)	3,24	2,85

Forrás: lásd 30. jegyzet

29 Marczali 1885: 419–420; hasonló adatok Felhő–Vörös 1961: 241.

30 Varga 1965: 249.

A hadiadót azonban gyakran természetben fizették. A katonák ellátását és elszállásolását (beleértve a fűtést és a világítást is), valamint a katonai célú szállításokat megszabott áron számolták el. Ezek az árak azonban gyakorta alacsonyabbak voltak a piaci árnál, így az adófizetők veszteséget (*deperdita*) szenvedtek, amelyet azonban – legalábbis részben – a megyei pénztárból megtérítettek. A katonaság ellátásának szervezésére és elszámolására hozták létre 1723-ban a Tartománybiztosság (*commissariat* *provincialis*) intézményét a Helytartótanács ellenőrzése alatt.

A hadiadó a Magyarországról származó állami bevételek közel egyharmadát tette ki. Az állami bevételek fele a bányászatból, pénzverésből és az úgynevezett kamarai bevételekből, legfőképpen a kamarai birtokok és a sómonopólium bevételeiből származott. Jövedéki bevételek (*accise*), a fogyasztásra, eladásra és termelésre kivetett közvetett adók elterjedtebbek voltak az Örökös Tartományokban. A dohánymonopólium például, amelyet Magyarországra nem terjesztettek ki, a Monarchia más tartományaiban jelentős bevételt jelentett. Léteztek kisebb jelentőségű adóbevételek is, mint például a zsidók türelmi adója (melyet II. József idején kamarai adónak neveztek). Továbbá az állam bevételei növekedtek a nem adó jellegű bevételek által is, mint a vámok és illetékek, és még jelentősebben az 1751-ben bevezetett lottó révén.

A Habsburg Monarchia összes állami bevételének körülbelül 20-25%-a származott Magyarországról. A lakosságot azonban nem csak az állami adók terhelték. A tized (*decima*), azaz a föld hozamára kivetett egyházi adó és más, az egyháznak fizetendő díjak jelentősek voltak. Az önkormányzattal és autonómiával rendelkező törvényhatóságok, mint például a szabad királyi városok úgyszólván önálló adópolitikát folytattak, például díj ellenében biztosítottak polgárjogot, valamint vagyoadót is kivetettek.

A hadiadó és más bevételek növekedésével párhuzamosan Magyarország egyre több katonát is biztosított a Monarchiának: 7 ezer főt 1740 előtt, 24 ezer főt az „Életünket és vérünket!” jelenet után 1742-ben, és még néhány ezer fővel többet az osztrák örökösödési háború következő éveiben. A hétéves háború során a katonaság létszáma 30 ezer főre növekedett, majd 1779-ben 50 ezer főre, végül hasonló létszámra 1788–1790-ben a török háború idején. Emellett könnyűlovasságot, huszárokat is adott Magyarország: körülbelül 14-15 ezret az 1740-es és 1760-as évek háborúiban, és közel 18 ezret a bajor örökösödési háború idején 1778–1779-ben, illetve hasonló létszámot II. József uralkodásának végén. Ezenkívül természetesen a Bánát és Erdély katonai határőrvidékei is rendes katonai erőt biztosítottak.³¹ Magyarország tehát jelentős mértékben járult hozzá a Monarchia katonai erejéhez, amely a 18. század eleji körülbelül 100 ezres létszámról 300 ezer főnél is nagyobb-
ra duzzadt II. József uralkodásának utolsó éveire.³²

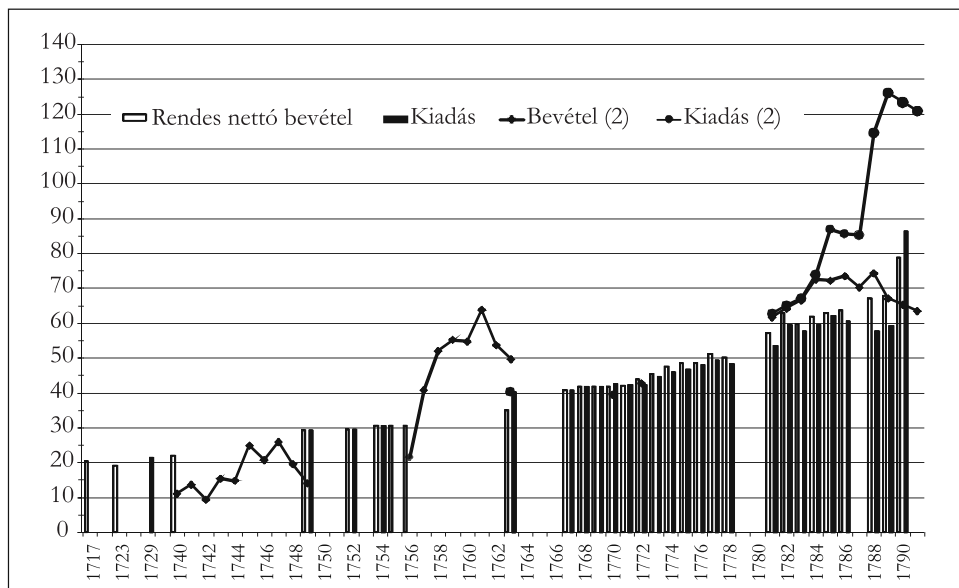
31 Dickson 1987: II. 116.

32 Dickson 1987: II. 114–115.

A Habsburg Monarchia állami bevételeinek és kiadásainak területi megoszlása

Dickson professzor igen részletes és alapos kutatásai sem tárhatták föl hiánytalanul a 18. századi Habsburg Monarchia bevételeinek és kiadásainak pontos adatait. Egyrésztől több évre vonatkozóan hiányosak az adatok, másrésztől viszont több év vonatkozásában eltérő és egymásnak ellentmondó információkkal rendelkezünk. A bevétel adatait még bizonytalanabbá teszi, hogy esetenként a bruttó, máskor viszont a nettó bevétel, azaz az igazgatási, illetve a kezelési költségekkel csökkentett bevétel adatai szerepelnek a forrásokban. A források ugyanakkor sokat fejlődtek ebben az időszakban, köszönhetően a számvitel finomabb és pontosabb módszereinek, amelyeket II. József megkövetelt és Zinzendorf gróf megvalósított az 1780-as években.³³ A Habsburg Monarchia bevételeinek és kiadásainak hozzáférhető adatait az alábbi, 2. ábrán gyűjtöttem össze. Az adatok különböző forrásokból származnak, melyeket Dickson dolgozott föl és publikált korábban.³⁴ A rendes nettó bevétel és kiadás adatai alkotják az alapvető adatsort, melyet a háborús évek kiadásai és bevételei, valamint az 1781 és 1791 közötti rendes bevételek és végleges kiadások egészítenek ki.

2. ábra. A Habsburg Monarchia összes bevétele és kiadása, 1717–1791 (millió florini)

33 Dickson 2007: 1–56.

34 Dickson 1987: II. 37, Table 2.1 az 1763. évre, 120, Table 4.2 „military revenue” 1740–1749, 380, Table 3.1, 382–383, Table 3.6 eltérő adatokkal 1770 és 1772 évekre, 385–387, Table 3.10, 388, Table 4.4 „military revenue” 1757–1763; Dickson 2007: 52–54, Table 6 az 1781–1791 évekre.

A békeévek adatai többé-kevésbé kiegyensúlyozott egyenleget mutatnak, a kiadások csak néhány évben haladták meg kismértékben a bevételeket: 1752-ben, 1754-ben, 1767-ben és 1771-ben. Nagyobb hiány csak 1763-ban és 1790-ben jelentkezett ezen adatok szerint. A Habsburg Monarchia költségvetése jelentős hiányt mutatott a hétéves háború végén, 1763-ban. Az 53,175 millió *florini* (fl) bruttó és 35,026 millió fl nettó bevétel nem fedezte az 58,413 millió fl bruttó és 40,264 millió fl nettó kiadást, és még „riasztóbb”, hogy a kormányzat teljes adóssága – a háborús évek miatt – 284,963 millió fl volt, és ezzel 14,321 millió fl kamatfizetési kötelezettség keletkezett.³⁵ II. József egyeduralkodásának évtizedére vonatkozó, különböző költségvetési adatok ismertek, melyek mind a bevételeket jóval meghaladó kiadásokat mutatnak, különösen az 1785 és 1791 közötti időszakban.³⁶ Csupán Zinzendorf adatai a „becsült rendes” bevételekről és kiadásokról mutatnak kiegyensúlyozott mérleget, azonban 1790 balsorsú éve itt is kivétel, hiszen 78,724 millió fl bevétel mellett 86,333 millió fl kiadás keletkezett.³⁷

A háborúk időszaka azonban eltérő képet fest. Bár nem rendelkezünk világos adatokkal a teljes bevételeket illetően, azaz a rendes bevételek és a rendkívüli katonai (célú) bevételek összegével, és a kiadások adatsora is hiányzik, a kiadások egyértelműen túllépték a bevételeket az osztrák örökösödési háború és a hétéves háború során. Az előbbi illetően az ábra feltehetően csak a katonai bevételek adatait tartalmazza, míg az utóbbi esetében a teljes bevételt mutathatja. A kiadásokra vonatkozó esetleges és pontatlan információk alapján is az állami költségvetés folytonos hiányára következtethetünk. Ezt a hiányt a szövetségesektől érkező támogatásokból (*subsidium*) kellett fedezni. Az 1740-es évek során „a hadműveletek átlagos éves költsége 18 millió fl volt, de erősen ingadozott”.³⁸ A hétéves háború idején, 1757 és 1761 között a katonaság létszámán és az egy főre eső költségeken alapuló, óvatos számítások szerint a hadi költségek 36 millió fl fölé emelkedtek, és meghaladták a 32 millió fl-t 1762-ben és 1763-ban. A kortársak becslése szerint ugyanakkor a hadi költségek 1760-ban 41,5 millió fl-ra, míg 1763-ban 45 millió fl-ra rúgtak.³⁹

A bevételek területi megoszlását illetően csak néhány év adataival rendelkezünk: bruttó bevétel 1763-ban, 1782-ben és 1783-ban, valamint a nettó bevétel 1749-ben, 1775-ben, 1782-ben, 1784-ben és 1786-ban, továbbá a kiadásokról 1782-ben, 1784-ben és 1786-ban.⁴⁰ Még egy adatsor ismert, feltehetően 1772

35 Dickson 1987: II. 37, Table 2.1 és szöveg.

36 Dickson 2007: 48–49, Tables 1–3, és 52–54, Table 6 az 1. és 4. sor „Ordinary Revenue” és „Final Expenditure”.

37 Dickson 2007: 52–54, Table 6 az 5. és 6. sor „Estimated Ordinary Revenue” és „Estimated Ordinary Expenditure”.

38 Dickson 1987: II. 123.

39 Dickson 1987: II. 124.

40 Dickson 1987: II. 101, Table 3.8, 113, Table 3.12, 384, Table 3.7; Dickson 2007: 51, Table 5.

bruttó bevételeiről és kiadásairól.⁴¹ Ezeket az információkat tartalmazza a 3. és 4. táblázat az állami bevételek és kiadások területi megoszlásáról.

Az adatok egyértelműen mutatják, hogy az állami bevételek körülbelül fele a Cseh Korona országaiból (Csehország, Morvaország és Szilézia maradéka), valamint Alsó- és Felső-Ausztriából származott. A bevételek további 20–25%-át pedig a Magyar Korona országai (Magyarország, Bánát, Horvátország és Szlavónia, Erdély) adták. Közel hasonló súlya volt együttesen Lombardiának és Osztrák Németalföldnek, amelyek csak az 1780-as évektől szerepeltek Zinzendorf gróf kimutatásaiban. Meglepő Belső-Ausztria (Stájerország, Karintia, Krajna, Görz és Gradiska), valamint Tirol és Elő-Ausztria erősen csökkenő részesedése. Galíciát 1772-ben, Lengyelország első felosztásakor szerezte meg a Habsburg Monarchia; innen a bevételek kisebb, de idővel növekvő része érkezett. A kiadásokat illetően az adatok más képet mutatnak, amely tömören így összegezhető: ami bevétel a Monarchia különböző országaiból és tartományaiból befolyt, azt elsősorban Alsó- és részben Felső-Ausztriában költötték el. Míg ezen tartományokra a kiadások több mint 36%-a jutott, minden más ország és tartomány kisebb arányban részesült a kiadásokból, mint ahogyan hozzájárult a bevételekhez. Így az állami pénzek jelentős mértékben a Monarchia központja felé áramlottak. Magyarország és Erdély vonatkozásában ez azt jelentette, hogy 1782-ben 13,094 millió fl bevétellel szemben 8,758 millió fl kiadás állt, 1784-ben 10,998 millió fl bevételre 8,346 millió fl ki-

3. táblázat. Az állami bevételek területi megoszlása (%)

Év	1749	1763	1772?	1775	1782	1782	1783	1784	1786
Területek	nettó	bruttó	bruttó?	nettó	bruttó	nettó	bruttó	nettó	nettó
Cseh Korona	33,67	24,63	24,43	29,48	19,83	22,98	26,99	22,45	23,52
Alsó- és Felső-Ausztria	19,94	26,06	25,46	27,47	18,58	19,80	24,11	21,55	21,49
Belső-Ausztria	12,30	9,71	11,86	8,89	7,92	7,96	11,00	7,35	7,24
Tirol és Elő-Ausztria	7,03	6,70	7,23	4,24	2,67	2,35	3,60	2,17	2,34
Galícia				3,27	5,89	5,63	7,85	6,59	6,76
Magyar Korona	26,24	31,55	24,28	25,98	19,64	20,81	26,46	17,79	18,91
Osztrák Németalföld			3,52		16,10	10,68		11,21	10,97
Lombardia			3,21		9,36	9,80		10,88	8,67
Egyéb	0,82	1,34		0,68					0,09
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Összesen a forrás szerint (millió <i>florin</i>)	29,143	53,077	90,398	45,852	84,756	62,940	62,658	61,827	63,712

Forrás: lásd 40. és 41. jegyzet

⁴¹ Berlász 2010: 281, krajcáradatok nélkül; MNL OL, E 554, Fol. Lat. 918, pp. 77–78, javításokkal, további részleteket lásd Szántay 2011.

adás jutott, míg 1786-ban 12,050 millió fl bevételt 10,250 millió fl kiadás ellentételezett, tehát évente 2 és 4,5 millió fl közötti veszteséget okozott az állami elosztórendszer. Természetesen ezeket az adatokat össze kellene vetni más gazdaságtörténeti adatokkal, például a népességre és a mezőgazdasági területre, urbanizációra, kereskedelemre és iparra vonatkozó adatokkal, hogy pontos állításokat fogalmazhassunk meg arról, milyen nyereség vagy veszteség érte a Habsburg Monarchia egyes országait és tartományait. Gazdasági tekintetben Lombardia és Osztrák Németalföld voltak a legértékesebbek, és nem meglepő, hogy II. József elállt attól a tervtől, hogy Osztrák Németalföldet elcserélje Bajorországra, miután összevetette ezeknek a területeknek a bevételeit.

4. táblázat. Az állami kiadások területi megoszlása (%)

Év	1772?	1782	1784	1786
Területek				
Cseh Korona	25,24	21,40	21,68	21,54
Alsó- és Felső-Ausztria	25,33	38,69	36,49	36,17
Belső-Ausztria	12,62	5,11	4,33	4,30
Tirol és Elő-Ausztria	6,65	2,00	1,70	1,73
Galícia		5,43	6,06	6,52
Magyar Korona	24,90	14,81	14,07	16,75
Osztrák Németalföld	2,91	6,10	7,34	6,41
Lombardia	2,34	6,45	7,69	5,57
Egyéb			0,63	1,01
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00
Összesen a forrás szerint (millió <i>florin</i>)	83,544	59,453	59,313	61,169

Forrás: lásd 40. és 41. jegyzet

Intézményi változás

A Habsburg Monarchia szinte folytonosan háborúban vett részt a „hosszú 18. század” során, Bécs 1683. évi ostroma és a bécsi kongresszus 1815. évi lezárása közötti időszakban. Alig ért véget a nagy török háború 1699-ben, újabb katonai erőfeszítéseket igényelt a spanyol örökösödési háború (1701–1714) és vele párhuzamosan a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711). Az oszmán–török háborúk folytatódtak a század folyamán: az osztrák–török háborúval (1716–1718), majd az osztrák–orosztörök (1735–1739), és végül az utolsó osztrák–török háborúval (1787–1791). A legnagyobb terhet az osztrák örökösödési háború és a hétéves háború jelentette, míg a bajor örökösödési háború (1778–1779) inkább II. József katonai elszántságát

bizonyította. Egyeduralkodása végét nem csupán a török háború terhelte meg, de 1787 tavasza óta az Osztrák Németalföldön kitört ellenállás is, mely azután a brabanti forradalomba torkollott, és ezeknek a tartományoknak az elvesztéséhez vezetett. Ugyanekkor Magyarországon nemesi-rendi ellenállás bontakozott ki, amely hozzájárult ahhoz, hogy II. József halálos ágyán visszavonta reformjait. Utódja, II. Lipót hamarosan a húgát, Mária Antóniát személyében is fenyegető francia forradalom ellen alakuló szövetséghez csatlakozott, majd 1792-ben bekövetkezett halála után fia, II. (I.) Ferenc uralkodása alatt a Monarchia még közel negyed évszázadon át vett részt a forradalom elleni és a napóleoni háborúkban.

A háborúk és a válsághoz közeli helyzetek ellenére a Habsburg Monarchia elkerülte az államcsődöt és a forradalmat. Bizonyosan eredménye ez a bécsi udvar szüntelen politikai ténykedésének. Mária Terézia és II. József, tanácsadók és vezető hivatalnokaik segítségével, folytonosan foglalkoztak az államügyekkel és azok átalakításával, a szabályok módosításával és megváltoztatásával. Történészek ezt a „felvilágosult abszolutizmus” vagy a hazai történetírásban ritkán előforduló „felvilágosult despotizmus”, esetleg az óvatosabb „reformabszolutizmus” címkével jelölik. Újabb megközelítéssel és a gazdaságtörténet sajátos nézőpontjából ezt a politikai tevékenységet pontosabb „erőltetett intézményi változásnak” nevezni.⁴² Ebben az összefüggésben Mária Terézia és II. József szinte valamennyi reformtörekvését föl lehetne sorolni. Itt csak azokra utalnék, amelyek különös jelentőséggel bírtak az állami pénzügyeket és Magyarországot illetően.

Az „Életünket és vérünket!” jelenet kiemelte a Habsburg-kormányzat és a magyarországi elit közötti politikai kiegyezés fontosságát. A szimbolikus epizódot később tudatosan felhasználták Magyarország lojalitásának növelése céljából, míg Mária Terézia az alattvalóiról gondoskodó anya képét öltötte magára. Személyisége, társadalmi érzékenysége révén sikerrel láncolt különféle elit köröket a bécsi udvarhoz. A Magyar Nemesi Testőrség, amely 1760-ban állt szolgálatba, vagy a Szent István-rend, amelyet 1764-ben alapítottak, csak a legismertebb példák. A *Mater Patriae* imázsát tovább növelte Mária Terézia, mikor korábban elvesztett területeket (Bánát, Fiume, Szepesség) ismét Magyarország igazgatásába olvasztott be – valójában ő volt az ország utolsó uralkodója, aki tartós szerzeményekkel növelte meg az ország területét. Eközben a személyes kötődésekre alapozva meg tudott szabadulni a magyarországi rendek „ősi alkotmányának” kötelmeitől. A legfontosabb rendi intézmény, az országgyűlés 1765 és 1790 között szünetelt, és nádora sem volt az országnak. Mária Terézia az „utolsó nemzeti nádor”, Batthyány Lajos gróf (1696–1765) halála után Albert szász-tescheni herceget (1738–1822) nevezte ki Magyarország helytartójának, majd miután ő feleségével, Mária Krisztina főhercegnővel (1742–1798) 1781-ben Osztrák Németalföld helytartója lett, II. József még helytartót is szükségtelennek tartott kinevezni Magyarországra.

⁴² Komlos 1989; North 1990.

A Habsburg Monarchia pénzügyeit illetően nagyobb jelentősége volt azonban az 1754. évi vámrendeletnek, amely erős merkantilista felfogással korlátozta a Monarchia külkereskedelmét, monopóliumot biztosított az Örökös Tartományok iparcikkeinek, és feljük terelte a magyarországi nyersanyagokat és mezőgazdasági termékeket. Az Örökös Tartományok és Magyarország között fenntartott vámhatár szerepe az volt, hogy a magyarországi termelés és kereskedelem, azaz valójában a nagyobb birtokkal rendelkezők rétege is hozzájáruljon az állami közterhekhez – ellentételezve a nemesség adómentességét.

Mária Terézia 1767. évi úrbérrendeletét gyakran jobbagyvédő, *georgophil*⁴³ érzületből, illetve közvetlenül az 1765-ben kitört dunántúli parasztfelkelésből eredeztetik. A pénzügyi megfontolásoknak azonban sokkal nagyobb szerepe volt az úrbéri szabályozásban. Az úrbéres parasztság földjének és földesúri terheinek szabályozásával és egységesítésével az úrbéri reform valójában az úrbéresek teherviselő képességén belül az állam részesedését védte, sőt növelte. Mivel az úrbéres parasztok által megművelt úrbéri föld volt Magyarországon az állami adózás alapja, ez a lépés döntő jelentőségű volt az országból származó állami bevételek növelése szempontjából.

II. József folytatta a parasztvédő rendeletek kibocsátását, és egyértelműbben kimutatta, hogy a parasztok oldalán áll a nemes földesurakkal szemben. Komolyan fontolgatta, hogy megszünteti a nemesi adómentességet, és a mezőgazdasági termelésre, a fiziokraták szerint az egyetlen értékteremtő szektorra alapozza az általános közteherviselést. Határozott lépésekkel sikerült is megvalósítani a földmérést, az első magyarországi kataszteri felmérést, II. József uralkodásának a végére. Az általános válság és 1790 februárjában bekövetkezett halála azonban véget vetett ezeknek a próbálkozásoknak, sőt még a földmérés éppen elkészült dokumentumainak nagy részét is elpusztították. Magyarországon az adóreform, az általános közteherviselés gondolata a reformkorra halasztódott. Nemesi előjogoktól mentes, új adórendszert pedig csak 1849-ben, a szabadságharc idején dolgoztak ki, bevezetése az ismét berendezkedő Habsburg-hatalomra maradt.

Összefoglalás

A Habsburg Monarchia folytonosan összetett válságokkal szembesült a 18. század során, legkomolyabban az osztrák örökösödési háború kezdetén, a hétéves háború után és az 1780-as évek végén. A politikai és katonai válság együtt járt a pénzügyi válsággal, így újra és újra jelen volt az államcsődtől való félelem is. Mária Terézia „politikai testamentumaiban” és II. József az 1760-as évek elejétől írt memorandumai-
maiban ismételten foglalkozott a pénzügyekkel, a javítás és reform lehetőségeivel, valamint a pénzügyi nehézségek vagy válság megelőzésével. Az állami pénzügyek

⁴³ Az Accademia dei Georgofili alapítása Firenzében 1753-ban Mária Terézia férjének uralkodása alatt történt.

bizonyosan elsődleges szerepet játszottak a bécsi udvar szüntelen politikai aktivitásában, különösen a „reformabszolutizmus” 1765-től kezdődő időszakában. Így az erőltetett intézményi változás segített elkerülni az államcsődöt és a forradalmat. Az állami számvevőség fejlődése – különösen az 1780-as években Karl von Zinzendorf grófnak köszönhetően – pontosabb információkat szolgáltatott az állami bevételek és kiadások mértékéről és területi megoszlásáról. Bár esetenként ellentmondóak az adatok, felrajzolható a Habsburg állami pénzügyek alakulásának képe elsősorban Dickson munkája alapján. Magyarországot illetően megállapítható, hogy ez a korona különösen fontos volt Mária Teréziának a Monarchia megvédésekor, és a Magyarországról származó, növekvő bevételek a Habsburg állami bevételek jelentős részét tették ki. A Habsburg-kormányzat és a magyarországi elit közötti politikai kiegyezést azonban fenn kellett tartani, és amint radikálisabb kísérlet történt a nemesi rendek előjogainak korlátozására, mint II. József egyeduralkodása idején, a politikai válság azonnal kibontakozott.

FORRÁSOK

- Archivio di Stato di Venezia, Venezia (ASV)
 Iparművészeti Múzeum, Budapest (IM)
 Magyar Nagykövetség, Bécs (MN)
 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)
 Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (ÖStA HHStA)
- Arneth, A. Ritter von (Hrsg.) 1867–1868: *Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz sammt Briefen Joseph's an seinen Bruder Leopold.* 1–3. Wien
 Arneth, A. Ritter von (Hrsg.) 1872: *Joseph II. und Leopold von Toscana. Ihr Briefwechsel von 1781 bis 1790.* 1–2. Wien
 Beales, Derek 1980: *Rêveries of Joseph II. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* (33.) 142–160.
 Kallbrunner, Josef (Hrsg.) 1952: *Kaiserin Maria Theresias politisches Testament.* München
 Khevenhüller-Metsch, Rudolf Graf – Schlitter, Hanns (Hrsg.) 1925: *Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Khevenhüller-Metsch, kaiserlichen Obersthofmeisters.* 7. 1770–1773. Wien
 Márkus Dezső (szerk.) 1901: *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár, 1000–1895.* [7.] 1740–1835. évi törvénytörvények. Budapest
 Walter, Friedrich (Hrsg.) 1968: *Maria Theresia. Briefe und Aktenstücke in Auswahl.* Darmstadt

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ardant, Gabriel 1975: Financial Policy and Economic Infrastructure of Modern States and Nations. In: Tilly, Charles (ed.): *The Formation of National States in Western Europe.* Princeton N. J., 164–242.

- Balázs, Éva H. 1997: *Hungary and the Habsburgs 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism*. Budapest
- Beales, Derek 1987: *Joseph II. 1. In the Shadow of Maria Theresa 1741–1780*. Cambridge
- Beales, Derek 2009: *Joseph II. 2. Against the World, 1780–1790*. Cambridge
- Bérenger, Jean – Kecskeméti Károly 2008: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Budapest
- Berlász Jenő 1957/2010: Szemelvények a Habsburg Monarchiának és Magyarországnak fontosabb összefoglaló pénzügyi adataiból. *Történeti Statisztikai Közlemények* (1.) 2–4. 124–134. Újraközlés: In: Berlász Jenő: *Erdélyi jobbgazdaság – magyar gazdaság (Válogatott tanulmányok)*. Szerk. Buza János – Meyer, Dietmar. [Budapest], 280–286.
- Bobrowszky, Ida 1973: Die Maria Theresia-Gedenkschüssel aus Herend. *Ars decorativa* (1.) 145–151.
- Dickson, Peter George Muir 1987: *Finance and Government under Maria Theresa 1740–1780*. 1. *Society and Government*; 2. *Finance and Credit*. Oxford
- Dickson, Peter George Muir 2007: Count Karl von Zinzendorf's 'New Accountancy': The Structure of Austrian Government Finance in Peace and War, 1781–1791. *International History Review* (29.) 1. 1–56.
- Evans, R. J. W. 2006: *Austria, Hungary, and the Habsburgs. Essays on Central Europe, c. 1683–1867*. Oxford
- Felhő Ibolya – Vörös Antal 1961: *A helytartótanácsi levéltár*. Budapest
- Harris, Robert D. 1970: Necker's Compte rendu of 1781: A Reconsideration. *Journal of Modern History* (42.) 2. 161–183.
- Klingenstein, Grete 2009: *Karl Graf Zinzendorfer erster Gouverneur von Triest, 1776–1782. Einführung in seine Tagebücher*. Wien
- Komlos, John 1989: *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy*. Princeton N. J.
- Marczali Henrik 1885: *Magyarország története II. József korában*. 1. Budapest
- Morazé, Charles 1948: Essai sur les despotes éclairés. *Annales E. S. C.* (3.) 3. 279–296.
- North, Douglass C. 1990: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge
- Österreich 1980: *Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II.* Niederösterreichische Landesausstellung, Stift Melk März–November 1980, Wien
- Szabo, Franz A. J. 1994: *Kaunitz and Enlightened Absolutism 1753–1780*. Cambridge
- Szabó Dezső 1910: Az állandó hadsereg becikkelyezésének története III. Károly korában. *Had-történelmi Közlemények* (11.) 23–51, 349–387, 549–587.
- Szántay Antal 2011: Adatok a 18. századi Habsburg Monarchia pénzügyeiről. *Századok* (145.) 4. 804–812.
- Szántay, Antal 2016: „Vitam et sanguinem, sed avenam non!” – Habsburg State Finances and Hungary in the 18th Century. In: *Le crisi finanziarie. Gestione, implicazioni sociali e conseguenze nell'età preindustriale / The Financial Crises. Their Management, Their Social Implications and Their Consequences in Pre-Industrial Times: selezione di ricerche / Selection of essays*. (Atti delle „Settimane di Studi” e altri Convegni 47.) Firenze, 489–504.
- Szijártó M. István 2004: A magyar rendek adómegajánlási joga és a 18. századi adómegajánlási rend kialakulása. *Történelmi Szemle* (46.) 3–4. 241–295.
- Szijártó M. István 2005: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Budapest
- Varga István 1965: A közterhek. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Tanulmányok*. 2. Budapest, 246–318.

Hogyan látta az államrendőrség az 1863–1864. évi (éh)ínséget?¹

Korabeli diskurzus az (éh)ínségről

A pest-budai rendőrigazgató, Joseph Worafka 1863. június 16-án jelentette a hozzá beérkezett információkat a magyarországi aszályról Karl Mecseéry von Tsoór báró rendőrminiszternek. A várható kedvezőtlen termés híréhez a magyarországi sajtóban rendszerint sztereotip panaszok társultak, ahogyan ekkor is: a sajtó olyan borzalmasnak festette le a küszöbön álló éhínséget, mint amely még az 1816-os ínséges évet is fölülmúltni látszott.² A jelentésben említésre került egy június 15-i vacsora is, amelyet gróf Andrássy György országbíró adott.³ A vacsorán az aszályval kapcsolatban a sajtóban megjelent „sirámokról” társalogtak, és többen hangot adtak azon véleményüknek, hogy Magyarország, amely máskor „gyöngyszem a császári koronában”, a Monarchia éléstára, most olyan szegény ország, amely egy rossz termésű év következtében előállt „parciális kalamitást” sem képes elviselni anélkül, hogy ne a legnagyobb ínségben lévőnek mutassa magát.⁴

Nemcsak a magyar politikai közélet jeles személyiségei cseréltek eszmét az aszályról és ínségről, a korabeli diskurzus több fórumon folyt, például kormányzati berkekben, a sajtó hasábjain, egyesületekben, pénzintézetekben. A hagyományos kormányzat- és politikatörténeti megközelítés értelmében az ínség kérdése megvitatásra került a császári audienciákon,⁵ napirendi pontként (*Notstand in Ungarn*)

1 A tanulmány az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport munkájának keretében készült. A bécsi kutatókat a Balassi Intézet Campus Hungary- és Collegium Hungaricum-ösztöndíja támogatta. Hálásan köszönöm Fazekas István korábbi és Oross András jelenlegi bécsi magyar levéltári delegátusnak a kutatás során nyújtott segítségét. Köszönöm Deák Ágnesnek, hogy több forrásra felhívta a figyelmemet, és értékes tanácsokkal látta el a kéziratot.

2 Itt Worafka az 1814–1817. évi éhínségre utalt. Ezekben az években extrém csapadéktöbblet, árvizek sora, rossz termés, helyenként éhínség sújtotta Magyarországot és Erdélyt. Vö. Benda 1977: 136; Teleki 1862: 313–314, 316–318.

3 Gróf Andrássy György 1863–1865 között viselte az országbírói hivatalt. Andrássy elsősorban konzervatív politikusként ismert, de jelentős volt közművelődési és nemzetgazdasági tevékenysége is. Pálmány 2011: 179–180.

4 ÖStA HHStA IB BM 5543/1863. (1863. június 16.), 5543/1863. (1863. június 20., átiratfogalmazvány).

5 Deák 2013: 1138, 1141; Gángó 2013: 1088–1089.

szerepelt a Minisztertanács ülésein,⁶ hangsúlyosan volt jelen az egyes minisztériumok (különösen a pénzügy- és rendőrmisztérium, illetve alárendelt közegeik) és a reorganizált magyar közigazgatási hatóságok (kancellária, helytartótanács) levélváltásaiban és rendelkezéseiben, továbbá a közigazgatás alsóbb szintjein, ahol az 1863 nyarán megalakuló megyei (központi) és helyi (települési) ínségbizottmányok feladata volt a válságkezelés.⁷

A modern, polgári sajtó kibontakozásának köszönhetően az aszály témája a korábbiaknál szélesebb nyilvánossághoz jutott el: a politikai napilapokon (*A Hon, Pesti Napló, Független, Pester Lloyd*) és a képes lapokon (*Vasárnapi Ujság, Az Ország Tükré*) kívül a gazdasági szaklapok rovataiban (*Gazdasági Lapok, Erdőszeti Lapok, Erdészeti Lapok, Vadász- és Versenylap*) is helyet kapott.⁸ A diskurzus a sajtóban nemcsak a kár-enyhítésre korlátozódott, hanem az aszály okairól és következményeiről is szólt. Az újságok széles körű tájékoztatása hozzájárult a társadalmi együttérzés erősödéséhez.⁹ A társadalmi szolidaritás megnyilvánulásának modern, polgári formáját jelentették a 19. század folyamán elterjedt jótékony célú kulturális vagy társasági rendezvények, amelyekre 1863–1864-ben is szép számmal találunk példát.¹⁰

A tartós szárazság okairól, hatásairól és a prevenció lehetőségeiről – különös tekintettel a meteorológiai megfigyelések rendszeressé tételére, a növénynevelésre, az erdősítés és az öntözés kérdésére – tudományos vita folyt a nyilvánosság valamennyi fórumán, például a Magyar Tudományos Akadémián, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület ankétján, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesülete nagygyűlésén.¹¹ Az elhangzott javaslatok közül számos megvalósult a gyakorlatban, a 19. század második felében kiépülő új intézményi hálónak köszönhetően.¹² A gazdasági egyesületek a válságkezelésben (személyes úton és a sajtón keresztül) közvetítő szerepet töltöttek be a károsult gazdák és a tartalékokkal rendelkezők között.¹³

A pénzügyigazgatás modernizálódása jótékony hatással bírt az ínségtől szenvedőkre: a Magyar Földhitelintézet 1863. július 1-jén kezdte meg működését, ami lehetővé tette hosszú lejáratú, törlesztéses mezőgazdasági kölcsönök (záloglevélkölcsönök) felvételét a földbirtokra.¹⁴

A bécsi kormánynak a magyarországi (é)ínségre adott válságreakciói mindekelőtt az államigazgatás három területét érintették: a költségvetés, a közlekedés

6 Különösen: Kletečka (Hrsg.) 1989: 122–127, 208–218, 264–266, 274–281, 295–300, 376–383; Kletečka (Hrsg.) 1992: 185–189, 195–196.

7 Az ínségbizottmányok megszervezéséről, összetételéről és működéséről lásd: Boa 2012b.

8 Vö. Érkövy 1863: V, 4–7, 11.

9 Kósa 2003: 252–253.

10 Kósa 2003: 254. A jótékonyág formáiról az 1863–1864. évi ínség idején lásd: Boa 2013: 37–39.

11 Vö. Károlyi 1973: 117; Gunst 1984: 445–447; Deák 2013: 1141.

12 Gunst 1984: 446–447.

13 Vö. Boa 2012b: 72. A gazdasági egyesületeknek a 19. századi mezőgazdasági válságok idején betöltött szerepéről újabban: Kiss 2015.

14 Mennyey 1940: 259–260.

és a közrend kérdéskörét. A költségvetést tekintve a kormányzat részéről érthető volt az aggály a fő bevételi forrásnak számító adók miatt: rossz termés, éhínség idején az adók behajtása elhúzódhatott, nehézkessé válhatott, vagyis relatíve adókieséssel lehetett számolni, sőt magyarországi viszonylatban az adókérdés politikai töltettel is bírt (az adófizetés megtagadása a politikai rendszer elutasításának lehetséges kifejezőeszköze).¹⁵ A bécsi kormányzati körökben pedig minden bizonnyal élénken élt még az alig néhány évvel korábbi magyarországi adómegtagadási mozgalom.¹⁶

A költségvetési mérleg másik serpenyőjébe az államkincstári kiadások kerültek. A bécsi kormányzat a nehéz gazdasági helyzet ellenére Magyarország számára 20 millió osztrák értékű forint (o. é. Ft) ínségkölcson (Notstandskredit) nyújtott.¹⁷ A külső (időjárási) eredetű magyarországi élelmezési válsággal egyidejűleg a Monarchia más gazdasági ágazatai, így a textilipar és a vasipar strukturális válsággal küzdöttek az 1860-as években. A Monarchia gazdaságának három húzóágazatában bekövetkezett válságperiódus 1862 és 1865 között általános gazdasági válságot indukált. A gazdasági krízis az említett nem monetáris, illetve különböző monetáris okokra vezethető vissza, és a történetírásban „pleneri pangás” (*Plenersche Stagnation*) néven ismert.¹⁸

A rossz termés folytán kieső gabonamennyiséget a kormányzatnak valamilyen módon pótolnia kellett ahhoz, hogy a részleges ínség ne válhasson tömeges éhínséggé. Ezt a célt szolgálta a vetőmagsegély: központi tartalékból és külföldi vásárlásokkal fedezték az ínség sújtotta területek gabonaszükségletét; e területekre a gabonát vasúton, vízi úton, illetve lovas kocsin szállították.¹⁹

A tényleges kormányzati válságkezelés (vetőmagsegélyek, kölcsönök folyósítása, az ínségi közmunkák megindítása) időben elhúzódott, és sok esetben nem a kívánt módon ment végbe, ami helyi szinten a közrend és a közbiztonság fennmaradását, fenntarthatóságát veszélyeztette.²⁰

Látható, hogy a költségvetés, a közélémezés és a közrend területének határai nem váltak szét élesen. Közös eredetük a kameralizmusban gyökerezik, amely a 18. század második felében a Habsburg Birodalomban az államgépezet működési elvét meghatározó eszmeáramlatnak számított, egyszerre volt gyakorlati államtudomány és egyetemi diszciplína.²¹ Johann H. G. von Justi a kameralizmus tudományát az államgazdaság (*Staatswirtschaft*) kifejezése alatt, négy területre osztva foglalta össze:

15 Érkövy 1863; Malfér 1984: 662.

16 Az adómegtagadási mozgalom az októberi diploma után vált általánossá Magyarországon. Ennek megfékezésére vezette be a pénzügyminisztérium a kivételes adóbehajtási eljárást (amely 1861. április 28-tól 1862. februárig élt), vagyis az adóhátralékok beszedését különleges (pénzügyi) bizottságok és katonai végrehajtó alakulatok segítségével kísérte meg. Malfér 1984: 663, 665, 672.

17 Liese 1993: 200. Az ínségkölcson részletes bemutatását egy következő tanulmányban tervezem.

18 Liese 1993: 193, 197, 199–200, 206.

19 Vö. Kósa 2003: 254; Komlos 1990: 74, 76.

20 Vö. Boa 2012a: 180–181, 183–185.

21 Kókényesi 2013: 67; Madarász 2002: 838.

(1) az ökonómia, amely a magánvagyon, (2) a kamarai tudomány, amely az állami jövedelmek gyarapításával foglalkozik, (3) a *Polizeywissenschaft*, amelybe a kereskedelem is beletartozik, az államtan része; tárgya az állam egész tulajdonának fenntartása és gyarapítása a közös jólét érdekében; a jó belső szervezet révén gondoskodik az állam erejéről, a belső rend biztosításáról, a földművelésről és a létfenntartás javításáról, valamint (4) az államtan vagy politika, amely az állam külső és belső fenntartását hivatott szavatolni.²² A kameralizmus legjelentősebb teoretikusa, Joseph von Sonnenfels munkáit (*Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz és Handbuch der inneren Staatsverwaltung...*) még a 19. század első felében és a neoabszolutizmus időszakában is oktatási célra használták Bécsben, Pesten és Prágában.²³

Jelen tanulmányban, a *Polizeywissenschaft* eszmei és empirikus hatását figyelembe véve, a rendőrminisztériumnak és a magyarországi rendőrigazgatóknak az 1863–1864. évi magyarországi inségre adott válságreflexióit és válságreakcióit vesszük górcső alá. Mindenekelőtt a következő kérdésekre kísérelünk meg választ adni: (1) hogyan vélekedtek a várható terméstről és a kárenyhítés lehetséges (kormányzati) módjairól a rendőrigazgatók, (2) az inséggel kapcsolatban milyen vélt vagy valós esetek kerültek az államrendőrség látómezejébe, amelyek a közrend megzavarásának lehetőségét hordozták magukban, (3) a rendőrminisztérium és a rendőrigazgatók szerint kiket terhelte felelősség mindezért, (4) milyen információs csatornákon értesültek a rendőrigazgatók az inségről és az egyes esetekről, továbbá (5) mennyire tekinthetők megbízhatónak ezek a hírforrások. A kutatás forrásbázisaként a *HHStA Informationsbureau BM-Akten* iratanyaga szolgált, amely egyébiránt számos magyar vonatkozást tartalmaz.²⁴ A *BM-Akten* („*brevi manu*”) a Legfelső Rendőrhatalóság és a rendőrminisztérium működése során keletkezett, s utóbb a külügyminisztériumba került államrendőrségi elnöki iratok gyűjteménye.²⁵

A rendőrminisztérium gazdasági állapotfelmérése 1863 kora nyarán

Államrendőrségi jellegű tevékenységet az 1861–1867 közötti időszakban több különböző szervezet végzett, dolgozatunk szempontjából az állami rendőri hatóságok mellett főként a magyar közigazgatási hatóságok, illetve kisebb mértékben a hadsereg (hadügyminisztérium) játszottak szerepet. A beérkező jelentések a belügy-, a külügy- és a rendőrminisztériumhoz, végső soron az uralkodóhoz futottak be.²⁶

²² Madarász 2002: 841–842.

²³ Vö. Kökényesi 2013: 63; Madarász 2002: 842.

²⁴ Fazekas 2015: 256.

²⁵ Fazekas 2015: 250, 255.

²⁶ Deák 2015: 12, 83.

Az államrendőrségi információszerzés mechanizmusa 1849–1867 között lényegesen nem változott, bizalmas értesülések érkeztek a központi levelezői rendszeren keresztül (külföldi és belföldi levelezőktől), a központi megbízásból tevékenykedő utazó ügynököktől, valamint a konfidensektől (ügynököktől).²⁷ A konfidensek alkották a legjelentősebb, de meglehetősen heterogén csoportot: a katonai és közigazgatási szervek vezetői, így például gróf Johann Coronini-Cronberg altábornagy, főhadparancsnok, vagy gróf Pálffy Mór altábornagy, helytartó, továbbá a rendőrigazgatók mind-mind saját ügynöki hálózat kiépítésén fáradoztak.²⁸

A helytartótanács irányítása alá tartozó, de egyúttal a rendőrminisztériumnak is közvetlenül alárendelt, tehát kettős függésű magyarországi rendőrigazgatóságok (*Polizeidirektion*) szervezete, élükön a rendőrigazgatókkal, 1851-es felállításuk óta lényegében nem változott: pest-budai (Joseph Worafka), soproni (Franz Cihlarz lovag), pozsonyi (Eduard Podolsky), temesvári (Samuel Leiser), nagyváradi (Johann Prenninger), kassai (Wilhelm Marx) központú körzeteket alakítottak ki.²⁹ A nagyváradi rendőrigazgatósághoz az aradi és a debreceni rendőrbiztosság (*Polizeikommissariat*), a kassai rendőrigazgatósághoz az eperjesi tartozott az általunk tárgyalt években.³⁰ Általában véve a magyarországi rendőrigazgatók a kontinuitást testesítették meg a politikai kurzusváltásokkal és kisebb szervezeti reformokkal tarkított bő másfél évtizedben.

1863 júniusában két jelentés is érkezett a rendőrminiszterhez a magyarországi aszály és az annak következtében fenyegető inség tárgyában.³¹ Worafka már idézett jelentésében ismertette álláspontját a válságról: „*egészében véve ez az inség csak lokális, és az újságok erre vonatkozó leírásai túlzónak bizonyulnak, melyeknek nyilvánvalóan politikai háttere is van*”. Véleménye szerint a frakciók arra kívánják felhasználni a sajtót, hogy a kormányzat útján érvényesítsék célkitűzéseiket: az adóbehajtás felfüggesztését, az alföld–fiumei vasút koncesszióját és a Magyar Földhitelintézet bélyegmentességre való törekvését.³²

A másik jelentés a kassai rendőrigazgatótól érkezett, és a június 16-án Kassán tartott tiszti ülésről számolt be, így a résztvevőkről és mindazon témákról, amelyekről tanácskoztak. Mellékesen, a pontokba szedett lista 8. pontjaként szerepelt, hogy az aszály okozta inség Abaúj megye alsó részén érzékelhető, ebből kifolyólag a megye adóengedelményt szándékozott kérni. A tiszti ülés tervezett másnapi folytatása elmaradt a helytartótanácsból érkezett leirat miatt, amely a megyei gabonakészlet mihamarabbi összeírására utasított.³³

27 Deák 2015: 320–322, 350.

28 Deák 2015: 323–326.

29 Vö. Deák 2015: 113, 122, 320–321, 344–346.

30 Deák 2015: 79.

31 Elképzelhető, hogy a temesvári rendőrigazgatótól is érkezett hasonló tárgyú jelentés. Vö. ÖStA HHStA IB BM 5543/1863. (1863. június 20., átiratfoglalmazvány).

32 ÖStA HHStA IB BM 5543/1863. (1863. június 16.).

33 ÖStA HHStA IB BM 5616/1863. (1863. június 17.).

Mecséry rendőrminiszter – a beérkezett rendőrigazgatói jelentések hatására – 1863. június 20-án utasította az összes magyarországi rendőr-igazgatóságot, hogy „ezen ökonómiai és politikai tekintetben módfelett fontos ügyet [tudniillik az aszályt és ínséget – B. K.] a tényleges viszonyok alapján, sokoldalúan és körülményesen vizsgáltsák meg”. Ezért felszólította a rendőrigazgatókat, tegyenek mielőbb részletes jelentést öt kérdésre koncentrálni: (1) mennyire megalapozottak az általános panaszok a rossz termésről és az ínségről a rendőr-igazgatóság körzetéhez tartozó megyékben; (2) mely irányban észlelhetők esetleges aggályok; (3) milyen ellenszereket alkalmaztak már a helyi közigazgatási hatóságok; (4) mi várható netán a kormányzattól; (5) milyen nézetek ismertek arra vonatkozóan, hogyan lehetne a csapásnak és következményeinek legalább részben elejét venni.³⁴

A helytartótanács pedig a válsághelyzetre és a kancellária május 31-i rendeletére reagálva, júniusban megbízta Abonyi István tanácsnokát, hogy királyi biztosként tegyen körutat az ínség sújtotta területen, és jelentse a tapasztaltakat.³⁵

Worafka kivételével a rendőrigazgatók körülbelül két héten belül elküldték felterjesztésüket, a kassai rendőrigazgató mellékelte az eperjesi rendőrbiztosság (Joseph Polatschek) tudósítását is.³⁶ Utolsóként érkezett meg Worafka felterjesztése, akit július 17-én (!) külön figyelmeztetni kellett, hogy küldje el a beszámolóját.³⁷ Hogy milyen sok időt jelentett az eltelt csaknem egy hónap, az Worafka néhány nappal később született válaszából is látszott, mivel arra sem emlékezett már, hogy június 20-án vagy 22-én kelt-e az eredeti felhívás.³⁸

A terméskilátásokról szóló, leíró jellegű részek – terjedelmüket tekintve – meglehetősen különböztek egymástól: míg Podolsky (Pozsony) alig néhány sort szentelt a kérdésnek, addig Prenninger (Nagyvárad) oldalakon keresztül, rendkívül akkurátusan értekezett a termés állásáról, nem feledkezve meg a kukorica, a dohány, a hüvelyesek és a burgonya helyzetéről sem.³⁹ Mindebből kitűnik, hogy az egyes jelentéseket nehéz közös nevezőre hozni, mindazonáltal a rendőrminisztériumban megkísérelték ezt: a beérkező jelentések alapján táblázatos kimutatástervezetet készítettek a terméskilátásokról. A tervezet egységesítésre, kézzelfogható kategóriák kialakítására törekedett, a táblázat három rovatot (megye, termés állása, megjegyzés) tartalmazott, és a termés állását hét kategóriában rögzítette.⁴⁰

Abonyi István királyi biztos feljegyzései alapján a helytartótanács szintén terméskimutatást készített. Azonban a termés állására vonatkozó kérdésfeltevés (tud-

34 ÖStA HHStA IB BM ad 5543/1863. (1863. június 20., utasításfogalmazvány).

35 Abonyi István királyi biztos körútjáról bővebben lásd: Boa 2012a: 172–173, 175–176.

36 ÖStA HHStA IB BM 5825/1863. (1863. június 24., Podolsky), 5932/1863. (1863. június 26., Cihlarz), 6146/1863. (1863. július 1., Prenninger), 6187/1863. (1863. július 3., Marx), ad 6187/1863. (1863. június 30., Polatschek), 6297/1863. (1863. július 5., Leiser).

37 ÖStA HHStA IB BM ad 5543/1863. (1863. július 17.).

38 ÖStA HHStA IB BM 6849/1863. (1863. július 20.).

39 Vö. ÖStA HHStA IB BM 5825/1863. (1863. június 24.), 6146/1863. (1863. július 1.).

40 ÖStA HHStA IB BM 6849/1863. (1863. augusztus 31.).

niillik az őszi és a tavaszi vetés esetén a várható termés eredményét tüntették föl számszerűen vagy szöveges értékeléssel) különbözött a rendőrminisztériumi tervezet hasonló rovatától, ami nehezíti az összehasonlításukat.⁴¹ (Egy másik, nem teljes helytartótanácsi statisztika pedig azt vette számba, hogy az ínség az adott törvényhatóság mekkora részét érintette: az egész területét, vagy csak egy részét.⁴²)

A rendőrminisztériumi és a helytartótanácsi kimutatás egyes törvényhatóságokra vonatkozó terméskilátásait az alábbi táblázatban vetettük össze (a helytartótanács esetén az őszi vetés eredményét és azon törvényhatóságokat vizsgáltuk, ahol szöveges értékelés szerepelt).⁴³

1. táblázat. A rendőrminisztérium és a helytartótanács magyarországi terméskilátásai 1863 nyarán

A rendőrminisztérium felmérése (törvényhatóságok)	A termés állása	A helytartótanács felmérése (törvényhatóságok)
Árva, Bars, <i>Bereg</i> , Esztergom, <i>Fehér</i> , Gömör, Győr, Hont, Komárom, Kővár vidéke, Közép-Szolnok, Liptó, <i>Máramaros</i> , Moson, Nyitra, Pozsony, Sáros, Sopron, Szabolcs, Szepes, <i>Torna</i> , Trencsén, Turóc, Ugocsa, Ung, Vas, Veszprém, Zaránd, Zólyom	jó	Abaúj 1/5 része, Baranya, <i>Bereg</i> 2/5 része, <i>Fehér</i> 1/5 része, <i>Máramaros</i> , <i>Torna</i> , Zala
Szatmár	egész jó	
Abaúj, Borsod, <i>Zemplén</i>	északon jó, délen rossz [középszerűnél jobb]	Sáros, Sopron, Szepes, Tolna, Ung, <i>Zemplén</i>
Baranya, <i>Krassó</i> , Nógrád, Tolna, Zombor	középszerű	Abaúj 3/5 része, Bács, Bars, <i>Bereg</i> 4/5 része, Győr, Hont, <i>Fehér</i> 1/5 része, Komárom, Kővár vidéke, Kö- zép-Szolnok, <i>Krassó</i> , Kraszna, Liptó, Nyitra, Pest-Pilis-Solt, Pozsony, 16 szepesi város, Trencsén, Turóc, Ugo- csa, Vas, Veszprém
Pest-Pilis-Solt	középszerű, helyenként rossz [középszerű alatt]	Abaúj 1/5 része, Heves, Szatmár, Zólyom
<i>Arad</i> , Bihar, Csanád, Csongrád, He- ves, jászkun kerület, <i>Temes</i> , Torontál	rossz	<i>Arad</i> 6/5 része, hajdú kerület, <i>Temes</i>
Békés, hajdú kerület	nagyon rossz	

41 MNL OL D 189. Acclusa, No. 11/1863. 12 281/1863. (1863. július 23.). Kimutatása az országban meglévő terménykészleteknek, s a folyó évi aratás és földtermés eredményének.

42 MNL OL D 189. Acclusa, No. 11/1863. 12 281/1863. (1863. július 23.). Kimutatás a tulajdonképpen ínséges megyék ínségi terjedelméről [...]. A kormányzék a törvényhatóság egész területét ínségesnek vélte Békés, Csanád, Csongrád, Heves, a jászkun kerület (csaknem egész) és Torontál esetében, míg több-kevesebb részét Abaúj, Arad, a hajdú kerület, Pest-Pilis-Solt, Szabolcs, Temes és Zemplén tekintetében.

43 A szöveges értékelésnél a kategóriák nagyjából megegyeztek, ahol mégsem, ott szögletes zárójelben jelöltem a helytartótanácsi kategóriát. A helytartótanács precízen föltüntette, hogy az egyes megyék hányad része mely kategóriába tartozott, ezért szerepel egy megye akár több helyen is. A kategóriák egyezéseit kurziváltam.

A táblázat alapján nyilvánvaló, hogy a helytartótanács pesszimistább volt a várható termést illetően, a helytartótanácsi kimutatásban ugyanis több olyan törvényhatóság szerepelt középszerű terméskilátással, amelyet a rendőrminisztérium a jó termést remélők közé sorolt. A statisztika mögött meghúzódó esetleges szándékot is érdemes figyelembe venni: a rendőrminisztérium bízott az időjárási viszonyok megváltozásában, más növények (például hüvelyesek, gumós növények) termesében, míg a helytartótanács vélhetően a beérkező adományokra, segélyekre apellált.

A rendőrigazgatók egyetértettek abban, hogy a rossz termés és az ínség csak az ország egy részét érintette, noha az ínség realitását vonakodtak elismerni.⁴⁴ Ketten is úgy látták, az ínség bekövetkezésében nemcsak az 1863. tavaszi szárazság játszott szerepet, hanem szokatlan időjárási események sorozata okozta (az 1862. évi szárazság, majd az azt követő hó nélküli tél, helyenként tavaszi fagy, jégverés); a szőlőt pedig a lisztharmit pusztította.⁴⁵ A kassai rendőrigazgató megemlítette a Tisza vidéken, a parasztok körében elterjedt tévhiteket: az aszály okának éppúgy tartották már a cochin tyúkokat,⁴⁶ mint a Tisza-szabályozás „nyavalyáját”; ugyanakkor azt nem tudta megítélni, hogy a politikai bujtogatások (*Hetzereien*) során mennyire használják fel ezeket.⁴⁷

A rendőrigazgatók információi a korabeli sajtóban megjelent cikkekből, gabonakereskedőktől és különböző bizalmas forrásokból származtak.⁴⁸ Leiser értesüléseit Ehrenhaft fedőnevű konfidensétől szerezte, akit Peter Jäger temesvári magisztrátusi titkárként, később nagybecskereki könyvelőhelyettesként azonosíthatunk. Jäger szolgálataiért havi 40 o. é. Ft-ot kapott.⁴⁹

Miként a terméskilátásokról szóló részek, úgy a jelentések összterjedelme sem volt egységes, az egyes kérdésekre eltérő részletességű válaszok születtek. Az aggályokról kevés szó esett, így ennek tárgyalásától eltekintünk, és a továbbiakban a helyi hatóságok válságkezelésével foglalkozunk. A nyugati országrészben, amelyet az aszály egyáltalán nem vagy csak kis mértékben érintett, a helyi hatóságok intézkedései eddig a várható termés felmérésére korlátozódtak.⁵⁰

44 Vö. ÖStA HHStA IB BM 5825/1863. (1863. június 24.), 5932/1863. (1863. június 26.), 6146/1863. (1863. július 1.), 6187/1863. (1863. július 3.), 6297/1863. (1863. július 5.), 6849/1863. (1863. július 20.).

45 Vö. ÖStA HHStA IB BM 6146/1863. (1863. július 1.), 6187/1863. (1863. július 3.).

46 A cochinchina vagy cochin tyúk Kínából származik, a 19. században került Angliába. A nagy testű, tollas lábú és nagy tojású tyúkok eleinte népszerűek voltak a baromfityenyésztők körében, de gazdasági haszontyúknak hosszú távon nem váltak be. Péter 1887: 270–271.

47 ÖStA HHStA IB BM 6187/1863. (1863. július 3.). A közvélemény a sajtó hatására a vízrendezési munkálatokat (Tisza-szabályozás) vádolta az Alföld „kiszáraitásával”. A hiba azonban nem a megkezdett munkálatokban, hanem azok félbehagyásában keresendő. Károlyi 1973: 116–117.

48 Vö. ÖStA HHStA IB BM 5543/1863. (1863. június 16.), 5825/1863. (1863. június 24.), 5932/1863. (1863. június 26.), 6146/1863. (1863. július 1.).

49 Vö. ÖStA HHStA IB BM 6297/1863. (1863. július 5.); Deák 2015: 610.

50 ÖStA HHStA IB BM 5825/1863. (1863. június 24.), 5932/1863. (1863. június 26.).

Az aszály sújtotta területeken azonban sor került konkrét intézkedésekre is. Abonyi István királyi biztosnak az ínség sújtotta területen tett körútjáról többen beszámoltak.⁵¹ Hasonló utazásra vállalkozott Kapuy Ede főispáni helytartó Pest-Pilis-Solt megyében,⁵² valamint Lánchy József főispáni helytartó Abaúj megyében, aki tizenhat ínségtől szenvedő községnek gabonasegélyt nyújtott.⁵³

Torontál megyében Karácsonyi László főispán és a megyei birtokosok 1863. június 27-én gyűlést tartottak az ínség enyhítése tárgyában.⁵⁴ Ezen a gyűlésen az uralkodóhoz (a kancellárián keresztül) intézett folyamodványról döntöttek, amelyben az adó elengedését vagy csökkentését, gabonakölcsönt részletekben történő visszafizetéssel és ínségi közmunkákat kérelmeztek, továbbá Torontál megye részére egy külön királyi biztos kinevezését, ugyanis aggódtak, hogy a „*dühöngő ínség fékezésére kiküldött egyetlen egy foglalatoskodó királyi biztos, csak később – majd tán akkoron érkezik hozzánk, megoldandó feladatát, midőn a nyomor és ínség föld népünket megtizedelte*”.⁵⁵ Az aggodalom alaptalannak bizonyult, Abonyi István már július 9-e előtt megfordult Torontál megyében.⁵⁶ Hasonló tanácskozássra került sor Temes megyében a főispáni helytartó és a jelentősebb megyei földbirtokosok részvételével, melynek eredménye egy újabb folyamodvány volt az uralkodóhoz.⁵⁷ Ebben az 1863. évi adóbehajtás elhalasztását kérték, az 1864. évre teljes adóelengedést, valamint Magyarország számára 30–40 millió o. é. Ft értékű kölcsön óhaját fogalmazták meg. A beadványt Papházy Miklós is aláírta székási birtokosként – személye fontos lesz még a későbbiekben.⁵⁸

Csanád megyében a Battonyán összegyűlt földbirtokosok a város tulajdonában levő nemzeti kölcsönkötelezvények (40 ezer o. é. Ft összegben) eladásáról döntöttek, hogy ennek jövedelméből folyósított kölcsön útján vagy természetben támogatassák a rászoruló gazdákat. Arad megyében Hofbauer Lajos királyi biztos gyűjtéseket és ínségbizottmányok létrehozását rendelte el, az utóbbi Arad városában már június 24-én megalakult.⁵⁹

Az utolsó két kérdéskört együttvéve, négy fő kérdésre (az adókat és a gabonaszállítást érintő intézkedések, az ínségi közmunkák és a kölcsönök, segélyek) fókuszálva vizsgáljuk, ezek egyszersmind a kormányzati válságkezelés sarkalatos pontjai

51 ÖStA HHStA IB BM 6146/1863. (1863. július 1.), 6187/1863. (1863. július 3.), 6849/1863. (1863. július 20.).

52 ÖStA HHStA IB BM 6849/1863. (1863. július 20.); Tiszti névtár 1863: 95.

53 ÖStA HHStA IB BM 6187/1863. (1863. július 3.); Tiszti névtár 1863: 39.

54 Vö. ÖStA HHStA IB BM 6297/1863. (1863. július 5.); MNL OL D 189. Acclusa, No. 11/1863. 10 822/1863. (1863. június 30.).

55 MNL OL D 189. Acclusa, No. 11/1863. 10 904/1863. (1863. július 1.).

56 MNL OL D 189. Acclusa, No. 11/1863. 11 436/1863. (1863. július 10.).

57 ÖStA HHStA IB BM 6297/1863. (1863. július 5.); MNL OL D 189. Acclusa, No. 11/1863. 12 785/1863. (1863. július 30.). A Biharmegyei Gazdasági Egyesület is tervezte folyamodvány küldését az uralkodónak. Vö. ÖStA HHStA IB BM 5910/1863. (1863. június 25.).

58 MNL OL D 189. Acclusa, No. 11/1863. 12 785/1863. (1863. július 30.).

59 ÖStA HHStA IB BM 6146/1863. (1863. július 1.); Tiszti névtár 1863: 41.

közé tartoztak a 19. századi éhínségek idején.⁶⁰ (Ötödik kérdésként Worafka egyedi felvetéseivel külön foglalkozunk.⁶¹)

Az adókérdés, főként az adóval kapcsolatban megszokott követelések – (katonai) adóbehajtás felfüggesztése, részleges vagy teljes adóelengedés, adófizetési haladék – a rendőrigazgatók beszámolóiban is említésre kerültek.⁶² Prenninger úgy vélte, a sajtóban megjelent túlzó panaszok arra vezethetők vissza, hogy a nagyobb községek, néhány szolgabíró és községi hivatalnok maga is földbirtokos, ezért a sajtót telekürtölik panaszaikkal az esetleges adóengedmény reményében.⁶³ Annyi bizonyos, hogy a közvetlen adók tekintetében nem halmozódott föl jelentős adóhátralék az 1863-as év 3. és 4. negyedévének végén (azaz július és október végén), noha a 4. negyedév végén a hátralék 5–10%-kal meghaladta a normál évek hasonló időszakát.⁶⁴

A kormányszéki rendeletek a 19. században rendszerint megtiltották a gabonakivitelt és a gabonából történő pálinkafőzést éhínség idején, továbbá a vámmentes gabonabehozatalt szorgalmazták.⁶⁵ A rendőrigazgatói jelentésekben a gabona- és takarmányszállítás könnyítése, a vasúti gabonaszállítási tarifák csökkentése és a Román Fejedelemségből (*Walachei*) való gabonabehozatal vámjának eltörlése fogalmazódott meg javaslatként.⁶⁶ A kassai rendőrigazgató tudomására jutott, hogy a helyi hatóságok a gabonakivitel tiltását is indítványozták, és nemcsak külföldre irányulóan, hanem már a megyék között is.⁶⁷ A gabonaexport volumenére vonatkozóan rendelkezésünkre áll az 1860–1866 közötti időszakra számított becslés:

2. táblázat. A magyar gabonaexport becsült értéke (1860–1866)

Év	1868-as árak (millió Ft)
1860	49,9
1861	58,5
1862	56,9
1863	37,2
1864	37,3
1865	61,7
1866	55,7

60 Vö. MNL OL D 189. Acclusa. No. 11/1863. 9626/1863. (1863. június 12.); Gunst 1984: 445.

61 ÖStA HHStA IB BM 6849/1863. (1863. július 20.).

62 Vö. ÖStA HHStA IB BM 6146/1863. (1863. július 1.), 6187/1863. (1863. július 3.), 6297/1863. (1863. július 5.), 6849/1863. (1863. július 20.).

63 ÖStA HHStA IB BM 6146/1863. (1863. július 1.).

64 Malfér 1984: 668. A közvetlen adók közé a következők tartoztak: földadó, épületadó, keresetadó, foglalkozási adó, jövedelemadó, öröklési adó. Normál évek alatt az adómegtagadási mozgalmon kívül eső időszakot értem.

65 Vö. Teleki 1862: 314–315, 319; Gunst 1984: 442, 445.

66 Vö. ÖStA HHStA IB BM 5825/1863. (1863. június 24.), 6849/1863. (1863. július 20.).

67 ÖStA HHStA IB BM 6187/1863. (1863. július 3.).

A táblázat adatai szerint 1863–1864-ben jelentős mértékű visszaesés következett be a gabonakivitelen a többi évhez képest.⁶⁸ Ennek oka egyrészt az ínségből adódó gabonakiviteli tilalom lehetett, másrészt az exportorientált magyar gabona-termelést közvetett módon hátrányosan érintette az amerikai polgárháború: az északi államok búzatermelését 1861–1863 között nem lehetett a déli államokba szállítani (ahogyan ez korábban történt), ezért az amerikai búza az európai piacot árasztotta el, ami a magyar gabonakivitelt visszaszorította.⁶⁹

A jelentések közös vonása volt az ínségi közmunkák (Tisza- és Temes-szabályozási munkák, a nagyváradi–aradi, az arad–nagygyebei és a nagygyebei–nagybecskereki vasútvonalak, utak, öntözőcsatornák építése) megindításának sürgetése.⁷⁰ A közmunkák rövid távon azonnali segítséget, a szűkölködők számára munka- és pénzkereseti lehetőséget teremtettek, hosszabb távon pedig Magyarország infrastrukturális fejlődését mozdították elő. Worafka azt az álláspontot képviselte, hogy a közmunkák akkor tölthetik be elvárt funkciójukat, ha nemcsak néhány nagyszabású munkára korlátozódnak, hanem több, kisebb vállalkozás is megvalósul.⁷¹ Az egyik legjelentősebb vállalkozásnak számító alföld–fiumei vasút építését csak a pest-budai rendőrigazgató hozta szóba, jóllehet ennek esete jó példa a válságkezelés elhúzódásának szemléltetésére is.⁷² Utóbbinak a közrend fennmaradása szempontjából volt jelentősége, ugyanis a későn, illetve a körülmények szerkezés mellőzésével meginduló munkálatok helyi népszendülések gerjesztői voltak (ezekre a későbbiekben visszatérünk).⁷³

A kölcsönök, segélyek kérdését is többen felvetették. A javaslatok között felmerült a leginkább rászoruló birtokosok között kis összegű kölcsön kiosztása összesen 1 millió o. é. Ft értékben, a nagyobb gazdáknak segély a Magyar Földhitelintézetől, a kisbirtokosok és a községek számára kölcsön, jelzálogkölcsön községi jótállással, kamatmentes kölcsön részletfizetéssel és állami segély nyújtása.⁷⁴ A Magyar Földhitelintézet az ínség sújtotta községek számára 500 ezer o. é. Ft jelzálogkölcsönt (nyílt hitel formájában) hagyott jóvá, az egyes községek 4–24 ezer o. é. Ft közötti összegben részesülhettek.⁷⁵ A tanulmány elején említettük a 20 millió

68 Komlos 1990: 65.

69 Vö. Ecseri 1906: 511; Liese 1993: 200.

70 Vö. ÖStA HHStA IB BM 5825/1863. (1863. június 24.), 6146/1863. (1863. július 1.), 6187/1863. (1863. július 3.), 6297/1863. (1863. július 5.), 6849/1863. (1863. július 20.).

71 ÖStA HHStA IB BM 6849/1863. (1863. július 20.).

72 ÖStA HHStA IB BM 5543/1863. (1863. június 16.). A helytartótanács 1862. szeptember 29-én adott elő-munkálati engedélyt az alföld–fiumei vasútra, míg a földmunkák megkezdését 1863. október 23-án engedélyezte a Békéscsaba–Szeged–Szabadka közötti szakaszon, a szükséges pénz azonban csak november 20-án érkezett meg, a tényleges munkálatok elkezdésére pedig december 1-jén került sor. Szabó 1972: 204, 206.

73 Boa 2012a: 180–181, 183–184.

74 Vö. ÖStA HHStA IB BM 5825/1863. (1863. június 24.), 6146/1863. (1863. július 1.), 6187/1863. (1863. július 3.), 6849/1863. (1863. július 20.).

75 OSZK Kny D 838. (Részletes utasítás a Magyar Földhitelintézet részéről az ínséggel küzdő községek számára adandó nyílt hitelre nézve, 1863. október 6.).

o. é. Ft értékű államkincstári kölcsönt, melynek egyes tételeit és az azokra fordítható pénzüsszeget a minisztertanácsi üléseken vitatták meg. A javaslatok alapján például vetőmagsegélyre, inségi közmunkákra, jótékony célokra, a kis- és közép-birtokosoknak szánt kölcsönre és a gabonaárak emelkedéséből származó többlet-költségre lehetett fordítani az előirányzott pénzüsszeget.⁷⁶

A pest-budai rendőrigazgató a vázolt aspektusokon túllépve, nemzetgazdasági rendszer és célszerű öntözési rendszer kiépítését, Magyarországon kevésbé ismert élelmiszer- és takarmányfélék meghonosítását, faültetvények és magtárak létesítését vélte szükségesnek. A fennálló gazdasági egyesületek bevonását is fontosnak tartotta, a nép hasznos tanításában jelölte ki feladatukat.⁷⁷ Ebben az értelemben Worafka azon kortársak közé tartozott, akiknek előremutató elképzelései részét képezték az aszályt követő évtizedek tudományos vitáinak, és valóra váltak a kiépülő új intézményrendszerben, amely a szárazság elleni védekezést tűzte zászlajára.⁷⁸ Összességében láthatjuk, hogy a rendőrigazgatók javaslatai közül több megvalósult.

A rendőriminiszter utasításától függetlenül 1863 júliusában érkezett egy jelentés Bécsbe, amely a bánsági határőrvidéken élők gazdálkodási szokásait, illetve az ottani terméskilátásokat vázolta. A névtelen jelentés rámutatott arra, hogy a közepesen jó termésű években a lakosok a zab, az árpa és a többi gabona aratásánál annyit szoktak megtakarítani, hogy ezek terméshozamából fizetni tudták az adókat, s olyan sok gabonát tudtak tartalékolni, hogy abból a következő vetésre és a község szükségleteire is jutott. A betakarított kukorica bevétele pedig a község házi szükségleteinek fedezését szolgálta. 1863-ban viszont elmaradt az árpa- és a zabtermés, így a kukorica bevételeiből kellett biztosítani az adófizetést is. Kérdéses volt tehát, hogy miből tesznek szert vetőmagra a következő vetéshez.⁷⁹ (A jelentésen ceruzával szerepelt a „Kriegsminister” megjegyzés, így a rendőriminiszter júliusban továbbította az iratot a hadügyminiszternek.⁸⁰)

A szerző kilétének megállapításához egyrészt fontos információ, hogy az iratot Pancsováról keltezték, másrészt bizonyos, hogy az illető jól ismerte a határőrvidéki lakosok gazdálkodását, tehát vagy közülük való lehetett, vagy a családja élt ott. Ezek ismeretében, sejtéseink szerint, a jelentés szerzője Nikolaus Astry egykori határőrtiszt lehetett, aki 1860 óta volt a rendőriminisztérium levelezője Pancsováról; szolgálataitért havonta 60 o. é. Ft-ot kapott.⁸¹

76 Vö. ÖStA HHStA KK Vorträge 2949/1863. (1863. szeptember 15.); Kletečka (Hrsg.) 1989: 378–380 (1863. október 9.).

77 ÖStA HHStA IB BM 6849/1863. (1863. július 20.).

78 Gunst 1984: 447–448.

79 ÖStA HHStA IB BM 6621/1863. (1863. július 11.).

80 ÖStA HHStA IB BM 6621/1863. (1863. július 20., átiratfoglalmazvány).

81 Deák 2015: 619.

A helyi előljáróság visszaélései a rendőrségi iratok tükrében

A kassai rendőrigazgató meg volt győződve arról, hogy sokan kívánnak anyagi vagy politikai hasznot húzni a természeti csapásokból, ez történik szerinte minden „köznyomor” (*allgemeine Calamität*) esetén, mindenütt, ahol nehézkes a segélyezés ellenőrzése, így a haszonlesők nemcsak a tényleg elszenvedett károkat akarják megtéríttetni, hanem még előnyt is akarnak kovácsolni a bajból. Lehetségesnek tartotta, hogy ilyen eset Magyarországon is előfordul, „eszerint a kormányzat számára elkerülhetetlen feladatnak mutatkozik nemcsak az adózó nép által elszenvedett csapás káros következményeinek lehetőség szerinti elhárításáról gondoskodni, hanem azzal is törődni, hogy a politikai és pénzügyi szervek, azok kijelölésekor, akik a kárfelmérésre és a mindenkori állami segélyek kiosztására befolyással bírnak, olyan embereket válasszanak, akikről lelkiismeretesség és pártatlanság feltételezhető.”⁸²

Marx nézetének második felét, a rendőrségi források szerint, a gyakorlatban nem osztotta a helyi előljáróság Torontál megyében, illetve a megyében fekvő, de igazgatását tekintve bizonytalan helyzetű nagyikindai kerületben.⁸³ Az ínségeseknek szánt őszi vetőgabona kiosztásánál ugyanis tisztességtelen magatartásra utaló jelenségekkel találkozott Ehrenhaft, Leiser konfidense.⁸⁴ Leiser 1863 decemberében jelentette a rendőrminiszternek a visszaélésnek vélt eseteket, amelyeket azután Mecséry ismertetett Pálffy helytartóval. A helytartó elrendelte az ügyek kivizsgálását, majd a helytartótanács 1864 folyamán tájékoztatta ennek eredményéről a rendőrminisztert.⁸⁵

A kormányzati gabonasegély kiosztása során a helyi hivatalnokok állítólagos részrehajló viselkedésére, általuk elkövetett visszaélésekre utaló panaszok az 1814–1817. évi éhínség idején is érkeztek a hatóságokhoz (és minden bizonnyal korábbi példákat is hozhatnánk) – a válságkezelés velejárója volt tehát a tisztességtelen helyi hivatalnok toposza. Ugyanakkor a hivatalnokok elleni vádak nem bizonyosodtak be: „A tisztviselők hűtlensége iránti vád is inkább csak kósza panaszokban és közhiedelmek alapján alapult, a nélkül, hogy tudtunkra egy eset is köz megtorlás vagy csak bírói eljárás elé is került volna, s könnyen megeshetik, hogy az itt-ott felmerült panasz, legalább egy részben onnan támadt, minthogy az ínséggel küzdő nép az igazságtalan kiosztásnak tulajdonította a segély elégtelen voltát [...]”⁸⁶

82 ÖStA HHStA IB BM 6187/1863. (1863. július 3.).

83 Vö. Helynévtár 1863: 63.

84 A nagyikindai kerületben az ínség enyhítésére Raczkovits bíró korábban 6000 o. é. Ft kölcsönt előlegezett, és 1863 júniusában további 1000–1500 mérő vetőmagsegélyért folyamodott. Vö. MNL OL D 189. Acclusa, No. 11/1863. 9704/1863. (1863. június 13.).

85 ÖStA HHStA IB BM 11 495/1863. (1863. december 13.), 11 495/1863. (1863. december 19., átiratfoglalmazvány), 7245/1864. (1864. július 1.).

86 Teleki 1862: 322–323.

1863 késő őszen Törökkanizsán (Türkisch-Kanizsa; ma Novi Kneževac Szerbiában)⁸⁷ a helyi bíró és Julius Joanovits jegyző oly módon rövidítette meg az ínségeket, hogy a kormányzattól kapott, kiosztásra szánt vetőmagból a fejenként járhat, illetve négy mérő⁸⁸ helyett csupán három, illetve két mérőt kaptak. Az így megmaradt gabonát a hivatalnokok szekerekre rakták, és Szegeden, a hetipiacon értékesítették. A feltételezett esetről Johann Bubalovits szolgabíró, egyébként törökkanizsai lakos, nem akart tudomást venni.⁸⁹

A helytartótanács láthatóan nem siette el sem az eset kivizsgálását, sem a rendőriminiszterium tudósítását: Péchy Ferenc helytartótanácsi alelnök 1864 nyarán ismertette a rendőriminiszterrel a Törökkanizsán lefolytatott vizsgálat eredményét. Eszerint a község 780 mérő gabonát vett át az őszi vetőgabona-szállítmányból, és ebből 8 mérő veszteség mutatkozott. A veszteséget vagy a gabonának a vasútállomáson megtalált, megrongálódott zsákokból való elszóródása, vagy pedig az egyéneknek való kiosztás során történt félreértés és figyelmetlenség okozhatta. Mindezeket a községi elöljáróság a gabonaosztás egyéni kimutatásainak előterjesztésekor azonnal jelentette a szolgabírónak. Az, hogy a gabonaosztás során előfordult volna hűtlen kezelés (*Maleversation*), nem bizonyosodott be. A vizsgálóbiztosok összehívták és kihallgatták a kisbirtokosokat, de azok egyhangúlag kijelentették, hogy a gabonaosztásról az illetékesektől származó kimutatásokat hiánytalanul átvették.⁹⁰

Franyován (Aracs, ma Vranjevo Szerbiában)⁹¹ szintén a helyi bíró és a jegyző közreműködésével került sor visszaélésre. Ehrenhaft értesülései szerint a községi tisztviselők a vetőmagok kimérésére szolgáló kétmérős mérőedényt egy helyi kádárral dupla fenekűre szereltették föl, ezáltal a saját hasznukra megrövidítették a helyi lakosokat. Egy paraszt figyelmeztette a kiosztás után még ott levőket a csalásra, majd Euthym Mihailovics nagyikikindai királyi biztos nyomban intézkedett, megkezdte a kivizsgálást.⁹²

Mokrin községben (ma Mokrin Szerbiában)⁹³ időnként osztottak kenyeret a szegény ínségeseknek, de ezen alkalmaknál nagyrészt a helyi elöljáróság rokonait részesítették előnyben, akik kevésbé szorultak rá erre. A lakosok között ezt megelőzően egyáltalán nem osztottak szét vetőgabonát, a községi hombárban (gabonarakár) tárolták azt. Ebből a gabonából néhány nappal a jelentés születése előtt

87 Lelkes 2011: 685.

88 Százaz úrmérték, 1 pozsonyi mérő 1813–1874 között 62,08 l-t, illetve 46,56 kg-ot tett ki. Bogdán 1991: 344.

89 ÖStA HHStA IB BM 11 495/1863. (1863. december 13.), 11 495/1863. (1863. december 19., átiratfogalmazvány). Feltehetőleg tisztújítás történt, mivel az egyes hivatalnokok a korabeli tisztí névtár szerint más tisztséget töltöttek be. Vö. Tisztí névtár 1863: 124–125.

90 ÖStA HHStA IB BM 7245/1864. (1864. július 1.).

91 Lelkes 2011: 99.

92 ÖStA HHStA IB BM 11 495/1863. (1863. december 13.), 11 495/1863. (1863. december 19., átiratfogalmazvány).

93 Lelkes 2011: 461.

30 mérőt eltulajdonítottak, noha a hombárnál éjjel-nappal őrség állomásozott. Egyesek azt hangoztatták, hogy a lopás a bíró egyetértésével történt, minthogy „*effële visszásságok [Unzukömmlichkeiten] csak a nagykikindai kerületben szoktak előfordulni, mert e kerület hivatalnokai – a királyi biztos kivételével, aki jóllehet állítólag becsületes férfiú, de a jelenlegi viszonyokhoz nem nőtt föl – részint nem becsületesek, részint késlekedők*”.⁹⁴

Pálffy helytartó 1864 áprilisában közölte Mecséry rendőrminiszterrel a Franyova és Mokrin esetében végzett vizsgálat kimenetelét. A községekbe kiküldött biztos (aki talán azonos Euthym Mihailoviccsal?), sűrű egyéb feladatai miatt, részletes beszámolóval nem tudott szolgálni, csak a kivizsgálás eredményét jelentette: nevezetesen valóban előfordultak hűtlen kezeléssel járó esetek, így a szükséges intézkedéseket megtette, a büntetőjogi eljárást megindította.⁹⁵

A bánási határőrvidéken szintén a vetőgabona kiosztásánál jelentkeztek problémák a rendőrségi források szerint. Mecséry rendőrminiszter – a hozzá beérkező bizalmas információk alapján – novemberben arról értesítette Leisert, hogy a határőrvidéki lakosok között Pancsován (ma Pančevo Szerbiában)⁹⁶ kiosztott vetőmag minőségét illetően keserű panaszok érkeztek hozzá. A vetőgabona kiosztása előtt elvégezték a szokásos intézkedéseket: az ezredparancsnok szakértői bizottságot hívott össze, amely a gabona felső rétegeit megtekintette, és annak minőségéről meggyőződött. A gabona tényleges kiosztására azonban már nem az említett szakértői bizottság felügyelete alatt, illetve a minőség és a helyes mérce ellenőrzésével került sor, ennek következtében a kiosztás során a felső, jó rétegek alól a vetéshez nem megfelelő, megrágott magok kerültek elő. A bizottság mulasztása folytán eképpen megrövidített lakosok arra kényszerültek, hogy jobb vetőmagot vásároljanak, és ezáltal adósságba verjék magukat. Az általános elkeseredést tetézte, hogy a hadügyminisztériumban a határőrvidéki ügyek referense Schroth ezredes volt, akinél az esetleges panasztétel nem kecsegtetett sok sikerrel. Ennek oka is kiderült valamelyest a fogalmazványból, de ezt a részt később áthúzták: az ezredes engedélyezte a vetőmagok szállítását (a Creditanstalt számára?), így őt is terhelhette felelősség ez ügyben.⁹⁷

Pancsovára vonatkozóan a nyomozás alábbi részleteire derült fény: katonákból álló bizottság végezte a gabona vizsgálatát, amelynek munkája ugyan hagyott kívánnivalót maga után, ennek ellenére a határőrvidéki lakosok alig mertek panaszt tenni, mert hozzászoktak a fegyelemhez, és tartottak a tisztjeiktől.⁹⁸

94 ÖStA HHStA IB BM 11 495/1863. (1863. december 13.), 11 495/1863. (1863. december 19., átiratfogalmazvány).

95 ÖStA HHStA IB BM 3767/1864. (1864. április 6.).

96 Lelkes 2011: 532.

97 Vö. ÖStA HHStA IB BM 10 676/1863. (1863. november 27., fogalmazvány), 11 569/1863. (1864. január 4., átiratfogalmazvány).

98 ÖStA HHStA IB BM 11 569/1863. (1863. december 16.).

Temesmiklós (Nikolintz; ma Nikolinci Szerbiában), Homokszil (Ulma; ma Uljma Szerbiában), Nagykárolyfalva (Carlsdorf; ma Banatski Karlovac Szerbiában) és Alibunár (Alibunar; ma Alibunar Szerbiában) településeken⁹⁹ a kiosztott gabona mennyiségét és minőségét sérelmező panaszokról számolt be Leiser a rendőrminiszternek 1863. decemberében. A hírek szerint e helységekben házanként (különbség nélkül) csupán három mérő kétszerest¹⁰⁰ osztottak ki, amely öreg volt és részben összeszáradt, tehát vetésre alkalmatlan. Így számos lakos arra kényszerült, hogy jelentős áldozatok árán maga szerezze be a vetéshez szükséges gabonát. Az első három településről a lakosok alkalmanként Báziásra (Bazias; ma Bazias Romániában) mentek gabonáért, mivel az ottani lakosok számára kiosztott búzát szépnek és tisztának tartották. Több közeli településen, így Petre (Petrovoselo; ma Vladimirovac Szerbiában), Pancsova, Cserépalja (Zrepaja; ma Crepaja Szerbiában), Kovasincz (ma Antalfalvával azonos), Antalfalva (ma Kovačica Szerbiában) és Újözora (Uzdin; ma Uzdin Szerbiában) helységekben egy házra két mérő kétszeres és egy mérő kukorica jutott, amivel többnyire elégedettek voltak a lakosok, csak itt-ott volt észlelhető rosszkedv; ugyanakkor egyedül Révaújfaluban (Neudorf; ma Banatsko Novo Selo Szerbiában) lehetett jó és szép búzát kapni.¹⁰¹

Mecséry 1864. januárjában jelentette a feljebb vázolt eseteket a hadügyminiszter-helyettesnek. A hadügyminisztérium, a cs. k. tartományi főhadtest-parancsnokság értesüléseire alapozva, márciusban jelentette a rendőrminisztériumnak, hogy a Bánságban a vetőgabona kiosztása során történt visszaesések vádja teljesen alaptalan.¹⁰²

1863. őszén 40 felfegyverzett határőrvidéki lakos rablótámadást intézett a Damaskin család földesurasága alá tartozó Hajdúcica (Haidicziza) uradalom ellen. A rablótámadás állítólag a keviszölői (Szeleus; ma Seleuš Szerbiában)¹⁰³ ortodox pap, Ottonaga fiának vezetésével és a pap formális áldásával történt.¹⁰⁴ Noha számos irat foglalkozott ezzel az incidenssel, a tettegességet tekintve mégis egyedi esetként fordult elő az iratanyagban, ezért részletezésétől eltekintünk.

Úgy tűnik azonban, a rendőrminisztériumba nem jutottak el a valós incidensekről szóló hírek, holott a közrend sérült a népzendülések során. Békéscsabán a tisztújítás bujtogatással járt együtt, melynek szervezőit elfogták és a gyulai börtönbe zárták, majd a nagyváradi katonai törvényszék elé állították

99. Lelkes 2011: 78, 301, 478, 668.

100. A búza és a rozs egyenlő arányú vagy 1:2 arányú keveréke.

101. Vö. ÖStA HHStA IB BM 11 569/1863. (1863. december 16.), 11 569/1863. (1864. január 4., átiratfogalmazvány). A települések azonosításához lásd: Lelkes 2011: 97, 124, 178, 543, 577, 698.

102. ÖStA HHStA IB BM 11 569/1863. (1864. január 4., átiratfogalmazvány), 3352/1864. (1864. március 25.).

103. Lelkes 2011: 350.

104. Vö. ÖStA HHStA IB BM 10 676/1863. (1863. november 27., fogalmazvány), 11 495/1863. (1863. december 13.), 11 569/1863. (1863. december 16.), 11 569/1863. (1864. január 4., átiratfogalmazvány), 3352/1864. (1864. március 25.).

őket, végül az uralkodó megkegyelmezett nekik. Orosházán előbb 200 ínséges követelt kenyeret a szolgabírótól, utóbb a községházán napszámosok vonták kérdőre a bírót az idegen (nem helyi) közmunkások jelenléte miatt. A további népzendüléseknek az vetett gátat, hogy Orosházára vezényelték a csabai csendőröket, valamint egy század gyalogkatonát szállásoltak be, ami egyúttal a közrend helyreállítását eredményezte.¹⁰⁵

A rendőrminiszternek megvolt a véleménye a Torontál megyében (nagykikindai kerületben) és a bánsági határörvidéken történt visszaélésekről, és ezt egyaránt fontosnak tartotta előbb Pálffy helytartóval, majd a hadügyminiszter-helyettessel is megosztani. A két szövegrész tartalmában nagyon hasonlít, a Pálffynak szólót idézzük: „[...] a vetőmagok kiosztásánál [...] itt-ott visszaélések [Mißbräuche] fordultak elő, amelyek tökéletesen alkalmasak voltak a szóban forgó segélyintézkedések becsének csökkentésére, és a megajándékozottak szívében, a kormányzat iránti hála helyett, rosszkedvet és haragot kelthetnek. Ezért sajnálatosnak tűnt, hogy a gabonakiosztással közvetlenül megbízott, alárendelt hatóságok kevésbé egyenes ügykezeléssel közvetítették a kormányzat jóakaró szándékát”.¹⁰⁶ Mecséry láthatólag jobban hitt a rendőri hatóságok hírforrásainak, mint a hatósági vizsgálatoknak.

Oroszlámoson (Torontál megye; ma Banatsko Aranđelovo Szerbiában)¹⁰⁷ a rendőri hatóságokhoz érkezett beszámolók arról tanúskodtak, hogy 1863 késő őszen borzasztó éhínség volt, mi több, a kereseti lehetőségek is elfogytak, így a családfők idegenben kerestek megélhetést.¹⁰⁸ Halálesetek is történtek, egy zsidó nő halálát például vélhetően az okozta, hogy öt napon keresztül semmit sem evett. A szolgabíró vizsgálatot kezdeményezett az ügyben: noha az elhunyt szomszédjai megerősítették az éhhalál hírért, a szolgabíró mégis azt jelentette a főhatóságnak, hogy a nő gutaütésben hunyt el. Erről informálta ugyanis a közismerten iszákos (!) helyi tanító, egyébiránt a jegyző barátja, aki állítólag halottkémként működött, noha sosem látta az illetőt. A szolgabíró egyúttal a haláleset kivizsgálásának szándékos elmulasztásával vádolta meg a helyi jegyzőt. (Az eset további részleteit, így a szolgabíró motivációt nem ismerjük.)¹⁰⁹

Az oroszlámosi jegyző feltételezett rendellenes és önkényes viselkedéséről más információk is érkeztek Bécsbe. A helyi lakosok, érzékelve a válsághelyzetet, köl-

105 A békéscsabai és orosházi népzendülésekről részletesen: Boa 2012a: 182–185. Az említetteken kívül népzendülésekre került sor Magyar- és Ópécskán, ahol 300 fős, napszámosokból álló tömeg követelt kenyeret vagy munkát. Szerbcsernyán pedig a kevés gabonasegély miatt haragra gerjelt lakosok fegyverrel bántalmazták a községi előljárókat. Vö. MNL OL D 189. Acclusa, No. 11/1863. 9921/1863. (1863. június 17.); Sashegyi (szerk.) 1959: 439.

106 Vö. ÖStA HHStA IB BM 11 495/1863. (1863. december 19., átiratfoglalmazvány), 11 569/1863. (1864. január 4., átiratfoglalmazvány).

107 Lelkes 2011: 518–519.

108 Vö. ÖStA HHStA IB BM 10 597/1863. (1863. november 13.), 11 622/1863. (1863. december 13.); MNL OL D 185. 1569/1863. (1863. december 13.).

109 MNL OL D 185. 1436/1863. (1863. november [13.]).

csön felvételét fontolgatták. E célból a környéken tizenhárom község küldöttséget tervezett az uralkodóhoz meneszteni Bécsbe, a helyi magyar hivatalnokok azonban ezt megtiltották. Az említett községek ezért postai úton szándékoztak az uralkodóhoz fordulni: 57 ezer o. é. Ft jelzálogkölcsönt kértek, amelynek fedezetéül 2066 hold¹¹⁰ földet (260 ezer o. é. Ft értékben) ajánlottak fel. A folyamodvány elkészítéséhez utasították a jegyzőt, hogy készítsen kimutatást a szükséges pénzüsszegekről és az ezek fedezetéül szolgáló földbirtok nagyságáról. A jegyző azonban ezt nem akarta megtenni, amíg egyesek – különböző jogcímenek – 2–6 o. é. Ft-nyi illetéket le nem rónak neki. A lakosok ezért élmük eladása árán voltak kénytelenek eleget tenni a zsaroló jegyzőnek. Arra is fény derült, hogy (többek között) a jegyző is akadályozta a kölcsönügyben Bécsbe készülő küldöttséget, meglehet amiatt aggódva, hogy ezáltal kiderülhetnek az általa elkövetett zsarolások.¹¹¹

A kivizsgálás megkezdése után a jegyző, feltehetően a hatósági eljárástól tartva, gyakran tartózkodott távol otthonától. A vizsgálat eredményét nem ismerjük, a helytartótanács ez ügyben tett esetleges intézkedéseiről (véltetően utoljára) 1864 februárjában érdeklődött a kancellária.¹¹²

Franz Bolzano, az aradi rendőrbiztoság vezetője 1863 novemberében informálta a helytartótanácsot az aradi (ma Arad Romániában)¹¹³ éhínségről, amelyet részlegesnek vélt (!), továbbá az éhínség miatt bekövetkezett, feltételezett halálosetekről.¹¹⁴ A tél folyamán egyre rosszabbá vált a helyzet a városban, januárban például napszámosok erőszakkal vették el egy árus kenyér- és zsemlekészletét, az ügyben a helytartótanács vizsgálatot indított.¹¹⁵ 1864 februárjában pedig névtelen magánlevél érkezett a rendőrminiszterhez, amely az éhínség következtében Aradon előállt helyzetről számolt be. A feltehetőleg helybeli vagy a helyi viszonyokat jól ismerő szerző felsorolta a közvélemény előtt is ismert hatósági intézkedéseket (a folyósított kölcsönöket, jótékonyági eseményeket stb.), majd szemléltette a másik oldalt, mindazt, amit tapasztalni vélt: *„És mi történik itt? A rendelkezésre álló gabona vándorol, anélkül, hogy a parasztnak kiosztanák, egyenesen a pályaudvarról nagyobb részben a spekulánsokhoz, vagy otthagyják, mert senkinek nincs rá szüksége. Az ínségbizottmány legfőbb tagjaira és azok hozzátartozóira gondol, az ügykezelése oly konfúz, oly kevés bizalmat ébresztve, hogy gyakran egy és ugyanazon napon efféle bizottmányokat – kell kreálni. De hát efféle lejárás az aradi [lakos]t nem zavarja, és*

110 Földmérték, 1 hold Torontál megyében a 19. században 1,5–2 pozsonyi mérőnek felelt meg. Bogdán 1990: 313.

111 Vö. ÖStA HStA IB BM 10 597/1863. (1863. november 13.), 11 622/1863. (1863. december 13.); MNL OL D 185. 1436/1863. (1863. november [13.]).

112 Vö. ÖStA HStA IB BM 11 622/1863. (1863. december 13.); MNL OL D 185. 1569/1863. (1863. december 13.), 164/1864. (1864. február 6.).

113 Lelkes 2011: 99.

114 ÖStA HStA IB BM 11 054/1863. (1863. november 19.), 11 054/1863. (1863. november 28.); Deák 2015: 110.

115 Sashegyi (szerk.) 1959: 423–424.

már olyan jelenségekhez hozzászokott: ha itt egy bukottat [Cridatar] a csődtömeggondnok [Massecurator] helyettesének neveznek ki,¹¹⁶ éppúgy kevés feltűnést kelt, mint amikor egy jótékonyági bizottmány a bizottmányi bálon 500 Ft-ot kiad pezsgőre...¹¹⁷ (A pénzügyek hűtlen kezelésének külön tanulmányt lehetne szentelni az ínségi közmunkákat finanszírozó vállalkozók nyereségének szemléltetésén keresztül.)¹¹⁸

Spekulációs vádak az izraelita gabonakereskedők ellen

A rendőri hatóságok jelentéseiben a spekuláló izraelita gabonakereskedő toposza is megjelent, ami az adott közegben így (is) interpretálható: a gazdasági versenyen alapuló, egyéni haszonszerzést célzó felfogás, amelyet a gyakorlatban a gabonakereskedő is követett, ellentétben állt az államkormányzás elméleti alapjaival, így a *Polizewissenschaft* fogalmával, amely az állam „atyai gondoskodását”, az alattvalók vagyonának a közös jólét érdekében történő gyarapítását vallotta.¹¹⁹

A pozsonyi rendőrigazgató júniusi jelentésében leírta egy kölni gabonakereskedő történetét, aki ide-oda utazgatott az országban, hogy a termőföldek állapotáról maga győződjék meg, miután ellentmondásos információkat kapott. Míg egy itteni biztostól arról értesült, hogy kielégítő termés jósolható, Grünwald bécsi gabonakereskedő ellenben azt közölte vele levélben, hogy a várható rossz termés miatt jelentős áremelkedéstől lehet tartani. Grünwald egyébiránt 17 ezer mérő¹²⁰ árpakészletet halmozott föl egy későbbi kedvező üzlet reményében.¹²¹

A nagyváradai rendőrigazgató úgy nyilatkozott, hogy ínségtől vagy az élelmiszerek drágulásától nem kell tartani, ha az élelmiszerárak nem lesznek mesterségesen fölsrófolva. Ugyanakkor ismertetett egy esetet, amely állítólag a debreceni piacon történt: több izraelita spekuláció céljából búzakészletet vásárolt, és helyben, emelt áron értékesíteni kezdte azt, de kevés vevőt találtak.¹²²

Prenninger és Cihlarz feljegyezték a búza piaci árát Debrecenben, illetve Sopronban.¹²³ Ezeket az adatokat kiegészítettük a rendelkezésre álló pesti és szentesi búzaárakkal,¹²⁴ és az alábbi grafikont készítettük, amelyen – igazodva a hetipiacok

116 Az 1840. évi XXII. törvény értelmében a csődeljárás bíróság útján történt. A bíróság által kijelölt csődperügylő a csődtömeg jogi képviselője volt, míg a csődtömeggondnok tisztán a vagyon kezelésével összefüggő feladatokat végezte. Halmos 2012: 543.

117 ÖStA HHStA IB BM 1872/1864. (1864. február 22.). A pezsgőre elköltött 500 Ft-nyi összeg egy jól fizetett (kb. havi 100 Ft-ot kereső) bécsi központi levelező csaknem fél éves honorárium volt akkoriban. Vö. Deák 2015: 356.

118 Vö. Pogány 1966: 26–28.

119 Vö. Madarász 2002: 842–843.

120 Száraz úrmérték, 1 bécsi mérő 1756–1971 között 61,486 l-t, illetve 46,11 kg-ot tett ki. Bogdán 1991: 330.

121 ÖStA HHStA IB BM 5825/1863. (1863. június 24.).

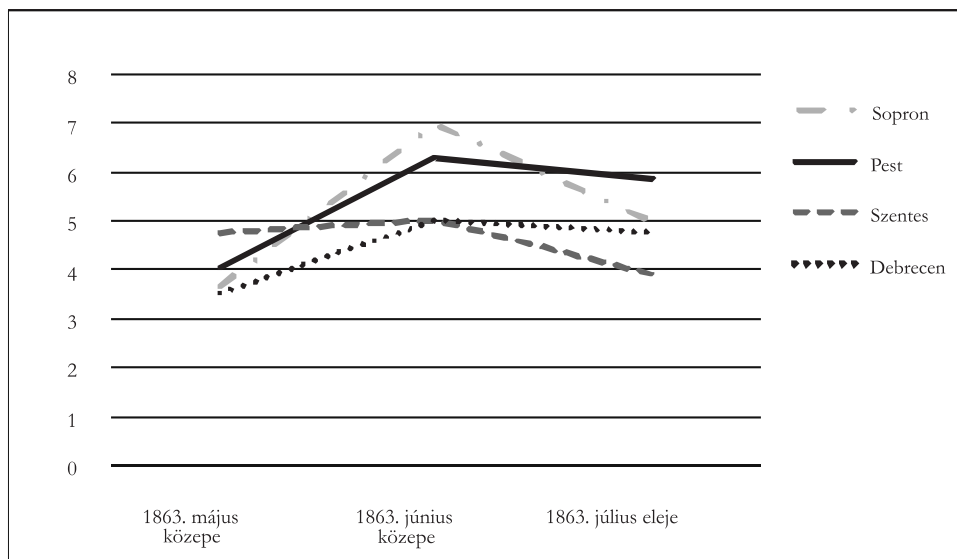
122 ÖStA HHStA IB BM 6146/1863. (1863. július 1.).

123 ÖStA HHStA IB BM 5932/1863. (1863. június 26.), 6146/1863. (1863. július 1.).

124 Vö. Kőrösi 1873: 38; Ecséri 1906: 510. Szentes esetén csak a havi piaci átlagár ismert.

időpontjához – 1863 kora nyarán, három időpontban szemléltetjük a búza piaci átlagárát (pozsonyi mérőjét o. é. Ft-ban megadva):¹²⁵

I. ábra. A búza piaci átlagára

A grafikonról leolvasható, hogy május közepétől június közepéig erőteljes emelkedés következett be a búzaárakban, Szentest kivéve, ahol ugyan szintén emelkedtek az árak, de csak alig észlelhető mértékben. Ezt követően, június közepétől július elejéig egy változó mértékű visszaesés látható. Cihlarz hirtelen hausse-mozgásoknak (*rapide Haussebewegungen*) nevezte a búza (és más gabonafélék) árában beállt változást, és a várható rossz termésen, drágaságon alapuló gazdasági spekulációt (*Spekulationsfieber*) sejtett a háttérben.¹²⁶ Ebből kifolyólag megvizsgáltuk a búza piaci átlagárát a pesti piacon, hosszabb időtartamban (1860–1866 között), több hónapon keresztül (áprilistól augusztusig).¹²⁷ Az elemzés eredményeként az 1863-as búzaárak kirajzolódó görbéje – a többi év görbéjéhez viszonyítva – június eleje és közepe között valamivel jelentősebb emelkedést mutatott. A két júniusi időpont között átlagosan 0,5 o. é. Ft volt a differencia (ennyivel emelkedett a búza ára a hónap közepéig),¹²⁸ 1863-ban 1,61 o. é. Ft-ot tett ki a különbség. Nem tartjuk kizártnak tehát, hogy lehetett valamiféle spekuláció, de az nagyon rövid ideig tartott, ugyanis június közepétől augusztus közepéig az 1863-as év görbéje követte a többi év görbéjét, nem észleltünk számottevő eltérést az ármozgásban. Sokkal

125 Sopron esetében a július eleji búzaár helyett a június 26-i hetipiaci árat vettük figyelembe. A debreceni piaci áraknál Prenninger a legmagasabb és legalacsonyabb árat közölte, a grafikonon az átlagárát tüntettük föl.

126 ÖStA HHStA IB BM 5932/1863. (1863. június 26.).

127 Kőrösi 1873: 37–38.

128 Jó termésű években ez rendszerint fordítva történt, június közepére-végére leestek az árak.

inkább valószínű azonban, hogy a június–júliusi búzaárak a gabonafélék szezonális ármozgását követték, vagyis betakarítás előtt megemelkedett a búza ára, majd aratás után leesett.¹²⁹

A temesvári rendőrigazgató augusztusban ismét beszámolt a rendőrminiszternek a körzetében tapasztalt válságjelenségekről és a válság elhárítása érdekében tett intézkedésekről, továbbá egy Temes megyei incidensről. Az ínség hatására két község, jegyzői útján, segélyért folyamodott Papházy Miklós első alispánnál,¹³⁰ aki azonban állítólag ezekkel a szavakkal, nyersen elbocsátotta őket: „*Vegyetek ott, ahol valamiféle van, és üssétek agyon a zsidókat!*”¹³¹ Leiser hozzátette, az állítás valódiságáért nem kezeskedhet, mert senki sem akarta kitenni magát Papházy bosszújának, mindenesetre folytatta a nyomozást az ügyben. Úgy tűnik tehát, hogy az első alispán az izraelitákra bűnbakként tekinthetett.¹³²

A rendőrminiszter szeptemberben arról érdeklődött, hogy Leiser talált-e időközben bizonyítékot a megvádolt Papházy ellen.¹³³ Nem sokkal később megérkezett Leiser jelentése, amelyből fény derült a részletekre: az eset augusztus 5-én vagy 6-án történt, amikor Németszentpéter község (ma Sânpetru German Romániában)¹³⁴ küldöttsége, élén Kalmár Antal jegyzővel, a községben élők nyomorúságára hivatkozva a vármegyéhez folyamodott segélyért. E kérésre válaszolva hangzott el állítólag Papházy ominózus nyilatkozata, amelyet Kalmár jegyző A Hét Választófejedelemhez címzett helyi fogadóban, bizalmas körben beszélt el. Az eset feltűnést keltő kivizsgálására a rendőrminiszteren kívül a helytartótanács is felszólította a rendőrigazgatót.¹³⁵

Mecséry rendőrminiszter, a Leiserrel folytatott levelezéssel párhuzamosan, augusztus folyamán gróf Forgách Antal főkancellárnál is tudakozódott arról, miként lehetne enyhíteni a Temesvárott és környékén pusztító éhínséget, továbbá valószínűleg informálta Forgáchot a Papházy-ügyről is.¹³⁶ A kancellár Nostitz grófnőtől (és egy névtelen feljelentésből) is értesült a Papházy alispánnal és a Csiki Lajos főszolgabíróval kapcsolatos, feltételezett panaszokról (Csikit bízta meg Mihailovits Miklós főispáni helytartó az eset kivizsgálásával).¹³⁷ A Mecsérynek szóló szeptemberi jelentésében a kancellár hihetetlennek tartotta a bujtogatás vádját Papházyval szemben, jóllehet kételyét nem tudta tényekkel alátámasztani. Ezenfelül, ugyan

129 Vö. Dányi 2007: 60–61, 68–69.

130 Tiszti névtár 1863: 118.

131 „*Nehmt dort, wo Etwas ist und schlagt die Juden tod!*”

132 ÖStA HHSa IB BM 7613/1863. (1863. augusztus 10.).

133 ÖStA HHSa IB BM 8397/1863. (1863. szeptember 11., fogalmazvány).

134 Lelkes 2011: 497.

135 Vö. ÖStA HHSa IB BM 8827/1863. (1863. szeptember 21.); MNL OL D 185. 1181/1863. (1863. szeptember 26.). A kijelentésnek több változata ismert, itt: „*Nehmet dort, wo ihr Etwas findet und schlagt die Juden tod!*”

136 ÖStA HHSa IB BM 7613/1863. (1863. augusztus 19., átiratfogalmazvány).

137 Vö. MNL OL D 185. 1083/1863. (1863. szeptember 6.), 1122/1863. (1863. szeptember 18.); ÖStA HHSa IB BM ad 11 434/1863. (1863. november 21.); Tiszti névtár 1863: 118–119.

országos viszonylatban, de részletezte a válságkezelés (főként kormányzati) módzatait.¹³⁸ A rendőrminiszter kérdésére, amely a Temesvár és környékbeli válságkezelésre vonatkozott, aligha válaszolhatott érdemben a kancellár szeptember elején, mivel konkrét intézkedésekre jórészt a téli hónapokban került sor.¹³⁹ Mecséry később tájékoztatta Forgáchot a megvádolt Papházy esetéről, mellékelve Leiser jelentését.¹⁴⁰

A Papházy-ügy végére 1863 decemberében került pont. A helytartó által megindított nyomozás arra az eredményre jutott, hogy a Papházy elleni vád teljesen alaptalan és valótlan, mivel Kalmár már egy éve nem érintkezett az első alispánnal, így Papházy állítólagos kijelentését, amelyet a jelenlétében tett, sem mesélhette A Hét Választófejedelemhez címzett fogadóban. Ráadásul a jegyzőnek arról sem volt tudomása, hogy a községi elöljáróság tárgyalt volna az első alispánnal ínségi ügyben. S mivel a jegyzőn kívül mást nem tudtak kihallgatni, így a főispáni helytartó beszüntette a nyomozást az ügyben.¹⁴¹

További kérdéseket vet föl persze, hogy akkor kitől származhatott a vád, és mi volt a célja az illetőnek azzal, hogy az első alispán szájába adja az izraelitákat bűnbaknak tekintő, lázító kijelentést, s annak terjesztésével egy községi jegyzőt vádoljon. Nem tudjuk, valamiféle helyi hatalmi játszma állhatott-e a háttérben, vagy a válságkezelés során bekövetkezett konfliktus, esetleg Papházy „rettegett” (*sehr gefürchtet*) személyisége generálta a vádat.¹⁴²

Torontál megyében, az őszihez hasonlóan, a tavaszi vetőmagsegély kiosztása sem folyt zökkenőmentesen. Legalábbis a temesvári rendőrigazgató – Ehrenhaft közlése nyomán – erről informálta a rendőrminisztert 1864 márciusában. A tavaszi vetés céljára szánt vetőmagoknak április elején kellett az elosztóállomásokra megérkezniük, de ez az időpont az ottani éghajlati viszonyokhoz mérve a zabvetéshez túl későre esik, ezért néhány község már jelezte a vármegyénél, hogy lemondani kényszerül erről a segélyről. Mecséry a vetőmagsegély ügyéről beszámolt a kancelláriának, kiegészítve azzal a kérdésfelvetéssel, vajon az izraelitáknak lehet-e valamiféle szerepe a dologban.¹⁴³

A kassai rendőrigazgató 1864 májusában jelentette a rendőrminiszternek a Kassán (ma Košice Szlovákiában)¹⁴⁴ elterjedt híresztelést: Abaúj megye három te-

138 ÖStA HHStA IB BM 8397/1863. (1863. szeptember 5.).

139 Vö. Lay 2001: 154–155.

140 Vö. ÖStA HHStA IB BM 8827/1863. (1863. szeptember 26., átiratfogalmazvány); MNL OL D 185. 1181/1863. (1863. szeptember 26.).

141 Vö. ÖStA HHStA IB BM ad 11 434/1863. (1863. november 21.), ad 11 434/1863. (1863. november 26.), ad 11 434/1863. (1863. november 30.), 11 434/1863. (1863. december 12.); MNL OL D 185. 1464/1863. (1863. november 30.), 1464/1863. (1863. december 10.).

142 Vö. ÖStA HHStA IB BM 8827/1863. (1863. szeptember 21.).

143 ÖStA HHStA IB BM 3125/1864. (1864. március 22.), 3125/1864. (1864. március 28., átiratfogalmazvány).

144 Lelkes 2011: 338.

hetős földbirtokos nemesszaládja, a szikszói székhelyű megyei központi ínségbizottmány útján, az ínségeseknek szánt kincstári vetőgabonából részesült.¹⁴⁵ A Dörner és a Patay család 100–100 mérő, a Bárczay család 200 mérő vetőgabonát kapott, az ínségeseknek megszabott kedvező feltételekkel.¹⁴⁶ (Marx egyedül a Bárczay család sarját, Bárczay Ferencet nevezte meg külön.¹⁴⁷)

Marx azt állította, az esetről két héttel korábban egy meg nem nevezett férfitől értesült, majd a részletek föltárása céljából mozgósította információs hálózatát. Először Láczy József főispáni helytartónál érdeklődött, aki jelentette neki, hogy a gabonát a földbirtokosoknak a helytartótanács engedélyével adták át. Láczy azt is megjegyezte, hogy kíváncsi volna, ha más földbirtokosok is vennének át gabonát, ugyanis sok maradt raktáron, mert az ínségesek nem jelentkeztek érte.¹⁴⁸

A vizsgálat során a rendőrigazgató ráakadt egy helytartótanácsi rendeletre, amelyet a kassai ínségbizottmány márciusban kapott. Ebben felszólították azokat a földbirtokosokat, akiknek 100 holdnál¹⁴⁹ kisebb birtoka volt, hogy vegyenek át az ínségeseknek szánt gabonából a nyári vetéshez szükséges vetőmagokat (árpa, zab, kukorica), melyekért majd az aratást követően kell fizetniük. Ezek ára azonban túl magasnak tűnt, kevesen jelentkeztek, ezért később kiterjesztették a rendeletet a 100 hold fölötti földbirtokok tulajdonosaira is, így jutottak az említett családok vetőgabonához. Értesülései szerint mindegyikük 60 mérőt kapott a felsőcécsei albizottmánytól (ma Hernádcéce),¹⁵⁰ a főispáni helytartó és a központi ínségbizottmány jóváhagyásával.¹⁵¹

Marx közölte a tudomására jutottakat Breinlstein Curter Józseffel, a cs. k. kassai országos pénzügy-igazgatósági osztály igazgatójával.¹⁵² Curter megosztotta vele azt a meglepő információt, amelyet a királyhalmeci adóhivataltól (Zemplén megye) kapott: eszerint az ínségesek számára 50 ezer o. é. Ft értékű kölcsönt állapítottak meg, de mind ez ideig senki sem jelentkezett a pénzért.¹⁵³

145 Abaúj megye 1864. május 24-i tiszti ülési jegyzőkönyvében nem találtuk nyomát az esetnek. Vö. MNL BAZML IV. 251. Jegyzőkönyv, 2. köt. (1864).

146 ÖStA HHHStA IB BM 4715/1864. (1864. május 2.). Az említett családok közül a Patayaknak Cekeházán volt kastélyuk, míg a Bárczay család három kastélyt tartott fenn Bárcán. Sziklay–Borovszky (szerk.) 1896: 291–292.

147 A Bárczay család a nemességen belül a vagyonosabb felső-középső réteghez tartozott. Az említett Bárczay Ferenc (1787–1874) ügyvédi diplomát szerzett, majd ígéretesnek tűnő katonai, később közeleti pályája (1836-ban Abaúj vármegye országgyűlési követe) egy betegség miatt kettőtört, így visszatérni kényszerült Perére, ahol gazdálkodni kezdett. Ismertsége az utókor előtt onnan ered, hogy Ferenc őrizte és rendezte a családi archívumot, amelynek anyagából 1848–1849-ben megírta a család genealógiáját. Viczián 2006: 141–142, 144–145, 147.

148 ÖStA HHHStA IB BM 4715/1864. (1864. május 2.).

149 Földmérték, 1 hold Abaúj megyében a 17–19. században 2 pozsonyi mérőnek felelt meg. Bogdán 1990: 311.

150 Lelkes 2011: 232.

151 ÖStA HHHStA IB BM 4715/1864. (1864. május 2.).

152 Tiszti névtár 1863: 253.

153 ÖStA HHHStA IB BM 4715/1864. (1864. május 2.).

Gölis ezredes, a Kassán állomásozó Schmerling-gyalogezred egyik magas rangú tisztje érdekes információkkal szolgált Marx számára arról, vajon miért nem igénylik az ínségesek a gabonasegélyt. Az ezredes információi Kerndl ny. cs. k. pénztári ellenőrtől, gecsei (Gecze; ma Hernádgecse, Geča Szlovákiában), koksó-mindszenti (Mindszent; ma Kassamindszent, Všechnvátých Szlovákiában) és bernátfalvai (ma Bernátovce Szlovákiában) haszonbérletől származtak.¹⁵⁴ Kerndl azt feltételezte, hogy a környező falvakban számos paraszt szenved az ínségtől, de bizonytalanok a vetés miatt, hiszen az ínségi gabona ily kedvező feltételekkel való átadása számukra igazi jótett volna. Azonban *„ezeket a parasztokat – nem mondták, hogy kik – meggyőzték arról, hogy a gabonát a kormányzattól csak kemény feltételekkel kaphatják meg, és annak visszafizetése éppen olyan keményen kerülne behajtásra, így aztán a parasztok eldöntötték, efféle gabonáért nem jelentkeznek.”* Marx tájékoztatta minderről Curtert, aki vállalta, hogy közegein keresztül utánanéz a dolgoknak.¹⁵⁵

Ezenfelül Marx egy Szepes megyei férfitől arról értesült, hogy tíz ottani községben, ahol rossz termés következett be, illetve más, nem ínséges településeken (például Lőcsén és Késmárkon) 10 ezer mérő gabonát osztottak szét. Marxot ez abban a hitében erősítette meg, hogy az ínség folytán a tényleges szükséglet biztosítása helyett túlzások történnek. A túlzások mögött agitációt sejtett, amely arra irányul, hogy kizárja a kincstári gabonasegélyből a rászoruló parasztokat.¹⁵⁶

A rendőrigazgató felterjesztésére Mecséry május 8-án válaszolt. A rendőrniszter más forrásból is értesült a leírtakról, és kitarthat azon álláspontja mellett, hogy az izraeliták által előidézett visszaélési eseteket kell keresni, utasítva Marxot, hogy erre vonatkozóan lehetőleg száz „speciális politikai nyomot” találjon, és jelentse azokat.¹⁵⁷

Marx folytatta tehát a vizsgálatot, és a Kassa környéki konfidensektől arról értesült, hogy jóllehet a parasztokat a kormányzat felvilágosította a vetőgabona-kölcsönről, de agitációnak nincs nyoma. Ezután Kerndlhez fordult, aki viszont úgy vélte, spekuláció céljából az izraeliták keze van a dologban, mivel túl akarnak adni gabonájukon. A parasztok nem tudtak a kincstári gabonáról, arról csak később, véletlenül értesültek, majd jelentkezni akartak érte, de szándékuktól elállva a szükséges gabonát (kedvezőtlen feltételekkel) az izraelitáktól vásárolták meg. Kerndl e mögött intrikát gyanított, amely a kincstári gabona megvásárlásától való elijesztés érdekében történik. Marx ezzel sem érte be, ezért Kerndl megfogadta, tovább nyomoz a parasztok között, és levélben értesíti.¹⁵⁸

154 Abaúj megye kassai járásának aprófalvai. Vö. Helynévtár 1863: 11; Sziklay–Borovszky (szerk.) 1896: 281.

A települések azonosításához lásd: Lelkes 2011: 135, 295, 338.

155 ÖStA HHSStA IB BM 4715/1864. (1864. május 2.).

156 ÖStA HHSStA IB BM 4715/1864. (1864. május 2.).

157 ÖStA HHSStA IB BM 4715/1864. (1864. május 8., válaszlevél-fogalmazvány).

158 ÖStA HHSStA IB BM 5927/1864. (1864. június 2.).

Kerndl több okot is megnevezett válaszában: egyrészt a segélyről a parasztok későn, az elvégzett vetés után és csak felszínesen szereztek tudomást, ezenfelül csak zabot osztottak ki, azaz olyan gabonafélét, amiből itt keveset vetnek. A fő oknak viszont azt tartotta, hogy az említett aprófalvakban és az egész környéken sok izraelita telepedett le, akik *„részt ökonómiával foglalkoznak, és kölcsönökkel a parasztokat olyan függőségbe tudják hozni, hogy azok csak az izraeliták érdekének megfelelően cselekedhetnek”*.¹⁵⁹ (Mecséry felszólítására tehát Kerndl is az izraelitákat tette felelőssé, de konkrét esetet nem tudott említeni.)

A rendőrigazgató utoljára a koksó-mindszenti római katolikus plébánost, Lovassi Imrét¹⁶⁰ utasította, hogy plébániai körzetében kérdezzen ki minden bírót az ügyről. A plébános arra a konklúzióra jutott, hogy a kincstári gabona kiosztásáról a parasztokat nem értesítették kellő időben. A változatos indítékokat fölvonultató jelentés végül azzal zárult, hogy a parasztok nem megfelelő felvilágosítása – összekötve tudatlanságukkal és könnyű kihasználhatóságukkal – az oka annak, hogy *„a maradék ínségi gabona kiosztásának jótéteménye nem az ő, hanem a közelükben élő, jómódú földbirtokosok javát szolgálta”*.¹⁶¹

Összegzés

A korabeli diskurzus az 1863–1864. évi magyarországi aszályról és ínségről több fórumon folyt, és a kárenyhítésen kívül az aszály okait, hatásait és a prevenció lehetőségeit is magában foglalta. Jelen tanulmányban a diskurzus néhány kormányzat- és gazdaságtörténeti aspektusát kívántuk közelebbről megvilágítani. Ennek érdekében az államrendőrségi tevékenységet végző szervezeteknek – elsősorban a rendőriminisztériumnak és a magyarországi rendőrigazgatóknak – az élelmezési válságra adott reflexióit és reakcióit vizsgáltuk, tekintettel a 18. századi *Polizeywissenschaft*-fogalom hatására. 1863 kora nyarán a rendőrigazgatók Mecséry rendőrminiszter utasítására felmérték az igazgatásuk alá eső terület gazdasági helyzetét – ezzel foglalkoztunk a tanulmány első részében. A rendőrigazgatók egybehangzó véleménye volt, hogy a rossz termés és az (éh)ínség csak az ország egy részét érintette. A jelentésekből kirajzolódó terméskilátásokat a helytartótanácsi terméskimutatással hasonlítottuk össze. Ezt követően számba vettük a helyi hatóságok és a kormányzat részéről történt, illetve elvárt, válságkezelést célzó főbb intézkedéseket (az adókérdéssel, a gabonaszállítással, az ínségi közmunkákkal és a kölcsönökkel kapcsolatban), amelyekre a rendőrigazgatók is reflektáltak. Egyúttal igyekeztünk érzékeltetni, hogy a megfogalmazódó javaslatok közül több megvalósult.

159 ÖStA HHStA IB BM 5927/1864. (1864. június 2.).

160 Történeti névtár 1904: 133.

161 ÖStA HHStA IB BM 5927/1864. (1864. június 2.).

A tanulmány második felében a rendőrigazgatók azon feltételezéséből indulunk ki, hogy a válsággal gazdasági spekuláció és politikai agitáció járt együtt. Eből kifolyólag a rendőrigazgatók tudomására jutott állítólagos eseteket kíséreltük meg föltárni, amelyek a válságkezelés során, különösen a vetőgabona kiosztásánál történtek, többségében Torontál megyében (a nagykikindai kerületben) és a bán-sági határőrvidéken. Az egyes esetek (mulasztás, visszaélés, hűtlen kezelés, bujtogatás, spekuláció) valódisága azonban megkérdőjelezhető, ugyanis a hatósági vizsgálatok nem igazolták ezeket, a közigazgatási vezetők szinte minden esetben alaptalannak minősítették a vádakát. A feltételezett visszaélések felelőseit a rendőri hatóságok – a válsághoz, válságkezeléshez társítható toposzoknak megfelelően – a helyi hivatalnokok és az izraelita gabonakereskedők körében vélték megtalálni. Ugyanakkor sokatmondó az a tény, hogy megtörtént esetekről, például helyi népzendületekről nem érkeztek bizalmas értesülések a rendőrminisztériumba. Jóllehet a források az egyes szereplők (rendőrminisztérium, rendőrigazgatók, magyar közigazgatási hatóságok, hadügyminisztérium) közötti információszerzés és -továbbítás korabeli mechanizmusainak megismerésére alkalmat nyújtanak.

FORRÁSOK

- Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (ÖStA HHStA)
 Ministerium des Äußern, Informationsbureau BM-Akten (IB BM), 1863–1864
 Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei Vorträge (KK Vorträge), 1863
 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, Miskolc (MNL BAZML)
 IV. 251. Abaúj Vármegye Főispáni helytartójának iratai, 1861–1864
 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)
 D 185. Magyar Királyi Udvari Kancellária, elnöki iratok, 1863–1864
 D 189. Magyar Királyi Udvari Kancellária, általános iratok, Acclusa, 1863
 Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Budapest (OSZK Kny)
 D 838. 1863
- Kletečka, Thomas (Hrsg.) 1989: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abt. V. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. 6. (4. Mai 1863 – 12. Oktober 1863)* (Die Ministerratsprotokolle Österreichs und der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1848–1918. Ser. 1.) Wien
- Kletečka, Thomas (Hrsg.) 1992: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abt. V. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. 7. (15. Oktober 1863 – 23. Mai 1864)* (Die Ministerratsprotokolle Österreichs und der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1848–1918. Ser. 1.) Wien

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Benda Gyula 1977: A Somogy megyei adózók termése 1816-ban. In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából*. (Levéltári évkönyv 8.) Kaposvár, 135–185.
- Boa Krisztina 2012a: Az 1863–1864. évi aszály és ínség Békés megyében. *Fons* (19.) 2. 161–199.
- Boa Krisztina 2012b: Az ínségbizottmányok válságkezelése Békés vármegyében 1863–64-ben. In: Ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Richly Gábor (szerk.): „*Taníts minket úgy számlálni napjainkat...*”. *Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*. Budapest, 65–82.
- Boa Krisztina 2013: „[A]z ínség olyan rém alakban gyakorlta hatását”. Válságreflexiók 1863–1864-ről. *Korall* (14.) 54. 28–42.
- Bogdán István 1990: *Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874*. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltár- és történeti forrástudományok 6.) Budapest
- Bogdán István 1991: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltár- és történeti forrástudományok 7.) Budapest
- Dányi Dezső 2007: „*Az élet ára*”. *Gabona- és élelmiszerárak Magyarországon, 1750–1850*. (Történeti statisztikai tanulmányok 10.) Budapest
- Deák Ágnes 2013: „...optimizmus és pessimizmus közti folytonos oscillálás”. Eötvös József politikai programja a Schmerling-provizórium idején. *Századok* (147.) 5. 1137–1148.
- Deák Ágnes 2015: „*Zsandáros és policzajos idők*”. *Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867*. Budapest
- Ecseri Lajos 1906: A magyar búzaárak alakulása a múlt század közepétől fogva, és az új mezőgazdasági vámok várható hatása. *Közgazdasági Szemle* (36.) 2. 505–530.
- Érkövy Adolf 1863: *Az 1863. évi aszályosság a Magyar Alföldön. Közgazdasági tanulmány*. Pest
- Fazekas István 2015: *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar vonatkozású iratai*. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 10.) Budapest
- Gángó Gábor 2013: Báró Eötvös József és Békés megye. *Századok* (147.) 5. 1079–1092.
- Gunst Péter 1984: Az aszályok és a magyar állam. *Agrártörténeti Szemle* (26.) 3–4. 438–457.
- Halmos Károly 2012: A csőd intézményének rövid története. *Közgazdasági Szemle* (59.) 5. 540–557.
- Helynévtár 1863: B[alajthy Imre] – R[eviczky Sándor] – A[ranyossy Sándor] – P[öcz Elek] (összeáll.): *Magyarország helynévtára. A különféle kormányzati ágak szerinti beosztás kimutatásával mint az 1863. év elején fennállott. Orts-Lexicon des Königreichs Ungarn. Mit Bedacht-nahme auf die verschiedenen Zweige der Verwaltung wie solche am Anfang des Jahres 1863. bestand*. Pest
- Károlyi Zsigmond 1973: A magyar vízi munkálatok rövid története különös tekintettel a vizek szabályozására. In: Ihrig Dénes (szerk.): *A magyar vízszabályozás története*. Budapest, 21–147.
- Kiss, Zsuzsanna 2015: *Agricultural Associations in Times of Agricultural Crises*. (Paper for the 9th Graduate Conference on European History; 23–25. April 2015, Vienna)
- Komlos, John 1990: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Ausztria–Magyarország gazdasági fejlődése a tizenkilencedik században*. Ford. Jász István. Budapest
- Kósa László 2003: Természeti csapások – tömegkommunikáció – társadalmi együttérzés. In: Kósa László: *Nemesek, polgárok, parasztok. Néprajzi, történeti antropológiai és művelődéstörténeti tanulmányok*. (Osiris könyvtár. Néprajz, antropológia) Budapest, 246–257.
- Kökényesi Zsolt 2013: Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában. Joseph von Sonnenfels nemesség koncepciójáról. *Aetas* (28.) 3. 60–91.

- Kőrösi József 1873: *Adalékok az árak történetéhez.* (KlNy. a Pestvárosi Statisztikai Évkönyvből) Pest
- Lay, Heinrich 2001: *Das Banat 1849–1867. Die Wojwodschaft Serbien und das Temescher Banat 1849–1860. Die liberale Ära und der Österreich–Ungarische Ausgleich 1860–1867.* Töging a. Inn
- Lelkes György 2011: *Magyar helységnév-azonosító szótár.* Budapest
- Liese, Joachim 1993: *Staatskredit und Defizitfinanzierung in der ersten konstitutionellen Periode der Habsburger Monarchie 1860–1867.* (Forschungen zur Wirtschafts-, Finanz- und Sozialgeschichte 1.) Frankfurt am Main
- Madarász Aladár 2002: Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. *Közgazdasági Szemle* (49.) 10. 838–857.
- Malfer, Stefan 1984: Az adómegtagadás és adóvégrehajtás Magyarországon 1860 és 1862 között. Ford. Haidegger Judit. *Történelmi Szemle* (27.) 4. 662–672.
- Mennyei Géza 1940: *A földhitel.* 1. *Történelmi kifejlődése.* (A Darányi Ignác Agrártudományos Társaság kiadványai 2.) Budapest
- Pálmány Béla 2011: *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848.* 1. Budapest
- Páter Béla 1887: A „jövő tyúkjá”. *Mezőgazdasági Szemle* (5.) 6. 270–272.
- Pogány Mária 1966: *Tőkés vállalkozók és kubikos bér munkások a Tisza-szabályozásnál a 19. sz. második felében.* (Értekezések a történeti tudományok köréből 39.) Budapest
- Sashegyi Oszkár (szerk.) 1959: *Munkások és parasztok mozgalmai Magyarországon 1849–1867. Iratok.* (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 6.) Budapest
- Szabó Ferenc 1972: Az alföld–fiumei vasút Békés megyei szakaszának építéstörténete (1862–1871). *Békési Élet* (7.) 2. 203–211.
- Sziklay János – Borovszky Samu (szerk.) 1896: *Abauj-Torna vármegye és Kassa.* (Magyarország vármegyéi és városai 1.) Budapest
- Teleki Domokos 1862: Az 1817-ki inség és éhhalál Erdélyben. *Budapesti Szemle* (6.) 14. 310–336.
- Tiszti névtár 1863: *Magyarország tiszti névtára.* Pest
- Történeti névtár 1904: *A kassai százéves egyházmegye történeti névtára és emlékkönyve. 1904.* 1. *Abauj- és Sárosmegye.* Kassa
- Viczian Zsófia 2006: „Nemzettségünk eredete” – egy nemesi genealógia a 19. századból. In: Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből.* Budapest, 141–163.

Válságok és konjunktúrák a Balkánon a 19. században

A közelmúlt gazdasági eseményeinek fényében nem meglepő, hogy mind a közgazdaságtan, mind a történettudomány meg-megújuló figyelemmel fordul a válságok felé, s hatásmechanizmusuk, törvényszerűségeik kutatásával részben ezek megismétlődésének elkerülését célozza meg.¹

E dolgozat számos – egymástól olykor időben és megközelítésben is távol álló – rövid esettanulmányt fűz együvé, melyek közös vonása, hogy a gazdasági értelemben vett² válságperiódusok Balkán-félszigeten jelentkező hatását igyekszik bemutatni. Mindez azt is jelenti, hogy van közöttük olyan krízis – s ez is a csoportalkotás egyik alapja lehet –, mely csak a félszigeten érvényesült, tehát lokális vagy regionális jellegű (1897), s van olyan is, mely globálisnak tekinthető (1929). Volt olyan válság, mely Európának ebben a szegletében – a klimatikus anomáliák és az erősödő nemzetközi munkamegosztás révén – éppen hogy fellendülést indukált,³ miként 1816-ban és 1845–1850 között történt, s volt olyan is, mely egyaránt súlyos következményekkel bírt minden érintettre, mint például az 1873–1878 vagy 1929–1935 közötti időszak. Volt olyan krízis, mely Európa-szerte érvényesült, de eltérő hatásokat generált, mint például az 1870-es évek válsága, mely keleten – szintén az európai munkamegosztásnak köszönhetően – agrárválságként (is) jelentkezett a pénzügyi krízis mellett. A válságok egy részét kifejezetten természeti tényezők indukálták (1816, 1897), s erre reagált a gazdaság és a társadalom, más részük viszont a természeti behatásoktól függetlenül alakult (1929).⁴ Volt közöttük multikauzális, amikor több nem kívánt esemény hatása kumulálódott – 1873 után a régióban a nyugatról átggyűrűző bank(hitel)válság likviditási problémákat és államcsődöt eredményezett párhuzamosan a szélsőséges időjárással – s van egytényezős is (1897, melyet viszont

1 Mindent leíró-megoldó általános képlet a kvantitatív, közgazdasági szemlélet (kliometria) térhódítása ellenére sem született. A válságok nagy része ugyanis nem egy okra vezethető vissza, vagy bonyolult a hatásmechanizmusa. (Ugyanígy a meteorológiai előrejelzések sem pontosak a teljes matematikai apparátus felvonultatása ellenére sem.)

2 Tehát nem foglalkozunk magukkal a politikai válságokkal (ezek egy része szintén lehet gazdasági eredetű).

3 Ebből is világos, hogy a gazdasági válságok egy része nem globális jellegű.

4 Itt az 1926–1929-ig világháborús szinten maradt agrárárak esését elsősorban újabb termelők megjelenése (Szovjetunió, Argentína) eredményezte. Míg Európa termelése stagnált (1913=100), addig a világ többi részéé 114-ről 233-ra nőtt. Vučo 1968: 71.

egy hitelválságból eredő politikai krízis is tetézett 1901-ben). Mindebből is látszik, hogy a válságok matematikai-statisztikai módszerekkel történő modellezése korántsem egyszerű.⁵ Még az egyidejű válságok sem mutatnak egységes jelleget a félszigeten – a bolgár agrár- és hitelválsággal ellentétben –, 1897-ben a görög államcsődöt részben a görög–török háború okozta, de már maga a háború is egy válság (részben agrár-szociális krízis) megoldási kísérlete volt.

A szinkrón válságok megoldási kísérletei is különbözhetnek: a nagy gazdasági világválság idején Bulgária nem folytatott inflációs politikát – Görögországgal ellentétben –, részben azért, mert zömmel francia érdekeltségű bankoknak tartozott, amelyek a befektetők érdekeit jobban figyelembe vették (legalábbis ezzel indokolták kitartásukat a deflációs politika mellett), mint a liberálisabb angolszász hitelintézetek. A tanulmány szintén vizsgálja, hogy a Balkánon mikortól beszélhetünk olyan gazdasági válságról, melyet egyértelműen *nem természeti tényezők* indukáltak:⁶ ezt ugyanis hajlamosak vagyunk egyfajta fejlődési lépcsőként, a preindusztriális gazdaság meghaladásának jeleként értékelni.⁷ Ez a stáció a térségben jóval később következett be, mint Nyugat-Európában: a Balkánon az 1897-es válság még az agráriumban jelentkezett leginkább – a válság innen indult ki, de nemcsak itt csapódott le, hanem átgyűrűzött más szektorokba.

A hatásmechanizmust szintén érdemes vizsgálni, hiszen a térségben az 1929-es nagy gazdasági világválság is hasonlóképpen az agráriumból indult ki (noha ez már nem természeti tényezőknek köszönhető), s ugyanúgy érintette az összes többi ágazatot. Sőt, az 1870-es évek válsága a Balkánon részben ugyanúgy túlkínálati válság volt (elsősorban az agrárium dominanciája miatt), mint az 1929-es (még ekkor is agrártársadalmakról beszélhetünk a térségben). Mégis, a Balkánon ekkor eltérő volt a parasztság reakciója: 1929-ben ugyanis a csökkenő árak okozta bevételkiesést a termelés fokozásával kívánták ellensúlyozni, ami labilizáló visszacsatolást eredményezett. Az

5 Kindleberger megkísérel egy általános modellt adni pl. az 1929-es és a modern financiai krízisekre (buborékmodell), de egyrészt nem az okokra, hanem a mechanizmusukra fókuszált, másrészt financiai krízisekre dolgozta ki a modellt, ami – különösen preindusztriális társadalmakban (önellátó naturalgazdálkodás esetében) – csupán az érem egyik oldala. A krízisek között például nem sorolja fel az 1897-es krízist, noha Görögország ekkor (is) becsődölt, és Bulgária is közel állt hozzá. Egyértelmű viszont (24. o.), hogy krízisen nem a rövid periodicitást mutató, specifikus minimumokat érti (miközben pl. Kuznets hosszú távú hatással – legalábbis a Balkánon – nem rendelkező epizodikus kríziseket is a válságok között tart számon: 1857, 1866). Mindezek alapján Kindleberger a krízis általános jellemzőit inkább a globalizálódó atlanti gazdaságot érintő jelenségegyüttesekből vezeti le, így elképzelhető, hogy modellje egyes régiókra, társadalmakra nem alkalmazható. Az általa idézett Minsky ciklicitást feltételezett a krízisekben – melyek mindig külső hatásra jönnek létre – Fisher nyomdokain haladva, aki a hitelek hozzáférhetőségében jelentkező instabilitáshoz kapcsolta a válságot. Kindleberger–Aliber 2005 (5. kiadás) <http://www.nowandfutures.com/large/Manias,Panics,andCrashes.pdf>. (letöltés: 2016. július 27.).

6 Hanem pl. – szintén külső tényező – túlkínálat. De belső tényező is okozhat olyan válságot, melynek gazdasági jellege (is) van: ilyen a preindusztriális társadalmakban a túlnépesedés, (poszt)indusztriális társadalmakban az elöregedés.

7 Per definitionem preindusztriális társadalomnak tekintjük azokat a társadalmakat, ahol a természeti (pl. klimatikus) hatások eredményezte mezőgazdasági teljesítményromlás a gazdaság egészére kihat.

1878 utáni években viszont a Balkánon jelentős bevételcsökkenéssel kell számolni, ami legalábbis a termelés stagnálását feltételezi.⁸ Ezzel szemben az iparban a termelés visszafogását erőltették, amire – elvileg – jelentősebb profitkurtítás nélkül is lehetőség nyílt a munkabérek csökkentésével. Ez viszont nem szükségszerűen eredményezte az életszínvonal drasztikus zuhanását – éppen a csökkenő mezőgazdasági árak miatt.

Mindezekon túl a válságoknak és hozzájuk kapcsolódóan a konjunktúráknak még egy érdekes, itt is vizsgálendő aspektusa van: ez pedig áttételes hatásuk az aktuális politikai-gazdasági rendszert fenntartó (általában nem termelő) csoportok, illetve a termelőrétegek központi hatalom iránti lojalitását illetően.

Időjárási anomáliák hatásai a Balkán és Nyugat-Európa közötti nemzetközi munkamegosztásra (1815–1850)

Az emberiség történetének egyik alapkérdése, mely történeti-bölcseleti irányzatok, vallások és politikai ideológiák egymáshoz való viszonyát is meghatározta: hogy vajon az emberi társadalom maga alakítja-e a történelmet, azaz az ember „uralja sorsát”, vagy más tényezők nagyobb hatást gyakorolnak a történelem „menetére” (ha egyáltalán létezik ilyen), és az ember inkább kiszolgáltatott a külső hatásoknak. Ennek a polémiának az újraéledését jelzi a „katasztrófaelméletek”⁹ újbóli megjelenése és növekvő elfogadottsága a társadalom- és természettudományokban, melyet a Tambora-vulkán 1815-ös kitörését és a napóleoni háborúk utáni epizodikus gazdasági visszaesést összefüggésbe hozó Post¹⁰ egyik recenzense ekképpen fogalmazott át bő harminc éve: *mikor vált függetlenné az emberi társadalmak működtetése a természeti környezettől?*¹¹

Egyes történetírói vélekedések szerint a természeti tényezőktől való függetlenedés egyik ismérve, ha az ipar már elég erős ahhoz, hogy kiküszöbölje a mezőgazdasági áringadozás okozta hatásokat (ennek ugyanis zömmel külső, gyakran éghajlati tényezők az okai), így ez utóbbiak hatása a gazdaság egészének működésében

8 A századvég Magyarországa hasonlóképpen túltermeléssel reagált az áresésre, tehát ez nem balkáni sajátosság.

9 Faragó Tamás a következő definíciót adja a katasztrófára: olyan esemény, mely kollektív stresszhelyzetet vált ki, mivel bekövetkezése során az adott közösség tagjainak számottevő része veszélybe kerül, illetőleg veszteségeket szenved el. Mi a kifejezést e tanulmány keretein belül leszűkítjük a kifejezetten gyorsan lezajló, külső és természeti eredetű stresszhelyzetekre, tehát a gazdasági válságok (szintén külső hatás eredményei) egy részét (főleg az ipari jellegűeket, amelyeket nem természeti folyamat indukál) kizárjuk e halmazból, miként a lassan kibontakozó természeti jelenségeket is (szekuláris klímaváltozás). Faragó Tamás: Bevezetés a történeti demográfiába. http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/cho6.html (letöltés: 2016. március 3.). A magyar történeti irodalomban a katasztrófákat középpontba állító kutatásokra lásd (a teljesség igénye nélkül): Faragó 1988; Faragó 2005; Gunst 1984.

10 Post 1974; Post 1977.

11 Appleby 1980.

(a konjunktúrák és dekonjunktúrák időpontjának befolyásolásában) nem számottevő. Ezért ez előtt preindusztriális gazdaságról,¹² ezt követően indusztriális korról beszélünk – vizsgálat tárgya lehet persze, hogy (1) a határ valóban a poszt napóleoni dekonjunktúra-e, mint azt Post alapján feltételezni lehet,¹³ illetve elemezhető (2) maga a folyamat ciklikussága (vannak-e ciklusok), továbbá (3) a klimatikus kontroll szerepe a ciklusokban,¹⁴ végezetül pedig (4) a regionális differenciák sem elhanyagolhatók (fáziskésés; ciklustöbblet vagy hiányzó ciklusok).

A gazdasági teljesítményromlások és a természeti változások kapcsolata a múltban sem volt, és sokszor ma sem egyértelmű, illetve nem is szükségszerű: 1815-ben a Tambora kitörését a kortársak nem kapcsolták össze az időjárási anomáliákkal és a rossz terméseredményekkel, noha külön mindkét jelenségről részletes leírások születtek.¹⁵ Ezzel szemben az egy nagyságrenddel kisebb és globális hatással nem járó Krakatau kitörése a hírközlés fejlődése miatt világszenzáció lett (1883).¹⁶ Az pedig egyáltalán nem szükségszerű (de lehetséges), hogy egy éghajlati anomália – még ha látványos eseményhez kapcsolódik is – globális és/vagy tartós hatással bírjon, míg kevésbé látványos változások is lehetnek meghatározók. Ez persze felveti a „katasztrófa” fogalmának értelmezését.¹⁷

A katasztrófaelméletek térhódítása történetfilozófiai szempontból sem jelentéktelen: az embertől független (ráadásul nem teleologikus, hanem véletlenszerű, így a történetírásra is hatást gyakorló keresztény és marxista tradíciókat egyaránt megkérdőjelező) hatótényezők szerepének elismerését jelenti a történelemben, il-

12 A mezőgazdasági cikkek mennyiségi és áringadozásai a preindusztriális korban jelentékenyebbek voltak, mint az iparcikké, mert a kereslet-kínálatot meghatározó tényezők között erős volt a klíma szerepe, amit az ipar akkor még nem tudott ellensúlyozni.

13 A Post és Labrousse által – az indusztriális társadalmak ismérvei között – felsorolt három kulcstényező közül az egészségügy fejlődése, a járványok háttérbe szorulása (szorítása?) szintén az ipari forradalomhoz köthető, egyedül a harmadik tényező, a hatékony állami bürokrácia kezdete – ami válság idején hatékony redistribúciót, így a válság letörését teszi lehetővé – tehető korábbra a 19. század elejénél. Post 1974 és 1977; Labrousse 1949.

14 Azaz a klimatikus tényezők mennyire befolyásolják egy ciklus kezdetét, végét, hosszát stb.

15 „[...] Ernst Chladni arra gyanakodott, hogy nagy tömegű jég vált le a sarki területről, és sodródott dél felé, az állandó nyugatias szelek pedig innen hideget és jelentős csapadékot szállítottak Európa felé. Akkor még nem alakult ki a meteorológia tudománya, míg a csillagászati megfigyeléseknek már volt hagyományuk. Nem meglepő, hogy erősebb volt az a vélemény, miszerint napfolttevékenység okozhatta a furcsa klimatikus viszonyokat. Akkor senki sem gondolt arra, hogy az ok egy távoli tűzhányó kitörése volt, Európától vagy tízezer kilométerre. Ez csak a Krakatau 1883-as, majd az alaszakai Novarupta 1912-es kitörése után merült fel először [...] William Jackson Humphreys fizikus volt az, aki 1913 júniusában azt fejtegette, hogy a vulkánkitörések során a légkörbe jutó hamuszemcsék »inverz üvegházhatást« fejtenek ki, és lehűlést okoznak.” Harangi 2015, <http://www.matud.iif.hu/2015/07/18.htm> (letöltés: 2016. július 27.). Látható, hogy katasztrófaelméletekkel és szekuláris trendekkel egyaránt próbálták magyarázni az 1816-os lehűlés bekövetkezését.

16 A folyamatok megismerését és a hatások becslését a Mount St. Helens és a Pinatubo közelmúltbeli (1980 és 1991) kitörése tette lehetővé a történeti kitörések esetében.

17 Egy látványos, egyedi vulkánkitörés kevésbé hozható kapcsolatba a globális klímaváltozással, mint pl. az El Niño ma igen népszerű (részben emiatt a múltba is kivetített), de kevésbé látható és a múltbeli eseményeknél még nehezebben rekonstruálható hatásmechanizmusú jelensége, de az utóbbi is a gazdasági hatással bíró „katasztrófák” közé sorolandó.

letve annak megkérdőjelezését, hogy a történelem tart-e valahová, van-e történelmi fejlődés. Ily módon az ökológikus történetírás megjelenése, egyben a történeti földrajz természetföldrajzi irányultságának erősödése (a társadalomföldrajzi-szociológiai vonallal szemben), vagy egy másik tudomány örökzöld vitatémáját idézve: a földrajzi determinizmus és földrajzi nihilizmus szélsőséges irányzataival szemben megjelenő földrajzi posszibilizmus (vagy akár a Gaia-elmélet) mind-mind részei annak az ártértekelési folyamatnak, mely mögött az évezredek vallási-tudományos vita húzódik, hogy vajon urai, alakítói vagyunk sorsunknak, vagy elszenvedői.

A katasztrófaelméletek természetesen nem újszerűek,¹⁸ csupán a fenti gondolkör egyik, újból erőre kapó leképeződését jelentik. Megjelenésük számos következménnyel jár a történelmi folyamatok értelmezését illetően. Kínában Cao és szerzőtársai¹⁹ a történelmi folyamatokat (és így jelenlegi kimenetüket) teljes egészében a természeti tényezők által determinált hosszú távú gazdasági folyamatok szükségzerű eredményeként értékelik, tehát a „nyugati fölény” elméletének háttérbe szorításával, burkoltan a „kapitalista világrend” felsőbbbségét megkérdőjelezve és a transzcendens racionalizálásával adnak régi-új irányt a kínai történelem értelmezésének.²⁰

Izgalmas felvetés a gazdaságtörténeti vizsgálódások szempontjából az is, hogy a szekuláris trendek érvényesülését mennyire befolyásolják a hirtelen változások. Az utóbbiak jelentőségének elfogadása ugyanis azt eredményezi, hogy a gazdasági (ciklus)elméletek is korrekcióra szorulnak (nem mintha eddig nem érte volna őket sok kritika),²¹ miközben mellékszövegeként a teleologikus-lineáris és a ciklikus történelemszemlélet konfliktusa is manifesztálódik.

A fejezetben vizsgált kérdés tehát az, hogy a 19. századi gazdasági teljesítményromlások mögött hol és mekkora mértékben állnak természeti katasztrófák: amennyiben a kettő között direkt kapcsolatot kimutatni nem lehet, akkor az adott társadalom meghaladta a preindusztriális fázist.

Az 1816-os év Európában hatszáz év feljegyzései alapján a második leghidegebb volt („*the year without a summer*”), illetve a legrövidebb vegetációs periódussal

18 Lásd akár a Harangi Szabolcs által idézett Ernst Chladnit, Post 1974-es vagy Faragó Tamás 1988-as munkáját. Sőt, a történettudományban (és a közgazdaságtanban is) ennek legújabb reneszánsza hamarabb kezdődött, mint a geológiában vagy a régészetben (a Missoula-tóról 1986 után csak a 2000-es években jelent meg könyv, a messinai sókrízis – a Földközi-tenger időleges kiszáradásának – elméletét 1867 és 1920 után csak az 1980-as évek végén újították fel. A Fekete-tenger prehistorikus tengerszint-emelkedéséről Platón után 1997-ben írtak tudományos művet.

19 Cao–Li–Yang 2012. A kínai kommunisták számára, mikor az ország 19. századi félgymarmati sorba taszítását kellett megokolniuk, mind kulturális tradícióik miatt, mind ideológiai elkötelezettségük okán elutasítandó volt a nyugatiak „felsőbbrendűségét”, fejlettségét hirdető magyarázat, ezért kézenfekvő volt inkább Kína elavult társadalom- és gazdaság szerkezetére utalni, s ezáltal pozitív fényben feltüntetni az 1949 utáni „modernizációt”. A katasztrófaelméletek begyűrűzése azonban ennek revideálásához vezetett.

20 Nyilván nem ez volt a cikk elsődleges szándéka. Mellesleg megmutatja a kínai állam önbizalmát és legitimációkeresését (egyébiránt tradicionális) forrásait.

21 Metz 2011.

rendelkezett az 1601-es év óta, az 1817-es év az 5. helyen szerepel.²² A búza pedig a vegetációs periódus hosszára és hőmérsékletére érzékeny növény: New England területén az elvetett gabonának csak a negyede ért be ekkor. A hőmérsékleti anomáliák közvetlen kiváltó okának a Tambora 1815. áprilisi kitörését tartják,²³ mely a kidobott anyag mennyiségét (VEI 7)²⁴ és az abból a magas légköri futóáramlatokba (*jet stream*) jutó,²⁵ ott felhőzet híján csapadékként kiülepedni képtelen, ezért globálisan szétterjedő anyag mennyiségét és légkörben töltött idejét tekintve (DEI) mindmáig a legnagyobb történeti erupció.²⁶ Ezt a jelenséget ráadásul 1810-től folyamatos vulkánkitörések előzték meg (1812-ben például a Soufrière), melyek szintén 0,5-0,5 Celsius fokkal vetették vissza a hőmérsékletet.²⁷ A hőmérséklet csökkenését pedig már Napóleon oroszországi hadjáratának extrém időjárásáért is felelőssé tették (ily módon világtörténelmi szereppel bírt).²⁸ A kidobott kéntartalmú anyag aeroszolként viselkedett, tehát az alsó légkörbe lassan, gravitációsan visszazuledpedve a csapadékképződés kondenzációs magvaiként szolgált egyrészt csapadékosabb időjárást, másrészt savas esőt eredményezve, mely károsította a termést.²⁹ Harmadrészt e sötét színű, pernyés aeroszokok visszaverték a napsugárzást, ami hőmérséklet-csökkenést eredményezett, negyedszer pedig mindez befolyásolta az izlandi minimum (csapadékot hozó ciklonális légtömeg) elhelyezkedését, így a csapadék mintázatát is. Az 1815-ös kitörés ráadásul a kis jégkorszak záró periódusában történt, és a szén-dioxid-koncentráció is leesett (ugyanúgy, mint a Maunder-

22 Briffa–Jones 1992. Az éves átlag nem feltétlenül mérvadó, a hőmérséklet és a csapadék mennyiségének időbeli eloszlása a vegetációs periódusban legalább olyan fontos.

23 Stommel–Stommel 1979; Stothers 1984. A jelenség nem egyedi: az 1601–1603 közötti európai és orosz éhínség szintén egy vulkán kitörésének (Huaynaputina, a Tambora utáni második legnagyobb erupció, VEI 6) tudható be, mely a zűrzavaros időkhöz (lengyel csapatok Moszkvában, Borisz Godunov letétele és a Romanovok trónra kerülése) is hozzájárult, de ennek felismerése szintén utólagos rekonstrukció eredménye. Ugyanakkor nem minden óriási vulkánkitörés járt ilyen hatással, pl. 1835-ben a Cosiguinái nem, miként a magas árak sem kizárólag csak természeti problémák okozta hiány eredményei lehetnek. Így az 1693–1694-es francia éhínség inkább a spekuláció és a kormányzati hozzá nem értés eredménye, míg az 1709-es már klimatikus eredetű (ráadásul a kormányzat – a török szövetség hasznaként szállított egyiptomi gabonaimport révén – ez esetben már sikeresen enyhítette a károkat, miközben zajlott a spanyol örökösödési háború!). Goy – LeRoy Ladurie 1972.

24 Volcanic Explosivity Index. A kitörés során kidobott anyag mennyisége (potenciális aeroszokok) alapján történő klasszifikáció. Newhall–Self 1982.

25 Ezt a kitörési oszlop magassága határozza meg, így az explóziós tevékenységet eredményező rétegvulkáni felépítés (szárazföldi és óceáni kőzetlemez találkozása) kedvezőbb ehhez, mint az effúzív (kiömlési) tevékenységgel jellemezhető homogén kúpok.

26 A Hatepe (180 körül) kitörése után. Az írott források előtti korban természetesen volt nagyobb, egy elmélet szerint a Homo sapiens populáció létszámának megroppanását 70 ezer évvel ezelőtt is hasonló esemény, a Toba kitörése okozta (szulfátsúcs alapján a grönlandi jégzárványokban). A Campi Flegrei kráter 37 ezer évvel ezelőtti kitörését a neandervölgyiek hanyatlásával hozzák összefüggésbe (szulfátsúcs-klimaváltozás). Harangi 2010; Soós 2010.

27 Oppenheimer 2003.

28 Szilágyi 2004; Réfi–Szilágyi 2004.

29 Ekkora mennyiségű savas aeroszol utoljára 1450 körül jutott a levegőbe vulkánkitöréssel, ennél több pedig csak 1250 körül az elmúlt 1500 évben. Harangi 2015.

minimum³⁰ idején), ami az üvegházhatás gyengülését, így a felszín hűlését eredményezte. Egy lokális katasztrófa tehát egybeesett a szekuláris klimatikus trendekkel. Mindezen szinergizmusok felerősítették a kitörés világszerte jelentkező hatását.

1. ábra. A gabonaárak regionális változása 1815–1820 között (1815=100)

Forrás: Post 1974 adatai alapján saját szerkesztés

Ha Post állítása a kitörés jelentőségét illetően igaz, akkor az ínségnek tükröződnie kellett a gabonaárakban is. Az Egyesült Államokban (New England) a bushelenkénti gabonaár 12 centről 92 centre nőtt 1815–1816 között.³¹ Európában 1815-höz képest megduplázódtak a gabonaárak (1. ábra). Franciaországban a megélhe-

30 A kis jégkorszak okai között a naptevékenység átmeneti visszaesését és a vulkánosságot említhetjük. Bár az ok-okozati összefüggés (még) nem ismeretes, a 16. század kezdetétől egészen a Tambora-vulkán 1815-ös kitöréséig jóval több vulkánkitörés fordult elő, mint azóta. Az első tényező legnyilvánvalóbb megjelenési módja pedig az 1645 és 1715 közötti ún. Maunder-minimum volt, amikor a normális esetben tizenegy éves ciklicitást mutató napfoltok csaknem mindvégig teljesen hiányoztak a Nap felszínéről, melyeket egyébként már 1610-től kezdve meg tudtak figyelni a korabeli optikai távcsövekkel. Az 1815-ös év szintén egy ilyen napfoltminimum része (Dalton-minimum, 1790–1840).

31 Az Egyesült Államokban az 1816-os év a „*nineteen hundred and starve to death*” megtisztelő nevet kapta, sokak szerint ekkor erősödött fel a nyugatra vándorlás, s mivel Joseph Smith is emiatt hagyta el szülőhelyét, így indirekt módon a mormon vallás megalapítása is köthető a vulkáni tevékenységhez. A kitörés az európai irodalomra és festészetre is hatással volt Mary Shelley *Frankensteinje*, illetve Turner naplementéi révén. (Ilyen szempontból a Tambora hatása nemcsak globális, de tartós is volt.)

tési index – 1820-at 100-nak tekintve³² – 1817-ben 164, Angliában 157, német területeken 170 feletti értéket mutatott.

Ha a kitörés valóban globális következményekkel járt, akkor az áremelkedés feltételezhetően másutt is kimutatható. A globális következmény persze önmagában is elég tág fogalom: a Balkánon tapasztalható áremelkedés (2. ábra) oka például egyaránt lehet a terméseredmények lokális romlása (ez esetben direkt következményről van szó), de az is lehetséges, hogy az áremelkedés a megélénkülő külső keresletnek köszönhető (indirekt hatás). Ez esetben azt kell feltételeznünk, hogy a Balkán részt vett Európa ellátásában, ami a török provizionista gazdaságpolitikai prioritások ismeretében nem magától értetődő, tehát vizsgálendő. Briffa szerint a hőmérséklet-csökkenés itt csak 0,2 °C volt, szemben például a 2 °C-os francia értékkel,³³ így a balkáni terméseredmények romlása sem lehetett drasztikus.

Kínában áradások, a monszun áthelyeződése (térben és időben) voltak az azonnali hatások, majd 1815–1830 között elterjedtek a hideg- és nedvességtűrő élelmiszernövények. A kínai szerzők, részben az említett ideológiai okok miatt hosszú távú klímáromlással számolnak (noha Európában éppen véget ért a kis jégkorszak).

Ha a hosszú távú nyugat-európai hatásokat nézzük, a térségben a gabonaimport általánossá válása a legszembetűnőbb. Csakhogy egyáltalán nem szükségszerű, hogy ez utóbbi egy (vagy több) klimatikus anomália oka (monokauzális),³⁴ ráadásul 1846-ig az importot árküszöb korlátozta a brit termelés védelmében. Ha a Tambora hatása hosszú távon is érvényesült volna, oktalan lett volna a Corn Law fenntartása harminc éven keresztül. Valami másnak kellett tehát a háttérben állnia.³⁵

Az 1816-os kiugró nyugat-európai gabonaár ugyanis átmeneti volt, bár periodikus áremelkedések később is bekövetkeztek (noha ekkora csúcstól később nem ért már el) (3. ábra) – kérdés, hogy ezek mögött mi állt. Briffa klímadiagramjai alapján³⁶ a „vulkáni tél” sem volt tartós. De az áremelkedéseknek nem klimatikus okai is lehetnek, illetve a világgazdasági integráció mértékétől függően a csupán regionális klimatikus hatások is hathatnak a szomszéd térség áráira. Ezért a globális és lokális klimatikus hatások, illetve nem klimatikus tényezők elkülönítése nem egyszerű.³⁷ A napóleoni (háborús) konjunktúra idején például a nyugat-európai

32 Azért használjuk az 1820-as dátumot, mert a klimatikus esemény gabonaára való hatásának megbecsléséhez ekkor már nem kell számolni sem a napóleoni háborúk ártnövelő hatásával (1810–1815), sem a kisebb vulkánkitörések következményeivel.

33 Luckman 2010: 3. ábra. és Keith Briffa klímaterképei www.cru.uea.ac.uk/cru/people/briffa/temmaps/decade/181x.htm (letöltés: 2015. október 1.).

34 Lehet pl. demográfiai oka is, vagy gazdaságpolitikai koncepcióváltás.

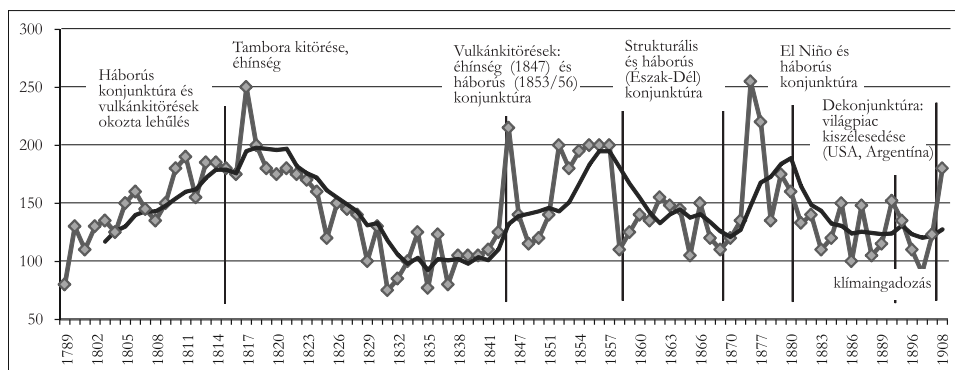
35 Az angol gabonapolitika társadalmi hátterét és annak megváltozását illetően lásd: Demeter 2014.

36 Luckman 2010: 3. ábra.

37 A lokális mezőgazdasági adatsorok értelemszerűen a helyi klíma ingadozásait adják vissza, ezért a globálisan is kimutatható változások mellett ezek is megjelennek. A globális jellegű hatás kimutatása érdekében tehát több eltérő régióból származó adatsor közös elemeinek kiszűrésére van szükség.

gabonahiány árfelhajtó hatása a Balkánon 1800 után éppenséggel a nyugatinál (Bécs) magasabb árakat is eredményezett (3. ábra),³⁸ a túlzott – egyébként tiltott – export miatt.³⁹ A Balkánon 1810 körül szintén megfigyelhető gabonaár-emelkedést tehát éppúgy írhatjuk a háborús évek hatására fokozódó igény és a világgiazi integráció számlájára, mint egy „globális méretű” klimatikus hatás lokális leképázódésének rovására.⁴⁰

2. ábra. 26 termék alapján számolt macedón árindeX 5 éves mozgóátlagolással (1888=100)

Forrás: Berov 1988: 291 alapján saját számítás. A gabona szerepe a balkáni árindeXben domináns: Bulgáriában 1900 körül az egy főre jutó iparcikkfogyasztás értéke (beleértve az importot is) a gabonafogyasztásnak csak felét érte el, 1911-ben már meghaladta azt, tehát a fogyasztói árindeX alakításában is csak ekkor válik dominánssá

A 2. ábrán látható ötéves (simító) átlagárak alapján elég világos, hogy a Balkánon periodikusság mutatható ki a gabona árában (tehát a Tambora kitörése nem indukált *maradandó* változásokat itt sem⁴¹), mely ráadásul Kelet-Európában hasonló a Kondratyev-ciklusok periodicitásához, azt sugallva, hogy a gazdasági fellendüléseket itt az agrárium határozta meg, míg nyugaton viszont már nem (4. ábra). A két térségben a csúcsok ugyan egybeesnek, de a trendek nem, ami ugyancsak izgalmas, hiszen a csúcsok egybeesése egyrészt globális klimatikus anomáliák feltételezésére is

38 Berov 1981: 20–21.

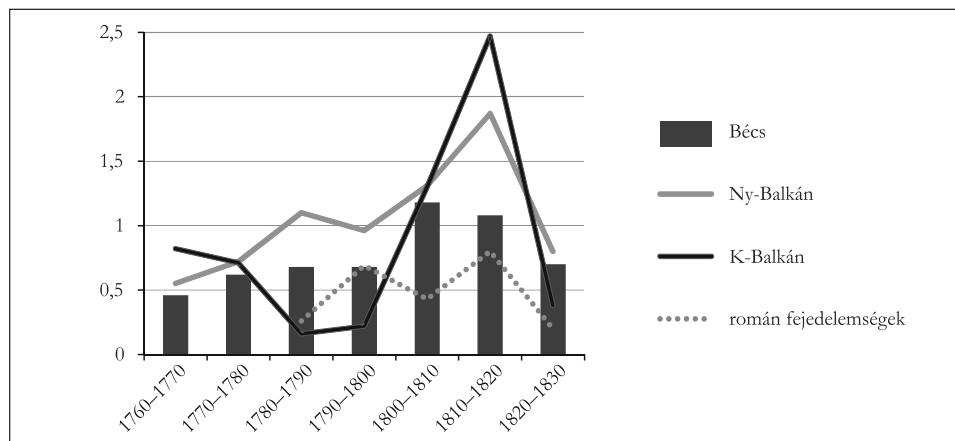
39 Lásd a spekuláció miatt kivégzett aján, Ibis aga esetét. Dimitrov 1974: 65–78. Az Oszmán Birodalomban az 1810 előtti (olykor illegális) nyugati irányú (privát) gabonaexport hiányt eredményezett, s nem az állami költségvetés helyrebillentését. A birodalom a belső hitelekrol (pl. adó- és vámberlés) áttért az inflációs politikára, hogy (a klasszikus *lucrum camarae* módszerrel) növelje a bevételeit, ennek hatására a kereskedők fokozták az exportot, hogy értékálló valutához jussanak.

40 1790 előtt még megérté az oszmánoknak gabonát exportálni. Ebben akkor még Egyiptom járt az élen, s Napóleon nemcsak geopolitikai-közlekedésföldrajzi szempontok miatt indult keletre, hanem a (részben klimatikus eredetű) francia gabonaínségen is enyhíteni akart. Gran 1987: 40.

41 Ez ugyanis nem szükségszerű, gondoljunk a dinoszauruszok kihalására, melyet szintén – igaz, impakt eredetű (meteorit) – klímaromlással hoznak összefüggésbe, de utalhatunk a korábban említett történelem előtti vulkánkitörésekre is. A rövid távú hatás sem evidens, függ attól, hogy a társadalom meghaladta-e a preindusztriális szintet.

okot adhat, másrészt a trendek különbsége világosan kirajzolja, hogy a Balkán és Nyugat-Európa gazdasága ekkor már eltérően működött.⁴²

3. ábra. A gabona árának változása Közép-Európában, a román fejedelemségekben és a Balkánon (gramm ezüst/kg)⁴³

Forrás: Berov 1981

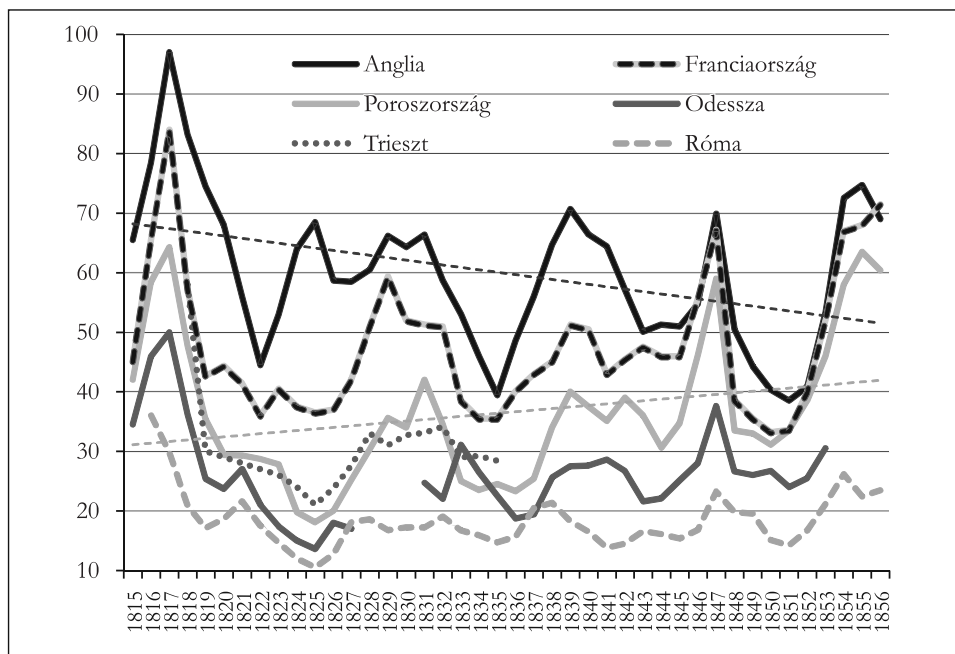
Lamb szerint a 19. századi magas gabonaárak és a vulkánkitörések korrelálnak egymással (1783–1786, 1811–1818, 1835–1841, 1845–1850),⁴⁴ Grove pedig az 1789–1793 között jelentkező francia gabonahiányt vezeti vissza az El Niño tevékenységére.⁴⁵ Az itt említett klimatikus események minden esetben azonosíthatók a nyugat-európai és balkáni gabonaárak változásait bemutató görbékben, párhuzamot mutatnak a konjunkturális ciklusok „általános” menetével és egyben a politikai problémák kulminálódásával a Balkánon. Ebből azonban még nem következik, hogy egy kataklizma hosszú távon is meghatározza a ciklus menetét. Maga az 1815-ös kitörés nem befolyásolta hosszú távon a gabonaárakat (lásd a nyugati és

⁴² Az Oszmán Birodalom 1838-ig nagyjából provizionista gazdaságpolitikát folytatott, tehát nem volt az atlanti gazdasági rendszer része. Ezzel szemben a Nyugat-Mediterráneum része (félperifériája) annak (gondoljunk a brit érdekekre Portugáliában és gyarmatain Napóleon után), bár más fejlődési fokon áll. Ilyen szempontból Róma, Trieszt és Odessa a köztes területek sajátosságait reprezentálja. Trieszt árai egyértelműen az atlanti gazdaságba való integrációra utalnak.

⁴³ Az alacsony román gabonaár arra utal, hogy Isztambul ellátása érdekében világpiaci ár alatt adták el a gabonát (elzártsága miatt Konstantinápolyt nem tudta megkerülni szemben pl. Szalonikivel).

⁴⁴ Lamb 1970.

⁴⁵ Mely a politikai eseményekre is hatással volt (francia forradalom, Vendée felkelése, Napóleon Egyiptomban). Grove 2007: 75–98. Davis szerint 1875–1878 között szintén kimutatható az El Niño hatása, mely egybecseng az Oszmán Birodalomra nézve sorsdöntő változásokkal. Az 1897-es bolgár mezőgazdasági válság (az állam döntően agrárjellegűből következően ez általános válság is volt) mögött legújabbban szintén klimatikus hatást sejtnek (az El Niño-hoz kapcsolódó jelentős, de kevésbé látványos változásokat, Davis 2001).

4. ábra. A búza árának változása a főbb európai piacokon 1815–1861 (shilling/quarter)⁴⁶

Forrás: Fairlie 1965. A két trendvonal az árkiegyenlítődést reprezentálja a keleti és nyugati régiók között (Anglia és Odessza)

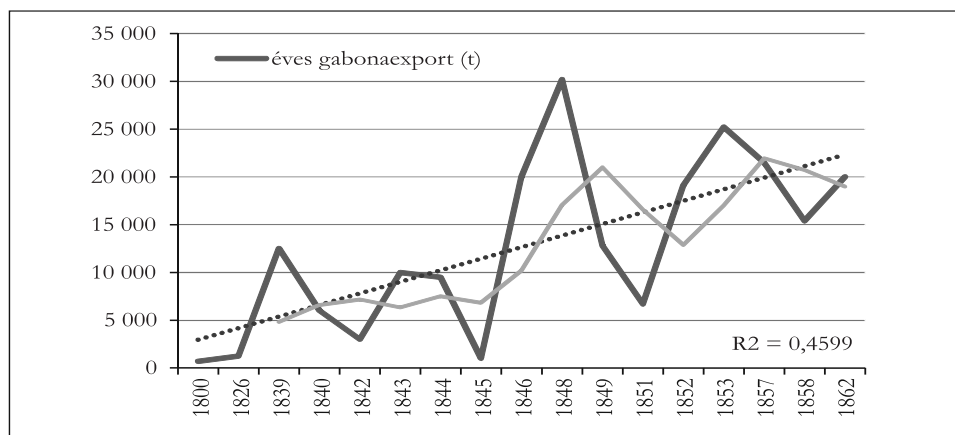
balkáni árgörbe különbségeit). Az áringadozás lokális klimatikus hatások eredményeként viszont igen gyakori volt. A demográfiai nyomás és a háborús gazdálkodás ugyanúgy befolyásoló tényező, így nem lehet tisztán klimatikus eredetűnek feltételezni a gazdasági ciklusokat. A fellendülés 1853–1856 közötti szakaszát a Balkánon például nem lehetséges klimatikus okokkal magyarázni, ott továbbra is a háborús konjunktúra az ok, a többi esetben pedig a problémák egymásra rétegződésével, a hatások interferenciájával találkozunk. A Tambora 1815-ös kitörése után a rövid árcsúcsot követően trendjellegűen harminc éven át esett a gabona ára a Balkánon, míg nyugaton (a protekcionista rendelkezések mellett is) fluktuált. Az 1830-as évek végétől újra megélénkülő nyugati kereslet oka a nicaraguai Cosiguina kitörése volt (1835), ez azonban csak néhány éves kiugrást eredményezett, miközben a vulkáni esemény több port és vulkáni hamut juttatott a felső légkörbe, mint a Tambora.⁴⁷ Az ötéves átlaggörbe alapján ekkor ráadásul a gabonaárak mélypontját tapasztalhatjuk a Balkánon (tehát a kitörés globális hatással nem bírt) – míg nyugaton épp ellenkezőleg, 1830–1840 között emelkedett az ár. Hogy mi lett volna

⁴⁶ Trieszt átmenetet képez a Balkán és Odessza felé.

⁴⁷ Lamb 1970.

például Angliában a trend menete, ha 1838-ban nem születik szabadkereskedelmi megállapodás az Oszmán Birodalommal, majd 1846-ban nem következik be a gabonavámok eltörlése, nem tudható, de éppen a társadalmi-gazdasági rendszer fejlettségét mutatja (indusztriális társadalom), hogy képes volt kezelni a problémát.⁴⁸

5. ábra. A gabonaexport fluktuációja a nagy fellendülés elején (Burgasz; 3 éves kumulatív átlag és trendvonal)

Forrás: Sterionov 1999: 165.

Mindezek alapján nem állítható, hogy a globális hatású klimatikus zavarok meghatározó szereppel bírnak a trendek vagy egy-egy ciklus alakulásában, s társadalmi-gazdasági hatásuk sem mindig arányos a „katasztrófa” nagyságával.⁴⁹ Az a meglepő helyzet⁵⁰ viszont, hogy a nyugati árgörbék jobban tükrözik a klimatikus hatásokat, egyértelműen e térség relatív érzékenységet, túlnépesedését támasztja alá (hiszen a mezőgazdaság színvonala magasabb volt a balkáninál, tehát egyértelműen mennyiségi, nem pedig minőségi – hozam, input/output költség – problémáról volt szó), míg a Balkánon ekkor az agrárium alacsonyabb színvonala ellenére is volt felesleg, mint erről a folyamatosan növekvő export tanúskodik (5–6. ábra). A világgazdasági integráció előrehaladásával (1838 és 1846 után) a nyugati és keleti árszínvonal a kiegyenlítődés felé haladt (az előbbi térségben csökkent, az utóbbiban nőtt a gabona piaci ára).⁵¹

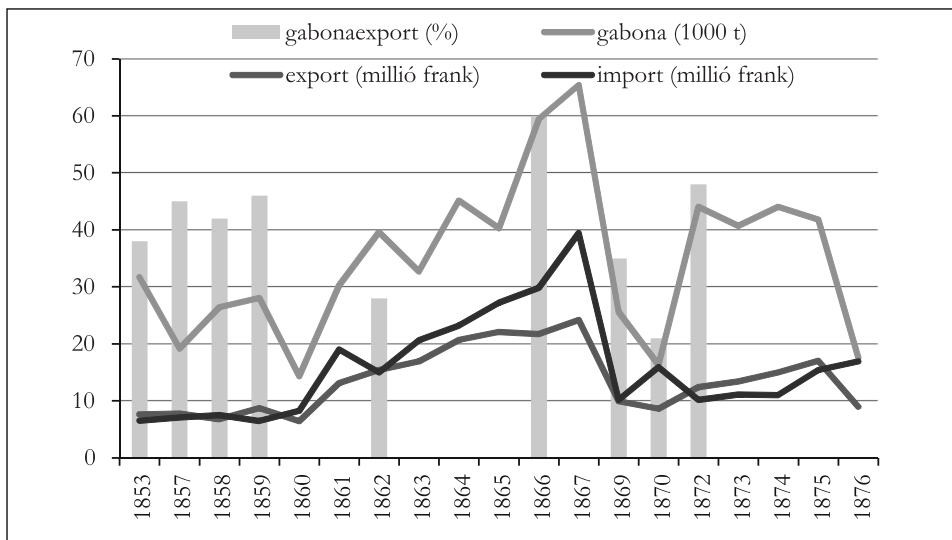
48 E szisztéma hosszú távú fennmaradásának előfeltétele, hogy a térségnek legyen vásárlóereje, illetve a gabonáért cserébe tudjon olyan terméket adni, melyre van kereslet.

49 Ennek kvantifikálása számszerűsíthető változók alapján történik: lásd VEI, DEI.

50 Hiszen a bevezetőben azt feltételeztük, hogy egy indusztriális társadalom gazdasági teljesítményének módosulásában az agrárium és azon keresztül a klíma nem játszhat döntő szerepet.

51 1839–1861 között a német és a brit gabonapiac szinte teljesen egységesült: a francia, brit és német árak közötti korreláció 0,7 felett volt. A brit behozatal nagyságát leginkább az újonnan bekapcsolódó területek exportja határozta meg ($r=0,9$), a régi partnerek korrelációs együtthatója 0,1 volt. Mivel az exportált mennyiség nőtt, s a római és porosz ár és a mennyiség között 0,5–0,6 feletti korrelációt mértünk, így

6. ábra. Várna exportja és importja, a gabona mennyisége és értékének részesedése az exportból 1853–1878 között

Forrás: Michoff 1941

Mint a Várna kereskedelmi forgalmának változását bemutató adatsorokon is látszik, a Balkán rövid távon egyértelműen profitált e folyamatokból (6. ábra), miként a macedóniai gabonaexport is háromszorosára nőtt 1845–1847 között 15 ezer tonnáról, majd visszaesett. De a hatások egyenlegének megítélésakor figyelembe kell venni, hogy a félsziget kereskedelmének 1853 előtti rövid megélénkülése inkább külső okokban keresendő, mintsem a félsziget gazdasági fejlődésének köszönhető. Ez azt a veszélyt jelentette, hogy egyfajta „gabonaért iparcikket” munkamegosztás stabilizálódása esetén (1. táblázat) a rövid távú kereskedelmi fellendülés hosszú távon végül deficitet eredményez, amennyiben a gabonaárak szekulárisan esnek nyugaton. Angliában 1815–1861 között a gabonaár trendjeiben valóban csökkent; a Balkánon a gabonaárak jobban nőttek, mint az iparcikkek árai, ami dezindusztrializációt eredményezett Pamuk és Williamson, a „terms of trade” változásának vizsgálatán alapuló tézise szerint.⁵² Az import iparcikkek esetén jelentkező áresést, így a haszonkulcsát is az import (és a termelés) tömegesedése ellensúlyozhatta a termelői oldalról: az iparcikkimport Várnában ugrásszerűen megnőtt a vasút 1866-os kiépülésével. Várna kereskedelmi adatai (1853–1878) alapján egyér-

leszögezhető, hogy a periódusban a piacósított mennyiség növekedése az exportáló országokban nem okozott áresést, s az ár a nyugat-európaihoz közelített (mely viszont 1839–1861 között például árcsökkenést mutatott). Az odesszai ár alakulása ettől függetlenebb volt ($r=0,3$), az orosz gabona csak az 1870-es években tört be a nyugati piacokra, s ez felelős a balkáni áresésért.

⁵² A nettó barter cserearányról lásd: Pamuk–Williamson 2009: <http://www.nber.org/papers/w14763> (letöltés: 2016. február 8.).

telmű, hogy a centrum és a Balkán (mint periféria, hiszen csak követő-reaktív gazdasági lépésekre volt képes) közötti munkamegosztás a század második felére előrehaladottá vált. Noha ekkor már nem voltak kedvezők a gabonaárak, a periféria exportját továbbra is a gabona és a gyapjú(fonal) mint nyersanyag mennyisége határozta meg, s a folyamat valóban egyszerűsíthető a gabona és iparcikk cseréjére (korrelációs vizsgálattal: $r=0,55$, a Rusze–Várna-vasútvonal kiépülése után $r=0,75$), így a két termék nettó barter cserearánya döntő tényező volt a gazdasági folyamatokban. A nyugati gazdaságok klímának való kitettsége e folyamattal párhuzamosan csökkent: gabonaimportjuk annak ellenére állandósult, hogy 1830 után a Dalton-minimum végével a klíma melegeedett hosszú távon.

1. táblázat. A gabonaexport, az iparcikkimport és az export-import közötti összefüggés Várna kereskedelmi adatai alapján (1853–1878)

Változók	Gabona vs. export	Iparcikk vs. import	Vas vs. import	Kávé vs. import	Cukor vs. import	Gabona vs. iparcikk	Gyapjú vs. export
korrelációs koefficiens	0,85	0,27	0,48	0,02	0,52	0,55	0,53

Forrás: Michoff 1941

A reakciók sem voltak egységesek egy klimatikus eredetű válság esetén. A Tambora 1815-ös kitörése idején éppen a protekcionizmus és vámemelések domináltak (noha nem ezt várnánk gabonahiány esetén),⁵³ ellentétben az 1838 és 1846 utáni – szintén vulkánkitörések okozta klímaromlással jellemezhető – időszakokkal, amikor szabadkereskedelmi tendenciák érvényesültek. Nyugat-Európában a hasonló klimatikus hatásra bekövetkező, de eltérő gazdaságpolitikai reakciónak az oka a gazdaság- és társadalompolitikai koncepció gyökeres változásában keresendő.⁵⁴

A potenciális élelmiszer-exportőröknek az 1815-ös kitörésre adott gazdaságpolitikai reakciói is eltérők voltak. A balkáni gabona 1816-ban tartósan nem tört be az európai piacokra, 1840 körül viszont már igen (ami a külső – és nem természeti – tényezők döntő szerepét mutatja – 2. táblázat). Az orosz gabona szín-

53 Másfelől logikus, hogy egy ország igyekszik megvédeni saját termelőit az olcsó külföldi gabonától. 1816 után esett a gabonaár, ami nem kedvezett a helyi termelőknek, s nem kívánták a helyzet állandósulását. Természetesen elsősorban a nagyobb üzemmérettel és politikai érdekérvényesítő képességgel rendelkezők érdekeiről van szó, hiszen a kisparaszt alig tudott gabonát piacosítani (maximum 20–25%), másrészt a gabona mennyiségének 1816-os csökkenése elsősorban számukra volt súlyos – nem volt vetőmag, illetve esetükben a kis piacosítható mennyiség miatt az áremelkedés nem kompenzálta a terméscsökkenés okozta bevételkiesést. A franciáknál ez állt a protekcionizmus mögött, hiszen ők normál esetben önellátók voltak gabonából. Az angoloknál más a helyzet. Itt egyértelműen a régi birtokos elit és az ipari tőke összecsapásának (és az utóbbi ideiglenes vereségének) hozadéka volt a védővám, hiszen a napóleoni korszak utóhatásai miatt az autarkias politikának is voltak szószólói; Malthus statisztikái azonban bizonyították, hogy ez legfeljebb néhány évig tartható. Az olcsó gabona az ipari tőke számára kedvező volt, hiszen lehetővé tette a bérköltség csökkentését.

54 Lásd részletesen: Demeter 2014: 125–143.

tén kiszorult, ennek viszont hatalmi-politikai okai is voltak.⁵⁵ Napóleon fellépése előtt a franciáknak gabonát exportáló Egyiptom pedig éppen az 1816-os vámemelések hatására fordult el a gabonától a gyapottermesztés felé,⁵⁶ ami tartós, áttételesen klimatikus változásra visszavezethető gazdaságszerkezeti átalakulásnak bizonyult.⁵⁷ A hasonló gazdasági kihívásokra adott válaszok sokfélesége részben attól függött, hogy az adott ország meghaladta-e a preindusztriális társadalom állapotát.

2. táblázat. Rumélia gabonatermelése és -exportja (1839–1877)

Terület	Lakosság	Termelés (vagy export)	Termelés egy főre (és ötfős családra)	Termés értéke egy főre és ötfős háztartásra* piaszterben
Konjunkturális szakasz				
Dunai vilajet <i>exportja</i> , 1850 körül		3 millió kile = 78 ezer t	35 és 200 kg	30 és 180 p**
Duna menti városok <i>exportja</i> , 1854	110 ezer család	250 ezer kile (1 kile = 50 p búzánál, összesen 10 millió p	15 és 75 kg	20 és 100 p
Dunai vilajet <i>termelése</i> , 1865		7 millió 100 ezer kile = 185 ezer t	85 és 420 kg	85 és 420 p
Dunai vilajet <i>exportja</i> , 1865		4 millió 335 ezer kile = 110 ezer t	50 és 250 kg	50 és 250 p
Dunai vilajet (?),*** 1875		5,6 millió kile = 145 ezer t, 20 millió frank	60 és 300 kg	9 és 45 frank = 45 és 225 p
Dunai vilajet <i>termelése</i> , 1876	2 millió 300 ezer fő	32 millió kile	360 kg és 2 tonna	300 és 1500 p
Rusze és hinterlandja <i>exportja</i> , 1876	55 ezer család = 300 ezer fő	500 ezer centner = 25 ezer t, 21 millió piaszter	100 és 450 kg	100 és 400 p
Prekonjunkturális szakaszból konjunkturális szakaszba való átmenet				
Bulgária és K-Rumélia <i>exportja</i> , 1840	2 millió 500 ezer fő	800 ezer kile = 21 ezer t	8 és 45 kg	4 és 20 p
Bulgária és K-Rumélia <i>exportja</i> , 1847	2 millió 500 ezer fő	4,3 millió kile = 110 ezer t	44 és 220 kg	35 és 200 p

55 Lásd a tengerszoros-egyezmények változásait (Hünkar-Iszkeleszi, 1833 és London, 1841). 1870–1910 között viszont már jelentős volt az orosz gabona részesedése a brit búzabehozatalból.

56 Richards 1987.

57 Egyiptom esetében például a francia levantei politika okolható ezért (miként majd a brit politika az oszmánoknál a textilipar kapcsán 1800/1840 után): a franciák ugyanis levantei és indiai kapcsolataik révén kikapcsolták a kereskedelemből a kávé tranzitforgalmát uraló egyiptomiakat, ahol viszont a kereskedelem az államháztartási bevételek 50%-át adta! Világos, hogy erre az 1730 után beálló változásra reagálni kellett, mert ez az uralkodó osztály pozícióit és vásárlóerejét egyaránt meggyengítette. A gabona mint pótlék az 1817 utáni francia protekcionizmus miatt nem felelt meg, a gyapottermesztés viszont társadalmi feszültségeket eredményezett, mert míg a kukorica termőre fordulásához 1801-ben 65 munkanap kellett 1 feddán (1 acre) területen, s a búzához 15, az őszi búzához 86, a babhoz 20, a hagymához 80 munkanap, addig gyapothoz 500 szükséges! A változtatások érvénybe léptetését csak egy erős központi hatalom tudta elérni (Mohamed Ali). Girard 1822: 187, 565–581 és Richards 1987: 214.

Terület	Lakosság	Termelés (vagy export)	Termelés egy főre (és ötfős családra)	Termés értéke egy főre és ötfős háztartásra* piaszterben
Vidin, 1847 k. <i>össztermelés</i>	7 ezer család	1,1 millió kile = 28 ezer t	0,8 és 4 t	700 és 3800 p ⁺
Konjunkturális szakasz				
Burgasz <i>exportja</i> , 1848	700 ezer fő (a teljes plovdivi szandzsák)	1,3 millió kile = 32 ezer 500 t	50 kg	25–40 p/fő
Drinápolyi vilajet <i>exportja</i> , 1870 k.	1 millió 300 ezer	28 millió p		25 és 125 p
Prekonjunkturális szakasz				
Szaloniki <i>termelése</i> , 1839		75 millió p (12–20 p/kile)		250 p/háztartás
Szaloniki <i>exportja</i> , 1839		5 millió p (7–8%)		17 p/háztartás
Macedónia <i>termelése</i> , 1840	800 ezer fő	3 millió kile = 78 ezer t	100 és 500 kg	40 és 200 p
Macedónia <i>exportja</i> , 1840	800 ezer fő	450 ezer kile	15 és 75 kg	7 és 36 p

* Összevetésként egy főre a fejadó 30 piaszter, egy háztartásra átlag 60 felett 1850 után.

** Konjunkturális ár 800–1000 piaszter/t. Konjunktúra előtti ár (1845 előtt) 400 piaszter/t.

*** Nem tudni, hogy export vagy termelés.

⁺ Analógiák alapján (Demeter 2014) – reális termés egy 5 hektáros gazdaságra 5 fővel. Ez alapján az export teljes terméshez mért aránya és a prekonjunkturális termelés értéke összevethető.

Forrás: Bulgarie et Roumelie: 9–10 és Michoff 1953

Lokális és globális problémák kumulálódása a nagy keleti válság idején (1875–1878)

A mérvadó bolgár marxista (gazdaság)történész, D. Koszev szerint az 1876-os bolgár felkelés kitörése részben egy makrogazdasági folyamat legyűrűzésének köszönhető. A Török Birodalom ugyanis a korábbi mezőgazdasági konjunktúrát kihasználva igyekezett struktúráját modernizálni. Amíg az adóemeléseknek volt gazdasági háttere, addig nem is jelentkezett gond. A jobbágyság eltörlése után azonban fellendült az orosz export, konkurenciát jelentve a Török Birodalomnak: míg 1861-ben 75 millió pud⁵⁸ volt az orosz gabonaexport, 1876-ra 257 millióra nőtt. A verseny erősödése a piacokért s a gabonaárak ezt követő esése azt is jelentette, hogy a török költségvetés a növekvő államadósság finanszírozásának szüksége miatt egyre nagyobb bajba került. 1874-ben az 5 milliárd frankos török államadósságnak csak a kamatai 3,4 millió erszény⁵⁹ pénzt tettek ki, miközben az állam bevétele 5,8 millió erszény pénz volt (580 millió frank),

⁵⁸ 1 pud = 16 kg (40 font).

⁵⁹ 1 erszény 500 gros, 100 frank, azaz összesen 340 millió frank, a 14 millió török lírás tőkeállomány 7%-a.

azaz csak a kamattörlesztés a költségvetés 60%-át tette ki.⁶⁰ Az államháztartás hiánya 1875-re 5 millió török lírát ért el (100 millió frank), ami viszont újabb hiteleket tett volna szükségessé (részben a régiek fizetése érdekében). A török állam rákényszerült, hogy az addig legnagyobb prosperitást mutató ágazatában, a mezőgazdaságban is adóemelést hajtson végre, így a tized különböző úton-módon már 15%-ra nőtt. Csak-hogy a *Napredak* (Előre) újság szerint 1875-ben nagyon hideg tél volt a Balkánon.⁶¹ Így 1875–1876-ra a 4,8 millió erszény (480 millió frank) központi bevételből a korábbi 45%-os részesedés (2,3 millió erszény) helyett a tizedre birodalomszerte „csak” 1,4 millió esett (140 millió frank). Látható, hogy az egy év alatt bekövetkező 100 millió frankos bevételkiesés zöme a mezőgazdasági adóbevételek csökkenésének következménye. Ez hatalmas kárt okozott – az adóemeléssel együtt – a helyi lakosságnak, különösen hogy a szakirodalom egybehangzó állítása szerint a gabonaexportot tekintve 1875–1876 a birodalom jobb évei közé tartozott. A bevételek növelése érdekében alkalmazott kényszerexport ugyanis már a termelési feltételeket veszélyeztette. A rossz termés miatt megjelent a spekuláció. Ha az 5 hektáros „átlagbirtokán” a megélhetés szélén egyensúlyozó kisparaszt termésének immár nyolcadát-hetedét adóként elvették, akkor rossz termés esetén előfordulhatott, hogy neki is vásárolnia kellett, hogy életben maradjon vagy vetőmaghoz jusson.⁶² Sokszor a kölcsön feltétele az volt, hogy a hiányt szenvedő kistermelő megkapta a gabonát 90 gros/kile⁶³ áron (20 frank), de kötelezte magát, hogy jövőre a sajátját legfeljebb 45 grosért adja el megtérítendő a kölcsönt (másképpen: kétszer annyi gabonát adott vissza a hitelezőnek). Volt olyan falu, ahol minden családfő 1000 frank tartozást halmozott fel néhány év alatt, amely meghaladta egy kisbirtok éves átlagos bevételeit (körülbelül 3–4 ezer gros, 600–900 frank).

Ha úgy véljük, hogy e jelenség hatása eltúlzott, akkor érdemes megfontolni, hogy az 1845–1848 közötti időszakban, párhuzamosan a Nyugat- és Közép-Európában jelentkező klimatikus hatásra, rosszabb termésű évek eredményeként fellépő, illetve a gabonára vonatkozó törvényekben is megnyilvánuló (Corn Law eltörlése 1846-ban)⁶⁴ keresletnövekedéssel, a Balkánon elmaradtak a nagyobb felkelések.

⁶⁰ Koszev 1948: 146.

⁶¹ Koszev 1948: 149. Davis véleményével ellentétben Mika János (OMSZ, Eszterházy Károly Egyetem) felhívta a figyelmet arra (személyes közlés), hogy a legújabb modellek szerint az 1875–1878-as El Niño hatása Anatóliától nyugatra nem volt érezhető. Ettől függetlenül a bolgár termés is csapnivaló volt, legalább annyira, mint az anatóliai, ahol éhínséget regisztráltak.

⁶² Mint 1816-ban Franciaországban. Koszev 1948: 151. Egy hektár föld bevetéséhez ugyanis ugyanúgy kb. 8 kile (1 kile = kb. 25 kg) gabona kellett, ha a termés átlagos, kb. 40 kile volt, mint akkor, ha csak 20 kile, csakhogy az első esetben a vetőmag 20%-át, az utóbbi esetben 40%-át tette ki a teljes termésnek. A balkáni termelőtől a búza kiléjét 25 grosért vették át a piacon 1875 elején (1 kg = 1 gros, ez is magas ár), de a rossz termés miatt vásárolni augusztusban már csak 85–90 grosért lehetett, miközben a konstantinápolyi börzén még mindig csak 27–32 gros volt a gabona ára.

⁶³ 5 gros = kb. 1 frank, 5 gramm ezüst 1850 után.

⁶⁴ A gabona egységára Angliában az 1815–1827 közötti 66 shillingről 1850-re 52 shillingre esett. A szabadkereskedelem révén tehát a vásárló 15 shillinget spórolhatott. E folyamat nem kedvezett a brit termelőknek, s az európai munkamegosztás fokozásának irányába hatott. Fairlie 1969: 106.

A félsziget be tudott kapcsolódni a hiánnyal küszködő térségek ellátásába (a román fejedelemségek szintén, de ott nem volt szabad paraszti birtok). Az ekkoriban jellemző, évi 50–90 piaszteres családonkénti minimális jövedelemtöbblet jelentősége a 30 piaszteres fejadóval párhuzamba állítva válik érzékelhetővé.⁶⁵ Így míg e kor az egyik fél számára válságot jelentett, a másik számára éppen ellenkezőleg, a prosperitás ígéretével kecsegtetett, szemben például az 1873–1878 közötti helyzettel, amikor a kontinens mindkét felét súlyosan érintették az események.

Ez a periódus egybeesett a nagyhatalmaknak részben az 1873-as pénzügyi krízistől vezérelt erősödő politikai beavatkozásával a Balkánon, s a török állam csődhelyzete, a bolgár parasztság jövedelmeinek megcsappanása a rossz termés és az adóemelés miatt, illetve a nagyhatalmi érdeklődés növekedése együtt vezetett el 1877–1878-hoz. Az 1873-as pénzügyi válság hatására ugyanis megszűnt a hitelezés a Török Birodalom felé,⁶⁶ melynek eladósodottsága miatt nagy szüksége lett volna a folyamatos hitelekre. Így viszont fizetni sem tudott, miközben Európa bankjainak is szüksége lett volna az oszmán törlesztésekre. A nagyhatalmi beavatkozást kiváltó oszmán lépés, a törlesztés felfüggesztése nem volt egyedülálló. 1872–1875 között számos ország kért adósságátütemezést vagy a törlesztőrészek enyhítését, ami tovább mélyítette a nyugati államok válságát.⁶⁷

A gabonaárak esése a csiftlik-nagybirtok⁶⁸ hanyatlásával járt együtt, ami a kisbirtok – relatív – vitalitását eredményezte. A csiftlik nem a gépesített birtok előképe volt, jövedelmezősége a munkaerő olcsóságán és a gabonakonjunktúra tényén alapult. Bármelyik tényező megváltozott, az befolyásolta a birtok rentabilitását. Güran szerint a csiftlik-nagybirtok jövedelmének felét a munkabér vitte el még konjunkturális periódusban is, 10–13%-ot tett ki a következő évi munkálatok előkészítése (illetve az éves bérleti díj, ha a tulajdonos kiadta egy nagybérelőnek a földet), s a termés

65 A parasztság hasznát megbecsli Demeter 2010. A gyapjú előállítás 70 ezer családfőt foglalkoztatott bolgár földön. A hazai textilipar számára a 4900 tonna gyapjú alapanyag 650 ezer líra értéket képviselt (65–70 millió piaszter), így az 1870-es években egy termelőre 900–1000 piaszter termés jutott. (Az előállított érték nem azonos a bérrel!) Ez alig magasabb, mint a paraszti háztartások termelése. A termelt gabona 30–40%-a paraszti kézen maradt (levonva az adót, a saját fogyasztást és a vetőmagot is), míg a textilipari termékeknel ez nem így volt. A földművelés tehát az állattenyésztés és a textilipar vetélytársa tudott lenni a gabonakonjunktúra idején.

66 A birodalom 1874–1881 között nem kapott hitelt: az 1874-es utolsó hitelt pedig teljes egészében a korábbi hitelek törlesztésére fordította. Pamuk 1987: 58 és Ozekicioglu–Ozekicioglu 2010: 28–46. http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/128673/2/03_V3_BEH_TURKEY_SedaOzekicioglu_HalilOzekicioglu_d_ac.pdf (letöltés: 2016. július 27.).

67 Born 1988. Európában (Bécs) tűzsebei pánikként indult (buborékmodellel magyarázható ez is), Franciaországban a németeknek fizetendő 200 millió font sterling háborús jóvátétel miatt szükség volt a kihelyezett tőke kivonására, melynek jelentős része viszont az államcsőd szélén tántorgó Oszmán Birodalomba ment korábban. Az ipari termelés nőtt és a GDP sem zuhant nyugaton, bár az árak igen. Wells 1890-ben a relatív arany- és ezüsthányt és az új tömegtermelési módszereket nevezte meg a defláció okaként. Milton Friedman az aranystandard bevezetését okolja a hosszan tartó hatásokért. Capié–Wood 1997.

68 Paraszrok által 8–15 ha nagyságú üzemegységekben a termés harmadáért-feléért művelt (nem allodiális jellegű) birtok a Balkánon.

37%-a került piacra. A munkaerő ára pedig a kisbirtokosság terjedésével párhuzamosan nőtt: 1840–1900 között ezüstben kifejezve megháromszorozódott, miközben a gabona ára megkétszereződött, majd felére esett, és ez behatárolta a gépesíthetetlen nagybirtok versenyképességét.

A függetlenség és adócsökkentés hatása a gazdasági teljesítményre – hanyatlás?

Így csak látszólag paradox, hogy a térség jelentős részén, például Bulgáriában 1878-ban, akkor álltak át a monokultúrás kisbirtokos gazdaság szerkezetre, mikor a gabona ára esni kezdett.⁶⁹ Ezzel ugyanis mintegy konzerválták a kialakuló helyzetet, miközben a gazdaságok az önellátás irányába léptek vissza az árutermelő gazdálkodás felől, amelyet a 20. század közepéig fennmaradó nagy népszaporulat a birtoktestek felosztása miatt még súlyosbított is. Szerbia már 1830 táján a kisbirtokos gazdaság szerkezetet választotta, s bár eleinte nem a monokultúrás gabonatermelés dominált, hanem az állattartás (miként Bulgáriában is egyértelmű a tizenhárom Pleven környéki falu vizsgálata alapján, hogy a Duna mentén a Konstantinápoly szükségleteit kiszolgáló állattartás határozta meg a bevételeket 1840 előtt),⁷⁰ a századfordulóra nagyjából világossá is vált a szisztéma fenntarthatatlansága a nagy népességnövekedés mellett. Az ország az állattartásról áttérni kényszerült a gabonatermelésre⁷¹ annak jobb megtérülése miatt (6 kg gabona kalóriában, árban és termőterületben is megegyezett 1 kg hússal, de az utóbbi egy embernek csak 4 napig elegendő étel, az előbbi 6 napig). Majd ezt követően a gabona-kényszerexport útjára lépett, miközben a gabonaár esett, a húskészítményeké viszont nőtt. Így noha a külkereskedelmi mérleg szufficites maradt, a parasztság ijesztő mértékben adósodott el és vált minőségi éhezővé.

Mondani sem kell, hogy egy átlag 5 hektáros birtok⁷² modernizálása-gépesítése (10 000 frank egy cséplőgép ára, az agrárszövetkezetek viszont legfeljebb 1000 frank hitelt adtak) igen nehéz volt, amiből hosszú távon nem az újabb gabonaár-konjunktúra (1900–1928), s nem is az extenzív gazdálkodás, hanem a termelés

69 A folyamat 1850-ben elkezdődött, és a kisbirtok természetes módon terjedt a konjunktúra idején is (1832: szpáhik nyugdíjazása, 1858: oszmán földtörvény), versenytársat jelentve a nagybirtoknak, másrészt a folyamat betetőzése erőszakhoz kötődik, nem természetes fejlődés eredménye, s az állam dönthetett volna úgy, hogy más üzemformát támogat (földosztás során a parasztok közül senki nem kaphatott 5 ha feletti birtoktestet). A helyzet paradoxona nem a birtokméret, hanem az ahhoz nem igazán illeszkedő termékstruktúra megválasztásában rejlik: ennek irracionális volta kényszerhelyzetről tanúskodik. Ez Szerbia esetében figyelhető meg leginkább, ahol demográfiai problémák okozták a gabonatermelés előtérbe kerülését.

70 Draganova 1988: 87–100.

71 Emellett az Osztrák–Magyar Monarchia gazdaságpolitikája is hozzájárult a szerb sertés-kereskedelem piacvesztéséhez.

72 Ez volt az átlag és a módusz is Szerbiában és Bulgáriában 1900 körül. 1910-re aztán a módusz 2–5 ha közé esik, az átlag 4,5 ha-ra, ami jelzi az aprózódás előrehaladását az extenzivitás és az ugar arányának 40-ről 20%-ra csökkenése ellenére is.

diverzifikálása jelenthetett kiutat.⁷³ Egy modern eke is 70 frank felett volt, ami sok kisgazdaságnak csaknem teljes éves hasznát jelentette (sőt, Palairet szerint egy 5 hektár körüli szerb gazdaság nullszaldósnak volt tekinthető).⁷⁴ Ez a struktúra pedig az állami bevételeket is kedvezőtlenül érintette (persze ugyanez maradt volna a helyzet a csifltikek modernizációjának elmaradása esetén).

Ezek után nem meglepő, hogy a függetlenség a piacvesztés, a területhasználati konfliktusok és az áresés miatt a 15%-ról 10% körüli értékre csökkentett átlagos adókulcs mellett nemcsak a bolgár költségvetésben, de a helyi lakosságnál is bevételkiesést jelentett, ami egy – gazdaságilag is motivált (hiszen a bolgár tartományok bevételeinek legalább 50%-át elvonta a központ 1878 előtt)⁷⁵ – felszabadulás esetében nem a legbiztatóbb. A konstantinápolyi felvevőpiac megszűnte, továbbá a gabonaexport-kényszerből fakadó extenzív gazdálkodás miatt fellépő területhasználati konfliktus okán, illetve a népesség növekedése következtében a juhtartás háttérbe szorult, vele együtt a helyi, gyapjú alapú textilipar is. Erre a folyamatra erősített rá a gyapoton alapuló importcikkek beáramlása is. A textilipari termelés a felére esett (3. táblázat), a mezőgazdaságé szintén csökkent. Az állam adócsökkentése nem eredményezte a termelés volumenének javulását, éppen ellenkezőleg. A kiutat az 1878–1885-ös, az állam újjászervezéséhez köthető válságból éppen az adók emelése hozta meg – legalábbis ez az állami bevételek és a termelés növekedé-

3. táblázat. A bolgár textilipar összeomlása a felszabadulás után

Év	Bolgár gyáripari textiltermelés (tonnában)	Termelés 1000 leva-ban	Egységár (leva/kg)
1867	2100	9000*	4,3
1903	1200	4700	3,9

* A háziipari termeléssel együtt ez kb. 14 millió leva.

Forrás: Palairet 1997 alapján saját számítás

73 Az ún. „zöld forradalom” (Zanden 1991) Bulgáriában csak 1930 után kezdődik. Görögországban a mazsola és az olívaolaj, Szerbiában a szilva volt exportképes, s jelentett diverzifikációt már 1910 előtt – e két országban a népességnövekedés hamarabb jelentkezett.

74 Palairet 1979: 719–740.

75 Palairet 1997: 48. Továbbá Janinára: Draganova 1991: 152–155. Ez a GDP 7–8%-a. Később az államadósság törlesztése jelentett – ennél arányaiban kisebb – elvonást.

sét eredményezte,⁷⁶ noha Sztambulov belpolitikájának gazdasági oldalát is szokás volt támadni a bolgár történetírásban.⁷⁷

Lokális válságok hatásának begyűrűzése más szektorokba – visszacsatolások (1897)

A török uralom alól felszabaduló Bulgária gyakorlatilag megalapításától kezdve agrárállam volt, s mint ilyen, az egyszerű vidéki állampolgár általában évente egyetlen szűkebb periódusban szerzett pénzbeli jövedelmet. Ez önmagában is kockázati tényező a gazda és az állam számára. A parasztság által fizetett adó nem volt elhanyagolható. 1897-ben az állami bevételek 40%-át, 1911-ben pedig 35%-át a parasztság fizette, ugyanakkor a lakosság 80%-át tette ki, s csak a GDP 55%-át állította elő.⁷⁸ Ez utal az agrárium alacsony termelékenységére a többi réteghez képest. Egy rossz év, mely 50%-os terméseszkökenést okoz, a magánszektor károsodása mellett például 30 millió leva adókiesést is eredményez, ami megegyezik az államadósság 1911-es kamataival. 1868-ban a Csernavoda–Konstanca-vasútvonalon 1,6 millió hl gabonát szállítottak, 1870-ben, a száraz nyár miatt 1,2 milliót, azaz az aszály akár 25%-kal is csökkenthette az export mennyiségét (abban az esetben, ha az export mennyiségének csökkenése a termelés hasonló volumenű csökkenését feltételezi).⁷⁹ Noha azt vélhetnénk, hogy a kínálat csökkenése automatikusan az (export)árak emelkedéséhez vezet, ez nem mindig törvényszerű (csak globális hatások esetén érvényes törvényszerűség), hiszen 1878 után már számolni kellett az olcsó tengerentúli gabona árleszorító hatásával is. Az ilyen típusú, egy lábon álló⁸⁰ államok voltak leginkább kitéve az időjárás, s ebből fakadóan az olykor fizetésképtelenséget eredményező jövedelemcsökkenés következményeinek is.

76 A balkáni paraszt nem volt túl motivált termelő Calic szerint. Konjunktúrákat szívesen meglovagolt, de eleve rossz volt a munkaerő felhasználása a relatív túlnépesedés és az átrétegződési lehetőségek hiánya miatt. Egorov és Avramović meglátása szerint mind a szerb, mind a bolgár paraszt csak munkaereje 60%-át hasznosította, ráadásul az ortodoxok mintegy 150 egyházi ünnepnapon egyáltalán nem dolgoztak. A szlovén katolikusok ezzel szemben a munkaerő 80%-át hasznosították (részben a primogenitúrához hasonló örökösödés miatt nem volt birtokaprózódás, sem munkaerő-felhalmozódás, s kevesebb volt az egyházi ünnepnap). Calic 1994; Avramović 1921: 244; Avramović 1928: 27–32; Maister 1938: 91–116; Egoroff 1936: 151–153. A pénzbeli adózás a parasztot piacolásra (és feleslegképzésre) készítette, ez egyben az állam számára is lehetővé tette a termés pontosabb becslését.

77 Topalov három tényezőt említ, mely a kisbirtokosság tönkremeneteléhez hozzájárult. Az első a – birodalmi időkből megörökölt – magas uzsorakamat, mely a földművesek jövedelmét elvitte. A második az állami adópolitika, mely a kísérletezés stádiumában volt. A harmadik a szabadkereskedelem. Topalov 1945: 456. Kritikáját lásd Demeter 2014: 541–542.

78 Demeter 2014: 534.

79 Tonev 1995: 125.

80 Ezen nemcsak az iparosítás hiányát érte, hanem az agrárszféra szűk termék- és exportstruktúrája okozta rugalmatlanságot is.

E kiszolgáltatottságra, valamint a mezőgazdasági válság továbbgyűrűzésére más szektorok felé tipikus példa a Balkánon az 1897–1900-as válság, mely nemcsak hitelválság volt, de sajnálatos módon egybecsengett egy ettől független agrárválsággal is, amelynek hátterében egy, az El Niño hatására bekövetkező globális hatású időjárás-változás állt. 1897-ben a rossz időjárás miatt Bulgáriában csak 2,1 millió tonna gabona termett, az is gyenge minőségű volt. 1898-ban már jó minőségű gabonát arattak, 2,57 millió tonna mennyiségben, de 1899-ben újfent rossz volt a termés: mindössze 1,5 millió tonna. Ez az addig jelentős bevételt adó exportot és részben az önellátást is veszélyeztette, hiszen 2 millió felnőtt és 2 millió gyermekkel számolva ez körülbelül 1 millió tonna élelmezési célú fogyasztást jelentett (miközben a vetőmag félmillió tonna, és a tizedet még nem is számoltuk). A búza- és rozshiány miatt sokan az állati takarmánynak szánt kukoricát használták kenyérsütéshez.⁸¹ Az állattartás számára gondot jelentett ez is, s az szintén, hogy 1899-ben csak 1,9 millió tonna takarmány termett, míg 1897-ben még 3,5 millió tonna.⁸² Mivel állataikat etetni nem tudták, a parasztok tömegével kényszerültek áron alul eladni őket. Egy ökör 1896-ban 75 levát ért, 1899-ben 67 levát.⁸³ A haszkovói körzetben például csak a lakosság 20%-a nem kényszerült kölcsön felvételére, hogy éves adóját kifizethesse.⁸⁴ A nagyobb katasztrófa elkerülését csak az tette lehetővé, hogy még 1896-ban igen jelentős tartalékot halmoztak fel a hombárokban. A válság továbbgyűrűzött az élelmiszereken alapuló iparágakba is, márpedig a bolgár ipar zömét ez tette ki. 1899–1900 között a sörtermelés a kiemelkedő 5,88 millió literről 4 millió literre esett vissza. Az iparba fektetett (új) tőke is visszaesett: míg csak 1897-ben 3,3 millió leva volt az értéke, addig 1899–1901 között összesen nem volt ennyi.⁸⁵ Ez egyben mutatja, hogy a bolgár ipar mennyire függött a mezőgazdaság teljesítményétől; mihelyt a mezőgazdasági termelésen alapuló iparágak áruhiányossá és veszteségesse váltak, elmaradtak a befektetések is.

A válság, mely 1897–1899 között a gabonatermést átlag 20%-kal, a gabona-exportot 30%-kal vetette vissza, továbbgyűrűzött a kereskedelembe is: 1896–1897 között a kivitel 50 millió levával csökkent. Ebből a 387 ezer tonna gabona kiesése 47 millió leva veszteséget jelentett. (Látható, hogy a hiány ellenére sem nőtt a gabonaár lényegesen, 120 leva/tonna körül állt meg.) Ezáltal a kereskedelmi mérleg igen deficitessé vált, hiszen a behozatal még nőtt is 7,5 millió levával (ebből 5 millió leva értékű textil, 0,7 millió leva értékű fém és 1,7 millió leva értékű gép mutatja a bolgár ipar fő szükségleteit).⁸⁶ 1900-ra az export összesen 54 millió levával csökkent, az

81 Izlozsenie za szasztojanieto na Ruszenszkija okrug prez 1896–1897.

82 Topalov 1963: 50.

83 A bivaly 1897-ben 98 levát ért, 1899-ben 80 levát. A ló ára az 1896-os 127 leváról esett 1900-ra 91 levára. Az áresés itt volt a legjelentősebb, hiszen a lovat fuvarozásra és nem szántásra használták szemben a tehénnel, ökörrrel, így ettől váltak meg a leghamarabb.

84 Godisni raporti za zemedelcseszkite nadziratelni za 1897 godina.

85 Topalov 1963: 55.

86 Topalov 1963: 57.

import 30 millióval, azaz a mérleg csak úgy maradhatott pozitív,⁸⁷ ha leállt az iparosodáshoz szükséges gépek és alapanyagok behozatala. A forgalomcsökkenés miatt a vasút kilométerenkénti bevétele már 1897-ben 8300-ról 6800 levára esett (–20%), s mivel ekkora haszon nem volt a fuvarozáson, ez már a dolgozók bérét is érintette. A tengeri árufuvarozás volumene összesen 400 ezer tonnával csökkent két év alatt, 1899–1900 között.⁸⁸ Ez a folyamat visszahatott a helyi fuvarosokra is, hiszen ha nem volt mit és hova szállítani, fölöslegessé váltak a lovak.

Mivel a kereskedelmi mérleg 1897–1899 között 37 millió levás hiányt mutatott, amely pénzre a bolgár gazdaságnak égetően szüksége volt hivatalnokai⁸⁹ és tartozásai kifizetése érdekében, ezért a nemzeti bank ezt az aranytartálékából fedezte. Ráadásul az esedékessé vált hiteltartozások kiegyenlítése miatt, újabb felvehető kölcsönök hiányában az aranytartálék teljesen elfogyott, így a levának immár csak ezüstoffedezete volt, ami gyengítette árfolyamát. Így viszont a lakossági megtakarítások és eladások után befolyt összeg is kevesebbet ért (igaz, a kiadások is). A rossz termés miatt a mezőgazdasági bérek is leestek: az 1896-os 1,7 levás napi bér 1900-ban már csak 1,45 leva volt, ráadásul az ázsio elmozdulása⁹⁰ miatt ez is inflálódott, tehát az értékcsökkenés meghaladta a 15%-ot.⁹¹ Így összességében a megélhetés is drágult 1896-hoz képest.⁹² A gabona ára például a tonnánkénti 108-ról 163 levára ugrott 1894–1899 között (a globális trendeknek megfelelően),⁹³ ami ugyan a parasztok számára kedvező volt, de a termésmennyiség csökkenését az ár növekedése éppen csak ellensúlyozta, tehát nem jutottak többletjövedelemhez.⁹⁴ Az ipari munkások és a tőkések számára viszont ez valóságos csapás volt, hiszen nőttek a megélhetési költségek.

A válság tehát egyaránt jelentkezett az árak, a bérek, a kereskedelmi forgalom és részlegesen az ipari termelés esésében. Végso soron a bolgár költségvetés 1896–1901 között 60 millió leva hiányt halmozott fel, miközben 1901-ben éppen lejárt egy régebbi hitel, és a bolgár állam konkurenciát jelentő vasúttervei miatt senki sem volt hajlandó nyugaton finanszírozni a bolgár államadósságot. Az állam a fizetéseképtelenség szélére került. Ezen az 1902-es 52 milliós költségvetési többlet segített csak – ez viszont már a 80 millió levás hitelnek volt köszönhető, melyet csak egy oroszbarát külpolitikai fordulat révén sikerült megszerezni.⁹⁵ A kölcsön azonban külpolitikai

87 Míg 1896-ban a bolgár állam 32 millió leva aktívumot mutatott kereskedelmében, egy évre rá ez 26 milliós passzívumba fordult át. Topalov 1963: 58.

88 Topalov 1963: 58–60.

89 Hiszen ők materiális termelést nem folytattak, bevételeik legfeljebb az illetékekből származott.

90 A papír és az aranyleva (és ezüstleva) árfolyamkülönbségéről van szó. Erről és az adózásról jó leírást ad Mittelman 1916: 85–88.

91 A válság más szférákra is kihatott. Az ipari munkások bérei is jobban csökkentek: a ruszei nyomdában pl. 25%-kal. Karaivanov szevlievói cipőüzeméből 25 embert el kellett bocsátani a 40-ből.

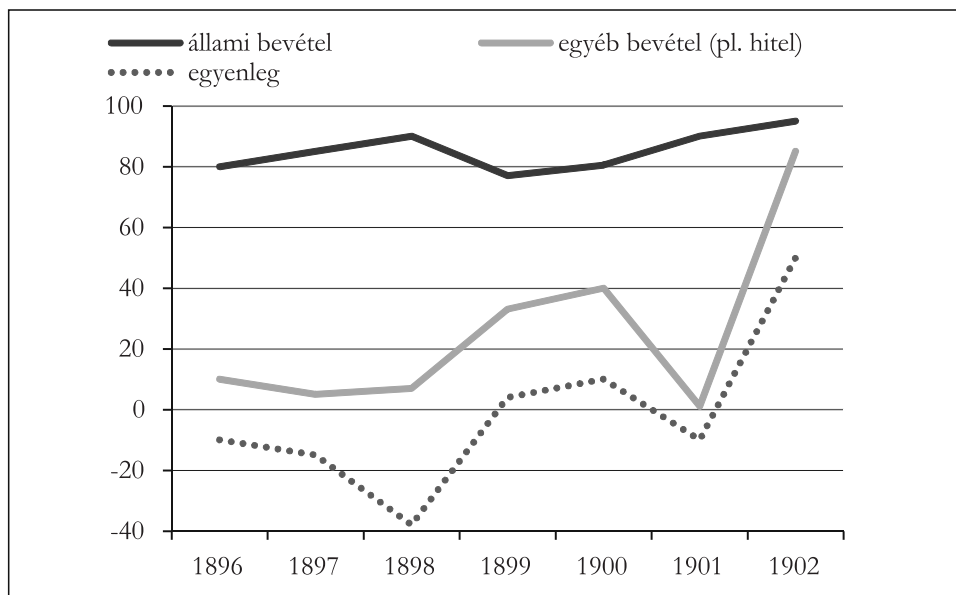
92 Topalov 1963: 67–68.

93 Popov 1963: 163.

94 Hasonló problémákkal küszködtek a kisbirtokosok Franciaországban 1816-ban.

95 Topalov 1963: 62.

7. ábra. A bolgár költségvetés alakulása 1896–1902 között (millió levában)

Forrás: Topalov 1963

kiszolgáltatottságot, egyoldalú függést eredményezett. Ennek enyhítésére újabb nagyhatalmi szereplőt kellett bevonni, akit viszont érdekeltté tenni csak a nemzeti vagyon elidegenítésével vagy újabb hitelfelvétellel lehetett. A 7. ábrán is látható, hogy ettől kezdve a bolgár állam büdzséjének egyenlegét egyre inkább a hitelek határozták meg, s ez 1945-ig az egyik legfontosabb költségvetési probléma is maradt. A válság vége felé a kormányzat elhatározta, hogy a tizedet ezentúl terményben szedi, ami tömegmegmozdulásokat eredményezett, például a durankulaki lázadást, amely száz ember életébe került.

A lassú krízis: a demográfiai nyomás

Miközben Görögországban az 1897-es év egy vesztes háborút, majd egy államcsődöt (nemzetközi pénzügyi felügyelettel) eredményezett más lefolyást adva a válságnak (a háború a megoldatlan belső problémák externalizálásának is tekinthető), Szerbiában 1897-re a művelt területek dinamikus növekedése ellenére sem nőtt az átlagos birtoknagyság. Míg a nagybirtokokkal és 1 hektáros paraszti törpebirtokokkal egyaránt jellemezhető, túlnépesedett és társadalmi feszültségektől terhes Görögország számára (a függetlenség itt is tönkretette az ipart, kereskedelmet és ráadásul még adósságcspadába is kergette az országot) a kivándorlás jelentett megoldást (és tőkebevételt a külföldön dolgozók visszaküldött keresetéből), Szerbiában ez ellenkező előjellel játszó-

dott le: több százezer ortodox menekült Boszniából és Koszovóból. Az adóterhek a szerb fejedelemségben nemcsak kisebbek voltak, de minden betelepülő 3 hektár földet és néhány év adómentességet kapott (erre azért volt szükség, mert a két szerb felkelés idején százezres nagyságrendű volt az áldozatok száma, az ország kiürült, ami lehetővé tette az állattartás dominanciáját, de rosszul hatott az állami bevételekre, itt ugyanis nem földadót, tizedet, hanem 1884-ig fejadót szedtek). Ráadásul létezett az okučje intézménye, azaz nagyjából 2000 négyzetméter és a gazda háza, valamint igavonó állatai nem voltak elkobozhatók, sem jelzáloggal terhelhetők, tehát forgalomképtelennek bizonyultak a magángazdaság számára (Magyarországon a reformkori törekvések fő célja éppen a föld szabad forgalmát gátló aviticitás eltörlése volt). Ebből következően Szerbiában nemcsak a földbirtok koncentrációjára vagy modernizációjára nem nyílt lehetőség – a parasztnak gyakorlatilag nem volt más vagyona, mint az 5000 frank értékű 5 hektárja –, de hitel hiányában virágzott az uzsora is, ami a parasztság eladósodását és földvesztését implikálta: noha az okučje értelmében a birtok csak az állami adótartozás esetén volt elkobozható, a gyakorlatban ez mégsem így volt. A paraszti gazdaságok instabil helyzetére jellemző, hogy 1880 után az okučje már az állami adótartozás következményeitől is védelmet nyújtott, de ez sem oldotta meg a 60 év alatt 0,5 millióról közel 3 millióra növekvő ország gondjait. Görögország mellett eleve Szerbia rendelkezett a legkevesebb művelt és művelhető területtel. Az 1897-es összeírásra gyakorlatilag minden potenciális termőföldet művelésbe vontak (ez 2 millió hektár erdő kiirtását jelentette), ami területhasználati konfliktust okozva tönkretette a makkoltató sertéstartást.⁹⁶ Jellemző, hogy a szerb paraszt a korábbi téli, illetve export sertéstápnak használt kukoricát fogyasztotta, a búzát exportálta⁹⁷ (a magyar malmok az állami szubvenció miatt átvették, de a századforduló után ez is megváltozott). A szerb gabonaexport (a húsexport ellehetetlenülése után) „éhségexportként” értékelhető,⁹⁸ hiszen a húsarak nőttek 1880–1910 között, míg a gabona piaci ára 1895-ig csökkent.⁹⁹ Az egy főre jutó termelés a fontosabb gabonanövényekből az 1893–1900 és 1910–1913 közötti periódust leszámítva alig haladta meg a 300 kg-ot.¹⁰⁰ A gazdák eszközállománya sem segített a helyzetből kilábalni: a gazdaságok harmada ekével, a gazdálkodók 18%-a saját házzal sem ren-

96 1869-ben a 37 millió exportból még 22 millió állati eredetű termék volt. A sertésexport értéke az 1860-as évekbeli 17 millió frankról évi 12 millióra esett 1879–1880-ra, majd 8,3 millió dinárra (frankra) 1896–1900-ig. Az egy főre jutó sertésexport értéke is 12 dinárról 3,3 dinárra csökkent 1871–1900 között. Még az állatállomány egy főre eső értéke is 65-ről 15 frankra esett 1860–1900 között, az összérték pedig az 1860-as 69 millió dinárról 38 millióra (1900) (Palairt adatai alapján).

97 Sundhaussen 1989: 394. A búza 25%-a került exportra (az exportból való részesedése az 1885-ös 8%-ról 30% fölé nőtt), míg a sertéseknek csupán 16%-a (25%-ról csökkent le, az állati eredetű termékek exportja 25%-ra esett az 50% feletti értékből az árak trendjével ellentétesen). Stoyanovich 1919: 44–46.

98 Calic 1994: 76.

99 A hús ára 1880-hoz képest megduplázódott 1900-ra, a gabonaár csak 30%-kal emelkedett 1910-ig. Sundhaussen 1989: 234–235, 265 és Calic 1994: 132.

100 Sundhaussen 1989: 203 adataiból számítva.

delkezett, 30% este nem tudott fényt gyűjtani.¹⁰¹ A 300 ezer gazdálkodó kétharmada rendelkezett csak saját igaerővel, egyharmadának szekere sem volt. A szerb gazdaságok egyharmada gyakorlatilag az önfenntartáshoz sem termelt eleget. Ez adótarthatósághoz, a terményhitelek terjedéséhez és a kamatlábak emelkedéséhez vezetett. Karić szerint 1887-ben már 6500 eladósodott birtokot koboztak el. Sundhaussen 1900-ból 10 ezer kényszerárverésről tudósít. Mindeközben – minden egybehangzó statisztika és feldolgozás megerősíti – Szerbiában csökkent az egy főre jutó agrártermelés értéke (körülbelül 180 frankról 150 frank alá).

4. táblázat. A szerb mezőgazdaság fejlődése

Periódus	Népesség-növekedés	Művelt terület növekedése	Fajlagos változás
1834–1847	24%	36%	+10%-os birtoknövekedés ↑
1840–1860	21%	6% +20% szarvasmarha	–20% fejenkénti gabonafogyasztás, kísérlet az állattenyésztésből való megélhetésre
1867–1889	40%	40% –10% szarvasmarha –25% sertés	gazdaságonkénti gabonaexport-jövedelem 2× hektáronkénti gabonajövedelem 2× hektáronkénti export és termelés stagnál megélhetési árszínvonal emelkedik gabonaegységek esnek
1889–1893	7%	80% –30% sertés	gazdaságonkénti gabonaexport-jövedelem 4× hektáronkénti gabonajövedelem 2× gazdaságok mérete +50%, az extenzív szántó-földi művelés időleges sikere ↑
1893–1905	20%	0%	hektáronkénti termés +10%, a szántóföldi művelés extenzivizálásának kudarca
1860–1911	180%	Mezőgazdasági jövedelem: +80% Fejenkénti mezőgazdasági jövedelem: –30% Gazdaságonkénti reáljövedelem: –20% Hektáronkénti reáljövedelem: –60% Mezőgazdasági terület: +400% Gazdaságok száma: +90% Népesség: +150% ↓	

Noha a rurális lakosság fele több helyütt már januártól kénytelen volt élelmet vásárolni¹⁰² (1907-ben Szerbiában az egy főre eső húsfogyasztás 25 kg volt, Németországban 51 kg;¹⁰³ Užice környékén a paraszti falvakban az állati fehérje részesedése az energiabevitelből 0,5–20% között ingadozott),¹⁰⁴ s több százezren vándoroltak ipari idénymunkásként, klasszikus értelemben vett hirtelen sokk nem alakult ki. Szerbia egyrészt az állami földek szétosztásával reagált a problémára már a századforduló előtt, másrészt externalizálta problémáit (a parasztság relatíve sok szabadideje miatt fogékony volt a politizálásra).

101 Avramović 1928: 17 és Avramović 1921: 243.

102 Avramović 1921: 241–250 és 245.

103 Paláiret 1983: 173.

104 Mičić 1925; Calic 1994: 78 és Abel 1980.

Ennek sikere azonban vitatható: a túlnépesedés előrehaladottsága miatt (5. táblázat) a születő Jugoszláviában az 5 hektáros átlagbirtok kialakítására már a földek teljes újraosztása esetén sem volt lehetőség (még az újonnan szerzett területek nagybirtokainak felosztásával sem), a világháború utáni földreformok¹⁰⁵ csupán tovább odázták a válságot.¹⁰⁶ Az expanzió és az extenzív gazdálkodás (4. táblázat) nem hozott megoldást, az adott technológiai színvonalon a struktúra fenntarthatatlanná vált. A bolgár és szerb gazdaság vagy a termelés szerkezetének megváltoztatásával (ipari növények, zöldség, tagosítás), vagy annak intenzifikációjával (technológiai fejlesztés, műtrágya), vagy a munkaerő-fölösleg ipari átrétegződésének elősegítésével oldhatta csak meg a problémát.

5. táblázat. Területegységre jutó mezőgazdasági népesség változása a Balkánon (1921–1938)

Ország	100 ha-ra jutó mezőgazdasági népesség, főre lebontva		
	1921	1931	1938
Jugoszlávia (77)	136	140	141
Bulgária (73)	109	116	107
Románia (72)	107	94	101

Forrás: Tomasevich 1955: 317. Zárójelben az agráriumban foglalkoztatottak aránya %-ban a keresőkből. A mezőgazdasági eltartóképesség határértéke 80 fő, e felett túlnépesedett a terület

Az árak és bérek szerepe a társadalmi elégedetlenség alakulásában

Hogy a gabona árának változása – összevetve a megélhetési költségek alakulásával – az állam stabilitása szempontjából kulcsfontosságú, arra az Oszmán Birodalom sorsa is jó példát szolgáltat. Findley szerint a hivatalnokrétegek fizetése és a birodalomban végbemenő földcsuszamlásszerű változások (1876–1878, 1908) között szoros korreláció mérhető, az egy főre eső fizetés trendjének alakulása pedig összevethető a gabonaárak változásával – s az azt determináló tényezőkkel –, s így lehetőség nyílik a társadalmi feszültség mérésére, amelynek levezetésében a hivatalnokréteg kulcsszerepet kapott 1908-ban. A 366 hivatalnok fizetése alapján készült statisztika szerint a hivatalnokok fele 1878–1908 között kevesebbet keresett a hivatalnokok körében mért átlagnál, ami jól mutatja a szélsőségeket a hierarchia különböző szintjein.¹⁰⁷ A medián és az átlag csak 1905 után közeledett egymáshoz. Az Isztambuli Kereskedelmi Kamara 950 kurusra (200 frank) tette a megélhetés

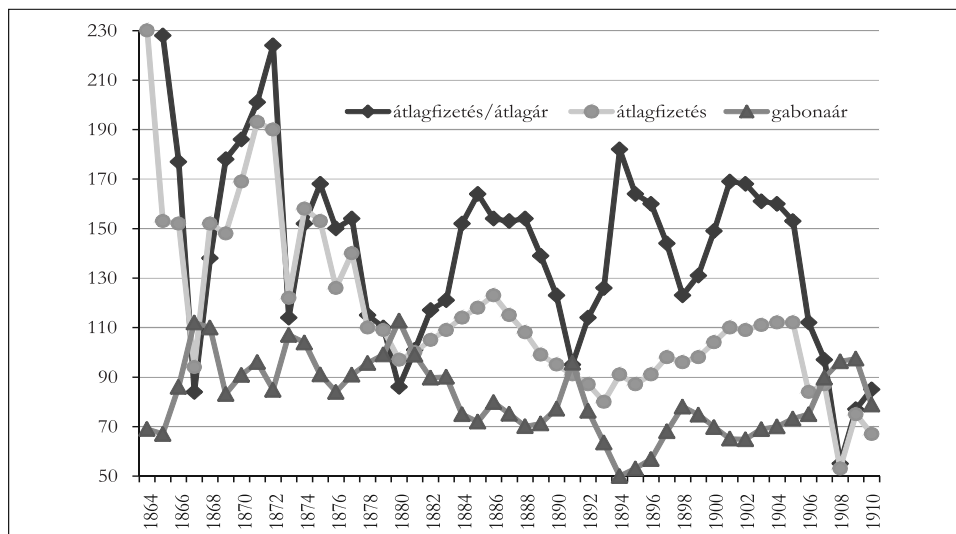
105 A vesztes Bulgáriában Sztambolijszki egyszerűen nem tudott már mit szétosztani.

106 Ha az 1897-es szerbiai birtokviszonyokat összevetjük az 1931-es Jugoszlávia viszonyaival, akkor kimondható: a jugoszláv állam birtokszerkezete a regionális helyzet javulása – pl. Bosznia – ellenére nem volt modernebb, jobb, mint a 19. századi szerb államé.

107 Findley 1986 és Findley 1989.

költségeit egy középosztálybeli család(fő)¹⁰⁸ számára: egy átlagos minisztériumi hivatalnok bruttó fizetése $\frac{2}{3}$ -át családja életfenntartására költötte.¹⁰⁹

8. ábra. A gabona egységárának, az átlagfizetésnek és a kettő arányának ingadozása 1864–1911 között az Oszmán Birodalomban (1881=100%)

Forrás: Findley 1986 adatai alapján saját számítás

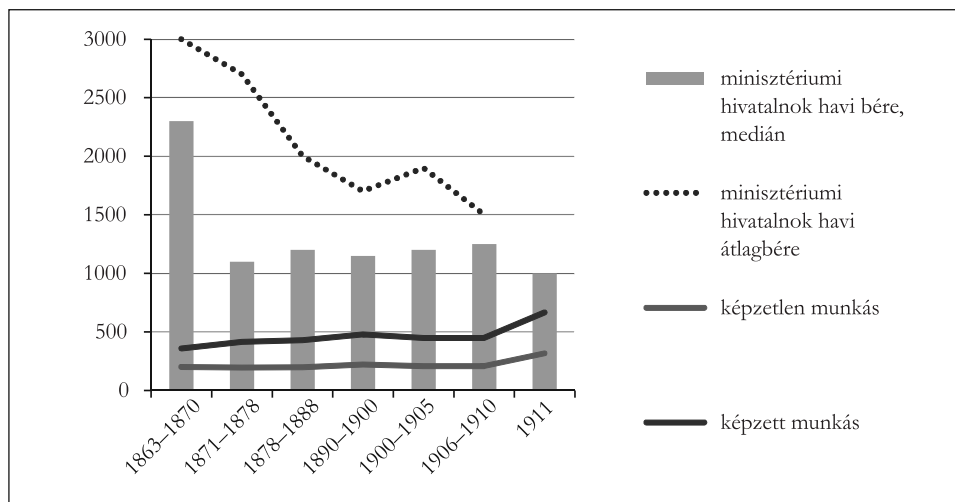
A krími háború és a krétai válság, majd az 1870-es évek anatóliai éhínsége, párosulva a hitelválsággal, amely az elmaradottabb országokat jobban érintette, 1866–1880 között magasabb gabonaárakat eredményezett. Mindez a hivatalnokok megélhetését nehezítette, mert eközben fizetésük nagy ingadozásokkal bár, de csökkent (8. ábra).¹¹⁰ A világpiaci kereskedelmi bővülés hatására 1880–1890 között viszont már a gabonaárak is zuhantak, ami a zömmel mezőgazdaságból élő anatóliai parasztok számára csapás volt, nem úgy, mint a városi fogyasztók számára, akik nominálbér-növekedést könyvelhettek el e periódusban.

108 Értelemszerűen egy ember ebből jól megélt, de egy egykeresős, négy-öt fős család alig.

109 Más becslések szerint ahhoz, hogy egy 35 éves, családos férfi megéljen Isztambulban és családját a kívánt színvonalon eltartsa, havi 1500 kurusra (1500 g ezüst, 300 frank) volt szükség, amit a minisztériumi átlagfizetések éppen elérték, de a tisztviselők közel fele nem keresett ennyit. Findley 1986: 86–88.

110 Az eredeti, 1860-as átlaghoz képest (9. ábra) a csökkenés jelentősnek mondható, de a bürokratikus elit még így is 3–4-szeresét kereste egy munkás átlagbérének 1910-ben, mely 1872 táján 250 kurusra volt tehető, s 1911-re is csak 350-re nőtt (kb. 70 frank). Ez ugyanakkor azt is jelentette, hogy a különbség jelentősen csökkent, hiszen a minisztériumi alkalmazottak 1870-ben még a 12-szeresét keresték egy munkás havi átlagbérének. 1860-hoz képest a külügyminisztérium bürokratainak átlagfizetése 1910-re a negyedére esett (az 1880-as év nominálbéreivel számolva), közelítve a balkáni országokban tapasztalt értékekhez.

9. ábra. A hivatalnokrétegek fizetésének változása a munkásosztályhoz képest (bérolló 1860–1911 között; kurus, 25 nappal számolva)

Forrás: Özmutur–Pamuk 2002 és Findley 1986 adatainak kombinációjából számítva. Ötfős család esetén az egy főre jutó érték öttel osztandó

1892–1906 között a gabona ára nem volt magasabb, mint a kiindulási bázisénben – az 1897-es maximumot az anatóliai rossz termés és a görög–török háború együttesen eredményezte –, a liszt ára pedig az 1868-as 2,1 kurus/okához¹¹¹ képest 25–50%-ot esett e periódusban (1–1,5 kurus/oka), igaz, a fizetések is csökkentek 1886-hoz képest. 1897 után megugrott a gabonaár. A fizetések alakulása ezt követően 1905-ig lépést tartott a gabonaárak emelkedésével. 1905 után azonban a gabonaár további növekedése (ezt a bolgár exportőrök ki is használták, hogy az 1897–1900-as válságból kilábaljanak) a fizetések nominálértékének csökkenésével járt együtt.

Az imént kifejtettek alapján a fizetések relatív nagysága és a gabonaárak hányadosa is sajátos hullámozást mutatott a vizsgált időszakban, mely a periodizáció alapja lehet (8. ábra), s ez a diagram alkalmas a hivatalnokréteg életminőségének, elégedettségérzetének, ezzel összefüggésben az államberendezkedés stabilitásának mérésére. Az első periódust 1864–1873 között a hányados drasztikus zuhanása és kiszámíthatatlan ingadozás jellemezte. Ez az államhatalom eszmélése, a külföldi fenyegetettség (orosz–török háború) és a pénzügyek nagyhatalmi felügyelet alá helyezése (Dette Publique) miatt egyelőre nem vezetett általános társadalmi forrada-

¹¹¹ 1 oka = 1,25 kg.

lomhoz,¹¹² hanem az 1876–1878-es reformokat eredményezte.¹¹³ 1894–1900 között hasonló mélypont jelentkezett, mint amilyen az 1873–1878-as volt. Míg 1864-ben a fizetés és a gabonaár 1880-hoz viszonyított értékének (1880=100) hányadosa 3,4 volt, 1873 után ez 2 alá zuhant, 1907 után (egy újabb európai és oszmán hitelválság eredményeként) pedig 1 alá, azaz egységnyi fizetésért egyre kevesebb gabonát lehetett venni.

Findley szerint ez elegendő volt ahhoz, hogy társadalmi problémákat okozzon a nem termelő rétegeknél.¹¹⁴ Mivel az államhatalmat szolgáló bürokrataréteg is megszenvedte a változásokat, s a fizetés és gabonaár aránya még az 1878-as mélypontot is alulmúlta, az 1908-as év már az ifjútörök mozgalom tetőzésében, Abdulhamid hatalmának megdöntésében öltött testet. Ráadásul ez utóbbi esetben három év alatt (1906–1908) harmadára esett a jövedelem reálértéke, míg 1873–1876-ban három év alatt 50%-os volt a csökkenés. Az 1873-as válság idején ugyan egy év alatt csökkent 2,24-ről 1,14-re, tehát mintegy felére a jövedelem/gabonaár arány, de ekkor a belső társadalmi elégedetlenséget az államhatalom a nagyhatalmi konszolidáció segítségével még le tudta vezetni. Ekkor ugyanis megtudták akadályozni az államcsődöt is, 1908-ban azonban a forradalom után nem került sor nagyhatalmi konszolidációra, sőt éppen a nagyhatalmi összefogás, a műrzsstegei egyezmény kudarcra miatt kerültek elő alternatív megoldási módok a kisállamok és a török ellenzék részéről, és a hatalmi reakció (Bosznia annexiója) sem a válság politikai oldalának enyhítését célozta.

Mivel a munkásság helyzete viszont 1900 után javult (9. ábra),¹¹⁵ ez a csoport értelemszerűen nem vitt döntő szerepet az ifjútörökök vezérelte mozgolódásban. *Az ifjútörök forradalom tehát nem az alsó osztályok forradalma, nem a „tömegek lázadása” volt, hanem inkább a régióké, egy népcsoporté és a középosztályé.* A vásárlóerő romlása esetén természetesen a klasszikus tömegmozgalmak sem maradtak el – 1876-ban is egy ilyen hatására változott meg az államszervezet (noha a tömegek célja nem erre irányult). De a gabonaár esése és a vásárlóerő javulása idején is találkozhattunk tömegmozgalmakkal – hiszen az előbbi a parasztságot súlyosan érintette –, ilyen volt az 1894-es örmények elleni fellépés (noha az összefüggés nem egyértelmű ez esetben, mivel nem minden örmény volt „uzsorás”, s a városi muszlimok – akiknek javult az életminősége – ugyanúgy részt vettek az atrocitásokban).

112 Mahmúd Nedim pasa takarékosági okok miatt lecsökkentette a hivatalnokok fizetését és az oktatási költségeket (ennek oka a lunáris kiadási és szoláris bevételi évek közötti különbség volt, mely szintén hozzájárult a költségvetési problémákhoz), elburjánzott a korrupció, és immár a rendszer támasza, a hivatali elit is Abdulaziz ellen fordult. Balanyi 1920: 70.

113 Módszertanilag helyes az árak 1880-as bázisához való viszonyítása, hiszen összevethetővé teszi a hullámokat nemcsak hosszuk, de amplitudójuk alapján is.

114 Findley 1986: 98–104.

115 Lásd: Demeter 2016: II. 54. és II. 70–71. ábra. Oszmán Birodalom (Rumélia, Anatólia, Közel-Kelet), és Özmucur–Pamuk 2002: 301.

Összefoglalás

Az itt elmondottakat táblázatban is összesítve, a 19. századi válságok sajátosságait összevetve (6–7. táblázat) kiviláglik a krízisek sokfélesége, mind területi kiterjedésüket, mind hosszukat, mind kiindulási okaikat, mind szektorális továbbgyűrűzésüket, vagy hatásaikat és megoldási kísérleteiket tekintve. Noha a hatásmechanizmus sokszor hasonló az adott gazdasági-társadalmi rendszerben, a kiindulási feltételek mégis eltérnek, amit egy modellezésnél célszerű figyelembe venni. Miként azt is, hogy a preindusztriális társadalmakban lejátszódó krízisek aligha szolgálhatnak sok hasznosítható tapasztalattal a jelenlegi válságok kezeléséhez.¹¹⁶ Olybá tűnik, külső hatással szinte minden válság esetében számolnunk kell a 19. században (ez lehetett klimatikus vagy gazdasági), mono- és multikauzális válságok egyaránt lejátszódtak, miként epizodikusak és hosszú távúak is. Kérdéses, hogy az epizodikus krízisekre tekinthetünk-e valódi válságként (hiszen hatásuk lehetett súlyos) – különösen a táblázatba összevetés céljából bekerült, itt nem elemzett 1857-es és 1866-os gabona- és gyapotáresés kérdéses, mert bár globális hatásúak voltak, s a termelők számára jelentős bevételkiesést okoztak, nem indítottak új trendeket.¹¹⁷ A válságok közül csak kevés befolyásolta a ciklusok menetét, s egyedül az 1847-es volt tisztán monokauzális és tisztán klimatikus.

6. táblázat. Az Atlantikumot és a Kelet-Mediterráneumot ért gazdasági krízisek összehasonlítása

	Gazdasági válság	Kiindulási ágazat, A	Kiindulási ágazat, M	Klimatikus	Multi-kauzális	Mono-kauzális	Válság jellege
1810 előtt	M		agrárrium		M		P
1816	A	agrárrium		A		A	K
1830-as évek közepe	A	agrárrium		A		A	K
1847	A	agrárrium		A		A	K
1870-es évek	AM	pénzügyi szféra	agrárrium, pénzügyi szféra	M	AM		PP, K
1897	M		agrárrium	M	M		PP, K, D
1907	M		agrárrium		M		PP, K
1929	AM	agrárrium, ipar	agrárrium			AM	P, PP, D

M – Kelet-Mediterráneum, A – Atlantikum, P – piaci (kereslet-kínálat), PP – pénzpiaci, K – klimatikus, D – demográfiai okok¹¹⁸

116 Ilyen szempontból Kindleberger buborékmodellje, Minsky teóriája és a jelenlegi válságok 1929-cel való párhuzamba állítása inkább releváns.

117 Ezzel szemben az 1847-es válság mélyreható változásokat eredményezett, noha az éhínség epizodikus volt, a nyugati gabonaárak a szabadkereskedelem (1846 utáni) elterjedését követően trendjelleggel estek.

118 Ezen azt értjük, ha a népesség élelmiszerigényének hazai terményekből való zökkenőmentes kielégítése „normális évek” esetén sem biztosított.

7. táblázat. A Kelet-Mediterráneumot ért krízisek jellege, következményei és megoldása

Év	Másodlagosan negatívan érintett ágazat	Válság jellege	Válság oka	Behatás jellege	Politikai kö- vetkezmény	Hosszú hatású	Megoldás, következmény
1810 körül		infláció, hiánygazdálko- dás, háborús konjunktúra	összeomló államháztartás, gazdasági kon- cepcióváltás: inflációs politi- ka, blokád	P	volt	1810– 1840 között stagnálás	mezőgazdasági export
1847*				K		1840– 1873 „ciklus- indító” fellendü- lés	szabadkereske- delem, világpiaci integráció, dezin- dusztrializáció
1857		kereslet- csökkenés	Krím, háborús konjunktúra vége	P, K			nincs beavatkozás
1866		részleges: kíná- latnövekedés	USA, háborús konjunktúra vége	P			nincs beavatkozás
1870-es évek	ipar, kereske- delem (piacvesz- tés)	agrár- és hitel- válság, politikai krízis (Tör.)	klímaingado- zás, hitelválság, összeomló államháztartás	PP, K	dezin- tegráció	kb. 1873– 1890, „ciklus- indító” krízis	reindusztriali- záció elmarad, autarkia, piaci szegmentáció, nemzetközi felügyelet
1897	ipar, kereskede- lem	agrár- és hitel- válság (Bul.); államcsőd, politikai válság (Gör.)	klímaingado- zás, hitelválság, összeomló államháztartás	P, K, D	Gör. puccs		hitelfelvétel (Bul.), nagyhatalmi pénzügyi felügye- let (Gör.)
1907		agrár- és állam- háztartási insta- bilitás (Tör.)	klíma hatása az állami bevéte- lekre	PP	Tör. forrada- lom		politikai rendszerváltás, hitelfelvétel
1929	ipar, kereskede- lem		túlkínálat, magas árak	P, PP, D		igen	deflációs poli- tika (Bul., Jug.), inflációs politika (Gör.), fegy- verkezés, állami megrendelések

* A Mediterráneumban nem válság, de korszakhatár.

FORRÁSOK

Briffa, Keith klímaterképei: https://crudata.uea.ac.uk/cru/people/briffa/temmaps/century_18.htm

Bulgarie et Roumelie. Annales du commerce extérieur. Paris, 1850, 9–10.

Godisni raporti za zemedelcseszkite nadzirateli za 1897 godina. Szofija, 1899

Izlozsenie za szasztjanieto na Ruszenszkija okrug prez 1896–1897. Rusze, 1897, 34.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Abel, Wilhelm 1980: *Agricultural Fluctuations in Europe: from the Thirteenth to the Twentieth Centuries.* London–Methuen

Appleby, Andrew B. 1980: The Last Great Subsistence Crisis in the Western World by John D. Post. Review. *The Journal of Modern History* (52.) 1. 116–118.

Avramović, Mihajlo 1928: *Naše seljačko gazdinstvo.* Beograd

Avramović, Mihajlo 1921: Selo u Srbiji pre rata. *Društveni život* (2.) 241–250.

Balanyi György 1920: *A Balkán probléma fejlődése a Párisi kongresszustól a világháború kitöréséig (1856–1914).* Budapest

Berov, Ljuben 1981: Änderungen der Preisbedingungen in Handel Österreichs mit den Balkanländern im 15–18 Jahrhundert. In: Mutafova, Vera P. (Hrsg.): *Österreichs Handel mit Südosteuropa und die wirtschaftliche Bedeutung der bulgarischen Länder bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich.* IV/B/II. Wien, 13–35.

Born, Karl Erik 1988: *Internationale Schuldenkrisen des 19. Jahrhunderts.* Mainz–Stuttgart

Briffa, Keith R. – Jones, P. D. 1992: The Climate of Europe During the 1810s with Special Reference to 1816. In: Harington, C. R. (ed.): *The Year Without a Summer? World Climate in 1816.* Ottawa, 372–391.

Calic, Marie-Janine 1994: *Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung.* München–Oldenbourg

Cao, Shuji – Li, Yushang – Yang, Bin 2012: Mt. Tambora, Climatic Changes, and China's Decline in the Nineteenth Century. *Journal of World History* (23.) 3. 587–607.

Capie, Forrest – Wood, Geoffrey 1997: „Great Depression of 1873–1896”. In: Glasner, David – Cooley, Thomas F.: *Business Cycles and Depressions: an Encyclopedia.* New York – London

Davis, Mike 2001: *Late Victorian Holocaust: El Niño Famines and the Making of the Third World.* London

Demeter, Gábor 2010: The Early Effects of the Industrial Revolution on the Balkan Peninsula and the Economic Crisis in 1846–1847. Based on the Commercial Registers of Salonica. *Bulgarian Historical Review* (38.) 1–2. 151–171.

Demeter Gábor 2014: *A Balkán és az Oszmán Birodalom. I. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig.* Budapest

Demeter Gábor 2016: *A Balkán és az Oszmán Birodalom. II. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig.* Budapest

Dimitrov, Sztrasimir 1974: *Isztorijata na edin ajanin. Szbornik v cseszt na akad. Dimitar Koszev.* Szofija, 65–78.

- Draganova, Slavka 1988: Documents of the 1840's on the Economic Position of the Villages in Central North Bulgaria. *Bulgarian Historical Review* (16.) 2. 87–100.
- Draganova, Slavka 1991: Les Dépenses du vilayet de Janina et du Danube pour L'Année Budgetaire 1870–1871. In: *Relations et influences réciproques entre Grecs et Bulgares XVIIIe–XXe siècle*. Thessaloniki, 151–163.
- Egoroff, Pavel 1936: Die Arbeit in der Landwirtschaft. In: Molloff, Janaki (Hrsg.): *Die sozial-ökonomische Struktur der bulgarischen Wirtschaft*. Berlin, 131–159.
- Fairlie, Susan 1965: The Nineteenth-Century Corn Law Reconsidered. *The Economic History Review*. New Series (18.) 3. 562–575.
- Fairlie, Susan 1969: The Corn Laws and British Wheat Production, 1829–76. *The Economic History Review*. New Series (22.) 1. 88–116.
- Faragó Tamás 1988: Katasztrófa és társadalom. Az 1838. évi árvíz történetének vázlata. In: Faragó Tamás (szerk.): *Pest-budai árvíz, 1838*. Budapest, 7–82.
- Faragó Tamás 2005: Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a középkortól az első világháborúig. *Történeti Demográfiai Évkönyv*. Budapest, 19–79.
- Faragó Tamás: *Bevezetés a történeti demográfiába*. http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/cho6.html (letöltés: 2016. március 3.)
- Findley, Carter Vaughn 1986: Economic Bases of Revolution and Repression in the Late Ottoman Empire. *Comparative Studies in Society and History* (28.) 1. 81–106.
- Findley, Carter Vaughn 1989: *Ottoman Civil Officialdom. A Social History*. Princeton, N. J.
- Girard, P. S. 1822: *Memoire sur l'agriculture, l'industrie et le commerce de l'Égypte. Description de l'Égypte, état moderne*. I. Paris. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k621> (letöltés: 2016. február 1.)
- Goy, Joseph – LeRoy Ladurie, Emmanuel 1972: *Les Fluctuations du produit de la dime*. Paris
- Gran, Peter 1987: Late-Eighteenth – Early Nineteenth Century Egypt: Merchant Capitalism or Modern Capitalism. In: Islamoğlu-Inan, H. (ed.): *The Ottoman Empire and the World Economy*. Cambridge, 27–42.
- Grove, Richard H. 2007: The Great El Niño of 1789–1793 and its Global Consequences: Reconstructing an Extreme Climate Event in World Environmental History. *Medieval History Journal* (10.) 1–2. 75–98.
- Gunst Péter 1984: Az aszályok és a magyar állam (XVIII. század – 1945). *Agrártörténeti Szemle* (26.) 3–4. 438–457.
- Harangi Szabolcs 2010: Történelemformáló nagy vulkánkitörések. *História* (32.) 4. 10–20.
- Harangi Szabolcs 2015: Egy vulkán, amely megrengette a világot. 200 éve tört ki a Tambora. *Magyar Tudomány*. 7. <http://www.matud.iif.hu/2015/07/18.htm> (letöltés: 2016. március 3.)
- Kindleberger, Charles, P. – Aliber, Robert, Z. 2005: *Manias, Panics, and Crashes. A History of Financial Crises*. Hoboken, New Jersey
- Koszev, Dimitar 1948: Polozsenieto na balgarszkija narod predi aprilszkoto vasztanie. *Isztoricseszki Pregled* (2.) 145–154.
- Labrousse, C. E. 1949: *Le mouvement ouvrier et les idées sociales en France de 1815 à la fin du XIXe siècle*. Paris
- Lamb, Harold H. 1970: Volcanic Dust in the Atmosphere: with a Chronology and an Assessment of its Meteorological Significance. *Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences* (266.) 1178. 425–533.

- Luckman, Brian H. 2010: Tree Rings as Temperature Proxies. *Geoscience of Climate and Energy* 6. *Geoscience Canada* (37.) 1. 38–42.
- Maister, Hrvoj 1938: The Employment of Peasant Population. In: Maister, Hrvoj – Uratnik, Filip (eds.): *Socialni problemi slovenske vasi*. Ljubljana, 91–116.
- Metz, Rainer 2011: Do Kondratieff Waves Exist? How Time Series Techniques Can Help to Solve the Problem. *Cliometrica, Journal of Historical Economics and Econometric History* (5.) 3. 205–238.
- Michoff, Nicola 1941: *Contribution à l'histoire du commerce bulgare I. Rapports consulaires belges*. Szofija
- Michoff, Nicola 1953: *Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens*. II. 1–2. Szofija
- Mičić, Ljubomir 1925: Zlatibor. In: *Srpski etnografski zbornik* 34. Beograd
- Mittelmann Nándor 1916: Bulgária valutaviszonyai és bankjai. In: *Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai*. Budapest, 81–93.
- Newhall, Christopher G. – Self, Stephen 1982: The Volcanic Explosivity Index (VEI): An Estimate of Explosive Magnitude for Historical Volcanism. *Journal of Geophysical Research* (87.) 1231–1238.
- Oppenheimer, Clive 2003: Climatic, Environmental and Human Consequences of the Largest Known Historic Eruption: Tambora Volcano (Indonesia) 1815. *Progress in Physical Geography* (27.) 2. 230–259.
- Ozekicioglu, Seda – Ozekicioglu, Halil 2010: First Borrowing Period at Ottoman Empire (1854–1876): Budget Policies and Consequences. *Business and Economic Horizons* (3.) 3. 28–46. http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/128673/2/03_V3_BEH_TURKEY_SedaOzekicioglu_HalilOzekicioglu_d_ac.pdf (letöltés: 2016. március 4.)
- Özmucur, Süleyman – Pamuk, Şevket 2002: Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489–1914. *The Journal of Economic History* (62.) 2. 293–321.
- Palaiet, Michael 1979: Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment in Serbia before World War I. *The Journal of Economic History* (39.) 3. 719–740.
- Palaiet, Michael 1983: Land, Labour and Industrial Progress in Bulgaria and Serbia before 1914. *Journal of European Economic History* (12.) 1. 163–190.
- Palaiet, Michael 1997: *The Balkan Economies, 1800–1914. Evolution without development, 1800–1914*. Cambridge
- Pamuk, Şevket 1987: *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820–1913. Trade, Investment and Production*. Cambridge
- Pamuk, Şevket – Williamson, Jeffrey G. 2009: Ottoman De-Industrialisation 1800–1913: Assessing the Shock, its Impact and the Response. *NBER publications* 43. <http://www.nber.org/papers/w14763> (letöltés: 2016. február 8.)
- Popov, Kiril 1963: *Sztopanszka Balgarija*. 8. Szofija
- Post, John D. 1974: A Study in Meteorological and Trade Cycle History: The Economic Crisis Following the Napoleonic Wars. *The Journal of Economic History* (34.) 2. 315–349.
- Post, John D. 1977: *The Last Great Subsistence Crisis in the Western World*. Baltimore MD.
- Réfi Attila – Szilágyi Zsolt 2004: Az 1812-es hadjárat és a korán jött tél. *KÚT* (3.) 1. 38–62.
- Richards, A. E. 1987: Primitive Accumulation in Egypt, 1798–1882. In: Islamoğlu-Inan, H. (ed.): *The Ottoman Empire and the World Economy*. Cambridge, 203–247.
- Soós István 2010: „Nyár nélküli esztendő” 1816-ban. *História* (32.) 4. 24–27.
- Sterionov, Sterian 1999: *Juzsnoto csernomorie prez vazrazsdaneto*. Szofija

- Stommel, Henry – Stommel, Elisabeth 1979: The Year without a Summer. *Scientific American* (240.) 176–186.
- Stothers, Richard 1984: The Great Tambora Eruption in 1815 and its Aftermath. *Science* (224.) 1191–1198.
- Stoyanovich, Kosta 1919: *The Economic Problems of Serbia*. Paris
- Sundhaussen, Holm 1989: *Historische Statistik Serbiens, 1834–1914*. München
- Szilágyi Zsolt 2004: Felelőtlen Napóleon? – avagy az 1812-es tél. In: Bárh M. János (szerk.): *Adsumus II. Tanulmányok a IV. Eötvös Konferencia anyagából*. Budapest, 43–50.
- Tomasevich, Jozo 1955: *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*. London
- Tonev, Vladimir 1995: *Balgarszkoto csernomorie prez vazrazsdaneto*. Szofija
- Topalov, Panajot 1945: Borba na Balgarszkija narod za demokratsno usztoitelsztvo i nezaviszimoszt na Balgarija (1878–1894). *Isztoriceszki Pregled* (2.) 4–5. 435–481.
- Topalov, Vladislav 1963: Sztopanszka kriza v Balgarija prez 1897–1900 g. *Izvesztija na Insztituta za Isztorija* (12.) 47–74.
- Vučo, Nikola 1968: *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934*. Beograd
- Zanden, Jan Luiten van 1991: First Green Revolution: The Growth of Production and Productivity in European Agriculture, 1870–1914. *Economic History Review* (44.) 2. 215–239.

Válság és alkalmazkodás

A 19. század végi agrárkrízis hatásai a dunántúli uradalmak működésére

A vizsgált korszakban Magyarországon a mezőgazdaság volt a legjelentősebb gazdasági ágazat. A dualizmus időszakának elején az összes foglalkoztatott mintegy 80%-a, az első világháború előtt pedig még mindig 64%-a dolgozott az agráriumban. Különösen magas volt az agrárfoglalkozásúak aránya a dél-dunántúli megyékben.¹ Egy agrárgazdaság természetesen nem csak szűken vett nemzetgazdasági jelentőséggel bír. A mezőgazdálkodás alapját képező földbirtok mellett, hogy jövedelmi vagy megélhetési forrás volt, meghatározhatta a társadalom működésének sajátosságait, biztosíthatta egyes rétegek számára a politikai karrier lehetőségét, s alapját képezte a társadalmi presztízsnak.² Ám azt is előre kell bocsátani, hogy egy agrárrendszer működése nemcsak az ember, hanem a környezet által is meghatározott; így például a klimatikus változások 30-40%-os termés kiesést, s ezzel a preindusztriális időkben akár társadalmi katasztrófákat is okozhattak.³ Tanulmányunkban (elsődlegesen dél- és nyugat-dunántúli eseteket szemlélve) azt vizsgáljuk, hogy egy kívülről jött gazdasági válság milyen azonnali és hosszú távú változásokat idézett elő a magyar agrárgazdaságot nagyban meghatározó uradalmi rendszer működésében.

A magyar mezőgazdaság helyzete a dualizmus korában

Közismert, hogy az 1850 utáni két évtizedben a magyar gazdaság a korábbiakhoz képest viszonylag gyorsan fejlődött. A hazai mezőgazdaság működése a 19. század második felében egyre mélyebben tagolódott a Monarchia gazdasági munkamegosztási rendszerébe.⁴ E korszakban kedvezőek voltak a külső értékesítési lehetőségek. Ausztriai és magyarországi kutatások is bizonyították, hogy az osztrák urbanizáció, s főleg Bécs fejlődése jelentős piacot biztosított a magyar gabonatermelőknek.

1 A keresőket tekintve 1910-ben Zalaiban 73, Somogyban 72, Baranyában 69, Tolnában 67% volt agrárfoglalkozású. Lásd: A magyar szent korona 1912: 28–29.

2 Kaposi 2013a: 72–91.

3 Abel 1974. Az 1860-as évek legnagyobb hazai aszályára, annak hatásaira lásd Boa 2013 tanulmányát.

4 Komlos 1983: 55, táblázat; illetve Good 1986.

A külső kereslet szinte folyamatosan nőtt, s a gabonaárak – kamarai és uradalmi adatok szerint – általában emelkedtek.⁵ Egyre több magyarországi nagykereskedő vállalkozás jött létre, s jelentősen nőttek az exportkapacitások.⁶ Erősítette ezt az is, hogy az 1832/1836–1871 között elfogadott törvények és rendeletek hatására a korábban földesúr és jobbágy által közösen használt erdők és legelők jogi elválasztása megtörtént, s így, építve az 1848. évi törvényekre, az országban megszilárdulhattak a polgári földtulajdonviszonyok.⁷ Javította a mezőgazdasági pozíciókat, hogy a nagy magyar gabonatermelő térségek irányába hamar kiépültek az első vasútvonalak, amelyek révén a termelők és a kereskedők számára a piacok elérése gyorsabbá, s pár év után a korábbi módszerhez képest olcsóbbá is vált.⁸ Ezzel párhuzamosan javult a hitelhelyzet is, a vállalkozók az 1860-as években már egyre olcsóbban juthattak pénzhez.⁹

Mindez azt eredményezte, hogy főleg a hazai uradalmak számára egyre jobb termelési és értékesítési lehetőségek adódtak. Az uradalmak kiterjesztették szántóföldjeiket és növelték agrártermelésüket. Az 1860–1870-es években a Dél-Dunántúl területén egyre több legelőt törtek föl és alakítottak szántóvá; kisebb folyókat, patakokat szabályoztak, és számos mocsarat csapoltak le.¹⁰ A négy megyében hatalmas méretű erdők estek áldozatul a gabonakeresletnek. Jól mutatja ezt, hogy például a herceg Batthyányak 30 000 holdat kitevő hitbizományi uradalmaiban (Nagykanizsa, Körmend, Inta, Ludbreg) 1871–1872-ben mintegy 3000 holdnyi erdőt vágtak ki.¹¹ Mielőtt azonban bárki esztelen pusztításra gondolna, jelezzük, hogy az erdők irtása a korabeli Magyarországon sajátos kortünet volt: 1867–1885 között országos szinten 480 000 holddal csökkent az erdőállomány területe.¹² De világosan lehetett ezt helyben is látni. Neusiedler János zalai erdész 1875-ben azt írta, hogy „Ismertem és megnevezhetnék Tolna-, Baranya, Zala, kiválsólag Somogy és Veszprém megyékből több tekintélyes földbirtokost is, kik erdőiket irgalom nélkül letaroltatták, és voltak esetek, hol az erdésznek állását kellett odahagynia, mert a kezelése alatt álló erdő pusztítását, urának ellenére, akadályozni akarja”.¹³ Mintegy két évtizeddel később pedig azt állapíthatta meg, hogy „az erdőkezelés [...] erdészek kezeiben volt, úgy látszik, hogy az erdők még sem szaporodtak, hanem 30–40% elpusz-

5 Lásd: Tremel 1973: 369–402. Ez persze nem volt új, hiszen az 1830-as évek óta a gabonaárak lassú emelkedése jótékony hatást gyakorolt hazai uradalmakra és néhol a paraszti termelésre is. Lásd pl.: Horváth 2013: 449–492; Kaposi 2000: 86–88.

6 Ezt kamarai és uradalmi források egyértelműen alátámasztják. A dél-dunántúli térség legnagyobb kereskedővárosában, Nagykanizsán a leghíresebb nagykereskedők a Bécs–Pest–Nagykanizsa-háromszögben mozgó Lackenbacher, Blau, Strasser és Gutmann családok voltak.

7 Orosz 1989: 826.

8 Czére 1989: 865.

9 Kövér 1982: 46.

10 A dél-dunántúli területi átalakításokra lásd: Kaposi–Lengvári 2014: 173–190.

11 MNL VaML BLHI 11. doboz. III. 26/61.

12 Orosz 1979: 1046.

13 *Zala-Somogyi Közlöny*, 1873. május 18.

tult”.¹⁴ Nemcsak a világi, hanem az állami és az egyházi nagybirtokokon is hatalmas erdőpusztításokat végeztek ebben az időben.¹⁵

Statisztikai adatok és korabeli mezőgazdasági szakértők leírásai alapján egyértelmű, hogy 1850–1873 között a magyarországi, és azon belül a dél-dunántúli területeken a földesúri gazdálkodás folyamatosan szélesedett. Az 1850–1860-as években az uradalmak, mivel korábbi robotos munkaerejüket elveszítették, részben kényszerből áttértek a fizetett alkalmazottakkal történő gazdálkodásra, bár kétségtelen, hogy számos olyan nagyüzemmel is találkozhatunk, amelyek sejtették előre a változásokat, s tudatosan készültek is rá.¹⁶ Az egyik oldalon gazdatisztek (ispánok, számvevők, kasznárok, vincellérek stb.), a másik oldalon béresek, cselédek egyre nagyobb számban jelentek meg a földesúri majorságokban. A nagy gabonakereslet miatt megindult a gépesítés is, amellyel főleg a gabonatermelés hatékonyságát lehetett növelni. De jó évek jártak az állattartásra is, hiszen a juh-, a szarvasmarha- és a sertésenyésztés előtt is komoly perspektívák nyíltak, s akkor még nem is említettük a szőlőgazdálkodás és a borászat lehetőségeit.¹⁷

Nincs olyan gazdasági konjunktúra, amely ugyanakkor ne okozna számos szereplőnek problémákat. Az 1850–1860-as években sem volt problémamentes a fejlődés. Sok esetben nehéz volt az átállás a régi robotfelhasználó majorsági gazdálkodásról a kapitalista rendszerre. Számos, régebben mintagazdaságnak számító uradalom küszködött nehézséggel. Mivel a földtulajdonosok sokszor csak későn jutottak hozzá a földtehermentesítési járulékhöz, ezért komoly likviditási nehézségekkel küszködtek.¹⁸ De még a legnagyobbak esetében is állandósulhattak a pénzügyi problémák. Jó néhány csőd is zavarta a közéletet. Ezek közül kiemelkedett a 29 uradalommal rendelkező herceg Esterházy család esete, ahol 1861–1865 között a talpon maradást csak kilenc uradalom eladásával tudták biztosítani.¹⁹ Nagy nehézségekkel küszködött a 160 000 holdas, Keszthely központú gróf Festetics-uradalom is, ahol 20 000 hold eladása, valamint kemény stabilizációs lépések révén mintegy tíz év alatt sikerült a gazdasági helyzetet konszolidálni.²⁰ A nagybirtokosok eladósodásához hozzájárult az is, hogy a tulajdonosok sokszor igencsak költelező életmódot (presztízsjellegű fogyasztás, költséges utazások, öltözködés stb.) folytattak.²¹

¹⁴ *Zalai Közlöny*, 1895. szeptember 21.

¹⁵ T. Mérey 2007: 133. Tegyük hozzá, hogy erdőt nemcsak a szántók iránti igény miatt irtottak, hiszen sok helyen az erdőterületek nem voltak alkalmasak gabonatermelésre. A kiirtott területeket legelőként és rétként is lehetett hasznosítani. A főleg hegyi erdőkkel rendelkező Pécssett az erdőirtás legfontosabb célja a szénbányák megnyitása és a lakosság faanyaggal való ellátása volt. Lásd: Kaposi 2006: 41–42.

¹⁶ Galgóczy 1855; Kaposi 2001: 239–260.

¹⁷ Külső szemmel: Ditz 1867: 252–282.

¹⁸ Orosz 1989: 821.

¹⁹ Nyulásziné Straub 1976: Mellékletek, 12. sz. táblázat.

²⁰ Kaposi 2013a: 79.

²¹ Kaposi 2001: 242. Ismert eset a már említett Esterházy család vagy gróf Festetics László eladósodása.

A hazai alacsony jövedelmek erős korlátok között tartották a keresletet. Régi probléma volt Magyarországon a nyugati országokénál jóval alacsonyabb bérszínvonal: az 1848. évi törvények hatására mintegy 900 000 zsellércsalád nem jutott földtulajdonhoz, s így jelentős munkanélküliség, de egyben olcsó agrármunkaerő is keletkezett.²² Ugyanakkor a paraszti birtokok kis területűek voltak, ami állandó feszítő szociális problémát jelentett az egész korszakon át. Szintén rontotta a piacgazdaság kiépülésének esélyeit, hogy relatíve fejletlen volt a hazai közlekedési infrastruktúra, ugyanakkor kockázatot vállalni kész, tőkeerős vállalkozóknak is híján volt az ország; bár azt sejtjük, hogy ebben a korszakban egy mezőgazdasági vállalkozást elindítani, avagy bérbe venni egy uradalmat vagy egy kisebb birtokot, nem rejtett túl nagy kockázatot. Jól mutatja ezt a Dél-Dunántúlon a pesti vagy bécsi iparos-, nagykereskedő- és bankártőke megjelenése (Sina, Biedermann, Satzger, Wodianer stb.) birtokvásárlásokkal.²³ A kétségtelenül meglévő nehézségek ellenére azonban hangsúlyozzuk, hogy az 1873 előtti két évtizedben – egy-két nehéz évet leszámítva – a magyar mezőgazdaság gyorsan fejlődött.

Az agrárválság kialakulása

A hazai agrárium fejlődése egybeesett a nyugati mezőgazdaság gyors növekedésével. E korszak a liberális gazdaságpolitika időszaka volt.²⁴ A mezőgazdaság gépesítése révén nőttek az agrártermelés hozamai és javult az ellátásbiztonság. A legfejlettebb európai ország, Anglia esetében 1846-ban törvénybe iktatták a gabonavámok eltörlését, így egyre több élelmiszer áramolhatott más földrészekről a szigetországba.²⁵ Az 1860. évi angol–francia kereskedelmi egyezményt követően a nyugat-európai országok egymás után tértek át a szabadkereskedelmi rendszerre.²⁶ A nyugati országok egyre több gabonát importáltak, s ennek nagy része az Egyesült Államokból érkezett. Az amerikai gabona európai piacokon való megjelenésének persze voltak sajátos amerikai okai is. Egyrészt az 1862. évi törvények révén olcsón és könnyen lehetett földhöz jutni. Másrészt az időközben javuló és olcsóbbá váló szállítási lehetőségek, a gőzhajó és a gőzvasút elterjedése miatt már kifizetődően lehetett nagy tömegű gabonát szállítani Európába.²⁷ Ennek eredményeképpen rengeteg amerikai gabona került Európa piacaira, ahol 1882-től kezdve erősen leszorította az árakat. Tegyük hozzá, hogy az 1880-as évektől megjelent az olcsó argen-

22 Orosz 1998: 20–23. Köszönöm Demeter Gábornak, hogy lektori véleményében felhívta figyelmemet erre.

23 Sina gróf Hunyady-, a Biedermann fivérek gróf Batthyány-, Satzger bécsi gyáros Csapody-, Wodianer pedig Pásztory- és Putheany-földekhez jutott hozzá.

24 Hobsbawm 1975: 213–222; illetve Bairoch 1976: 288.

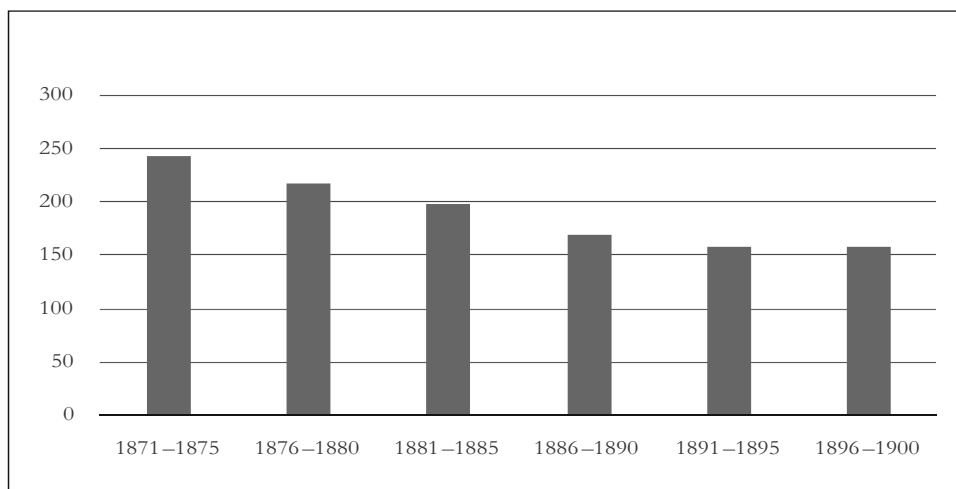
25 Cameron 1994: 331; lásd még O'Rourke 1997 tanulmányát.

26 Cameron 1994: 332–334.

27 Szathmáry 1885: 21–37; Sándor 1958: 17; Pólya 1890: 33–60.

tin, a kanadai, majd az ausztrál és az orosz gabona is, ráerősítve az amúgy is jelentős piaci túlkínálatra.²⁸

1. ábra. A búzaárak változásai Nyugat-Európában 1870–1900 között (5–10 éves átlagokban, tonnánként, márkában)²⁹

Forrás: Fischer 1985: 144, táblázat adatai alapján szerkesztve

Az ábrából látható, hogy a búzaárak az 1870-es évek általános gazdasági nehézségeit (tőzsdekrach, bankválság stb.)³⁰ követően főleg az 1880-as években Nyugat-Európában gyorsan csökkentek. Az árak hanyatlása persze eltérően hatott az egyes térségekre, s ez még a nyugat-európai területekre is igaz. Általánosságban elmondható, hogy minél piacosodottabb volt egy vidék, minél inkább az árutermelésre szakosodott, annál súlyosabb helyzetbe került ezekben az években. Az alapvetően önellátásra berendezkedő vidékeket az áresés kisebb mértékben sújtotta. Természetesen azt gondolhatnánk, hogy a gabonaárak, s ezen keresztül az élelmiszerek árának esése alapvetően kedvező volt a társadalomnak, főleg a városi lakosságnak. Egyáltalán nem volt jó viszont azoknak a termelőknek, akik nagy tételben, de alacsony árréssel egy telített piacra szállítottak. Esetükben a bevételek csökkenése első lépésben elvitte a profitot, majd jöttek a tovagyrúzó hatások: az alacsony jövedelmezőség miatt nem volt lehetőség beruházásokra, megindult az eladósodás, s emelkedett az agrár-munkanélküliség.³¹ Szintén rossz volt a defláció a tartalékok nélkül működő kis- és középparaszti birtokosok számára, akik közül sokan veszítették el földjüket. Tény, hogy a pozíciók romlása miatt az európai országokban politikai szintre emelkedett a gabonaárak ha-

28 A gabona túlkínálata tény, ezt a korabeli hazai szakirodalom adatai is megerősítik. Lásd: Tisza 1897: 13–25.

29 W. Fischer adatai alapvetően Nagy-Britanniára, Franciaországra és Poroszországra vonatkoznak.

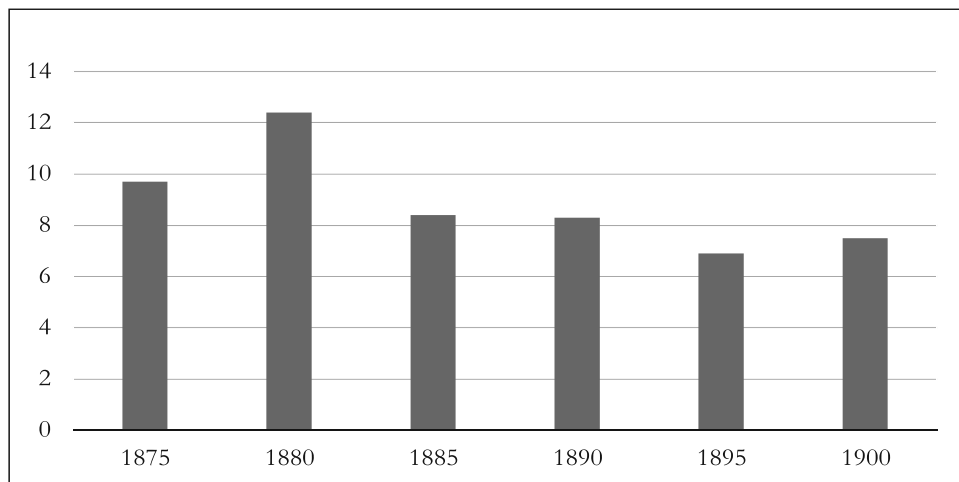
30 Lásd: Kövér 2011: 18; Löherer 1896: 34–35; Pólya 1890.

31 Sándor 1958: 65–78.

nyatlásának témája, s több országban felmerült a vámok bevezetésének és a piac mesterséges eszközökkel történő bővítésének gondolata.³²

A nyugat-európai piaci változásokat hamar megéreztek Közép-Európában is. Az Osztrák–Magyar Monarchiának volt egy évszázados munkamegosztási rendszere, amelyben Magyarországról viszonylag nagy tömegű mezőgazdasági termék került Ausztriába. A korabeli kiviteli statisztikai adatok egyértelműen a búza dominanciáját mutatják.³³ A Monarchia piacát vámok védték, amely így sokáig biztos termékelhelyezési lehetőséget biztosított a magyar termelőknek. A nyugati árcsökkenés azonban begyűrűzött a Monarchia országaiba is: az árak a bécsi tőzsdén is csökkenésnek indultak, nem is beszélve a budapestiről. Minden gabonafajta esetében áresést látunk az 1880–1890-es években, de legnagyobb mértékben kétségtelenül a búza ára zuhant.

2. ábra. A búza árának változásai Magyarországon 1875–1900 között (Ft)

Forrás: Földes 1905: 41–42, a pesti piacon jegyzett árak alapján

Az árhatásokat hamar megéreztek a magyar termelők is. Megkönnyítette az információáramlást, hogy addigra már kiépült a hazai vasúti és távközlési infrastruktúra egy része. Viszonylag sok hazai agrárszakember járt Nyugaton, volt már hazai agrárgazdasági szakasjtó, s nem utolsósorban az árcsökkenés hatása állandó parlamenti téma lett. Ebben az időben a szaktudomány és a gyakorlat nem volt messze egymástól, számos – Európa-szerte ismert – magyar agrárszakember egyben gazda is volt. S említsük meg azt is, hogy a válság értelmezésének jelentős közgazdasági és statisztikai irodalma jött létre, főleg az árstatisztika terén születtek komoly eredmények.

³² Érdemes a folyamat hazai elméleti vonatkozásaira is utalni. Lásd: Barancsik 2014 tanulmányát.

³³ Kövér 1982: 229–230. Az árakhoz lásd még: Árstatisztika 1913. II. Részletes táblázatok.

A búzaárak csökkenése a hazai uradalmak számára kedvezőtlen folyamat volt. Azok az uradalmak, amelyek korábban jelentős beruházásokkal hatalmas szántókat alakítottak ki, most folyamatosan zsugorodó bevételeket realizáltak. A Somogy megye közepén elhelyezkedő, a piarista rend tulajdonában lévő mintegy 30 000 holdas mernyei uradalomban a búzatermelés az 1880-as években a korábbiakhoz képest 25%-kal kevesebbet hozott.³⁴ A Biedermann család Szigetvár melletti szentegáti és mozsgói uradalma esetében is hasonló bevételecsökkenést láthatunk. A bevételkiesést sajátos módon próbálták kompenzálni a földtulajdonosok: igyekeztek még több gabonát termelni, vagyis a csökkenő árakat többlettermeléssel ellensúlyozták.³⁵ Ennek hosszú távú következményei lettek: nőtt a túltermelés, s egyre jelentősebb értékesítési nehézségek alakultak ki.³⁶ A kis- és középparasztok esetében a földhiány miatt nem volt lehetőség külterjes termelésnövelésre.

A gabonaválságon túl volt még egy aggasztó jelenség, mégpedig a gyorsan terjedő filoxérajárvány. A filoxéra egy szőlőgyökér-betegség volt, amely a tengerentúlról származott, s végigsöpört egész Európán.³⁷ Magyarországon először 1875-ben délen, Pancsován észlelték. A betegség az 1870–1880-as években az egész Dél-Dunántúlon elterjedt. A filoxérával fertőzött szőlőket ki kellett vágni, ugyanis nem volt hatékony védekezési módszer ellene. A 19. században a Dél-Dunántúlon a szőlő- és bortermelés igen fontos eleme volt a gazdálkodásnak. A térségben jelentős szőlőterületek voltak (Villány, Szekszárd stb.); Pécssett 2500 hold szőlő volt a polgárok birtokában, a város a második legnagyobb magyar borkereskedő város volt a 19. század utolsó harmadában.³⁸ A városi polgárság számára a szőlőbirtoklás nemcsak jövedelmi kérdés volt, hanem a polgári lét egyik kifejeződése. Még az olyan ismert pécsi gyártulajdonos családok is, mint például a kerámiagyártó Zsolnay vagy a kesztyűgyártó Hamerli, igen nagy szőlőkkel rendelkeztek. A szőlészet egy sajátos életmód is volt, a szőlőhegyeken egyre-másra épültek a villaszerű prészázak, sokszor modern berendezéssel. A térség második legnépesebb városában, Nagykanizsán a város mellett lévő Bagola-hegyen a 19. század utolsó harmadában már fürdőszobás és nyugati ízlés szerint tervezett prészázak, villák nőttek ki a földből. A város első fürdőszobás háza is ott épült fel Blau Mór konyakgyáros számára.³⁹ Ez a helyzet gyorsan megváltozott a járvány hatására, hiszen a szőlő- és bortermelés a tizedére esett vissza. Csak a homokos talajon termelt szőlők voltak immunisak a filoxéra ellen.⁴⁰

34 Tóth 1977: 351, táblázat.

35 Jellemző, hogy még az 1929–1933 közötti világgazdasági válság alatt is sokszor ezzel próbálkoztak a birtokosok.

36 Ez a termelői magatartás az agrárválságok alatt általában megfigyelhető.

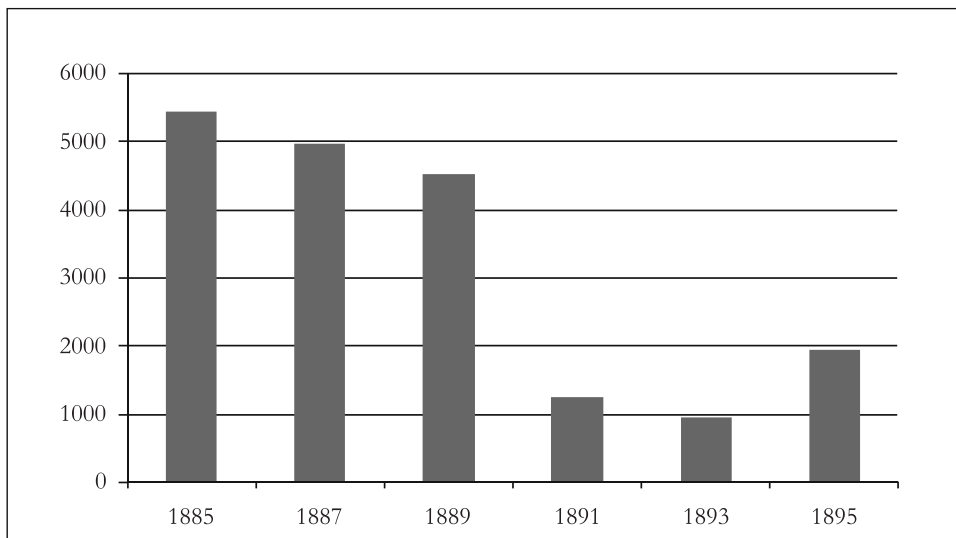
37 Beck 2005: 17.

38 Kaposi 2006: 43.

39 Kunics 2009: 273.

40 Orosz 1979: 1105.

3. ábra. Bortermelés Magyarországon 1885–1895 között (ezer hl-ben)

Forrás: Beck 2005: 170, táblázat alapján szerkesztve

Az ábrán is látható, hogy az 1890-es évekre nagyon lecsökkent a bortermelés, így természetesen annak bevételei is visszaestek. Számos, korábban nagy forgalmú borkereskedő céget számoltak föl. Egy korabeli lapban 1894-ben a szürettel kapcsolatban írták Somogyról, hogy „Az a megye, amely ezer akó számra adta el a bort, most maga is vásárolja, sőt – sőt fogyaszt!”⁴¹ Különösen azért jelentett nagy problémát a filoxerajárvány, mert egybeesett a gabonaválsággal. A két ágazat működési nehézségei hatására a hazai mezőgazdaság egyre mélyebb válságba került.

Kísérletek a válság megoldására a dél-dunántúli régióban

Kérdés, hogy milyen megoldásokat lehetett találni az agrárválság ellen. Szerencsére nem kellett mindent kitalálni, hiszen az európai próbálkozások már ismertek voltak. Ezek egy része állami segítséggel valósult meg. A legfontosabb a Monarchia védővamos rendszerének megerősítése volt. A dualista rendszerben tízévenként kellett megújítani a vámegegyezményt. A magyar félnek sikerült elérnie az agrárválságok felemelését, s ezzel a mezőgazdaság számára biztosította az ausztriai agrárpiacon.⁴² A másik fontos állami intézkedés az úgynevezett „amerikai szőlőtelepek” létrehozása volt, ahonnan a gazdák kedvezményes áron vásárolhattak a filoxerára immunis vesszőket. Kedvezményes hitelekkel, adóelengedéssel is ösztönözte az ál-

⁴¹ *Somogy*, 1894. szeptember 23.

⁴² Lásd: Eörsi 1931: 8.

lam a fajtaváltásra a termelőket.⁴³ Ezek az állami intézkedések jelentős hatást gyakoroltak az agrártermelésre, ám kétségtelen, hogy a magyar mezőgazdaság megújítása döntő mértékben mégiscsak a magángazdasági törekvésekből fakadt.

Az agrármegújulás egyik legfontosabb módja a belterjes módszerek alkalmazása volt. A korábbi gabonakonjunktúra alatt csak kisebb szerep jutott a takarmánynövények vagy az ipari alapanyagok termelésének. Az 1880–1890-es években azonban egyre nagyobb mértékben épültek be a váltógazdálkodásba a takarmánynövények. Ezek között a kukorica és a pillangós növények (lóhere, lucerna stb.) voltak a legfontosabbak. A pillangósokkal lehetőség nyílt az állatok téli zöldtakarmányozására, másik előnyük pedig a talajban lévő nitrogén megkötéséből származott, amivel javult a föld regenerációs képessége. A természerkezet-váltásra jó példa Somogy megye esete, ahol az 1876. évi kamarai felmérés szerint a szántók 62%-án gabonát, 22%-án pedig kukoricát, hüvelyeseket, burgonyát, répát és ipari növényeket (kendert, lent, dohányt) termeltek. Ezzel szemben a 19. század végén a takarmány- és ipari növények termelése már majdnem 35%-ot ért el.⁴⁴ A 20. század elején a szentegáti uradalomban a szántóföldi művelésben a kalászosokra fordított terület már csak 45%-ot tett ki, a szántók többségén ipari növényeket, takarmányt vagy kapásnövényeket termeltek.⁴⁵ Az uradalmak sokféle új növénnyel próbálkoztak, de természetesen e kísérletek mindig piaci alapon történtek: ha nem volt rá kereslet, vagy egyéb problémák jelentkeztek (nehezen kezelhető betegségek stb.), akkor hamar felhagytak velük. A piaristák mernyei uradalmában például a repcét, amely nagyon régóta termelt növény volt, a századfordulóra alaposan háttérbe szorította a cukorrépa.⁴⁶

Újdonságnak számított a cikória termelése. 1906-ban megnyílt Nagykanizsán a Patria Pótkávégyár, amelyet a Monarchiában jól ismert, gyarmati árukkal foglalkozó nagykereskedő cég, a Schwarz és Tauber hozott létre. Kezdetben Csehországból és Németországból importáltak katánggyökeret, ám a gyár tervei között az szerepelt, hogy pár év alatt a nyersanyagellátást teljesen a környéken termelt alapanyagból fogják biztosítani.⁴⁷ A megalakulás után egyre több zalai és somogyi gazdával kötöttek szerződést cikória termelésére. 1909-ben az amúgy impozáns vállalat a sok országban jelen lévő Franck kezébe került. 1912-ben már a Somogy közepén lévő mernyei uradalom is termelt cikóriát a Francknak.⁴⁸ A parasztok és az uradalmak számára lényeges szempont volt, hogy egységnyi földön cikória ter-

⁴³ Beck 2005: 83–110.

⁴⁴ T. Mérey 2007: 130.

⁴⁵ *Köztelek*, 1907. augusztus 28.

⁴⁶ Tóth 1977: 182–183.

⁴⁷ MNL OL PMBK Projektumok. Z 40. Fasc. 53. No. 977. Jelentések, 1908.

⁴⁸ Tóth 1977: 183–184.

melésével nagyjából kétszer akkora jövedelmet lehetett elérni, mint ha búzával próbálkoztak volna.⁴⁹

Fontos volt a speciális kertkultúrák megjelenése is, egyes területeken a zöldségfélék, a hagyma, a káposzta termesztése, máshol a gyümölcsstermelés futott föl. Ezt elősegítette, hogy a nagyobb települések piacai könnyen elérhetővé váltak a közlekedési viszonyok javulásának, a vasútnak és a közutaknak köszönhetően. Kiemelkedett e téren Kiskanizsa kertészeti termelése, ahonnan a jó minőségű termékeket (hagyma, zöldségfélék stb.) egy hajnali vonattal akár a pécsi, akár a budapesti piacokra is el lehetett juttatni.⁵⁰ Gyümölcsstermeléséről Pécs és a Pécs környéki települések voltak a leghíresebbek. A pécsi őszibarack minőségben vetekedett bármelyik más hazai vidéken előállított termékkel.⁵¹ Az 1870-es évektől a városok mellett létrejött bolgárkertészetek is kiváló minőségű árut állítottak elő. Termelési technikájukat a kisbirtokosok sokszor ellesték, és kisebb földeken, kisbérleteken elkezdtek termelni a paprikát és egyéb zöldségféléket.⁵² Általában is megfigyelhető, hogy főleg azokban a térségekben történt jelentősebb előrelépés a kertészeti termelésben, ahol alacsony volt az egy főre jutó átlagos földterület.⁵³

A szántóföldi kultúrák között különösen nagy szerepe volt a cukorrépának. A Dél-Dunántúlon először 1838-ban Szigetváron alapítottak cukorfőző üzemet,⁵⁴ de több uradalomban termeltek cukorrépát takarmányozási célból is.⁵⁵ A dualizmus második felében a térségben két nagy cukorgyár jött létre, az egyik 1894-ben Kaposvárott (ez ma az egyetlen még működő hazai cukorgyár), a másik 1911-ben Habsburg Albrecht főherceg bellyei uradalmában. Közülük a kaposvári gyár volt a jelentősebb, amely a Magyar Általános Hitelbank által 1893-ban alapított Mezőgazdasági Ipar Rt. tulajdonában volt. A gyár kibérelte a herceg Esterházy család 38 000 holdas kaposvári uradalmát, ahol megszervezte a termelést és a nyersanyagellátást. A századfordulón állandó jelleggel 300–350 embernek, a feldolgozási kampányok során pedig már 700–800 embernek adott munkát.⁵⁶

A cukorgyárakat azért érdemes kiemelni, mert sajátos térségsszervező szerepük volt. Egy gyár nyersanyagellátásához körülbelül 20–30 000 holdas területre volt szükség, ahol meg kellett szervezni a termelést, s a gazdáknak meg kellett tanulniuk a kapásnövény termelését. Gondoskodni kellett a beszállításról is, ami sokszor a gyár által épített helyi kisvasúttal történt. A kaposvári uradalom területén tizenegy vasútállomás és 24 km mezei vasút szolgálta a cukorrépa-termelést.⁵⁷ Fontos a ver-

49 Kaposi 2014a: 66.

50 Molnár 2014: 424.

51 Ágh 1894: 198.

52 A bolgárkertészetekhez: Magyar Néprajzi Lexikon 1977: 316–317.

53 Egy tipikus eset: Molnár 2014: 432–435.

54 Kaposi 2012: 73.

55 Lásd pl.: Tóth 1977: 185.

56 Lásd: Szili–Erdész 1994.

57 Ujváry 1914: 333.

tikális termékláncre is felhívni a figyelmet. A cukorgyártás során képződött melléktermékek kiváló állathízlási alapanyagot adtak. Ahol cukorgyár épült, ott hamarosan marhahízlás jött létre. A nagy tömegű marhatartás előbb-utóbb vágóhidat feltételezett. Az állatok levágása után beleütköztek a hústartósítás problémájába, amit általában jéggyárak felépítésével oldottak meg. Ebből is látható, hogy az iparszerű termelés egyre inkább a mezőgazdaság szervezőerejévé lett. Egy-egy nagyobb élelmiszeripari beruházás egészen nagy térségekben válhatott jelentős paraszti tömegek megrendelőjévé.

Fontos eleme volt a válságból való kilábalásnak a gépesítés, amellyel főleg a szántóföldi növénytermelés termelékenységé emelkedhetett. Az 1880-as évektől kezdve a hazai és a külföldi gépek gyorsan terjedtek. A gőzekéssel mélyebb szántás és jobb talajmegmunkálás vált lehetővé. Sokan végeztek már a szántás után gépi hengerlést. A gőzcséplőgépekhez már nemcsak a nagybirtokos gazdaságok, hanem a falusi közösségek is hozzájuthattak. Igen széles volt a választék vetőgépek terén; a nagykanizsai Weiser-gépgyár Zala-Drill nevű vetőgépét sokan vásárolták a déldunántúli nagygazdák közül a századfordulón.⁵⁸ A térség városaiban működő, kiterjedt üzletkörrrel rendelkező vaskereskedések révén könnyen lehetett nyugat-európai gépeket beszerezni. A korabeli városi vaskereskedések reklámjait, termékkatalógusait nézegetve világosan látni, hogy szinte minden mezőgazdasági termelési ágban igen nagy eszköz- és gépválasztékot biztosítottak a vásárlók részére, és akár vidékre is kiszállították a termékeket.⁵⁹

A belterjes gazdálkodás részeként a 20. század elejére egyre nagyobb szerephez jutott az állattartás. Az árcsökkenés az állati termékeket kevésbé érintette, ugyanakkor a gabonaárak esése (vagyis az olcsóbb takarmányozás) miatt egyre jövedelmezőbbé vált ez az üzemág.

1. táblázat. Nagyobb Baranya megyei uradalmak állattartása a 19–20. század fordulóján

Uradalom központja	Uradalom tulajdonosa	Uradalom területe (kat. hold)	Szarvasmarha (darab)	Ló (darab)	Sertés (darab)	Juh (darab)
Beltye	Habsburg Frigyes főherceg	109 000	5 253	183	1 330	–
Dárda	herceg Schaumburg-Lippe György	49 208	1 154	207		4 546
Németbóly	herceg Montenuovo Alfred	9 464	366	34	–	–
Szentegát	Biedermann Rezső	17 624	707	180	1 200	3 200
Pécs	pécsi püspökség	21 950	682	158	1 500	4 000

Forrás: Várady 1896–1897; illetve Magyarországi Gazdacímár 1911 adatai alapján szerkesztve

⁵⁸ Kaposi 2014b: 157.

⁵⁹ TGYM Tört. Dok. Tára A/415–68.

A korábbi külterjes rendszerrel szemben gyorsan terjedt az istállózó állattartás. Előrehaladt a fajtaváltás: a szarvasmarhatartás esetében a szimentáli tehenészetek kialakítása, valamint a hazai kísérletek eredményeképpen a bonyhádi fajta volt a nagy divat. Ezekhez a tartási körülményeket át kellett alakítani, szakképzett személyzet és téglából épített istállók kellettek, nem is beszélve az előbb már említett takarmányszükségletről. A sertéstartásban a paraszti üzemekben az ősi hazai félvad tájfajták mellett a mangalica, a nagyüzemknél pedig az angol típusú hússertések terjedtek.⁶⁰ A juhászat jelentősége az idők során csökkent, de a minőségi fésűs-gyapjas állomány kialakítása még mindig nagy jövedelmet tudott biztosítani. Eddigi agrártörténeti, s főleg uradalomtörténeti kutatásainkból bizonyíthatónak látjuk, hogy a nagyobb gazdaságokban a századforduló idején komoly beruházásokat tettek a tartási körülmények átalakítására.⁶¹

Nyugati minták alapján egyre többen ismerték föl, hogy az agrártermelők akkor járnak jól, ha nemcsak a termelést, hanem a feldolgozást és az értékesítést is a kezükben tartják. A nagyobb uradalmaknak meghatározó szerepe volt például a városi lakosság tejellátásában. A Szigetvár közelében fekvő szentegáti Biedermann-uradalomból naponta szállítottak tejet a 30 km-re lévő Pécsre.⁶² Az uradalom termelékenységére e téren is sokat javult: 1898–1906 között csaknem megduplázódott a tehenenkénti tejhozam.⁶³ A nagygazdaságok több esetben hoztak létre saját birtokukon tejfeldolgozót, sajtüzemet. A bellyei uradalomban a helyben termelt kender feldolgozására gyárat alapítottak.⁶⁴ Számos uradalom épített szeszgyárat: Somogy megyében a 20. század elején már tizenhárom szeszgyár működött.⁶⁵ Az élelmiszergyártó üzemek közül kiemeljük az 1912-ben átadott villányi pezsgőgyártó üzemet.⁶⁶ A paraszti gazdaságok számára előrelépés volt a tejszövetkezetek alapítása. Ezt mutatja, hogy 1900-ban Somogyban még csak három, de 1910-ben már huszonegy faluban volt tejszövetkezet.⁶⁷ A szövetkezetek, egyesületek egyre több területen jelentek meg. Régi hagyománya volt az árendába adott uradalmi malmoknak; a földesurak a 19. század utolsó harmadában számos modern gőzmalmot is építettek.⁶⁸ Ezek az esetek, folyamatok is mutatják, hogy az élelmiszeripari vertikum kiépítése előremenekülési utat jelentett.

60 A hagyományos félvad tájfajták a 19. század során visszaszorultak, bár kétségtelen, hogy a Dráva menti óriási erdőségek igen jó hízalási lehetőséget biztosítottak sok száz éven keresztül.

61 Lásd: Orosz 1989: 828; Király 2004: 16–17; 21–22.

62 Várady 1896–1897: 535–536.

63 *Köztelek*, 1907. augusztus 28.

64 Albrecht főherczeg 1883: 230–234.

65 Ujváry 1914: 318.

66 Lásd: Lapos 2001.

67 T. Mérey 2007: 160.

68 A megmaradt családi és uradalmi levéltárak adatai alapján ez világosan látszik. Lásd pl.: MNL SML XIII. 59. Festetics család gázlópusztai iratai; XIII. 60. Biedermann családi levéltár; XIII. 61. Varászlói uradalom levéltára.

Voltak földbirtokosok, akik a könnyebb megoldást választották, s birtokaikkal nem kívánván foglalkozni, azokat bérbe adták. A Dél-Dunántúlon már a 18. század közepétől komoly hagyományai voltak a bérleti gazdálkodásnak. A 19. század utolsó harmadában a nagybérletek gyorsan szaporodtak. Sok oka lehetett a bérbeadásnak: a tulajdonos máshol élt, szakértelemhiány stb. A piaci viszonyok erősödésével kiderült, hogy a latifundiumok irányítása, a termékekkel való kereskedelem, a beruházások levezénylése már egyre nehezebben átlátható és folytatható gazdálkodási szakismeretek nélkül. A bérlő szakértelme sok esetben volt bérbeadásra ösztönző. Így például a herceg Esterházy család Baranya megyében lévő, 11 000 holdas szentlőrinci uradalmát az a Nádosy Kálmán bérelte ki, aki egyben a Baranya megyei Gazdasági Egyesület vezetője is volt.⁶⁹ Karczag István és Béla 1871-ben a 30 000 holdas Batthyány-hitbizományt bérelte ki huszonöt évre.⁷⁰ Szintén híres bérlő volt Meller Henrik, aki herceg Festetics Taszilo hitbizományi birtokai közül a csurgói uradalmat vette bérbe.⁷¹ A 14 000 holdas siklói uradalmat Kremzír Károly, illetve Khón Lipót és Adolf bérelte.⁷² Megjelentek a bérlők között gazdasági társaságok és gyárak is.⁷³ A nagyobb hitbizományi uradalmak esetében az erdőgazdaságokat a tulajdonos megtartotta házi kezelésben, míg a majorságokat kiadta bérbe. A hosszú távú, húsz-harminc éves bérlet biztos pénz volt a tulajdonosnak, és ha sikerült becsületes bérlőt találni, akkor kölcsönösen előnyösnek bizonyulhatott az ügylet. A bérlőkkel friss tőke jelent meg a mezőgazdaságban, sok esetben átalakult a birtok kezelése, és komoly lépések történtek a belterjesség irányába. Azt mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy a nagybérlők sok esetben saját földet is szereztek, többször éppen a kibérelt földekből vásároltak maguknak. A fentebb említett Nádosy Kálmán a herceg Esterházyaktól és a Biedermannoktól szerezte több mint 4000 holdas birtokát (Helesfa, Görösgal, Almáskeresztúr stb.); Kremzír Károly már 1848-tól bérelte Széchényi Pál barcsi uradalmát, amiből aztán 1866-ban megvette a település melletti belcsapusztai földeket, ahol kastélyt is épített.⁷⁴

A vásárlói kedv növelésével is élénkíteni lehetett a piacot. Tipikus módszer volt erre a válság éveiben vásárok és termékbemutatók szervezése. Az 1870–1880-as években a dél-dunántúli városokban egymást érték a különböző kiállítások. Pécssett már az 1850-es évektől voltak kisebb, döntően kertészeti vásárok, de az igazi nagy előrelépés az 1880-as években következett be, amikor országos ipari vásárt rendeztek. Az agrárvásárok tartásában a térség legnagyobb kereskedővárosa, Nagykanizsa játszott fontos szerepet. A főleg helyi gazdasági szakemberekből álló Zalavármegyei

69 Kaposi 2014c: 29.

70 MNL OL P 1313. Fasc. 138. 1871. év.

71 Lásd: Magyarországi Gazdacímtár 1911 táblázatos adatai.

72 Czeiningger 2001: 22. Forrásközlés, 1903. évi összeírás.

73 Erre egy példa: Linczer Béla újpesti szeszgyáros 1896-ban a 10 000 holdas nagykanizsai uradalmat bérelte ki. MNL VaML BLHI 17. Karton. 1896.

74 Lásd pl.: Kaposi 2014c: 30–31; *Somogyi Hírlap*, 1993. június 11.

Gazdasági Egyesület 1876-ban szervezte az első gabona- és borvásárt.⁷⁵ Hivatatosan megfogalmazott célja a mezőgazdaság fejlesztése, a piacra termelés elősegítése volt, valamint alkalmat akartak teremteni arra is, hogy a termelők és a kereskedők kapcsolatokat építhessenek ki egymással.⁷⁶ Mintegy hétszázan érkeztek közeli-távoli helyekről; jöttek német, olasz és svájci kereskedők, valamint osztrákok Karintióból, Stájerországból, Krajnából és Bécsből. A vásári napon több mint 26 000 q gabonát adtak el, de ehhez még hozzá kell vennünk azt is, hogy a vásár napja után ott maradt üzletemberek a következő napokban még további 50 000 q gabonát vásároltak. A borvásár kisebb volumenű volt, aminek az volt az oka, hogy a kiállítók főleg finom és drága borokat hoztak, amelyeknek viszonylag magas volt az ára. Az eredményességhez hozzájárult az is, hogy a rendező szervezetnek még szerény bevételt is hozott, amely főleg a kiállítók által fizetett díjakból, valamint a kereskedők által fizetett belépti díjakból tevődött össze. A siker hatására az Egyesület úgy határozott, hogy a következő évben ismét meg kell rendezni a kiállítást, amiből aztán egy sorozat született: 1876–1880 között öt egymást követő évben rendeztek hasonló kiállítást Nagykanizsán. Ahogyan azonban a válság elmélyült, úgy egyre lanyhább érdeklődés jellemezte a rendezvényeket. Az 1877. évi vásáron ötszáz látogató fordult meg, de a következő évben már csak háromszázharminc fő volt az odaérkezők száma.⁷⁷ Az áruforgalom is hanyatlott: 1878-ban már csak 30 000 q gabonát tudtak értékesíteni.⁷⁸ A szervezők igyekeztek bővíteni a vásár termékkínálatát, így a hagyományos gabona és bor mellett megjelent a gépkiállítás is. Az 1880. évi vásáron mezőgazdasági gépeket, hajtó- és egyéb szíjárukat, mérlegeket, cementgyártmányokat is bemutatnak.⁷⁹ Természetesen sok oka volt annak, hogy a nagykanizsai gabona- és borvásár egyre szerényebb eredménnyel zárta. A gabona ára lassan hanyatlott, a borértékesítők lehetőségei is csökkentek; de általában véve is érezni lehetett, hogy az 1873–1875 közötti gazdasági válság nem múlt még el nyomtalanul a környező országok gazdaságaiban sem. Az egyesület később megpróbálta feléleszteni a vásárokat, 1887. október elején ismét gazdasági kiállítást szerveztek a Szarvas Szálló nagytermében, de ez már nem volt olyan látogatott.⁸⁰

A szőlészet fellendülése egybeesett az országos törekvésekkel. A filoxerajárvány után mindenhol megújult a szőlőtermelés. Tegyük hozzá azonban, hogy a szőlészet tipikus paraszti tevékenység volt, egy-egy falu határában a szőlőterületek alig néhány százaléka volt uradalmi kézben. Ezek a földesurak által kezelt szőlők általában alig pár holdasak voltak, de volt néhány nagyobb méretű is (mint például a dél-baranyai Habsburg főhercegi, valamint a herceg Schaumburg-Lippe-uradalmak-

⁷⁵ Blankenberg 1929: 295.

⁷⁶ *Zalai Közlöny*, 1876. augusztus 24.

⁷⁷ *Zalai Közlöny*, 1877. augusztus 26.

⁷⁸ *Zala*, 1878. szeptember 4.; *Zalai Közlöny*, 1878. szeptember 5.

⁷⁹ *Zalai Közlöny*, 1880. augusztus 29.

⁸⁰ Az eset leírását lásd: Kaposi 2014c: 193–194.

ban, vagy éppen a Marcali-hátságban lévő Kéthelyen).⁸¹ Mivel a dél-dunántúli térségben Pécsen leszámítva nem voltak nagyobb városok, s így jelentősebb német népesség sem élt e tájon, ezért a sörtermeléstől és -fogyasztástól a helyi bortermelőknek nem kellett tartani. A szőlőfajtaváltás a járvány hatására hamar végbement. (A térségben Teleki Zsigmond tett sokat a szőlőművelés megújításért.⁸²) A háború előtt a legtipikusabb szőlőfajták már az olaszrizling, a sasza, a furmint, a hárslevelű, az oportó, a burgundi és a kadarka voltak.⁸³

A térségben élő, a filoxéra miatt tönkrement társadalmi csoportok helyzetén javítani kellett. Balatonmária létrejötte jó példa azokra a törekvésekre, amelyek révén a tönkrement zalai szőlő- és bortermelőket akarták kedvezőbb gazdasági lehetőségekhez juttatni. 1891-ben például Balatonkeresztúrra kerültek új telepesek, gróf Széchényi Imre balatonmelléki kormánybiztosnak köszönhetően.⁸⁴ Festetics Tasziló keresztúri uradalmi birtokából 585 telket parcelláztak ki a telepeseknek, akik jelentős méretű földeken ültettek homoki szőlőt.⁸⁵ Hálából a gróf feleségéről, Andrassy Máriáról nevezték el az új települést Balaton-máriának.⁸⁶

Megjelent egy új gazdasági ágazat, amely igencsak elütött a megszokott uradalmi gyakorlattól. Az 1880-as évektől a polgári életforma terjedésével egyre nagyobb szerepet kapott a fürdőélet. A Balaton délnyugati partvidéke a Hunyady (Berény, Újlak), a Festetics (Keresztúr, Szentgyörgy) és a Széchényi család (a későbbi Balatonmária) birtoka volt, míg a Földvártól keletre eső partvidék a veszprémi káptalanhoz tartozott. Az uradalmi vezetés szinte mindenhol hamar felismerte, hogy a bontakozó fürdőéletből pénzt lehet csinálni. Sokat segített ezen, hogy a Sió-csatorna megépítése révén a tó vízszintjének csökkentése, valamint a Nagyberék részleges lecsapolása használhatóvá tette a part menti területeket.⁸⁷ 1884-ben Hunyady Imre gróf megépítette az első, fából készült kis szállodát Balatonberényben,⁸⁸ amit a századforduló környékén már jó néhány újabb szálló és vendéglátóhely követett. A nagy háború előtt Balatonberényben már három hotel üzemelt százhusz szobával; étterem, kávéház, üzletek épültek, így a potenciális vendégek minden igényét ki tudták elégíteni.⁸⁹ Keresztúron a szőlőtelepítést követően és a

81 Gazdacímtár 1895: 106–107; Várady 1896–1897: 555–575.

82 Teleki Zsigmondról lásd: Ódor 2004.

83 Ujváry 1914: 331–332, 335.

84 T. Mérey 2007: 155.

85 Ujváry 1914: 313.

86 Lásd: Balaton – Mária – Fürdő 1896–1945. Állandó kiállítás a helyi múzeumban.

87 Szaplonczay 1914: 29.

88 Jáger 2001: 120.

89 Hunyady gróf nemcsak nyugat-somogyi birtokán, hanem a 9000 holdas szemesi uradalmában is sokat tett a balatoni fürdőéletért: a Balatonra néző fennsíkon fekvő szántóföldeiből mintegy 110 villateltet hasított ki és adott el mérsékelt áron. Az első nyaralók épülésével a gróf 1895-ben a magas partoldalt és az alatta fekvő területet befásította s szép parkká alakította át, majd pedig a vízpart homokterületét parcelláztatta, melyen gyorsan elkezdtek építeni a nyaralókat. A háború előtt a nyaralótelepen és máshol kilencven nyaraló állt már, mellette két szálloda húsz vendégszobával. Szaplonczay 1914: 21.

Somogyszob–Balatonszentgyörgy vasút átadása után indult meg a fürdőélet, még a szőlőkben is építettek villákat a módosabbak. 1912-ben Keresztúron, a parton egy harminchat szobás szálló és egy fürdőház épült.⁹⁰ Nem volt egyszerű beilleszteni a fürdőturizmust az uradalmi gazdálkodás tradicionális keretei közé, ezért a tulajdonosok igyekeztek ezt az üzemágot bérbe adni. Tegyük még hozzá, hogy nemcsak a Balaton partján fejlődött a turizmus, hiszen a gróf Batthyány- (majd 1873-tól Benyovszky-) kézben lévő siklósi uradalomhoz tartozó Harkányban már 1823-tól erőteljes lépések történtek a gyógyvíz hasznosítására: szállót építettek és bővítették a fürdőt is.⁹¹

Új ágazat volt az uradalmi halászat, amely gyorsan fejlődött a válság alatt és után. A kisebb-nagyobb, döntően meridionális völgyekben könnyű volt felfogni és szabályozni a csörgedező erek, patakok vizét, megteremtve a tavi halászat lehetőségét. A polgári városi kereslet is motiválta a halászat fejlesztését: a termék szállítását akár nagyobb távolságokra is meg tudták oldani, ugyanakkor eredményesség szempontjából is jó volt, hiszen egy egyszeri nagyobb uradalmi beruházás után már nem kellett sok ember a rendszer működtetéséhez. Gróf Zichy Béla vrászlói uradalmában 500 holdon alakították ki a térség egyik leghíresebb halastórendszerét: a gardosi és az irmapusztai halastavakban pontyot, compót és süllőt tenyésztettek.⁹² De kiemelhetjük a mintagazdaságot kialakító Inkey Pál báró iharosi uradalmát is, ahol a báró Tallián Dénes által kezelt porrogi tógazdasággal együtt 150 holdon folytattak halászatot, amelynek termékeit Budapestre vitték.⁹³ A kéthelyi uradalomhoz tartozó Mesztegnyőn sem volt nehéz a Boronka-patak folyása mentén halastavakat kialakítani;⁹⁴ viszont az uradalom a balatoni halászatot bérbe adta.⁹⁵ Az ilyen fejlesztések mellett persze ott voltak még a Dráva és a Duna holt vizeit felhasználó hagyományos halászat lehetőségei. A bellyei uradalomban több száz kisebb-nagyobb holtág segítette a nagy tömegű halászat eredményességét. Jelentős uradalmi bevétel származott mind a berki, mind a folyami halászatból. Az árut aztán a környék nagyobb településein, Eszéken, Újvidéken, illetve Budapesten értékesítették.⁹⁶ A nagy ártéri területekkel rendelkező folyók mentén (Duna, Dráva, Rinya, Karasica stb.) folytatott berki és folyami halászat nemcsak az uradalomnak volt fontos jövedelemforrás, hanem sokáig a helyi lakosság alapszükségletei kielégítésében is nagy szerepet játszott.

⁹⁰ Szaplonczay 1914: 21.

⁹¹ Harkányfürdő történetére lásd: Szita 1986.

⁹² Ujváry 1914: 343.

⁹³ Hirsch 1903: 78.

⁹⁴ Jáger 2001: 22–29.

⁹⁵ Ujváry 1914: 331–332.

⁹⁶ Albrecht főherczeg 1883: 92–100.

Az agrárválság alatt és után a dél-dunántúli uradalmak egyre nagyobb mértékben fordultak az élelmiszeriparon kívüli különféle ipari ágazatok felé. Ez esetben természetesen nem hatalmas ipari vállalkozásokra kell gondolni. Az ipari üzemalapítások nagy része a helyi adottságok kihasználásáról szólt. Az agyagos területeken a téglá- és cserépető üzemek kialakítása, a jelentősebb méretű erdészetekben a fűrészüzemek létrehozása kézenfekvő volt.⁹⁷ Schaumburg-Lippe herceg dárdai uradalmában, Beremenden mészkemencéket üzemeltettek.⁹⁸ Erre épült aztán a beremendi portlandcement- és mészmű, ahol a századforduló utáni címtárak szerint 250 munkás gyártott cementet.⁹⁹ A Nagyberek területén az ekkor meginduló tűzegykitermelés adott lehetőséget többletjövedelemre. A kéthelyi és a marcali uradalomban is gőzerővel működő tűzegykitermelő üzemeket alapítottak.¹⁰⁰ Különlegességnek számított a Pécsi Székesegyháznak mint intézménynek a Mecsek-hegység keleti részén fekvő uradalma, amely kivételesen gazdag széntelepekkel rendelkezett. 1868-ig önállóan bányásztak szenet, ám akkor hosszú távra bérbe adták a Dunagőzhajózási Társaságnak.¹⁰¹ Természetesen nemcsak az uradalmak hoztak létre nagyobb feldolgozóüzemeket, hanem a nagyobb településeken élő lakosság soraiból is számos ipari vállalkozó került ki,¹⁰² akik sok esetben uradalmi megrendelésre is dolgoztak.

Az agrárválság jelentős hatást gyakorolt a társadalomra is.¹⁰³ Adatainkból egyértelműen látható, hogy jelentős foglalkozásszerkezeti változások indultak be a válság ideje alatt. A dél-dunántúli térség gabona-nagykereskedőinek jelentős része felhagyott korábbi tevékenységével, s más ágazatok felé orientálódott, közülük többen különböző gazdasági társaságok vezető testületeibe kerültek. A nehéz viszonyok miatt fellendült a földforgalom, a századforduló körül gyakran cseréltek gazdát még a nagyobb uradalmak is a dél-dunántúli térségben. Sok spekulatív földvásárló jelent meg. Tudunk olyan esetekről, amikor a birtokvásárlás nem gazdálkodási célból történt, hanem azért, hogy az uradalmat szétdarabolva, kisebb egységekben értékesítve haszonra lehessen szert tenni. Módosultak a családi stratégiák is: az arisztokrata családokban a fiúkat tudatosan taníttatták: akinek esélye volt a birtokot megörökölni, annak illet legalább egy agráriskolát elvégezni. Sokszor a nagyobb uradalmak tulajdonosainak kezdeményezésére alakultak meg a helyi szövetkezetek és gazdasági egyesületek, amelyek életében egyre nagyobb szerep jutott a szakértelemnek.¹⁰⁴

97 T. Mérey 2007: 141–142.

98 Várady 1896–1897: 528.

99 T. Mérey 1999: 21.

100 Ujváry 1914: 331–332, 335.

101 Pálffy 2002: 270.

102 T. Mérey 1991: 265. Egy példa: 1876-ban Marcaliban 131 önálló ipari és forgalmi vállalkozó élt.

103 Lásd: Sándor 1958: 103–147.

104 Ujváry 1914: 322–323.

A nagy uradalmak árnyékában élő parasztság és mezőgazdasági munkások számára a válság nem sok jót hozott. Az uradalmi termelés visszaesése, a tömegtermelési folyamatok gépesítése a korábbiaknál jóval alacsonyabb létszámú cselédi-béresi munkaerőt feltételezett. Egyre többen adósodtak el s veszítették el földjeiket. Az agrár-munkanélküliek száma folyamatosan szaporodott, s ez a 20. század elejére már politikai problémává is vált. A parasztság körében földkoncentrációs folyamat ment végbe. Voltak olyan térségek, ahol a válság okozta gazdasági problémák és a túlnépesedés miatt már csak az elvándorlás vagy a kivándorlás lehetett a megoldás. A századforduló idején felgyorsult a dél-dunántúli térségből az Egyesült Államokba való kivándorlás, ugyanakkor sokan indultak meg a szlavóniai térség felé is, hiszen ott jóval alacsonyabbak voltak a bérleti díjak az általában magyar birtokosok földjein.¹⁰⁵ Az állam és a nagyobb földtulajdonosok megpróbálták kezelni a tömeges agrárszegénység problémáját, s az országban sok helyen, így a Dél-Dunántúlon is parcellázási és telepítési akciókat indítottak.¹⁰⁶ Nagy szerep jutott a parcellázásokban hitelszövetkezeteknek is, Somogyban például 1903-ban már 72 működött.¹⁰⁷ A hitelszövetkezetek az uradalmaktól általában egy-egy nagyobb területet vettek bérbe, amelyet kímértek és bérbe adtak kisparasztoknak, s a tőlük befolyt bérleti díjakból kívánták megfizetni a földesuraknak a szerződéses összeget. A növekvő agrárszegénység gondját azonban az első világháború előtti években sem sikerült érdemben enyhíteni.

Összegzés

Az 1890-es évek közepére az európai agrárválság nagy hullámai elültek.¹⁰⁸ Segített ebben az 1899-től két évente összeülő Nemzetközi Mezőgazdasági Kongresszus is, ahol komoly agrárszakemberek tárgyaltak a követendő útról.¹⁰⁹ A hazai statisztikai adatsorokból is egyértelműen látszik, hogy a mezőgazdaság lassan-lassan alkalmazkodott a megváltozott külső feltételekhez. A gyors ipari fejlődéssel nőtt a hazai vásárlóerő. Az 1890-es évek közepétől stabilizálódtak az árak, s a belső piac szélese-
dése, valamint a vámvédett birodalmi piac megfelelő alapot biztosított a mezőgazdaság talpon maradásának.¹¹⁰ Az említett dél-dunántúli esetek alapján ugyanakkor egyértelmű, hogy a válság alatt jelentősen megváltozott az agrárgazdaság struktúrája. A szántóföldi termelés termékszerkezete átalakult, modern állattartás és erdőgazdálkodás jött létre. Felértékelődött a termelési folyamatokban a szaktudás, hi-

105 Szili 1995: 41–73; 106–302.

106 Kaposi 2013b: 264–284.

107 T. Mérey 2007: 163.

108 Sándor 1958: 203.

109 Háttérét és eredményeit lásd: Aldenhoff-Hübinger 2007.

110 Lásd: Orosz 1989: 821–831.

szen a belterjesebb gazdálkodás már magas színvonalú humán tőkét igényelt. A változások eredményeképpen a 20. század elején már fejlettebb, rugalmasabb, sokoldalúbb uradalmi gazdálkodást láthatunk.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)
 P 1313 Hg. Batthyány-család levéltára
 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank iratai (PMBK)
 Z 40 Projektumok
 Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, Kaposvár (MNL SML)
 XIII. 59. Festetics család gázlópusztai iratai
 XIII. 60. Biedermann családi levéltár
 XIII. 61. Varászlói uradalom levéltára
 Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Szombathely (MNL VaML)
 XII. Gróf Batthyány Lajos hitbizomány iratai (BLHI)
 Thúry György Múzeum, Nagykanizsa. Történeti Dokumentumok Tára (TGyM Tört. Dok. Tára)

Balaton – Mária – Fürdő 1896–1945. Állandó kiállítás a helyi múzeumban

Köztelek

Somogy

Somogyi Hírlap

Zala

Zalai Közlöny

Zala-Somogyi Közlöny

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Abel, Wilhelm 1974: *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa*. Hamburg–Berlin
- Ágh Timót 1894: *Emléklapok Pécs sz. kir. város múltjából és jelenéből*. Pécs
- Aldenhoff-Hübinger, Rita 2007: Landwirtschaft im Spannungsfeld von Nationalisierung und Globalisierung. Internationaler Getreidehandel und Agrarkrisen in Westeuropa, 1850–1914. In: *Themenportal Europäische Geschichte*. www.europa.clío-online.de (letöltés: 2016. augusztus 22.)
- Albrecht főherczeg 1883: *Albrecht főherczeg Ö Fensége bellyei uradalmának leírása*. Wien
- A magyar szent korona 1912: *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. 2. Budapest
- Árstatisztika 1913: *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sorozat 44. Budapest
- Bairoch, Paul 1976: Europe's Gross National Product. *Journal of European Economic History* (5.) 273–340.

- Barancsik János 2014: Kapcsolat és különállás. A gazdasági gondolkodás mintázatai és megjelenésük Kautz műveiben. *Közép-Európai Közlemények* (7.) 26–27. 3–4. 65–78.
- Beck Tibor 2005: *A filoxéravész Magyarországon*. Budapest
- Blankenberg Imre 1929: Nagykanizsa kereskedelmének múltja. In: Barbarits Lajos (szerk.): *Nagykanizsa*. Budapest, 289–298.
- Boa Krisztina 2013: „Az ínség olly rém alakban gyakorlá hatását”. Válságreflexiók 1863–64-ről. *Korall* (14.) 54. 28–42.
- Cameron, Rondo 1994: *A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig*. Budapest
- Czeininger Tamás 2001: *Gróf Benyóvszky Móric főispán*. Abaliget
- Czére Béla 1989: Közlekedés és hírközlés. *Magyar Tudomány*. Új folyam (34.) 10–11. 863–877.
- Ditz, Heinrich 1867: *Die Ungarische Landwirtschaft*. Leipzig
- Eörsi Béla [Székely Lajos] 1931: *Magyar mezőgazdasági válság*. Budapest
- Fischer, Wolfram 1985: Wirtschaft und Gesellschaft Europas 1850–1914. In: Fischer, Wolfram (Hrsg.): *Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte* 5. Stuttgart, 10–207.
- Földes Béla 1905: *Statisztikai vizsgálódások a XIX. század gabonárainak alakulásáról*. Budapest
- Galgóczy Károly 1855: *Magyarország, a szerb vajdaság és a temesi bánság mezőgazdasági statisztikája*. Pest
- Gazdacímrtár 1895 [1897]: *A magyar korona országainak gazdacímértára*. Szerk. a m. kir. Közpon-ti Statisztikai Hivatal. Budapest
- Good, David 1986: *Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750–1914*. Köln–Graz
- Hirsch Alfréd 1903: *Somogy vármegye gazdasági monographiaja*. Budapest
- Hobsbawm, E. John 1975: *Die Blütezeit des Kapitals. Eine Kulturgeschichte der Jahre 1848–1875*. München
- Horváth Gergely Krisztián 2013: *Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében*. Budapest
- Jäger Márta 2001: *Mesztegnő*. (Száz falu könyvesháza) Budapest
- Kaposi Zoltán 2001: A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században. *Agrártörténeti Szemle* (43.) 1–2. 239–260.
- Kaposi Zoltán 2006: *Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000*. Pécs
- Kaposi Zoltán 2012: A nagybirtok modernizációjának lehetőségei a 19. századi Dél-Dunántúlon. In: Kaposi Zoltán – Lendvai Tamás – Oroszi Sándor (szerk.): *A tudomány és az oktatás vonzásában*. Pécs, 52–85.
- Kaposi, Zoltán 2013a: Die Einkommens- und der Vermögenslage der ungarischen Aristokratie am Ende des 19. Jahrhunderts. In: Walsch, Christopher (Hrsg.): *Einhundertfünfzig Jahre Rückständigkeit? Wirtschaft- und Wohlstand in Mitteleuropa von 1867 bis zur Gegenwart*. (Mitteleuropäische Studien V.) Herne, 72–91.
- Kaposi Zoltán 2013b: A nagybirtok és az agrárszegénység kapcsolata Magyarországon. In: Gyar-mati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs–Budapest, 264–284.
- Kaposi, Zoltán – Lengvári, István 2014: Landschaftsgestaltung und Umweltregulierung in Südtransdanubien im 19. Jahrhundert. In: *Mensch und Umwelt im pannonischen Raum vom 18. bis uns 20. Jahrhundert*. Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 40. Celje, 173–190.
- Kaposi Zoltán 2014a: Egy hazai iparvállalat a multinacionális konszern ellen. *Köztes-Európa* (6.) 1. 61–74.

- Kaposi Zoltán 2014b: Nagykanizsa gazdasági fejlődése 1850–1945. In: Kaposi Zoltán (szerk.): *Nagykanizsa. Városi monográfia III. 1850–1945*. Nagykanizsa, 99–250.
- Kaposi Zoltán 2014c: A föld és a család kapcsolata a dél-dunántúli középbirtokosok körében a 18–19. században. In: Kult László – Ódor Imre (szerk.): *Rangos familiák – jeles személyek a 18–20. századi Dél-Dunántúlon*. Pécs, 13–40.
- Király István 2004: *A Dél-Dunántúl mezőgazdasága és állattenyésztése 1848–1944*. Kaposvár
- Komlos, John 1983: *The Habsburg Monarchy as a Customs Union*. Princeton
- Kövér György 1982: *Iparosodás agrárországban*. Budapest
- Kövér György 2011: Válság válság hátán: a 19. század. In: Katona Csaba (szerk.): *Gödörből gödörbe. Mindennemű válságok a 19. és 20. században*. Szombathely, 11–23.
- Kunics Zsuzsa 2009: *Gabona piac – Főtér – Erzsébet királyné tér. A nagykanizsai Erzsébet tér kiépülése, története a dualizmus időszakában*. (Zalai Múzeum 18.) Zalaegerszeg, 267–294.
- Laposa József 2001: *Villány: borvidékek ékessége – Perle der Weingegenden*. Villány
- Löherer Andor 1896: *Gazdasági válság és a búza árhatatlansága Magyarországon*. Budapest
- Magyar Néprajzi Lexikon 1977: *Magyar Néprajzi Lexikon*. 1. Szerk. Ortutay Gyula. Budapest
- Magyarországi Gazdacímtár 1911: *Magyarországi Gazdacímtár*. Szerk. Rubinek Gyula. Budapest
- Molnár Ágnes 2014: Kiskánizsa gazdasága, társadalma és kultúrája 1850–1945 között. In: Kaposi Zoltán (szerk.): *Nagykanizsa. Városi monográfia. III. 1850–1945*. Nagykanizsa, 415–470.
- Nyulásziné Straub Éva 1976: *A hg. Eszterházy-hitbizomány 1865-ös pénzügyi csődje és előzményei*. Budapest
- Ódor Imre 2004: Teleki (Taussig) Zsigmond (1854–1910) a magyarországi alanynevelés és a szőlő-borkultúra megújítója. *Baranyanet Online* 1.
- Orosz István 1979: Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. In: Kovács Endre (szerk.): *Magyarország története 1848–1890*. Budapest, 1039–1118.
- Orosz István 1989: A mezőgazdaság modernizálása. *Magyar Tudomány*. Új folyam (34.) 10–11. 821–831.
- Orosz István 1998: A jobbágyfelszabadítás. *Rubicon* (9.) 2. 20–23.
- O'Rourke, Kevin H. 1997: The European Grain Invasion, 1870–1914. *Journal of European History* (57.) 4. 775–801.
- Pálffy Attila 2002: A Pécsi Székesegyház önálló uradalmi szénbányászata (1798–1868). In: Szirtes Gábor – Vargha Dezső (szerk.): *Iparosok és bányászok a Mecsekalján*. Pécs, 257–272.
- Pólya Jakab 1890: *A gazdasági válság*. Budapest
- Sándor Pál 1958: *A 19. század végi agrárválság Magyarországon*. Budapest
- Szaplonczay Manó 1914: A Balaton. In: Csánki Dezső (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye*. Budapest, 21–30.
- Szathmáry György 1885: *Az amerikai verseny és a magyar mezőgazdaság*. Budapest
- Szili Ferenc – Erdész István 1994: *Kaposvári Cukorgyár története 1894–1994*. Kaposvár
- Szili Ferenc 1995: *Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába 1860–1914*. Kaposvár
- Szita László 1986: *Harkány fürdőtörténet 1823–1986*. Harkány
- Tisza István 1897: *Magyar agrár-politika. A mezőgazdasági termények árhatatlanságának okai és orvosszerei*. Budapest
- T. Mérey Klára 1991: Marcali gazdaság- és társadalomtörténete a szabadságharc bukásától a polgári forradalomig. In: Kanyar József – Gál József – Laczkó András (szerk.): *Marcali története. Várostarténeti tanulmányok*. Marcali, 249–282.

- T. Mérey Klára 1999: Baranya megye ipara (1850–1914). In: Szirtes Gábor – Vargha Dezső (szerk.): *Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok*. Pécs, 7–34.
- T. Mérey Klára 2007: *Somogy megye gazdasága és társadalma a dualizmus idején*. Pécs
- Tóth Tibor 1977: *A nagybirtoktól a nagyüzemig*. Budapest
- Tremel, Ferdinand 1973: Der Binnenhandel und seine Organisation. In: Brusatti, Alois (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. 1. Die wirtschaftliche Entwicklung*. Wien, 369–402.
- Ujváry Imre 1914: Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőművelés, erdészet. In: Csánki Dezső (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye*. Budapest, 301–343.
- Várady Ferenc 1896–1897: *Baranya múltja és jelene*. 1–2. Pécs

Válság és reintegráció

A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű helyzete az első világháború után
(1918–1924)¹

A Rima az 1918-as politikai és gazdasági válság idején

1918 végén nemcsak a radikális államjogi változások gyakoroltak maradandó hatást a magyar lakosságra, hanem a korábbi gazdasági és társadalmi viszonyok felbomlása is. A Rima vezetésének is súlyos gazdasági és szociálpolitikai problémákkal kellett szembesülnie a háborús évek alatt és után.²

A Szerbiának küldött osztrák–magyar hadüzenetet követően a magyar vasipar, bányászat és kohászat helyét a hadigazdaságban jelölték ki; a hadsereg szükségleteit kellett kielégítenie. Az európai vasipari termelés nagymértékű visszaesése már 1912-ben elkezdődött, és az első háborús években tovább folytatódott. A magyarországi vasiparban jelentkező válságjelenségek is tovább mélyültek, annak ellenére, hogy a hadsereg megrendelése átmeneti fellendüléshez vezettek. Bár a bányászatban és a kohászatban az 1918. évi termelési érték az 1912-es szint háromszorosa volt, a felgyorsuló infláció miatt, reálértéken számítva, jóval alacsonyabbak voltak az eredmények. Az infláció mértékét érzékeltetik a következő adatok. Az árszínvonal már az első háborús év végén 15%-kal haladta meg az 1914. júniusit, 1918 decemberében pedig már közel 3,5-szöröse volt, az élelmiszerárak ugyanezen idő alatt megötszöröződtek. Az aranykorona 1924 végén 18 508 papírkoronát ért.³

A kohászatban megtermelt érték az 1912. évi 13,5 millió koronáról 1920-ra 0,2 millióra csökkent. A nyersvastermelés hosszú távon ráfizetésesnek bizonyult, a magyar vasipari üzemek csak 1926-ban érték el az 1912-es békebeli termelési szín-

1 A tanulmány a *Montánna história* című szlovák bányászattörténeti folyóiratban 2012–2013-ban megjelent írás átdolgozott, számos részletében kiegészített, súlypontjai tekintetében bővített változata. A témakört részben érintettem egy korábbi, a *Fórum Társadalomtudományi Szemlé*ben megjelent tanulmányomban. Vö. Gaucsík 2011: 101–139; Gaucsík 2012–2013: 162–211. Lásd még: Vass 2003: 135–158; Pogány 2005: 144–159. A szövegben a familiáris cégnevet (Rima) és a szintén nem hivatalos rövidebb, hosszabb változatot (Rimamurányi, Rimamurányi Vasmű) felváltva használom. A csehszlovák koronát Kč-vel jelölöm.

2 A vállalat vezérigazgatója, Bíró Pál az 1918. november – 1919. október közötti hónapokat tartotta a legsúlyosabbaknak. A vasmű éppen 1919 októberében szerezte vissza a gömöri bányáüzemek feletti rendelkezési jogát. MNL OL Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1920. szeptember 12. jkv.

3 Magyar Statisztikai Évkönyv 1919–1924.

tet. A kokszellátás akadozott,⁴ és az alkalmazottak száma is mindjobban csökkent. A szénbányászatban például a munkások száma 1914–1916 között 5192 személylyel, 16,51%-kal lett kisebb a katonai behívások következtében.

A magyar állam nem volt képes orvosolni az ellátási nehézségeket a háború alatt. Ez rontotta a vasiparban, a bányászatban és a kohóiparban foglalkoztatott munkások morálját, visszavetette a teljesítményüket, és passzív ellenálláshoz vezetett. Az antant gazdasági blokádjának következményei egyre érzékelhetőbbé váltak és jelentős károkat okoztak a Monarchia, és így Magyarország vasiparának és bányászatának. A Magyar Királyság gazdasági tartalékai a háború utolsó évére elfogytak, a lakosság életszínvonala hanyatlott, sokak egzisztenciája romokban hevert, és a munkások szociális követeléseai mind radikálisabbakká váltak.⁵

Az ipari munkások kritikus szociális helyzetére, a kormány megkésett intézkedéseire hívta fel a figyelmet Bíró Rudolf⁶ az 1917. szeptemberi igazgatósági ülésen: „Nem remélhető, hogy a békekötés után kemény harcok nélkül félig elfogadható munkáviszonyokat tudjunk teremteni. Mindenesetre igen elszomorító körülmény, hogy az egész ipari munkásság minden kulturális előkészítés nélkül a szocializmus karjaiba lett hajtva és egy talán soha helyre nem hozható hiba, hogy a kormány annak idején nem támogatta iparos egyleteknek a létesítését a Trade Union és a német Gewerkschaft jól bevált mintájára.”⁷ Ugyanezen az ülésen került sor Bíró Pál⁸ „végér-

4 Bíró Pál élesen bírálta 1918 elején a magyar szakmai orgánumok hasábjain a központilag vezérelt szénelosztás politikáját, mely szerinte osztrák érdekeket követett. Ez a magyar ipar számára végzetesnek bizonyult, és főleg a vasipari termelés esetében járt súlyos következményekkel. A gazdaság állami ellenőrzését és a gazdasági folyamatokba való beavatkozást károsnak és veszélyesnek tartotta. MNL OL Z 372, 37. csomó, 168. tétel, Tőzsdei Kurír (1917. december, 1918. január 22., január, 26., február 2.).

5 Alliquander 1931a: 5–8, 92, 94; Alliquander 1931b: 476 (LXVII/a. táblázat), 479 (LXVII/g. táblázat), 495 (LXIX. táblázat); Romportlová–Sládek 1994: 59. A Rima háború alatti helyzetével, a technikai-műszaki háttérrel és a vasiparban betöltött szerepével részletesen foglalkozik Réti R. László és Rempert Zoltán. Réti 1977: 96–111; Rempert 2005: 279–281, 283, 285–289.

6 Bíró Rudolf, Bíró Pál idősebbik testvére a korompai hengermű igazgatója volt. 1910-ben Nehoda Jenő helyére lépett. A cég műszaki igazgatójává 1916-ban nevezték ki, miután Lázár Zoltán nyugdíjba vonult, ugyanakkor az igazgatóságba is bekerült. A Rima érdekeltségeinek, a korompai Hernád völgyi Magyar Vasipari Rt. és a zólyomi Unio Vas- és Bádogyár Rt. ügyeit intézte, ezért 1919 júniusában Pozsonyba helyezték át. Zsidó származása miatt 1944-ben megfosztották igazgatói tisztségétől. A felszabadulás után, az 1945. július 5-i igazgatósági ülésen már teljes jogú tagként vett részt. MNL OL Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1916. február 26., július 11. jkv.; 4. csomó, 1. tétel, 1945. június 6. és július 5. jkv. Munkakörére, mely eredeti aláírásával van ellátva, lásd: MNL OL Z 366, 35. csomó, VII/2. tétel, 1232. o. sz.

7 MNL OL Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1917. szeptember 27. jkv. A vállalat vezetősége 1902-től 1945-ig ún. feketekönyvet vezetett a veszélyes és megbízhatatlan munkásokról. Nemcsik 1977: 71–96.

8 Bíró Pál (1881–1955?) a Rima egyik legjelentősebb személyisége, apja, Bíró Ármin művének „szellemi örököse”. A freiburgi és berlini jogakadémiákat látogatta. A doktorátus megszerzését követően 1902-ben került a vállalatához. 1911 szeptemberétől kereskedelmi igazgatóként tevékenykedett. Az igazgatóságba 1914-ben került. Elnök-igazgatói szerepkört látott el 1927–1938 között. A Magyar Gyáriparosok Szövetségének volt az alelnöke. Az első világháború alatt a honvédelmi minisztérium vasipari bizottságának a tagja. Ebben a minőségében részt vett a párizsi béketárgyaláson. Politikailag is aktív volt. Az ózdi választókerület képviselője volt a parlamentben, a Bethlen-párt színeiben. A frakciót 1935-ben hagyta el, és ellenzéki politikusként lépett fel.

vényes” vezérigazgatóvá való kinevezésére is, Popper Bernátnak,⁹ a Wiener Bankverein erős emberének a javaslatára.

Az ipari munkásság követelése fokozódott az életszínvonal csökkenése és az elmélyülő infláció következtében. A Rima üzemeiben 1916 végétől kezdte létrehozni a szociáldemokrata párt azokat a helyi csoportjait, amelyekbe a fémmegmunkáló munkásokat és bányászokat akarta szervezni. Az általuk 1918 februárjában megfogalmazott követelések nem tekinthetők destruktívnak, a munkaidőre, a bérek emelésére, az egyleti pénztár reformjára és az egészségügyi biztosításra vonatkoztak. A munkásság 1918 júniusában kezdett el radikalizálódni, amikor csatlakozott az országos sztrájkhoz. Az egyre súlyosabb válság közepette a Rima vezetésének szociálpolitikai intézkedései csak korlátozott mértékben érvényesülhettek, főként a bevonultak családtagjait, az özvegyeket és árvákat akarták támogatni.¹⁰

1918 decemberében és 1919 januárjában, részben a budapesti kommunista agitáció és a hadifogságból hazatérők hatására, a munkásság tovább radikalizálódott, ami egyben a szociáldemokraták térvesztését is eredményezte.¹¹ A Rima vezetősége 1919 februárjától több-kevesebb sikerrel¹² próbálta a bányászok és hivatalnokok bérköveteléseit és más, például szolgálati lakásokra, nyugdíjakra, egyedi támogatásokra vonatkozó igényeit kielégíteni. Ennek érdekében kollektív szerződések megkötésére, illetve a megfelelő munkajogi mechanizmusok kialakítására törekedett.

1938-ban lemondott képviselői mandátumáról, és elhagyta az országot. 1938 végén valutacsállással és korrupció vádjával indítottak ellene eljárást. Először Prágába utazott, majd Amszterdamban és Zürichben élt. MNL OL Z 368, 2. csomó, 1. tétel, 1911. szeptember 28., 1917. szeptember 27. jkv.; 4. csomó, 1. tétel, 1938. november 11. jkv.; Lengyel 1989: 66–67; Markó (szerk.) 2001: 750–751.

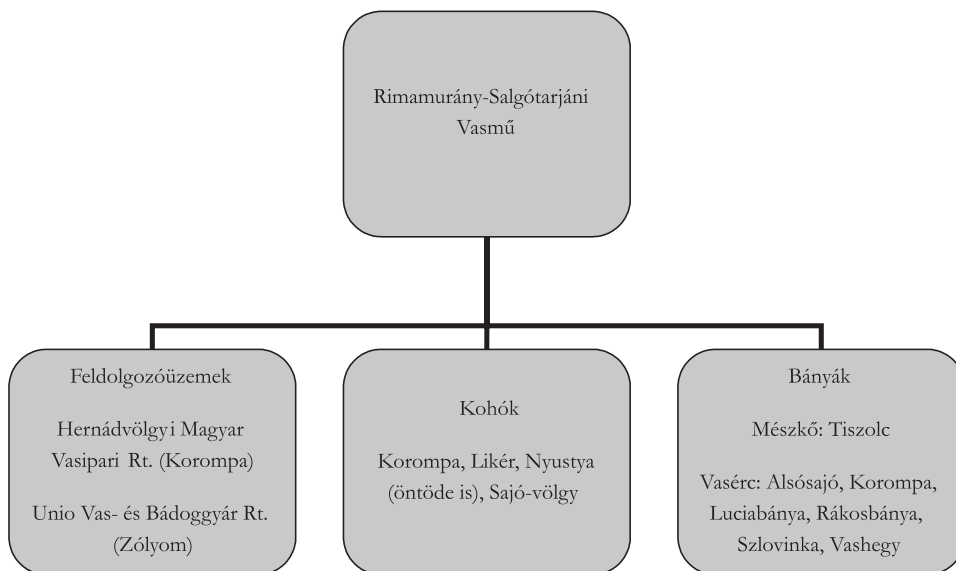
9 Bernard Popper von Artberg (1853–1931) Szencen született 1853. február 27-én. A szélesebb régióban vállalkozói tevékenységet folytató, köztisztviselőként álló Popper dinasztia tagja volt. 1864-ben Bécsbe költözött, ahol a Wiener Bankvereinnál kezdett dolgozni. 1880-ban cégvezető (prokurista) lett, és gyors karriert futott be: igazgatóhelyettesé nevezték ki 1886-ban, és a vezérigazgatói posztot nyerte el 1893-ban. A harmadosztályú lovagkeresztet is megkapta, és további kitüntetések birtokosa volt. Ferenc József 1915-ben adományozott neki nemességet. A bécsi pénzügyi képviselőjének, Moritz Bauernak az elhunytja után, 1905-ben került a Rimamurányi igazgatóságába. Borbély Lajos visszavonulása után 1910-ben végrehajtó-bizottsági tag lett. A Rima alelnökeként hunyt el 1931. október 7-én. MNL OL Z 368, 2. csomó, 1. tétel, 1905. október 26., 1910. július 2. jkv.; Z 367, 1. csomó, 2. tétel; Z 371, 129. csomó, 337. tétel, 1919. augusztus 27. levél (515/Bo); Macsicza 2013: 36; <http://www.macse.org/gudenus/mcsat/fam.aspx?id=17825> (letöltés: 2016. április 1.).

10 Réti 1977: 143–146, 149.

11 Réti 1977: 151.

12 Réti 1977: 152–155.

1. ábra. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű felső-magyarországi érdekeltségei (1900)

Forrás: MNL OL Z 372, 1. csomó, 1. tétel, A Rimamurány Salgó-Tarjáni Vasmű Részvénytársaság és az ezen társulat által kezelt részvénytársulatok műszaki és adminisztratív szervezete, 8.

Az egységes ipari komplexum felbomlásának veszélye és a határkérdés

Az első világháború vége a történelmi Magyarország államjogi, politikai és gazdasági széthullását eredményezte. Ez az alaphelyzet és az új határok közel három évtizedre meghatározták a Rimamurányi Vasmű fejlődésének, fejlesztésének a lehetőségeit, a gazdaságsszervezési és üzletpolitikai stratégiákat.¹³

Az óriásvállalat teljes ipari struktúráját, hitelcsatornáit, csehszlovákiai és romániai érdekeltségeit újjá kellett szervezni. A menedzsment munkáját azonban a háborút követő évek államközi feszültségei, ellentétei nagymértékben akadályozták. A gazdasági szakembereknek a néha áttekinthetetlen, gyorsan autarkióra hangolódó gazdaságpolitikák és az egymással szemben bizalmatlan kormányzatok által kijelölt keretek között kellett megtalálniuk a kivezető utakat. A lehetséges megoldások köre végül is két alternatívára szűkült; az egyik a határon túli érdekeltségek fenntartása volt, mely az utódállamok politikai és gazdasági elitjei által megszabott feltételek elfogadását is jelentette. A másik a veszteséges üzemek eladása volt, illetve a részvénytulajdon megosztása a cseh, szlovák vagy éppen román gazdasági elitekkel.

¹³ A közép-európai nemzetállami tér kereskedelmi, áruforgalmi és tőkekapcsolatainak az elemzésére lásd: Delhaes 2000: 68–72.

A Rima-komplexum veszteségei megsokszorozódtak a csehszlovák légiók és a román csapatok intervenciója, a Tanácsköztársaság gazdasági beavatkozásai¹⁴ és nem utolsósorban a szepesi és gömöri régió csehszlovák katonai megszállása miatt. Ez utóbbi a vasérc- és magnezitbányákkal, illetve a mészégetőkkel való kapcsolatok megszakadását jelentette. A vállalat feletti – kassai, majd nyíregyházi székhelyű – magyar katonai felügyelet csak 1919. január 30-án ért véget, ugyanakkor az átmeneti csehszlovák–magyar demarkációs vonal teljesen elvágta a Rima és a Sajó folyók völgyében elhelyezkedő telepeket egymástól. A vállalat nyersanyagtartalékai, vasércbányái és stratégiai jelentőségű, 26 ezer katasztrális holdnyi gömöri erdőbirtoka, valamint a likéri nagyolvasztók egyaránt szlovákiai területre kerültek. A barnaszénkészlet ellenben Magyarországon maradt. Az ózdi, salgótarjáni és borsodnádasdi kohók a nyersanyaghiány miatt ideiglenesen leálltak. Megszűnt az összeköttetés az érdekeltségi vállalatokkal, a korompai Hernádvölgyi Magyar Vasiparral, a zólyomi Unio Vas- és Bádogyárral és az erdélyi Kaláni Lemezgyárral.

Az elhúzódó katonai konfliktus már 1918. november 1-jétől bizonytalanná tette a nyersanyagszállítást és megbénította az ipari tevékenységet. Bár a termelést 1919 februárjában újraindították, a kiszámíthatatlan politikai és gazdasági helyzet, az anyagbeszerzési és -ellátási problémák, illetve a forgótőke hiánya súlyos következményekkel járt.¹⁵ 1919 novemberében még a vállalat felszámolásának gondolata is felmerült, de legalábbis veszteségekkel kellett számolni hosszú távon.¹⁶

A Rimamurányi Vasmű helyzetét és sorsának alakulását meghatározó módon mégis a Párizs környéki béketárgyalások alakították. A csehszlovák–magyar határ kontúrjai az antanthatalmak megegyezését követően, már 1919 márciusában kezdtek formát ölteni. A végleges jóváhagyásukra pedig 1919. június 12-én került sor.¹⁷

A csehszlovák–magyar határszakaszon felértékelődött Salgótarján környéke a Rima háború utáni regionális vállalkozói tevékenységének szempontjából; főleg a csehszlovák katonai megszállás alatt lévő Somoskőújfalu és Somoskő, illetve a bánrévei vasúti csomópont, ami kulcsszerepet játszott a szepesi és gömöri bányá-

14 A Tanácsköztársaság szocializálási és kollektivizálási intézkedéseivel és azoknak a Rimamurányra gyakorolt hatásaival foglalkozik Réti 1977: 157–160. Érdemes megjegyezni, hogy az erős antikapitalista hangulat, a Népgazdasági Tanács és a munkástanácsok igyekezete dacára, a vállalat szakmai vezetése – a felügyelet ellenére – továbbra is a Rima menedzsmentje kezében összpontosult. Az ózdi kohókat Faragó Gyula, a salgótarjáni Liptay B. Jenő vezette. Megszakítás nélkül fejthette ki tevékenységét műszaki igazgatóként Zorkóczy Sámuel. A bányauzemeket Gyűrky Antal irányította. Bíró Pál pedig éppen 1919 májusa és augusztusa között tartózkodott külföldön, Prágában, majd Bécsben, hogy lépéseket tegyen a Rimamurányi konszolidációjának érdekében.

15 Ezen a helyen nem foglalkozom a csehszlovák–magyar katonai összecsapások állomásaival vagy a csehszlovák hadvezetésnek az ózdi, salgótarjáni és borsodnádasdi iparvidékkel kapcsolatos stratégiai céljaival. Ezeket és a Rima szempontjából fontos alkukat, az igazgatóság lépéseit és terveit, Bíró Pál elképzeléseit az érdekeltségek megmentése és a termelés újraindítása érdekében részletesen kifejtettem a következő helyeken: Gaucsik 2011: 127–133; Gaucsik 2012–2013: 164–167, 173–177.

16 MNL OL Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1919. november 15. jkv.

17 Romsics 2002: 154–170.

vidék közötti összeköttetésben. Az itt tapasztalható, elhúzódó csehszlovák–magyar konfliktus, az etnikai összetételre vonatkozó érvek és ellenérvek, és nem utolsósorban a bénító közlekedési és gazdasági problémák miatt ezzel a határszakasszal is foglalkozni kezdett a csehszlovák–magyar határmegállapító bizottság.¹⁸ A Rimamurányi Vasmű is megfogalmazta a követeléseit 1921 második felében: a gömöri régióval megszakadt közlekedési és gazdasági csatornák helyreállítását szorgalmazta. A Liptay B. Jenő¹⁹ által benyújtott, valós tényeken alapuló memorandumot azonban – hasonlóan a többi gömöri gazdasági és érdekvédelmi szervezet és község által benyújtott kérvényhez²⁰ – a bizottság elutasította az 1921. december 19-én tartott brünni ülésen. A cseh sajtó Rima-ellenes kampánya is erre az időszakra esett. A *Tribuna* című lap szerint a vasmű aktivizálódása és gazdasági követelései a magyar szeparatizmus veszélyét rejtették magukban, hiszen a Rima hivatalnokgárdája csakis Gömör megye elcsatolásán munkálkodhatott.²¹

A határmegállapító bizottság elutasító és merev álláspontja mögött nem titkolta a csehszlovák katonai aspirációk támogatása húzódott meg. Ez pedig nyilvánvalóan sértette a Rimamurányi gazdasági és piaci érdekeit. A határvíta végül a Népszövetség elé került 1923 februárjában, és április 23-án született meg a számos önellentmondást tartalmazó döntés. A gyakorlatba való átültetése konkrét helyi megoldásokat igényelt, melyek azonban 1923 végéig elhúzódtak. Somoskőújfalu és Somoskő hivatalosan csak 1924. február 15-én került magyar területre, de a somoskőújfalui vasútállomást a csehszlovák fél is használhatta. A környék magyar magángazdáinak és vállalkozóinak a tulajdonjogát szintén rögzítették. A Rima ugyan visszakapta néhány termelési és bányászati jogát, alapjában véve azonban ez a rendezés sem oldotta meg azokat a problémákat, amelyek a kistérség gazdaságának és munkaerőpiacának felbomlásából keletkeztek.²²

18 Suba 2002: 199–204.

19 Liptay B. Jenő (1878–1928) Budapesten született. Gépészmérnöki képzést szerzett 1901-ben. Angliai és egyesült államokbeli tanulmányúton vett részt, ahol a vasipar szervezeti hátterét vizsgálta. Borbély Lajos mindjárt hazatérése után a Rimához vitte. Borbély támogatásának köszönhetően gyorsan a vállalat felső vezetésébe került. Műhelyfőnökként (*Werkstattenschef*) dolgozott a salgótarjáni vasműnél 1904–1919 között, ahol a nyugdíjba vonult Jónás Antaltól vette át a stafétabotot. Kamatoztatta külföldön szerzett tapasztalatait és racionalizálta, illetve újrászervezte a termelést. Folytatta az újító jellegű műszaki eljárások bevezetését. A munkások szociális helyzetének a javításán dolgozott, és támogatta a munkáslakások építését. 1922-től a salgótarjáni városi önkormányzat képviselője; tanácsosi címet szerzett. A református egyház helyi gyülekezetének volt a gondnoka. Fiatalon hunyt el, hosszan tartó betegség után. Szivircsek 1995: 6.

20 Gaucsík 2008: 169–173.

21 NA P, MPOŽ, 460. doboz, 9340/22, 9895/22.

22 Němec 1967: 144–145; Bácsa 2002: 154–170.

A gazdasági dezintegráció hatásai a Rima központi üzemeire

Az 1918–1919-es társadalmi, politikai és gazdasági földindulás következtében a Rimamurányi Vasmű történetének talán legsúlyosabb termelési és pénzügyi válságát élte át. A katonai hadműveletek miatt nem működött a közlekedési, távíró- és postahálózat, ami akadályozta a kommunikációt a Rima telephelyei között. A részvénytársaság ezekben az években nagy veszteségekkel működött, amit a szén- és kokszhány, az akadozó vasércutánpótlás, az energetikai háttér összeomlása, valamint a bérekre, nyersanyagvásárlásra, egyáltalán a fejlesztésekre fordítható anyagi eszközök korlátozottsága okozott.

Jelentősen megnöttek például az acéltermékek előállításának a költségei. Az acélöntvények mázsája 8,31 koronával, a nyersvas mázsája 44,87 koronával, a féltermékeké 20,51 koronával drágult 1919 januárjában. A munkásság bérkövetelése és „erőszakos aspirációi” szintén a pénzügyi tartalékokat terheltek. 1919 januárjában és májusában a Rima központi üzemeiben a bérek 11,28 koronával, illetve 36,96 koronával haladták meg a vasipari országos átlagot, de júniusra – a belpolitikai bomlás elmélyülésével – már áttekinthetetlen bérviszonyok uralkodtak. Másrészt csökkent a dolgozók munkateljesítménye, sőt a munkavégzés szabotálása is terjedt. A vezetés népszerűtlen intézkedések megtételére kényszerült. Az elbocsátásokat a termelés visszaesésével, a munkánélküli-segélyek „elviselhetetlen terheivel” indokolták (persze ez alkalmat nyújtott a kényelmetlen „szocialista agitátorok” és „uszítók” elbocsátására is).²³ Bíró Pál szerint „a felsőbb körök” által kikényszerített kollektív szerződések évi 2 millió osztrák–magyar korona új pénzügyi terhet róttak a vállalatra.²⁴

Az ózdi és salgótarjáni ipari kapacitások nem érték el 1919 első felében a háború előtti nagyságukat, de még az 1918-as év második felének az eredményeitől is jócskán elmaradtak. A 20. század elején modernizált ózdi nagyolvasztók 1919 februárja és júliusa között az 1913. évi termelés 16,7%-át állították elő. Megszakításokkal tudtak csak dolgozni, mivel 1918 decemberében, 1919 januárjában és májusában a zavaros politikai helyzet és a katonai összecsapások miatt szünetelt a termelés. A salgótarjáni olvasztók ugyan nem álltak le 1918 júliusa és 1919 júliusa között, de egyébként is alacsony termelékenység jellemezte őket. 1919. február és július között az 1913. évi termelés 22,3%-át érték el.²⁵ A borsodnádasdi üzem 1919-ben az 1915–1919-es időszak eredményének csak alig 10%-át volt képes teljesíteni.²⁶ Bíró Pál adatai alapján a Rima-konszern 1919 első felében a békebeli nyersvastermelés 16%-át, az acélöntvény-termelés 18%-át, a készárutermelés 18%-át és a kivitel 22%-át produkálta.²⁷

23 MNL OL Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1919. november 15. jkv.; Réti 1977: 171–172, 177.

24 MNL OL Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1919. március 26. jkv.

25 Réti 1977: 171.

26 Réti 1977: 172. A 32. sz. táblázat alapján.

27 MNL OL Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1919. november 15. jkv.

A csehszlovákiai Rima-üzemek gazdasági és pénzügyi problémái

A korompai és zólyomi érdekeltségek szintén súlyos gondokkal küszködtek.²⁸ 1919 nyarán Bíró Rudolf és Wilhelm Radwaner, aki Bíró Pál vezérigazgató bizalmi embere és az 1919 elején létrehozott pozsonyi iroda vezetője volt,²⁹ közösen térképezte fel a gömöri bányák és a korompai vasgyár helyzetét. A Rima helyi hivatalnokai a központi utasítások elmaradását, megkésetttségét nehezményezték, a szociális feszültségek fokozódására, a munkások mindjobban megnyilvánuló „agresszivitására” figyelmeztettek. A kiküldött ellenőrök már ekkor jelezték a tervezett „szigorú redukciót”. Ezt azonban csak a csehszlovák közigazgatási szerveket tájékoztatva és velük együttműködve valósíthatták meg. A korompai bányászokkal folytatott bértárgyalások gyorsan megfeneklettek, és az 1919 októberében és novemberében folytatott sztrájkok, illetve passzív rezisztencia miatt a Hernádvölgyi Magyar Vasipar még nehezebb helyzetbe került. Ugyanakkor a likéri olvasztárokkel elhúzódó tárgyalások folytak a bérek rendezéséről. Komoly gondot okozott a fakitermelési program leállása is. 1918 novemberétől nem termeltek ki faanyagot, és az erdei vasutak sem dolgoztak. A Rima erdőbirtokait pedig a lassan kibontakozó csehszlovák földreform fenyegette.³⁰

A Rima vezetése a Hernádvölgyi szanálására csak a csehszlovák–magyar békekötés után látott reális lehetőséget. Bíró Pálnak azzal az eshetőséggel is számolnia kellett, hogy a vállalatot pozsonyi székhelyű, csehszlovák céggé kell átalakítani. Ebben az esetben nem térhetek ki a részvénytulajdon megosztása és szlovák tagok inkorporálása elől sem. A szlovák hivatalok azonban a Hernádvölgyi átalakítását nem hagyták jóvá 1919 végén, feltehetően a pénzügyi gondok miatt.³¹

28 A szlovákiai üzemekkel szemben Kalánban csak 1919 júniusa és augusztusa között állt le a termelés. MNL OL Z 371, 129. csomó, 337. tétel, Pavlovits levele (1919. augusztus 2.).

29 Wilhelm Radwaner a Rima egyik kulcsfontosságú tisztviselője volt. A vállalat csehszlovákiai üzletpolitikáját irányította. A cég pozsonyi irodájának a vezetője 1919–1927 között. A 20. század elején az Unio igazgatója, és fontos tárgyalásokat folytatott az osztrák vasgyárakkal a kartellszerződésekről. A háború alatt az Országos Vasbizottság igazgatója volt. A hatalomváltás után a szlovákiai és romániai Rima-érdekeltségek kereskedelmi és pénzügyi ügyeivel is foglalkozott. Magyar királyi udvari tanácsosi címet nyert 1918-ban. MNL OL Z 371, 129. csomó, 337. tétel, 515/Bo. (1919. augusztus 27.); ŠA BA, KS BA, FR, 671. doboz, B XXI 1843, 731 (1923. június 7. igazgatói jkv.); MNL OL K 27, 1918. május 22., 18. ülés; Resch 2002: 114.

30 MNL OL Z 371, 129. csomó, 337. tétel, Bíró Rudolf levelei Bíró Pálnak (1919. augusztus 19., szeptember 5.), 265/Lr. (1919. október 7.), 1010/I.Ttk. (1919. október 10.), 2653/39 (1919. november 24.). A csehszlovák földhivatal a Rimamurányi erdőit 1923. szeptember 9-én felügyelet alá helyezte és egyoldalúan elkobozta, ezzel kényszerítve a vállalatot, hogy kezdjen tárgyalásokat a régió falvaival, urbáriális társaságaival és erdőszövetkezeivel. A tárgyalások 1931-ig húzódtak el. Ekkor már mindkét fél gazdasági érdeke úgy kívánta, hogy megegyezés szülessen. A földhivatal a régió gazdasági életének a konszolidálódásában volt érdekelt. A Rima számára a fakitermelési program biztosítása volt a cél. A megegyezés 1935-ben született meg. A vállalat erdőbirtoka 19,2%-kal lett kisebb, de a fakitermelés így is hosszú távon nyereségesnek mutatkozott. A cég faszükségletének felét a szlovákiai erdők biztosították. MNL OL Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1923. október 9. jkv., 1924. március 27. jkv., 4. csomó, 1. tétel, 1931. október 19. jkv., 1935. október 18. jkv., 1937. október 20. jkv.

31 MNL OL Z 368, 1919. november 19. jkv.

A Hernádvölgyi talpra állítása az Unio fűtőanyagkészletéből gyorsan illuzórikussá vált, mert a szlovákiai szén és kokszt szállítása a katonai helyzet miatt szinte teljesen megbénult. A Csehszorból vásárolt barnaszén csupán átmenetileg, 1919 szeptemberéig tette működőképpessé a két korompai martinkemencét. A gyár vezetősége mindenképpen el akarta indítani a két martinkemencét és a kohót, mert az előállított termékek eladásával tudta csak törleszteni azt az igen nagy, 49,8 millió Kč hitelt, amelyet a Wiener Bankvereintől és a Morva Agrár- és Hitelbanktól (Moravská agrárna a úverová banka) vettek fel. A termelést a munkásokkal folytatott tárgyalások is akadályozták. Az új kollektív szerződés a cseh vasgyárakban elfogadott feltételekkel bővült ki, ez azonban újabb anyagi terheket rótt a Hernádvölgyire mintegy 1,2–1,5 millió Kč értékben. A Hernádvölgyi helyzetét súlyosbították az államfordulat óta mindjobban elmélyülő nehézségek; a munkások teljesítményének csökkenése, az erősödő passzivitás, a növekvő erőszak és a sztrájkok. A közrendet 1919–1920-ban számos alkalommal csak a csehszlovák katonaság kivezénylésével tudták helyreállítani.³² A korompai üzemben a nyersvastermelés 1920-ban 25 500 tonnát ért el, egy évvel később viszont 20 700 tonnára csökkent. Ez azt jelentette, hogy 1921-ben az éves teljesítmény az 1913. évinek mindössze az egy-negyede volt.³³

I. táblázat. A korompai és líkéri nagyolvasztók üzemi adatai (1919–1922)

Év	Kohók száma		Működő kohók		Hetek száma		Termelés (q-ban)		Munkások száma	
	K	L	K	L	K	L	K	L	K	L
1919	2	3	–	1	–	7 ³ / ₄	–	29 598	457	256
1920	2	3	1	1	52	11	225 479	41 772	641	222
1921	2	3	1	1	35	26	207 252	114 714	506	218

Forrás: Kramer 1955: 106. K – Korompa, L – Líkér

A Rimamurányi szlovákiai üzemei a rövid és mulékony csehszlovákiai gazdasági konjunktúra idején (1919–1920) vagy szüneteltették a tevékenységüket, vagy csökkentett üzemmódban dolgoztak.³⁴ Az 1895-től céltudatosan fejlesztett korompai ipari komplexum (hengerművek, nagyolvasztók, vasércbányák), melyet a Rima

32 MNL OL Z 368, 1919. november 19. jkv. 1921. február 21-én történt a legnagyobb tragédia Korompán. A tüntetést a munkások feleségei kezdték, akik a lisztadag csökkentése miatt vonultak az utcákra. Hozzájuk csatlakoztak a férfiak. Az elégedetlenség nőttön-nőtt, csúcspontját akkor érte el, mikor hamis hír terjedt el a szakszervezeti bizalmi kínzásáról. A feldühödött tömeg megtámadta a korompai igazgatóság épületét biztosító csendőröket. A sortűzben négy személyt agyonlőttek, tizenegyen megsérültek. A tömeg meglincselte Podhradszky Lajos főmérnököt és a szolgabíró. A városba bevonult a katonaság, és kijárási tilalmat vezettek be. A sztrájk azonban 1921. március 17-éig folytatódott. Több szlovákiai városban szimpátiatüntetésekre került sor. Kramer 1955: 105–111.

33 Němec 1967: 41.

34 Strhan 1960: 117.

1900-ban vont az érdekkörébe, és rá öt évre már nyereséget termelt, a hatalomváltás után szétesett.³⁵ Ez a felbomlási folyamat elérte az Uniót is, mely túlnyomórészt a Hernádvölgyi féltermékeit dolgozta fel és 1919 végén még „megnyugtató” termelési eredményeket mutatott.³⁶

A negatív jelenségek összessége: a nyersanyaghiány, a közlekedési nehézségek, a vastermékek kedvezőtlen áralakulása, a munkásság fokozódó szociális követelése és az érdekeltségi vállalatok gyorsan növekvő adósságai – a Hernádvölgyi és az Unióé együtt 95 millió osztrák–magyar koronát tettek ki – okozták, hogy a Rima-vezetés 1920–1925 között felszámolta a nyustyai és líkéri kohókat.³⁷ A szlovínkai vasércbánya 1913-hoz képest 1921-ben már csak 21%-os teljesítménnyel dolgozott, ezért a bagyini szénbányával együtt eladták a csehszlovák államnak.³⁸

Az érdekeltségek felszámolása

A Hernádvölgyi és az Unio az államfordulat után elveszítette hagyományos magyarországi és galíciai piacait. Az új határ miatt kedvezőtlen földrajzi környezetben találták magukat, és a cseh vasgyárak konkurenciája is növekedett. A csehszlovákiai ipari válság pedig csak súlyosbította helyzetüket. A szlovákiai piac túl szűknek bizonyult, a német és az osztrák viszont kezdett bezárulni előttük.³⁹ A két vállalat anyagi helyzete az 1920–1921-es üzleti évben immár tarthatatlanná vált. Jelentős tőkevesztéseket szenvedtek el, és az adósságaik gyorsan emelkedtek. A Hernádvölgyi 30 millió Kč veszteséget és 90 millió Kč adósságot mutatott ki. Az Unio szintén katasztrofális eredményeket produkált; 1921-ben 2 millió Kč vesztesége volt. Adósságai 1922 első felében 3 millió Kč-ra rúgtak. A hiteleket nem volt értelme tovább halmozni, a szanálásra nem látszott esély, ezért a Rima vezetősége az üzemek felszámolásáról döntött. Ezzel megvalósult az a negatív forgatókönyv, melyet Bíró Pál vázolt fel már 1919 végén. Elméletileg, állami megrendelések esetén, talpon maradhattak volna a szlovákiai érdekeltségek, de a magas adók és vámok így is egyre nagyobb terhet jelentettek. Egyelőre váratott magára az a csehszlovák–ma-

35 MNL OL Z 368, 1. csomó, 1. tétel, 1900. január 27., február 16. jkv.; Z 372, 35. csomó, 162. tétel, Entwicklungs-Geschichte der Rimamurány-Salgótarjánér Eisenwerks-Actiengesellschaft anlässlich der XXV. jährigen Generalversammlung 1881–1906, 80–81; 2. csomó, 1. tétel, 1905. április 15. jkv.

36 Az Unio 1919 őszén 7 millió osztrák–magyar korona értékben nyújtott hitelt a Hernádvölgyinek, és veszteséges üzletei ellenére 7% osztalékot biztosított a részvényeseknek. MNL OL Z 368, 1. csomó, 1. tétel, 1919. november 19. jkv.

37 MNL OL Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1921. szeptember 28. jkv., 1924. március 27. jkv.; Z 371, 129. csomó, 337. tétel, 1203/Titk. (1919. december 1.). A líkéri nagyolvasztót és a nyustyai öntödét végérvényesen 1925 első felében állították le. Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1925. április 27. jkv.

38 MNL OL Z 371, 129. csomó, 337. tétel, 53761DR.N/Ps (1924. október 30.), Protokoll über die Beratung im Ministerium für öffentliche Arbeiten vom 21. oktober 1924 in Angelegenheit des Ankaufes der Gruben in Slovinka und Badin. Němec 1967: 41, 5. sz. táblázat.

39 Strhan 1960: 113–130; Faltus 1966: 57, 89–95.

gyar kereskedelmi szerződés is, amely figyelembe vette volna a Rimamurányi érdekeit. Arra sem lehetett számítani, hogy változni fog a csehszlovák gazdaságpolitikai kurzus, vagy olyan intézkedéseket hoznának, amelyek reflektálnak a Rima üzemeinek specifikus helyzetére. A csehszlovák állam szórványos sínmegrendelése, legfőképpen az árak körüli huzavonák miatt nem billenthették helyre a Hernádvölgyi és az Unio pénzügyi mérlegét.⁴⁰

A két üzem felszámolását csak siettették az 1922. szeptember 21-én lezajlott sikertelen pozsonyi tárgyalások. A Rima irodájában került sor a megbeszélésre, amelyen a munkások és a szlovák iparos szövetség képviselői vettek részt. A terv szerint az új kollektív szerződésről kellett volna megegyezni, de ehelyett a létükben veszélyeztetett korompai, zólyomi, likéri és nyustyai üzemekről folyt az eszmecsere. Az elbocsátott munkások magas száma (2643 fő) pedig elmérgesítette a vitát. Fény derült azokra az okokra is, melyek a Rimát a népszerűtlen intézkedések meghozatalára kényszerítették: a csehszlovák állam által késve kifizetett megrendelések (sínek és egyéb vastermékek) és a tekintélyes nagyságú, 40 millió Kč összegű, felhalmozódott adósság okozta a legnagyobb gondot. Az állam kompenzációs ajánlata egy nagyobb sínmegrendelésre 1923-ban az adatokból ítélve nem volt komolynak tekinthető, ezért elfogadhatatlan volt a Rimának.⁴¹

2. táblázat. A Rimamurányi Vasmű szlovákiai vállalatainak termelési adatai (1919–1921), ezer mázsa

	1919	1920	1921
Hernádvölgyi	158	211	
Unio	18	84	57

Forrás: MNL OL Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1921. október 12. jkv.

3. táblázat. A Rimamurányi Vasmű szlovákiai vállalataiban előállított termékek értéke (1919–1921), millió Kč

	1919	1920	1921
Hernádvölgyi	51	97	-4
Unio	3,2	56	35,4

Forrás: MNL OL Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1921. október 12. jkv.

40 NA P, MPOŽ, 671. doboz, 65673/28, Geschäfts-Bericht und Rechnungs-Abschluss der Rimamurányer-Salgó-Tarjánér-Eisenwerks-Aktien-Gesellschaft für das Betriebsjahr 1921–1922 zur XVI. ordentlichen Generalversammlung am 31-sten Oktober 1922, 7; Kramer 1955: 77, 80–81; Strhan 1960: 117–118.

41 Körmeny-Ékes Lajos parlamenti interpellációja a korompai gyár leállása ügyében 1922. október 25-én. Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/tisky/3862_04.htm (letöltés: 2016. január 16.); Kramer 1955: 80–81.

A pozsonyi Rima-irodában 1922. október 23-án újabb tárgyalásra került sor a munkások és a minisztérium képviselőivel. A vállalat el akarta érni, hogy a munkások ne szabotálják a bérek és a munkánélküli-segélyek csökkentését, valamint a korompai és zólyomi üzemleállítást és a gépek leszerelését.⁴²

A veszteséges üzemek felszámolásának folyamata 1922 szeptemberétől szakaszokban ment végbe. A gyári munkásoknak és bányászoknak vagy azonnal felmondtak, vagy kényszerszabadságra küldték őket. Az összesen 2500 elbocsátott alkalmazottból 1300 fő jutott a Hernádvölgyire. Ennek következtében Korompán nőtt a szociális feszültség és az elégedetlenség, ami nemcsak helyben, hanem Zólyom környékén is a kommunista agitáció malmára hajtotta a vizet. A Rima az elbocsátásokról 1922. szeptember 18-án értesítette a csehszlovák szerveket, leépítési programját a kedvezőtlen gazdasági helyzettel, a szénhiánnyal és általában a nehéz szlovákiai viszonyokkal magyarázta. A rövid ideig tartó csehszlovák vasipari konjunktúra vesztese lett a vállalat. A csehországi vasgyárak magas árszabással dolgoztak, és jelentős anyagi tartalékokat alakítottak ki. A Rimamurányi Vasmű ezzel szemben az alapvetően különböző, kaotikus szlovákiai társadalmi és gazdasági viszonyok között nem tudott kapcsolódni a konjunkturális folyamatokhoz, ráadásul szélmalomharcot kellett vívnia az alsóbb szintű szlovák közigazgatási hivatalokkal is. A megrendelések hiánya, a magas termelési költségek, a valutaproblémák és az érdekeltségi vállalatok megrendült pénzügyi helyzete miatt voltak kénytelenek felszámolni.⁴³

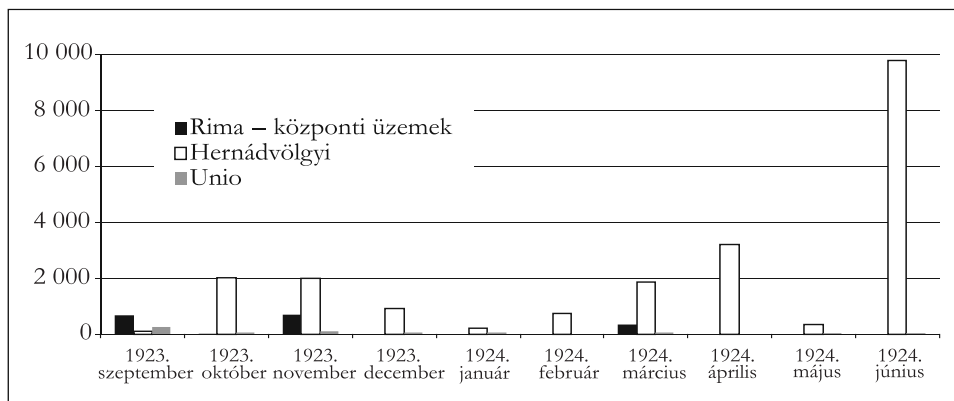
Csehszlovák részről bizalmatlanság is tetten érhető volt, mikor ellenőrizni akarták a Rimamurányi állításainak a valóságtartalmát. A csehszlovák hivatalok a Rimával szemben többnyire elutasítóak voltak, esetenként ingadozó álláspontot képviseltek. Helyi szinten ez csak olaj volt a tűzre, hiszen a nem egyértelmű állami szerepvállalás a gömöri és szepesi régióban nem csillapította a szociális feszültségeket, amit a kommunista párt, illetve a szociáldemokrata és keresztényszocialista szakszervezetek ki is használtak. 1923 kezdetén kormány szinten egyáltalán nem támogatták a Rima-üzemek felszámolását, sőt Szlovákia Teljhatalmú Minisztériuma egyenesen megtiltotta a leépítést és a gépek elszállítását. Másrészt Bohuslav Křížko, az említett minisztérium biztosa realisan ítélte meg a helyzetet, amikor nem hibáztatta a Rimamurányit azokért az intézkedésekért, amelyek megtételére a válságidőszakban kényszerült. A minisztérium azonban kategorikusan ellenezte a felszámolást, a bel- és külpolitikai helyzet miatt. Ez az álláspont csak 1923 júliusában változott meg, mikor kiderült, hogy semmiféle olyan törvényes nyomásgya-

42 NA P, MPOŽ, 671. doboz, 65673/28, Protokoll über die seitens des Regierungskommissariates für Berg- und Hüttenwerke einberufene Beratung betreffs Regelung der mit der Arbeitsstellung in den Betrieben der Gesellschaften Hernadthaler und Union zusammenhängenden Verhältnissen abgehalten am 23. Oktober 1922 in Bratislava.

43 Kramer 1955: 76–77.

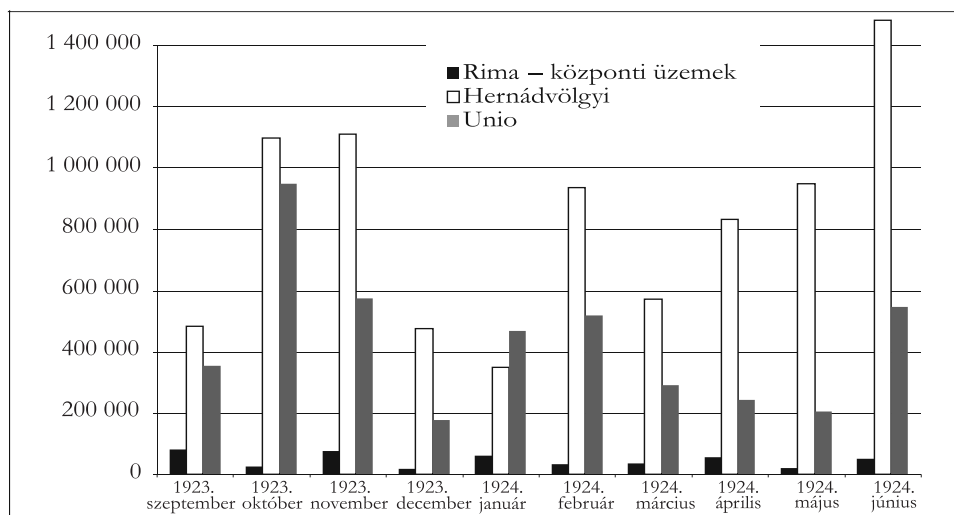
korló eszközzel nem rendelkeznek, mellyel megakadályozhatnák a géppark leszerelését és elszállítását.⁴⁴

2. ábra. A Rimamurányi Vasmű szlovákiai vállalataiban kivitelre előállított termékek mennyisége (1923. szeptember – 1924. június), mázsa

Forrás: MNL OL Z 371, 129. csomó, 337. tétel, CSOPL, 589/D, 1507/D, 2611/D, 2743/D, 3870/D, 3871/D, 3872/D, 5776/D, 5777/D

3. ábra. A Rimamurányi Vasmű szlovákiai vállalataiban előállított termékek értéke (1923. szeptember – 1924. június), Kč

Forrás: MNL OL Z 371, 129. csomó, 337. tétel, CSOPL, 589/D, 1507/D, 2611/D, 2743/D, 3870/D, 3871/D, 3872/D, 5776/D, 5777/D

⁴⁴ MNL OL Z 371, 129. csomó, 337. tétel, Ve/KE.971 (1924. május 6.); Kramer 1955: 79, 83–85, 90; Strhan 1960: 118.

A Rima-üzemek nosztrifikációjára nem egyszerre került sor, a folyamat ráadásul igen bonyolulttá vált.⁴⁵

A részvényesek az Unio 1920. június 7-én tartott közgyűlésén döntöttek a gyár székhelyének Bécsből Pozsonyba való áthelyezéséről. A vállalat már 1919. november 21-én megváltoztatta a cégnevét, mikor kihagyták a „K. und k. privilegierte” jelzőt. Bíró Pál ezzel párhuzamosan jelezte a csehszlovák nosztrifikációs feltételek elfogadását. 1921. január 19-én meglátogatta a kereskedelemügyi minisztérium szlovákiai osztályát Pozsonyban, hogy egyeztessen a nosztrifikálás módzatairól.⁴⁶ A minisztérium 1921. június 23-án tájékoztatta a Rimát a teljesítendő feltételekről. Az Uniónak szlovák cégnevet is használnia kellett, alaptőkéjét 5625 ezer Kč-ban állapították meg. A vállalat tulajdonosai a nosztrifikációban sem bíztak, elhúzódó folyamatnak tartották. Az Unio felszámolásáról az 1923. április 27-én tartott közgyűlés döntött. Felszámolóbiztosokká Bíró Pált, Bernhard Poppert és Wilhelm Radwanert nevezték ki.⁴⁷ A felszámolás azonban elhúzódott a passzív ellenállást folytató helyi munkások miatt, a gépek elszállítására csak 1923 októberében került sor, eladásukat egy prágai konzorcium bonyolította le.⁴⁸

A Hernádvölgyi esete sem volt egyszerű. A szlovák hivatalok ugyanis elutasították a Rima vezetésének azt a beadványát, amelyben a székhelynek Korompáról Pozsonyba való áthelyezését kérték. A nosztrifikálási eljárást ugyan elindították, de nem vitték végig. Bíró Pál az üzem gazdasági és pénzügyi helyzetét reménytelennek, a nosztrifikálást pedig de facto sikertelennek tekintette.⁴⁹ Az 1924. március 17-re összehívott közgyűlés határozott a felszámolásról.⁵⁰

45 A nosztrifikáció a gazdasági hatalomváltás egyik fontos eszköze volt 1919-től Csehszlovákiában. Hasonló jelentőségű intézkedés volt a részvények átirányítása a bécsi tőzsdéről a prágaira, és a földreform is. Nacionalizáló szándékkal született, jelentős kül- és belpolitikai, gazdasági és nemzetiségi vonatkozásai voltak. A korszak államközi nacionalista diskurzusában nem elhanyagolható szerepet játszott. Főként az iparban, kereskedelemben, biztosításügyben és a bankszektorban került rá sor. A nosztrifikációs felhívás a külföldi vállalkozások székhelyének, adminisztratív és gazdasági irányításának csehszlovák területre való áthelyezésére, az irányító és döntéshozó testületek (igazgatóság, végrehajtó bizottság) tagjainak csehszlovák állampolgárságára vonatkozott, illetve egy részük állandó csehszlovákiai lakhelyére és a részvények, zárszámadások, jelentések cseh és szlovák szövettel való ellátására. A részvénytulajdon megváltozására, a cseh és a szlovák tőke pozíciószerezésére nem azonnal, hanem a gazdasági élet alakulásának függvényében került sor. A cseh és szlovák gazdaságtörténet-írás a nosztrifikáció folyamatát régóta kiemelt témaként vizsgálja. A magyar gazdaságtörténet-írás érdemben még nem reflektált a magyar érdekeltségű ipari, kereskedelmi és pénzügyi vállalkozások utódállamokbeli nosztrifikálásának a témájára. Az iparban zajló nosztrifikációra, a csehszlovák-osztrák, illetve cseh–szudétánémet relációkat vizsgáló legújabb nézőpontra lásd: Čižinský 2011: 253–265. A magyar pénzintézetek fiókjainak (Magyar Általános Hitelbank, Magyar Leszámitoló- és Pénzváltó Bank) szlovákiai nosztrifikálására Gaucsik 2003: 67–70. A problémakört a csehszlovák–magyar kontextusba ágyazva részletesebben is kifejtettem. Gaucsik 2004: 41–70.

46 NA P, MPOŽ, 460. doboz, 9340/22, 1737/21.

47 NA P, MPOŽ, 671. doboz, 5053/1928, 5206/1928.

48 NA P, MPOŽ, 671. doboz, 65673/28, 6174/23.

49 MNL OL Z 371, 129. csomó, 337. tétel, 4363/Bod. (Bíró Pál levele a Haselböck-cég igazgatójának, 1924. június 7.).

50 MNL OL Z 368, 3. csomó, 1. tétel, 1924. március 17. jkv., uo. Z 371, 129. csomó, 337. tétel, 60109/Titk. (1924. október 13.), 6534/D. (1924. október 15.).

A Rimamurányi Vasmű ugyanakkor taktikázott is. A szlovák állami szerveknek és gazdasági szervezeteknek a Hernádvölgyi és az Unio nosztrifikációját firtató kérdéseit tárgytalannak minősítette az 1922. szeptember 22-én megkötött csehszlovák–magyar egyezményre hivatkozva,⁵¹ amely a két üzem nosztrifikációjának az elhalasztásáról intézkedett.⁵²

A felszámolási eljárás megindításával párhuzamosan a Rima vezetése tárgyalásokat kezdeményezett a cseh vaskartellel a Hernádvölgyi és az Unio eladásáról. 1922 júniusában úgy tűnt, hogy az üzletet meg is kötik, de a cseh fél az üzemek felhalmozott adósságai miatt végül mégis visszakozott. A Banská a hutná spoločnosť és a Vítkovické železiarne azonban négy hónap elteltével új ajánlattal kereste meg a Rimát. Az ajánlat immár a Hernádvölgyi és az Unio termelési kvótáinak a Borsodi Bányatársulat részvényeire való kicserélésére vonatkozott.⁵³ A Rima a tranzakció eredményeképpen 50%-osra növelte eredetileg 7%-os részvénytulajdonát a Borsodi Bányatársulatnál, majd a vállalatot 1928-ban beolvasztotta konszernjébe.⁵⁴

4. táblázat. A Rimamurányi Vasmű érdekeltségeinek eladása 1923–1924-ben

Az érdekeltség neve	Vásárló
Hernádvölgyi Magyar Vasipari Rt. (Korompa)	Banská a hutná spoločnosť Vítkovické železiarne
Unio Vas- és Bádoggyár Rt. (Zólyom)	
Vasércbánya (Szlovinka)	Csehszlovák állam
Szénbánya (Bagyin)	

Zárszó

Az első világháború utáni határváltozások következtében átrajzolódtak a közép-európai térség gazdasági erővonalai. A Rimamurányi Vasmű esete egyedinek tekinthető, hiszen központi üzei magyar területen maradtak, azonban a nyersanyagkészlet, a bányák és a feldolgozóüzemek nem kis hányada a csehszlovák, illetve a román állam felségterületére került, ami alapjaiban veszélyeztette a nagyvállalat jogi egységét és termelési kapacitásait. A Rima vezetése tárgyalásra kényszerült az autarkiára berendezkedő, a gazdasági nacionalizmus hol nyílt, hol burkolt arzenálját felvonultató cseh, szlovák, román politikai és gazdasági elitekkel. Komp-

51 Az egyezmény a vállalat jogi egységét rögzítette, kölcsönös kompenzációkat és a termelést, illetve munkaerőt szabályozó mechanizmusokat tartalmazott. Ehhez a kérdéshez lásd Gaucsik 2012–2013.

52 NA P, MPOŽ, 671. doboz, 65673/28, Ve.5600.

53 Němec 1967: 160.

54 MNL OL Z 371, 129. csomó, 337. tétel, 60829/Titk. (1924. augusztus 29.), 10246/Bog (1924. szeptember 2.).

romisszumos megoldásokat kellett keresnie az érdekeltségi vállalatok megmentése, vagy legalábbis rövid távú fenntartása érdekében. Ugyanakkor jelentős ipari potenciálja és kiterjedt külföldi kapcsolatai miatt sem Prága, sem Pozsony számára nem lehetett elhanyagolható vagy megkerülhető gazdasági tényező. A budapesti Nádor utcai székházban ülésező menedzsment, együtt a pénzügyi háttérrel biztosító patinás pénzintézetek (Wiener Bankverein, Pesti Magyar Kereskedelmi Bank) képviselőivel, új üzemszervezési, piacbővítési, pénzügyi és termelési koncepciókat dolgozott ki. Ezek végül a Rimamurányi konszolidációjához, új gazdaságpolitikai irányvonalhoz (vállalatalapítások Magyarországon, jelenlét a szerb és balkáni piacokon) vezettek, aminek elősegítésére 1925-ben harminc évre szóló kölcsönt vettek fel a New York Trust Companytól.

A Rima szlovákiai üzemeinek, a Hernádvölgyinek és az Uniónak a sorsa gyakorlatilag 1921-ig eldőlt. A cég legfőbb stratégiája, Bíró Pál már 1919 végén jól látta a fokozatosan szűkülő mozgástér negatív következményeit. A kedvezőtlen folyamatok végül a gazdag múlttal rendelkező gyárak végleges bezárását tették szükségessé, nem csekély szociális feszültséget okozva. A Rima szlovákiai története azonban ezzel nem ért véget. A gömöri régióban elhelyezkedő telepei (a rozsnyói, luciabányai és vashegyi ércbányák) újraszervezték kapcsolataikat a szlovákiai vasiparral és a csehországi vasgyárakkal, főleg stratégiai partnerükkel, a Banská a hutná spoločnosť-tal, és 1945-ig a csehszlovák, illetve szlovák gazdaság fontos szereplői maradtak.⁵⁵

Bíró Pál 1924 áprilisában tartott parlamenti felszólalása több mint szimbolikus volt. A magyar vasipar állapotának jellemzésekor, miközben felhívta a figyelmet a regenerálódási folyamatokra, kimondatlanul is a magyar gazdaság zászlóshajójára, a Rimamurányi Vasműre gondolt.⁵⁶

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

Z 366, Z 367, Z 368, Z 371, Z 372 Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.

Národní archiv Praha (NA P)

Ministerstvo průmyslu, obchodu a živnosti (MPOŽ)

Štátny archív v Bratislave (ŠA BA)

⁵⁵ A Rima gazdaságpolitikájáról és a termelési kvóták 1922-es eladásáról a régebbi cseh és szlovák gazdaságtörténeti irodalom téves képet mutat. A tényeket félremagyarázva, a magyar tőke „vereségként”, „visszavonulásként” állítja be a megvalósult tranzakciót, mintegy győzelmi mámorban úszva. Ez az idejétmúlt nézet revideálásra szorul. A kölcsönösen előnyös üzlet eredményeképpen a Rima új beruházásokat volt képes finanszírozni. Az ideologikus olvasatokra Kramer 1955: 90–91; Strhan 1960: 122; Němec 1967: 42, 161.

⁵⁶ MNL OL Z 372, 37. csomó, 168. tétel, Bíró Pál: A szanalási javaslatokról. Elmondotta a Nemzetgyűlés 1924. április 14-én tartott ülésén. Különlenyomat a *Magyar Gyárpar* 1924. évi 5. számából. Budapest, Újságüzem Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1924, 25.

Krajský súd v Bratislave (KS)
Firemný register (FR)

Magyar Statisztikai Évkönyv 1919 és 1924 közötti kötetei. Budapest

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alliquander Ödön 1931a: *Magyarország bánya- és kohóipara az 1912–1926. évben*. 1. Budapest
- Alliquander Ödön 1931b: *Magyarország bánya- és kohóipara az 1912–1926. évben*. 2. Budapest
- Bacsa Gábor 2002: Határviták Salgótarján térségében (Somoskő és Somoskőújfalu) 1921–1924. In: Pásztor Cecília (szerk.): „...ahol a határ elválaszt.” *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Balassagyarmat–Várpalota, 154–170.
- Čížinský, Ján 2011: Nacionální charakter procesu nostrifikace průmyslových podniků v meziválečném Československu 1918–1930. *Česko-slovenská historická ročenka*, 253–265.
- Delhaes, Karl 2000: Wirtschaftliche Großräume oder nationalstaatliche Parzellierung? Die ökonomischen Funktionen von Grenzen in Ostmitteleuropa in den Jahrzehnten um die Mitte des 20. Jahrhunderts. In: Lemberg, Hans (Hrsg.): *Grenzen in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Aktuelle Forschungsprobleme*. Marburg, 68–72.
- Faltus, Jozef 1966: *Povojnová hospodárska kríza v rokoch 1921–1923 v Československu. Priemysel a peňažníctvo*. Bratislava
- Gaucsik István 2003: Gazdaság és hitelszervezet – a szlovákiai magyar bankhelyzet. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* (5.) 1. 65–78.
- Gaucsik István 2004: A nostrifikáció és a pénzügyi kérdések rendezése a csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalások tükrében (1920–1930). In: Jobbágy István (szerk.): *Válogatott tanulmányok Szlovákia gazdaságtörténetéhez*. Komárom, 41–70.
- Gaucsik István (szerk.) 2008: *A jog erejével. A szlovákiai magyarság gazdasági önszerveződése 1918–1938. Dokumentumok*. Pozsony
- Gaucsik István 2011: A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. a gazdasági elitek példáján. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* (13.) 2. 101–139.
- Gaucsik, István 2012–2013: Problematika slovenských záujmových podnikov Rimamuránsko-salgótarjánskej železiarskej účastinnej spoločnosti a nové obchodno-politické stratégie (1918–1924). *Montánna história* (5–6.) 162–211.
- Kramer, Juraj 1955: *K dejinám priemyslu na Slovensku za prvej ČSR. Odbúranie železiarskeho priemyslu na Slovensku v rokoch 1918–1925*. Bratislava
- Lengyel György 1989: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők*. Budapest
- Markó László (szerk.) 2001: *Új Magyar Életrajzi Lexikon*. 1. Budapest
- Mazsicza Zoltán 2013: A szenci zsinagóga története. In: *Adalékok Szenc helytörténetéhez. A helytörténeti diákkonferencia anyaga*. Szenc, 35–42. <http://www.macse.org/gudenus/mcsat/fam.asp?id=17825> (letöltés: 2016. április 1.)
- Němec, Zdeněk 1967: *Rudné baníctvo na Slovensku v rokoch 1918–1938*. Bratislava–Košice
- Nemcsik Pál 1977: A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. feketekönyvei. *Borsodi Levéltári Évkönyv* (1.) 71–96.
- Pogány Ágnes 2005: Kartellek és menedzserek. Vállalkozói együttműködés a vas- és acéliparban (1886–1931). *Aetas* (20.) 1–2. 144–159.
- Rempört Zoltán 2005: *Magyarország vasgyártása a dualizmus korában (1867–1918)*. Budapest

- Resch, Andreas 2002: *Industriekartelle in Österreich vor dem ersten Weltkrieg. Marktstrukturen, Organisationstendenzen und Wirtschaftsentwicklung von 1900 bis 1913*. Berlin
- Réti R. László 1977: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története*. Budapest
- Romportlová, Marta – Sládek, Zdeněk 1994: *Hospodářský a sociální vývoj ve střední a jiho-východní Evropě 1918–1938*. Brno
- Romsics Ignác 2002: Az I. világháború alatti cseh-szlovák határelképzelések és a békekonferencia vitái a csehszlovák–magyar határról. In: Pásztor Cecília (szerk.): „...ahol a határ elválaszt.” *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Balassagyarmat–Várpalota, 154–170.
- Strhan, Milan 1960: *Kríza priemyslu na Slovensku v rokoch 1921–1923. Počiatky odbúravaní slovenského priemyslu*. Bratislava
- Suba János 2002: Egy határmegállapító bizottság anatómiája: A magyar–csehszlovák határmegállapító bizottság szervezete 1921–1925. In: Pásztor Cecília (szerk.): „...ahol a határ elválaszt.” *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Balassagyarmat–Várpalota, 199–204.
- Szvirček Ferenc 1995: Híres salgótarjáni egyéniségek. IX.: Liptay B. Jenő. A Liptay-korszak. *Nógrádi Krónika* (2.) 175. 6.
- Vass Gergely 2003: Bankárok és menedzserek. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű igazgatótanácsa a századelőn (1892–1914). *Korall* (4.) 14. 135–158.

A végső menedék

A pénzügyi válságok kezelése Magyarországon¹

Az utóbbi évtizedek gazdasági krízisei hatására világszerte megnövekedett az érdeklődés a válságok okai és kezelésük módozatai iránt. A gazdaságtörténeti, banktörténeti kutatásokban nagy figyelmet fordítanak azoknak a speciális intézményeknek a történeti evolúciójára, amelyek a pénzpiaci pánikok megelőzésére és enyhítésére jöttek létre, mindenekelőtt annak a vizsgálatára, hogy milyen feladataik voltak a jegybankoknak, és ezeket mennyire eredményesen látták el a múltban. A 2007–2008-ban kezdődött gazdasági válság, a Nagy Recesszió kezelése kapcsán kialakult vitákban, különösen pedig az Egyesült Államok központi bankja, a Federal Reserve System (FED) politikájának eredményességét mérlegelő munkákban is kiemelték a történeti vizsgálatok nagy jelentőségét.²

A tanulmány a *végső hitelezés* kialakulását elemzi. Az első fejezetben a fogalom értelmezésére teszek kísérletet, majd megvizsgálom, hogy mikortól láttak el ilyesfajta feladatokat a jegybankok, illetve más pénzügyi intézmények. A következő fejezetben a magyarországi válságkezelés kialakulását mutatom be röviden, majd a Magyar Általános Hitelbank esetének elemzése alapján a két világháború közötti magyarországi végső hitelezés működését fogom vizsgálni.

A végső hitelező fogalma

Bár a végső hitelező fogalmával gyakran találkozunk a történeti munkákban, nem minden esetben tisztázzák a jelentését. A *New Palgrave Dictionary of Economics* egyetlen mai kiadása sem tartalmaz ilyen szócikket, bár más szócikkekben előfordul a kifejezés. Egyáltalán nem ismerte a fogalmat a múlt századfordulón (1893–1904) kiadott *Pallas-lexikon*, sem pedig az 1911–1927 között megjelent *Révai nagy lexikona*, de még Heller Farkas 1937-ben publikált *Közgazdasági lexikonja* sem. David W. Pearce 1980-as években többször is kiadott, magyarul 1993-ban megjelent közgazdaságtani szótárában (*Macmillan Dictionary of Modern Economics*) vi-

¹ A tanulmány az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült.

² Bordo–Wheelock 2013: 59; Grossman–Rockoff 2015.

szont már megtaláljuk, itt az angol *lender of last resort* kifejezést az utolsó menedék bankjának fordítják: „A modern központi bankok legfontosabb funkciója és egyben létük végső igazolása is, hogy a kereskedelmi bankok számára »végső hitelforrást« jelentenek.”³

Klasszikus válságtörténeti munkájában Kindleberger abban látja a végső hitelező feladatát, hogy megálljt parancsoljon az ingatlanvagyonok és illikvid pénzügyi aktívák gyors pénzre váltásának azáltal, hogy rendelkezésre bocsátja a roham megfékezéséhez szükséges pénzmennyiséget. A végső hitelezés tehát voltaképpen rugalmas pénzkínálatot jelent, amelyet tovább bővítenek annak érdekében, hogy ki tudják elégíteni a pánik idején jelentkező keresletet.⁴ Humphrey szerint „a végső hitelező – bankrohamok és pánikok esetén – köteles megakadályozni a jegybank által teremtett pénzállomány zsugorodását, és növelni a pénzmennyiséget, hogy ellensúlyozza a forgási sebesség csökkenését. A piaci szereplőkkel már előre tudatnia kell, hogy ennek a kötelezettségének eleget fog tenni. Feladatát a végső hitelező büntetőkamatokkal terhelt hitelek nyújtásával teljesíti, az erkölcsi kockázatok minimalizálása érdekében, és olyan adósok számára nyújtja ezeket, akik jó minőségű fedezettel rendelkeznek.”⁵ Grossman kiemeli a végső hitelezői szerep jelentőségét a pénzügyi stabilitás biztosításában; a végső hitelező a válságok megelőzéséhez és csillapításához azzal járul hozzá, hogy pénzügyi esetén likviditást biztosít azoknak a bankoknak, amelyek a segítsége nélkül nem lennének képesek arra, hogy kielégítsék betéteseik követeléseit, és fel kellene, hogy számolják a működésüket. Olyan kölcsönökkel segít, amelyeket más piaci szereplő nem tudna vagy nem lenne hajlandó nyújtani.⁶

A végső hitelező nemcsak belföldön biztosíthat likviditást, hanem beszélhetünk nemzetközi végső hitelezésről is. Kindleberger számos példát hoz a 17. századtól kezdve a határokon átnyúló hitelezésre, bajba került bankok vagy valuták támogatására. A 19. század pénzügyi válságai idején az európai jegybankok több esetben szállítottak egymásnak aranyat, hogy segítsék egymást az aranystandard és a bankrendszer stabilitásának egyidejű megőrzésében. A 20. század során már külön intézmények is alakultak a nemzetközi végső hitelezői funkció betöltésére. Az 1930-ban, a Young-terv keretében, a német jóvátételi átutalások lebonyolítására létrehozott Nemzetközi Fizetések Bankja (Bank for International Settlements, BIS) a nagy gazdasági válságban már a jegybankok nemzetközi együttműködésének megszervezőjeként próbált – nem nagy sikerrel – segíteni a bajba került euró-

3 A továbbiakban a fordító a kifejezést a hitelezők végső mentsvárainak fordítja. 'Lender of last resort' szócikk. In: Pearce 1993: 323.

4 Kindleberger–Aliber 2005: 223.

5 Humphrey 2010: 334.

6 Grossman 1994: 669.

pai országoknak, a második világháború nyomán létrejött IMF már tudatosan felvállalta a nemzetközi végső hitelező szerepkörét.⁷

A központi bankok kialakulásuk során üzleti bankokból fokozatosan a bankok bankjává váltak; a többi kereskedelmi banktól betéteket fogadtak el. Nagy monetáris tartalékaik, bankjegykibocsátási monopóliumuk tette lehetővé, hogy be tudják tölteni a végső hitelezői funkciót, hogy likviditást biztosítsanak a bankpánikok idején, amikor a közönség a pénzért tülekedik.⁸ Eichengreen szerint a résztartalékokra épülő banki szolgáltatások megjelenése tette nélkülözhetetlenné a végső hitelezői funkciót. Az üzleti bankok a betéteiknek csak a töredékét tartják likvid aktívákban, ezért a bankrendszerbe vetett bizalom megrendülése esetén a betéttulajdonosok rohama könnyen veszélybe sodorhatja őket. A válság szétterjedésének megakadályozása érdekében központi és hatékony segítségre van szükség, hogy a bajba került pénzintézetek támogatást kapjanak, a betéteseket pedig megnyugtassák afelől, hogy banki követeléseik biztonságban vannak.⁹ A központi bank kötelessége a bankrendszer stabilitásának és integritásának megőrzése, a bankválságok ugyanis nagyon súlyos károkat okozhatnak a gazdaságnak; megsemmisülhetnek a betétek, hitelmegszorítások léphetnek fel, amelyek megakadályozzák az egyéneknek és cégeknek a hitelhez jutását, káoszt okozhatnak a fizetési, pénzügyi rendszerben.¹⁰

A végső hitelezés elméletének kidolgozása

A végső hitelező kifejezés Kindleberger szerint a francia *dernier ressort* jelzős szerkezetből ered, amely eredetileg arra az utolsó igazságszolgáltatási fórumra utalt, ahová a jogi keresetet benyújtó fél a peres eljárás folyamán még fellebbezhetett. A banki szaknyelvbe átültetett fogalom esetében azonban a hangsúly a fellebbező jogairól a hitelező kötelezettségeire helyeződött át.¹¹ A kifejezés felbukkan a neves magánbankár, Sir Francis Baring 1797-ben kiadott munkájában is, ahol az angol jegybankot, az 1694-ben alapított Bank of Englandet mint utolsó mentsvárat („*the dernier resort*”) említette, amelytől az 1793. évi pénzügyi pánikban minden banknak likviditáshoz kellett volna jutnia. „In such cases the Bank are not an intermediate body, or power; there is no resource on their refusal, for they are the *dernier resort*.”¹² Az angol vidéki bankok likviditáshiány esetén először londoni összekötetéseikhez, ügynökeikhez fordulhattak, hogy váltóikat leszámítolják, s ha ezeknél

7 Kindleberger–Aliber 2005: 243–274; Kindleberger 1993: 275–277; Eichengreen 1998: 32–35.

8 Bordo 2008.

9 Eichengreen 1998: 35–36; 'Fractional reserve banking' szócikk. In: Pearce 1993: 224.

10 Singleton 2010: 7–8.

11 Kindleberger–Aliber 2005: 223.

12 Baring 1797: 22.

már nem jutottak a jegybank által kibocsátott bankjegyekhez vagy nemesfémhez, akkor ténylegesen végső forrásként már csak a Bank of England maradt számukra.¹³

A fogalom talán máig legalaposabb kifejtését Henry Thorntonnak (1760–1815) köszönhetjük. Részletesen foglalkozott a kérdéssel 1802-ben megjelent könyvében, majd 1811. május 7-én és 14-én tartott két parlamenti beszédében, amelyben a Rúdarany Bizottság (Bullion Committee) jelentéséről mondta el a véleményét.¹⁴ Az 1810-ben felállított parlamenti bizottság az arany magas árát és a belföldi infláció okait, ebben a jegybank szerepét vizsgálta.¹⁵ Thornton, bár magát a kifejezést nem használta, a végső hitelezést tartotta a Bank of England legfontosabb olyan feladatának, amely „az öreg hölgyet” a többi banktól megkülönböztette. Elemezte a végső hitelezés mikro- és makroökonómiai összefüggéseit, valamint helyét a jegybanki funkciók között. Thornton elsőként figyelmeztetett a funkció buktatóira is, a ma szintén sokat emlegetett morális kockázat veszélyeire, amely abból ered, hogy a megmentésükre számító bankok túlzottan kockázatos spekulációkba bocsátkoznak.¹⁶ A jeles kereskedőcsaládból származó Thornton egyik fivére, Samuel a Bank of England, másik testvére, Robert pedig a Kelet-Indiai Társaság kormányzója volt egy időben. Ő maga pedig nemcsak sikeres bankárként, hanem a viktoriánus időkben nagyon elterjedt és befolyásos evangéliumi kereszténység mozgalmának egyik megalapítójaként és a rabszolgaság eltörléséért harcoló mozgalom egyik vezetőjeként is nevet szerzett magának. Mindenekelőtt azonban kiváló elméleti szakember volt. Az *An Enquiry into the Nature and Effects of the Paper Credit of Great Britain* című értekezését a monetáris közgazdaságtan legfontosabb munkájának tartják a David Hume és Knut Wicksell közötti időszakban, amit Laidler szerint ekkoriban egyedül David Ricardo munkássága szárnyalt túl.¹⁷ Hayek ismét felhívta a figyelmet Thornton munkásságára az 1930-as években.¹⁸

Sokkal ismertebbé vált Walter Bagehot (1826–1877), a tekintélyes *The Economist* folyóirat szerkesztője, pénzügyi szakíró és irodalomkritikus,¹⁹ akinek a jegybank végső hitelezői funkciójáról szóló téziseket tulajdonítják rendszerint. A londoni pénzpiac működését bemutató, 1873-ban megjelent *Lombard Street* című könyvét számtalanszor kiadták, és a mai napig hivatkoznak rá.²⁰ Bagehot már a 19. században ismert lett Magyarországon is; említett könyvét Bernát István fordításában, a megjelenése után kilenc évvel kiadták magyarul is, *A Pallas nagy lexikonjának*

13 Turner 2014: 141; Grossman–Rockoff 2015; James 2012: 306.

14 Thornton 1802; Laidler 2008; a könyvről: Wood 2005: 20–27.

15 Wood 2005: 8–20; Kindleberger 1993: 64–65.

16 Humphrey 2010: 333–364.

17 Laidler 2008.

18 Hayek 1965: 11–63; Laidler 2008.

19 Briggs 2008.

20 Bagehot 1873.

1893-ban megjelent második kötetében pedig szócikk is jelent meg róla.²¹ Bagehot valójában közérthető formában összefoglalta és a közvéleménnyel megismertette a Bank of England akkor már több évtizedes gyakorlatát, illetve mindazt, amit előtte Henry Thornton és Thomas Joplin is leírt, bár Bagehot 1875-ös parlamenti bizottsági beszédében nem rájuk, hanem Ricardóra hivatkozott.²² Hatása mégis kiemelkedő volt; bár ma már nincs aranypénzrendszer, az úgynevezett Bagehot-szabályokat a FED és számos mai központi bank is mértékadónak tartja és alkalmazza. Bagehot már 1848-ban született egyik legelső publikációjában is a végső hitelezés kérdésével foglalkozott,²³ s visszatért rá több későbbi cikkében a *The Economist* hasábjain. Álláspontja szerint a Bank of England, az ország nemesfém-tartalékainak őrzőjeként speciális helyzetben volt, különbözött a többi kereskedelmi banktól, és ebből fakadt az a kötelessége, hogy segítsen azokon a bajba került bankokon, amelyek szolvensek²⁴ voltak, és jó minőségű értékpapír-fedezettel rendelkeztek.²⁵ Javaslatokat tett arra, hogy a központi banknak hogyan kell reagálnia, ha nagymértékű aranykiáramlás indul meg az országból, vagy ha a belföldi betétesek, bankjegytulajdonosok tömegesen sürgetni kezdik követeléseik aranyra váltását, illetve ha bankpánik alakulna ki mindezek következtében. A belső pénzügyi válságok gyors és hatékony megfékezésére a hitelkínálat nagyarányú, korlátlan bővítését ajánlotta a kedélyek megnyugtató végett, míg az aranykiáramlás megállítására, a nemzeti nemesfém-tartalékok védelmére és külföldről az aranybeáramlás ösztönzésére a nagymértékű jegybanki kamatlábemelést tartotta a legalkalmasabb eszköznek. Bagehot szerint a jegybank legfontosabb kötelességei: nemesfém-tartalékának védelme; a piacinál nem alacsonyabb kamatlábon kell a szolvens bankoknak hitelt nyújtania jó minőségű értékpapír-fedezetre (amit már a válság előtt is annak tartott); és már a válság előtt tájékoztatnia kell a pénzpiac szereplőit a végső hitelezői szerep betöltésének szándékáról, mert ez önmagában is stabilizálóan hat.²⁶

Bagehot után majd a két világháború közötti nagy válság, illetve a FED akkori súlyos kudarca kapcsán került elő újból a végső hitelezés problémája, mindenekelőtt Milton Friedman és Anna Jacobson Schwartz nevezetes pénztörténeti összefoglaló művében.²⁷

21 Bagehot 1882; Huber 1893: 554. Bagehot a „holder of ultimate Bank reserve”, illetve az „only lender”, „sole lender” szavakat használta. Bernát István ezt így fordította magyarra: a végső banktartalék kezelője, egyedüli kölcsönadó. Bagehot 1873: VII. fejezet, 21, 47. és 74. bekezdés; Bagehot 1882: 120, 142.

22 Joplin 1827; O'Brien 2008; Turner 2014: 141.

23 Bagehot 1848; Humphrey 2010: 344.

24 A bankok esetében a fizetőképesség két fajtáját szokták megkülönböztetni: a likviditást az azonnali fizetőképességet jelöli, amikor a bank a vele szembeni követeléseknek azonnal eleget tud tenni, a betétesek követelésére pénzüket vissza tudja szolgáltatni. A szolvencia pedig a mindenkori, hosszú távú fizetőképességet jelenti, vagyis azt, hogy a bank követeléseinek értéke meghaladja a bank kötelezettségeinek értékét. Botos 2013.

25 Humphrey 2010.

26 Humphrey 2010; Kindleberger–Aliber 2005: 226–227; Turner 2014: 140–144.

27 Részletesebben: Grossman–Rockoff, 2015: 36–43; Friedman–Schwartz 1963.

A végső hitelezői szerep kialakulása

A jegybankok végső hitelezői funkciója fokozatosan alakult ki, de már az elméleti keretek megfogalmazása előtt létrejöttek az ezek alapjául szolgáló mindennapi tapasztalatok. A kétszintű bankrendszerek kialakulása, a központi bankok fokozatos elkülönülése a kereskedelmi bankoktól egyben azzal is együtt járt, hogy megszilárdult speciális szerepkörük, feladataik, hatáskörük, amelyek közül a végső hitelezői funkciónak különösen nagy jelentőséget tulajdonítottak már a kortársak is. Az európai jegybankok többnyire a 19. század második felétől kezdtek felelősséget vállalni a pénzügyi stabilitása iránt, ekkortól alakítottak ki bankpánikok esetére különböző válságkezelő gyakorlatokat, bár ezek pontos tartalma idővel módosulhatott.

A szakirodalomban megoszlanak a vélemények arról, hogy mikortól látták el ezeket a feladatokat a jegybankok. Gyakran olvashatjuk, hogy a Bank of England 1890-ben, a Baring-válság kirobbanásakor töltött be először tudatosan válsághenyhítő szerepet.²⁸ Mások viszont jóval korábbra teszik ennek megjelenését; szerintük a Bank of England már a 18. század második felében is végső hitelező volt, leszámítolását növelte a pénzügyi feszültségek idején.²⁹ Adam Smith is írt arról, hogy a Bank of England az 1760-as, 1770-es években nemcsak a hazai, hanem a nagyobb hamburgi és holland bankházaknak is segítséget nyújtott.³⁰ Időnként pedig az angol kormány is betöltött hasonló szerepet, például 1793-ban, 1799-ben vagy 1811-ben, amikor kincstárjegyeket bocsátott ki, amelyekre a bank hitelt nyújtott, vagy megvásárolta azokat.³¹ James szerint, bár a bank ekkoriban a nyilvánosság előtt még nem ismerte el végső hitelezői kötelezettségét, ténylegesen mégis betöltötte ezt a szerepet, kvázi központi bankként működött, amikor, elsősorban váltóleszámitolási hitelek formájában, likviditást biztosított a pénzügyi számára a pánikok idején. James szerint de facto ezt a funkciót 1825-től látta el a Bank of England.³² Collins szerint sem ismerte el formálisan a bank a felelősségét a pénzügyi stabilitásért, valójában azonban mégis ilyen értelemben cselekedett már a 19. század utolsó harmadában is; a pénzügyi krízisek idején ugyanis akkora nyomás nehezedett rá, hogy nem térhetett ki ezelől.³³

A Bank of England az 1830-as években még kevésbé mutatkozott határozottnak a válságok idején, az 1844. évi Peel-törvény³⁴ elfogadása után viszont megvál-

²⁸ Goodhart 2008; Weidenmier 2009.

²⁹ Lovell 1957: 8.

³⁰ Smith 1904; Grossman–Rockoff 2015: 21–22.

³¹ Kindleberger–Aliber 2005: 226–227; Turner 2014: 144.

³² James 2012: 299–300, 306–307.

³³ Collins 1992: 145–153.

³⁴ Az 1844. évi banktörvény (Peel-törvény) alapján a Bank of England csak korlátozott összegben bocsáthatott ki olyan bankjegyeket, amelyek nem voltak arannyal fedezve (*fiduciary issue*). Az arannyal nem fedezett kibocsátások fedezetét általában kincstári kötvények biztosították. A kibocsátás minden további részének

tozott a gyakorlata. Annak ellenére, hogy az aranypénzrendszer fenntartása és a végső hitelezés egymásnak ellentmondó monetáris politikát követelhetett kiélezett helyzetekben, mégis a 19. század közepétől sokkal inkább számíthattak a pénzügyi szereplői a bank támogatására. A szigorú aranyfedezeti rendszer bevezetését követően ugyanis kialakult egyfajta munkamegosztás a válságkezelés terén a két főszereplő között. A pénzügyminiszter pénzügyi krízis esetén felfüggesztette a banktörvény hatályát, vagyis felmentést adott a szigorú fedezeti szabályok betartása alól, és így a Bank of England az aranytartalékok nagysága által megengedettnél több bankjegyet bocsáthatott ki, növelhette a likviditást. Ez történt például az 1857. évi válság esetén is.³⁵ Bignon, Flandreau és Ugolini szerint 1847 után fokozatosan alakult ki az, hogy a jegybank korlátlanul nyújtott likviditást a pénzügyi krízisekben, a jó fedezetre adott bőkezű hitelezés tehát már bevett gyakorlat volt a *Lombard Street* megjelenésekor. 1873-ban már más európai jegybankok számára is jól ismertek voltak ezek az eszközök.³⁶

Turner szerint viszont 1866 jelentette a fordulatot, ekkorra a Bank of England és a kormány egyaránt megtanulta, hogyan kell a válságra reagálni. Az Overend, Gurney & Co. összeomlása utáni napon, 1866. május 11-én óriási nyomás nehezedett a bankra; egyetlen nap alatt 4 millió fontot kölcsönzött, és nem utasított el semmilyen legitim hitelkérelmet. Ellentétben a korábbi válságokkal, most jelentős mértékben és azonnal növelte a leszámítolást; májusban összesen 24 millió font hitelt folyósított, minden kontingentálás nélkül, szemben az áprilisi 10 millió fonttal.³⁷ A bank a kamatlábakat jelentősen megemelte, bár már a pánikot megelőző időszakban is igen magasak voltak a londoni kamatlábak. Amikor az Overend, Gurney & Co. cég felfüggesztette a kifizetéseit 1866. május 10-én, a Bank of England 7%-ról 9, majd 10%-ra emelte a hivatalos leszámítolási rátát, ám ennek ellenére óriási kereslet volt a jegybanki források iránt.³⁸ 1866 után tehát a bank elfogadta és felvállalta a végső hitelezést. Az 1890-ben kitört Baring-válságtól kezdve pedig minden nagyobb bank megmentésére mentőakciót szervezett, nem hagytak egyetlen fontosabb bankot sem megbukni.³⁹

Az európai jegybankok is a 19. század folyamán kezdtek el végső hitelezőként fellépni, módszereik a londoniakhoz hasonlóak voltak.⁴⁰ Az 1800-ban alapított francia jegybank, a Banque de France Jacques Laffitte kormányzósága alatt az 1818-as válságban segítséget nyújtott a párizsi tőzsdének, és 1826-ig bőkezű leszámítolást nyújtott.

100%-ban arannyal kellett fedezve lennie. 1844-ben ennek az összegét 14 millió fontban rögzítették, ám ez idővel állandóan növekedett, ahogy a többi jegybank bankjegykibocsátási joga megszűnt. Eichengreen 1998: 23, 35–38; Wood 2005: 75–88.

35 Flandreau–Ugolini 2013.

36 Bignon–Flandreau–Ugolini 2012: 580–608.

37 Turner 2014: 150–153.

38 Flandreau–Ugolini 2014: 81–82.

39 Turner 2014: 170–171.

40 Singleton 2010: 12.

mítolást biztosított a bajba jutottak számára. A későbbi években viszont sokkal óvatosabb politikát folytatott. Nem segített például a Crédit Mobilier-nek 1868-ban, sem az Union Générale-nak 1882-ben. 1914-ig csak egyes esetekben nyújtott segítő kezet (például a Comptoir d'Escompte számára 1889-ben, vagy a Société Générale esetében 1914 elején).⁴¹ Poroszországban az 1848. március 29- n fizet k ptelenn  v lt kölni A. Schaaffhausen bankház segítségére az állami tulajdonban levő Porosz Bank, a Seehandlung és a porosz lott t rsas g sietett, b r a csődöt csak  gy tudták elkerülni, hogy részvénytársasággá alakították a bankot, a hitelezők követeléseit részvényekké változtatva.⁴²

A kontinens többi országában is a 19. század utolsó harmadában már számos példát találhatunk a végső hitelezésre (1. táblázat). 1914-re ezt mindenütt egyértelműen központi banki funkciónak tekintett k. Az Egyesült  llamok viszont más utakon járt, hiszen itt a második központi bank (Bank of the United States) privilégiumának 1836.  vi megszűnése után, egészen 1913-ig nem volt jegybank, hanem a kincstár látott el ilyesféle szerepet.⁴³

1. táblázat. 1900 előtt alapított központi bankok*

Bank	Alapítás �ve	Bankjegykibocs�t�s monopóliuma	Végső hitelezés kezdete (�vtized)
Sveriges Riksbank	1668	1897	1890
Bank of England	1694	1844	1870
Banque de France	1800	1848	1880
Bank of Finland	1811	1886	1890
Nederlandsche Bank	1814	1863	1870
Oesterreichische Nationalbank	1816	1816	1870
Norges Bank	1816	1818	1890
Danmarks Nationalbank	1818	1818	1880
Banco de Portugal	1846	1888	1870
Banque Nationale de Belgique	1850	1850	1850
Banco de Espana	1874	1874	1910
Reichsbank	1876	1876	1880
Bank of Japan	1882	1883	1880
Banca D' Italia	1893	1926	1880

* A táblázat nem tartalmazza az alábbi országok központi bankjait: Holland Antillák (alapítás  ve 1828), Indonézia (1828), Bulgária (1879), Rom nia (1880), Szerbia (1883).

Forrás: Capie–Fischer–Goodhart–Schnadt 1994: 6.

41 Kindleberger–Aliber 2005: 226–227; Kindleberger 1993: 105; Grossman–Rockoff 2015: 14–15.

42 Kindleberger–Aliber 2005: 231–232; Pohl, Hans 1993: 215–216; Pohl, Manfred 1993: 264.

43 Wood 2005: 139–153; Kindleberger–Aliber 2005: 226–227; Capie–Fischer–Goodhart–Schnadt 1994: 15–16.

A végső hitelezés kialakulása Magyarországon

A Habsburg Birodalom esetében nagyon keveset tudunk arról a folyamatról, ahogyan fokozatosan létrejött a pénzügyi válságok kezelésének gyakorlata. Az 1816-ban alapított osztrák jegybank, az Osztrák Nemzeti Bank működésének első évtizedeiben csak kivételes esetekben lépett fel végső hitelezőként, mivel elsősorban az államnak nyújtott kölcsönöket, és a birodalmi pénzpiac is igen fejletlen volt még. Váltóleszámitolási hiteleket még fellendülés idején is csak korlátozott mértékben nyújtott, bár alapszabálya ezt lehetővé tette. Jobst szerint a jegybank először 1820-ban vett részt aktívan a krízis következményeinek enyhítésében. Ekkor alakították ki azt a később is alkalmazott gyakorlatot, hogy úgynevezett segélybizottságok (Aushilfskomitee) közreműködésével juttatták pénzügyi forrásokhoz a likviditási nehézségekkel küszködő cégeket. A helyi üzletemberekből, elsősorban bankárokból létrehozott szervezetek egyetemleges felelősséget vállaltak az általuk a jegybankhoz benyújtott váltókért; aláírásukkal látták el a tagjaik által kibocsátott váltókat, ezáltal leszámíthatóvá váltak olyan értékpapírok is, amelyek egyébként nem lettek volna hitelképesek az ONB alapszabályai szerint. A segélybizottságokhoz két aláírással rendelkező váltókat is be lehetett nyújtani. Az ONB a bizottságok számára hitelkeretet biztosított, kezdetben bécsi irodájában, majd a 19. század második felétől fokozatosan megnyitott vidéki fiókjaiban is. A pénzkínálat átmeneti bővítését más eszközökkel is elő tudta segíteni. Ilyen módszer volt a leszámítható, lombardírozható⁴⁴ értékpapírok körének rendkívüli bővítése válság idején. 1823-ban például saját részvényeire is hajlandó volt az ONB hitelt folyósítani.⁴⁵

A segélybizottságok 1848-ban is fontos szerepet kaptak a válságkezelés során. A forradalmi események hatására a császárvárosban és vidéken is pénzügyi pánik kezdődött, megindult a roham a likviditásért, amire a bank a leszámítolás és a kézizálog-kölcsönzés rendkívüli, nagymértékű bővítésével reagált. A hiteligénylők között nemcsak bankok és takarékpénztárak, de ipari vállalkozások, kereskedelmi egyesületek és városok is voltak, amelyeknek korábban nem hitelezett az ONB. A Kassai Takarékpénztár és a betéteseik rohamától szenvedő Pozsonyi Első Takarékpénztár egyaránt 60 ezer konvenció forintot kaptak 1848 májusában, az év során a pozsonyi pénzintézet még további segítségre szorult, szeptemberben már 300 ezer forinttal tartozott Bécsnek. Pozsony önkormányzatának további 100 ezer forintot, a pesti kereskedőknek 1 millió forintot, Brünn és Trieszt városainak egyenként 500 ezer forintot kölcsönzött a jegybank ezekben a hónapokban.⁴⁶

A bőkezű hitelezést, a szabályoktól eltérő fedezetek befogadását ismét a segélybizottságok létrehozása tette lehetővé. Az ONB igazgatóságának 1848. április else-

⁴⁴ Lombardhitel: értékpapír-fedezetre nyújtott hitel, kézizálogkölcsön.

⁴⁵ Jobst 2014: 24; Jobst–Kernbauer 2016: 69; Pressburger 1959a: 368.

⁴⁶ Jobst 2014: 16–17. A továbbiakban a forint 1858 előtt konvenció forintot, 1858-tól osztrák értékű forintot jelent a szövegben.

jei ülésén jóváhagyták a bécsi kereskedők és iparosok által megalapított segélybizottság kérelmét, és a nem alapszabályszerű váltók leszámítolására 2 millió forintos leszámítolási hitelkeretet biztosítottak a korábbi feltételek alapján. A hitelkeret április végén már 3 millióra bővült, a vidéki hiteligénylők és az Osztrák Lloyd is rendkívüli hitelben részesült.⁴⁷ A bécsi segélybizottságnak nyújtott hitelek nem szűntek meg a forradalom bukásával, hanem még évekig feltűntek a bank mérlegeiben. 1853 decemberében 3,7 millió forint volt az állomány értéke. A szervezet, amelynek alkalmazottjai is voltak, a Niederösterreichische Eskomptegesellschaft megalakulását követően, 1854. március 1-jén szűnt meg. Az új bank a bécsi kereskedelmi és ipari cégeknek adott hiteleket, a segélybizottság így feleslegessé vált. A segélybizottság fennállásának hat éve alatt 85 ezer váltót számított le, összesen 55 millió forint értékben, tisztviselőit az ONB alkalmazta tovább.⁴⁸

Végso hitelezőként lépett fel az ONB 1857 őszén is, a Monarchia első súlyosabb pénzügyi válsága során, amikor a nemzetközi piacokat is megtépázta a krízis. Október 13-án a bécsi tőzsdén pánik tört ki a drámai mértékben zuhanó részvényárfolyamok következtében. A tekintélyes Arnstein & Eskeles⁴⁹ bankház is súlyos veszteségeket szenvedett el a bécsi és a londoni piacon. Egyik tulajdonosa, Bernhard Freiherr von Eskeles, aki egyben az ONB egyik igazgatója is volt, segítségért fordult az osztrák pénzügyminiszterhez, aki a segélykérést dr. Josef von Pipitz bankkormányzóhoz továbbította. A titokban megejtett mérlegvizsgálat az illikvid céget még szolvensnek mutatta, így érdemesnek ítélték a szanálásra. A bank 220 ezer font és 800 ezer forint rendkívüli hitelben részesítette a bankházat, és az ügyletből várható veszteségen az ONB az állammal közösen osztozott. Bár a cég még további segítséget is kapott, 1859 tavaszán már 220 ezer fonttal és 2,7 millió forinttal tartozott az ONB-nek, így sem tudott talpon maradni, 1859. május 4-én beszüntette a kifizetéseket. Figyelemre méltó, hogy a költséges mentési akciót azzal indokolta Pipitz kormányzó, hogy általa megelőzhető az általános pánik, valamint az, hogy több ezer másik vállalat is bajba kerüljön. A jegybanknak hamarosan az államháztartás megmentésére is pénzt kellett folyósítania. Segítséget kapott a csődbe jutott pesti-bécsi nagykereskedő cég, Joseph Löbl Boskovitz & Co., és a temesvári fiók kérelmére engedélyezték dotációjá megemelését.⁵⁰

A következő kritikus időszak 1869 őszén jött el. Az úgynevezett kis válság ki-robbanásához nagyban hozzájárult, hogy az ONB a nyári hónapokban – a tőzsdési spekuláció és a bankjegyforgalom további növekedésének megfékezése érdekében – szigorított üzleti politikáján; megszüntette a kosztüzletet, felemelte a lombard-

⁴⁷ Pressburger 1959a: 243, 246.

⁴⁸ Pressburger 1959a: 400, 401, 426.

⁴⁹ Az Arnstein & Eskeles bankházról lásd: Freudenberger 2003: 183–184; Matis 1972: 110. A bankház és Széchenyi István kapcsolatáról: Somorjai 2014 és Somorjai 2015.

⁵⁰ Pressburger 1959a: 485–487; Pressburger 1959b: 561–562; Jobst–Kernbauer 2016: 69; Kövér 1993a: 187–188.

kölcsönök kamatlábát, csökkentette egyes fiókok hitelkeretét, és a hitelbírálat szigorítását rendelte el. A jegybank intézkedéseit követően, augusztus végén zuhanni kezdtek a császárvárosban a tőzsdei árfolyamok, szeptemberben ez tovább folytatódott. Szeptember 4-én az ONB értekezletre hívta a bécsi nagybankok vezetőit, ahol arról tájékoztatták őket, hogy a jegybank nem tudja kielégíteni a hitelkeresletüket. Karl Weiss, a Creditanstalt jelen levő igazgatója felhívta a jegybank vezetőségének figyelmét a végső hitelezői szerep betöltésének jelentőségére, az izgatott tőzsde megnyugtatójának fontosságára.⁵¹ Az ONB ennek ellenére másnap a lapokban nyilatkozatot tett közzé arról, hogy nem nyújt segítséget a válságba került cégeknek, és „a jegybankpénz növelésével nem kívánja befolyásolni vagy mesterségesen gátolni a piac természetes tisztulását”. Nem csodálható, hogy a nyilatkozat pánik kitöréséhez vezetett. A jegybanki szigor következtében a piaci szereplők készpénzigényük csillapítására jelentős mennyiségű Lajos-aranyat adtak el a későbbi visszavásárlás lehetőségével az ONB-nek, ami végül megfékezte a pánikot Bécsben.⁵²

A krízis Magyarországon is jelentkezett, ahol többen úgy érezték, a jegybank megint magára hagyta a magyar hiteligénylőket. Erről 1869 őszén éles vita bontakozott ki Bécs és Budapest között. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara szeptember 27-én jegyzéket intézett Lónyay Menyhért pénzügyminiszterhez, melyben bírálta az ONB hitelpolitikáját, és azt követelte, hogy a kormány 3 millió forintos pénzalapot hozzon létre a válság enyhítésére. Lónyay a panaszokat október 13-án továbbította az ONB-nek, ahol azonban tagadták a budapesti vádak megalapozottságát. A jegybankkal kötött megállapodás hiánya, illetve az osztrák és a magyar fél közötti kölcsönös félreértések következtében tehát a magyar Pénzügyminisztérium nyakába szakadt a végső hitelezés feladata.⁵³

A kormány 4 millió forintot bocsátott rendelkezésre, amelyet nyolc bank közreműködésével akartak eljuttatni a likviditáshiánytól szenvedő vállalkozásoknak. Az igénylők a segítséget részben jelzálogfedezetre adott, 5%-kal kamatozó kölcsön, részben szintén 5%-kal kamatozó váltóhitel formájában vehették igénybe. A hitelbírálati eljárás azonban igen szigorú volt, csak a szolvensnek, életképesnek ítélt cégek részesülhettek a hitelekben. Így a teljes pénzüsszeget nem tudták felhasználni, 1 millió forint megmaradt végül. A folyósított 3 millióból közel 2 milliót tíz vállalat kapott meg jelzálogfedezetre adott kölcsönként, a fennmaradó 1 milliót pedig váltóhitelként nyújtották. Az elutasított kérelmezők között sok volt a vidéki pénzintézet.⁵⁴

51 Pressburger 1959c: 979–989.

52 „Insbesondere aber fühle sich die Nationalbank weder berufen, noch berechtigt, ihre Noten zu vermehren, um die naturgemäße Klärung des Effektenmarktes künstlich aufzuhalten oder wie immer zu beeinflussen.” Pressburger 1959c: 989–999.

53 Pressburger 1959c: 992–993; Kövér 1993a: 198–211.

54 Kövér 2002a: 229; Kövér 2014: 8–9; Juhász 1939: 61.

Pipitz kormányzó az ONB 1870. január 19-én tartott közgyűlésén a pénzügyi biztonság megteremtésének szükségletével és a monetáris tartalékok védelmével indokolta a részvényeseknek, hogy miért viselkedett a bank óvatosan a válság alatt. A mesterségesen gerjesztett spekulációt sem akarták jegybanki forrásokkal tovább fokozni. Adatokkal cáfolta a magyar birodalomfél elhanyagolásának a vádját is, a magyar dotációt 1869-ben 62 százalékponttal emelték, közel 14 millió forinttal nőtt 1868 és 1869 decembere között (2. táblázat). Az 1869 végén fennálló 36 millióból 10,5 millió forintot nem vettek igénybe, ami szintén azt igazolta, hogy nem voltak túl alacsonyan megszabva a magyarországi bankfiókok dotációi.⁵⁵

2. táblázat. Az Osztrák Nemzeti Bank magyarországi fiókjainak dotációja, 1868–1869

Időpont	Dotáció összege (millió osztrák értékű forint)	1868 vége = 100
1868 vége	22,25	100
1869. október	30	135
1869 vége	36	162

Forrás: Pressburger 1959b: 999.

Az újabb válság épp Bagehot híres könyvének publikálási évében, 1873-ban robbant ki. Nemcsak kolerajárvány és éhínség pusztított, hanem a bécsi és a pesti tőzsde összeomlása, számtalan pénzintézet, kereskedelmi és ipari vállalat bukása és a magyar államháztartás súlyos deficitje is jelezte a helyzet súlyosságát és követelt azonnali segítséget. A válság kitörésének évében Magyarországon 12 bank és takarékpénztár ment csődbe, 18 kezdte meg a felszámolását és 4 fel is oszlott. A Lajtán túl 48 bank összesen 155 millió forint tőkével esett a krach áldozatául, a biztosítótársaságok, ipari és építőipari vállalatok pedig 80 milliót veszítettek a tőzsdeválság során.⁵⁶

1873. május 9-én, a válság kitörésekor a jegybank már sokkal készségesebben állt a hozzá segítségért fordulók rendelkezésére, mint a kis válság idején, 1869-ben. Rögtön a krach kitörésének napján a bécsi tőzsde vezetőségének kezdeményezésére 13 millió forintos segélyalapot hoztak létre, amelyhez az osztrák kincstár 3 millióval, a jegybank 5 millióval járult hozzá. Az alap felhasználásánál már a Bagehot-féle szabályok voltak a mérvadók: csak olyan értékpapírokra adtak kölcsönt, amelyek a jegybank alapszabályai szerint is erre alkalmasak voltak, a kamatlábnak pedig az ilyen üzleteknél szokásos rátát egy százalékponttal meg kellett haladnia.⁵⁷ Az ONB,

⁵⁵ Pressburger 1959c: 998–999.

⁵⁶ Kövér 1986; Kövér 2002a: 228; Pressburger 1966: 145–146.

⁵⁷ Pressburger 1959c: 1134–1136.

bár óvatosan, de azonnal bővítette a pénzmennyiséget, növelte a bankfiókok dotációját.

A pánik csillapítása érdekében felszabadították a jegybankot a pénzteremtés korlátai alól. Császári rendelettel május 13-án felfüggesztették a bank statútumának 14. paragrafusát, amely a nemesfém tartalékok nagyságához kötötte a kibocsátható bankjegyek mennyiségét. Az ONB azonban óvatosan élt a rendelkezésére álló lehetőséggel. A közzétett adatok alapján 1873 folyamán csak kevés alkalommal lépte át a fedezeti korlátot, többnyire rendelkezett még szabadon felhasználható érc tartalékkal. Április végétől május 21-ig 29 millió forinttal, mindössze 9%-kal nőtt a bankjegyforgalom, novemberben érte el a maximális értékét, ekkor 18%-kal haladta meg a válság előtti értéket (3. táblázat). A leszámítható értékpapírok körét is csak kismértékben bővítették. Bár a fedezeti előírások felfüggesztése akár nagyobb likviditásnövelést is lehetővé tett volna, az inflációtól tartó jegybank a szabadságával mértékletesen élt, holott már a válság kitörése előtt, 1872 őszétől 1873 tavaszáig is pénzsűkére panaszkodtak; a pesti fiók dotációjának kimerülése miatt csökkentette a leszámítolását. A gazdaság likviditási krízise így csak lassan enyhült, és más szektorokra is áttért.

3. táblázat. Az ONB monetáris tartaléka és a bankjegyforgalom nagysága, 1872–1873 (millió osztrák értékű forint)

	Bankjegyforgalom	Érckészlet	Jegytartalék*
1872. 12. 31.	318,4	142,9	24,5
1873. 04. 30.	315,6	143,1	27,5
1873. 05. 14.	329,8	143,1	13,3
1873. 05. 21.	344,5	143,1	-1,4
1873. 06. 30.	338,5	144,4	5,8
1873. 07. 07.	353,5	144,4	9,1
1873. 07. 23.	340,2	145,0	4,8
1873. 09. 30.	338,4	144,9	6,5
1873. 10. 15.	346,3	148,2	1,9
1873. 10. 31.	366,2	144,6	-21,6
1873. 11. 12.	372,0	200,4	28,4
1873. 12. 31.	358,9	143,8	15,1

* A bankjegykibocsátásra még fel nem használt, szabad érckészlet (200 millió forintig nem kell nemesfémfedezet, az azon felüli bankjegykibocsátásra 100%-os fedezet kell).

Forrás: Pressburger 1959b: 1096, 1144, 1182.

58 Kövér 2002a: 223; Pressburger 1959c: 1144–1147.

Június közepén von Lucam, az ONB főtitkárának javaslatára újból megalakult a bécsi segélyegylet, az ONB mellett kilenc nagyobb bécsi pénzintézet részvételével. A szervezetnek hasonló volt a szerepe, mint a korábbi válságokban; nem bank-szerű értékpapírokra, árukra adott hitelt, és három hónapnál hosszabb lejáratú váltókat is leszámított. A részt vevő bankok garanciaalapot hoztak létre az általuk nyújtott kölcsönök veszteségének fedezésére, a jegybank 1 millió forinttal járult hozzá ehhez. Az osztrák pénzügyminiszter június 26-án körlevélben szólította fel a tartományok vezetőit, hogy vidéken is hozzanak létre segélyalapokat a jegybank támogatásával.⁵⁹

A súlyos állampénzügyi helyzet következtében a magyar kincstár ezúttal nem tudott részt vállalni a hazai segélyezésben. Budapesten ezért főként azt akarták elérni, hogy az ONB emelje meg magyarországi fiókjainak a dotációját, illetve olyan piacok is jegybanki hitelekhez jussanak, ahol az ONB nem rendelkezett bankfiókkal vagy mellékhellyel. Szorgalmazták a leszámítható, lombardírozható értékpapírok jegyzékének bővítését is. Magyarországi küldöttségek utaztak Bécsbe, hogy az osztrák pénzügyminiszter és a jegybank segítségét kérjék a súlyos likviditási helyzetben. Azok a városok, ahol nem volt ONB-fiók (ilyen volt például Pozsony, Sopron, Győr, Pécs, Székesfehérvár, Arad, Szeged vagy Kolozsvár is), nem tudtak leszámítolási hitelhez jutni, hiába rendelkeztek jó minőségű váltókkal. Az őket korábban finanszírozó osztrák kereskedelmi bankok ugyanis sorra felmondták a leszámítolási lehetőségeket a válság hatására. Kerkápoly Károly pénzügyminiszter ezért osztrák kollégája támogatását kérte június 3-i levelében ahhoz, hogy a jegybank új hitellehetőségeket biztosítson a nehéz helyzetben levő magyar vállalkozásoknak és településeknek. A leszámítolási lehetőségek bővítése mellett jegybanki hitelkeretet kért olyan bejegyzett hitelegyletek számára, amelyeket megbízható cégek hoznának létre, és a veszteségek fedezésére tartalékalappal is rendelkeznének. Szorgalmazta azt is, hogy az ONB jelzálogosztálya vegye át a vidéki takarékpénztárak jelzálogkölcsöneit. De Pretis osztrák pénzügyminiszter június 7-én továbbította magyar kollégája kívánságait a Herrengasséra, ahol a június 13-i igazgatósági ülésen kerültek megvitatásra. A jelzálogkölcsönök átvételére vonatkozó javaslatot egyértelműen elutasították, a többi ötletet viszont kedvezően fogadták. Az ONB nem zárkózott el teljesen korábban sem a segítségnyújtástól, a pesti fiók dotációját már májusban 4 millióval megemelték, az összes magyar fióké pedig a válság kitörésétől június 24-ig 8 millió forinttal bővült.⁶⁰

A bankfiókkal nem rendelkező körzetek problémájának megoldásánál a bécsi modellt követték. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara június 21-én a Pénzügyminisztériumnak benyújtott emlékiratában kezdeményezte, hogy hozzanak létre a fővárosi bankok és a legjobb hitelképességű cégek részvételével egy segély-

⁵⁹ Pressburger 1959c: 1152–1155.

⁶⁰ Pressburger 1959c: 1142, 1147–1149.

egyletet. A kormányzati jóváhagyás után, 1873. július 8-án meg is alakult a Magyar Hitelsegylet, amelynek elnöke Weninger Vince, a Hitelbank vezérigazgatója lett. Az intézmény az ONB hiteleit közvetítette a vidéki intézeteknek, a bank az év végéig 6 millió forintot bocsátott a segélyegylet rendelkezésére. A kamatlábat azonban ez esetben is a hivatalosnál 1 százalékponttal magasabban szabták meg, amit az egylet is megfejtelt még kétszöröse a kiadásai fedezésére, így a hitelek 8½–12% kamattal voltak megterhelve. A magas költségek viszont elriasztották a hiteligénylőket, így nem csodálható, hogy 1873 augusztusában a 6 milliós segélykeretből 4 milliót még nem használtak fel.⁶¹

Az egylet 1874. szeptember 15-én szűnt meg, ezt követően a jegybank a Pesti Hazai Első Takarékpénztárral kötött hasonló funkció ellátására visszleszámlítási egyezményt, ami 1892 májusáig volt érvényben. Az ONB állandó szubvenciót nyújtott a Pesti Hazainak, hogy visszleszámlítási egyezményeket létesítsen azon vidéki hitelintézetekkel, amelyek veszteségeket szenvedtek a válság következtében, de elég erősek maradtak ahhoz, hogy talpon maradjanak. A megállapodás segített áthidalni azt a problémát, hogy ekkoriban a jegybank mindössze hat fiókkal rendelkezett Magyarország területén. A központi bank így közvetve olyan helyekre is eljutott, ahol egyébként nem volt fiókja vagy mellékhelye. Ausztriában a kormány is intézkedéseket hozott a mély krízis enyhítése érdekében.⁶²

A hatékony válságkezelést akadályozta a kialakulatlan bankrendszer, illetve a bankjegyfedezeti rendszer szigorú szabályozása is. Az 1870-es évek végétől pénzügyi reformsorozat vette kezdetét az Osztrák–Magyar Monarchiában, amely elősegítette a modern pénzügyi rendszer kialakulását, az egységes pénz- és tőkepiac létrejöttét, és a jegybanknak olyan központi monetáris hatósággá alakulását, amely fokozatosan felelősséget vállalt a pénzpiac stabilitásáért. 1878-ban az Osztrák Nemzeti Bank helyére az Osztrák–Magyar Bank lépett, amely egyre inkább az üzleti bankokkal épített ki pénzügyi kapcsolatokat.⁶³

A fedezeti rendszer átalakításának nagy szerepe volt ebben a folyamatban. 1887-ben a magyar kormány kezdeményezésére áttértek a Bank of England esetében alkalmazott brit fedezeti modellről a Reichsbankban használt német modellre, amely a kibocsátott bankjegyek 40%-os nemesfémfedezetét írta elő, a szabály megsértése esetén pedig 5%-os jegyadót kellett a banknak fizetnie.⁶⁴ A fedezeti rendszer átalakítása elősegítette, hogy a jegybank a bankok bankjává válhasson, lehetővé tette az aktív kamatpolitika alkalmazását a hitelkínálat szűkítésére, illetve bővítésére. A fellendüléshez szükséges pénzmennyiség ezentúl könnyebben biztosítható volt az alacsonyabb monetáris tartalék követelményének következtében, és a bankjegyadó sem gátolta a pénzmennyiség bővítését. Mindez lehetővé tette a végső hi-

61 Kövér 1986: 58–60; Kövér 2002a: 229–230; Pressburger 1959c: 1138–1142, 1148–1154.

62 Kövér 1986: 60; Kövér 1993b: 267; Matis 1972: 307–314.

63 Kövér 1993b: 259–267.

64 Kövér 1993b: 274–275.

telezés aktívabb alkalmazását, a bankpánikok következményeinek enyhítését, a válságok megelőzését, ami pedig növelte a pénzügyi intézetekbe vetett bizalmat, a bankrendszer stabilitását.⁶⁵

A nagy krach után néhány nyugodtabb év következett. A Bontoux-csoport, illetve bankjuk, a Société de l'Union Générale nagy port kavarázó bukása 1882-ben végül nem járt súlyosabb következményekkel a budapesti és bécsi bankpiacon, bár a Monarchiában több bankot is alapított (Bécsben 1880-ban az Österreichische Länderbankot, Budapesten ugyanabban az évben a Magyar Vasúti Bankot, amely a következő esztendőben Magyar Országos Bankká alakult át). A Magyar Országos Bank 1887-ben végül felszámolni kényszerült tevékenységét.⁶⁶ 1884 végén viszont két nagyobb pénzügyi krízis is szükségessé tette a végső hitelező közbelépését. A legtekintélyesebb prágai kereskedelmi bank, az eredetileg jelzáloghitelezéssel foglalkozó Böhmisches Bodenkredit-Gesellschaft univerzális bankként túlnyújtózott a takaróján; ipari befektetései, áruüzletei, nagy összegű, hosszú lejáratú hitelei megingatták a helyzetét, és 1884. december 11-én fizetéseképtelenné vált. Az Osztrák–Magyar Bank, amely már ezt megelőzően is jelentős összegben nyújtott a banknak hiteleket, most a leszámítolás gyors bővítésével sietett a prágai bankpiac megmentésére, a megnövekedett likviditási igény kielégítésére. A bankot végül nem sikerült megmenteni, annak ellenére, hogy a központi bank, a kormány és több bécsi nagybank is próbált segíteni.⁶⁷ 1884. december 19-én robbant Bécsben a hír, hogy a 8 milliós alaptőkével rendelkező Niederösterreichische Eskomptegesellschaft igazgatóhelyettese 2 millió forintot meghaladó összeget sikasztott. A hír nagy nyugtalanságot váltott ki, ami a betétesek rohamához vezetett. A jegybank rendkívüli és igen magas összegű váltóhitelekkel sietett a bank segítségére, 22 millió forintot folyósított rövid időn belül annak érdekében, hogy a bankpánik kitörését megelőzze.⁶⁸

A századvég reformjai jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a nyolcvanas éveket követően már csak kisebb pénzügyi válságokra került sor a kettős Monarchiában. 1902-ben számolták fel a budapesti székhelyű Magyar Ipar és Kereskedelmi Bankot, amelyet 1890-ben állami segítséggel, a kormányzati ipartámogatás elősegítésére alapítottak. A bank 1901. évi mérlege 3,7 millió korona veszteséget mutatott, amelyet az értékpapírszámla veszteségei, bedőlt váltóhitelek és a bank túlméretezett romániai kőolajüzletei okoztak. Bár a – Tisza István korábbi igazgatói pozíciója miatt – Tisza-banknak is nevezett pénzügyi intézet bukása a parla-

⁶⁵ Komlos 1994: 165–183.

⁶⁶ Tomka 1996: 57; Matis 1972: 296; Pressburger 1969: 211–212.

⁶⁷ Pressburger 1969: 367–371; Kövér 1993b: 265.

⁶⁸ Pressburger 1969: 374–377.

mentben és a sajtóban is nagy érdeklődést váltott ki, a végső hitelezőnek végül nem kellett közbelépnie.⁶⁹

A jegybank immár állami közreműködés nélkül tudta biztosítani a pénzügyi stabilitását. A végső hitelező segítségére csak néhány esetben volt szükség, amikor kisebb pénzintézeteknek kellett likviditást nyújtania. Ezek az intervenciók nem igényeltek jelentős áldozatot a jegybanktól, nem kérdőjelezték meg azt, hogy a jegybank képes a pénzügyi rendszer stabilitását és az aranystandard fenntartását egyaránt biztosítani, ami tovább erősítette a bizalmat a pénzügyi rendszer iránt. 1914 júliusában, a világháború kitörésének árnyékában is ennek megfelelően viselkedett az Osztrák–Magyar Bank, amikor a Károlyvárosi Takarékpénztárt és a nagyváradi Belvárosi Takarékpénztárt is visszszámítolási hitel nyújtásával mentette meg az összeomlástól.⁷⁰

Bankválságok a húszas évek második felében

Az első világháborút követően a trianoni területen újjászerveződő bankrendszer új problémákkal szembesült. A totális hadviselés óriási költségeit az állam elsősorban kölcsönökből finanszírozta, az államháztartás súlyos eladósodása viszont a húszas évek elején hiperinflációhoz vezetett. A magyar pénzügyi helyzete a pénzügyi stabilizációt követően sem rendeződött, a kereskedelmi bankok likviditási mutatói az első világháború előtti szintet sem érték el.⁷¹ Mindez azzal járt, hogy jelentősen megnövekedett az igény a végső hitelezésre. Az első súlyosabb tőzsdei krízist az 1925 végén kirobbant malomválság idézte elő. A következményektől tartó, alig másfél éve megalakult Magyar Nemzeti Banknak és a kormánynak is aktívan részt kellett vennie a tűzoltásban. A súlyosan eladósodott, fizetéseképtelen Pesti Victoria Gözmalmost állami és jegybanki segítséggel mentették meg az azonnali összeomlástól, és a későbbi években is közreműködtek a helyzet konszolidálásában.⁷² Már a gazdasági válságot megelőzően is számos bank jelentett csődöt és több hitelintézet felszámolásra került.⁷³ 1927-ben omlott össze az Egyesült Budapest Fővárosi Takarékpénztár és a Magyar Takarékpénztárak Központi Jelzálogbankja. Mind a két intézet nagy veszteségeket szenvedett el, alaptőkéjét gyakorlatilag teljesen elvesztette, és csak a Pénzügyi Intézetek Központ támogatásával tudta elkerülni a fizetéseképtelenség nyilvánosságra hozását.⁷⁴ 1929 tavaszán tőzsdei válság alakult ki, amelynek csilla-

69 Tomka 1996: 29, 55; Vermes 1994: 97–99; a *Budapesti Hírlap* saját tudósítója (név ismeretlen), 1902: A magyar ipar- és kereskedelmi bank közgyűlése. *Budapesti Hírlap*, 1902. február 19. 10–11.

70 MNL OL Z I 41. 138/1914, 137–163, Z I 42. aláírás nélkül, 1914, 30–32.

71 Pogány 2015.

72 Pogány 2003.

73 Domány 1926: 434; Tomka 1996: 96–97.

74 Varga 1928: 458–459.

pítása érdekében a Magyar Nemzeti Bank 200 ezer pengőt bocsátott a Pénzügyi Központ rendelkezésére.⁷⁵ 1929 nyarán pedig több patinás magánbankház is csődbe került, így a Politzer, a Rosenberg és Társa, felszámolt a Latzko és Popper cég, tönkrement a pesti tőzsde mágusa, Krausz Simon is.⁷⁶ A Latzko és Popper cég szanálásához a jegybank azzal járult hozzá, hogy 550 ezer pengőért megvették Latzko Andrásy úti házát a Nyugdíjalap számára.⁷⁷ Ugyancsak 1929 nyarán derült fény a Földhitelbank súlyos veszteségeire. Bár a banknak az MNB 72 ezer pengő váltóleszámlítolási hitelt nyújtott, ez sem mentette meg a felszámolástól. 1930-ban a Földhitelbankon kívül hét másik bank szüntette be tevékenységét.⁷⁸

A Magyar Általános Hitelbank válsága

A legtekintélyesebb hazai nagybank, a Magyar Általános Hitelbank is komoly nehézségekkel küszködött már a húszas évek második felétől, likviditási mutatói nagymértékben romlottak. Gyenge pénzügyi helyzetét fúzióval, egy erősebb, jobb helyzetű bankkal való egyesüléssel akarták megoldani. Bár az egyesülésre több terv is született a húszas években, végül egyik sem valósult meg.⁷⁹

1931 májusában, a bécsi Creditanstalt (CA) összeomlásának hírére a hazai betéttulajdonosok megrohmozták a Magyar Általános Hitelbankot, májustól október végéig összesen 102 millió pengőt vontak ki a bankból, amit a MÁH csak a jegybank végső hitelezői közreműködésével tudott fedezni. Az MNB október 30-ig 102 millió pengőt kölcsönzött a Hitelbanknak, ami több mint másfélszerese volt a bank részvénytőkéje és tartalékai összegének.⁸⁰ Nem csak a MÁH igényelte azonban a végső hitelezést. Az MNB váltóleszámlítolása 1931 nyarán drámai mértékben megugrott, december 31-én közel 200 millióval volt nagyobb, mint május 7-én, a bécsi bankválság kitörése előtti utolsó heti jelentés időpontjában (1. ábra). Az előző évi leszámítolással összehasonlítva is szembeszökő a különbség, 1931 második felében minden hónapban jelentősen meghaladta a diszkontálás az 1930 második felében mért összegeket. Különösen júliustól szeptemberig kiugróak az adatok, mindegyik hónapban közel 200 millióval volt nagyobb, mint egy évvel korábban (4. táblázat).

75 MNL OL Z 6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyv, 1930. január 4.

76 MNL OL Z 6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyv, 1929. augusztus 30.; Kövér 1987: 60–61.

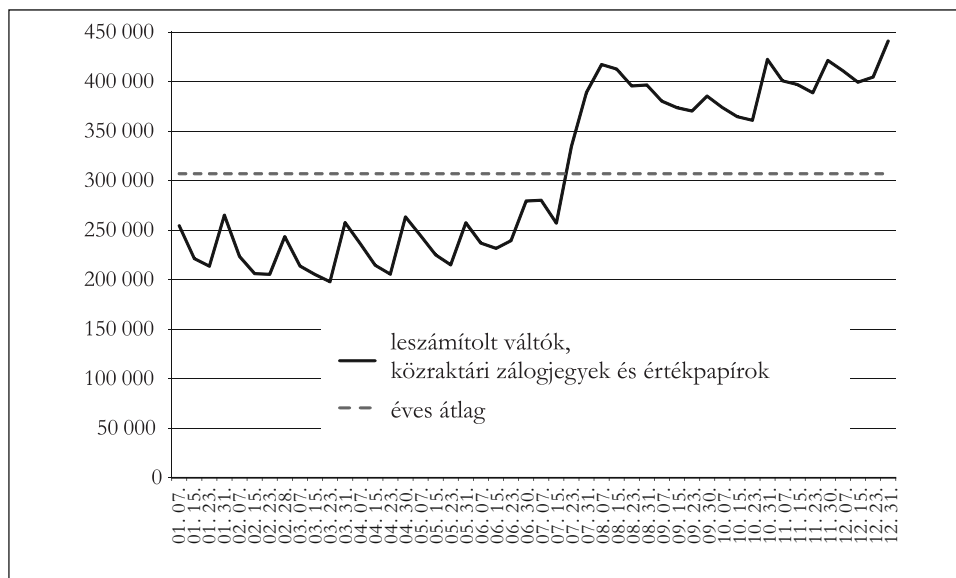
77 MNL OL Z 6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyv, 1930. január 4.; Kövér 2002b: 325.

78 MNL OL Z 6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyv, 1929. június 28.; A Pénzügyi Központ első huszonöt éve 1942.

79 A MÁH helyzetéről részletesebben: Pogány 2007.

80 BECA OV 33/6 Telefonbeszélgetés Popovics Sándorral, 1931. július 2. (a Hitelbank saját tőkéje 1931-ben 65,5 millió pengő volt).

1. ábra. MNB leszámított váltók, közraktári zálogjegyek és értékpapírok 1931-ben, heti adatok, ezer pengő

Forrás: A Magyar Nemzeti Bank záró-számadásai az 1931. évről 20–21.

4. táblázat. MNB leszámított váltók, közraktári zálogjegyek és értékpapírok, a hónap végén, 1930–1931, ezer pengő

	1930	1931	Különbözet*
Január	293 406	265 103	-28 303
Február	226 830	243 374	16 544
Március	224 639	257 638	32 999
Április	248 140	263 328	15 188
Május	219 583	257 374	37 791
Június	233 804	279 445	45 641
Július	202 658	389 223	186 565
Augusztus	197 848	396 560	198 712
Szeptember	188 516	385 316	196 800
Október	298 797	422 445	123 648
November	252 894	421 343	168 449
December	297 655	440 849	143 194
Átlag	218 903	306 947	88 044

* Az 1931 és az 1930. évi adatok különbsége

Forrás: A Magyar Nemzeti Bank záró-számadásai az 1930. évről; A Magyar Nemzeti Bank záró-számadásai az 1931. évről

1931. július 4-én a jegybank és a Hitelbank vezetői közösen megvizsgálták a kialakult helyzetet, a bank mérlege ekkor 18 millió pengős tőkevesztéséget mutatott, vagyis a bank elvesztette 41,4 millió pengős részvénytőkéjének 44%-át.⁸¹ A Hitelbank súlyos gondjait nem csak a betétkivonási roham okozta. A kormány, az állami vállalatok és a törvényhatóságok is nagy tartozásokat halmoztak fel a bankkal szemben, amelyek még 1932 nyarán is 140 millió pengőre rúgtak, egyedül a MÁV 41 millióval tartozott.⁸² A bank az érdekkörébe tartozó vállalatoknak közel 160 millió pengő értékben nyújtott hiteleket, vállalt kezességeket, ezek a követeléseik azonban behajthatatlannak bizonyultak a mély gazdasági recesszió következtében.⁸³ A fizetéseképtelen, súlyosan eladósodott államháztartás és a krónikus veszteségekkel küszködő vállalati adósok, mint a budapesti nagymalmok és gépgyárak, még évekig nem tudták rendezni tartozásaikat.

1931 nyarán többszörös pénzügyi válság robbant ki Magyarországon, amely nemcsak bankválságot, hanem fiskális, valuta- és külső adósságválságot is jelentett. A nehéz helyzetben a Magyar Nemzeti Bank a jegybankok bankjától, a Nemzetközi Fizetések Bankjától (BIS) kért segítséget, amely nemzetközi végső hitelezőként igyekezett a harmincas években a válság megfékezésében számos országban közreműködni.⁸⁴ René Charron, az 1930-ban megalakult bázeli intézmény képviselője június 30-án érkezett Budapestre, és 10 millió dollár rövid lejáratú kölcsönt ajánlott hárompontos terve elfogadása esetén. A bankválság megoldására azt javasolta, hogy a pesti nagybankok a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank vezetésével alakítsanak bankszindikátust, és adjanak össze pénzt a Hitelbank megmentésére. Azonban sem a kormány, sem Weiss Fülöp, a Kereskedelmi Bank elnöke nem támogatta a bázeli tervet.⁸⁵

A nemzetközi segítség kútba esése után a kormány sem maradhatott tétlen. Július közepén életbe léptetett válságkezelő intézkedéseit elsősorban a súlyos pénzpiaci krízis motiválta. Július 13-án háromnapos bankzárlatot rendelt el a pánik megakadályozása végett. A július 17-én, a zárlat feloldásakor bevezetett kötött devizagazdálkodásnak is egyik legfontosabb célja a súlyosan eladósodott pénzügyintézetek védelme, „a belső hitelügyi szervezet épségének lehető megóvása” volt.⁸⁶ A jú-

81 BECA OV 33/6 1931. július 4.

82 A Scitovszky Tibor vezérigazgató által Korányi Frigyes pénzügyminiszternek átadott feljegyzés szerint a 139,3 millió pengős összeg nem tartalmazta a Hitelbank további 29 milliós követelését, MNL OL K 269 347. csomó, 370. tétel. ÖStA AdR AAng ÖVB 1Rep Budapest, Kt. 1. Calice követ levele, Zl. 30/Pol. 1931. július 15.

83 MNL OL Z 51 33. csomó, 470. tétel. A Magyar Általános Hitelbank jelenlegi helyzete. Az intézet 1931. október 31-i mérlege.

84 Toniolo 2005.

85 A másik két pont: rendkívüli intézkedések a költségvetési egyensúly biztosítása érdekében, valamint restriktív jegybanki politika, BECA OV 33/6 Bizalmas telefonbeszélgetés Popovics Sándorral, Weiss Fülöppel és René Charronnal, 1931. július 2., Ferber 1988: 96; Márkus 1968: 98.

86 A Magyar Nemzeti Bank Közgyűlésének VIII. rendes évi ülése. 1932. február 1. XXII.

lius 16-ára összehívott minisztertanács a Hitelbank helyzetével is foglalkozott, Bud János kereskedelemügyi és közgazdasági miniszter kijelentette: „nem hagyhatjuk elveszni a Hitelbankot.”⁸⁷ A kormány úgy döntött, hogy hitelpolitikai okból nem engedhető meg a bank összeomlása, mivel az „másokat is magával rántana”. 1931. július 20-án, a Hitelbank vezetőivel tartott megbeszélésen a kincstár 30 millió pengő kölcsönt ígért a banknak, valamint megállapodtak arról, hogy a kormány megvásárolja a bank 250 ezer részvényét 14 millió pengőért, a bank azonban két éven belül visszavásárolhatta a részvényeket az államtól.⁸⁸ Az állam így a MÁH főrészvényese lett, hiszen a bank részvényeinek 30%-a a tulajdonába került. A részvénytőke és a pénzügyi segítség fejében azonban a kormány szigorú feltételeket támasztott.

A július 22-én aláírt megállapodás szerint a Hitelbanknak kötelezettséget kellett vállalnia arra, hogy csökkenti üzleti költségeit, alkalmazottai létszámát és illetményeit. Az ügyvezető igazgatók önként vállalkoztak arra, hogy csökkentik járandóságait. A Hitelbanknak az érdekkörébe tartozó iparvállalatokat is rá kellett szorítania a takarékosagra. A megállapodásban a kormány arra is kötelezte a bankot, hogy a józan és óvatos bankpolitika alapelveit érvényesítse az üzletpolitikájában, vagyis: „az intézet üzletköre összhangba hozassék az intézet rendelkezésére álló saját tőkével. Kellő összhang létesíttessék az intézet által igénybe vett idegen tőkének és az általa eszközölt kihelyezések mértéke és időtartama között. E végből az intézet iparkodni fog, hogy ipari üzletkörét megfelelően szűkítse”. A megállapodás feljogosította a pénzügyminisztert arra, hogy egy vétőjoggal felruházott „bizalmi embert” nevezzen ki, aki a bankban ellenőrzi a szerződésben rögzített elvek végrehajtását, és jogában állt megvétózni a MÁH minden, általa helytelennek tartott intézkedését.⁸⁹

Az ígért 30 millió pengőből végül csak 5 millió pengőt utalt át készpénzben a szorult pénzügyi helyzetben levő kincstár, a fennmaradó 25 milliót kincstárjegyekben kapta meg a Hitelbank. Ez a bank nyilvánosságra hozott félévi mérlegének „kozmetikázására” elegendő volt, a gondokat azonban nem oldotta meg. A bank fizetőképességének fenntartása érdekében 1931. szeptember 4-én újabb megbeszélésre kellett sort keríteni a jegybank, a Pénzügyminisztérium, a Pénzügyintézet, a Központ és a MÁH vezetői között, ahol a Hitelbank azt kérte az államkincstártól, hogy helyezzen el egy 10 millió pengő betétet a Pénzügyintézet Központjánál, amiből szükség esetén pénzt hívhat le.⁹⁰

87 Idézi: Márkus 1968: 87.

88 MNL OL K 256 5348. doboz, 266/1931. P.M. res. A Magyar Általános Hitelbank ügyeinek rendezése.

89 MNL OL K 256 5348. doboz, 266/1931. P.M. res. Pénzügyminiszter leirata a Hitelbankhoz (1931. július 20-i megbeszélés alapján).

90 MNL OL K 256 5348. doboz, 358/1931./P.M. res. MÁH és a PK megállapodása, a PK 10 millió pengő kölcsönt bocsát a Hitelbank rendelkezésére, 1931. szeptember 5.

A kormányzati segítség dacára a Hitelbank helyzetének megnyugtató rendezésére a következő években sem került sor. Augusztusban a Nemzetközi Fizetések Bankjának vezérigazgató-helyettese tárgyalt Budapesten. R. H. Porters augusztus 17-én ezúttal egy tiszpontos kibontakozási tervet ajánlott a kormánynak, amelyben két pont is foglalkozott a bankok kérdésével. Ekkorra ugyanis kiderült, hogy a válság nem kizárólag a Hitelbankot érintette, hanem a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankon kívül jóformán az összes pénzügyi intézet helyzete kritikus volt.⁹¹ A nemzetközi pénzügyi szervezetek radikális pénzügyi reformot, a gyengélkedő bankok fúzióját sürgették a segítség fejében. Bár számos tervzet készült a harmincas években, végül mindegyik megghiúsult a bankok közötti rivalizálás, a vezetők közötti személyes ellentétek vagy éppen a túlzott koncentrációtól való félelmek következtében.⁹²

1938 nyarán, hét évvel a pénzügyi válság kitörése után került sor a MÁH helyzetének végleges rendezésére. Addig a bank a saját erejéből próbált javítani anyagi helyzetén. Az adminisztráció átszervezésével, a költségek lefaragásával jelentős megtakarításokat ért el. Sikertelenül csökkentenie a jegybankkal szemben fennálló tartozásait, növekedni kezdett a betétállomány, és kisebb lett a bank és az iparvállalatok rövid lejáratú adósságállománya, részben a törlesztések, részben pedig a külföldi valuták időközbeni leértékelésének következtében.⁹³ A sokat emlegetett bankkonszolidáció ugyan jócskán megkésve, de végül mégis révbe ért, bár az eredeti elképzelések távolról sem valósultak meg. A bankrendszer racionalizálása, működésének hatékonyabbá, olcsóbbá tétele helyett végül két megroggyant pénzügyi intézetet egyesítettek jelentős kormányzati és jegybanki források feláldozásával. 1938 márciusában a Hitelbank egyesült a nála jóval kisebb, igen rossz pénzügyi helyzetben levő Magyar Általános Takarékpénztárral. A fúzióra a takarékpénztár nehézségei miatt volt szükség, a Hitelbank a Nemzeti Bank és a Pénzügyi Központ elnökének kérésére egyezett bele a tranzakcióba.⁹⁴

A kormány, bár sokáig a pénzügyi intézetektől, illetve a külföldi befektetőktől várta a szükséges források előteremtését, végül maga kellett, hogy mentőövet dobjon a Hitelbanknak. A talpra állítás igen költségesnek bizonyult, összesen 92,5 millió pengőt kapott a MÁH az államháztartástól és a Pénzügyi Központtól. A Magyar Nemzeti Bank 4 millió pengőt adott.⁹⁵ A helyzet rendezését az 1938. július

91 BECA OV 33/7 1931. augusztus 17.

92 A tervzetekről lásd: Pogány 2007.

93 BECA OV 33/11 Berliini beszélgetés Popovics Sándorral, 1932. október 1–2. BECA OV 33/17 Points from a Conversation in Vienna with Dr. Imrédy on Sunday, 4th November 1935.

94 BECA OV 33/20 Memorandum, Amalgamation between the Hungarian General Creditbank and the Hungarian General Savingsbank, 8th March 1938.

95 MNL OL Z 51 23. csomó, 261. tétel. A Magyar Általános Hitelbank levele a Pénzügyi Központoz, 1938. május 3. A Magyar Általános Takarékpénztár beolvastásának végrehajtásával kapcsolatosan létrejött megállapodás; BECA OV 33/20 C. F. Cobbold feljegyzése, Hungary, 8th March 1938.; Tallós 1995: 248–252, 256, 287–289.

14-én elfogadott új jegybanktörvény tette lehetővé, a jogszabály alapján a Magyar Nemzeti Bank 100 millió pengő hosszú lejáratú hitelt nyújtott a kormánynak az államháztartás korábbi, elsősorban pénzüzetekkel szemben fennálló tartozásainak rendezésére.⁹⁶ Annak érdekében, hogy csökkentsék a MÁH túlméretezett ipari váltótárcáját, amely sok kétes követelést is tartalmazott, a bank iparvállalati elfogadványait 30 millió pengő értékben áthelyezték a Holding Részvénytársaságba, melyet a Hitelbank 10 millió pengő alaptőkével újonnan hozott létre, és rendes üzletmenetétől elkülönítetten kezelt.⁹⁷

Összefoglalás

A végső hitelezés legkorábbi alkalmazására már a 18. századtól találhatunk példákat, az európai országokban azonban többnyire a 19. század második felében jelentek meg azok az intézmények, amelyek feladatuknak érezték, hogy segítséget nyújtsanak a pénzpiac bajba került szereplőinek. A 19. század végére kialakultak azok az elméleti keretek és gyakorlati eszközök is, amelyek alapján eredményesen meg lehetett fékezni a bankrohamokat, tőzsdei kríziseket. A végső hitelezés korántsem kizárólag a jegybankok feladata volt. Nagyon gyakran a kormányok, nagyobb bankok, esetleg több bank közösen lépett fel a bankpánikok enyhítése érdekében. Magyarországon például az 1916-ban létrehozott Pénzüzeti Központ is betöltött ilyen szerepet a központi bankkal együttműködve, bár múltbeli tevékenységét eddig senki sem vizsgálta meg alaposabban. A 20. század derekán megjelent a nemzetközi végső hitelező is.

A legújabb kutatások szerint a Habsburg Birodalom jegybankja már 1820-tól szerepet vállalt a pénzpiaci krízisek megfékezésében, az 1870-es évektől pedig aktívan felelősséget vállalt a pénzpiac stabilitásáért. 1873-ban, már a válság kitörésétől kezdve leszámítolási hitelekkel bővítette a pénzkínálatot a likviditási nehézségek enyhítésére, és közvetítőként keresztül igyekezett eljutni a piac minden, nehézségekkel küszködő szereplőjéhez. Ezt megelőzően a birodalom két pénzügyminisztere próbált egyfajta végső hitelezői szerepet ellátni. A kormányok a kezdetektől aktívan részt vettek a válságok kezelésében, amennyiben saját fiskális helyzetük ezt lehetővé tette. A közös jegybank a kor elfogadott nemzetközi standardjai alapján járt el, már 1869-ben is a „Bagehot-szabályok” betartásával igyekezett a bajba jutott bankok segítségére lenni, bár ekkor még meg sem jelent Bagehot fő műve, a *Lombard Street*. A szigorú elvek, a monetáris tartalékok miatti aggodalmak ugyanakkor gyakran magát az eredményes válságkezelést is gátolták. A 19. század végé-

96 1938. évi XXV. törvénycikk a Magyar Nemzeti Bank létesítéséről és szabadalmáról szóló 1924:V. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről és az ezzel összefüggő egyes pénzügyi intézkedésekről.

97 BECA OV 33/20 Memorandum, Amalgamation between the Hungarian General Creditbank and the Hungarian General Savingsbank, 8th March 1938. Tallós 1995: 251.

nek monetáris reformjai, a fedezeti rendszer megváltoztatása és a kétszintű bankrendszer kiépülése viszont megkönnyítette a központi bank végső hitelezői működését, növelte a bankrendszer stabilitását, erősítette a pénzügyi rendszerbe vetett bizalmat, és csökkentette a bankválságok súlyosságát. Mindennek köszönhetően 1884 után ritkábban volt szükség a végső hitelező fellépésére.

A pénzügyi nyugalomnak az első világháború kitörése véget vetett, és a békeszerződés után a bankválságok megszorodását tapasztalhatjuk Magyarországon. Már a nagy válság előtt is számos bank került csődbe vagy felszámolásra. Az igazán mély pénzügyi válság 1931 nyarán robbant ki, amikor a bankok jelentős része komoly veszteségeket szenvedett el. A legsúlyosabb helyzetbe a Magyar Általános Hitelbank került, amely eladósodása, behajthatatlan követelése, túlzott mértékű ipari hitelei hatására elveszítette saját tőkéjének nagy részét. Az ország legtekintélyesebb nagybankjának ugyan segítségére sietett a központi bank és a kormányzat is, a válságból való kilábalás mégis évekig elhúzódott. Nemzetközi végső hitelezőként a BIS is javaslatokat dolgozott ki a pénzügyi rendszer reformjára, ám ezek nem bizonyultak megvalósíthatónak. Végül a bank részleges államosítása, jelentős jegybanki kölcsönök és a bank saját racionalizálási programjának megvalósítása révén csak az évtized végére sikerült stabilizálni a MÁH helyzetét.

FORRÁSOK

Bank of England Central Archives, London (BECA)

Overseas and Foreign Department (OV)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

K 256 Pénzügyminisztérium, Elnöki Rezervált Iratok

K 269 Pénzügyminisztérium, Általános Iratok

Z 1 Osztrák–Magyar Bank, Budapesti Főintézet

Z 6 Magyar Nemzeti Bank, Főtanácsülési jegyzőkönyvek

Z 51 Magyar Általános Hitelbank, Titkárság

Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Wien (ÖStA AdR)

Auswärtige Angelegenheiten, Gesandtschaft Budapest (AAng ÖVB iRep Budapest)

1938. évi XXV. törvénycikk a Magyar Nemzeti Bank létesítéséről és szabadalmáról szóló 1924. V. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről és az ezzel összefüggő egyes pénzügyi intézkedésekről. Ezer év törvényei, <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8080>. (letöltés: 2016. február 15.)

A Magyar Nemzeti Bank záró-számadásai az 1930. évről. In: *A Magyar Nemzeti Bank Közgyűlésének VII. rendes évi ülése. 1931. február 3.* Budapest, 1931

A Magyar Nemzeti Bank záró-számadásai az 1931. évről. In: *A Magyar Nemzeti Bank Közgyűlésének VIII. rendes évi ülése. 1932. február 1.* Budapest, 1932

A Pénzügyintézet Központ első huszonöt éve, 1916–1941. Budapest, 1942

BudaPesti Hírlap, 1902

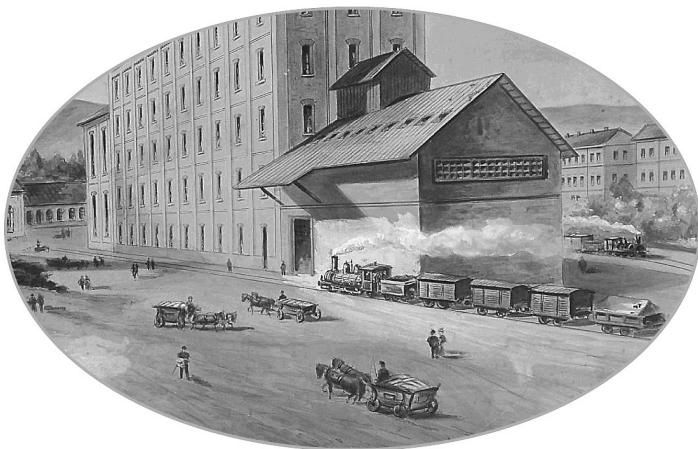
FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bagehot, Walter 1848: The Currency Problem. *The Prospective Review: a Quaterly Journal of Theology and Literature* (4.) 15. 297–337. (Reprint: St. John-Stevas, Norman [ed.]: *The Collected Works of Walter Bagehot*. 9. London)
- Bagehot, Walter 1873: *Lombard Street: A Description of the Money Market*. London. <http://www.econlib.org/library/Bagehot/bagLom.html> (letöltés: 2016. január 15.)
- Bagehot, Walter 1882: *Lombard-street, Az angol pénzpiac leírása, Bagehot Waltertől*. A hetedik kiadás után fordította Dr. Bernát István. Budapest
- Baring, Francis 1797: *Observations on the Establishment of the Bank of England and the Paper Circulation of the Country*. London
- Bignon, Vincent – Flandreau, Marc – Ugolini, Stefano 2012: Bagehot for beginners: the making of lender-of-last-resort operations in the mid-nineteenth century. *Economic History Review* (65.) 2. 580–608.
- Bordo, Michael D. 2008: 'History of monetary policy' szócikk. In: Durlauf, Steven N. – Blume, Lawrence E. (eds.): *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Second Edition. www.dictionaryofeconomics.com (letöltés: 2016. január 16.)
- Bordo, Michael D. – Wheelock, David C. 2013: The Promise and Performance of the Federal Reserve as Lender of Last Resort 1914–1933. In: Bordo, Michael D. – Roberds, William (eds.): *The Origins, History, and Future of the Federal Reserve. A Return to Jekyll Island*. Cambridge, 59–98.
- Botos Katalin 2013: Egy kis pénzelmélet – pénz versus likviditás. *Pénzügyi Szemle online*, 2013. február 4. <http://www.penzugyiszemle.hu/vitaforum/egy-kis-penzelmelet-penz-versus-likviditas> (letöltés: 2016. augusztus 21.)
- Briggs, Asa 2008: 'Bagehot, Walter (1826–1877)' szócikk. In: Durlauf, Steven N. – Blume, Lawrence E. (eds.): *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Second Edition. www.dictionaryofeconomics.com (letöltés: 2016. január 16.)
- Capie, Forrest – Fischer, Stanley – Goodhart, Charles – Schnadt, Norbert 1994: *The Future of Central Banking. The Tercentenary Symposium of the Bank of England*. Cambridge
- Collins, Michael 1992: The Bank of England as lender of last resort, 1857–1878. *Economic History Review* (45.) 1. 145–153.
- Domány Gyula 1926: Bankpolitika, különös tekintettel a hitelpolitikára. *Közgazdasági Szemle* (50.) 7–8. 432–457.
- Eichengreen, Barry 1998: *Globalising Capital. A History of the International Monetary System*. Princeton
- Ferber Katalin 1988: Lépeshátrányban: a magyar kormány kölcsönszerzési kísérlete 1930–1931-ben. *Gazdaság* (22.) 1. 96.
- Flandreau, Marc – Ugolini, Stefano 2013: Where It All Began: Lending of Last Resort at the Bank of England Monitoring during the Overend-Gurney Panic of 1866. In: Bordo, Michael D. – Roberds, William (eds.): *The Origins, History, and Future of the Federal Reserve. A Return to Jekyll Island*. Cambridge, 113–161.
- Flandreau, Marc – Ugolini, Stefano 2014: The Crisis of 1866. In: Dimsdale, Nicholas – Hotson, Anthony (eds.): *British Financial Crises since 1825*. Oxford, 76–93.
- 'Fractional reserve banking' szócikk. In: Pearce, David W. 1993: 224.
- Freudenberger, Herman 2003: *Lost Momentum: Austrian Economic Development 1750s–1830s*. Wien–Köln–Weimar

- Friedman, Milton – Schwartz, Anna J. 1963: *A Monetary History of the United States, 1867–1960*. National Bureau of Economic Research. Studies in Business Cycles. 12. Princeton
- Goodhart, Charles A. E. 2008: 'Bank of England' szócikk. In: Durlauf, Steven N. – Blume, Lawrence E. (eds.): *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Second Edition. www.dictionaryofeconomics.com (letöltés: 2015. június 26.)
- Grossman, Richard S. 1994: The Shoe that Didn't Drop: Explaining Banking Stability During the Great Depression. *Journal of Economic History* (54.) 3. 654–682.
- Grossman, Richard S. – Rockoff, Hugh 2015: *Fighting the Last War: Economists on the Lender of Last Resort*. Working Paper 20832, National Bureau of Economic Research, <http://www.nber.org/papers/w20832> (letöltés: 2016. február 3.)
- Hayek, Friedrich August von 1965: Introduction. In: Hayek, Friedrich August von (ed.): *Henry Thornton: An Enquiry into the Nature and Effects of the Paper Credit of Great Britain, Together with his Evidence Given Before the Committees of Secrecy of the two Houses of Parliament on the Bank of England, March and April, 1797, Some Manuscript Notes, and his Speeches on the Bullion Report, May 1811*. Reprint. New York
- Huber Lipót 1893: 'Bagehot Walter' szócikk. In: *A Pallas nagy lexikona*. II. Arafale–Békalen. Budapest, 554.
- Humphrey, Thomas M. 2010: Lender of Last Resort: What It Is, Whence It Came and Why the Fed Isn't It. *Cato Journal* (30.) 2. 333–364.
- James, John A. 2012: Panics, payments disruptions and the Bank of England before 1826. *Financial History Review* (19.) 3. 289–309.
- Jobst, Clemens 2014: What drives central bank branching? The government, the Austrian National Bank and local lending in the territory of present-day Slovakia 1845–1880. In: Chudják, František – Hallon, Ludovít – Leková, Andrea (eds.): *Centrálne bankovníctvo v stredoeurópskom priestore / Central Banking in Central Europe*. Bratislava, 14–27.
- Jobst, Clemens – Kernbauer, Hans 2016: *The Quest for Stable Money. Central Banking in Austria, 1816–2016*. Frankfurt am Main
- Joplin, Thomas 1827: *An Essay on the General Principles and Present Practice of Banking in England and Scotland*. London
- Juhász Lajos 1939: Az 1869-i „pénzválság” és a bankkérdés. *Századok* (73.) 1–3. 33–75.
- Kindleberger, Charles P. 1993: *A Financial History of Western Europe*. New York – Oxford
- Kindleberger, Charles P. – Aliber, Robert Z. 2005: *Manias, Panics, and Crashes. A History of Financial Crises*. Hoboken, New Jersey
- Komlos, John 1994: Financial Innovation and the Demand for Money in Austria-Hungary, 1867–1913. In: Matis, Herbert (ed.): *The Economic Development of Austria since 1870*. An Elgar Reference Collection, Aldershot, 165–183.
- Kövér György 1986: 1873. *Egy krach anatómiája*. Budapest
- Kövér György 1987: Egy magánbankár a XX. században – Krausz Simon. *Valóság* (30.) 9. 56–62.
- Kövér György 1993a: Az Osztrák Nemzeti Bank működése és az Osztrák–Magyar Bank alapításának előzményei, 1851–1878. In: Bácskai Tamás (szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. *Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig, 1816–1924*. Budapest, 155–257.
- Kövér György 1993b: Az Osztrák–Magyar Bank, 1878–1914. In: Bácskai Tamás (szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. *Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig, 1816–1924*. Budapest, 259–341.

- Kövér György 2002a: 1873: Válságok és bankok Magyarországon. In: Kövér György: *A felhalmozás éve*. Budapest, 221–231.
- Kövér György 2002b: A pesti kereskedő-bankár másodvirágzása és az iparfinanszírozás a 20. század első felében. In: Kövér György: *A felhalmozás éve*. Budapest, 321–327.
- Kövér, György 2014: *The „Small Crisis” (1869) in the Shadow of the „Great Crash” (1873)*. Paper for the panel Multiple Economic Crises in Historical Perspectives. ENIUGH-conference. Paris, 4–8 September 2014
- Laidler, David 2008: 'Thornton, Henry (1760–1815)' szócikk. In: Durlauf, Steven N. – Blume, Lawrence E. (eds.): *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Second Edition. www.dictionaryofeconomics.com (letöltés: 2016. január 15.)
- 'Lender of last resort' szócikk. In: Pearce, David W. 1993: 323.
- Lovell, Michael C. 1957: The role of the Bank of England as lender of last resort in the crises of the eighteenth century. *Explorations in Entrepreneurial History* (10.) 1. 8–21.
- Márkus László 1968: *A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája*. Budapest
- Matis, Herbert 1972: *Österreichs Wirtschaft 1848–1913. Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I.* Berlin
- O'Brien, D. P. 2008: 'Joplin, Thomas (c. 1790–1847)' szócikk. In: Durlauf, Steven N. – Blume, Lawrence E. (eds.): *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Second Edition. www.dictionaryofeconomics.com (letöltés: 2016. január 15.)
- Pearce, David W. 1993: *A modern közgazdaságtan ismerettára*. Budapest
- Pogány Ágnes 2003: A Pesti Victoria Gőzmalom összeomlása. *Korall* (4.) 14. 98–116.
- Pogány Ágnes 2007: Bankválság és bankkonszolidáció a két világháború között. A Magyar Általános Hitelbank esete. In: Dévényi Anna – Rab Virág (szerk.): *Receptek a válságra. Pénz és gazdaság a 20. század első felében*. Pécs, 115–134.
- Pogány, Ágnes 2015: Zwillingskrisen oder Multiple Krisen? Finanzielle Krisen in Ungarn und Österreich in den dreißiger Jahren. In: Keller, Márkus – Kövér, György – Sasfi, Csaba (Hrsg.): *Krisengeschichten in mitteleuropäischem Kontext. Sozial- und wirtschaftsgeschichtliche Studien zum 19./20. Jahrhundert. Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien*. XII. Wien, 227–253.
- Pohl, Hans 1993: Banken und Bankgeschäfte bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. In: Pohl, Hans (Hrsg.): *Europäische Bankengeschichte*, Frankfurt am Main, 196–217.
- Pohl, Manfred 1993: Deutschland. In: Pohl, Hans (Hrsg.): *Europäische Bankengeschichte*. Frankfurt am Main, 263–278.
- Pressburger, Siegfried 1959a: *Das österreichische Noteninstitut*. I. 1. *Vorgeschichte, 1816–1862*. Wien. <https://www.oenb.at/Ueber-Uns/200-jahr-jubilaeum/publikationen.html> (letöltés: 2016. február 8.)
- Pressburger, Siegfried 1959b: *Das österreichische Noteninstitut*. I. 2. *1863–1867*. Wien. <https://www.oenb.at/Ueber-Uns/200-jahr-jubilaeum/publikationen.html> (letöltés: 2016. február 8.)
- Pressburger, Siegfried 1959c: *Das österreichische Noteninstitut*. I. 3. *1868–1877*. Wien. <https://www.oenb.at/Ueber-Uns/200-jahr-jubilaeum/publikationen.html> (letöltés: 2016. február 8.)
- Pressburger, Siegfried 1966: *Oesterreichische Notenbank 1816–1966. Geschichte des Oesterreichischen Noteninstituts im Auftrag der Oesterreichischen Nationalbank*. Wien. <https://www.oenb.at/Ueber-Uns/200-jahr-jubilaeum/publikationen.html> (letöltés: 2016. február 8.)
- Pressburger, Siegfried 1969: *Das österreichische Noteninstitut*. II. 1. *1878–1889*. Wien. <https://www.oenb.at/Ueber-Uns/200-jahr-jubilaeum/publikationen.html> (letöltés: 2016. február 8.)
- Singleton, John 2010: *Central Banking in the Twentieth Century*. Cambridge

- Smith, Adam 1904: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. London. Library of Economics and Liberty [Online] <http://www.econlib.org/library/Smith/smWN7.html> (letöltés: 2016. február 5.)
- Somorjai, Szabolcs 2014: *Credit crises in Hungary before the age of banks?* Working Papers in Crisis History, 3. <http://valsagtortenet.elte.hu/menu/7-working-papers.html> (letöltés: 2016. április 5.)
- Somorjai, Szabolcs 2015: Kreditkrise im Ungarn vor den Banken? In: Keller, Márkus – Kövér, György – Sasfi, Csaba (Hrsg.): *Krisengeschichten in mitteleuropäischem Kontext. Sozial- und wirtschaftsgeschichtliche Studien zum 19./20. Jahrhundert. Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien*. XII. Wien, 27–53.
- Tallós György 1995: *A Magyar Általános Hitelbank (1867–1948)*. Budapest
- Thornton, Henry 1802: *An Enquiry Into the Nature and Effects of the Paper Credit of Great Britain*. London
- 'Thornton, Henry' szócikk. In: *Encyclopædia Britannica. Encyclopædia Britannica Online*. <http://www.britannica.com/biography/Henry-Thornton> (letöltés: 2016. február 3.)
- Tomka Béla 1996: *A magyarországi pénzintézetek rövid története (1836–1947)*. Budapest
- Toniolo, Gianni 2005: *Central Bank Cooperation at the Bank for International Settlements*. Cambridge
- Turner, John D. 2014: *Banking in Crisis: The Rise and Fall of British Banking Stability, 1800 to the Present*. Cambridge
- Varga István 1928: A jelentősebb budapesti pénzintézetek helyzete az 1927. évi mérlegek adatainak tükrében. *Közgazdasági Szemle* (52.) 6–7. 444–485.
- Vermes Gábor 1994: *Tisza István*. Budapest
- Weidenmier, Marc 2009: 'The Baring crisis of 1890' szócikk. In: Durlauf, Steven N. – Blume, Lawrence E. (eds.): *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Second Edition. www.dictionaryofeconomics.com (letöltés: 2015. június 26.)
- Wood, John H. 2005: *A History of Central Banking in Great Britain and the United States*. Cambridge

KERESKEDELEM

Erdélyi Mór: A hatvani gőzmalom, akvarell (részlet)
Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, Képzőművészeti Gyűjtemény

A beregi egyezmény és a magyarországi sókereskedelem az Árpád-korban

A történeti szakirodalomban általánosan elfogadott vélemény, hogy az erdélyi só kereskedelme a magyar királyság kezdeteitől a királyi jövedelmeket gyarapította, és a só szállítása jelentős részben – ha nem is döntően – a Maroson, vízi úton történt. Ennek bizonyítékeként szokás utalni Szent István és Ajtony ismert viszályára, amelyet a nagyobbik Gellért-legenda őrzött meg számunkra. A legenda szerint Ajtony, aki Marosvár ura volt, akadályozta a királyi só szállítását, és törvénytelenül megvámolta a Maroson.¹ Van azonban egy kis gond a forrásunkkal: a szöveg jelen formájában 14. századi szerkesztés eredménye, és bár vannak benne korábbi, alkalmasint 11. századi részletek, ezek azonosítása nem mindig egyszerű. Bármennyire hihetőnek tűnik is a történet, valójában egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy Ajtony ténylegesen a Maroson történő sószállítás megvámolása miatt került összeütközésbe az uralkodóval. Persze a 14. században, amikor a legenda ma ismert szövege kialakult,² már el sem tudták képzelni, hogy volt olyan időszak, amikor a Maroson nem volt sószállítás.

Az Árpád-kori sókereskedelemre vonatkozó másik, sokat idézett forrás az 1233-ban kiadott beregi eskü szövege,³ amelyet hagyományosan úgy értelmez a szakirodalom, hogy az egyházi intézmények sókereskedelmi jogait rögzítették benne. Jóllehet ez így sohasem fogalmazódott meg, de a közmegegyezés mégis egy működő rendszer dokumentumaként tartja számon a szöveget, s vita csupán abban van, hogy e rendszer mettől meddig állt fenn. Ennek az oklevélnek azonban csupán három 1233-ban kiadott példányát (két eredeti és egy átirat), valamint egy 1234-ben készült átirását

1 Legenda s. Gerhardi maior. In: SRH II. 489–490: „[...] usurpabat sibi potestatem, super sales regis descendentes in Morosio, constituens in portibus eiusdem fluminis usque ad Ticiam tributarios et custodes conclusitque omnia sub tributo.” Az őslegendát, amelyből a legenda maior többet megőrzött, mint a minor, Horváth János az 1240-es évekre keltezte. A szöveg azonban csak a 14. századra nyerte el végleges formáját, vö. Horváth 1958.

2 A legenda keletkezéstörténetéről lásd: Madzsar 1938, itt különösen 464–466. Az általánosan elfogadott vélekedés szerint a legenda szövegének legkorábbi részei 12. századiak (*lectiók*), hosszabb változata 14. századi szerkesztés eredménye, vö. KMTL 231. Ez nyilván nem zárja ki, hogy a legenda bizonyos részei 11. századi elemeket is megőrizhettek – amint ezt egyes esetekben más forrásokkal is igazolni lehetett –, de ez a szöveg önmagában semmiképp sem bírhat bizonyító erővel a 11. század első harmadát illetően.

3 MES I. 448. A középkori magyarországi királyi sórendeletekről, köztük a beregi egyezményről lásd: Kubinyi 1991.

ismerjük. Egyetlen későbbi, a só szállításával és kereskedelmével foglalkozó forrásunk sem hivatkozik rá, a benne szereplő egyházi intézmények pedig – például Pannonhalmára – a későbbiekben más formában jutottak sójővedelmekhez.

Ámbár a kiegészítő források száma sem túl nagy, mégis érdemesnek látszik újra szemügyre venni, miről is szólnak valójában az említett szövegek, van-e esetleg az eddigittől eltérő értelmezési lehetőség is. Volt-e királyi sómonopólium a 11. században, miként alakult a sószállítás rendszere az Árpád-korban, mi volt a célja a Pecorari Jakab által a királyra kényszerített beregi eskünek, és ez érvényben volt-e egyáltalán a későbbiekben? Az alábbiakban a fennmaradt oklevelek, a mértékegységek, valamint a régészeti-topográfiai adatok és a lehetséges útvonalak számbavételével kísérelek meg szempontokat adni e kérdések tisztázásához.

A beregi egyezmény

Mindenekelőtt lássuk a legtöbbet idézett és legrészletesebb forrást: a beregi egyezményt. Maga a szöveg összesen két eredeti és két átírt példányban maradt fenn. Kiadására 1233. augusztus 20-án került sor, majd szeptemberben II. András a pápai követnek szóló levelébe foglalva átírta, végül 1234. február 19-én Róbert esztergomi érsek is átírta.⁴ Az egyezménynek a sókereskedelemre vonatkozó része 29 intézményt nevesít, de egyes rendelkezései ennél is tágabb kört érintettek. Az eredeti szándék vélhetően az egyházak sókereskedelemmel összefüggő privilégiumainak egységes rendezése volt, és ebben az értelemben a megelőző száz év fejlődésének lezárására tett kísérletnek is tekinthető. Az egyezményhez összesen öt hiteles⁵ és egy hamis⁶ oklevél kapcsolódik, amelyeket mind október 1-jére kelteztek.

Az érintett intézmények nyilván rendelkeztek sópajttal,⁷ valamint egyéb szállítókapaacitással (szekerekkel, állatokkal) a só továbbszállításához. Egy részük ezenfelül hajókkal is, amelyekkel a sót a bányáktól a Maroson leszállították. Az egyházak sópajtaiban a királyi tisztviselő (*salinarius*) és a helyi egyházi előljáró pecsétje alatt őrizték a sót az egyezményben meghatározott két időpontig, augusztus 27-ig, illetve december 6-ig. Az uralkodó ezt követően két héten belül (Kisasszony

⁴ Az összes példány adatait lásd: RA n. 500.

⁵ Pannonhalmára, Tihanyra, Pórnóra, Szentgotthárdra és Heiligenkreuzra. Az oklevelek adatait és részleteit lásd alább.

⁶ Egy 1233. október 1-jére hamisított, II. Andrásnak tulajdonított oklevél szerint a borsmonostori apátságnak évente 1000 zuan járt volna a soproni sóraktárból. Lásd: Weis I. 295: „*Per presens scriptum omnibus nunc et in posterum facimus manifestum, quod olim affectu misericordie provocati mille zuanos salium magnorum, que in curribus deferuntur ad confinia Theotonie, pro remedio anime nostre successorumque nostrorum et regni nostri salute monasterio vestro in Suprun contulimus in perpetuum annuatim.*”

⁷ A só tárolásához nem volt szükség túl nagy helyre, mivel a só fajsúlya elég nagy (2,16 g/cm³). A beregi egyezményben említett legkisebb, 500 zuanos (~18 900 kg) mennyiség alig 9 m³, ami akár egy 5-6 m²-es helyiségben is elfér, s a legnagyobb, 10 000 zuanos mennyiség is csak 180 m³, aminek az elhelyezéséhez – ha egy tömegben kellett tárolni – 100 m² elegendő volt. A sópajták, ha különálló épületek voltak, mindig és mindenhol fából készültek, vagyis gyorsan és viszonylag olcsón megépíthetők voltak.

napjáig, illetve Szent Tamás napjáig) köteles volt kifizetni az egyházak járandóságát (a szállítási és raktározási költségeket) az oklevélben rögzített árszabás alapján. Abban az esetben, ha ezt elmulasztotta volna, az egyházaknak joga volt a sót – a szöveg szerint a teljes mennyiséget! – értékesíteni. Végül a megelőző években visszatartott jövedelmekért járó kárpótlásról is rendelkezik a szöveg: 1234–1238 között összesen 10 000 márka megfizetését vállalta a király, évente 2000 márkás részletekben. Az oklevélből az is egyértelműen kiderül, hogy a vita tárgya nem a só után fizetendő tized volt, amelyet az egyházak természetesen mindig megkaptak („*pro reditibus [...], qui hactenus subtracti sunt in salibus, exceptis decimis*”).

Mindenekelőtt meg kell értenünk az oklevél jellegét. A Magyarországra 1233-ban küldött pápai legátus, Pecorari Jakab Jolánta királyné halálát (június) követően, augusztusban és szeptemberben az egyébként is nehéz helyzetben lévő és Róbert esztergomi érsekkel szemben védekezni kényszerülő királyt egy sor olyan engedményre kényszerítette rá, amelyek az egyház számára előnyöket, az uralkodó számára viszont hátrányt jelentettek. A zsidókkal és izmaelitákkal szembeni intézkedések mellett ebben az összefüggésben jelennek meg a sókereskedelmet szabályozó cikkelyek is. Az egyezményt korábban általában úgy értelmezték, mintha egyszerű adománylevél volna, amely szerint különféle egyházi intézmények évente bizonyos mennyiségű sót kaptak, amelyet vámmentesen szállíthattak az országban saját raktáraikba, és azután szabadon eladhattak. Ha azonban alaposabban szemügyre vesszük a szöveget, ezt az értelmezést el kell vetnünk. Az egyezmény sokkal inkább egy szállítási és raktározási koncesszió, a só eladását pedig csak arra az esetre engedélyezte a király, ha nem tudna időben fizetni. Természetesen gondolhatjuk azt – s talán a kortársak is így tettek –, hogy e tekintetben lehettek zökkenők, hiszen II. Andrásnak gyakran voltak pénzgondjai. De az alapfeltevés mégis az volt, hogy az egyházak a rögzített időpontban megkapják a pénzüket. A szövegben szereplő pénzösszegek tehát nem a só árát, hanem a szállítási és raktározási költségeket voltak hivatva fedezni. E kijeletésnek ellentmondani látszik a beregi egyezmény *ad usus suos* kifejezése, de a szétosztott mennyiségeket tekintetbe véve kizárhatjuk, hogy az egyes egyházak csak saját felhasználásra ennyi sót kaptak volna (vö. 1. táblázat). Ellentmond ennek az értelmezésnek az a jelentős aránytalanság is, amely az oklevélben szereplő sómennyiség és az egyes egyházaknak ígért összeg között fennáll (lásd alább). Ez természetesen azt is jelenti, hogy a beregi egyezményből közvetlenül nem tudjuk meg, a só valójában mennyit ért – nyilván többet, mint amennyit az egyházaknak fizettek –, viszont ismerjük az egyházak által a Maroson szállított mennyiséget. További kérdés lehet, hogy ez a Maroson leszállított sónak hányad része volt, illetve mekkora volt a bányák össztermelése, és annak mekkora hányadát szállították a Maroson.⁸

⁸ Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a termelést több tényező is befolyásolta. Egyrészt korlátozták a kitermelt mennyiséget a termelés és a szállítás technikai lehetőségei. Másrészt viszont nem feledkezhetünk meg a fel-

Érdemes egy pillantást vetni a beregi egyezményrel összefüggő, egyazon napon kiállított oklevelekre is. A pannonhalmi apátság esetében, úgy tűnik, egyszerű jogbiztosításról van szó, mivel az apátság név szerint nem szerepelt a beregi egyezményben.⁹ Tihany az oklevél szövege szerint eleve nem a marosi útvonalon szállított sót kezelte, hiszen a király a szalacsi tisztviseleket utasította, hogy az apátság 1000 zuanos járandóságát a székesfehérvári raktárból kiutalják.¹⁰ Pornó¹¹ és Heiligenkreuz¹² esetében ugyancsak nem a marosi útvonalon szállított sóról van szó, hanem a vasvári, illetve a soproni raktárból kiutalt járandóságról. Ezekbe a sóraktárakba az északi, Szalacson átvezető útvonalon szállították az erdélyi sót, mindkettő jól követhető úttal volt összekötve Székesfehérvárral.¹³ Szentgotthárd szintén más forrásból kapta az 1233-as oklevélben említett sómennyiséget, de erről még külön is lesz szó a mértékegységeknél.¹⁴ Végül idekiváncozik még IX. Gergely pápa 1236-ban kelt oklevele,¹⁵ amelyben megerősítette a pilisi ciszterci apátság II. Andrásh királytól kapott kiváltságát. Eszerint a monostornak évente 100 márkát utaltak

vevőpiacról sem. A só szükség esetén persze évekig is lehetett tárolni, de az elsődleges cél mégis a termék eladása volt. Vagyis nem volt értelme a termelés növelésének, ha nem volt igény rá. Összehasonlításképpen érdemes idézni itt az erdélyi bányák kora újkori termelési adatait. Az 1530-as években az öt sókamara évente több mint 1 600 000 darab kocsisó termelését és szállítását adminisztrálta. Ez a mennyiség több mint 400 000 zuannak felelt meg, ami nagyjából négyszerese a beregi egyezményben és a hozzá kapcsolódó oklevelekben szereplő tételek összegének. Az írott források alapján a bányák termelése a 14. századtól kezdve nőtt. Vö. Draskóczy 2004 és Draskóczy 2014a. A középkori magyarországi sókereskedelemtől összefoglalóan legutóbb lásd még Draskóczy 2014b.

- 9 1233: MNL OL DL 206929 – ÁÚO VI. 520–521. „[...] *de predictis salibus ad usum vestrum teneatis tantum, quantum prelati vester in anima sua dixerit salinariis nostris. Ceteri vero, vel pars ipsorum, cum vobis fuerint persoluti, libere et absque ulla contradictione et tributo in domo vestra, sub sigillo salinariorum nostrorum et prelati vestri, qui pro tempore fuerit, deponantur, depositique servantur usque ad octavas Sancti Stephani Regis. Et tunc ab illo die usque ad Nativitatem Beate Virginis Marie faciemus vobis solvi argentum pro salibus, quos tunc apud vos habetis, pro quolibet timino salium aquaticorum octo marcas. Et, si in illo termino nos aut salinarii nostri sales ipsos non emeremus, et vobis et ecclesie vestre argentum secundum estimationem predictam non solveremus, extunc omni tempore omnes illos sales libere in proprium usum ecclesie vestre percipiat, et uendatis iuxta vestre arbitrium voluntatis [...]* Idem dicimus de secundo termino [...].”

III. Béla privilégiumának megerősítése (1233): ÁÚO XI. 258–259. „[...] *dominus Bela pater noster misericordie provocatus affectu, tres naves saliferas liberas contulit ad sustentationem fratrum ibidem Deo servientium, ea videlicet libertate privilegiatas, ut ab ipso salisfodine loco usque ad iam dictum montem Pannonie, tam per aquam quam per terram nemo de salibus in illis tribus navibus delatis tributum exigere, vel aliqua alia dampnifica exactione audeat eos impedire.*”

- 10 1233: PBFL Tihany 1233 – PRT X. 519. A szöveg alapján a só egyértelműen Szalacról érkezett („*mille zuanos contulimus vestro monasterio in perpetuum possidendos, statuentes, ut salinarii de Zoloch predictum numerum zuanorum annuatim in festo Sancti Regis in Albensi castro, quod est in medio Ungarie, remota contradictione, monasterio vestro plenarie solvere teneantur*”).

- 11 1233: MNL OL DL 99838 – ÁÚO VI. 517–518. „*Ecclesie vestre contulerimus mille zuanos, in Voswar a salinariis annuatim circa festum Sancti Joannis Baptiste [június 24.] in prima via sine omni contradictione, diminutione et dilacione persoluendos jure perpetuo.*”

- 12 1233: ÁÚO I. 184 és 302.

- 13 Glaser 1929: térkép.

- 14 1233: MNL OL DL 99839 – RA n. 500.

- 15 1236: Theiner I. 143. „*Abbati et conventui monasterii de Peleis in Hungaria Cisterciensis ordinis Vesprimiensis dioecesis. Sacrosancta Romana Ecclesia etc. specialiter autem annuum redditum 100 marcarum, quem dotis causa clarae memoriae Andreas rex Hungariae percipiendum in salibus suis de Solachi monasterio vestro*

ki a szalacsi só jövedelméből – vagyis ismét nem a marosi útvonalhoz kötődő adományról van szó.

Az említett mennyiségek – összesen 11 000 zuan¹⁶ – együttesen sem közelítik meg a beregi egyezményben szétosztott só mennyiségét, ám ezeket nagyrészt más királyi raktárakból utalták ki, ahol ennek a többszörösét raktározhatták. Mindent egybevetve nem tartom kizártnak, hogy a Maroson leszállított só a teljes termelt mennyiségnek legfeljebb a fele volt, amelyet viszont teljes egészében egyházi intézmények adminisztráltak. Kérdés, hogy a szárazföldi útvonal(ak)on hogyan működött a rendszer.¹⁷ Ezt pontosan nem tudjuk megmondani, de a beregi egyezményben és a vele összefüggő oklevelekben szereplő *salinarii*, vagyis királyi sóhivatalnokok, továbbá a rendre felbukkanó királyi sóraktárak (például Fehérvár, Pozsony, Sopron, Szalacs, Szeged, Vasvár) arra utalnak, hogy a só szállításával és raktározásával kapcsolatos ügyeket már ebben az időben is jórészt a későbbi kamarákhoz hasonlóan intézték. Ebben a rendszerben az egyházi intézmények új szereplőként jelentek meg, elvéve már a 12. század elejétől, de tömegesen csak 1200 körülől. Az egyházi intézmények nagy áttörése e tekintetben éppen a beregi egyezmény volt. Győzelmük azonban kérészéletűnek bizonyult. II. András halála után fia, IV. Béla nemcsak a földbirtokadományokat vizsgálta felül, hanem az eladományozott jövedelmeket is. Ezek közé tartozott az egyházak sókereskedelmi koncessziója is, amelyet királyként esze ágában sem volt megerősíteni. A veszélybe került jövedelemért való küzdelem kiváló bizonyítéka a borsmonostori apátság érdekében írt, összesen öt (!) hamis oklevél.¹⁸ A sókereskedelem hasznából természetesen Béla is támogatott egyházi intézményeket, ez azonban szigorúan a sóraktárakban (főleg Szalacson vagy Szegeden) történő kifizetéseket jelentett.¹⁹ A sóbányáktól a sóraktárakig a király alá rendelt szervezet intézte az ügyeket, az egyháziak – főleg a püspökségek – a későbbiekben csupán a só közvetítő kereskedelmében vehettek részt.

Végül érdemes egy pillantást vetni a sót raktározó monostorok helyére is. Két területen koncentrálnak nagyobb mértékben: az egyik a Maros mente – ez nem meglepő –, a másik pedig a nyugati határszél – ez már inkább figyelemre méltó.

tempore dedicationis ipsius pia liberalitate concessit, sicut illum iuste ac pacifice possidetis et in confectis super hoc ipsius regis litteris plenius dicitur contineri, auctoritate apostolica confirmamus.”

16 Az összegzést a mértékegységekről szóló fejezetben leírtak alapján számítottam.

17 A szárazföldi útvonalak feldolgozása nyilván a sóutak (sajtosút, via salifera) említésein, valamint a sóvámok helyén alapszik. Előbbiek egy részét Szilágyi Magdolna dolgozta fel doktori disszertációjában (Szilágyi 2012), utóbbiakat lásd: Weisz 2013: passim. A kérdéskör vizsgálatánál emellett érdemes a késő római úthálózatot, a 6–10. századi régészeti leleteket, a középkori sajtút/sóút-emlékeket, a 12–13. században kedvezményezett egyházakat, valamint a kálizokra, böszörményekre, izmaelitákra utaló adatokat együttesen figyelembe venni. Az úthálózat rekonstruálásánál további szempont kell legyen a közép-európai úthálózat-hoz való illeszkedése.

18 RA nn. 415, 469, 522, 607, 616.

19 Az oklevelek részletes ismertetése nélkül csupán példaként utalok itt a IV. Béla által alapított bélakúti ciszterci apátság sóadományára, amely szerint az apátságnak évente 50 000 sókocka értékét fizették ki Szegeden. 1237: ÁÜO XII. n. 18.

Van egy harmadik irány is: a déli határvidék, ezt azonban nehezen lehet térképre vetíteni, mivel a kalocsai érsek, a bácsi káptalan és a johannita lovagok játszották itt a főszerepet. Anélkül, hogy nagyon belemélyednénk a só exportálásának kérdésébe, nézzük meg a beregi egyezmény és a csatlakozó oklevelek alapján a nyugati határ mentén tárolt só mennyiségét: négy ciszterci apátság (Szentgotthárd, Heiligenkreuz, Pornó, Borsmonostor) összesen $7500^{20} + 3000 + 2000 + 200$, vagyis 12 700 zuan Erdélyből szállított sót tárolt, amelynek közel háromnegyedét a szalacsi útvonalon keresztül juttatták célba, s csupán valamivel több mint $\frac{1}{4}$ -e származott a marosi útvonatról. Hatalmas mennyiség, az 1233-ban elosztott mennyiség $\frac{1}{8}$ -a, és akkor még nem beszéltünk a pozsonyi és a soproni királyi sóraktárakról.

Az oklevelek

A beregi egyezmény összefüggésrendszerét nem érthetjük meg a megelőző időszakban kiadott, sóval kapcsolatos oklevelek nélkül. Lássuk tehát most ezeket időrendben. A nagyobbik Gellért-legenda fent említett szövegén kívül még egy olyan oklevelünk van, amely Szent István korára vonatkozóan említést tesz a sókereskedelemtől. A pécsváradi apátság 1015-re keltezett alapítólevele szerint az apátságnak mindenfajta korlátozás nélkül joga volt sót vágatni és azt vámmentesen szállítani („[...] *et salicidio ab omni inquietudine liberimo, quod nec tributarium cupiditas, nec possit potentum violentia perturbare*”).²¹ A megfogalmazás azonban igen furcsa, nem is ismerjük párhuzamát a középkori oklevelek között. A szöveg valójában az 1220-as években keletkezett,²² amikor – amint a későbbiekben látni fogjuk – az egyházi intézmények sókereskedelemmel kapcsolatos jogai amúgy is terítéken voltak. Ezúttal a szöveg pongyola megfogalmazása is arra utal, hogy a pécsváradi apátság legfeljebb csak igényt szeretett volna formálni a sóbányászati jogra. A kereskedelemhez azonban köze lehetett már a 11. század végétől, mivel Szent László adományából olyan birtokokra tett szert Bodrog vármegyében, amelyek a Káliz útra fűződtek fel (Szeremle, Kunbaja), továbbá két, Baranya, illetve Valkó vármegyében fekvő vásárhelyet (Haltó Szigetvártól keletre, Szombathely a Száva mellett) is ekkor kapott meg.²³ A hamis alapítólevél 1220 körül történt összeállítására ebben az esetben vélhetően a johannita lovagok konkurenciája miatt került sor (lásd lejjebb).

A következő oklevél a garamszentbenedeki apátság 1075-ös alapítólevele. Eszerint az apátság I. Gézától Torda mellett az aranyosi sóvám királyi részének felét, vagy-

20 A mennyiség magyarázatát lásd lejjebb a mértékegységeknél.

21 1015; DHA 72–80. Az oklevél regesztáját és a rá vonatkozó irodalmat, közte saját akadémiai székfoglalóját közli Szentpétery: RA n. 6.

22 Az oklevélről részletesen lásd: DHA 63–71.

23 ÁMTF I. 364.

is a vám harmadát kapta meg („*ultra et sylvam ad castrum, quod vocatur Turda, dedi tributum salinarum, in loco, qui dicitur Hungarice Aranyas, Latine autem aureus; scilicet medietatem regiae partis*”).²⁴ Az oklevél azonban ebben az esetben is interpolált. Weisz Boglárka a vám tényleges megszerzését az apátság birtokait megerősítő, 1209-es pápai oklevél és a monostor apátjának a vám elfoglalása miatt 1256-ban tett panaszra közé helyezi.²⁵ Még ha ezen érvelését figyelmen kívül is hagyánk, az alapítólevél szövege akkor sem utal semmilyen módon vízi szállításra a 11. századra vonatkozóan. Ha az apátságnak a 13. század előtt bármilyen kapcsolata volt a sókereskedelemmel, az leginkább a tiszai és tiszántúli birtokai kapcsán képzelhető el, ugyanis a Csongrád melletti bődi rév, amelynek közelében, Szentestől délre egy Sajt nevű település létezett a középkorban, a monostor legrégebbi birtokai közé tartozott.²⁶

Hasonlóan problematikus a bakonybéli apátság Szent László-kori adománya, amely szerint az apátság állítólag 1086-ban bizonyos számú sószállító hajót kapott a Maroson. Tulajdonképpen ez az első oklevél, amely a vízi szállítást kifejezetten említi, de az adománylevél a korábbiakhoz hasonlóan interpolált, s ez a rész éppen a 12. század első felében készült kiegészítéshez tartozik.²⁷ Maga a szöveg egyébként elég részletes, némileg hasonló a dömösi prépostság 1138-as adományához, viszont nemcsak szállítást és hajókat, hanem sóbányát is említ („*Item dedi XXIII mansiones cum salifodio et cum tribus navibus, ut ipsimet lapides salis efodiant fossatosque III vicibus per annum sine omni tributo [sc. portent – az ige hiányzik az oklevélből]*”), ami a későbbi adományokból rendszerint hiányzik. Viszont a bakonybéli apátság ügyében 1131-ben kiállított oklevélben is szerepelnek a sószállító szolgák és a hajók, amelyeket az apátság visszakapott, miután korábban egy bizonyos Opus udvarnokispán lefoglalta azokat.²⁸ Opus ispán nyilván nem magánemberként járt el: királyi tisztségviselőként feladatai közé tartozott a királyi jövedelmek ellenőrzése és annak felülvizsgálata, hogy ezekből nem került-e valami törvénytelenül idegen kézre. Mindez arra utal, hogy a 12. század első évtizedeiben nem volt szokványos az apátságok részvétele a sókereskedelemben. Bakonybél azonban valamikor 1131 előtt kétségtelenül kapott sószállítási privilégiumot.

Összességében van tehát három 11. századra keltezett oklevelünk, de valójában a só vonatkozásában egyik sem tekinthető hitelesnek, minthogy a sókereskedelemmel kapcsolatos részek mindhárom esetben későbbi betoldás eredményei. E korszakra vonatkozóan marad tehát a nagyobbik Gellért-legenda tudósítása – a már jelzett nehézségével.

²⁴ 1075: DHA 206–218.

²⁵ Weisz 2013: 55–56. Maga az Aranyos mint folyónév 1177-ben tűnik fel először oklevélben az aradi káptalan földjének határjárása kapcsán: RA nn. 127 és 202.

²⁶ ÁMTF I. 892 és 899–900. Az apátság tiszántúli, Bihar és Békés vármegyében fekvő birtokai egyébként jellemzően az északi sóúthoz igazodtak: Keszteg, Kokad, Szoboszló, Ártánd, Csejti, Doboz. A Tisza jobb partján, Dóc területén 1266-ban egy Sód nevű falu is feltűnik. ÁMTF I. 900.

²⁷ 1086: DHA 247–249, 255.

²⁸ 1131: PRT VIII. 247. Opus udvarnokispán személyéről lásd: Kubinyi 1994: 45–76, itt: 46.

Nincs sokkal nagyobb szerencsénk az első 12. századi oklevéllel sem. Egy 1137-re keltezett, ténylegesen azonban a 13. század első felében készült oklevél szerint ugyanis II. Béla a pannonthalmi apátságnak hét hajót adományozott, hogy azokon a sóbányáktól sót szállítsanak, továbbá vámmentességet biztosított az apátságnak a só szárazföldön és vízen való szállításához egészen Pannonthalmáig („*septem naves saliferas liberas contuli ea videlicet libertate privilegiatas, ut ab ipso salifodine loco usque ad montem Pannonie tam per aquam, quam per terram nemo de salibus in illis septem navibus delatis tributum exigere vel aliqua alia dampnifica exactione audeat eas attemptare vel infestare*”).²⁹ Jóllehet az oklevél ebben a formában hamis, de a megfogalmazása legalább nem tartalmaz semmi olyat, ami más, hiteles oklevélben ne fordulna elő.

Az első, minden tekintetben kifogástalan oklevél a dömösi prépostság 1138-ban kelt adománylevele.³⁰ A társaskáptalant az adományozó II. Béla apja, Álmos herceg alapította harminc évvel korábban, de az alapítás befejezése Bélára maradt. A sószállítást magát ebben az oklevélben írták le a legrészletesebben: a dömösi egyház sajti népei két hajóval évente hatszor jártak a Maroson, és összesen 24 000 kocka sót szállítottak Erdélyből Szombathelyig (*forum Sumbuth*). A hegyek lábánál fekvő, ma Szabadhelynek (Sâmbăteni, Románia) nevezett település többé nem bukkan fel a sóval kapcsolatos Árpád-kori oklevelekben, de fontos megjegyezni, hogy a későbbiekben kulcsszerepet játszó bizerei apátság a település tözsomszédságában állt a Maros szigetén.

Az ezt követő oklevelek egészen más jellegűek. – 1148-ban II. Géza az óbudai káptalannak adta többek között a Dunán felfelé bort és sót szállító hajók vámját.³¹ 1157-ben az esztergomi érsek kapta meg a nánai és kakati sóvámokat,³² 1165-ben pedig a meszesi apátságnak adott III. István minden, a Meszesi kapun áthaladó szekerről egy kocka sót.³³ A különbségek ellenére egy dolog közös ezekben az esetekben: az érintett egyházi intézmények magában a sókereskedelemben nem vettek részt, csak annak jövedelméből részesedtek.

29 1137: MNL OL DF 206811. monasterium.net, URL <http://monasterium.net/mom/HU-PBFL/Pann-HOSB/1137_IV_11/charter> (letöltés 2015. július 20.).

30 1138: CD II. 104. „*In villa Sachtu sunt allatores salis, quorum nomina haec sunt: [...] Isti per annum sexies redeunt de Ultrasilvanis partibus, usque ad forum Sumbuth cum duabus navibus. In Ultrasilvanis partibus sunt mansiones, qui sal dare debent, scilicet viginti quatuor millia salis.*”

31 Weisz 2013: 307. Ez az adat azt igazolja, hogy a 12. század közepén létezett hajóvontatás, legalábbis a Duna bizonyos szakaszain. Elvben elképzelhető, hogy csak a pesti révől vontattak fel Óbudára, de véleményem szerint valószínűbb, hogy a madocsi rév környéke volt a berakodás helye. Az ország számos területére ennek ellenére nyilvánvalóan csak málhás állatokkal és szekerekkel lehetett eljuttatni a sót.

32 Weisz 2013: 212–213 és 275. E vámokat később Szalkára helyezték át.

33 1165: MNL OL DL 76136 – Zichy I. 2. „*[...] quicunque deferentes sal per portam Meches transirent, de singulis curribus de [...] salinorum ad regiam partem pertinentium unum lapidem salis predicto monasterio darent. Si vero contigerit, quod aliquando pro salibus predictis denarios in partem regis acceperint, de singulis curribus unius lapidis pretium de parte regis predicto monasterio semper solvatur.*” Ez az adat közvetve arra utal, hogy ezen a vidéken többé-kevésbé egységes méretű szekereket használtak a só szállítására. Hasonló megfogalmazású Károly Róbertnek az az egyébként vitatott hitelességű oklevele, amelyben a dési Ágoston-rendi remetekolostor számára biztosított sójövödelmet (1310: EO II. n. 176; megerősítése 1315/1325: UGDS I. n. 396).

III. István egy pontosabban nem keltezhető oklevele a mi szempontunkból különösen értékes részleteket tartalmaz. Eszerint Szent László az általa alapított szentjebbi apátságnak adta a szalacsi vámot, az adományt azonban Kálmán király visszavette, és az adománylevelet elégette. Valamikor a 12. század közepén azonban II. Géza helyreállította a monostor birtokjogát.³⁴ Szentjobb tehát, akárcsak az imént említett apátságok, a só jövedelméből részesedett, s e jövedelem viszontagságos birtoklástörténete arra is rávilágít, hogy az első uralkodó, aki ilyen módon támogatott monostorokat, valóban Szent László lehetett, még hozzá uralkodása vége felé. Kálmán király azonban visszavonta elődje intézkedését – úgy vélem, ő vonta vissza a bakonybéli apátság kiváltságát is –, és csak II. Béla, illetve II. Géza idején kezdett gyakorlattá válni az egyházak ilyenén támogatása.

Az 1180-as évektől megszaporodnak és át is alakulnak az oklevelek. E sorozat első darabja a nyitrai püspökség kiváltságlevele 1183-ból. Szövege szerint a püspökség három hajót kapott ugyanolyan jogokkal, mint amilyenek a bizerei apátságot és az aradi társaskáptalant is megillették.³⁵ Azon túl, hogy két korábbi, számunkra írott formában fenn nem maradt privilégiumra utal, az oklevél két további részlete miatt is fontos: egyrészt a püspök engedélyt kapott több hajó tartására, hogy az engedélyezett mennyiséget ne háromszorra, hanem akár egyszerre is leszállíthassa, másrészt ebben az oklevélben bukkan fel először Szeged neve. Az első részlet alapján arra következtethetünk, hogy a hajók mérete egységes volt, nem voltak kisebb és nagyobb hajók – ellentétben az 1240-es évekkel, amikor már háromféle hajóméret is forgalomban volt.³⁶ A második részlet esetében ki kell emelni, hogy Arad mellett alternatív sókikötőként szerepel Szeged, és ezt még ötven évvel később a beregi egyezmény is így említi. Ráadásul az a tény, hogy a beregi egyezmény szerint az uralkodó 25%-os felárat ígért a kalocsai és a bácsi egyháznak, ha Szegedig vagy még tovább szállítják a rájuk bízott sót, azt igazolja, hogy még ebben az időben is többnyire feljebb rakodtak ki.

Alig tíz év múlva, 1192-ben a pannonhalmi apátság kapott három hajót a Maroson, továbbá azt a jogot, hogy a sót vámmmentesen szállíthassa egészen az apátságig, arról azonban nem esik szó, hogy a hajók évente hányszor fordultak.³⁷ Ez utalhat arra, hogy a hajó egyszerűen mértékegységként szerepel a szövegben. 1211-

³⁴ Simon 1797: 93–95, idézi Weisz 2013: 348.

³⁵ 1183: ÁÚO XI. 48. „*Preterea tres naves saliferas ea libertate, quam habent naves monasterii de Bisra in emendo et deferendo sale, sive Orodini, sive in Ciggedin servari placuerit, Nitriensi ecclesie concessi, et ad preces episcopi, si potuerit naves habere sufficientes, quod tribus viis deduci debet, ut una via deducatur, ex regia liberalitate adieci.*”

³⁶ Lásd az 1248-as alvinci vámjegyzéket. Weisz 2013: 448.

³⁷ 1192: ÁÚO VI. 183. „[...] *tres naves saliferas liberas contulimus, ea videlicet libertate privilegiatas, ut ab ipso salifodine loco usque ad iam dictum Montem Pannonie, tam per aquam, quam per terram nemo de salibus in illis tribus navibus delatis tributum exigere, vel aliqua alia dampnifica exactione audeat eas attemptare, vel infestare.*” A kiváltságot megismételték 1211-ben (ÁÚO VI. 348–349), és ez alapján készült az 1137-es, hamis oklevél is.

ben II. András megerősítette Pannonhalma kiváltságát a nyitrai privilégiumból ismert formulával, utalva Arad és Bizere privilégiumára.³⁸

II. András különféle okleveleiben olykor hivatkozik III. Béla vagy Imre király adományára, de nem mindegyik eredetije maradt ránk. András okleveléből tudjuk például, hogy 1204 előtt a budai káptalan,³⁹ 1196 előtt pedig az alsó-ausztriai Heiligenkreuz ciszterci monostora⁴⁰ kapott sóadományt, de ez utóbbi a többiekétől eltérően a soproni sóraktárból. Ez az adomány azért is különösen érdekes, mivel a magyar király adománya megelőzte a hasonló német-osztrák adományokat a térségben. Sem Heiligenkreuz, sem más ausztriai apátság nem részesült még ebben az időben mástól ilyen jellegű adományban.⁴¹ A heiligenkreuzi ciszterci apátság alpe-si eredetű só-t csak 1219-től kapott, amelyet Salzburgból hajón szállítottak.⁴²

38 1211: ÁÚO VI. 349. „[...] nos de nostra devotione eidem monasterio expressiorem concedimus libertatem, videlicet: ut predictae naves Sancti Martini per omnia eam libertatem habeant, quam Bistryensis et Orodien-sis ecclesiarum naves utantur.”

39 1212: CD III/1. 123. Ezzel az oklevéllel II. András helyreállította a budai káptalan Imre királytól kapott birtokait, köztük sójövendelmét: „et tymnios etiam salium, quos idem Hemericus rex eidem ecclesiae pro remedio animae suae concessit, sub eadem libertate, quae in eiusdem regis authenticis est expressa.”

40 1208: Weis I. 39. „Preterea eidem cenobio tria milia salium qui regales dicuntur, sicut a recolende memorie predecessoribus nostris, patre videlicet ac fratre regibus, concessa fuerunt ab antiquo in Suprun in festo sancti regis a salinariis sub pena dupli de proprio sine omni contradictione persolvenda [...] confirmamus.”

A kiváltságot megismétlik 1217-ben: Weis I. 54. „Istud etiam non est pretereundum silentio, quod propter anime nostre remedium donationem de tribus milibus zuanorum, quos nostrorum antecessorum, patris atque fratris regum inclyte memorie, diligens pietas dicto monasterio contulerat, iterato auctoritatis nostre privilegio confirmamus, ita videlicet, ut extra rationem et fisci nostri compotum a salinariis preter quorumlibet exactionem tributorum auxilio Suprunensis comitis annuatim in Suprun ad festum sancti regis iure perpetuo libere persolvantur.” Megerősítve 1233-ban, a beregi egyezmény árszabásával kiegészítve: ÁÚO I. 184 (1233): „[...] pro singulis centum zuanis unam marcam [...]”

41 A 11–12. században Magyarország közelében Stájerország és Salzburg területén folyt sótermelés. A legrégebbi sókutak a salzburgi érsekség területén, Reichenhallban működtek, ezek közül néhányat a 8. század óta a salzburgi Nonnberg apácakolostora birtokolt. Az 1073-ban alapított Sankt Lambrecht apátsága rögtön művelésbe vonta a halltali sókutakat. Az 1074-ben alapított admonti apátságnak összesen három sólépárlója volt az apátság mellett és a közeli Hallban. Az 1125-ben alapított gleinkai bencés apátság Gulchban kapott sókutakat. A reini ciszterci apátságnak 1147-től voltak sókútjai Altausseeben. A korai, 11–12. századi adományok szinte minden esetben sólépárlókra, vagyis sótermelésre vonatkoznak. A kevés kivétel egyike a karintiai Sankt Georgen am Längsee női monostora, amely 1134-ben kapott sójáradékot, évente húsz schef-felt (~2 t), miután a salzburgi érsek a monostort Admont alá rendelte, és az ottani apácákat telepítette le benne (1134: AT-KLA 418-B-A 22 F St. – www.monasterium.net). Egy másik 12. századi járadék birtokosa volt a felső-ausztriai Sankt Florian, amely a kolostor Vögtjától, I. Adelram von Pergtől (†1148) kapott évi 150 fuder só-t (~9 t) a reichenhalli bányából (megerősítette Lajos bajor herceg 1209-ben, OÖUB II. 526). A stájer monostorokról lásd Muchar, Albert: *Geschichte des Herzogthums Steiermark* IV. Graz, 1848, passim. Az ausztriai sótermelés valójában csak a 13. század második felében futott fel jelentős mértékben (Mayerhofer, Ernst – Pirquet von Cesenatico, Clemens: *Lexikon der Ernährungskunde*, Springer, 2013, 571–572). A magyarországi só ausztriai exportjának visszaeséséről, illetve az ország nyugati határvidékén az osztrák só megjelenéséről lásd Draskóczy 2008: 150. Az osztrák területeken egyébként az uralkodói sómonopólium a 13. század végén, a bajor területeken pedig még később, csak a 15. században jelent meg (vö. Paulinyi 1924: 630). Franciaországban a sóra kivetett adót (*gabelle*) először 1246-ban vezette be IX. Lajos ideiglenesen, de csak száz évvel később, az 1340-es évektől tette VI. Fülöp a kincstár állandó bevételeivé (Hocquet 1985: 11 és 12. fejezet).

42 1219: „E[berhard] Dei gracia Salzpurgen-sis archiepiscopus apostolice sedis legatus Hallingensibus gratiam suam. Noveritis nos donasse conventui Sancte Crucis in Austria tria talenta nudi salis [-54 t] a Mulbach annis singulis persoluenda. Quam donationem instrumento et sigilli nostri fideli testimonio duximus confirmandam

Figyelmen kívül hagyva egy 1214-re keltezett és a leleszi prépostság érdekében készített hamis oklevelet,⁴³ a következő forrásaink 1217-ben keletkeztek. II. Andrástól a zágrábi káptalan – amint azt az oklevél kiemeli: a püspöktől függetlenül – 50 márka értékű sót kapott a Maroson leszállított mennyiségből, amelyet azonban – az eddigi kiváltságoktól eltérően – nem saját hajóin hozott el a bányáktól, hanem a szegedi sóraktárból vételezhetett.⁴⁴ A só mennyiségét ebből az adományból közvetlenül nem tudjuk meg, de más adatokból kikövetkeztetve 500 zuan lehetett (lásd alább). 1225-ben a király a borsmonostori ciszterci apátságnak adományozott 200 zuan sót a soproni királyi sóraktárból.⁴⁵

1217-ben egy újabb kiváltság is feltűnik: a király a johannitáknak, egyebek mellett, engedélyezte a só szabad árusítását az ország határain belül a Dráváig.⁴⁶ Néhány évvel később, 1222-ben a Német Lovagrend hat-hat hajót kapott a Maroson, illetve az Olton. Az oklevél azért is fontos, mert nyilvánvalóvá teszi, hogy a szállítóeszközök valóban hajók, és nem tutajok voltak, hiszen a királyi engedély szerint ezekkel szabadon szállíthattak sót lefelé, más árukat pedig felfelé.⁴⁷ Fontos adalék az is, hogy a rend az Olton is szállíthatott sót, ami a birtokait tekintve érthető, de egyben arra is utal, hogy a Balkán felé ezen az útvonalon is lehetséges volt a só exportálása (a beregi egyezményben a kerci apátság játszhatott szerepet ezen az útvonalon). Ugyanebben az időszakban a szigetmonostori bencés apátság juttatása 60 márka (600 zuan) volt a Pozsonyban eladott só árából, kárpótlásként a pesti rév feléért, amelyet a király elvett.⁴⁸ 1232-ben arról értesülünk, hogy valamikor 1217 után a bakonybéli apátság évi 30 márka ezüstöt kapott a királytól, amely 300 zuan

eidem. Super quo vobis mandamus, ut de illo sale secundum prescriptum numerum nuncios eiusdem conventus studeatis annis singulis expedire, quocumque anni tempore duxerint postulandum, et has ipsas [?] litteras, ex quo vobis presentate fuerint, reddatis eidem” (Weis I. 55). Az érsek az előző évben az admonti apátságnak is adott 40 saum (öszvérrakomány, ~6 t) sójáradékot a mühlbachi/halleini bányából (Cod. 475 – 97 – www.monasterium.net). Az adatok alapján mintha kereskedelmi versengés körvonalai rajzolódának ki az osztrák–magyar határon 1200 körül, de ennek igazolásához még további kutatásra van szükség.

43 1214: CDES I. 144–150.

44 1217: ÁÚO XI. 148–149. „*Zagrabiensis dioecesis monasterium... dotavimus, quatenus salinarii super Marisii fluvium constituti de salibus aquaticis, eiusdem ecclesie canonicis et non episcopo, valens quinquaginta marcas de salibus in loco, qui vocatur Zegedin, annuatim ante festum Sancti Regis Stephani persolvere teneantur ac iam dictis canonicis usque Zagrabiam absque omni tributo deportandis et cum omnimoda libertate, si eis expedierit, vendicioni exponendis.*”

45 1225: ÁÚO I. 428.

46 1217: RA n. 328.

47 1222: UGDS I. 19. Az oklevél hitelessége vitatott: DHA 248–250. Az oklevelet idézi Weisz 2013: 67.

48 1217: MNL OL DL 83 – ÁÚO XI. 150. „*Cum itaque frater noster Emericus rex inclite memorie medietatem tributi de Pesth monasterio Tyburcii comitis de Insula iure perpetuo contulisset, et nos postmodum idem tributum ad magnam insulam nostris deputassemus usibus, in eiusdem restaurationem plenariam LX marcas de salibus terrestribus annuatim in Posonio persolvendas memorato monasterio in perpetuum assignauimus.*” A szöveg ezúttal is utal Imre király korábbi adományára. Az oklevél hátoldalára írt későbbi jegyzet szerint 40 márkát az 1252-ben alapított margitszigeti apácakolostornak kellett átadni.

só értékének felel meg, s amelyet pünkösdkor kellett a királyi tisztségviselőknek – a sóból származó bevételek terhére – Szalacson kifizetni.⁴⁹

Az eddigieket összegezve, az oklevelek alapján háromféleképpen részesedhettek egyházi intézmények a sójövedelmekből: 1. közvetlenül részt vehettek a só szállításában és raktározásában, illetve bizonyos esetekben kereskedelmében, 2. megkaphatták a sóvámok valamely részét, 3. jövedelmet utalhatott ki nekik a király a sóból származó bevételek terhére, ami kétségkívül a legközvetettebb részesedés. Ennek az összetett rendszernek az egyik elemét, a szállítást – különös tekintettel a marosi szállításra – és a raktározást kívánta rendezni a pápai legátus a beregi egyezményben. Hozzá kapcsolódva született még néhány további oklevél 1233 októberében, többnyire más (fehérvári, soproni, szalacsi, vasvári) sóraktárból kiutalandó mennyiségekre vonatkozóan. A beregi egyezmény rendszere összességében nem egy korábban már létező rendszer megerősítése. Bár egyes elemei már korábbi sókiváltságokban is felbukkantak, ezek azonban az idők során többször változtak, és egymással sem alkottak teljesen koherens rendszert. Az átfogó, összefüggő rendezést éppen a beregi egyezmény kívánta elérni, utóbb azonban az egyháziaknak ez az igyekezete kudarcot vallott.

A mértékegységek

Az európai sótermelés a középkorban általában vizes eljárással folyt. Még az olyan alpesi sóbányák is, mint Reichenhall, Hallein vagy az Admont melletti Hall, ahol kősót bányásztak, a só tisztítására kényszerültek, amihez vizet használtak.⁵⁰ Ennek következtében a piacra szánt sót hordókban, puttonyokban vagy zsákokban, aprítva szállították. Ezzel szemben az erdélyi, máramarosi és – a 13. század közepétől – a dél-lengyelországi sóbányákból olyan tiszta, szinte 100%-os tisztaságú só (*halit*) került a felszínre, amelynél erre nem volt szükség. A sót ezért különféle méretű tömbökben vágták és darabolva szállították, ehhez igazodtak a mértékegységek is.

A középkori mértékegységek mai mértékre történő átszámítása komoly nehézségeket vet fel, tekintve, hogy koronként és területenként igen nagy eltérésekkel találkozunk. Ráadásul az egyes elnevezések értelme is változhatott az idők során, így ugyanaz a név akár nagyságrendileg eltérő mennyiségeket takarhat. Van azonban egy alapelv, amelyet a középkorban is be kellett tartsanak – ahogyan ma is betartjuk –: egyazon rendszerben, adott időszakban a használt mértékegységeknek koherenseknek és következeteseknek kellett lenniük, különösen ha elszámolási tételek meghatározásáról volt vagy van szó. Márpedig a beregi egyezmény az elszámolás elveit és az árszabást rögzíti. Ebből következően, ha metrikus mértékegységekre nem is tudjuk pontosan átszámítani a megadott mennyiségeket, az arányokat biz-

⁴⁹ 1232: MNL OL DF 292176 – ÁÜO I. 292.

⁵⁰ A sókutakból történő kitermelés egyes technikai részleteiről lásd: Draskóczy 2013.

tosan ki lehet következtetni. Ebben segítségünkre lesznek azok a további oklevelek is, amelyek a 12–13. századból a marosi sószállításra vonatkozóan ránk maradtak. Kiindulásként lássuk, mit ír Bogdán István a só mértékegységeiről:⁵¹

1 *sal navalis* = 5,5 vagy 10 bécsi font = 3,06 vagy 5,56 kg;

1 *lapis* (kősó) = 37,80 kg;

1 *sal currualis* = 17 bécsi font = 9,52 kg;

1 *tyminum* (tömény) = 10 000 darab (súly megadása nélkül);

1 tulkó = egy nagy sötömb, amelyet nem lehet megmérni, kizárólag bányamérték.

Az Árpád-kori forrásokban néhány további kifejezést is találunk. Az egyik a zuan, amely Bogdán felsorolásában a kősóval azonosítható. Ez a mérték nem szükségszerűen egyetlen darab só volt, bár van olyan forrásunk, amely arra utal, hogy létezett így is. 1208-ban a heiligenkreuzi apátság számára kiállított adománylevélben 3000 királyi sót említene (*tria milia salium qui regales dicuntur*), az adomány 1217-es megerősítésekor azonban a szövegben már zuant találunk (*donationem de tribus milibus zuanorum*).⁵² Az 1221-es aranyosvinci vámszabásban 1 sószállító szerker után 1 (kocsi)só, azaz 2 kulus a vámtétel,⁵³ amiből következik, hogy a kulus a kocsisó fele. Maga a szó sehol máshol nem fordul elő, de IV. Béla 1255-ös vámszabályzatában⁵⁴ külön tételként szerepel az 50 só után fizetendő fél só, ami arra utal, hogy léteznie kellett a felezett kocsisónak is. Elképzelhető, hogy kifejezetten a vámfizetéshez készítették. Ugyancsak mértékegységnek tűnik a hajó (*navis*) is, amely már a 12. században megjelenik a forrásokban, és nem csupán a szállítóeszközt jelentette, hanem magát a hajórakományt is mint mértékegységet.⁵⁵ Mivel a tatárjárás előtti oklevelek nem említene különböző méretű hajókat (például a nyitrai püspök nem nagyobb, hanem több hajó tartására kapott engedélyt), feltételezhetjük, hogy egy bizonyos, „szabványos” hajótípust használtak a Maroson a 12–13. században a só szállítására. Egy szerencsés régészeti leletnek köszönhetően azt is valószínűsíthetjük, hogy ezek milyenek voltak. A bizerei apátság feltárásánál előkerült ugyanis a lenyomata egy 12 m hosszú és legalább 1,5 m széles bődönha-

51 http://mnl.gov.hu/index.php?akt_menu=1036 (letöltés: 2014. november 21.). Bogdán adatai semmiképp sem fogadhatók el fenntartás nélkül, de viszonyítási alpnak alkalmasak. A „zuant” szó csak 1225–1233 között szerepel az oklevelekben.

52 1208: Weisz I. 39; 1217: Weisz I. 54. A délnémet területeken a só egyik alpmértékegysége a kufe (puttony) volt, amely kb. 75–76 kg-nak felelt meg, vagyis nagyjából két zuant tett ki egy kufét. A német mértékegység egyébként az öszvérek és a lovak teherbíró képességéhez igazodott (egy öszvérré kb. 150 kg, egy hucul típusú lóra kb. 75 kg teher rakható), hiszen ilyenekkel szállították a sót pl. Passauból Csehországba még az újkorban is. Vö. Praxl 1989: 10.

53 Weisz 2013: 447.

54 BTOE I. 56–58, idézi Weisz 2013: 448.

55 A középkori forrásokban nincs utalás az újkorban jellemző tutajozásra. A tutajt jelentő *ratis*, *-is f*, *rataria*, *-ae f* vagy *trabica*, *-ae f* egyetlen, a sószállítással kapcsolatos oklevélben sem fordul elő. A budai vámszabályzatban előforduló *strues*, *-ei f* (a. m. farakás) nem áruszállító tutaj, hanem tutajszerűen úsztatott vagy vontatott faszállítmány, amely más árut nem szállított. Ugyanígyen értelemben vö. 1252: HO VI. 66; 1423: ZsO X. 504 és 507. A szó csak a 16. században fordul elő először sószállító tutaj értelmében, máramarosi ügyben (1507: Teleki n. 450 – sószállítás *super struibibus lignorum*).

jónak.⁵⁶ Nagyon hasonló, minden esetben tölgyfából készült hajók kerültek elő a Drávából és a Szamos vidékéről is,⁵⁷ ezek falvastagsága 5–8 cm. Mivel egy ilyen hajó teherbírása kiszámolható, ez segíthet közelebb jutni az alapkérdés megoldásához, vagyis az Árpád-kori sómértékek meghatározásához is.

A mértékrendszer rekonstruálásánál kiindulópontunk a dömösi káptalan és a szentgotthárdi apátság sóadományja, valamint maga a beregi egyezmény lehet. 1138-ban a dömösi egyház 24 000 kocka sót kapott, amelyeket a szintén adományba kapott két hajóval évi hat részletben szállíthatott le a folyón. Könnyen kiszámolható, hogy ezek szerint egy hajóra éppen 2000 kocka só fért rá. A számítások szerint egy bődönhajó mintegy 6,3 t rakományt bírt el. A középkorban nagyjából ekkora teherbírású csilléket használtak a Salzachon is. Eszerint egy sókocka súlya körülbelül 3,15 kg, ami a késő középkori hajósónak felel meg. Ezt a típust 1233-ban *sal aquaticus* néven említik. Nincs okunk feltételezni, hogy a zuan mérete jelentősen változott volna a középkor folyamán, forrásaink sohasem említenek különböző zuanfajtaikat. Ha tehát a Bogdán által megadott 37,8 kg-ot elfogadjuk a zuan súlyának, akkor 1 zuan éppen 12 *sal aquaticusszal* volt egyenlő.

A beregi egyezmény szerint a hajók szállítottak egy nagyobb sókockatípust is, amelynek a neve *sal aquaticus maior*. Ez a típus jelenik meg az aradi káptalan, az egresi apátság, valamint a johannita rend esetében. A súlyát az aradi káptalannak juttatott sómennyiségből határozhatjuk meg. A sóért járó összeget ugyan egy töményre, vagyis 10 000 darabra számítva adják meg, ám a káptalan valójában csak 2000 darabot kapott, vagyis évente 5 márka járt neki. Ugyanakkor a gyelidi egyház, amely valahol a mai Arad északnyugati részén állt, 500 zuan sót kapott, amiért évente 4,8 márka járandósága volt (lásd az 1. táblázatot). Igen valószínűtlen, hogy ilyen kis távolságra egymástól két egyház nagyon különböző sómennyiségeket kapott volna, ha az érte járó összeg ennyire közel esik egymáshoz. Ezek szerint 1 zuan 4 darab *sal aquaticus maiorral* (nagyjából 9,45 kg) volt egyenlő, vagyis háromszor akkora volt, mint az egyszerű *sal aquaticus*. A pénzbeli különbség feltehetően abból ered, hogy a nagyobb darabokat nehezebb volt kezelni, és ez többletköltséget jelentett.

A *sal aquaticus maior*ért fizetett járandóságot a szövegben két különböző összeggel adják meg: az egresi ciszterci apátság esetében az ár valamivel magasabb,

56 Rusu–Toda 2014. Az egységes méretű hajók létét támasztja alá még egy későbbi vámszabás is, amely egy – a Szamoson sót szállító – hajó után 20 db sóban állapította meg a vámot (Weisz 2013: 450). Ugyanakkor a szekérrakomány nem vált mértékegységgé, s ennek oka valószínűleg az, hogy a szállítóeszközök különbözőek voltak. A késő középkorban már létezett ugyan a sóhordó szekér (220 kocsisó, azaz 2,1 t szállítására volt alkalmas), de még Mátyás korából is van arra utaló adat, hogy a sót nem csak ezzel szállították (vö. 1461: MNL OL DL 15586). Ez egyébként érthető is, hiszen a só szállításában fizetség ellenében parasztok és városi polgárok is részt vehettek, akik természetesen saját szekerüket használták e célra. Ennek a helyzetnek, ti. a szabványos kocsiméret hiányának leképeződése IV. Béla 1255-ös vámrendeletében, hogy a só vámtételét Budán 100, 50 és 10 sóra vetítve adták meg (Weisz 2013: 448). Ugyanezt a rendszert követi az 1278-as gölnichányi vámszabás is (Weisz 2013: 451).

57 Tóth 2010: 871–884; Tóth 2009: 46–49.

mint az aradi káptalannál (26, illetve 25 márka). Valamilyen oknál fogva a johanniták sójárándóságát teljesen másként határozták meg. Az első két esetben a különbség esetleg az eltérő távolsággal magyarázható (Egres több mint 50 km-rel van távolabb az erdélyi kikötőktől, mint Arad), valószínűbb azonban, hogy az egresi apátságnak valamilyen többletfeladata volt.⁵⁸ A johanniták esetében alkalmazott eltérő számítási mód okát viszont egyelőre nem tudom.

Az oklevélben e három tétel után változik a mértékegység. Az összes további mennyiség zuanban van megadva, még ha ezt nem tüntetik is fel minden esetben. Ez azt is jelenti, hogy miközben a mennyiségeket zuanra számították, a hajók rakománya ténylegesen a szokásos méretű sódarabokból (*sal aquaticus*) állt.

A kiváltságolt intézmények jegyzékében csak ezt a két mértéktípust találjuk, a szárazföldi szállítással kapcsolatban azonban felbukkan egy újabb mérték: a *sal terrestris*. Biztosan nem véletlen, hogy a részletes listában ezzel nem találkozunk. Maga a szöveg valójában nem a só áráról beszél, hanem csak a szállítási költségekről, illetve azok megtérítéséről, s nincs ez másként a *sal terrestris* esetében sem („*Pro salibus vero terrestribus dabimus unam marcam pro centum zuanis, si sales suos debeant habere in confinibus, excepto monasterio S. Gothardi, cui pro octoginta zuanis dabimus unam marcam*”). Az összeg kicsivel magasabb, mint a vízi szállításnál, s nagyjából az aradi káptalannak ígért összegnek felelt meg. II. András 1233. október 1-jén kelt oklevelében azt is elmondja, hogy ez a mennyiség miként jutott a szentgotthárdi apátságba. Az uralkodó utal apja, III. Béla adományára, aki évente 20 000 sót adott a cisztercieknek („*viginti milia salium magnorum qui in curribus ad confinia Teutonie deferuntur*”).⁵⁹ Az eset látszólag nagyon egyszerű: a két oklevél egy és ugyanazon sóadományról szól. Csakhogy ha ez igaz volna, akkor a *sal magnus* egy új mérték volna, amelynek súlya 4,725 kg. Persze ez lehetne akár a feljebb már említett, egyetlen alkalommal leírt kulus is, de azt nagy sónak nevezni furcsa lenne, ha van egy még nagyobb. Ráadásul a későbbi forrásokban is következetesen csak kétféle sóméret szerepel, még ha ezek tényleges súlya némi ingadozást mutat is. Van azonban egy másik lehetőség az ellentmondás feloldására, ha tudniillik a két oklevél nem ugyanarra az adományra vonatkozik. Ezt támaszthatja alá, hogy az október 1-jei oklevél csak az árat és a számítás módját veszi át a beregi oklevélből, a mennyiséget viszont attól eltérően nem zuanban, hanem „nagy sóban” (*sal magnus*) adja meg. Ha ezt a feltételezést elfogadjuk,

58 Erre ugyan sem a beregi egyezmény, sem más oklevél nem utal, mégsem zárható ki teljesen, ugyanis éppen Egressel szemben található a Maros jobb partján Sajtény, amelynek a neve is utal a sóval való kapcsolatra. A falutól északra azonosítottak egy középkori, Pereg (Kaszaper) felé vezető csatornát, amely C¹⁴ adatok alapján a 12–13. századra keltezhető. Elképzelhető, hogy ez a csatorna szerepet kapott a só szállításában, és az egresi apátság mint a legközelebbi jelentős intézmény feladatai közé tartozott ellenőrzése és karbantartása. Mivel a terület régészeti kutatása csak nemrég kezdődött, mindez csupán hipotézis. Köszönöm kollégám, Rózsa Zoltán (Szántó Kovács Múzeum, Orosháza) szívességét, aki előzetes eredményeit megosztotta velem.

59 1233: MNL OL DL 99839 – RA n. 500 (161–162). A borsmonostori apátság 1233. október 1-jére keltezett hamis oklevele ezt a megfogalmazást követte (vö. RA n. 522). A só szállítása a Dunántúlon viszonylag könnyebb volt, köszönhetően a megmaradt, jó minőségű római utaknak. Vö. Szilágyi 2012.

akkor a szentgotthárdi apátság két különböző forrásból kapott sóadományt: egyrészt 2500 zuant a Maroson szállított sóból, további 20 000 darab *sal magnus* pedig a másik irányból, amit szárazföldi úton szállítottak Szalacsra, majd onnan tovább az ország más tájaira. Ebben az esetben a *sal magnus* mérete azonos a *sal aquaticus maior* méretével, a későbbi kocsisóval (*sal currualis*).

$1 \text{ zuan (sal regalis)} = 4 \text{ sal magnus/terrestris} = 4 \text{ sal aquaticus maior} = 12 \text{ sal aquaticus}$ ⁶⁰

Ezzel Szentgotthárd lett az ország egyik legnagyobb sóraktára, amely évente összesen $5000 + 2500 = 7500$ zuan (283 500 kg) sót tárolt – ugyanekkora mennyiséget kezelt az egresi apátság is. A szentgotthárdi apátságnak ez összesen évi 86,5 márka bevételt jelentett, amelynek a nagyobb része valószínűleg a szállítási költségre ment el.

Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a beregi egyezmény elsősorban a marosi sószállításról szól. Voltak azonban szárazföldi útvonalak is, amelyeket valószínűleg jóval régebb óta használtak. Ezek egyike volt a jól ismert, a Meszesi kapun keresztül Szalacsra vezető út, de emellett más útvonalak is számításba jöhetnek (lásd alább). Az oklevelek alapján egyes egyházak abban az üzletben is részt vettek.

Ebből az is következik, hogy minden hasonlóság ellenére a *sal aquaticus* és *sal terrestris* nem feleltethető meg minden további nélkül a későbbi *sal navalis* és *sal currualis* kifejezéseknek, bár a jelek szerint a mértékek nem változtak. A *sal terrestris* azt a sót jelentette, amelyet szárazföldön szállítottak ki Erdélyből, alapvetően észak felé,⁶¹ míg a *sal aquaticus* a marosi vízi úton szállított sóra vonatkozott, s ebből kétféle méretet is használtak, amelyek közül a nagyobbik mérete megegyezett a szárazföldi só méretével. Persze a *sal aquaticus* is kellett szárazföldön is szállítani, hiszen például a Dunántúlra másként nem juthatott volna el. A sóbányáknál azonban világosan elkülönült a kétféle szállítási útvonal, legalábbis addig, amíg a szamosi szállítás lehetőségét meg nem teremtték.⁶² Ezt az értelmezést erősíti II. András 1232-ben kiadott oklevele, amelyben a bakonybéli apátságnak adott 30 márka jövedelmet *de proventibus salium terrestrium de Zolocha*,⁶³ valamint IV. László király 1277-ben kiadott oklevele, amelyben kárpótlásul a veszprémi egyháznak adta a Maroson Szalánkemén faluba szállított só (*sal aquaticus*) jövedelmét.⁶⁴

60 E rendszer alapján a zuan valóban kocka lehetett, melynek élei 10 királyi hüvelyk, azaz 26 cm hosszúak voltak. A többi mérték azonban vélhetően nem kockára, hanem különféle arányú hasábra vágott darabokat jelentett.

61 Vékony Gábor megfigyelése szerint a *sajtosút* (nem *sóút*) elnevezések bizonyos rendszer szerint csoportosulnak, s az egyik megjelenési helyük éppen a Kolozsvár és Szalacs közti terület (Vékony 2004: 657). Érvelésének másik része, miszerint a sószállító utak a 9. század előtti sókereskedelem emlékét őriznék, és egy, a királyi hatalomtól független szervezetet takarnának, nem teljesen meggyőző. A sajtosút elnevezés másik sűrűsödése Veszprém körül, illetve a Veszprém–Győr útvonalon figyelhető meg. Ennek az útnak az egyik ága Székesfehérváron haladt keresztül, míg a másik a Balatont Tihanynál keresztezve érte el Veszprémet, majd onnan Győrt.

62 A Szamos vízi útként való használatáról, annak kezdetéről, a korábbi szakirodalommal lásd: Weisz 2012.

63 PRT VIII. 281.

64 1277: RA n. 2789.

Úgy tűnik, a déli területeket a 13. században alapvetően már ezen az útvonalon keresztül látták el sóval. Ezt igazolja a zágrábi káptalannak a század első felében adott adomány mellett IV. Orbán pápa két oklevele, amelyeket 1263-ban és 1264-ben adott ki Béla szlavón herceg birtokainak védelmében, s amelyekből az is kiderül, hogy a szlavón hercegi birtokok tartozéka volt bizonyos mennyiségű só.⁶⁵ Az elnevezés változása vélhetően a szamosi vízi út 13. század végi megnyílásával függött össze.⁶⁶ A kérdés csak az, hogy a két útvonal – a szárazföldi és a marosi, vízi – mindig egymás alternatívája volt-e?

Az útvonalak

Az általános vélekedés szerint nagy tömegű árut olcsón csak vízi úton lehetett szállítani a középkorban. Hajózható folyó vagy tenger híján azonban egyszerűen nincs más lehetőség, mint a szárazföldi utak használata. Ha pótolható árucikkről volt szó, akkor nyilván igyekeztek a középkorban is megtakarítani a szállítási költségeket, így például a kőben szegény vidékeken építőanyagként használhattak fát vagy téglát. A só azonban nem pótolható semmi mással, lelőhelyei pedig korlátozottak. Mivel a sóra mindig mindenhol szükség volt, szállítását is megoldották. Csehországba például, ahol semmilyen sólelőhely sem található, Salzburg vidékéről szállították vízi úton Passauig, onnan pedig öszvéreken tovább. Szárazföldi karavánokkal ennél még jóval hosszabb utakon is szállítottak árut, például Észak-Afrikában a Szaharán át, vagy Ázsiában a selyemúton.⁶⁷ Ugyanakkor a vízi szállítás sem olyan magától értetődő, mint első látásra gondolnánk. Ahhoz, hogy egy útvonal biztonságosan üzemelhessen, meg kell teremteni a megfelelő infrastruktúrát: kikötőket kell építeni, meg kell oldani a hajók vontatását, a nehezebben hajózható szakaszokon rendezni kell a medret, esetleg bizonyos szakaszokon kerülő csatornákat, zsilipeket kell létesíteni, és persze azt is biztosítani kell, hogy a szállított áruban ne keletkezzék túl nagy kár. Ez utóbbi a só esetében különösen fontos kérdés, lévén vízben oldódó anyag. Mindez nemcsak egyszeri beruházási, hanem folyamatos fenntartási költségeket is jelent. További problémát jelenthet, ha egy folyón csak áradás idején lehet árut szállítani – ahogy ez a Maroson is történt –, az áradás elmaradása ugyanis veszélyeztetheti a kereskedelmet, ami stratégiai fontosságú termék esetében eleve felveti az alternatív, szárazföldi útvonalak kérdését.

Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a Maros alsó szakasza a Kárpát-medencében egyedülálló. A szabályozás előtt a folyó Aradtól kezdve hatalmas területen terült szét, és sok ágra bomolva érte el a Tiszát. Az északi oldalán a Száraz-ér, a délin

⁶⁵ 1263 és 1264: ÁÚO III. 64 és 98.

⁶⁶ Vö. Weisz 2013: 57 (az aranyosi vám).

⁶⁷ Popplow 2010: 51.

pedig az Aranka és a hozzájuk csatlakozó vízfolyások befolyásolták a közlekedést. Áradás idején ez a vízrendszer szinte egybefüggő vízborítást eredményezett a Körösöktől egészen a Temes vidékéig.⁶⁸ Emellett a Maros tiszai torkolatának helye még a 19. században sem volt egyértelmű, olyannyira nem, hogy a folyószabályozáskor hosszú vita zajlott arról, hogy a kialakítandó torkolat Szeged fölött vagy alatt legyen-e. Ráadásul a folyó középső szakaszán sem egyszerű a közlekedés, hiszen Déva és Lippa között a meder beszűkül, zúgók és sarkantyúk szabdalják, ami miatt ezen a részen viszont csak áradáskor lehet hajóval átjutni. Egy száraz időszak ezen a szakaszon a közlekedés leállítását okozza.⁶⁹ Ilyen körülmények között talán nem tűnik túl merésznek, ha a marosi vízi út használatát nem tekintjük magától értődőnek.

Annak ellenére, hogy a nagyobbik Gellért-legenda szerint Ajtony a Maroson történő sószállítás miatt került összeütközésbe István királlyal, valójában nemigen van bizonyítékunk arra, hogy ezt a vízi útvonalat használták volna a 12. század eleje, esetleg a 11. század legvége előtt.⁷⁰ Nemcsak arról van szó, hogy nincsenek erre vonatkozóan korabeli írott forrásaink, hanem a régészeti adatok sem utalnak a folyó mentén a szükséges infrastrukturális háttér meglétére. Alig van központi szerepű település, amely bizonyítottan létezett már 1100 előtt. Csanád természetesen ilyen – ezt régészeti adatok is igazolják –, de Arad és Szeged 11. századi megléte erősen kétséges. Arad vármegyét először a titeli társaskáptalan alapítása kapcsán említik, az aradi társaskáptalant csak a 12. század első felében alapították, alapítója valószínűleg II. Béla volt az 1130-as években.⁷¹ Az Aradtól keletre lévő öthalmi (Glogovac) sáncvárat az 1970-es években kutatták. Bár a feltárt sírok között voltak Péter, I. András és I. Béla érmével keltezettek is, de magát a sáncot az ásatók 11–12. századnak tartották.⁷² Szegedet 1183-ban említik először, és legkorábbi ismert temploma a régészeti adatok alapján szintén a 12. században épült. Még ennél is fontosabb, hogy a város belső területein sem avar kori, sem honfoglalás kori, sem 11. századi lelet nem került

68 Lásd: Ortway 1882: 365–366. A Tisza és a Maros szabályozása előtti vízrajzának rekonstruált térképét közli Bálint Csanád (Bálint 1991: 3. térkép).

69 Draskóczy 2004: 33 (számos forrást idéz a 8. jegyzetben).

70 A 10–11. századra vonatkozóan hasonló eredményre jutott Révész László is a régió honfoglalás kori és kora Árpád-kori leleteinek elemzése alapján. Köszönöm, hogy eddig publikálatlan eredményeit, különösen a térképét megosztotta velem.

71 A szakirodalom általában egy-egy királyi kézen lévő település fontosságának a csökkenését látja abban, amikor egy új egyházi intézmény létesül benne, és ezáltal egyházi kézre kerül. Ez a felfogás több szempontból is nehezen védhető. Egyrészt az egyházi intézmények a középkorban kimutathatóan a területfejlesztés eszközei, sok esetben motorjai. A nyugat-európai kutatás így is tekint rájuk. Vö. Szende 2014. Másrészt a IV. lateráni zsinat előtt nem lehet még élesen elkülöníteni az egyházi birtokot (ez olykor még később is nehézségekbe ütközik), hiszen a saját egyház (*Eigenkirche*) intézménye révén az alapító – ha némileg módosult formában is – továbbra is hozzáfért az egyházi birtokokhoz. Különösen problematikus, ha királyi alapítású egyházi intézményekkel kapcsolatban merül fel egy-egy település fontosságának vélt csökkenése. Ezekben az esetekben pont az ellenkezője látszik igazolhatónak: éppen azáltal nőtt egy település jelentősége, hogy a király valamilyen egyházi intézményt alapított benne, pl. Arad fontosságának egyik legjobb bizonyítéka a társaskáptalan megalapítása, ami a jelek szerint szorosan összefüggött a településnek a sókereskedelemben játszott szerepével.

72 Barbu–Zdroba 1977 és Barbu–Zdroba 1978.

elő számottevő mennyiségben.⁷³ A monostoroknak az a láncolata, amely a 13. századra a Maros menti táj meghatározó eleme lett, és amelynek részvétele a sószállításban a 12. század második felétől oklevelekkel igazolható, a régészeti adatok alapján ugyancsak nem keltezhető 1100 előttre. Garamszentbenedek viszont, amely sejtetően az apátságok közül elsőként került kapcsolatba a sókereskedelemmel, bihari és békési birtokokat kapott, aradit vagy csanádit nem.

A „területfejlesztés” folyamata nehezen nyomon követhető, de azért akad néhány fogódzónk. Az erdélyi sóbányák közül a Szamos és a Kis-Szamos közelében lévőket bizonyosan művelték a 10. században, itt csoportosulnak a fejedelmi hatalom jelenlétét igazoló fegyveres sírok is.⁷⁴ Az ezekből kitermelt sót eleve nem sok értelme lett volna a Maroshoz szállítani. A Gyulafehérvár környékén régészeti adatokkal igazolható bolgár betelepítés, amely nyilván ugyancsak a só- és aranybányák (Marosújvár, Vízakna, illetve Zalatna) felügyeletét látta el, sokkal közvetlenebb és biztonságosabb kapcsolatot tarthatott fenn a balkáni bolgár területekkel az Olt völgyén át. Bolgár jellegű leletanyag mindmáig sem a Maros, sem a Tisza mentén nem került elő.⁷⁵ Kérdés, hogy mikortól indult meg a szállítás nyugat felé ezen a déli útvonalon, és milyen módon. Van néhány település az erdélyi hegyek lábánál, amelyeket már a 11. század végén oklevél említ: Gyarru, Ivánháza, Sződi, Vadkert és Zábrány birtokokat a titeli prépostság kapta meg alapításakor.⁷⁶ A felsoroltak közül csak Sződi és Zábrány azonosítható biztosan. Az első ma Szépfalu (Frumușeni, Románia), a második tőle 8,5 km-re, délkeletre Zábrány (Zăbrani, Románia). Az oklevél az összes felsorolt birtokot Arad vármegyében fekvőnek és Maros mentinek mondja. A két azonosítható faluval átellenben, a Maros jobb partján található az a Szombathely, amely az 1138-as dömösi adománylevelében mint sókikötő szerepel, s a Maros egy közbeeső szigetén épült a 12. század közepén az a bizerei apátság, amelynek a sóval kapcsolatos kiváltságai később mintául szolgáltak más egyházi in-

73 Szalontai 2014: különösen 5–8. Lásd még: Lőrinczy–Straub–Türk 2015. Habár önmagában nem perdöntő, mégis tanulságos, hogy a térségben al-Idriszi csak Temesvárt, Csanádot és Csongrádot tüntette fel (Elter 1985). Az utóbbi kettő Anonymusnál is szerepel (SRH I. 50, 84).

74 Gáll 2013: 826–831. Az északi útvonal korai használata mellett szól, hogy Szegeddel ellentétben Szalacsot már 1067 körül említi oklevél: ÁÚO I. 24–26. Az Erdélyi-medence 10–11. századi településtörténetére vonatkozóan lásd még: Révész 2013. Azt is érdemes megfontolni, hogy az ún. klasszikus honfoglaló leletanyag legkorábbi és leggazdagabb lelőhelyei ennek az északi, végső soron Morvaországba vezető útvonalnak a tiszai átkelésénél sűrűsödnek. Ez arra utal, hogy a honfoglaló elit azonnal ellenőrzése alá vonta a megszerzett terület stratégiai fontosságú termékét.

75 A kérdésről összefoglalóan lásd legutóbb: Katona-Kiss 2009.

76 MNL OL DL 87218. Idézi ÁMTF I. 177, 179, 186, 187, 188. Az a tény, hogy éppen a titeli prépostság alapítása kapcsán tűnnek fel ezek a birtokok, s a beregi egyezményben Titel is részt kapott a Maroson szállított sóból, felveti annak a lehetőségét, hogy már a 11. század végén is szántak szerepet a prépostságnak a sókereskedelemben. Ez nemcsak Magyarország déli részének sóval való ellátását jelenthette, hanem a szomszédos balkáni területekét is. Ezzel összefüggésben a 9. századi bolgár sókereskedelemlről lásd: Vékony 2004, bár érvelése több helyütt vitatható. Az erdélyi só még a 16. században is fontos szerepet játszott a balkáni kereskedelemben, vö. Hóvári 1989. Az Erdélyből az Oszmán Birodalomba irányuló sókivitel jelentőségét kiemeli Hans Dernschwam is 1528-ban (Gündisch 1987).

tézmények kiváltságához. Maga Szombathely a neve alapján ugyancsak a 11. század végén létesülhetett. Az a pont tehát, ahol a Maros kiér a hegyek közül, a 11–12. század fordulójától játszott egyfajta központi szerepet, ami vélhetően összefüggött az itteni sóútvonal megnyílásával. Az egyházi intézményrendszer kiépülése – benne az aradi prépostsággal, a bizerei, a bulcsi és a többi apátsággal – csak ezután következett. Mindezek alapján a sószállítás a Maroson legkorábban a 11. század utolsó negyedében indulhatott meg, és ekkor még csak a hegyek lábáig vezetett a vízi út, onnan továbbra is szárazföldi utakon vitték tovább az értékes árut. A folyó alsó szakaszán a vízi szállítás feltételeit csak a 12. század folyamán teremttették meg. Ennek eredményeként az 1180-as évekre Szeged már alternatívája lehetett Aradnak, 1222-re pedig Szalacs mellett a másik központi sóraktárrá vált.⁷⁷

A vízi szállítás viszonylag kései megindulása azonban nem jelenti azt, hogy ezen a területen ne mehetett volna át fontos útvonal, ennek nyomvonala azonban nem vagy nem mindenhol követte a Marost. A lehetséges utak meghatározásához egyrészt a tiszai révhelyeket, másrészt a korai, 10–11. századi településekre utaló régészeti leleteket érdemes figyelembe venni. Ami a réveket illeti, itt valamivel könnyebb a helyzetünk. Szolnoktól⁷⁸ a Tisza dunai torkolatáig a következő révekről, illetve révhelyekről találunk korai említést: Várkony (1060 előtt), Alpár (1075) és Csongrád (1075), alatta legközelebb Kanizsa (1093), majd Becse (1091), illetve Titel (1077).⁷⁹ Várkonytól északkeletre a következő átkelő, Püspöki mintegy 20 km-re fekszik, Várkony és Alpár egymástól mintegy 35 km-re van, s Alpár és Csongrád között is alig 20 km a távolság. A következő átkelőhely, Kanizsa viszont Csongrádtól több mint 100 km-re található. Az alpári rév jelentőségét mutatja, hogy a 12. századi birtokösszeírás szerint a szávaszentdemeteri monostor is birtokos volt benne.

A korai településeket illetően – minthogy írott források a területről igen kis számban maradtak fenn – leginkább a régészeti adatokra támaszkodhatunk. A Körös–Maros–Tisza közti területet régészeti szempontból igen alaposan kutatták, ásatások és intenzív terepbejárások egyaránt voltak.⁸⁰ Ráadásul a ma Romániához tartozó területeken is elkészült a 10–11. századi temetők corpora,⁸¹ és az aradi múzeum munkatársai szintén folytattak kutatásokat. Az adatokat összesítve az látszik, hogy miközben a Maros mentén Bulcstól Csanádig csak szórványosan találunk korai, 10–11. századi településekre utaló leleteket, addig a Körös mentén igen sűrűn sorakoznak egymás mellett a lelőhelyek. A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy a Maros mentén ugyanakkor viszonylag nagy számban találunk korai teme-

77 RA n. 393: „Sales in medio regni non teneantur, nisi tantum in Zoloch et in Scegved et in confiniis.”

78 Szolnok 10–11. századi régészeti leleteiről összefoglalóan lásd: Kertész 2014.

79 A révhelyekre lásd: Weisz 2005. A lista a Szolnoktól északra és Szegedtől délre eső szakaszokon tovább bővíthető, pl. Péterrévét 1092-re keltezett hamis oklevél említi. Az átkelőknél gyakori jelenség, hogy a modern kortól eltérően nem pontszerűen, hanem szakaszként jelennek meg, s két szélső pontjuk egymástól nagyjából 20 km-re volt. Hasonló jelenség megfigyelhető a dunai átkelőknél is.

80 MRT 6, MRT 8, MRT 10, Szatmári 2005.

81 Gáll 2013.

tőket, ezek azonban magányos vagy kis sírszámú temetkezések. Békés megyében a 11. századra keltezhető templomok is részben a Körös mentén, részben a parti sávtól valamivel délebbre, Medgyesegyháza és Szentés között található. A romániai oldalról kevesebb adatunk van, de újabban előkerült néhány 10–11. századi sír, például Repszegen, Háromalmáson, Déznán, Tönkődön és Vaskohban.⁸² Feltóton az Árpád-kori templomot körítő erődítést az ásató Florin Mărginean a 11–12. század fordulójára keltezi.⁸³ A település a Zarándi-hegyeken átvezető út és a Marostól érkező út találkozásánál fekszik. Az Erdélyi-medence marosi kijáratánál, Dévánál 10–11. századi sírleletek kerültek elő,⁸⁴ a bulcsi apátságnál pedig egy 10–12. századra keltezett paliszád maradványait sikerült azonosítani.⁸⁵ Bulcsról honfoglalás kori kerámia is ismert – igaz, csupán egyetlen töredék.⁸⁶

Mindezek alapján a terület településhálózatára vonatkozóan talán megkockáztatható, hogy a Maros és a Körös menti területet valójában egy egységként célszerű kezelni, ahol az északi rész sűrűbben lakott, földművelő, a déli pedig ritkábban lakott, állattartó vidék volt. Az Erdélyből érkező sót és aranyat valahol ezen keresztül kellett a tiszai révekhez szállítani, ha az ország közepére vagy azon túlra akarták eljuttatni. Erre elvben több útvonal kínálkozik: 1. a Maros völgyében Bulcsig, esetleg Bizeréig, onnan vagy Feltóton keresztül északkeletnek, vagy egyenesen északnak Pankotáig, majd nyugatnak fordulva Csongrád, illetve valamelyik északabbi rév felé; 2. Tordától Abrudbányán és Körösbányán keresztül Pankotára, és onnan az előzőekben leírt módon tovább; 3. Tordától Gyulafehérvárig, majd onnan Zalatnán és Körösbányán keresztül Pankotára.⁸⁷ Körösbányától mindkét utóbbi esetben felmerül alternatív útvonalként egy leágazás lehetősége Vaskoh településen keresztül Belényes felé, és onnan Békésen vagy Biharon át valamelyik tiszai átkelőhöz. Elvileg a leírt útvonalak bármelyike járható lehetett. A Maros mellett Szombathelyig nem különösebben nehéz utat vezetni. Ami a hegyeken átvezető utat illeti, ennek legmagasabb pontja 601 m-en van – a Meszei kapu 602 m-en –, és a szintkülönbségek sem nagyobbak, mint a meszei útvonal esetében (lásd a térképet).⁸⁸

82 Köszönöm Florin Mărgineannak, az aradi múzeum munkatársának a publikálatlan leletekre vonatkozó információkat.

83 A templom rövid bemutatását lásd: Mărginean–Rusu 2010. A sánkra vonatkozóan köszönöm Florin Mărginean szíves közlését.

84 Gáll 2013: 94–97.

85 Rusu 2000: 564.

86 Takács 2012: 456.

87 Az utóbbi két utat Lázár deák térképe is jelzi, a Maros völgyéből Pankotára vezetőt viszont nem. Vö. <http://lazarus.elte.hu/~guszlev/lazar/> (letöltés: 2015. szeptember 27.).

88 Tekintettel arra, hogy jelentős mennyiségű, a magyar honfoglalást megelőző bolgár fennhatósághoz köthető lelet ismert Gyulafehérvárról és környékéről, a magam részéről a 10–11. században a Gyulafehérvár–Zalatna–Körösbánya útvonalat tartom a legvalószínűbbnek, ennek igazolásához azonban további kutatásra van még szükség. Köszönöm Révész Lászlónak, hogy kutatási eredményeit még a publikálás előtt megosztotta velem. A fentiekén túl két további útvonal is létezhetett. Az egyik a középkori Endrődön (Facsád/Faget,

Ha a római kori úthálózattal vetjük össze, a kép némileg összetettebbé válik. Egyfelől nyilván mindenkinek a Maros menti út és annak folytatása, a Partiscum (Szeged) – Lugio (Dunaszekcső) útvonal jut eszébe.⁸⁹ A térségben római előzményei vannak Tordának, Gyulafehérvárnak, Marosújvárnak, Bulcsnak,⁹⁰ Vecelnek, Kalodvának,⁹¹ a hegyek közt pedig Abrudbányának és Körösbányának, de római leleteket találtak Csanádon, Nagyszentmiklóson és Aradon is. Csanádon egy, a szegedihez hasonló őrállomást feltételeznek. Ezek a lelőhelyek többnyire a Maros menti út használatát igazolják, de csak a 3. század végéig. Az sem elhanyagolható, hogy a 12–13. században a vízi út biztosítását ellátó intézmények topográfiailag nem illeszkednek a régi római úthoz, amely végig a Maros bal partján haladt. Mindemellett más útvonalak római kori használata is felvetődött. Például a mi szempontunkból különösen érdekes Csongrád–Intercisa (Dunaújváros) úté is,⁹² de Aquincumtól is indultak kelet felé utak. Ezek egyike Hatvan érintésével valahol Szolnoktól északra kelt át a Tiszán, majd vagy a Meszesi kapun (Porolissum), vagy a Királyhágón (Bologa) keresztül érte el Dacia provinciát.⁹³ Egy másik út Contraaquincumtól (a későbbi Pestről) indulva Csongrádnál lépte át a Tiszát.⁹⁴ Emellett azt is érdemes megfontolni, hogy ezek az utak csupán lehetőségek voltak, vagyis nem feltétlenül működtek minden időben párhuzamosan. A jelek szerint a dunaszekcsői erődöt például a 4. században nem újították fel, helyette Bölcskén épült új erőd.⁹⁵ Ez a Lugióhoz csatlakozó útvonal használaton kívül kerülésére, de legalábbis háttérbe szorulására utal a késő római korban. Az itteni rév jelentősége a 11. század végén kezdett ismét emelkedni. Valószínűleg nem véletlen, hogy ehhez az átkelőhöz igazodva alapította Szent László a bátai apátságot.⁹⁶ A korábbi állapotot tükrözheti a Glaser Lajos által leírt, Madocsáról Simontornyán át Zircig vezető

Románia) át vezetett Temesvárra, ahonnan vagy egy észak–déli útvonalon (Arad–Keve), vagy valamelyik tiszai révhez (Kanizsa, Óbecse) lehetett továbbmenni. A másik út Vajdahunyadon keresztül vitt Karánsebesre, majd onnan délre, és a Vaskapunál hagyta el az ország területét. Ezek használata azonban az Árpád-korban nem tűnik nagyon intenzívnek.

89 PRK 1990: 123.

90 Rusu 2000: 564.

91 Rusu 2000: 566.

92 Kőhegyi 1972. A csongrádi rév 5. századi jelentőségét mutatja a régészeti lelőhelyek sűrűsödése a térségben. Vö. Vörös 1993.

93 PRK 1990: 123. Hatvannál egy 4. századi katonai őrállomás is előkerült, amely még I. Valentinianus (364–375) császár idején is használatban volt (vö. Demény-Dittel 1997). Az alföldi úthálózat kutatása nem tartozik a legegyszerűbb feladatok közé. Az utóbbi időben a Kiskunság késő középkori és kora újkori úthálózatának rekonstruálására tett kísérletet Rosta Szabolcs, okleveles és térképes adatok alapján (Rosta 2010). Ennek eredménye is azt mutatja, hogy a terület északi-északkeleti részének úthálózata lényegesen sűrűbb volt a többinél, de az Árpád-kori útviszonyokra ezen adatok alapján csak igen korlátozottan következtethetünk.

94 Vaday 1998: 124. Ehhez az úthoz tartozhatott az Üllőn előkerült római őrállomás, amelynek romjai még a 18. században is ismertek voltak.

95 Gaál–Szabó 1990; Gaál (szerk.) 2009: 43. Elgondolkodtató a késő római kori római-barbár kereskedelemre utaló leletek térbeli elhelyezkedése is, amelyek ugyancsak a Csongrád–Bölcske vonaltól északra koncentrálnak (vö. Vaday 1998: 129–132).

96 Sümegei 2006.

sajtosút.⁹⁷ Ezzel átellenben, a Duna bal partján Hartára vezetett egy 1289-ben *Menesuth*-nak nevezett nagy út.⁹⁸ Az utak efféle mozgása szorosan összefüggött a folyami átkelőhelyek járhatóságával, vagyis a terület vízrajzi viszonyainak változásával ebben az esetben is számolni kell. A római kori örökséget illetően nemcsak a római utakat és hídfőket, hanem az Alföldet körülölelő, helyenként többszörös sáncrendszerből álló Csörsz-árkot is figyelembe kellene venni, különösen abból a szempontból, hogy hol voltak/lehettek a kapui, vagyis hol lehetett a sáncot kényelmesen keresztezni, illetve hol lehetett maga a sánc az útvonal. További kérdések vethetők fel az Alföldön található többi hosszanti sánccal kapcsolatban is.⁹⁹

A Pankota–Csongrád útvonal korai fontossága melletti további érvként lehet utalni az egri püspökség zsombolyi főesperességére. Ez a terület, amely lényegében a későbbi Zaránd vármegyét foglalta magába, kissé különös zárványként ékelődött a csanádi és a bihari püspökség területe közé. Létrejöttének okát éppen abban kereshetjük, hogy miután a bihari püspökséget leválasztották az egri egyházmegyéről, az utóbbinak komoly érdeke fűződött e rész megtartásához. Ez az érdek nemigen lehetett más, mint gazdasági, hiszen lelkipásztori szempontból kifejezetten kényelmetlen helyzet alakult így ki, ráadásul a zsombolyi (később pankotai) főesperesség egészen mélyen benyúlt még a hegyek közé is.¹⁰⁰ A kérdés ezek után csak az, hogy ezt az útszakaszt a Maros völgyén vagy a hegyeken keresztül érték-e el.

A legkorábbi biztosan hiteles oklevél, amely a Maroson történő sószállítást leírja, a dömösi társaskáptalan 1138-as adománylevele. Rendkívül aprólékosan részletezi a sószállítás körülményeit, és éppen e részletessége utal arra, hogy új rendszerről van szó. A társaskáptalannak adott *Sachtu* település minden valószínűség szerint az 1291-ben Sajttelek, majd később Bencenc néven ismert, Gyulafehérvár alatt a Maros part-

97 Glaser 1929: 156. Az út Zircről továbbvezetett Győr, illetve Sopron irányába. Ennek az útnak a Gorsiumig vezető szakasza a 4. században is létezett, tovább azonban az *Itinerarium Antonini* szerint nem Arrabona vagy Scarbantia, hanem Brigetio irányába futott. Köszönöm Fehér Bencének, hogy erre az adatra felhívta a figyelmemet.

98 ÁMTF II. 339. Ugyanitt Győrffy említ egy *sahrtu* nevű helyet is (javítva HO 115 *sachtu* adatát), ez azonban más forrással nem támasztható alá. Szentgyörgyi Rudolf véleménye szerint az oklevélben szereplő szó leginkább egy mai Sártó/Szártó alaknak felel meg, így a sajt, sajtút, sajtosút elnevezések közé nem illeszthető. Köszönöm nyelvész kollégám szíves segítségét. Az átkelő 13. század közepi használatára utal közvetve a Dunaföldvár Ló-hegy lelőhelyen feltárt Árpád-kori település, amelynek lakói, összesen 32 ember, a régészeti leletanyag alapján a tatárok pusztításának estek áldozatául (vö. Szilágyi–Serlegi 2014). A sajtosutak etimológiáját és Kárpát-medencei megjelenéseit, valamint a sóval összefüggő kifejezések értelmezését összefoglalta Vékony 2004: 657–659.

99 A Csörsz-árok kora középkori útfunkcióját Pinke Zsolt, Benő Dávid és Ferenczi László mutatta ki közös tanulmányában (A Csörsz árok és egy középkori út térbeli kapcsolata. In: *Specimina Nova Dissertationum*, Pécs, megjelenés alatt). Köszönöm kollégáimnak, hogy cikküket a publikálás előtt megismerhettem.

100 Nem az egri egyházmegye zsombolyi főesperessége az egyetlen furcsaság a térségben. Mai szemmel szinte érthetetlen, miért éppen így húzták meg annak idején az egyházmegyék határait, hiszen az egri, a csanádi és a bihari püspökségen kívül még a váci is benyúlt a vidékre. A határok ilyenén alakítása mögött egyik esetben sem lelkipásztori, vagyis népességi, hanem inkább gazdasági szempontokat sejtethetünk. Megjegyzendő, hogy erre az útvonalra már a késő avar korban (8–9. század) is nagy temetők illeszkednek.

ján található településsel azonosítható, nem pedig a Csanád megyei Sajténnyal.¹⁰¹ A későbbi privilégiumok, ha nem is ennyire részletesek, de rendszeresen kitérnek az engedélyezett szállítások számára, ami ráadásul elég nagy különbségeket mutat. A rendszer folyamatos alakulását sejteti a beregi egyezmény is azáltal, hogy miközben az egyházaknak a vízi szállításban való részvételét részletekbe menően igyekezett szabályozni, addig a szárazföldi szállítás – már nyilván régóta megállapodott – rendszerét illetően csak a szállítási költségek megtérítésére tért ki. A folyón történő szállítás újabb keletű voltát igazolja az az 1228 körül hamisított, 1137-re keltezett oklevél, amely szerint a pannonhalmi apátság már akkortól hajókkal rendelkezett volna a Maroson. Úgy tűnik, az oklevél készítője a sósügyekben elég tájékozott volt, és pécsváradi „kollégájánál” – aki apátságának igényét egy 11. század elejére keltezett oklevéllel kívánta alátámasztani – lényegesen ügyesebb is.

Összegezve az eddigieket úgy vélem, az erdélyi sót a 11. század végéig szárazföldi úton szállították, vélhetően eredendően öszvérkaravánokkal, ahogy ez a csehországi sószállításban még az újkorban is szokás volt, később pedig szekerekkel, amire a meszesi monostor 1165-ös adománylevele utal. A só szekerekkel történő szállítását jelzi, illetve a királyi szolgálatban álló szekereseket említi Tordán III. Béla 1177-ben kelt oklevele is az aradi káptalan erdélyi birtokainak megerősítése kapcsán.¹⁰² A vízi szállítás csak az 1100-as évektől kezdett teret hódítani. A jól ismert meszesi útvonal mellett több alternatív út is létezhetett, köztük olyan is, amely, legalább részben, a Maros völgyén át vezetett. A vízi szállítás előtérbe kerülése a szállítandó mennyiség, tehát a termelés volumenének a növekedésével függött össze, de a szárazföldi szállítás sohasem tűnt el, mert az ország legnagyobb részére mindenképpen szárazföldi utakon kellett eljuttatni a sót. További kérdés a Duna–Tisza közén átvezető, illetve a Dunántúlra és a nyugati Felvidékre továbbinduló utak nyomvonala, ez azonban egy külön tanulmány témája lehet.

Az egyházak által kezelt só mennyisége és értéke

A beregi egyezményben elosztott teljes mennyiség 89 000 zuan. Ha ehhez hozzászámítjuk a többi 1233-ban kelt oklevélből ismert mennyiséget, akkor pontosan 100 000 zuanról rendelkeztek ebben az évben, amiből 3000 zuan Erdélyben maradt (Gyulafehérvárott és Kercen), 87 000 zuant a Maroson szállítottak le, a többi más utakon jutott ki Erdélyből. Ehhez járulnak még azok a márosi szállításhoz kapcsolódó adományok, amelyekről oklevél maradt fenn, de sem a beregi egyezményben, sem más 1233-ban kelt oklevélben nem említik őket. Ezek közé tartoznak a dömösi, a bakonybéli, a nyitrai és a zágrábi sókiváltságok, ami összesen 6000

101 Erdély története 1986: I. 258.

102 EO I. n. 13.: „[...] et teneret metam cum currikeris sancti regis [...]”.

zuant jelent. Vagyis a Maroson legalább 93 000 zuan (~3515 t) só szállításával kell számolni. Feltételezve, hogy a vízi és a szárazföldi szállítás volumene nagyjából egyforma volt,¹⁰³ a teljes termelés a 13. század elején legalább 189 000 zuanra (~7144 t) tehető, nem számítva az Erdélyben felhasznált, de a beregi egyezményben nem említett sómennyiséget. Az erdélyi sótermelés jelentőségének érzékeltetésére: a sótermelés észak-németországi központjában, Lüneburgban a sókutak hozamát ugyanebben az időszakban körülbelül 5200 t-ra becsülik.¹⁰⁴

A beregi egyezményben felsorolt egyházi intézmények közül kettő, az erdélyi püspökség és a kerci ciszterci apátság volt Erdélyen belül, de a kerci apátságban tárolt 1000 zuannyi mennyiség talán inkább kiviteli célokat szolgált. Az elgondolkodtató, hogy a legfontosabb sótermelő területen lévő kolozsmonostori apátságnak semmilyen sóprivilegiuma sem ismert. Ami Erdély 1200 körüli népességét illeti, erről nincs megbízható adatunk, így a sószükségletet sem tudjuk megbecsülni. A betelepüléseket követően 100–150 ezernél nemigen lehetett alacsonyabb a lélekszám.

A sófogyasztás becslésénél az egyik támpont az ember napi sószükséglete, ami körülbelül 5–6 g, ennek kisebb részét azonban egyes élelmiszerek saját sótartalmával is fedezni lehet. Másrészt a só tartósításra is használták, ami emelte a sófogyasztást. Emellett a háznál tartott állatok is igényelnek sót, aminek a mennyisége ugyancsak nehezen határozható meg, hiszen azon túl, hogy nem ismerjük az állatállomány létszámát és összetételét, azt sem szabad elfelejteni, hogy az istállózás elterjedése előtt a takarmány sóval való keverésére is kevésbé volt szükség, mint manapság. Számszerűsíthető adatok csak az újkortól állnak rendelkezésünkre, de mivel az emberek és a jószág sószükséglete aligha változott, s a modern tartósító eljárások előtt az élelmiszerek sózásának gyakorlata is állandó volt, ezeket az időben távoli adatokat is felhasználhatjuk kiindulásként.

A forradalom előtt a Francia Királyság legnagyobb részén (*grande gabelle*) évente 7 kg só megvásárlására köteleztek minden 8 évnél idősebb személyt, amit azonban a háztartások nem is tudtak felhasználni, és emiatt a *gabelle* eltörlése 1789-ben az egyik fő követeléssé vált.¹⁰⁵ Egy 1849-ben közzétett svájci katonai

103 Az északi irányba szállított só mennyiségére vonatkozóan nincsenek közvetlen támpontjaink, bizonyos adatok azonban közvetve mégis jelzik a jelentőségét. Egyrészt a szalacsi sóraktár már a 11. századtól szerepel a forrásokban, és jelentőségét a marosi vízi út megnyílása után sem veszítette el, olyannyira, hogy a 13. század második felében érdemes volt befektetni a Szamos hajózhatóvá tételébe. Másrészt feltűnő, hogy a marosi sóból egyetlen zuan sem került az egri és a váci egyházmegye területére, és az esztergomi egyházmegye részesedése is igen alacsony volt, mindössze 2000 zuan. A mennyiség a nyitrai püspök részével együtt sem érte el a csanádi püspök által kezelt sómennyiséget. Emellett a dunántúli területeken egyszerre volt jelen a marosi (17 500 zuan) és a szalacsi só, amelyből az 1233-as oklevelek alapján 10 000 zuant apátságok kezelhettek (Heiligenkreuz, Pornó, Szentgotthárd, Tihany). A nyugati határszálon és Heiligenkreuzban raktározott, oklevelekből ismert mennyiség (12 700 zuan) több mint 70%-a (9200 zuan) nem a Maroson szállított sóból származott.

104 Witthöft 1976: 104–106. Lüneburg termelése a 13. század végére elérte a 15 000 t-t.

105 Raudot 1841: 410.

tervezet szerint 30 katonára kell számolni naponta 1 font (500 g) sót,¹⁰⁶ ami a férfiak jelenkori – túlzottnak tartott – napi sóbevitelének felel meg.

Magyarországon a legkorábbi adataink a török kor végéről valók. A 17. század végén például az ónodi várban 50 gyalog számára hetente 2 sókockát (~19 kg) igényeltek, azonban valószínűleg nemcsak a fogyasztási szükségletet vették alapul. A „polgári” fogyasztást illetően némileg eltérő mennyiségeket találunk, mivel a járandóságot a családfő kapta, aki mögött változó számú eltartott családtag állt. 1759-ben például a Festetics-birtok gulyásának éves sójárandósága 25 font (~14 kg) volt, de nem derül ki, hogy mekkora családja volt.¹⁰⁷ 20. század eleji uradalmi adatok szerint, amikor átlagosan 5–6 fős háztartásokkal számolhatunk, a járandósággként, konvenció alapján kiadott só családonként általában 20–24 kg/év volt.¹⁰⁸ Mindezeket figyelembe véve, ha az emberi és állati szükségleteket összesen fejenként napi 10 g-ra tesszük, akkor 1200 körül az ország éves sószükséglete 2 millió körüli népességet alapul véve mintegy 7500 t volt. Ez természetesen igen durva közelítés, de nagyságrendileg elfogadhatónak látszik. Az erdélyi sótermelés ezt biztosan fedezte, sót, ennél minden bizonnyal több is volt.

Nehezebb kérdés a só értékének meghatározása. Piaci értékét adatok híján nem is lehet meghatározni, legfeljebb a becstértékét, és azt is csak nagyságrendileg. Ebben IV. Béla 1255-ös budai vámszabályzatára¹⁰⁹ támaszkodhatunk, tudva persze, hogy a beregi egyezmény és e vámszabályzat létrejötte között nemcsak több mint húsz esztendő telt el, hanem egy tatárjárás is lezajlott. A pénzrendszer azonban időközben nem változott olyan mértékben, hogy az alapjaiban befolyásolná az eredményt. A vámszabályzat szerint 100 (kocsi)só után 1 só volt a vám, 10 só után pedig 1 dénárt kellett fizetni, vagyis egy só becstült értéke 10 dénár volt. Ebben az időben (1242 óta) 1 márkára 400 dénárt számítottak, vagyis 40 kocsisó (10 zuan) ért 1 marka ezüstöt. A beregi egyezményben szereplő 89 000 zuan becstült értéke ezek szerint 8900 marka, az egyházaknak a szállításért és raktározásért ígért összeg pedig ennek mintegy 10%-a volt (884,6/932,6 marka). Ezenfelül persze számolnunk kell még a termelési költségekkel is, amiről viszont semmilyen adatunk sincs ebből a korszakból. A 13. század második felében a sóbányászok aknánként évi 14 marka bért kaptak, amiért 16 800 sókockát kellett vágniuk.¹¹⁰ Ez a kitermelt só

106 *Schweizerisches Bundesblatt*, 1849. április 21., 375.

107 MN 8: 124.

108 20 kg: Somogy, Tolna, Baranya megye (Gaál Gaszton kerületi kormánybiztos cselédrendelete, 1919. nov. 14.: Kanyar 1989: 478–479), Nógrád megye (Kovács 1997: 198), Tyukod, Szabolcs megye (Szalay 2000: 5. fejezet); 24 kg: Fejér megye (Heller 1937: 97). A *Magyar Néprajz* 8. kötetében országszerte jellemzőnek mondják az évi 24 kg sójárandóságot (MN 8: 174). Kivételesen előfordult nagyobb sójárandóság is, pl. Békés megyében 32 kg/év (Kovács 1997: 198). Az idősebb Cato (*De agricultura*, cap. 58) egyébként egy kisebb gazdaság számára közel azonos mennyiséget, egy modius (átszámítva 18,9 kg, ami egyébként fél zuannal egyenlő) sót tartott elegendőnek egy évre.

109 BTOE I. 56.

110 MES I. 478.

értékének 3,3%-át jelentené, de a tatárjárás előtt ez a tétel ennél valószínűleg kisebb volt. A teljes kitermelt sómennyiség értéke legalább 18 900 márkára becsülhető, ami átlagosan 12%-os költség levonása után közel 16 700 marka jövedelmet jelentett (az Erdélyben maradt, számunkra ismeretlen résszel együtt valószínűleg kicsivel meghaladta a 17 000 márkát). Ez valamivel magasabb, mint a III. Béla jövedelem-összeírásából ismert 16 000 marka összegű sóból származó jövedelem.¹¹¹

A sótermelés, illetve a Maroson szállított só mennyiségének növekedése valószínűleg II. András uralkodása alatt is folyamatos volt. Erre utal a király 1217-ben kelt rendelkezése, amelyet a Szentföldre indulása előtt tett. Ebben halála esetére Jolánta királyné 8000 marka jegybére fejében a Maroson szállított teljes sómennyiséget, továbbá a pesti szaracénok és Bodrog vármegye jövedelmét kötötte le.¹¹² Valószínűleg nem véletlen, hogy éppen ez a két tétel kapcsolódott a Maroson szállított sóhoz, hiszen mindkettőnek lehetett köze a sószállításhoz. Bodrog vármegye a 12–13. században Káliz útnak nevezett Szeged (korábban Kanizsa)–Dunaszekcső utat foglalta magába,¹¹³ a pesti szaracénok pedig királyi szolgálatban, illetve kereskedőként kapcsolódtak be az üzletbe.¹¹⁴ Tekintetbe véve az 1233-ban elosztott, illetve más forrásokból ismert mennyiségű só becserértékét (9600 marka), a Maroson szállított só mennyisége 1217 és 1233 között akár 20%-ot meghaladó mértékben is emelkedhetett, ami azonban nem jelenti egyúttal a termelés ilyen arányú növekedését.

Mindezek után már csak az a kérdés, hogy a beregi egyezmény kinek az érdekeit szolgálta? Mindent egybevetve a szerződés rendkívül előnyös volt az egyháznak, és ugyanennyire kockázatos a királynak. Egyfelől az egyházi intézmények rögzített ár-szabás szerinti, kiszámítható és ütemezett készpénzbevételt remélhettek értékkálló valutában. Emellett saját szükségleteikre – csupán a főpapok és apátok lelkiismeretére bízva – szabadon használhattak a rájuk bízott sóból. Ha pedig a király a megadott határidőkre nem fizetett, a sót maguk is eladhatták. A költségek és a só értéke közötti tetemes különbséget látva ez a kitétel egyenesen megdöbbenő,¹¹⁵ és véleményem szerint pontosan tükrözi azt, hogy a beregi egyezménnyel a magyar uralkodót megszarolták. Másfelől a királynak minden évben tekintélyes összeget kellett jó ezüstben

111 Barta–Barta 1993: 443–444.

112 RA n. 321.

113 Györffy 1958: 64; a Káliz út régészeti vonatkozásairól lásd: Bende–Lőrinczy–Türk 2002: 375. Az út első hiteles említése 1208-ból ismert, de az út nevét illetően a kutatás hitelesnek tekinti a Györffy által is idézett 1158-as oklevelet is. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a 11. századra vonatkozóan az út léte és elnevezése forrással nem igazolható.

114 A szakirodalom véleménye a muszlim kereskedők sóval való kapcsolatát illetően Paulinyi óta nem változott, vö. Paulinyi 1924; Kubinyi 1988; Weisz 2007; Draskóczy 2008: 149; legutóbb Spekner 2015: 42.

115 Az, hogy az előállítási költség és az eladási ár között ekkora különbség van, szokatlannak tűnhet, de a só esetében nem kivételes. A só árát a középkorban egész Európában szabályozták valamilyen módon, és a belőle származó jövedelmet adó módjára realizálták (lásd pl. Franciaországban a *gabelle*-t). Teleki Domokos 1793-as leírása szerint Sóvárott a sófőzés költsége mázsánként 14–15 kr volt, eladási ára viszont 3 Rhfrt 8 kr, vagyis az előállítási költség csupán az ár 8%-ára rúgott (Teleki 1993, <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/teleki/teleki.html#doe388>).

kifizetnie, sohasem tudva előre, hogy közben mekkora hányadot és miképpen használtak fel a raktározó egyházak. Ráadásul óriási veszteséget kockáztatott abban az esetben, ha nem fizetett időben. Mindemellett azonban azt is hangsúlyozni kell, hogy az egyházak ekkor sem kaptak sóbányákat, és a sóhoz sem adományként jutottak. A beregi egyezmény végső soron a magyarországi egyháziak nyomására, a pápai követ által kierőszakolt, a király számára kifejezetten előnytelen szerződés volt. Ez alapján az érintett egyházi intézmények szállítási és raktározási koncessziót nyertek az Erdélyből szállított só egy részére (ismereteink szerint vélhetően nagyjából a felére), amelyet azután a királyi *salinarius* és az adott egyház elöljárójának pecsétje alatt őriztek. A kialakult összeg az egyházak szállítási és a raktározási költségeit fedezte – nyilván meglehetősen nyereséggel, amelynek mértékét azonban a rendelkezésre álló adatokból ma már nem tudjuk meghatározni.

Összefoglalás

Az Árpád-kori sókereskedelem rendszerét nem fogjuk tudni teljességgel rekonstruálni. Annál is kevésbé, mivel e rendszer legalább kétszer jelentős változáson ment keresztül. A 11. század végéig a sót szárazföldi út(ak)on szállították ki Erdélyből, főleg észak felé, a Meszesi kapun keresztül. Ebben az időszakban a sóból származó jövedelem még nem felségjogon illette a királyt,¹¹⁶ a tulajdonában lévő bányák egyszerűen a birtokjog alapján szaporították az uralkodó jövedelmeit, és ebből következően a király mint birtokos gondoskodott a só piacra juttatásáról is. Az első változás a 11. század legvégén következett be, amikor elindult a sószállítás a Maroson, majd a 12. század közepétől egyre több egyházi intézmény kapcsolódott be a só szállításába. Lényegét tekintve ez a rendszer III. Béla, Imre és II. András alatt alakult ki, de bizonyos jelek arra utalnak, hogy már II. András is megpróbált rajta változtatni. 1217-ben és a rá következő években ugyanis egymás után több korábbi privilégiumot is megerősített, s ezzel egy időben néhány hamisítvány is keletkezett. Mindez a privilégiumok felülvizsgálatára utal. Végül e rendszernek az egyházak számára egyoldalúan előnyös rögzítésére, talán további kiterjesztésére tett kísérlet volt a beregi egyezmény. A kedvezményezettek között több püspököt és káptalant (~40%), bencés és ciszterci apátságokat (~25-25%), valamint a johannita lovagokat (~10%) találjuk. Magyarországi jelenléte idején ugyancsak részt vett a rendszerben a Német Lovagrend is, nem találjuk viszont a 12. század óta prépostságokkal rendelkező premontreieket. Fontos hangsúlyozni, hogy az egyházak a kitermelt sónak csak egy, bár kétségkívül jelentős részét adminisztrálták, s az ebből származó bevételük a kezelt só értékének körülbelül 10%-a volt (ez a bevétel nem azonos a tizeddel). A haszon kiszámításához ebből természetesen le kellene vonni a

116 A kérdésről szélesebb összefüggésben lásd: Paulinyi 1924, különösen 630–631.

tényleges, ám általunk nem ismert költségeiket. Az oklevelek elemzéséből az is kiderült, hogy a középkor folyamán a mértékegységek nem, csak az elnevezésük változott.

Hangsúlyozni kell, hogy az egyházi intézmények részvétele a sószállításban és -raktározásban nem volt eleve kudarcra ítélve. A 12. század közepén, második felében a király számára is előnyös volt, hogy a kegyurasága alatt álló – ekkortájt valójában még saját egyháznak tekinthető – püspökségek, káptalanok és apátságok átvállaltak valamennyit a só megélénkülő kereskedelméből fakadó feladatokból, szállítókapa­citásokat és raktárakat biztosítottak a király sójának piacra juttatásához az ország különböző pontjain. E rendszer problémája részben abból fakadhatott, hogy a IV. lateráni zsinat után az egyházi intézmények függetleníteni igyekeztek magukat a világi befolyástól,¹¹⁷ így a korábbi „szimbiózis” megbomlott. Másrészt a magyarországi egyháziak pápai segédlettel 1233-ban olyan kiegyensúlyozatlan, több szempontból homályos szerződést erőltettek II. Andrásra, amelyet egy uralkodó rendes körülmények között nem fogadhatott volna el. A beregi egyezmény rendszere végül nem élte túl II. András halálát. Utódja, IV. Béla a birtokok felülvizsgálatakor ezeket a jövedelmeket is visszavonta vagy átalakította. Az a tény, hogy az ő uralkodása alatt a beregi egyezményt nem írták át, és nem is hivatkoztak rá, azt jelzi, hogy a helyzet megváltozását az egyházak is tudomásul vették. A sókereskedelem rendszerében a következő jelentős változás az ország tatárjárás utáni újjászervezéséhez köthető. A változás vélhetően a szamosi vízi út megnyílásával függött össze a 13. század végén, ami újabb lökést adott a sószállítás és sókereskedelem rendszerének átszervezéséhez, ez azonban már egy másik történet.

Végső soron az egész folyamat összefügg a királyi sómonopólium kialakulásával is, amely – Európa más régióihoz hasonlóan – valószínűleg Magyarországon is a 12–13. században kezdett megjelenni, és jelentős átalakulásokon ment keresztül, mielőtt elnyerte késő középkori formáját.¹¹⁸ Ebben a fejlődésben az egyházi intézmények – elsősorban monostorok – is fontos szerepet játszottak azzal, hogy hozzájárultak a marosi vízi útvonal kiépítéséhez, és mintegy száz éven keresztül a működtetéséhez is. Szerepvállalásuk egyik oka lehetett, hogy ebben az időszakban – nagyjából az 1130-as és az 1230-as évek között – a sótermelés volumene érzékelhetően növekedett. A növekedés mértékét nem tudjuk megállapítani, de ezt a folyamatot jelzi III. Béla jövedelem-összeírásában a sóból származó bevétel (16 000 марка), a Jolánta királyné számára 1217-ben lekötött jövedelem (8000 марка értékben a Maroson szállított só és további jövedelmek), valamint a beregi egyezményben és a hozzá kapcsolódó oklevelekben szereplő sómennyiség (9300 марка becsérték – több mint 8000 марка – csak a Maroson szállított sóra). A termelés folyamatos növekedése és a só jelentős részének a határokra – sőt, még

117 COD 254 (44. kánon).

118 Vö. Paulinyi 1924: 633.

osztrák területre is – történő lerakása arra utal, hogy a Magyar Királyság a 12. század utolsó és a 13. század első évtizedeiben komolyabb mennyiségű sót volt képes exportálni. A célterületek közé tartozott Morvaország, Alsó-Ausztria, a Balkán, s talán még Stájerország egy része is. E külkereskedelem bizonyosan fontos szerepet játszott a 12–13. század fordulóján, de részleteit illetően nincsenek forrásaink.

Függelék

1/a táblázat. Az egyházak sórészesedése az 1233-as beregi egyezményben*

Név	Intézménytípus	Mennyiség zuanban
Arad	társaskáptalan	500
Bács	káptalan	10 000
Bizere	apátság (B)	4 000
Bulcs	apátság (B)	5 000
Csanádi püspök	püspök	5 000
Egres	apátság (C)	7 500
Eperjes	apátság (B)	3 000
Ercsi	apátság (C)	1 000
Esztergomi érsek	püspök	2 000
Gyelid	társaskáptalan?	500
Gyulafehérvár	püspök	2 000
Hodosmonostor	apátság (B)	1 000
Izsó	apátság (B)	1 000
Johanniták	lovagrend	10 000
Kalocsai érsek	püspök	10 000
Kenéz	apátság (B)	2 000
Kerc	apátság (C)	1 000
Óbuda**	társaskáptalan	2 000
Pécsvárad	apátság (B)	2 000
Pilis	apátság (C)	2 000
Pornó	apátság (C)	1 000
Rohonca	apátság (B)	4 000
Székesfehérvár	társaskáptalan	2 000
Szekszárd	apátság (B)	1 000
Szentgotthárd	apátság (C)	2 500
Szer	apátság (B)	1 000
Szőreg	apátság (B)	1 000
Titel	társaskáptalan	3 000
Zirc	apátság (C)	2 000
Összesen		89 000

- * A mennyiségek minden esetben zuanra átszámítva szerepelnek, még akkor is, ha az eredeti szöveg ettől eltérő mértékegységben adja meg, B – bencés, C – ciszterci
- ** A társaskáptalan már 1204 előtt kapott sóadományt Imre királytól. Ezt igazolja II. András oklevele (lásd feljebb) amely nem adja meg a pontos mennyiséget, csupán „több tömény sót” (*tyminios salium*) említ. Az eredeti oklevél valószínűleg hasonló adományról szólt, mint Dömös vagy Szentgotthárd esetében, a mennyiség pontos rögzítésével. Az 1233-ban adott 2000 zuan megfelel 24 000 hajósónak, de nem kizárt, hogy a káptalan a Szalacson keresztül szállított sóból is részesedett.

1/b táblázat. Az egyházak sórészesedése az 1233-as beregi egyezményhez kapcsolódó oklevelekben

Név	Intézménytípus	Mennyiség zuanban
Heiligenkreuz	apátság (C)	3 000
Pannonhalma*	apátság (B)	1 000
Pornó	apátság (C)	1 000
Szentgotthárd	apátság (C)	5 000
Tihany	apátság (B)	1 000
Összesen		11 000

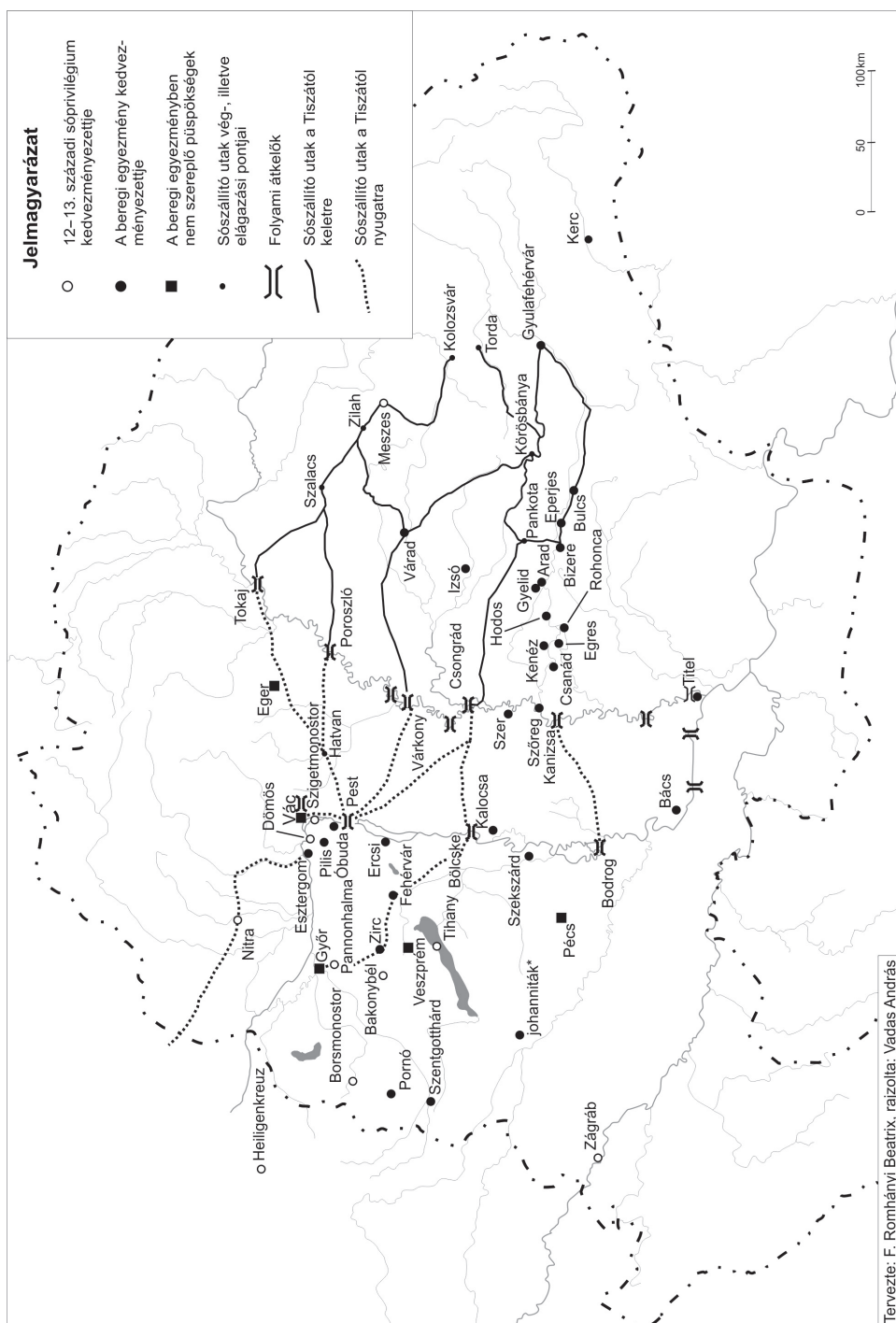
* A Maroson szállított sóból

2. táblázat. A beregi egyezményben meghatározott részesedés intézménytípusonként

Típus	Zuan	%	Márka	%
Bencések	25 000	28,1	240,0	27,1
Ciszterciek	17 000	19,1	169,2	19,1
Johanniták	10 000	11,2	120,0	13,6
Püspökök	29 000	32,6	278,4	31,5
Káptalanok	8 000	9,0	77,0	8,7
Összesen	89 000		884,6	

3. táblázat. Részesedés intézménytípusonként (a beregi egyezményben nem említett mennyiségekkel és intézményekkel együtt)

Típus	Zuan	%
Bencések	29 900	27,4
Ciszterciek	28 200	25,8
Johanniták	10 000	9,2
Püspökök	30 500	28,0
Káptalanok	10 500	9,6
Összesen	109 100	

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF)

Diplomatikai Levéltár (DL)

ÁÚO: *Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. I–XII. Kiad. Wenzel Gusztáv. Pest, 1860–1874

CD: *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I/I–III/2. Ed. Fejér, Georgius. Budae, 1829

COD: *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*. Eds. Alberigo, J. – Dossetti, J. A. – Joannou, P. P. – Leonardi, C. – Prodi, P. – Jedin, H. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1973

DHA: *Diplomata Hungariae Antiquissima*. I. 1000–1131. Ed. Györffy, Georgius. Budapest, 1992

EO: *Erdélyi okmánytár*. I. 1023–1300. II. 1301–1339. Kiad. Jakó Zsigmond. Budapest, 2004

HO: *Hazai oklevéltár 1234–1536*. Kiad. Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula. Budapest, 1879

MES: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*. I. Ed. Knauz, Ferdinandus. Strigonii [Esztergom], 1874

OÖUB: *Urkundenbuch des Landes ob der Enns (= Oberösterreichisches Urkundenbuch)* II. Bearb. Trink, Erich. Wien, 1856

PRT: *A Pannonhalmi Szent Benedek-Rend Története*. VIII. Kiad. Erdélyi László – Sörös Pongrác. Pannonhalma, 1903

RA: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*. I–II. Kiad. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Budapest, 1923–1987

SRH: *Scriptores rerum Hungaricarum*. I–II. Ed. Szentpétery, Imre. Budapest, 1938

Theiner: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis*. I–II. Ed. Theiner, Augustinus. Romae, 1859–1860

UGDS: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I. Ed. Zimmermann, Franz – Werner, Carl. Hermannstadt, 1892

Weis: *Urkunden des Cistercienser-Stiftes Heiligenkreuz im Wiener Walde*. I. Ed. Weis, Johann Nepomuk. (Fontes rerum Austriacarum 2. XI.) Wien, 1856

Zichy: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*. I. Kiad. Nagy Imre et al. Pest, 1871

FELHASZNÁLT IRODALOM

ÁMTF: Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–II. Budapest, 1966, 1987

Bálint Csanád 1991: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. (Studia Archaeologica 11.) Budapest

Barbu, Mircea – Zdroba, Mircea 1977: Noi cercetări privind cetatea de pământ de la Vladimirescu. *Ziridava* (8.) 17–28.

Barbu, Mircea – Zdroba, Mircea 1978: Şantierul arheologic Arad-Vladimirescu. *Campania* 1977. *Ziridava* (10.) 101–121.

Barta János, ifj. – Barta Gábor 1993: III. Béla király jövedelmei (Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről). *Századok* (127.) 413–449.

- Bende Livia – Lőrinczy Gábor – Türk Attila 2002: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról. *MFME Studia Archaeologica* (8.) 351–402.
- Demény-Dittel Lajos 1997: *A Hatvan-gombospusztai római katonai őrállomás emlékei: régészeti kutatások*. Hatvan
- Draskóczy István 2004: Erdély sótermelése az 1530-as években. In: Bessenyei József et al. (szerk.): *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. Miskolc, 31–96.
- Draskóczy István 2008: A só a középkori Magyarországon. In: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter (szerk.): *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Budapest, 147–161.
- Draskóczy István 2013: Középkori sóbányászatunk egyes technikátörténeti kérdései: „Cum fodina seu puteo salis”. In: Vámos Éva – Vámosné Vigyázó Lilly (szerk.): *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből*. Budapest, 193–200.
- Draskóczy István 2014a: A kőso bányászatának átalakulása Erdélyben az Árpád-korban. In: Bárány Attila et al. (szerk.): *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. II. Budapest–Debrecen, 825–835.
- Draskóczy István 2014b: Sóbányászat és -kereskedelem Magyarországon a középkorban. *Valóság: Társadalomtudományi Közöny* (57.) 4. 56–67.
- Elter István 1985: Magyarország Idrisi földrajzi művében (1154). *Acta Historica* (82.) 53–63.
- Erdély története 1986: *Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig*. Szerk. Makkai László – Mócsy András. Budapest
- Gaál Attila – Szabó Géza 1990: Késő római erőd a bölcskei Duna-mederben. *CommArchHung* 127–131.
- Gaál Attila (szerk.) 2009: *A bölcskei kikötőerőd: Római kori feliratok és leletek a Dunából*. Szekszárd
- Gáll Erwin 2013: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői*. I–II. Szeged
- Glaser Lajos 1929: Dunántúl középkori úthálózata. *Századok* (63–64.) 138–167 és 257–285.
- Gündisch, Gustav 1987: Die siebenbürgische Unternehmung der Fugger 1528–1531. In: Gündisch, Gustav (Hrsg.): *Aus Geschichte und Kultur der siebenbürger Sachsen*. Köln–Wien, 149–166.
- Györffy György 1958: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. *Századok* (92.) 12–65.
- Heller András 1937: *Cseléd sor. A mezőgazdasági cselédek helyzete 1935-ben, különös tekintettel a székesfehérvári járásra*. Budapest
- Hocquet, Jean Claude 1985: *Le sel et le pouvoir. De l'an mil à la Révolution française*. Paris
- Horváth János, ifj. 1958: *A Gellért-legendák forrásértéke*. (Az MTA I. Osztály Közleményei 13.) Budapest, 21–82.
- Hóvári János 1989: Az erdélyi só a török Szendrőben. In: *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára*. Budapest, 41–61.
- Kanyar József 1989: *Harminc nemzedék vallomása Somogyról*. Kaposvár
- Katona-Kiss Attila 2009: A Kárpát-medencei bolgár térhódítás a 9. században. Történeti észrevételek a régészet tükrében. *A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve* (31.) 37–56.
- Kertész Róbert 2014: Szolnok az Árpád-korban. Tények és eredmények. *Archaeologia – Altum Castrum* 1–44. <http://archeologia.hu/content/archeologia/325/kertesz-szolnoki-var.pdf> (letöltés: 2015. szeptember 5.)
- KMTL: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Szerk. Kristó Gyula. Budapest
- Knauz Nándor 1890: *A Garan-melletti szent-benedeki apátság*. I. Budapest

- Kovács Imre 1997: A gazdasági cselédek kereseti és megélhetési viszonyai. *Magyar Szemle*. Új folyam (6.) 11–12. 195–214. (a cikk eredetileg a *Magyar Szemle* 1935/9–12. számában jelent meg)
- Kőhegyi Mihály 1972: Római pénzforgalom és kereskedelem az Intercisa–Csongrád közötti útvonalon. *Cumania* (1.) 103–114.
- Kubinyi, András 1988: Königlich-salzmonopol und die Städte des Königreiches Ungarn im Mittelalter. In: Rausch, Wilhelm (Hrsg.): *Stadt und Salz*. Linz, 213–294.
- Kubinyi, András 1991: Die königlich-ungarischen Salzordnungen des Mittelalters. In: Hocquet, J. – Palme, R. (Hrsg.): *Das Salz in der Rechts- und Handelsgeschichte*. Schwaz, 261–270.
- Kubinyi András 1994: A középkori Pápa. In: Kubinyi András (főszerk.): *Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig*. Pápa, 45–76.
- Lőrinczy Gábor – Straub Péter – Türk Attila 2015: Hatalomváltás a Maros-torkolat nyugati oldalán a 9–10. századi településtörténet tükrében. In: Balogh Csilla et al. (szerk.): „*in nostra lingua Hringe nominant*”. *Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére*. Budapest, 143–165.
- Madzsar Imre (Emericus) 1938: Praefatio. In: SRH II. 463–470.
- Mărginean, Florin – Rusu, Adrian Andrei 2010: Feltót középkori templomai. In: Kollár Tibor (szerk.): *Építész a középkori Dél-Magyarországon*. Budapest, 893–914.
- MN 8: *Magyar Néprajz*. VIII. Szerk. Palády Kovács Attila, Budapest, 2002
- MRT 6: Ecsedy István – Kovács László – Maráz Borbála – Torma István: *Békés megye régészeti topográfiája: A szeghalmi járás*. (Magyarország régészeti topográfiája 6.) Budapest, 1982
- MRT 8: Jankovich B. Dénes – Makkay János – Szőke Béla Miklós: *Békés megye régészeti topográfiája: A szarvasi járás*. (Magyarország régészeti topográfiája 8.) Budapest, 1989
- MRT 10: Jankovich B. Dénes – Medgyesi Pál – Nikolin Edit – Szatmári Imre – Torma István: *Békés megye régészeti topográfiája: Békéscsaba és környéke*. (Magyarország régészeti topográfiája 10.) Budapest, 1998
- Ortvay Tivadar 1882: *Magyarország régi vízrajza a XVIII. század végéig*. I. Budapest
- Paulinyi Oszkár 1924: A sóregále kialakulása Magyarországon. *Századok* (58.) 627–647.
- Poplow, Marcus 2010: *Technik im Mittelalter*. München
- Praxl, Paul 1989: *Salzhandel und Saumverkehr*. 2. Auflage. Waldkirchen
- PRK 1990: Mócsy András (szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest
- Raudot, Claude Marie 1841: *La France avant la Révolution: son état politique et social en 1787...* Paris
- Révész László 2013: Erdély a magyar honfoglalás korában. Szempontok a székelyek betelepülésének kérdéséhez. In: Révész László – Wolf Mária (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei*. Szeged, 605–629.
- Rosta Szabolcs 2010: A kiskunsági homokhátság középkori település- és úthálózata. In: Nagy Balázs (szerk.): *Középkori mozaik. Az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola doktoranduszainak tanulmányai*. Budapest, 101–148.
- Rusu, Adrian Andrei 2000: Arad és Temes megye középkori erődítményei. In: Kollár Tibor (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged, 559–592.
- Rusu, Adrian Andrei – Toda, Oana 2014: Archaeological Evidence for Historical Navigation on the Mureş (Maros) River. Enquiries Based on a Medieval Boat Imprint from Bizere Abbey (Romania). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* (65.) 139–154.

- Simon, Mathaeus 1797: *Supplementum ad dissertationem historici criticam clar. Georgii Pray de dextra S. Stephani primi Hungariae regis cum historia monasterii Sz. Jog. ubi olim sacra haec dextra asservabatur*. Vacii
- Spekner Enikő 2015: *Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A budai királyi székhely története a 12. századtól a 14. század közepéig*. Budapest
- Sümei József 2006: A bátai apátság kutatástörténete és alaprajzának rekonstrukciós kísérlete. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* (28.) 141–170.
- Szalay Zsigmond 2000: *Tyukod története és néprajza*. Tyukod
- Szalontai Csaba 2014: *A Maty-ér és a kapcsolódó vízrendszer szerepe és jelentősége Szeged környékének településtörténetében*. PhD-disszertáció, SZTE. Szeged
- Szatmári Imre 2005: *Békés megye középkori templomai*. Békéscsaba
- Szende Katalin 2014: „Civitas opulentissima Varadiensis.” Püspöki székhely és városfejlődés a középkori Váradon. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban*. (Tanulmányok Biharország történetéről 1.) Nagyvárad, 101–128.
- Szilágyi, Magdolna 2012: *Árpád Period Communication Networks: Road Systems in Western Transdanubia*. PhD-disszertáció, CEU. Budapest
- Szilágyi Magdolna – Serlegi Gábor 2014: Nád közé bújtak...? Egy a tatárjárás során elpusztult település maradványai Dunaföldvár határában. In: Rosta Szabolcs – V. Székely György (szerk.): „Carmen Miserabile” – *A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Kecskemét, 127–140.
- Takács Miklós 2012: A Kárpát-medence 10–11. századi cserépedény-lelőhelyeinek térképeszeti vonatkozásairól – másodsor. In: Liska András – Szatmári Imre (szerk.): *Tempora obscura*. 3. Békéscsaba, 405–500.
- Teleki Domokos 1993: *Egynéhány hazai utazások leírása Tót- és Horvátországoknak rövid eszméretésével együtt*. Kiad. Éder Zoltán. Budapest
- Tóth, János Attila 2009: La Drava (Hongrie), un fleuve inconnu. *Dossiers d'Archéologie* (331.) 1. 46–49.
- Tóth János Attila 2010: Adatok a kora újkori Közép-Duna-medencei hajók régészetéhez. In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. II. Budapest, 871–884.
- Vékony Gábor 2004: Sókereskedelem a Kárpát-medencében az Árpád-kor előtt. In: Kovács Gyöngyi (szerk.): *Quasi liber et pictura. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 655–662.
- Vörös Gabriella 1993: A tiszai átkelőhely jelentősége a 4–5. században Csongrád alatt a mai böldi révnél. In: *Múzeumi kutatások Csongrád megyében (1992)*. Szeged, 5–14.
- Weisz Boglárka 2005: Átkelőhelyek a Tiszán az Árpád-korban. *Acta historica (Szeged)* (122.) 21–30.
- Weisz Boglárka 2007: Megjegyzések az Árpád-kori sóvámolás és kereskedelem történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* (125.) 43–57.
- Weisz Boglárka 2012: A Szilágyság helye a középkori magyar királyság gazdasági életében. In: Hegyi Géza – W. Kovács András (szerk.): *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. sz.)*. Kolozsvár, 237–254.
- Weisz Boglárka 2013: *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*. Budapest
- Witthöft, Harald 1976: Struktur und Kapazität der Lüneburger Saline seit dem 12. Jahrhundert. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (63.) 1–117.

Magyar–porosz kereskedelmi kapcsolatok a középkorban

A 13. század első felében már néhány oklevél említést tett arról, hogy az Alsó-Visztula mellett alig néhány éve megtelepedett Német Lovagrend¹ és alattvalói, valamint a környező lengyel területek között kereskedelmi kapcsolatok léteztek. Władisław, Nagy-Lengyelország fejedelme 1238 januárjában az országa és a lovagrendi területek határánál fizetendő vámokról intézkedett.² 1242-ben Konrád mazóviai fejedelem vámmentességet adott a Poroszországból érkező kereskedőknek.³ Przemusław és Bolesław lengyel hercegek 1243. március 22-én kelt oklevele már részletesen szólt a lovagrendi és a lengyel területek közötti áruforgalomról. Rendelkezésük értelmében minden Poroszországból érkező kocsirakomány posztó után – amit a porosz kereskedők Északnyugat-Európából, döntően Flandriából importáltak – 2 skot (*duos scotus*) összegű vámot kellett fizetni a gnieźnói kastellánnak, továbbá ½ fertót (*Vierdung*) vagy 1 márka súlyú borsmennységet útpénzként. A dél-lengyel területekről származó nagy, kockára vágott kőso után 30 kockánként kellett vámot fizetni. A bor hordónkénti vámjá ½ fertó volt.⁴ Az oklevél arról nem szólt, hogy milyen borral kereskedtek. Délről, így akár Magyarországról vagy a Rajna-vidékről, Franciaországból származó egyaránt lehetett. II. Sambor, Pommerellen fejedelem 1252-ben az uralma alatti területeken vámmentességet adott a kulmi (ma Chełmno, Lengyelország), majd 1255-ben az elbingi (ma Elbląg, Lengyelország) porosz kereskedőknek.⁵ Ezeknek a kiváltságoknak köszönhetően a 13. század közepére, második harmadára a lovagrendi városok, elsősorban Thorn (ma Toruń, Lengyelország), Kulm és Elbing számára szabaddá vált az út dél felé, Krak-kó és Magyarország piacaira.

A Visztula vízi útjához, mely Thorn városától Krak-kóig terjedt, Magyarország felől a Buda–Kassa–Szandec–Krak-kó, illetve a Lőcse–Lubló–Szandec–Krak-kó útvonalak kapcsolódtak.⁶ A porosz városok kereskedelmének fejlődése szempontjára

1 Erről bővebben lásd: Pósán 1996: 118–207 és Pósán 2015: 47–69.

2 HUB I. Nr. 281.

3 HUB I. Nr. 326.

4 HUB I. Nr. 328.

5 HUB I. Nr. 430, 481.

6 Divéky 1905: 6–10.

ból nagy jelentőségű volt a lengyel és a magyar területek felé megnyíló közlekedés, ugyanakkor a Balti-tengertől a Fekete-tengerig vezető régi kereskedelmi útvonal szintén fontos szerepet játszott.⁷ A porosz, elsősorban thorni kereskedők már a 13. század második felében felkeresték a halicsi-vlagyimiri területeket, a Thorntól körülbelül 480 km távolságra fekvő Vlagyimirt, és a választott útvonaltól függően 520–560 km-re fekvő Lemberget (ma Lviv, Ukrajna). A keleti áruk döntően itáliai és örmény kereskedők révén jutottak el ezekbe a városokba, ahonnan a továbbszállítás lengyel, magyar és német kereskedők vették át. Azt, hogy a Poroszország és a délebbre fekvő lengyel, magyar és rutén területek közötti áruforgalom már a 13. század második felében mennyire fontos volt, egy 1263-ból származó oklevél tanúsítja. Ez az oklevél arról számol be, hogy Kázmér kujáviai herceg és a Német Lovagrend közötti viszály miatt a thorni polgárok nem tudták szabadon látogatni a lengyel piacokat, és emiatt jelentős veszteséget szenvedtek el.⁸ A viszály minden bizonnyal összefüggésben volt azzal a porosz törekvéssel, hogy Kulm városa lera-
katjogot kapjon, s ezzel összefüggésben a kujáviai kereskedőknek megtiltották volna, hogy áruikkal egészen a tengeri kikötőig, azaz Elbing városáig elmenjenek. A porosz kalmárok szerették volna monopolizálni a gazdasági értelemben vett lengyel hátország és Nyugat-Európa közötti kereskedelmet.⁹ A Német Lovagrend azonban ilyen lépésre nem vállalkozott, mert a második porosz felkelés (1260–1273) leveréséhez szüksége volt a szomszédos lengyel fejedelmek támogatására. Az 1280-as évek elejére így ismét helyreállt a Poroszország és Kujávia közötti jó viszony, amit Władisław kujáviai herceg 1286-ban kiadott oklevele jelzett, amely Kulm és Thorn városok kereskedőinek szabad átutazást biztosított fejedelemségén Magyarország és Ruténia felé.¹⁰ Ez az oklevél egyúttal azt is bizonyítja, hogy a 13. század utolsó harmadában a porosz kereskedők már nemcsak a lengyel (döntően krakkói) kalmárok közvetítésével szereztek be magyar árukat (elsősorban re-
zet), hanem személyesen is felkeresték Magyarországot.

Az 1280-as években már számottevő lehetett az Észak-Magyarországról a Balti-tenger irányába, a Visztula vízi útján történő áruszállítás.¹¹ Egy 1293-ból származó oklevél szerint Elbing városa azt panaszolta Pommerellen fejedelménél, hogy alattvalói Danzignál (Gdańsk, Lengyelország) és Stolpnál (ma Słupsk, Lengyelország) a Visztulán rezet szállító elbingi kereskedőket raboltak ki. A Danzig mellett kirabolt Wilbrand *sexaginta marcas*, a Stolpnál kifosztott Heinrich von Bryzenborch és Werner Niger pedig *quingaginta marcas* kárt szenvedett.¹² Az a rézfelhozatal, amelyet a 13. század végi brüggei jegyzékben „lengyelországinak” (*cuprum*

7 Samsonowicz 1993: 23–30.

8 HUB I. Nr. 588.

9 PUB I/1. Nr. 172, 188, 260; PUB I/2. Nr. 188, 312.

10 HUB I. Nr. 1003.

11 Gause 1967: 49–50; Halaga 1975: 35, 78.

12 HUB I. Nr. 1106.

polona) neveztek, valójában a porosz kereskedők által Lengyelországon és a Balti-tengeren át Flandriába szállított magyarországi termék volt, mert a korabeli Lengyelországban nem folyt rézbányászat.¹³ A Hanza-oklevelekben szereplő *libetters* (Libetbánya), *schmolnitzer* (Szomolnok) vagy *gilnitzer koppers* (Gölnicbánya) kifejezések egyértelműen meg is nevezték a magyarországi réz származási helyeit.¹⁴ A 13. század második feléből és a 14. század elejéről öt olyan lübecki-porosz kereskedőtársaságot ismerünk, melyek magyar rézzel, flandriai posztóval, továbbá szőrmeikkel, bőrrel, viasszal és egyéb árucikkkel kereskedtek.¹⁵ Magyarországon Kassa és a Szepesség városainak kereskedői játszottak fontos szerepet a rézkivitelen. Az Árpád-ház kihalását (1301) követő trónharcokban a kassaiak és a szepességiek a Přemysl-ház trónigényét támogatták. 1300 nyarán Nagy-Lengyelország előkelői Łokietek Ulászlóval szemben II. Vencel cseh királyt ismerték el lengyel uralkodónak,¹⁶ a következő évben pedig a magyar főurak egy része ajánlotta fel számára a magyar koronát. Vencel ezt el is fogadta, de nem a saját, hanem a fia számára, aki III. András lányát jegyezte el. 1301. augusztus 27-én III. Vencelt Magyarország királyává koronázták, ami kiváltotta VIII. Bonifác pápa heves ellenkezését, aki a magyar öröklés kérdésében Anjou Károly Róbert trónigényét támogatta.¹⁷ A lengyel koronára igényt formáló Łokietek Ulászlónak és a magyar trónra pályázó Károly Róbertnek egyaránt a Přemysl-ház volt a fő ellenfele. A Károly Róbertet támogató bárók között Aba Amádé (aki legkésőbb 1303-ban már az Anjou-párt oldalán állt) hosszú idő óta jó viszonyban állt Łokietek Ulászlóval. Minden bizonnyal aktívan támogatta is őt 1300-ban, a Vencellel vívott harcában, amit azonban akkor a cseh uralkodó nyert meg (s vele együtt a lengyel koronát is). A száműzetésbe kényszerült Ulászló Magyarországra, az Aba családhoz menekült, és ott szervezte újjá erőit, majd Aba Amádé katonai támogatásával 1304 szeptemberében hadat indított Lengyelországba. Ezzel egyidejűleg nyugaton Albert német király, Rudolf osztrák herceg, Károly Róbert és Csák Máté erői együtt támadtak Csehországra. 1305-ben Krakkó kivételével egész Kis-Lengyelország Ulászló kezére került, 1306 tavaszán pedig Aba Amádé segítségével megszerezte Krakkót is.¹⁸

A krakkói polgárság támogatásának megszerzésére, valamint a Vencel oldalán álló észak-magyarországi városok pozíciójának gyengítésére Ulászló 1306-ban útkényszerrel vezetett be Krakkó érdekében: megszabta, hogy magyar árut, akár Magyarországról, akár más országból Thornba csak Krakkón keresztül szabad szállítani.¹⁹ Emellett lerakatjoggal is felruházta Krakkót, így a magyar kereskedők csak

13 Szűcs 1993: 238; Myśliwski 2014: 180.

14 Fekete 1986: 472–475; Halaga 1989: 132.

15 Czaja 1998: 39.

16 Annalista Thorunensis, SRP III. 63.

17 Theiner I. 385–389; Csukovits 2012: 56–57; Engel 1990: 264–265; Krollmann 1932: 30–31.

18 Dąbrowski 1921: 76–84; Kristó 1988: 20–23.

19 CDCiv.Crac. I. Nr. 4.

akkor szállíthatták tovább áruikat Thornba (Poroszországba), vagy akkor bízhatták azokat a szandeci kalmárookra, ha előbb Krakkóban lerakodtak és a krakkóiaknak eladásra felkínálták az árukat.²⁰ Az 1306. évi kiváltságlevél egyértelműen bizonyítja, hogy a 14. század elejére a magyarországi kereskedelemben meghatározó fontosságú lett a poroszországi Thorn városa, Łokietek Ulászló pedig vele szemben a Visztula menti áruforgalom másik nagy csomópontjának, Krakkónak a helyzetét igyekezett erősíteni.²¹ Ebből az oklevélből látszik, hogy a 13–14. század fordulóján a magyar kereskedők gyakran egészen Poroszországig vitték áruikat, többnyire vízi úton. Egyúttal azt is jelzi, hogy a Balti-tenger irányába történő áruszállítás, különösen pedig a réz, mennyire nagy jelentőségű volt már ekkor a korabeli kereskedelemben, amelyben a porosz városok vezető szerepet játszottak, és politikai beavatkozás nélkül Krakkó nem tudott versenyezni ezzel.²² Ennek alapvetően az volt az oka, hogy a magyarországi rézszállítás észak felé a Dunajec és a Poprád folyókon zajlott. Szandec városa (ma Sary Sącz, Lengyelország) volt az átrakodóhely, ahonnan a Visztulán szállították tovább az árut, így ez az útvonal elkerülte Krakkót. A Magyarországról jövő áruforgalom legjövedelmezőbb részét, a rézkereskedelmet tehát útkényszer és lerakatjog bevezetésével lehetett Krakkóba terelni.²³ Az 1306. évi kiváltságlevél csak a dél felől jövő árukra és kalmárokra vonatkozott, a porosz kereskedőkre nem, sőt azok újabb kiváltságokat is kaptak Lengyelországban. 1313-ban például II. Ziemowit mazóviai fejedelem lehetővé tette a thorni kereskedőknek a szabad közlekedést hercegségében Krakkó, Szandec és Poroszország felé egyaránt.²⁴ Abból következően, hogy a visztulai szállítás kérdésében Krakkó oly konzekvensen és keményen lépett fel a porosz, s különösen a thorni kereskedőkkel szemben, egyértelműen látszik, hogy a visztulai kereskedelemben Thorn városának meghatározó szerepe volt.²⁵ Az, hogy Krakkó megkerülhetetlenné vált a Magyarország és a Balti-tenger közötti kereskedelmi forgalomban, Szandec lakóinak sem tetszett, s csak akkor törődtek bele ebbe, amikor 1329-ben kizárólagos jogot kaptak arra, hogy a Dél-Lengyelországban bányászott só a Visztulán egészen Poroszországig szállíthatják.²⁶

Az 1320-ban lengyel királlyá koronázott Łokietek Ulászló a lengyel trónigénnyel fellépő János cseh király és szövetségese, a Német Lovagrend elleni háborújában (1327–1333) komoly segítséget kapott vejétől, I. Károly magyar királytól.²⁷ Ennek a politikai és katonai együttműködésnek a magyar kereskedőkre nézve is meglett az eredménye: újra lehetőségük nyílt Szandec városán keresztül szállítani,

20 CDCiv.Crac. I. Nr. 4.

21 Gönnerwein 1939: 86–88; Oesterreich 1890: 8.

22 Halaga 1989: 134.

23 Michels 2000: 79.

24 HUB II. Nr. 236.

25 Halaga 1967: 67.

26 CDCiv.Crac. I. Nr. 16.

27 Csukovits 2012: 116; Kristó 1988: 75–76.

nem kellett Krakkón átutazniuk. A Szandecen át történő áruszállítás jelentőségét, nagyságrendjét, Krakkóra nézve hátrányos helyzetét jól tükrözi, hogy III. Kázmér lengyel király 1344-ben újból megtiltotta ezt, és a forgalmat visszaterelte Krakkó felé.²⁸ Az útkényszer mellett azonban lehetővé tette a porosz kereskedőknek, hogy Krakkóban magyar árukat vásároljanak, vagy azokért Magyarországra utazzanak.²⁹ Ehhez a politikai feltételek is kedvezően alakultak: a Német Lovagrend és Lengyelország között 1343-ban megkötött kaliszi béke³⁰ lehetővé tette, hogy a porosz kalmarok ismét útra keljenek Magyarország és Ruténia felé, és további kereskedelmi kiváltságokat kaptak Lengyelországban. 1345-ben III. Kázmér engedélyezte, hogy a thorni kereskedők áruikkal szabadon felkereshessék a lengyel piacokat.³¹ A krakkói útkényszer azonban a porosz, a szandeci és magyar kereskedők egyaránt hátrányosnak tartották, és folyamatosan ennek eltörlését kérték Kázmértól. Emellett Kassa elérte azt, hogy 1347-ben lerakatjogot kapjon,³² hogy ellensúlyozza a lengyelországi útkényszeret. A lengyel király végül 1349. augusztus 24-én engedélyezte, hogy a thorni kereskedők Szandec városán keresztül is utazhassanak Magyarországra, és ugyanezt lehetővé tette a Magyarországról Poroszországba igyekvők számára is.³³ Ezt megelőzően, 1349. június 19-én azonban meghatározta a Thorn, Breslau (Szilézia, ma Wrocław, Lengyelország), Vlagyimir (Ruténia, ma Oroszország) és Szandec (Lengyelország) közötti útvonalakat.³⁴ A Magyarország felé, illetve onnan jövő kereskedelem szabaddá tétele mellett III. Kázmér 1349. decemberében szabad és biztonságos közlekedést garantált a porosz kereskedőknek Ruténiába is,³⁵ ahol a források szerint szintén komoly érdekeltségeik voltak.³⁶ Két évvel később, 1351-ben Kázmér király Plock fejedelmének nevében biztosított szabad közlekedést a porosz kereskedőknek a plocki hercegség területén.³⁷ Egy 1353. évi oklevél tanúsága szerint ezek a privilégiumok nagy lendületet adtak a magyar–porosz kereskedelemnek, különösen a rézkereskedelemnek.³⁸

Ekkorra, a 14. század közepére a poroszországi kereskedelemben kiépült a Német Lovagrend saját kereskedelmi tevékenysége és szervezete is. A lovagrend magánkereskedelme az 1350-es évekre földrajzi és szervezeti szempontból már elérte azt a kiterjedését, amelyről a század utolsó harmadától bővebb forrásanyaggal rendelkezünk.³⁹ A lovagok kereskedelmi szervezetének és tevékenységének kialakulása

28 PUB III/2. Nr. 639.

29 HUB III. Nr. 59.

30 CDP III. Nr. 37.

31 CDP III. Nr. 50.

32 Weisz 2012: 116.

33 CDP III. Nr. 60; HUB III. Nr. 156; PUB IV. Nr. 447.

34 HUB III. Nr. 147.

35 HUB III. Nr. 159.

36 CDP II. Nr. 75, 119; CDP III. Nr. 5.

37 HUB III. Nr. 171.

38 HUB III. Nr. 260.

39 Jähnig 1989: 128; Sarnowsky 1993: 285; Renken 1937: 11–12; Forstreuter 1956: 13–27.

összekapcsolódott a poroszországi városok távolsági kereskedelmének fejlődésével. Poroszországban és a Hanza-térségben egyaránt a Német Lovagrend a városi kereskedőkkel együttműködve folytatott üzleti tevékenységet.⁴⁰ Sok vonatkozásban egymásra is voltak utalva. A lovagrend sokszor egy-egy porosz kereskedőt bízott meg konkrét üzlet lebonyolításával, de gyakran közösen szervezték meg az áruszállítást, sőt, közös kereskedelmi társaságokat (*societas, kumpanie*) is alapítottak.⁴¹ A poroszországi belkereskedelemben már a 14. század közepétől a porosz városok polgárai voltak a lovagrend kereskedelmi tevékenységét irányító marienburgi és königsbergi fősáfárok legfontosabb partnerei.⁴² Ez a szoros együttműködés, egymásrautaltság azt jelentette, hogy a 14. század második felétől bármilyen, a porosz kereskedelemre vonatkozó lengyel intézkedés közvetlenül a Német Lovagrendet, Poroszország urát is érintette, így a kereskedelemmel kapcsolatos kérdések azonnal politikai üggyé váltak. A lovagrendi fősáfárok kiterjedt kereskedelmi hálózattal rendelkeztek, így Magyarországon is voltak megbízottaik.⁴³ Az innen történő áruszállításokkal kapcsolatos bármilyen lengyel intézkedés éppúgy érintette a lovagrendi rakományokat, mint a porosz polgárok szállítmányait.

Az 1349-ben és 1351-ben kapott kiváltságoknak köszönhetően a porosz, s különösen a thorni kereskedők nagyon gyorsan újból meghatározó szerepre tettek szert a magyarországi és ruténiai kereskedelemben. A krakkóiak ezt rossz szemmel nézték, és sikerült elérniük a királynál, hogy városuk 1353-ban Lengyelországon belül kizárólagos jogot, monopóliumot kapott az orosz kereskedelemre,⁴⁴ 1354-ben pedig Kázmér lerakattjogot adott a városnak, ami már nemcsak a rézre, hanem más árucikkekre is vonatkozott.⁴⁵ Ugyanakkor nem írt elő útkényszert, így a magyar–porosz kereskedelmet érdemben még nem befolyásolta. A porosz városok, s különösen Thorn egyre nyomasztóbb konkurenciája miatt azonban 1358-ban III. Kázmér ismét útkényszert vezetett be, s előírta, hogy a magyar és a szandeci kereskedők csak Krakkó város érintésével szállíthatják áruikat.⁴⁶ Ez azt jelentette, hogy azok a porosz kalmárok, akik nem mentek el Magyarországra, ezután már csak a krakkói kereskedőktől tudtak magyar termékeket vásárolni. Az 1358. évi királyi intézkedés a magyarországi kereskedelemben Krakkó fő lengyelországi riválisának számító Szandecet hozta nehéz helyzetbe, továbbá azokat a magyar kereskedőket, akik korábban áruikkal egészen Poroszországig is elmentek. Ugyanakkor a Poroszországból Magyarországra irányuló áruszállításra ez nem vonatkozott, de

40 Sarnowsky 1993: 286.

41 Czaja 1995: 112–113; Sarnowsky 1993: 300–301.

42 Czaja 1995: 113, 116.

43 Sarnowsky 1993: 92.

44 Jelicz 1981: 145–147.

45 CDCiv.Crac. I. Nr. 26.

46 CDCiv.Crac. I. Nr. 32; ADE II. Nr. 395.

az onnan visszatérő porosz kalmárookra már igen. Kázmér király lényegében Krak-kót akarta a rézpiac központjává, fő elosztóhelyévé tenni.⁴⁷

A kassaiak panaszára 1361-ben Lajos magyar király minden Lengyelországból vagy Ruténiából érkező árura vonatkozóan lerakatjogot adományozott Kassa városának, és előírta, hogy az innen jövő kereskedők Magyarországon csak Kassáig mehetnek, s ott kötelesek eladni áruikat egy ottani polgárnak.⁴⁸ Ezzel egyidejűleg a kassai és szepesi kereskedőknek egy új kereskedelmi utat is nyitott Zsolnán keresztül Boroszló felé.⁴⁹ Három évvel később ezen a Kassa–Boroszló útvonalon vámmentességet és szabad közlekedést biztosított ugyanezeknek a kereskedőknek, 1365-ben pedig a Magyarországra érkező boroszlói, prágai és nürnbergi kereskedőket is mentesítette a vámfizetés alól.⁵⁰ Mindez azt a célt szolgálta, hogy a magyar árukat, különösen a rezet, Boroszló városán és Szilézián keresztül, majd az Odera vízi útját használva egészen a balti-tengeri kikötőkig szállíthassák a magyar kereskedők. A Kassa – Boroszló – Frankfurt an der Oder – Stettin (ma Szczecin, Lengyelország) útvonallal nemcsak Krak-kót kerülhették el, de a porosz városokat is ki lehetett hagyni a rézszállításból. A rézkereskedelem útvonalának ilyen irányú megváltozása alapvetően Hamburgnak, illetve a Magyarország és Hamburg közötti közvetítő szerepet játszó Stralsundnak volt az érdeke. Hamburg áruforgalmának még nagyobbá válását remélve 1356 elején IV. Károly császár három hétig tartó új nagyvásárt engedélyezett Hamburg városának pünkösöd idején.⁵¹ A magyarországi termékeknek az Oderán történő szállítása komoly károkat okozott Krak-kónak, de a magyar kereskedők számára sem bizonyult jó megoldásnak. A sokkal hosszabb szárazföldi szállítás miatt ugyanis jelentősen drágult a szállítási költség, így alacsonyabb nyereséggel kellett számolni, mint amikor a Dunajecen és a Visztulán keresztül tudták eljuttatni áruikat a tengerig. Továbbá a porosz városokkal már hosszú ideje fennálló gazdasági kapcsolatokat, üzlettársi viszonyokat sem lehetett egyik pillanatról a másikra újakkal helyettesíteni. Mindemellett a Kázmér és Lajos királyok közötti trónöröklésre vonatkozó szerződés ugyancsak a lengyel–magyar kereskedelmi kérdések valamilyen megoldásának szükségességét vetette fel.⁵² 1368. február 25-én I. Lajos magyar és Kázmér lengyel király abban állapodott meg, hogy a másik országból jött kereskedőket ugyanolyan szabadságban részesítik, mint a sajátjaikat. A lengyel kereskedők mentesültek a lerakatjog alól, s csak három napig voltak kötelesek áruikat eladásra felkínálni Kassán, utána továbbmehettek Magyarország belsejébe, ahol szabadon kereskedhettek. III. Kázmér ugyanilyen feltételek mellett tette lehetővé a magyar kereskedők mozgását Krak-kóban és Lengyel-

47 Carter 1994: 73.

48 CD IX/3. 242–243; Weisz 2012: 60.

49 CD IX/1. 466.

50 Halaga 1989: 136.

51 HUB IV. Nr. 135.

52 Bagi 2014: 51–63.

országban.⁵³ A kölcsönös engedményeknek köszönhetően újra jó kapcsolatok alakultak ki a lengyel és a magyar kereskedők között.⁵⁴

Kázmér halála (1370) után az örökébe lépő I. Lajos magyar királynak Kassa és Krakkó, a magyar és a lengyel kereskedők érdekeit egyaránt szem előtt kellett tartania. 1372. augusztus 6-án Visegrádon kelt oklevelében úgy rendelkezett, hogy a magyar és a lengyel kereskedőknek szabad közlekedést engedélyez Lembergbe, a cseheknek, morváknak, sziléziaiaknak, poroszoknak, különösen pedig a thorniaknak áruik lefoglalása mellett szigorúan megtiltotta itt a kereskedelmet, továbbá úgy határozott, hogy Krakkó kereskedelmi kiváltságait a porosz és hangsúlyosan a thorni kereskedőkkel szemben érvényesíteni kell.⁵⁵ A magyar kereskedők azonban érdekeltek voltak abban, hogy a poroszok Magyarországra és Ruténiába jöhessenek, így 1373. október 6-án I. Lajos király Thorn kalmárainak ismét szabaddá tette az orosz területekre vezető utat, s ígéretet tett arra, hogy ha a jövőben valamilyen tilalmat rendelne el a közlekedéssel kapcsolatosan, arról fél évvel korábban tájékoztatja Thorn város tanácsát.⁵⁶ Erről a Német Lovagrend nagymesterét, Winrich von Kniprodét is értesítette.⁵⁷ 1376. január 26-án már nemcsak Ruténiában, hanem Magyarországon is szabad közlekedést biztosított a thorni polgároknak.⁵⁸ I. Lajos királynak ez az intézkedése lényegében megismételte III. Kázmér 1349. évi kiváltságlevelét, s lehetővé tette, hogy a porosz kereskedők Krakkó megkerülésével jussanak el Magyarországra. 1378. július 30-án azonban I. Lajos a lengyel területekről érkező kereskedelmi árukra vonatkozóan visszaállította Kassa lerakatjogát.⁵⁹ Ez a lengyel és porosz kereskedőket egyaránt kedvezőtlenül érintette. Két évvel később, 1380-ban I. Lajos ismét szigorító lépésre szánta el magát, s megtiltotta, hogy a porosz kereskedők Krakkó megkerülésével a Visztulán, a Dunajecen (azaz Szandec felé) vagy szárazföldi utakon magyarországi rezet vagy vasat szállítsanak.⁶⁰ Ellentétben Kázmér 1358. évi rendelkezésével, mely a magyar és a szandeci kalmárok Poroszország felé történő mozgását nehezítette meg, ez az intézkedés most a porosz kereskedőkre nézve léptetett életbe útkényszert. Míg 1358-ban a lengyel király Krakkó magyarországi konkurenciáját, Kassát igyekezett visszaszorítani, I. Lajos magyar–lengyel uralkodóként a porosz riválisok, mindenekelőtt Thorn rovására akarta erősíteni Krakkó kereskedelmi pozícióit.

I. Lajos halála (1382) után a Magyarország és Poroszország közötti, Lengyelországon átmenő kereskedelem kérdése a korábbi időkhöz képest sokkal erőteljesebben kapcsolódott össze politikai érdekekkel és törekvésekkel. IV. Károly császár

53 CDCiv.Crac. I. Nr. 38; Carter 1994: 74.

54 Halaga 1989: 137.

55 CDCiv.Crac. I. Nr. 42; HUB IV. Nr. 188.

56 HUB IV. Nr. 454.

57 HUB IV. Nr. 455.

58 HUB IV. Nr. 529.

59 Weisz 2012: 91.

60 CDCiv.Crac. I. Nr. 43.

másodszülött fia, Luxemburgi Zsigmond I. Lajos király idősebb lányának, Máriának a jegyese, és anyai ágon III. Kázmér dédunokája, lengyel trónigénnyel lépett fel, s ehhez a Német Lovagrend támogatására is számított.⁶¹ Hosszas huzavona, belső hatalmi küzdelem után azonban Lengyelországban I. Lajos kisebbik lányát, Hedviget ültették a trónra, és Jagelló (Jogaila) litván nagyfejedelemet szemelték ki férjéül, aki a keresztségben az Ulászló nevet kapta.⁶² Az 1386-ban létrejött lengyel–litván perszonálunió Zsigmond magyar királlyal és Poroszországgal szemben is igyekezett megerősíteni helyzetét. A magyarországi trónharcokat kihasználva egyértelművé tette a lengyel korona fennhatóságát Halics és Moldva felett, a Német Lovagrenddel szemben pedig gazdasági intézkedéseket léptetett életbe.⁶³ 1387-ben II. Ulászló lengyel király megújította és kibővítette Krakkó lerakatjogát, és igyekezett megnehezíteni az észak-magyarországi és a porosz városok közvetlen kereskedelmi kapcsolatát. Krakkóból egyetlen kereskedő sem vihette tovább az áruját, hanem köteles volt eladni egy krakkói kereskedőnek.⁶⁴ Talán ezzel függött össze az, hogy az 1380-as évek végén egyes magyar kereskedők nem észak, azaz Lengyelország felé indultak el áruikkal, hogy azokat Északnyugat-Európa piacaira eljuttassák, hanem a Duna és a Rajna vonalát követték. Ezen az útvonalon keresztül jutottak el Németalföldre, sőt még Angliába is. Egy 1388. évi oklevél tanúsága szerint *Nicholaus paternostermacher de Ungaria* tucatnyi német, döntően kölni kereskedő társaságában tűnt fel Londonban.⁶⁵

A Krakkó és Kassa, de különösen a Krakkó és Thorn közötti kereskedelmi viszály az 1380-as évek végére, az 1390-es évek elejére csúcsosodott ki, s nemegyszer erőszakos cselekedetekhez is vezetett. Konrad Zöllner von Rotenstein nagymester (1382–1390) 1389. szeptember 8-án kelt levelének tanúsága szerint Posen (ma Poznań, Lengyelország) kamarása több thorni kereskedő rakományát is lefoglalta, pedig nem is Krakkó, hanem Szilézia, Breslau felé igyekeztek.⁶⁶ II. Ulászló lengyel király 1387. évi intézkedése Thorn kereskedelmét érzékenyebben érintette, mint Kassáét, mert a porosz kereskedők gyakrabban mentek áruért Magyarországra, mint a magyar kalmárok áruikkal Poroszországba. A magyar kereskedők többsége már korábban is lengyel kereskedőknek adta el áruját Szandecben vagy Krakkóban, és azok értékesítették tovább a poroszoknak. A kassai városkönyv tanúsága szerint például 1394 és 1404 között hat thorni kereskedő is rendszeres és közvetlen üzleti kapcsolatban állt kassaiakkal: Albertus Reber, Johannes Holczede, Hank Frey, Hermann von Linden, Johannes Wandericz és Nicolaus von Thorun. A thorniakkal a legnagyobb üzleteket Stoyan Jakab kassai bíró bonyolította le. 1398 és

61 Nowak 1964: 34–35.

62 Hoensch 1997: 1–3.

63 Pósan 1998: 634.

64 CDCiv.Crac. I. Nr. 63.

65 HUB IV. Nr. 945.

66 HUB IV. Nr. 981.

1400 között három porosz kereskedővel állt üzleti kapcsolatban, sőt az egyikkel még rokoni viszonyba is került.⁶⁷ Ugyanakkor Stoyan nemegyszer egészen Poroszországig is szállított magyarországi árukat, és ott adta el azokat. Thorn városában még egy fél házat is vásárolt. Amikor porosz üzletfelei és hitelezői késedelmes fizetés miatt rá akarták tenni a kezüket erre az ingatlanra, maga a Német Lovagrend nagymestere fordult Thorn magisztrátusához, hogy fél évig adjon haladékat ennek a kassai polgárnak. 1406-ban Kassa város tanácsa ezért köszönetet is mondott Thorn előjáróinak. De arra is volt példa, hogy egyes porosz kereskedők hosszú évekre Kassára költöztek, sőt olyanok is akadtak, akik végleg a magyar városban telepedtek le. Hannos Fellensparre thorni polgár például 1390-ben települt Kassára, ahol tizenkét évig élt.⁶⁸ Több thorni kereskedő házat is vásárolt Kassán.⁶⁹

A porosz városok adósságfeljegyzéseiben szintén találunk adatokat a Magyarországgal folytatott kereskedelemre. Egy 1413-ból származó adat szerint egy magyarországi üzletre felvett kölcsönt az adósnak akkor kellett megfizetnie, amikor Magyarországról visszatért (*us Ungern kumpth*), minden ott elszenvedett kárért viszont saját javaival felelt (*alle schulde in Ungern tzu eygenschafft*).⁷⁰ A porosz, döntően thorni kereskedőknek azonban nemcsak Kassával, hanem Észak-Magyarország más városaival is volt kapcsolata. Bártfán például a polgárok jegyzékében szerepelt egy Holland nevű ember, aki minden bizonnyal a poroszországi Preußisch-Holland (ma Pasłęk, Lengyelország) városából származott, és nem Németalföldről.⁷¹ A korabeli forrásokban ugyanis a lovagrendi államban, a pomesaniai püspökség földjén lévő Preußisch-Holland várost legtöbbször egyszerűen csak „Holland” névvel nevezték. Egy 1420-ból származó feljegyzésben például *Johannes Wynklerus plebanus in oppido Holland Pomezaniensis dyocesis*-ről olvashatunk.⁷²

II. Ulászló 1387. évi kereskedelempolitikai intézkedése ugyan Krakkó érdekében született, de a forgalom visszaesése neki is károkat okozott, ezért 1394-ben külön megállapodást kötöttek Kassával. Ebben az úgynevezett *pactum mutuumban* kölcsönösen elismerték kereskedőik jogát és szokásait úgy, ahogyan azelőtt volt. A kassaiak áruikkal szabadon közlekedhettek, azt azonban megtiltották nekik, hogy olyan porosz kereskedőkkel üzleteljenek, akik Krakkóba mennek, magyar árukat vásárolnak és azokat a Visztulán szállítják Poroszországba.⁷³ Ez az 1394. évi szerződés a porosz kereskedelem szempontjából fontos szerepet játszott abban, hogy a magyar áruk nem kizárólag lengyel közvetítéssel jutottak el Poroszországba,

67 Teke 2003: 397–398.

68 Halaga 1967: 71.

69 Uo.

70 Liber scabinorum veteris civitatis Thorunensis Nr. 998.

71 Halaga 1967: 73.

72 Volckmann 1875: 29.

73 CDCiv.Crac. I. Nr. 15. A kiadásban 1324-es dátum szerepel, a helyes 1394-es dátumhoz lásd Weisz 2012: 104, 766. jegyz.

onnan pedig a tengeren keresztül a nyugat-európai piacokra.⁷⁴ Ugyanakkor a lengyel kormányzat és Krakkó magisztrátusa a Magyarországról a Balti-tenger felé történő áruszállítást megpróbálta más útvonalra terelni. Közbenjárásukra, diplomáciai tevékenységük eredményeként VI. Bogislaw pomerániai herceg 1390. május 29-i kiváltságlevele vámkedvezményben részesítette a Lengyelországból, különösen Krakkóból, Magyarországról, Litvániából és Ruténiából érkező kereskedőket.⁷⁵ Néhány nappal később Stralsund városa is szabad közlekedést és vámmentességet adományozott ezeknek a kereskedőknek.⁷⁶ Ugyanezt Greifswald városa is megtette.⁷⁷ 1390. augusztus 18-án II. Ulászló király vámkedvezményeket adott azoknak a kereskedőknek, akik Pomerániából, Lübeckből, Hamburgból, Rostockból, Wismarból, Frankfurt an der Oderből és Landsbergből nem a Visztulán, hanem az Oderán és a Warta folyónál vezető kereskedelmi úton, vagy Thorn (és Poroszország) kikerülésével, szárazföldi úton érkeznek Krakkóba.⁷⁸ Bogislaw pomerániai herceg, az elő-pomerániai Hanza-városok (Greifswald, Stralsund) és a lengyel uralkodó kiváltságlevelei összehangolt, Poroszország-ellenes gazdaságpolitikai lépéseket mutattak. Ezt erősíti az a tény is, hogy két évvel később, 1392. április 27-én II. Ulászló lengyel király a pomerániai, a neumarki és a kamini püspökség kereskedőit arra ösztönözte, hogy menjenek Lengyelországba.⁷⁹

Ezek az intézkedések komoly károkat okoztak a porosz és a lovagrendi kereskedőknek, de a nehezebbé vált körülmények ellenére sem akartak felhagyni a jövedelmező magyarországi üzletekkel. Egy 1391. május 4-én kelt oklevél például a krakkói vásárról hazatérő thorni kereskedőket említ.⁸⁰ A régi kereskedelmi gyakorlathoz történő ragaszkodás, a Krakkó lerakatjogának figyelmen kívül hagyására irányuló próbálkozások azonban súlyos következményekkel jártak. Konrad von Wallenrod nagymester például 1392. április 1-jén Zsigmond magyar királyhoz írott levelében azt panaszolta, hogy Krakkóban feltartóztatták a thorni kereskedőket, nem engedték őket továbbhaladni Magyarországra, és elkobozták áruikat.⁸¹ A lovagrend diplomáciai úton tiltakozott a történetek miatt, s erről 1392. május 29-én írásban tájékoztatta Thorn városát.⁸² Amiatt, hogy Észak-Magyarországról az áruforgalom egy része áthelyeződött az Oderára és a Wartára, a porosz városok 1394. évi gyűlésén az akadozó magyarországi rézszállítások kérdését tárgyalták.⁸³ Thorn városa nem akart belenyugodni abba, hogy elveszítse korábbi vezető szere-

74 Halaga 1989: 139.

75 HUB IV. Nr. 1017.

76 HUB IV. Nr. 1018.

77 CDCiv.Crac. I. Nr. 101.

78 HUB IV. Nr. 1034.

79 HUB V. Nr. 6.

80 HUB IV. Nr. 1075.

81 HUB V. Nr. 2.

82 HUB V. Nr. 20.

83 HR(1) IV. Nr. 185.

pét a Magyarország és a Balti-tenger közötti kereskedelemben. Kezdeményezésére a porosz városok 1394 végén Marienburgban tartott gyűlésén a Lengyelországgal és Magyarországgal kereskedőkre, az úgynevezett „Visztula-utazókra” vonatkozó hajózási és szállítási szabályokról döntöttek, mintha még mindig Thorn tudná megszabni az itteni kereskedelmi feltételeket.⁸⁴

Maga a Német Lovagrend sem akarta tudomásul venni a lengyel korona intézkedései nyomán bekövetkezett kereskedelmi változásokat. 1398. április 1-jén Konrad von Jungingen nagymester Hedvig lengyel királynőnél sérelmezte Krakkó lerakatjogát, és kérte ennek megszüntetését.⁸⁵ Három héttel később, 1398. április 16-án Hartwig Hitfelt thorni polgár érdekében írt a királynőnek. A szóban forgó Hartwig Magyarországon vásárolt rezet, amit egyik megbízottjával küldött Thornba, de Krakkóban feltartóztatták a szállítmányt, s arra kényszerítették a megbízottját, hogy ott egy helyi kereskedőnek adja el az egészet.⁸⁶ 1399. január 9-én a Hedvig királynőnek írt újabb levelében a nagymester megismételte azt a kérését, hogy a krakkói lerakatjog megszüntetésével a lengyel korona tegye szabaddá a thorni polgároknak és minden porosz kereskedőnek a Magyarországgal folytatott kereskedelmet.⁸⁷ A panaszok, sérelmek ellenére azonban a porosz kereskedők továbbra is igyekeztek eljutni Magyarországra. Erről árulkodik Zsigmond király valamikor 1398 és 1402 között született rendelkezése, amelyben meghatározta azoknak a kereskedőknek a körét, akikre Buda lerakatjoga vonatkozott. Ezek között a Poroszországból érkezők is szerepeltek.⁸⁸

Az 1370-es évektől megváltozott kereskedelmi feltételek következtében az 1380-as évek végén, és különösen az 1390-es években egyre több jele mutatkozott annak, hogy a poroszországi távolsági kereskedelemben egyfajta válsághelyzet állt elő. Ezt a nyugatról érkező posztó túlkínálata⁸⁹ és az azt ellentételező exporttermékek – köztük a Magyarországról származó áruk – csökkenése okozta, ami rövid időn belül a kereskedelem volumenének visszaeséséhez vezetett. Az 1390-es évekből származó kereskedelmi vámbevételek alakulása ezt egyértelműen mutatta. 1390-ben például ez az összeg Thorn városa esetében 165, Danzigban 550, Königsbergben (ma Kalinyingrád, Oroszország) 50 porosz márka volt. 1396-ban viszont Thornban már csak 96, Danzigban 375,5, Königsbergben pedig 13 márkát tett ki.⁹⁰ A nyugatra irányuló porosz exportban a magyarországi fémek (réz, vas), a magyar, a lengyel és a litván területekről származó viasz, erdei termékek (fa, kátrány, hamu, szurok), bőr és szőrmeáru, továbbá a porosz, mazóviai, kujáviai vidé-

84 HR(1) IV. Nr. 246.

85 HUB V. Nr. 313.

86 HUB V. Nr. 317.

87 HUB V. Nr. 361.

88 Weisz 2012: 76.

89 A közép-rajnai térség posztótermelése is ekkor, a 14–15. század fordulóján érte el csúcspontját. Vö. Holbach 2011: 255–298.

90 Czaja 1998: 48; Hirsch 1858: 38–39.

keken termelt gabona jelentette a legnagyobb tételt.⁹¹ A lovagrendi állammal kapcsolatban álló területek (Mazóvia, Kujávia, Ruténia, Magyarország) döntően a porosz kereskedőkön keresztül, az 1380-as évekig még többé-kevésbé komolyabb korlátozások nélkül, nagy tömegben kínáltak nyugaton eladható termékeket.⁹² Az 1380-as évektől visszaeső kivitel miatt erősödött a helyi (porosz) és idegen kereskedők, sőt a porosz városok közötti rivalizálás, különösen a két jelentősebb porosz tengeri kikötő, Danzig és Elbing között. A kereskedelem visszaesése miatt Poroszországban belül is a lerakatjog bevezetésében látták a lehetséges megoldást. Elbing már 1393-ban lerakatjogot kapott a porosz „mélyföld” (*partes inferiores*), a Passarge (ma Pasłęka) folyótól keletre fekvő területek bizonyos termékeire. Az itt termelt gabonát, itt előállított erdei termékeket és viaszt csak Elbingben lehetett értékesíteni.⁹³ Ennek az intézkedésnek tagadhatatlanul lett némi eredménye. Thornnal, Danziggal vagy Königsberggel összehasonlítva Elbing vámbevételei szinte változatlanok maradtak, itt nem történt visszaesés. 1390-ben 42,5 márka, 1396-ban pedig, három évvel a lerakatjog bevezetése után 40 márka vámot tudott beszedni a város.⁹⁴

A Krakkóval és a lengyel kormányzattal kialakult kereskedelmi viszály és a visszaesett kereskedelmi forgalom miatt, ellenintézkedésként a porosz városok 1402. június 20-i marienburgi gyűlésükön úgy foglaltak állást, hogy a Visztulához érkező idegen kereskedők, köztük a más Hanza-városból származók is, kizárólag Thorn városában kössenek ki. Lényegében megfogalmazták azt az igényüket, hogy Thorn lerakatjogot kapjon. Emellett megtiltották, hogy a lovagrendi állam kereskedői lengyelekkel közös kereskedelmi társaságokat hozzanak létre.⁹⁵ Ezt a törekvést – némi módosítással – a nagymester is felkarolta, és 1403. március 18-án minden Lengyelországból vagy Lengyelországon keresztül Poroszországba hozott árura vonatkozóan lerakatjogot adott Thorn városának.⁹⁶ Ebben Danzig városa is érdekelt volt, mert a Danzig és Thorn közötti visztulai áruszállításban a danzigi fuvarozók céhe kizárólagos joggal rendelkezett.⁹⁷ Thorn lerakatjoggal történő megadományozásával a porosz városok is egyetértettek.⁹⁸ Ezek az erőfeszítések azonban már nem tudtak változtatni azon a tényen, hogy a 14. század végére, a 15. század elejére Thorn elveszítette a magyarországi kereskedelemben, különösen a rézüzetben korábban élvezett vezető szerepét. Nem véletlen, hogy egy 15. század elején keletkezett német vers Krakkót nevezte *Kupferhaus*nak, azaz a rézpiac központjának.⁹⁹

91 Ahnsl 1961: 58–59, 63.

92 Czaja 1998: 47.

93 Gönnerwein 1939: 77–78; Czaja 1998: 47; Sarnowsky 1998: 65; Długokęcki 1996: 54; Czaja 1993: 16.

94 Czaja 1998: 48.

95 HR(1) V. Nr. 67.

96 HUB V. Nr. 571.

97 Link 2004: 19, 22.

98 ASP I. Nr. 65, 66, 67, 68.

99 Hirsch 1858: 181.

A kereskedelmi feltételek lengyelországi romlása a porosz városok mellett közvetlenül a Német Lovagrendet is érintette, mert saját kereskedelmi tevékenységében a magyar árukkal folytatott üzlet számottevő hányadot tett ki. 1386-ban például önmagában a christburgi (ma Dzierżon, Lengyelország) komtur közel öt mázsa rezet vásárolt.¹⁰⁰ 1390 és 1405 között, a porosz kereskedelem szempontjából már kedvezőtlen feltételrendszerben a Kárpátok térségéből származó rézüzetág átlagosan évi 7,6%-kal részesült.¹⁰¹ A Német Lovagrend 1394. évi számadáskönyvében stillbach-i (ma Tichý Potok, Szlovákia) rézről olvashatunk.¹⁰² A königsbergi fősfár 1396-ban göllniti rezet (ma Gelnica, Szlovákia) szállított Brüggebe (ma Brugge, Belgium).¹⁰³ A lovagrendi főkincstárnok 1399 és 1402 között rendszeresen feljegyezte a neudorfi réz (ma Spišská Nová Ves, Szlovákia) árát.¹⁰⁴ 1403 és 1409 között a beszercebányai (Neusohl, ma Banská Bystrica, Szlovákia) réz is feltűnik a forrásokban *sohler kupfer* néven.¹⁰⁵ De nemcsak a porosz városok és a lovagrend kereskedelme szempontjából volt fontos a magyarországi réz, hanem sok poroszországi iparos egzisztenciája is kötődött hozzá. A lovagrendi állam városainak feljegyzéseiben többször olvashatunk rézművesekről, rézfeldolgozókról (*cuprifaber, cupersleger*).¹⁰⁶ A tömbökben vagy rudakban szállított magyarországi rezet Poroszországból csak további feldolgozás után exportálták, ezért számos oklevél szolt vízi energiával működő rézhámorokról. Az ermlandi káptalan például 1374. február 26-án megerősítette, hogy Mehlsackban (ma Pieniężno, Lengyelország) egy rézhámort építhetnek.¹⁰⁷ Allensteinben (ma Olsztyn, Lengyelország) és Heilsbergben (ma Lidzbark Warmiński, Lengyelország) szintén működtek rézhámorok.¹⁰⁸ A 15. század második felétől a magyarországi rézbányászat és rézfeldolgozás mellékterméke, a rézsulfát is egyre keresettebb árucikké vált. A forrásokban „rézvíznek” (*Kupferwasser*) nevezett rézsulfátoldatot, az úgynevezett vitriolt a textilfestésben használták. „Kassától [...] nem messze van egy olyan víz, amelyben a gálicnak nevezett ásványfajta található” – írta Petrus Ransanus, Mátyás király udvari történetírója.¹⁰⁹ A legkorábbi adat a magyar *kupferwasser* Danzigba, majd onnan Flandriába szállítására vonatkozóan 1441-ből származik.¹¹⁰

A réz mellett Magyarországról vasat is szállítottak északra, és a rézhez hasonlóan ugyanúgy a Visztula vízi útján vitték a Balti-tengerhez, majd innen a nyugati

100 Sarnowsky 1993: 132.

101 Renken 1937: 165.

102 Handelsrechnungen 353.

103 Handelsrechnungen 371.

104 MTB 112.

105 MTB 217, 480.

106 Księga Ławnicza Starego Miasta Torunia Nr. 41, 273; Liber memoriarum Colmensis civitatis Nr. 413, 416b.

107 CDW II. Nr. 486.

108 CDW III. Nr. 594.; CDW IV. Nr. 64.

109 Ransanus 1985: 75.

110 Halaga 1989: 142.

piacokra. Az 1360–1370-es évektől a magyar vas már számottevő részét tette ki a tengerentúli exportnak.¹¹¹ Egy 1368. évi vámbejegyzés szerint egy bizonyos Hermann Hesse, Küncke Went és Clawns Wittenborgh egyaránt magyar *ferrumot* szállított.¹¹² Az angliai Hullban már 1381-ben említettek magyar vasat.¹¹³ A Német Lovagrend kereskedelmi elszámolásaiban igen gyakran fordulnak elő magyar vassal (*ungerisches ysen*) kapcsolatos bejegyzések. A marienburgi fősfár árui között 1400-ban, 1404-ben és 1417-ben is szerepelt a magyar vas.¹¹⁴ A königsbergi fősfár raktárában 1400-ban, illetve 1402 és 1404 között folyamatosan volt készleten Felvidékről származó vas.¹¹⁵ A lovagrend a danzigi és thorni piacokon is rendszeresen értékesített magyar vasat.¹¹⁶ A nagymesteri székhelyen, Marienburgban szintén volt a raktárban magyar vas (*Item 5 steyne und 7 krampfund ungerisch ysens*).¹¹⁷ A königsbergi *smedemeister* vasszüksége 1404-ben *2 leste Ungerhes eysens* volt.¹¹⁸ Egy 1407. évi feljegyzés szerint Magyarországról vasat szállítottak Marienburgba.¹¹⁹ Ugyanerről számolt be egy 1408. évi feljegyzés is (*mit Fracht und mit allem Ungelde bis ken danczk, dy dem smedemeyster worden zu Marienburg*).¹²⁰ Az 1415. évi lovagrendi feljegyzésekben *2 leste ungerisches ysens* szerepelt.¹²¹

A nemesfém, elsősorban az ezüst, ugyancsak fontos magyar exportcikk volt a középkorban. A 14. század elejére Európa évi ezüsttermelésének közel negyedét (körülbelül 10 000 kg), aranybányászatának pedig felét (körülbelül 1000 kg) Magyarország adta.¹²² Ennek egy része szintén Thorn kereskedőinek közvetítésével jutott el Elbing vagy Danzig kikötőibe, onnan pedig Németalföldre. Brüggeben már a 13. század végétől rendszeres felhozataként jegyezték a magyar ezüstöt.¹²³ Még Hildebrand Veckinchusen 1416–1420 közötti üzleti levelezéseiben is olvasható, hogy magyar ezüstöt szállítottak Danzigból Brüggebe, illetve Lübeckbe.¹²⁴ Az 1368. évi vámkönyvek tanúsága szerint Danzigból Magyarországról származó aranyat is szállítottak az európai piacokra.¹²⁵ Egy másik feljegyzés szerint egy porosz kereskedő Elbingbe vitt aranyat (feltehetően ugyancsak Magyarországról).¹²⁶

111 Heckenast 1991: 38.

112 Pfundzollisten Nr. 556, 565.

113 Halaga 1967: 77.

114 Handelsrechnungen 12–13, 15, 60.

115 Handelsrechnungen 105, 170.

116 Handelsrechnungen 15, 25, 125.

117 MTB 112.

118 Handelsrechnungen 171.

119 MTB 424.

120 MTB 477.

121 MÄB 143.

122 Hóman 2003: 145, 149.

123 Szűcs 1993: 235.

124 Stieda 1921: 136–140, 225–226, 302, 318, 452; Lesnikov 1973: 464–466.

125 Pfundzollisten Nr. 565.

126 Pfundzollisten Nr. 609.

A Thorn 1403-ban kapott lerakatjogát figyelmen kívül hagyó kereskedőktől lefoglalt áruk listája arról tanúskodik, hogy a réz, a vas és a nemesfémek mellett délről, elsősorban Magyarországról viaszt, prémeket és bőrt ugyancsak importáltak.¹²⁷ De már a 14. század elején egy Brügge kereskedelmi életéről szóló leírás arról számol be, hogy a méhviasz Magyarországról, Csehországból és Ruténiából érkezett Németalföldre.¹²⁸ Az 1368. évi vámfeljegyzésekben több olyan kereskedő is szerepelt, akik Danzigból viaszt exportáltak.¹²⁹ A híradás arról sajnos nem szólt, hogy az exportált viasz között volt-e magyarországi eredetű, s ha igen, akkor mennyi. A viaszra a lovagrendi államon belül is komoly kereslet mutatkozott. A keresztény liturgia elengedhetetlen részét képezte a gyertya, így az egyház részéről folyamatos volt a viasz iránti igény.¹³⁰ A fémmegmunkálás, harangöntés ugyancsak nagy keresletet teremtett.¹³¹ A középkori Európában az íráshoz is nagyon gyakran viasztáblákat használtak, melyeket többnyire könyvbe kötöttek. A legnagyobb ilyen fennmaradt viasztábla-gyűjtemény a toruńi.¹³² Az elkészítésükhöz szükséges viasz egy része akár Magyarországról is származhatott.

A Thornban 1403-ban lefoglalt áruk jegyzéke mellett más Hanza-források is említik a magyar prémeket. A *lettovesch*, *massowesch*, *podolsches*, *swesch*, *ungersch*, *vynsches werk* megnevezések az áruk származási helyére utaltak.¹³³ A Német Lovagrend 1392. évi kereskedelmi számadásában 5500 darab *ungersch* *werk*, azaz magyar szörme szerepelt.¹³⁴ 1400-ban 6500 *padolisch werkis* und 3000 *Ungerisch werkis* tételt írtak be az elszámoláskönyvbe.¹³⁵ 1402-ben 4150 *Ruschis werkis*, 2000 *schwarczs Ungerisch werk* és 1000 *Lyttauwisch werk* szerepelt a számadásban.¹³⁶ A königsbergi fősfár 1402-ben 4000 magyar szörmét vásárolt Thorn városában.¹³⁷ Magyar prémekkel azonban nemcsak a poroszok kereskedtek, hanem a lengyel kalmárok is. 1401-ben egy krakkói kereskedő 25 000 darab prémet szállított Brüggebe.¹³⁸ A lengyelországi szörmeáruk fő piacán, Posenban az ottani szűcscéh 1504. évi feljegyzése szerint ugyancsak ismertek voltak a magyar prémek.¹³⁹ A szörmék mellett a porosz és lengyel kereskedők jelentős mennyiségű bőrt (elsősorban marhabőrt) is vásároltak Magyarországon. Egy krakkói kereskedő például 620 magyar aranyforintnyi tartozás miatt Hank Frey thorni kereskedőnél 700 marhabőrt fog-

127 ASP I. Nr. 67.

128 Spufford 2007: 304.

129 Pfundzollisten Nr. 8, 15, 17, 45, 48.

130 Stützel 2013: 21.

131 Bund 1997: 69–76.

132 Tabulae cereae civitatis Torunensis; Górski-Szczucko 1984: 214–233.

133 HUB III. Nr. 63.

134 Handelsrechnungen 133.

135 Handelsrechnungen 154.

136 Handelsrechnungen 157.

137 Handelsrechnungen 158.

138 Halaga 1967: 79.

139 Akta radzieckie poznańskie III. Nr. 2098.

lalt le. Az áru Krammenhauer Mátyás kassai kereskedő és üzlettársai tulajdona volt, Hank Freyt csak az áru értékesítésével bízták meg.¹⁴⁰

Primuslaw és Boleslaw lengyel hercegek 1243. március 22-én a porosz kereskedők számára kiállított oklevele délről (feltehetően Magyarországról) a Balti-tenger partvidékére szállított borról tesz említést.¹⁴¹ Elvileg annak a lehetősége sincs kizárva, hogy Dél-Lengyelországban termelt borról volt szó, hiszen a középkorban a Kárpátoktól északra elterülő területeken is termeltek szőlőt s készítettek bort.¹⁴² A későbbi lengyel források azonban egyértelműen magyar borról tettek említést, amelyet Krakón keresztül a Visztulán szállítottak északra.¹⁴³ Egy 1407. évi adat szerint Magyarországról bort szállítottak Marienburgba, a nagymesteri udvarba.¹⁴⁴ 1441-ben Krakóból Danzigba, onnan pedig Flandriába exportáltak magyar bort.¹⁴⁵ 1469-ben Thorn város tanácsa 7 márkáért vásárolt magyar bort.¹⁴⁶ A Visztula vízi útján keresztül azonban nemcsak Magyarországról, hanem az Isztriáról és Észak-Itáliából származó borokat is szállítottak Poroszországba.¹⁴⁷ A lovagrendi forrásokban ezeket a borokat, gyakran a magyart is, együttesen *Reinfal*nak nevezték.¹⁴⁸ A marienburgi főkincstárnok nyilvántartása szerint a thorni komtur és a lovagrendi pénzverő mester több alkalommal is küldött *Reinfal* bort Marienburgba.¹⁴⁹ A Német Lovagrend tisztségviselőin kívül a thorni polgárok szintén részt vettek a *Reinfal*lal folyó kereskedelemben, és annak Marienburgba szállításában.¹⁵⁰

A forrásokban a Poroszországba vitt magyar áruk között az *omnia alia mercimonia* megnevezés szintén gyakran előfordult, ami számos különféle árut jelentett. A középkor végén leginkább szárított gyümölcsöt értettek alatta, s egy 16. század elejéről származó adat szerint Észak-Magyarországról 20 hordó szárított gyümölcsöt vittek Danzigba és Breslauba. A különféle kereskedelmi áruk között szerepelt a sáfrány is, amelyet a középkorban már termeltek Magyarországon, s amely festék-alapanyagként keresett terméknek számított.¹⁵¹ A sáfrány ára különösen magas volt. 1400-ban a Német Lovagrend által Poroszországba szállított árucikkek között a sáfrány tizenegyszer drágább volt, mint a bors.¹⁵² Elvétve előfordult az is, hogy Kassáról szózott édesvízi halat szállítottak Poroszországba, sőt egy 1306. évi feljegy-

140 Teke 2003: 397.

141 HUB I. Nr. 328.

142 Pelc 1985: 9–28.

143 Documenta ex archivo regionmontana ad poloniam spectantia Nr. 491, 511.

144 MTB 423.

145 Halaga 1989: 142.

146 Księga długów miasta Torunia 215.

147 Hartmeyer 1905: 117.

148 Militzer 1996: 149.

149 MTB 10, 55–56, 235, 368, 389, 390, 456, 477, 522.

150 MTB 56; Handelsrechnungen 107, 189, 198; MKB 85–86, 188.

151 Halaga 1967: 82.

152 Spufford 2007: 315.

zés szerint még Norvégiába is.¹⁵³ 1373-ban magyar kereskedők olcsó magyar posztót adtak el Poroszországban.¹⁵⁴ Ugyanilyen olcsó, felvidéki posztókat a porosz kereskedők 1382-ben Novgorodban kínáltak eladásra.¹⁵⁵

A magyar–porosz kereskedelemben természetesen nemcsak délről északra, hanem fordítva, északról délre is jelentős volt az áruforgalom. A porosz, döntően thorni kalmárok többnyire nyugat-európai importtermékeket szállítottak délre. Magyarország esetében, ahogyan a harmincadvám 1436. évi országos szabályozása mutatta, a legfontosabb importáru a posztó volt.¹⁵⁶ A Balti-tengertől a Visztula völgyében Krakkón át a Wieliczka–Lőcse vonalon haladó kereskedelmi utat a középkorban „posztóútnak” is nevezték. Krakkó a jórészt porosz közvetítéssel Észak-nyugat-Európából érkező posztó nagy elosztóhelyének számított, s már III. Kázmér uralkodása idején a főtéren felépítették a Posztóárusok csarnokát.¹⁵⁷ Hasonló nagy, kizárólag posztóárusításra szolgáló csarnok Thorn városában is működött.¹⁵⁸ Az 1368. évi vámjegyzék tanúsága szerint a Thornban elvámolt nyugati áruk 60%-át a posztó tette ki.¹⁵⁹ De Kassán is Stoyan Jakab és Simon Jakab posztókereskedők kötötték a legnagyobb üzleteket a thorniakkal.¹⁶⁰ A 14. században a Flandriából importált posztó volt a meghatározó.¹⁶¹

A porosz városok és a Német Lovagrend azonban a század közepétől már érdekelték voltak a brabanti posztóval folytatott kereskedelembe is, ahogyan ezt III. Johann, Brabant hercegének 1350. március 18-án kelt oklevele tanúsítja.¹⁶² Míg a 14. század második felében a brabanti posztó döntően még a Rajna-vidék városainak, elsősorban Kölnnek a közvetítésével a Rajna–Duna útvonalán került Közép-Kelet-Európába, a század végétől már a porosz kereskedők szállították azt tengeri úton Danzigba, majd Thorn városán keresztül Sziléziába, Lengyelországba, Magyarországra és az orosz területekre.¹⁶³ A 14. század végére a flandriai és észak-francia posztóvárosok termékeit túlszárnyalta a brabanti posztó forgalma. A 15. század második harmadára azonban az angol posztó mennyisége minden más terméket felülmúlt. 1350 és 1400 között az angol posztóexport nyolcszorosára, évi 5000-ról 40 000 végre emelkedett.¹⁶⁴ A porosz kereskedők élénk forgalmat bonyolítottak le Angliával, és egyre több posztót vittek be Poroszországba, majd

153 Anonymi Descriptio Europae Orientalis 46.

154 Tabulae cere civitatis Torunensis Nr. 88.

155 HR II. Nr. 266, 276.

156 Engel 2001: 210.

157 Fekete 1986: 463.

158 Benda 2014: 180.

159 Czaja 1998: 46.

160 Teke 2003: 397.

161 HUB III. Nr. 59; HUB IV. Nr. 353; Fekete 1986: 463.

162 HUB III. Nr. 677.

163 Kehn 1968: 75, 85; Székely 1968: 15; Wendt 1916: 30.

164 Carus-Wilson-Coleman 1963: 122.

onnan tovább Kelet-Közép-Európába.¹⁶⁵ Az importposztó összetételének változása az árakban is megmutatkozott: a flandriai posztófajták voltak a legdrágábbak, hozzájuk viszonyítva az angol termékek az előbbieket harmadába kerültek.¹⁶⁶

A posztó mellett a másik fontos, Magyarországra szállított importtermék a sózott tengeri hal, a hering volt, amely a Hanza-kereskedelem egyik legfontosabb kiviteli cikkét jelentette. A Hanzán belül a 14. század utolsó harmadában Lübeck és a vend városok évi 34 000–40 000 hordó sózott heringet állítottak elő.¹⁶⁷ A források arról tanúskodnak, hogy a 14. század végén a sózott hering Anglia, Flandria, Brabant, Németország, Franciaország, Lengyelország, Észak-Itália, Magyarország és Ruténia piacain egyaránt előfordult,¹⁶⁸ mert a szabályszerűen, megfelelő mennyiségű sóval tartósított hering sokáig eltartható, így messzire szállítható volt.¹⁶⁹ A lengyel és orosz területekre a thorni, Magyarországra részben a porosz (északról), részben pedig a kölni kereskedők (nyugatról) szállították a halat.¹⁷⁰ Sopron város 1394. évi vámkönyvében például már szerepelt a balti-tengeri sózott hering.¹⁷¹ 1465-ben Danzigból 16 400 márka értékben szállítottak sózott halat Thornba, ahonnan azt továbbvitték Krakkó és Kassa felé.¹⁷² A heringkereskedelem jelentős haszonnal kecsegtetett, mert amíg az áru Danzigból Krakkóba érkezett, majdnem duplájára emelkedett az ára. Az 1465-ből származó adatok szerint 1 last hering Danzigban 40, Krakkóban már 70 márkába került.¹⁷³

1403-ban Thorn ugyan lerakatjogot kapott, de a Krakkóval vívott kereskedelmi háborúban a helyzet lényegében változatlan maradt. Ezt jól érzékelteti a nagymester 1403. augusztus 21-én írt levele Krakkó püspökéhez és a lengyel kancellárhoz, amelyben sérelmezte, hogy a thorni kereskedők nemcsak kötelesek megállni áruikkal Krakkóban, de azokat el is kell adniuk ott, Magyarországra tovább már nem mehetnek.¹⁷⁴ Krakkónak a rézkereskedelemben betöltött szerepének növekedése együtt járt azzal, hogy a 15. század elejétől a krakkói kereskedők egyre gyakrabban mentek Poroszország határain túl, egészen Flandriáig (*qui [...] veniebat de Flandria cum aliis mercatoribus de Cracovia*).¹⁷⁵ Néhány Flandriában tevékenykedő krakkói kereskedőt név szerint is ismerünk. Így például Nicolaus Norder, Jan Luczman vagy Johan Behem leginkább Brüggeben üzemelt. Peter Behem és Lucas Wochner krakkói kereskedők társasága magyarországi rézzel, sziléziai ólommal, to-

165 Pfundzollisten Nr. 4, 100, 409, 500; HUB IV. Nr. 1, 5, 7, 76.

166 Halaga 1967: 83.

167 Braun 1926: 140; Hildebrand 1954: 90.

168 HUB III. Nr. 92, 93, 396, 497, 499, 539; HUB IV. Nr. 68, 69, 70, 78, 82, 213, 310; HUB V. Nr. 459, 461.

169 Jahnke 2000: 223.

170 Hirsch 1858: 172.

171 Fejérpataky 1885: 145.

172 Samsonowicz 1969: 40.

173 Samsonowicz 1969: 63.

174 CDP VI. Nr. 153.

175 Lites et res gestae I. 384.

vábbá szőrmével, viasszal és lennel kereskedett Flandriában.¹⁷⁶ Elképzelhető, hogy Krakkó kereskedelmi pozícióinak gyors erősödése is szerepet játszhatott abban, hogy Zsigmond király 1392. november 30-án második éves vásár tartását engedélyezte Kassának.¹⁷⁷ 1402. január 22-én Buda és Kassa mellett öt határ menti magyar várost (Pozsonyt, Sopront, Nagyszombatot, Lőcsét és Bártfát) ruházott fel árumegállító joggal, de 1402. szeptember végén a magyar kereskedőket már mentesítette ez alól.¹⁷⁸ Ugyanakkor a lengyel és más idegen kereskedők már a határ közelében kötelesek voltak áruikat eladásra felkínálni, de az 1402. évi magyar rendelkezések nem lerakat-, hanem csak árumegállító jogról szóltak, az idegen kalmárok az árusítást követően továbbmehettek. 1404. augusztus 10-én Konrad von Jungingen nagymester, 1408. február 14-én pedig Ulrich von Jungingen nagymester javaslatokat tett II. Ulászló lengyel királynak a helyzet rendezésére, de mindkét fél ragaszkodott az általa bevezetett intézkedésekhez, így a megegyezési kísérlet eredménytelenül végződött.¹⁷⁹

Ugyanakkor a fennálló helyzet sem a lengyel, sem a porosz kereskedőknek nem volt jó, és tovább rontotta a porosz–lengyel kapcsolatokat.¹⁸⁰ A lovagrend és a lengyel–litván állam közötti „nagy háború” (1409–1411) sem oldott meg semmit.¹⁸¹ Ahogyan a Krakkó és Thorn közötti kereskedelmi háborúnak nem sikerült véget vetni, úgy a fegyveres konfliktushoz vezető többi vitás ügyet sem tudták nyugvópontra tenni, így a háborút lezáró 1411. évi (első) thorni béke¹⁸² lényegében konzerválta a konfliktusokat. Nem békét teremtett, hanem új háború lehetőségét hordozta magában, ami alig két évvel később, 1413 szeptemberében be is következett.¹⁸³ A nagy pusztítással járó úgynevezett „éhségháború” (1413–1414) két évre szóló fegyverszünet megkötésével ért véget (1414. október 7.),¹⁸⁴ amelyet hét alkalommal sikerült meghosszabbítani. A két-két évre szóló fegyverszünetek miatt mindkét oldalon állandósult a háborús készültség, ami tartósította a Thorn és Krakkó közötti kereskedelmi háborút is.

De nemcsak a lengyel kereskedelempolitikai döntések vagy a háborús körülmények eredményezték a porosz kereskedelem visszaesését, hanem a lovagrendi állam pénzének árfolyamesése, gyors értékcsökkenése is, ami súlyos helyzetbe hozta az importot. Az így előállt pénzhiány miatt a porosz kereskedők egyszerűen nem tudtak beszerezni magyarországi bányatermékeket. Johann von Posilge krónikájában az 1414. évhez kapcsolódóan a következő feljegyzés olvasható: „*das lant zcu Prusin wart*

176 Samsonowicz 2000: 315.

177 Weisz 2014: 903.

178 ZSO II/1. Nr. 1410–1414, 1949; Kubinyi 2000: 114; Weisz 2012: 63–64.

179 OF 3: 168–169, 326.

180 Sarnowsky 1998: 63.

181 Pósán 2011: 3–30.

182 Staatsverträge I. Nr. 83.

183 Nöbel 1969: 79–80; Boockmann 1975: 102–103.

184 Staatsverträge I. Nr. 105.

nicht besucht von dem kouffman dorch der moncze wille, dy gar geringe wordin was; dy lotige mark galt gerne IIII mark prusch. Do quam ouch koppir, noch silbir, noch stol, noch isin in das lant”.¹⁸⁵ A lovagrendi állam súlyos pénzügyi és gazdasági helyzetének rendezésében 1416 őszén a porosz rendek (városok, világi földbirtokosok) már nemcsak tanácskozási, hanem döntéshozatali joggal vettek részt.¹⁸⁶ A lengyel–lovagrendi viszályt a fegyverszünetek hosszabbítgatásával nem sikerült rendezni, így 1422 júliusában ismét háború robbant ki a két ország között,¹⁸⁷ de a kereskedelmi kérdésekkel az ezt lezáró melnosee-i béke (1422. szeptember 27.) sem foglalkozott.

Ugyanakkor ez a helyzet Krakkó és a lengyel kereskedők számára sem volt szerencsés. Igaz, hogy a thorni konkurenciát sikerült visszaszorítani, de Thorn lerakatjoga miatt a Visztula vízi útját, az itteni szállítási lehetőséget nem tudták a maguk javára kihasználni. A Wartán és az Oderán bonyolított áruforgalom viszont elmaradt a várakozástól. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a magyarországi bányatermékeket jóval hosszabb szárazföldi úton lehetett eljuttatni az Oderához, mint a Dunajechez vagy a Poprádhoz, s onnan a Visztulához. De ha valaki mégis ezen az útvonalon szállított, ám el akarta kerülni Poroszországot és Thorn városát, azaz az Oderán keresztül akart eljutni a Balti-tengerhez, akkor valahol Varsó magasságában meg kellett szakítani a visztulai utat. Innen vagy szárazföldi úton vitte tovább áruját az Oderához, vagy a Warta folyó hajózható részéhez, vagy pedig kisebb merüléssű csónakokba rakodott át, s azokkal felevezett a Pilica folyón, majd szekerekre rakodott, és úgy ment a Wartához. Akármelyik útvonalat választották is a kereskedők, a szállítási költségek jóval magasabbak lettek, mint a visztulai szállítás esetében voltak. 1424. június 2-án II. Ulászló lengyel király némi engedményt tett a thorni kereskedőknek. Konin és Kalisz városokon keresztül, azaz szárazföldi úton szabad közlekedést biztosított számukra a sziléziai Boroszló felé, továbbá ezt az útvonalat használva Magyarországra és Ruténiába.¹⁸⁸ Krakkó lerakatjogát és vezető szerepét a magyarországi kereskedelemben ez az engedmény egyáltalán nem érintette, így érdemi haszonnal nem járt a porosz kereskedők számára. 1424. november 30-án a thorni magisztrátus levélben fordult a nagymesterhez, hogy kérje a lengyel királytól a Magyarországra és Ruténiába vezető régi kereskedelmi utakon a szabad közlekedést.¹⁸⁹ A városi tanács ezt a kérését egy évvel később, 1425. november 20-án újból megismételte.¹⁹⁰ Azt követően, hogy ezek a próbálkozások kudarcot vallottak, a Német Lovagrend 1428-ban megújította Thorn lerakatjogát, így a Krakkóval vívott kereskedelmi háború tovább folytatódott.¹⁹¹

185 Posilge, SRP III. 348.

186 ASP I. Nr. 238.

187 Hoensch 1997: 26; Ekdahl 1964b: 614–651; Lückérath 1969: 43–45; Neitmann 1985: 330–332.

188 HUB VI. Nr. 552.

189 HUB VI. Nr. 572.

190 HUB VI. Nr. 602.

191 Samsonowicz 1996: 317.

1431–1435 között újabb porosz–lengyel háború tört ki, ami gyakorlatilag minden kereskedelmi tevékenységet lehetetlenné tett Poroszország és Lengyelország, illetve Magyarország között. 1432. augusztus 30-án például Thorn azzal a kéréssel fordult a nagymesterhez, hogy a háborús körülmények között legalább a határvárosok térségében engedélyezze a beutazást Lengyelország földjére.¹⁹² A források szerint a kérés a nagymesternél vélhetően meghallgatásra talált, a lengyel oldalon azonban a legkisebb mozgást sem engedélyezték a thorni kereskedőknek, s azonnal elkobozták áruikat.¹⁹³ A krakkói udvar igyekezett a háború utáni időkre is gyengíteni Thorn helyzetét, amikor útkényszert szabott meg Danzig és Breslau között, hogy a forgalmat ezzel is elterelje Thorn városától.¹⁹⁴ A lengyel győzelemmel záródó háborút az 1435. december 31-én megkötött breszti (ma Brześć, Lengyelország) béke zárta le. A lovagrend 15 000 márka hadisarcot volt köteles fizetni, ami jelentősen megerhelte a kincstárat.¹⁹⁵ Az addigi állapotokhoz képest a békekötés ugyan stabilabb politikai helyzetet teremtett, de a lovagrendi államot továbbra is sújtó pénzhiány, valamint a kedvezőtlen lengyelországi kereskedelmi feltételek miatt a porosz kereskedelem továbbra sem tudott talpra állni.¹⁹⁶ Hiába újította meg Konrad von Erlichshausen nagymester 1448. április 30-án Thorn lerakatjogát, érdemi elmozdulás nem történt.¹⁹⁷ A lerakatjog megerősítésének ekkor már nem is annyira a külkereskedelem, mint inkább a Poroszországon belül a városok közötti vetélkedés szempontjából volt értelme. Danzig gyors fejlődését, egyre nyilvánvalóbbá váló kereskedelmi vezető szerepét Thorn ilyen módon próbálta gyengíteni.

1450-től a lovagrend csak a pénzláb csökkentésével tudta megszüntetni a pénzhiányt, de ennek következtében Poroszországban gyakorlatilag rézpénz lett a fizetőeszköz, amely alkalmatlan volt az importáruk – így a magyar bányatermékek – beszerzésére. Nem véletlen, hogy az értéktelen rézpénz miatti panaszok az első helyen szerepeltek a porosz rendi gyűléseken.¹⁹⁸ A távolsági kereskedelemben nélkülözhetetlen komolyabb értékű pénzermék hiányában a magyarországi kereskedelmi kapcsolatokban még nagyobb teret nyertek a krakkói, és általában a lengyelországi kereskedők. A távolsági kereskedelmi ügyletek lebonyolítására alkalmas pénz hiánya növekvő hitelszükségletet és emelkedő kamatszintet eredményezett Poroszországban, ami még tovább rontotta a porosz városok gazdasági pozícióit. A Német Lovagrend thorni pénzverő mestere, Hans von Lichtenstein például 1447-ben 330 márka kölcsönt folyósított egy thorni polgárnak, és 32,5%-os

192 OBA 6206.

193 HUB VII/1. Nr. 19, 240.

194 HUB VII/1. Nr. 75.

195 Staatsverträge I. Nr. 181.

196 Volckart 1996: 116–119.

197 ASP III. Nr. 26.

198 ASP IV. Nr. 17, 23.

kamatot számolt fel.¹⁹⁹ A drága hitelek következtében sok adós nem tudta határidőre visszafizetni tartozását, akiket emiatt bírói ítélet nélkül fogságba vetettek. 1452-től nem volt olyan rendi gyűlés, ahol ne panaszkodtak volna a lovagrend pénzkölcsönzési gyakorlata miatt.²⁰⁰

A nagyobb porosz városok és a Visztula-vidéki földbirtokosok gazdasági és politikai érdekeik érvényesítésére már 1440-ben konföderációt hoztak létre Porosz Szövetség néven (1440. február 21.).²⁰¹ 1452-től már külső támogatókat is kerestek, s tárgyalásokat kezdtek a lengyel udvarral.²⁰² A porosz rendek 1454. február 4-én megtagadták a hűséget és engedelmességet a nagymesternek, nem ismerték el tartományuruknak a lovagrendet, zsoldosokat fogadtak fel és fegyvert ragadtak. 1454. február 18-án kinyilvánították, hogy elismerik a lengyel korona fennhatóságát, s kérték IV. Kázmér királyt, vegye védelmébe Poroszországot a Német Lovagrenddel szemben. Négy nappal később a lengyel uralkodó hadat üzent a nagymesternek, március 6-án pedig kiadta az úgynevezett inkorporációs oklevelét, amelyben a lengyel koronához tartozó tartománynak nyilvánította Poroszországot. Megerősítette a porosz rendek kiváltságait, így többek között Thorn lerakatjogát, eltörölte a vámoikat, Thorn, Elbing, Danzig és Königsberg városoknak pedig pénzverési jogot ígért.²⁰³ Thorn lerakatjogát IV. Kázmér 1457-ben újból megerősítette. Danzig gyors fejlődése mellett ez a privilégium Thorn talpon maradását kívánta elősegíteni. Értethető, hogy Danzig ezt magára nézve sérelmesnek találta, ahogyan a szabadkereskedelemben érdekelt gabonatermelő lengyel nemesek is.²⁰⁴ A lerakatjog megerősítése azonban nem érte el a kívánt hatást, mert a gabonaexportáló földbirtokosok, de a danzigi vagy más, köztük külföldi kereskedők is, egyre gyakrabban hagyták figyelmen kívül Thorn privilégiumát. Egyszerűen elhaladtak mellette, vagy kikerülték a várost, ahogyan például nürnbergi kereskedők is tették 1487 szeptemberében: 18 km-re Thorntól, szárazföldi úton kerülték meg a várost.²⁰⁵ Az 1495-ben alakult Fugger-Thurzó társaság²⁰⁶ a 16. század elején már nem Thorn, hanem Danzig városán keresztül exportált magyar rezet Antwerpenbe.²⁰⁷

Az 1453–1466 közötti úgynevezett tizenhárom éves háború utáni politikai átrendeződésből Danzig profitált a legtöbbet.²⁰⁸ Amikor IV. Kázmér 1457-ben megerősítette Thorn lerakatjogát, Danzig olyan kiváltságlevelet kapott, amely lényegében kereskedelmi monopóliummal ruházta fel. A danzigi magisztrátus enge-

199 Janosz-Biskupowa 1958: 357–358.

200 ASP III. Nr. 78, 110, 127, 385; ASP IV. Nr. 17, 50, 88.

201 ASP II. Nr. 108.

202 Biskup 1963: 61.

203 ASP IV. Nr. 185; Staatsverträge II. Nr. 292; Górski 1976: 43–44; Krollmann 1932: 145.

204 Czacharowski 2004: 16.

205 Sarnowsky 1998: 64.

206 Draskóczy 2014: 111.

207 Wermter 1991: 79–83.

208 Sarnowsky 1998: 66.

délye nélkül ugyanis egyetlen idegen kereskedő sem tevékenykedhetett a lengyel korona alá tartozó Királyi Poroszországban.²⁰⁹ A 15. század második felében Danzig Európa egyik legjelentősebb tengeri kikötője lett.²¹⁰ Thorn szerepét a porosz–magyar kapcsolatokban is egyre inkább a danzigiak vették át. 1477-ben például a danzigi Peter von Vesten azért utazott Magyarországra, hogy elősegítse a felvidéki bányászat technikai fejlődését és jövedelmezőségét. A magyar bányák kitermelésének növeléséhez Danzignak komoly érdekei fűződtek, mert az európai piacokon folyamatosan nőtt a kereslet a bányatermékek iránt. Egy 1540-ből származó információ szerint egy bizonyos Heinrich Valckner nevű danzigi polgár egy rozsnýói bánya bérlője volt. Ez alapján feltételezhető, hogy Peter von Vesten is hasonló okból mehetett Magyarországra.²¹¹ Természetesen a Thorn és Kassa közötti, a 14. században még élénk kapcsolatok nem szűntek meg egyik pillanatról a másikra. Az 1458–1475 közötti városi feljegyzések szerint például Hans Czipser thorni polgár Magyarországról, a Szepességből származott.²¹² Egy 1493. évi adat arról árulkodik, hogy Kassa város polgárai között is volt egy bizonyos Thorner István. A neve alapján feltételezhető, hogy ő vagy a felmenői a poroszországi Thorn városából származtak.²¹³

Áttekintve a középkori Magyarország és Poroszország, vagy tágabb értelemben a Hanza-térség közötti kereskedelem alakulását, megállapíthatjuk, hogy az áruforgalom volumene és a szállított áruk köre egyaránt folyamatosan nőtt, bővült. Ezt még a közvetítői tevékenységben érdekelt porosz és lengyel városok (Thorn és Krakko) közötti kereskedelmi háború sem akadályozta meg. Azt követően, hogy Thorn városa is a lengyel korona fennhatósága alá került, a dél–észak irányú áruforgalom, immár Danzig vezető szerepével, a 16. századtól még nagyobb méreteket öltött.

FORRÁSOK

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, XX. Hauptabteilung, Historisches Staatsarchiv Königsberg, Deutschordensbriefarchiv (OBA)
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, XX. Hauptabteilung, Historisches Staatsarchiv Königsberg, Ordensfolianten 3. (OF)

ADE: *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból*. I–III. Szerk. Wenzel Gusztáv. Budapest, 1874–1976

209 HUB VIII. Nr. 563; ASP IV. Nr. 367.

210 Sarnowsky 1998: 71.

211 Halaga 1967: 73.

212 Księga długów miasta Torunia: 104–109.

213 Kerekes 1913: 63, 70, 74.

- Akta radzieckie poznańskie: *Akta radzieckie poznańskie*. III. Wyd. Kaczmarczyk, Kazimierz. Poznań, 1948
- Annalista Thorunensis: Annalista Thorunensis. In: SRP III. 57–78.
- Anonymi Descriptio Europae Orientalis: *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*. Ed. Górka, Olgierd. Cracoviae, 1916
- ASP: *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*. I–V. Hrsg. Toepfen, Max. Leipzig, 1878–1886
- CDCiv.Crac.: *Codex diplomatici civitatis Cracoviensis*. I. (1257–1506) *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa (1257–1506)*. Ed./Wyd. Piekosiński, Franciszek. Krakow, 1879
- CD: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Ed. Fejér, Georgius. Budae, 1829–1844
- CDP: *Codex diplomaticus Prussicus*. I–VI. Hrsg. Voigt, Johannes. Königsberg, 1836–1861
- CDW: *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*. I–IV. Hrsg. Woelky, Carl Peter – Röhrich, Victor. Braunsberg, 1874.
- Documenta ex archivo regionmontana ad poloniam spectantia: *Documenta ex archivo regionmontana ad poloniam spectantia* 22. Ed. Lanckorońska, Carolina (Elementa ad fontium editiones 52.) Roma, 1981
- Handelsrechnungen: *Handelsrechnungen des Deutschen Ordens*. Hrsg. Sattler, Carl. Leipzig, 1887
- HUB: *Hansisches Urkundenbuch*. I–VIII. Hrsg. Kunze, Karl – Stein, Walther – Höhlbaum, Konstantin – Rundstedt, Hans-Gerd von. Halle–Leipzig–Weimar, 1876–1939
- HR(1): *Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430. Hanserecesse I. Abt.* III–VIII. Hrsg. Koppmann, Karl. Leipzig, 1875–1897
- Księga długów miasta Torunia: *Księga długów miasta Torunia z okresu wojnytrzynastoletniej*. Wyd. Ciesielska, Karola – Janosz-Biskupowa, Irena. Toruń, 1964
- Księga Ławnicza Starego Miasta Torunia: *Księga Ławnicza Starego Miasta Torunia (1428–1456). Część druga (1444–1456)*. Wyd. Ciesielska, Karola – Tandecki, Janusz. (Towarzystwo Naukowe w Torunin, Fontes 76.) Toruń, 1993
- Liber memoriarum Colmensis civitatis: *Liber memoriarum Colmensis civitatis (Das Kulmer Gerichtsbuch 1330–1430)*. Hrsg. Lückcrath, Carl August – Benninghoven, Friedrich (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz 44.) Köln–Weimar–Wien, 1999
- Liber scabinorum veteris civitatis Thorunensis: *Liber scabinorum veteris civitatis Thorunensis*. Ed. Kaczmarczyk, Kazimierz. Toruń, 1936
- Lites et res gestae: *Lites et res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*. Ed. Karwasińska, Jadwiga – Zakrzewski, Ignacy. Poznan, 1892
- MÄB: *Das Marienburger Ämterbuch*. Hrsg. Ziesemer, Walther. Danzig, 1916
- MKB: *Das Marienburger Konventsbuch der Jahre 1399–1412*. Hrsg. Ziesemer, Walther. Danzig, 1913
- MTB: *Das Marienburger Treßlerbuch der Jahre 1399–1403*. Hrsg. Joachim, Erich. Königsberg, 1896
- Pfundzollisten: *Die hansischen Pfundzollisten des Jahres 1368*. (Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte, NF 10.) Hrsg. Lechner, Georg. Lübeck, 1935
- Posilge: Johannes von Posilge: Chronik des Landes Preußen. In: SRP III. 79–316.
- PUB: *Preußisches Urkundenbuch*. I/1–VI/1. Hrsg. Philippi, Rudolf – Woelky, Carl Peter – Seraphin, August – Hein, Max – Maschke, Erich – Koeppen, Hans – Conrad, Klaus. Königsberg–Marburg, 1882–1986

- Ransanus 1985: Petrus Ransanus: *A magyarok történetének rövid foglalata*. Közreadja Blazovich László, Sz. Galántai Erzsébet. Budapest
- SRP: *Scriptores rerum Prussicarum*. I–V. Hrsg. Hirsch, Theodor – Toeppen, Max – Strehlke, Ernst. Leipzig, 1861–1874
- Staatsverträge: *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert*. I–III. Hrsg. Weise, Erich – Neitmann, Klaus. Marburg, 1966–1970
- Tabulae cerae civitatis Torunensis: *Tabliczki Wskowe miasta Torunia ok. 1350 – I. Pol. XVI w. / Tabulae cerae civitatis Torunensis*. (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes 69.) Wyd. Górski, Karol – Szczuczko, Witold. Warszawa–Poznań–Toruń, 1980
- Theiner: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis*. I–II. Ed. Theiner, Augustinus. Romae, 1859–1860
- ZSO: *Zsigmond-kori Oklevéltár*. II/1. Szerk. Mályusz Elemér. Budapest

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ahnsehl, Karl-Otto 1961: *Thorns Seehandel und Kaufmannschaft um 1370*. (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost- und Mitteleuropas) Marburg
- Bagi Dániel 2014: *Az Anjouk Krakkóban*. Nagy Lajos lengyelországi uralmának belpolitikai kérdései. Pécs
- Benda Judit 2014: „Leugrok a sarki fűszereshoz”. *Bolttípusok rövid kereskedelem- és építéstörténete a középkortól a 20. század elejéig*. Budapest
- Biskup, Marian 1963: Der Zusammenbruch des Ordensstaates in Preussen im Lichte der neuesten polnischen Forschungen. *Acta Poloniae Historica* (9.) 59–76.
- Boockmann, Hartmut 1975: *Johannes Falkenberg, der Deutsche Orden und die polnische Politik. Untersuchungen zur politischen Theorie des späten Mittelalters*. Göttingen
- Braun, Artur 1926: *Der Lübecker Salzhandel bis zum Ausgang des 17. Jahrhundert*. Hamburg
- Bund, Konrad 1997: Die Entwicklung der mittelalterlichen Glocke vom Signalgeber zum Musikinstrument. In: Kramer, Kurt (Hrsg.): *Glocken in Geschichte und Gegenwart. Beiträge zur Glockenkunde*. II. Karlsruhe, 68–94.
- Carter, Francis W. 1994: *Trade and Urban Development in Poland. An Economic Geography of Cracow from its Origins to 1795*. (Cambridge Studies in Historical Geography 20.) Cambridge
- Carus-Wilson, Eleanora M. – Coleman, Olive 1963: *England's Export Trade 1275–1547*. Oxford
- Czacharowski, Antoni 2004: Politische Aktivität der Stadt Thorn um die Wende des 14. und 15. Jahrhunderts. In: Czaja, Roman (Hrsg.): *Das Bild und die Wahrnehmung der Stadt und die städtischen Gesellschaft im Hanseraum im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*. Toruń, 9–17.
- Czaja, Roman 1995: Der Handel des Deutschen Ordens und der preußischen Städte – Wirtschaft zwischen Zusammenarbeit und Rivalität. In: Nowak, Zenon Hubert (Hrsg.): *Ritterorden und Region. Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica VIII*. Toruń, 111–123.
- Czaja, Roman 1998: Die Entwicklung des Handels der preußischen Hansestädte im 13. und 14. Jahrhundert. In: Nowak, Zenon Hubert – Tandecki, Jan (Hrsg.): *Die preußischen Hansestädte und ihre Stellung im Nord- und Ostseeraum des Mittelalters*. Toruń, 35–52.
- Csukovits Enikő 2012: *Az Anjouk Magyarországon*. I. I. Károly és uralkodása (1301–1342). Budapest

- Dąbrowski, Jan 1921: Łokietek Ulászló és Magyarország 1300–1315-ben. *Történelmi Szemle* (10.) 76–84.
- Divéky Adorján 1905: *Felső-Magyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal*. Budapest
- Długokęcki, Wiesław 1996: Rola Balgi w handlu elbląskim w XIV i w pierwszej połowie XV w. In: Groth, Andrzej (wyd.): *750 lat praw miejskich Elbląga. Księga pamiątkowa*. Gdańsk, 53–57.
- Draskóczy, István 2014: Die Familie Szapolyai und der Handel in Oberungarn am Anfang des 16. Jahrhunderts (Krakau und Ofen). In: Bárány, Attila – Orosz, István – Papp, Klára – Vinkler, Bálint (eds.): *Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe / Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában*. Debrecen, 111–120.
- Ekdahl, Sven 1964: Der Krieg zwischen dem Deutschen Orden und Polen-Litauen im Jahr 1422. *Zeitschrift für Ostforschung* (13.) 4. 614–651.
- Engel Pál 1990: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*. (Magyarok Európában I.) Budapest
- Engel Pál 2001: *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. Budapest
- Fejérpataky László 1885: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*. Budapest
- Fekete László 1986: A kelet-nyugati kereskedelem struktúrája Európa északi felén a 14. század utolsó évtizedeiben. *Történelmi Szemle* (29.) 3–4. 461–480.
- Forstreuter, Kurt 1956: Die ältesten Handelsrechnungen des Deutschen Ordens in Preussen. *Hansische Geschichtsblätter* (74.) 13–27.
- Gause, Fritz 1967: *Deutsch-slawische Schicksalgemeinschaft*. Würzburg
- Gersdorf, Harro 1955: *Der Deutsche Orden im Zeitalter der polnisch-litauischen Union. Die Amtszeit des Hochmeisters Konrad Zöllner von Rothenstein*. Göttingen
- Górski, Karol 1976: The Royal Prussian Estates in the Second Half of the 15th Century and their Relation to the Crown of Poland. In: Górski, Karol: *Communitas, Princeps, Corona Regni. Studia Selecta*. (Annales societatis scientiarum Thorunensis 78/1.) Varsoviae, 42–56.
- Górski, Karol – Szczuczko, Witold 1984: Die Wachstafeln der Stadt Toruń als Quelle zur Stadtgeschichte. In: Fritze, Konrad (Hrsg.): *Autonomie, Wirtschaft und Kultur der Hansestädte*. (Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte 23.) Weimar, 214–233.
- Gönnenwein, Otto 1939: *Das Stapel- und Niederlagsrecht*. (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte NF 11.) Weimar
- Halaga, Ondrej R. 1967: Kaufleute und Handelsgüter der Hanse im Karpatengebiet. *Hansische Geschichtsblätter* (85.) 65–84.
- Halaga, Ondrej R. 1975: *Košice – Balt. Výroba a obchod v styku vsl. miest s Pruskom*. Košice
- Halaga, Ondrej R. 1989: Verbindungen ostslowakischer Städte mit dem europäischen Markt über Polen und die Ostsee und die „Pacta mutua” Krakau – Kaschau. In: Engel, Evamaria – Fritze, Konrad – Schildhauer, Johannes (Hrsg.): *Hansische Stadtgeschichte – Brandenburgische Landesgeschichte*. Hansische Studien VIII. (Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte 26.) Weimar, 132–142.
- Hartmeyer, Hans 1905: *Der Weinhandel im Gebiete der Hanse im Mittelalter*. (Volkswirtschaftliche und wirtschaftsgeschichtliche Abhandlungen, NF 3.) Jena
- Heckenast Gusztáv 1991: *A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában*. Budapest
- Hildebrand, Karl-Gustav 1954: Salt and Cloth in Swedish Economic History. *The Scandinavian Economic History Review* (2.) 2. 74–102.

- Hirsch, Theodor 1858: *Danzig Handels- und Gewerbegeschichte unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*. Stuttgart
- Hoensch, Jörg K. 1997: König/Kaiser Sigismund, der Deutsche Orden und Polen-Litauen. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* (46.) 1–44.
- Holbach, Rudolf 2011: „Also wer Tuch macht im Gericht zu Boppard”. Entwicklung der Textilherstellung zwischen Maas und Rhein und eine spätmittelalterliche Weberordnung. In: Holbach, Rudolf – Pauly, Michel (Hrsg.): *Städtische Wirtschaft im Mittelalter. Festschrift für Franz Irsigler zum 70. Geburtstag*. Köln–Weimar–Wien, 255–298.
- Hóman Bálint 2003: *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*. Budapest
- Jähnig, Bernhard 1989: Zur Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen vornehmlich vom 13. bis zum frühen 15. Jahrhundert. In: Arnold, Udo (Hrsg.): *Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter*. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 38.) Marburg, 113–147.
- Jahnke, Carsten 2000: *Der Silber des Meeres. Fang und Vertrieb von Ostseehering zwischen Norwegen und Italien (12–16. Jahrhundert)*. (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, NF 49.) Köln–Weimar–Wien
- Janosz-Biskupowa, Irena 1958: Materiały do dziejów lichwy w Prusach Krzyżackich w pol. 15 wieku. *Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza* (4.) 355–372.
- Jelicz, Antonina 1981: *Das alte Krakau. Alltagsleben vom 13. bis zum 15. Jahrhundert*. Leipzig
- Kehn, Wolfgang 1968: *Der Handel im Oderraum im 13. und 14. Jahrhunderts*. Wien
- Kellenbenz, Hermann 1963: Rheinische Verkehrswege der Hanse zwischen Ostsee und Mittelmeer. In: Brendt, Ahasver von (Hrsg.): *Die deutsche Hanse als Mittler zwischen Ost und West*. Köln–Opladen, 103–118.
- Kerekes György 1913: *Kassa polgársága, ipara és kereskedése a középkor végén*. Budapest
- Kristó Gyula 1988: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest
- Krollmann, Christian 1932: *Politische Geschichte des Deutschen Ordens in Preußen*. Königsberg
- Kubinyi, András 2000: König Sigismund und das ungarische Städtewesen. In: Schmidt, Tilman – Gunst, Péter (Hrsg.): *Das Zeitalter König Sigmunds in Ungarn und im Deutschen Reich*. Debrecen, 109–119.
- Lesnikov, Mihail P. 1973: *Die Handelsbüchern des hansischen Kaufmannes Veckinchusen*. Berlin
- Link, Christina 2004: *Getreidehandel in Preußen am Anfang des 15. Jahrhunderts*. Nürnberg
- Lückerath, Carl August 1969: *Paul von Rusdorf, Hochmeister des Deutschen Ordens 1422–1441*. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 15.) Bad Godesberg
- Michels, Georg 2000: Handel und Handwerk in Krakau und Wien im Vergleich. In: Dmitrieva, Marina – Lambrecht, Karen (Hrsg.): *Krakau, Prag und Wien*. Stuttgart, 77–92.
- Militzer, Klaus 1996: Der Wein des Meisters. Die Weinversorgung des Hochmeisters des Deutschen Ordens in Preußen. In: Pelc, Ortwin – Pickhan, Gertrud (Hrsg.): *Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert*. Norbert Angermann zum 60. Geburtstag. Lüneburg, 143–155.
- Mühle, Eduard 2011: *Die Piasten. Polen im Mittelalter*. München
- Myśliwski, Grzegorz 2014: Wirtschaftsleben an der hohen Strasse. Zu den wirtschaftlichen Kontakten Breslaus mit Krakau und anderen kleinpolnischen Städten. In: Mühle, Eduard (Hrsg.): *Breslau und Krakau im Hoch- und Spätmittelalter. Stadtgestalt – Wohnraum – Lebensstil*. (Städteforschung A 92.) Köln–Weimar–Wien, 173–218.

- Neitmann, Klaus 1985: Politik und Kriegsführung des Hochmeisters Paul von Rusdorf 1422/23. *Zeitschrift für Ostforschung* (34.) 330–378.
- Nowak, Zenon Hubert 1964: *Polityka północna Zygmunta Luksemburskiego do roku 1411*. Toruń
- Nöbel, Wilhelm 1969: *Michael Küchmeister, Hochmeister des Deutschen Ordens 1414–1422*. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 5.) Bad Godesberg
- Oesterreich, Hermann 1890: Die Handelsbeziehungen der Stadt Thorn zu Polen. Von der Gründung der Stadt bis zum Ende des sechszehnten Jahrhunderts 1232–1517. I. Thorns Handel unter der Herrschaft des Deutschen Ordens (1323–1454). *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* (28.) 1–92.
- Pelc, Ortwin 1985: Der Weinbau in Norddeutschland. In: Sies-Hankammer, Elisabeth (Hrsg.): *Lübecker Weinhandel. Kultur- und wirtschaftsgeschichtliche Studien*. (Veröffentlichungen des Senats der hansestadt Lübeck, Reihe B. Heft 6.) Lübeck, 9–28.
- Pósán László 1996: *A Német Lovagrend története a 13. században*. Debrecen
- Pósán László 1998: Zsigmond és a Német Lovagrend. *Hadtörténelmi Közlemények* (III.) 3. 630–656.
- Pósán László 2011: A Német Lovagrend és a lengyel-litván állam közötti „nagy háború” (1409–1411). *Hadtörténelmi Közlemények* (124.) 1. 3–30.
- Pósán László 2015: *A Német Lovagrend Poroszországban. A népesség és a településszerkezet változásai*. Máriabesnyő
- Renken, Fritz 1937: *Der Handel des Königsberger Großschäfferei des Deutschen Ordens mit Flandern um 1400*. Weimar
- Samsonowicz, Henryk 1969: *Untersuchungen über das danziger Bürgerkapital in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*. (Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte VIII.) Weimar
- Samsonowicz, Henryk 1993: Die Handelsstraße Ostsee-Schwarzes Meer im 13. und 14. Jahrhundert. In: Jenks, Stuart – North, Michael (Hrsg.): *Der hansische Sonderweg? Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Hanse*. (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte NF. 39.) Köln–Weimar–Wien, 23–30.
- Samsonowicz, Henryk 2000: Die wirtschaftlichen und politischen Beziehungen zwischen Flandern, Polen und Preußen. In: Jörn, Niels – Paravicini, Werner – Wernicke, Horst (Hrsg.): *Hansekauflaute in Brügge, Teil 4: Beiträge der Internationalen Tagung in Brügge, April 1996*. (Kieler Werkstücke, Reihe D: Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters 13.) Frankfurt am Main, 309–317.
- Sarnowsky, Jürgen 1993: *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382–1454)*. Köln
- Sarnowsky, Jürgen 1998: Die Entwicklung des Handels der preußischen Hansestädte im 15. Jahrhundert. In: Nowak, Zenon Hubert – Tandecki, Jan (Hrsg.): *Die preußischen Hansestädte und ihre Stellung im Nord- und Ostseeraum des Mittelalters*. Toruń, 51–78.
- Spufford, Peter 2007: *Hatalom és haszon. Kereskedők a középkori Európában*. Budapest
- Stieda, Wilhelm 1921: *Hildebrand Veckinchusen. Briefwechsel*. Leipzig
- Stützel, Peter Heinz 2013: *Wachs als Rohstoff, produkt und handelsware. Hildebrand Veckinchusen und der Wachselhandel im Hanseraum von 1399 bis 1421*. Würzburg
- Székely György 1968: A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII–XVIII. századi Közép-Európában. *Századok* (102.) 1–2. 3–34.
- Szücs Jenő 1993: *Az utolsó Árpádok*. Budapest

- Teke Zsuzsa 2003: Kassa külkereskedelme az 1393–1405. évi kassai bírói könyv bejegyzései alapján. *Századok* (137.) 2. 381–404.
- Utterström, Gustav 1985: Lübeck und der Weinimport in die nordischen Ländern von etwa 1300 bis 1600. In: Sies-Hankammer, Elisabeth (Hrsg.): *Lübecker Weinhandel. Kultur- und wirtschaftsgeschichtliche Studien*. (Veröffentlichungen des Senats der Hansestadt Lübeck, Reihe B. Heft 6.) Lübeck, 85–93.
- Volckart, Oliver 1996: *Die Münzpolitik im Ordensland und Herzogtum Preußen von 1370 bis 1550*. (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien 4.) Wiesbaden
- Volckmann, Edwin 1875: *Katalog des Elbinger Stadtarchivs*. Elbing
- Weisz Boglárka 2012: *Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban*. (Magyar történelmi emlékek – értekezések) Budapest
- Weisz Boglárka 2014: Kassa kereskedelmi életének jogi háttere a középkorban. In: Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél (szerk.): *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. II. Budapest–Debrecen, 899–908.
- Wendt, Heinrich 1916: *Schlesien und der Orient*. Breslau
- Wermter, Ernst Manfred 1991: Die Reichsacht gegen Danzig und Elbing (1497–1515) Städtische Handelspolitik im Spiegel der Großmächte. In: Jähnig, Bernhard – Schuch, Hans-Jürgen (Hrsg.): *Elbing 1237–1987*. (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens 25.) Münster, 75–108.

Az erdélyi huszadvámok igazgatása a késő középkorban¹

Az Erdélyen keresztül lebonyolított külkereskedelem középkori történetét, elsősorban Radu Manolescu és Pach Zsigmond Pál kutatásainak köszönhetően, meglehetősen jól feltárták,² az erdélyi külkereskedelmi vámok – amelyeket a kezdetben harmincadoknak, 1467-től koronavámnak, majd egyre inkább huszadoknak neveztek – igazgatásának a kutatására azonban mindeddig viszonylag kevés figyelmet fordítottak. Jelen tanulmányomban ezt a hiányt igyekszem pótolni, nevezetesen a vámokat kezelő hivatalok adminisztrációját elemzem – kivéve az erdélyi huszadokból befolyó bevételek és a huszadosok, valamint a huszadbérlők személyének kérdését, amelyekről terjedelmi korlátok miatt egy másik tanulmányban kívánok írni.³ Vizsgálódásom alsó kronológiai határa a 15. század közepe, ameddig Pach Zsigmond Pál jutott el ezen vámok történetének feltárásával.

Az említett szakirodalomból jól ismert, hogy a középkori Erdélyben három jelentős városban, Szebenben, Brassóban és Besztercén működött külkereskedelmi vámhivatal, vagyis azokban a régiókban, ahol a tartomány legfontosabb kereskedelmi útjai a Kárpátok hágóit, illetve szorosait elhagyva Erdélybe léptek. A 16. század első negyedében keletkezett forrásokból tudjuk, hogy Szebenben és Brassóban az ottani huszadhivatalok egy-egy házat tartottak fenn,⁴ és ennek alapján ez Beszterce tekintetében is valószínűsíthető. Szeben közelében a Bojca és Latorvár területén, közvetlenül az országhatár közelében felépített és a Vöröstoronyi-szorost ellenőrző két, egyaránt Vöröstoronynak nevezett erődítménynél is volt egy-egy huszadszedő állomás. Erre vonatkozóan az első adatot 1469-ből ismerjük, amikor (az

1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

2 Manolescu 1956; Manolescu 1965; Pach 1975; Pach 1978; Nussbächer 1984–1988; Gonța 1989; Pach 1995; Pach 1999; Pakucs-Willcocks 2007. Terjedelmi korlátok miatt korábbi írásaimnak a harmincadok/huszadok igazgatására vonatkozó részeire (Simon 2009; Simon 2014) itt nem térek ki.

3 A külkereskedelmi vámokat Erdélyben hasonlóan igazgatták, mint a többi magyarországi harmincadhivatalt, de az előbb említett oknál fogva ezzel a kérdéssel itt nem foglalkozom. A késő középkori magyarországi (pontosabban kassai és pozsonyi) harmincadok igazgatására lásd: Kemény 1894; Kováts 1902.

4 Rechnungen Kronstadt 1886: 77, 499, 570, 596, 597, 608, 609, 661, 662, 664, 665, 669, 671.

egyik) Vöröstoronyra úgy hivatkoztak, mint ahol a koronavámost szokás szedni,⁵ a másodikat pedig 1496-ból: ekkor Istvánfi István sérelmezvén, hogy a szebeni magisztrátus Vöröstoronynál tevékenykedő emberei igen gyakran különféle dolgokat (*res*) Istvánfi huszadosai elől titkon Havasalföldre engednek vinni, arra kérte a várost, hogy engedje szebeni huszadosát az alsó toronyba helyezni. 1500-ban a vámhivatal (egyik?) írnoka Vöröstoronynál működött, minden bizonnyal azzal a feladattal, hogy nyilvántartást vezessen a bejövő és kimenő áruforgalomról. Egy 1513. évi, a szebeni és „más huszadnál” szolgáló tiszteknek szóló parancsban arról is szó esett, hogy bizonyos tisztek (*officiales*) a Vörös Tornokok / Vöröstornokok körül foglaltak le behozott árukat,⁶ tehát a szebeni huszadosoknak valószínűleg ebben a két évben is dolgoztak ott alkalmazottaik. A brassói hivatal a határvárnak minősíthető Törösvárban tartott egy alkalmazottat (*famulus*), legkésőbb 1503-tól.⁷

Az előbb említett helyszíneken a középkorban készpénzben és természetben is szedtek huszadot, elvileg írott vámszabások szerint, a gyakorlatban néha a törvényen felül is.⁸ Az alább szóba kerülő 16. század eleji huszadszámadások és egy 1552. évi leírás (az ún. Bornemisza–Werner-jelentés) szerint természetbeni vámost szedtek a behozott fűszerek, textíliák, a 16. század közepi forrás szerint ezeken kívül még az állatok közül a sertések, továbbá minden megszámolható áru után.⁹

A természetben való vámfizetés vonatkozásában érdemes egy tanulságos esetet felidézni. Egy minden bizonnyal 1494-re vagy 1497-re datálható oklevél szerint valamikor annak kiállítása előtt egy Havasalföldről Erdélybe költöző (*venisse mansionis causa*) személy a huszadosoknak jelezte, hogy tizenkét sertése után huszadot akar fizetni. Ezután nem sokkal a huszadosok egyik szolgálója, Vornick Olachus azt mondta neki Parkason, hogy a vámosok a sertések huszadát neki adták. Ennek fejében egy sertést el is vett, és azt Szászvárosra a huszadosokhoz hajtotta¹⁰ (akiknek ott talán ideiglenes székhelyük lehetett). Ez az egy eset (amelyről további

5 „*Turris Rubea, in qua vectigal sacrae coronae exigi consuetum est.*” UGDS VI.: 3674. sz. A Vöröstornokokat Latorvárhoz és a mai Vöröstorony faluhoz köti Entz 1996: 110, 510. A „két Vörös Torony” elnevezés, vagyis a többes szám először 1487-ben tűnik fel. UGDS Online: 4705. sz.

6 UGDS Online: 5625*. sz. (április 5-i dátummal: Documente Hurmuzaki 1911: 145); Documente Hurmuzaki 1911: 224–225; Rechnungen Hermannstadt 1880: 302.

7 Rechnungen Kronstadt 1886: 80.

8 A havasalföldi vajda egy 1514 és 1516 közötti oklevelében azt kérte, hogy a szebeni vámosok (akikre „mindenki panaszkodik”) „igaz vámost” szedjenek és az alattvalóit ne „szomorítsák”. Dragomir 1927: 33. A korábbi jogtalan vámosokra (és egyéb törvénytelenésekre), illetve a középkori és 16–17. századi harmincadvámszabásokra lásd: Simon 2009: 250–252, illetve Simon 2008b: 221–237.

9 Kivéve azokat az állatokat, amelyeknek vámját a tarifa készpénzben adta meg. Documente Hurmuzaki 1897: 4.

10 Documente Hurmuzaki 1911: 142 (1494); UGDS Online: 5739 C*. sz. (Valószínűleg 1497. Az utóbbi kiadványban idézett régebbi szakirodalom a bizonytalan olvasatú kiadási évet 1494-nek vagy 1491-nek, továbbá 1492-nek adja meg.) Az már inkább a vámszedés kérdéskörén kívül esik, hogy a huszadhivatal embe-re, mondván, hogy egyetlen sertést nem tud elhajtani, kérte, hogy azt a többivel hajthassa Szászvárosra, amire meg is kapta a tulajdonos beleegyezését, csakhogy a mezővárosban a huszadosok az összes sertést levágták.

adatok hiányában nem tudni, hogy mennyire általánosítható) azt mutatja, hogy huszadot a beköltöző személyek javai vagy azok egy része után is szedtek. Abból kiindulva, hogy maga a beköltöző jelentette be, hogy vámot akar fizetni bizonyos javai után, úgy látszik, hogy vagy ő kereste meg a huszadosokat, vagy pedig ő nyilatkozott vámköteles dolgairól (tehát ezek körét először nem feltétlenül csak a huszadosok állapították meg). Az illetéket nem azonnal szedték be, hanem a letelepedést követően, a sertések után természetben, de érdekes módon nem hús, hanem tizenkettő után egyet – elképzelhető azonban, hogy azt úgy választották ki, hogy értéke a konda értékének már mintegy huszadát tegye ki. Az persze kérdéses, hogy csak a sertések képezték-e a beköltöző személy vagyoniának vámolandó részét, és ha nem, további tulajdona után fizetett-e huszadot. Azt is jó volna tudni, hogy ilyen esetekben mi számított elvámolandónak. Megfigyelhető továbbá, hogy a huszad hivatal személyzetéből legalább egy alkalmazott román volt (hiszen Olachusnak nevezték), akinek kiválasztásában nemzetisége is szerepet játszhatott. Alkalmazásakor ugyanis arra is gondolhattak, hogy ő jobban szót tud érteni a vámon megforduló román személyekkel, mint egy más anyanyelvű alkalmazott.

A huszadhivataloknak voltak még „a királyi vámhoz tartozó egy vagy két oszporás, vagy három vagy négy dénáros és más kis fontosságú jövedelmei, amelyeket nem a kereskedőárúk után szedtek, hanem amelyek után vámot nem volt szabad szedni”. E vámot csak Vöröstoronynál tudjuk adatolni; ott, miután ezt a bevételt Mátyás 1468. augusztus 14-én a Hét Széknek adta, a Hét Szék vezetőinek odarendelt emberei gyűjtötték be.¹¹ Ezt a meglehetősen talányosan meghatározott bevételt jelenleg nem tudjuk másképp értelmezni, legfeljebb csak mint a vámon áthaladók személyes dolgai után szedett illetéket; felvetődhetne ugyan, hogy ez az alább ismertetett pecsétpénzzel lenne azonos, de azt más célra szedték, és abból egyébként is túl sok pénz folyt be ahhoz, hogy néhány dénáros tételek összeadásából keletkezhetett volna.

A pecsétpénzt a szebeni és a brassói vámon 1500-ban, illetve 1503-ban már szedték, amely tevékenységből akkor 72,12 forint, illetve 450,52 forint bevétel keletkezett.¹² A pecsétpénz a szakirodalom¹³ és az alábbi adatok szerint is az az illeték volt, amelyet a huszadcédula kiállításáért kellett a vámosoknak fizetni. Ezeket a cédulákat (*scedulas*) egy 1517. évi, Brassóra vonatkozó forrás szerint a huszadosok vagy helyetteseik állították ki a brassói és barcasági kereskedőknek, akik 1517-ig

11 „[...] illos proventus unius vel duorum hospodarum, aut trium vel quatuor denariorum et alios parvae importantiae ad nostrum tributum pertinentes, qui non de rebus mercimonialibus, sed de aliis, de quibus videlicet vectigal exigere non liceret, circa castrum nostrum Weresthoron exigi soliti sunt, eisdem magistris civium, iudicibus et iuratis consulis ad conservationem eiusdem castrum Weresthoron deputavimus. Ideo fidelitati vestrae firmiter mandamus, quatenus a modo in antea dictos proventus non exigatis, sed eisdem magistris civium, iudicibus et iuratis consulis vel hominibus ipsorum, quos ad id deputaverint, ad conservationem dicti castrum exigendos reliquere debeatis.” UGDS VI.: 3635. sz.

12 Rechnungen Hermannstadt 1880: 290, 301, 310; Rechnungen Kronstadt 1886: 76–77.

13 Pakucs-Willcocks 2007: 42.

csak annak birtokában mehettek az erdélyi sokadalmakra és vásárookra. Utóbbiakat 1517-ben II. Lajos mentesítette e kötelezettségük alól, a szebeniekhez és a beszerceiekhez hasonlóan, megjegyezvén – bizonyára a barcaságiaktól kapott téves tájékoztatás alapján –, hogy neki abból semmiféle haszna nem származik. Később kiderült, hogy ez nem felel meg a valóságnak, és 1519-ben a barcaságiaknak ismét cédulát kellett kérniük, hogy 1520 pünkösdjétől egy évig újfent mentesüljenek e kötelezettségük alól. A király megígérte, hogy ha ez alatt az időszak alatt beigazolódik, hogy a cédulaszedés alóli mentesség őt nem károsítja, azt továbbra is érvényben hagyja.¹⁴

Szintén brassói esetből tudjuk, hogy a cédulát az importáruval (a huszadvámnak otthont adó településen kívül) kereskedő személynek kellett megvásárolnia, nyilván annak igazolására, hogy az áru után a vám ki volt fizetve: 1522-ben a segesvári vagy segesvárszéki Ludwig ötvös társa, Thomas szabó, miután Brassóban egy havasalföldi személytől halat vásárolt és utána huszadcédulát vett és kapott, ahogy szokás („*scedula vigesima redemisse, ut moris est, et excepisse*”), majd azokat a halakat elkezdte árulni a kőhalmi vásáron, és egy részüket el is adta, egy bizonyos huszados elkérte és meg is kapta tőle a cédulát (*ceda*), de azt ismeretlen okból nem akarta neki visszaadni. Erre Thomas, félvén a későbbi kártól, kénytelen volt újból kifizetni ugyanazt a cédulát, amelyet korábban Brassóban már megvásárolt.¹⁵

Ebből az esetből az is kiderül, hogy a huszadosok nemcsak saját telephelyeik sokadalmaikat keresték fel, hanem másutt is ellenőrizték a behozott áruk forgalmát. (Egy ilyen kiszállás során mehettek Szászvárosra a tanulmány elején elmesélt történet vámosai, ahol ellenben vásárról nem esett szó.) A számadások szerint a huszadosok vagy azok megbízottjai 1500-ban Szebenből a szentágotai, berethalmi, szászsebesi, nagyenyedi, szászvárosi, alvinci, vajdahunyadi, segesvári, medgyesi és kükküllővári éves vásárokat, míg 1503-ban Brassóból a segesvári, medgyesi, enyedi és kükküllővári sokadalmakat keresték fel.¹⁶ Ezeknek az utaknak volt egy másik fontos célja is, éspedig az, hogy eladják a vám fejében természetben kapott áruk egy részét. A szebeni huszadhivatal alkalmazottai például 1508-ban Enyeden 388,62 forint, Segesváron 6,17 forint, Medgyesen 114,29 forint, míg 1509-ben

14 MNL OL DF 246568, 247165.

15 MNL OL DF 246147. A vámcédula fentebb leírt jellegére utal a havasalföldi vajda 1514 és 1516 közöttre datált panasza, ugyanis abban kiemelte, hogy a küldöttje által vásárolt javakat a cédula („vámos által adott papír”) ellenére rakatta le (bontotta fel?) és „rontotta el” Szeben egyik szolgája, „vagy ki lenne az” – bizonyára az ottani huszados. Dragomir 1927: 33.

16 Rechnungen Hermannstadt 1880: 303–304; Rechnungen Kronstadt 1886: 76. A brassói huszadosok a sepsiszentgyörgyi vásárokon is vámol(hat)tak. A bizonytalanság egyrészt abból adódik, hogy az erdélyi vajda 1514-ben megtiltotta, hogy a szentgyörgyi hetipiacon huszadköteles javakat áruljanak; ellenkező esetre megengedte a brassói városvezetőségnek, hogy ott huszadot szedjenek. Másrészt Brassó tiltakozására a szentgyörgyi vásárokat az uralkodók és a vajda többször is betiltották: 1510-ben (ekkor a brassóiak újnak nevezik az először említett vásárt: „*novum forum [...] quod nunquam alias isthic celebratum fuisse dicitur*”), 1514-ben, 1519-ben, 1520-ban, 1528-ban és 1555-ben, habár 1520-ban II. Lajos mégis engedélyezte megtartásukat. Benkő–Demeter–Székely 1997: 22–23; vö. Pál–Antal 2002: 231–232.

Enyeden 80,32 forint, Medgyesen 68,5 forint bevételt könyveltek el ezen áruk eladásából.¹⁷ E két évben tehát összesen 509,08, illetve 148,82 forintot hozott ez a bevételi forrás.

A huszadhivatalnak otthont adó városokban a sokadalmakat látogató kereskedőktől a vásáron szedték be a huszadvámost, legalábbis a középkor végi Besztercén. II. Ulászló ugyanis 1508. július 29-én megtiltotta a beszerceieknek, hogy a sokadalmakra jövő moldvai kereskedőktől a vásár megkezdése előtt vegyenek harmincadvámost.¹⁸ A három száz városon kívül is szedtek huszadot, amennyiben 1490. március 25-én Mátyás megparancsolta az erdélyi birtokosoknak, hogy az erdélyi huszadot bíró Hét és Két Szék, illetve Barcaság százszainak engedjék meg, hogy birtokaikon huszadot szedjenek.¹⁹

Víszonylag sokan voltak, aki huszadkötelezettségeiket nem tudták vagy nem akarták a vámolás idején leróni, és így a huszadhivatalok adószai maradtak. 1471-ben Szeben arra kérte Besztercét egy huszadra vonatkozó levelében, hogy a beszercei huszad összes, pénzben és áruban megjelenő kintlevőségét hajtásák be.²⁰ Fentebb egy 1490. évi esemény kapcsán a brassói és beszercei huszad adószairól esett szó.²¹ Vámtartozásoknak vagy a huszadhivataltól való vásárláskor keletkezett úgynevezett áruhiteleknek volt az értéke az az 1,5, illetve 297 forint, amellyel 1506-ban egy ismeretlen személy, illetve Peter Schwarz május 12-én szeptember 1-jéig Brassó adósa maradt a huszadra (*am czwayncigsten*). Áruhitelre itt még egy példát emlí-tünk: 1515-ben Velten Schirmer a huszadon (*off dem Czwayncigsten*) vásárolt bors után tartozott Brassónak 60,6 forinttal.²²

Voltak kereskedők, akik egyáltalán nem fizettek huszadot az Erdélybe behozott vagy onnan kivitt áruik után. Természetesen mentesültek ezen kötelezettség

17 Rechnungen Hermannstadt 1880: 330, 333–337.

18 Berger–Wagner 1986–1995: I. 493. sz. Evvel az intézkedéssel talán azt kívánták elkerülni, hogy a nem áruban bocsátott termékeket is megvámolják, és esetleg azt, hogy a vásár menetét akár kismértékben is megakasszák.

19 UGDS Online: 5031*. sz. (MNL OL DF 247062).

20 UGDS VII.: 3871. sz.

21 1521-ben a Brassó követi által Budán megtárgyalandó pontok közé „a huszadból maradó adósságokból” 300 forintnak a Márton-napi censusra való kieszközlésének a kérdését is felvették. (*„Articuli ad Budam per dominos iudicem et Antonium Aurifabrum deferendi. [...] Item ratione 300 fl. ad censum sancti Martini de debitis ex vigesima restantibus impetrare etc.”* MNL OL DF 246726. Az irat egy másik részletének kiadása: Documente Hurmuzaki 1911: 248.) Ezzel azt akarhatták elérni, hogy a Brassó bérlete idején be nem fizetett vámok értékével (nagyjából) egyenlő összeget vonják le az adójukból (véltetőleg azért, mert az 1521-ben kincstári kezelésbe vett huszadhivatal könnyebben tudta behajtani a kereskedőktől a tartozásokat, vagy pedig mivel az új birtokos talán megörökölte a kintlevőségeket). A forrás azt is elárulja, hogy Brassóban akkor legalább mintegy 300 forint értékű vámtartozás gyűlhetett fel.

22 Rechnungen Kronstadt 1886: 180, 181, 208. Schwarznak ilyen nagy vámkötelezettsége lehetett, mert 1503-ban is kb. 270 forintnyi huszadot kellett fizetnie. Vö. Simon 2008a: 354, 3. táblázat. Schwarz egyébként 1515-ben a várostól még kölcsönkapott összesen 500 forintot, és adósa maradt 100 forinttal, összesen tehát 797 vagy 897 forintnyi tartozása volt a város felé (amelyből 1515-ben 700 forintot vissza is fizetett), de nem tudni, hogy az 1515. évi hiteleknek volt-e közülük a huszadhivatalhoz. Rechnungen Kronstadt 1886: 180, 181.

alól azok a személyek, akik erre vonatkozó kiváltsággal rendelkeztek. Most csak azt az igen ritka, mert egyetlen alkalomra szóló mentességet említjük, amelynek során 1467. október 30-án Mátyás király a következő, november 1-jei brassói sokadalomra érkező vagy onnan távozó külföldi és brassói kereskedőt mentette fel a „kronavám vagy harmincad, vám és minden egyéb fizetés” alól.²³

A csempészek szintén elkerülték a vámfizetést. Valamikor 1482 és 1495 között egy Brassóban juhokat vásárló havasalföldi személynek valaki azt ajánlotta, hogy egy forintért elvezeti „más helyen”, vagyis álutakon, a vámosok azonban utánamentek, és el is koboztak tőle 150 juhot és 6 forintot.²⁴ Nem zárható ki, hogy 1483 júniusában vagy nem sokkal azelőtt a brassói huszadosok familiárisai a Moldvából Székelyföldre át Segesvárra vezető egyik (meg nem nevezett) közutat azért igyekeztek lezárni (*obstruere conantur*),²⁵ mert azt álútnak tekintették, habár ez egy közút esetén eléggé furcsának tűnik. Amennyiben a Moldváról Sepsiszentgyörgyön keresztül vezető útról van szó, akkor az intézkedés hátterében kereskedelmi okok (is) állhattak, hiszen a késő középkorban Brassó ellenőrzése alá akarta vonni ennek a helységnek a közelében haladó útnak a forgalmát, és emiatt a két város többször is ellentétbe került.²⁶

A Szebenhez, Brassóhoz és Besztercéhez intézett 1508. június 24-i királyi parancsból az derül ki, hogy a Moldvából és „más külső részekből” (itt mindenképp Havasalföldre gondolhattak), Brassó és Szeben árumegállító jogával ellentétben, Magyarországra áruikkal érkező és onnan más árukkal hazamenő kereskedők gyakran titkos és szokatlan utakon (*per vias occultas et insolitas*) menvén ritkán vagy soha sem fizetnek huszadot. Válaszul erre és az erdélyi kereskedők panaszára II. Ulászló megparancsolta, hogy azok áruikat rakják le (nyilván eladásra felkínálván), miután pedig megfizették a királynak járó bevételeket, azaz huszadokat, szabadon és békésen mehessenek az erdélyi szabad sokadalmakra.²⁷ Utoljára egy 1525. évi esetet ismertetek, amikor a brassói huszadszedő amiatt kobzott el kilenc lovat és egyéb portékát bodolai Béli Pál jobbágyaitól, mert azok álúton közlekedtek: a Brassótól körülbelül 30 km-re keletre, a később létesült Bodzavám mellett fekvő Bodzamezőn (*Bozamezew*) át Havasalföldre vezető

23 UGDS VI.: 3559. sz.

24 Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Rumânești 1902: 127 (1483–1495 közöttre datálva). Regesztája, a fő szövegben idézett keltezéssel: UGDS VII.: 4481. sz.

25 UGDS VII.: 4530. sz.

26 Erre a szempontra Draskóczy István volt szíves felhívni a figyelmemet; önzetlen segítségét ezúton is köszönöm. A Brassó és Sepsiszentgyörgy közötti konfliktusra lásd: Benkő–Demeter–Székely 1997: 22–23; vö. Pál–Antal 2002: 231–232. Az is elképzelhető, hogy katonai megfontolások álltak e tevékenység hátterében, és pedig az Oszmán Birodalommal tavasztól őszig tartó konfliktusos viszony (ebben az esetben ellenben az az elgondolkodtató, hogy miért a huszadhivatal emberei vettek részt az útlezáráásban – talán mert munkájukból adódóan jól ismerték a határon átvető utakat?). Az 1483. évi oszmán–magyar viszonyra lásd: Horváth–Neumann 2012: 62–64.

27 MNL OL DF 247511. Regesztája: Berger–Wagner 1986–1995: I. 489. sz.

Utas (*Wthas*) nevű út használata a huszadszedő pecsétje nélkül ugyanis tilosnak minősült.²⁸

A kereskedők nagy többsége azonban bizonyára fizetett huszadot, és mint más késő középkori európai vámok esetében, Erdélyben is számadások segítségével könyvelték el a vámbevételeket, az azokból származó összegeket pedig nyugta ellenében adták át. Ezekről az irattípusokról az első adatok 1470-ből, majd 1484-ből maradtak fenn.²⁹ 1471-ből azt is lehet tudni, hogy Besztercén a huszadbevételekkel együtt egy ládában vagy dobozban tárolták a számadásokat (*registern*),³⁰ mint ahogyan Brassóban és Szebenben is a huszad pénzbevételeit.³¹ Utána 1490-ben a brassói és besztercei koronavám(hivatalok) tisztjeinek számadásait említik, amellyel azok „szokás szerint” számoltak el.³² Középkori erdélyi vámnapló mindazonáltal csak három maradt fenn, Brassóból 1486-ból és 1503-ból, továbbá Szebenből 1500-ból. Nyugtákból már valamivel több őrződött meg, és pedig olyanok, amelyek az 1500-as évek elején akkor állítottak ki, amikor a városok, melyek bérbe vették a vámot, a bevételeket elosztották egymás között.³³

A huszadhivatalok fentebb leírt tevékenysége alapján is már gyanítható, hogy azok több személyt alkalmaztak. 1503-ban a brassói vámnál a huszadoson kívül egy írnot, egy szakácsot és több szolgálót (*famulus*) fizettek, utóbbiakból a járandóságuk alapján egy időben legalább öt személyt, rajtuk kívül hosszabb, illetve rövidebb időre további négy, illetve tíz személyt (akiknek fizetése 10–13, 7–8, illetve 0,5–4,5 forint volt). Ekkor a brassói vámhivatal összkiadása 367,38 forint volt:

28 Székely oklevéltár 1934: 267–269. Regesztái, a kiadás feltüntetése nélkül: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei 1990: 4117–4118. sz. 1583-ban a Nyénből „Boza föld és mező” felé tartó közúton a közeli barcaságiak, prázsmáriak, nyéniek és bodolaiak már szabadon közlekedhettek. Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 2006: 348. sz. (Bodzamező irányában Bodola és Nyén akkor Erdély utolsó településeinek számítottak, Prázsmár pedig szomszédos velük.) Bodzamező lokalizálására lásd: Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 2012: 149, 159.

29 Az előbbi évben az erdélyi vectigalszedő egyrészt azt szerette volna megtudni, hogy egy bizonyos szebeni személy akarna-e ott számadást tartani a vectigalról a számadáskönyvével, másrészt azt állította, hogy familiárisa nem adott neki számadást a besztercei koronavámból befolyó bevételekről, és ő maga sem adott az utóbbinak nyugtát („*rationem cum suo registro [...] tenere inibi super vectigal; nullam rationem de dicta exactione vectigalis nobis dedit nec aliquam quitantiam a nobis habet*”). UGDS VI.: 3793, 3814. sz. Egy 1484-ben írt levél egy számadás említése mellett azt is elmondja, hogy a besztercei régi huszados egy brassói pecsét alatt kelt nyugta értelmében adott át a huszadbevételből egy pénzüsszeget a brassói tanács szolgálojának (*famulus*). UGDS VII.: 4562. sz.

30 „*lad ader pucksen*”. UGDS VII.: 3871. sz.

31 Egyszer „szekrénynek vagy ládának” nevezték („*arca sive ladula proventuum vigesima*”; 1500). UGDS Online: 6017*. sz. (MNL OL DF 245905).

32 „*Registrum familiare eiusdem Martini Tharczay, qui scilicet officiolatum vectigalium in illa civitate [Brassó, illetve Beszterce] exigi solitorium tenebant et quoquidem registro memorato iidem familiares/officiales sui more solito rationem dare habebant.*” MNL OL DF 247398 (regesztája: Berger–Wagner 1986–1995: I. 349. sz., UGDS Online: 5095 B*. sz.), MNL OL DF 246512 (regesztája: UGDS Online: 5037*. sz.). Érdekes, hogy Szebennek és Brassónak a királlyal is el kellett számolniuk az 1484-ben általuk bérbe vett erdélyi harmincad-jövedelmekről (UGDS VII.: 4551. sz.) – az uralkodó ezáltal talán a bérletbe való adásuk után is pontos képet akart kapni a bevételek nagyságáról.

33 A vámnaplók elemzése: Manolescu 1956; Manolescu 1965; Nussbächer 1984–1988.

a személyzet élelmezésére összesen 151,85, fizetésére 125,96 forint, a sokadalmakra küldött személyek költségeire 7,91 forint, a lovak táplálására (szénára és zabra) 72,78 forint, végül egyéb költségekre 8,88 forint kelt el.³⁴ A kiadások túlnyomó többségét, 76%-át tehát az alkalmazottak járandóságára költötték, 20%-át lovak fenntartására, 2–2%-át egyéb, illetve alkalminak minősíthető egyéb költségekre.

Tanulmányom második felében az erdélyi huszadok késő középkori birtoklásának történetét követtem végig. Ebben a korszakban a huszadokat általában vagy a kincstár működtette saját alkalmazásában álló vámosokkal, vagy az uralkodó bérbe adta, leggyakrabban Szebennek és Brassónak, vagy esetleg (még) további szász székeknek. (Amikor a 16. század elején a két város közösen bérelte a huszadot, a fennmaradt számadások és nyugták alapján a vámbevételen általában fele-fele arányban, néha $\frac{2}{3}$: $\frac{1}{3}$ arányban osztozott.) Ritkábban fordult elő, hogy tartozása fejében a király a neki hitelező személyre huszadosként bízta a vámosokat, addig, amíg azt a vámjövedelmekből ki nem elégítette.

A huszadok bérletét az uralkodóval, esetleg a kincstartóval is folytatott tárgyalások előzték meg, amelyek menetébe csak kivételes esetekben nyerhetünk bepillantást. Legkorábban egy 1482. március 20-i levél révén, amelyben Mátyás arról értesítette nemes Georg Hecht szebeni polgárt, hogy a szebeni polgármester és mások azon fáradoztak, hogy a nem sokkal azelőtt a Hecht által vezetett harmincadokat a kezükbe adja, de mivel a király nem akarta azokat senki másnak adni, csak neki, ezért elrendelte, hogy vegye át a vámot, és a pénzt a régebben megadott időpontra hozza el neki.³⁵

A szász városok ahhoz, hogy megkapják a vámosok bérletét, többször is külső személyek szolgálatait vették igénybe, akiket mai szóval lobbistáknak nevezhetnénk. 1483. december 1-jén Thomas Altemberger szebeni polgármester a brassói tanácsnak írta, hogy Nagylucsei Orbán kincstartó kétszer is érdeklődött nála afelől, hogy Altembergék a jövő évben bérbe akarják-e venni a huszadot, vagy nem, utána pedig egy saját kezűleg írt levélben kérdezte, hogy mit határoztak az erdélyi harmincad vagy koronavám ügyében. Ekkor azt is megüzente, hogy a királytól a vajda is erősen igyekszik megszerezni a mondott harmincadot, de ő maga az uralkodónak titokban azt mondta, hogy abból a brassóiaknak, a szebenieknek és a kincstartónak is nagy kára (*gravamen*) származhat.³⁶ Az alábbiakban még szó lesz arról,

34 Rechnungen Kronstadt 1886: 77–81.

35 UGDS VII.: 4458. sz. 1473-ben is az erdélyi huszad ügyében küldte a királyhoz követeit Szeben és Beszterce, de nem biztos, hogy ekkor a bérletről kellett beszéljenek. UGDS VII.: 3963. sz.

36 UGDS VII.: 4546. sz. (A kiadott szövegben a *verba* és a *cautum* szavak után az idézett kincstartói levélrészlet elejét és végét jelző időjel teendő, és *dispendebimus* helyett *dispondebimus*, *Jankonem* helyett *Janckonem* olvasandó. MNL OL DF 246684.) Kevésbé részletes információink későbből is vannak: annak alapján, hogy 1493. június 26-án Szegedi Lukács kincstartó arról értesítette a szebenieket, hogy közbenjárására a király arra intette a vajdákat, hogy ne avatkozzanak be a huszadok ügyébe, mert ő „a királynál való fáradozását nem fogja elhanyagolni” („*Litterasque sue maiestatis, [...] ne videlicet se (sc. vaivode) ad ipsas vigesimas [...] aliquo pacto intromittere debeant, impetravimus; nos apud maiestatem regiam rursum opera nostra non*

hogy 1492-ben Bátori István vajda valószínűleg avégett járt közbe a kincstartónál, hogy Georg Hecht szebeni polgármester vegye bérbe az erdélyi huszad- és kamara-jövedelmeket, hogy 1499-ben Bornemisza János megígérhette a szebenieknek, hogy a huszadbérletük ügyében közbenjár a kincstartónál, és hogy 1519-ben Szalkai László kancellár szintén ügködött a bérlet szászok általi megszerzéséért.

A vámok megszerzése után keletkezett gondokat sem mindig önerőből oldották meg: 1490. augusztus 9-én Szeben a huszad ügyében a királyi tanács minden tagjához elküldte megbízottjait, aminek eredményeképpen a vajda arra utasította alvajdáját, hogy parancsolja meg beszédőinek, „vegyék ki kezüket a huszadból”, és ne avatkozzanak bele az efféle (értelemszerűen huszad-) kivetésekbe.³⁷ A királyi udvarban a szászok más ügyekben is kerestek és találtak maguknak segítőkész közvetítőket,³⁸ akik vélhetőleg nem önzetlenül ajánlották fel szolgálataikat, noha például 1470-ben Fejér György huszados és Brassó, 1509-ben Tomori Pál és a brassói Johann Benkner, 1526-ban Bornemisza János és Brassó barátságát említik.³⁹

A vámhivatalt birtokló jogi vagy természetes személy változása esetén az erről szóló királyi és/vagy kincstartói oklevéllel vette át a vámot az új birtokos, a más hivataloknál megfigyelt gyakorlathoz hasonlóan (itt csak az erdélyi vajdák kinevezésének analógiáját idézzük, amikor a kinevezésben érdekeltek – a dévai uradalom román lakosai, a székelyek, a Hét Szék, Beszterce, Brassó, de bizonyára mások is – szintén kaptak írásos értesítést a változásról).⁴⁰ Az átvétel nem mindig ment zökke-

deerimus.” MNL OL DF 245175. Regesztája: UGDS Online: 5314*. sz.), arra lehet következtetni, hogy a szászok ezen ügyben magához az uralkodóhoz fordultak (noha nem tudni, hogy vajon közvetlenül vagy egy udvari személyen keresztül), de azt is elérték, hogy a pénzügyek vezetője felajánlja segítségét.

37 [A vajda] „*suis exactoris committere debeat, quod omnino manus eorum ex ipsa vigesima extrahant et amplius de huiusmodi exactionibus se non intromittant. [...] constat a parte V. D., quod nos una vobiscum cum variis occupationibus ac diligentis sollicitudinibus dictam vigesimam arendasse ac cum scitu et voluntate vestra super eadem tam per nos, quam etiam per vos notabilem summam pecuniariam, maiorem tamen per nos, exposuisse, que omnia sine ratione desuper habita, sic in errore et suspensio usque modo permanserunt, recolimus tamen bene, proventus dicte vigesime pro media parte per nuntios vestros arendatos, super qua media parte ipsi nuntii vestri [...] florenos 1100 exolverunt; ut igitur illis cum favore et amicitia finem imponere possimus, rogamus V. D. diligenter, ut nuntios vestros [...] ad civitatem Cibiniensem dirigere non posponatis.*” MNL OL DF 246687. Regesztája: UGDS Online: 5038*. sz.

38 1480-ban a kincstartó és Baracsi Mihály a szászokat adójuk ügyében támogatta, 1486-ban Nagylucsei Orbán kincstartó bizonyos könnyítés tárgyában, talán az adófizetés tekintetében (UGDS VII.: 4180, 4682. sz.), 1494-ben Lukács kincstartó, Johann von Schellenberg cseh kancellár, Gabriel Polnar / Polnar Gábor kolozsmonostori apát, illetve Losonci László vajda a kerci apátság ügyében (UGDS Online: 5432*, 5403*, 5406*, 5430*. sz.), 1526-ban Szapolyai Brassónak egy kölcsöne ügyében (Documente Hurmuzaki 1911: 288). Más városok is kerestek és találtak maguknak az udvarban befolyással rendelkező személyt, amire itt csak egy adatot idézek: Bártfa érdekében 1518-ban Koszka Szaniszló járt közbe a kincstartónál és a királynál, méghozzá látszólag eredményesen, mert az utóbbi megígérte, hogy a város érdekében fog eljárni. Laczlavik 2004: 34.

39 Mindez nem a levelek ebben a tekintetben semmitmondó címzéséből derül ki. UGDS VI.: 3798. sz.; Chroniken und Tagebücher 1915: L–LI.

40 Kubinyi 1958: 39. A vajdák kinevezésére lásd: Jakó 1997: 78–80, 83–85. (A Brassónak szóló 1493. évi levél, amelynek tartalma megegyezik a Jakó 1997: 83–84 által közölt, Besztercének, illetve Hét Széknek címzettével: Documente Hurmuzaki 1911: 135.)

nőmentesen, mert néha előfordult, hogy az új birtokos túllépte jogkörét: 1490-ben Brassó és Beszterce nemcsak az ottani koronavám-hivatalokat vette át Tárcai Márton erdélyi sókamarástól és familiárisaitól, vámtisztjeitől (*officiolatum vectigalium in illa civitate exigi solitorum tenebant*), hanem a számadásukat is, amellyel szokás szerint számot adtak, továbbá azokat a dolgokat, amelyeket Tárcai Mátyás királynak vásárolt és a városban tárolt, valamint a huszadosok összes javait is. A helyzet még ugyanebben az évben elrendeződött, mert 1490. május 1-jén Beatrix királynő megparancsolta a városoknak, hogy mindezen tárgyakat adják vissza Tárcainak és familiárisainak, és hogy az utóbbiaknak engedjék meg, hogy az adósaiktól, akik a huszaddal tartoztak, az adósságot behajthassák.⁴¹ (1490. március 25. előtt vették át a szászok Tárcaitól a huszadokat.) Amennyiben a bérlőnek a bérleti periódus lejártá előtt át kellett adnia a vámokat, akkor egy számvetés alapján „illő engedményre” volt jogosult, amint ezt egy 1476. évi eset mutatja.⁴²

Ami a vámbirtokosokat illeti, a vizsgált időszakban az első erre vonatkozó adatok az 1460-as évekből ismeretesek: Pogány György 1468. augusztus 14-én és 1469. február 4-én is az erdélyi koronavám behajtója (*exactor proventuum vectigalis sacrae coronae in Transsilvania*; utóbbi esztendőben pesti Fejér Györggyel együtt, aki ezt a tisztséget tölti be 1470. április 11-én is).⁴³ Fejért 1470. július 22-én már volt erdélyi vectigalszedőnek mondják, amely információ megfelel annak, hogy 1470. június 6-án a szebeni tanács a szebeni Conrad Monetariust és a brassói Bartholomeus Schunkabunkot (Csonkabonkát) besztercei huszadosokká nevezte ki⁴⁴ – tehát abban az időben már Szeben és Brassó rendelkezett a besztercei huszaddal, és ennek alapján bizonyára a jóval fontosabb másik két vámmal is. 1471. május 26-ig Szeben biztosan bérelte az erdélyi huszadokat, mert azon évben május 14-én a szebeni városvezetők, emlékeztetvén a besztercei bírót és egy ottani esküdtet, hogy a huszadok birtoklásának ideje május 26-án le fog járni, és jelezvén, hogy ők még nem teljesen biztosak abban, hogy azt a jövő évre is megtartják, arra kérték a beszterceieket, hogy küldjék el nekik a (huszad)pénzt és a számadásokat.⁴⁵

Az 1470. júniusi forrásból kiindulva 1471-ben is Szeben Brassóval együtt volt bérlő; 1474. május 5-én bizonyára szintén Brassó (is) bérelte a besztercei vámhivatalt, mivel ekkor Johannes Olah volt a besztercei koronavámszedő,⁴⁶ aki feltehetően brassói polgár volt, és ebbéli minőségében bizonyára csak városa szolgálatában lehetett Besztercén vámszedő.⁴⁷ (A havasalföldi vajda két 1475. július 11. utánra,

41 MNL OL DF 247398, 246512 (regesztáik: UGDS Online: 5095 B*, 5037*. sz.).

42 UGDS VII.: 4109. sz. (MNL OL DF 246485).

43 UGDS VI.: 3635, 3674, 3798. sz.

44 UGDS VI.: 3814, 3804. sz.

45 UGDS VII.: 3963. sz.

46 UGDS VII.: 3999. sz.

47 Bizonyos Johann Balach 1507. július 13. és 1508. július 13. között Peter Hochhal brassói huszados volt, Hans Blesch pedig 1485-től legalább 1500-ig szerepel a brassói adófizetők között; a három személy azonosága mindazonáltal nem teljesen biztos. Rechnungen Hermannstadt 1880: 327 (1507–1508); Rechnungen

valamint egy 1476. január 16. utánra datált levele alapján, mivel ezekben Brassótól kérte az onnan való vas- és fegyverimport engedélyezését, illetve vámmentességet, az ottani huszadot szintén Brassó kellett hogy kezelje.⁴⁸ 1475. július 10-én Beszterce a huszad bérlete ügyében küldte Medgyesre követeit,⁴⁹ tehát lehet, hogy akkor Beszterce is bérlő volt.) 1475. szeptember 21-én Mátyás Thomas Altemberger szebeni polgármestert saját ottani harmincadosának nevezte, aki október 13-án a huszad bérlete fejében a saját nevében, illetve a szebeniek és a brassóiak nevében fizetett ki egy összeget. 1476. április 21-én ellenben az uralkodó a brassói és szebeni tanácsnak azt parancsolta, hogy azokat a koronavámokat (*vectigalia*), amelyeket addig vezetésre kaptak tőle, de amelyeket azontúl saját ügyintézője által fog kezelni, adják át az erre a célra küldött emberének, Baracsi Mihálynak. Úgy látszik, hogy a bérleti idő nem telt ki, mert a parancslevél szerint a brassói és a szebeni tanácsnak el kellett számolnia Baracsival, utána pedig a „kiszámított idő” (vagyis a két város vámbérletének ideje) szerint „illő engedményre” lettek jogosultak (ha a két fél nem tudott volna egyezségre jutni, a kincstartóval kellett ez ügyben meg egyezni).⁵⁰ Legkésőbb 1474. május 5-től 1476. április 21-ig tehát, illetve a gyakorlatban addig, amíg Baracsi vagy embere az említett paranccsal megérkezett a vámhivatalba, Brassó és Szeben (vagy a Hét Szék) bérelte legalább a szebeni, brassói és besztercei vámhivatalt is (ez ügyletben a polgármester valószínűleg csak Szeben vagy a Hét Szék képviselőjében szerepelt). Ennek megfelelően 1476. június 14-én Basarab Laiotă havasalföldi vajda már azt panaszolta a brassói tanácsnál, hogy két alattvalójának a javait Brassóban a királyi vámosok vették el jogtalanul (bár a brassói tanács egyetértésével).⁵¹

1481. június 7-én megint a szebeni és a brassói tanács kezelte a besztercei vámot, és nyilván a saját városukban működő, a beszterceinél fontosabb huszadokat is.⁵² 1482. március 20-án Mátyás Georg Hecht (Csukás György) szebeni polgárt értesítette, hogy neki adta bérbe a kevéssel azelőtt általa vezetett harmincadosokat (*tricesimae per te nuper a nobis conductae*), amelyet „az időpont” (nyilván egy

Kronstadt 1896: 644, 650, vö. 652, 816, 817 (1485–1500; a brassói adószámadások csak 1500-ig vannak kiadva, így jó eséllyel Blesch e dátum után is élt még). Amennyiben a besztercei vámos tényleg azonos a brassóival, az 1529-ben, 1539-ben és 1541-ben említett Hans/Johann Blesch már egy másik személynek tűnik (az utóbbi évben Jergin Bleschel közös házát 350 forintra becsülték, amely így az egyik legértékesebb brassói háznak számított). Rechnungen Kronstadt 1889: 170, 620; Rechnungen Kronstadt 1896: 127.

48 UGDS VII.: 4060–4061, 4090. sz.

49 Die Rechnungsbücher von Bistritz 2013.

50 UGDS VII.: 4067, 4070. sz., MNL OL DF 246485. (Az utóbbi oklevél kiadása: UGDS VII.: 4109. sz., ahol *Baroth* helyett *Barach*, *ratem* helyett *ratam* olvasandó.) A vámhivatalok átadásának híre 1476. május 30-án, illetve 1476. június 11-én még nem érkezett meg Havasalföldre és Moldvába, mert akkor az ottani vajdák még Brassótól kértek vámmentességet, illetve az élelmiszerek Havasalföldre való kivitelének megtiltását. UGDS VII.: 4117, 4120. sz.

51 UGDS VII.: 4121. sz.

52 UGDS VII.: 4416. sz.

előzőleg megállapított nap) elérkeztével kellett elfoglalnia.⁵³ 1483. június 13-án Brassó huszadosainak Segesváron történő vámolásáról esik szó,⁵⁴ akkor tehát az előbbi helység vezetősége legalább a saját városa területén levő huszadot kezelte, mert a fentebb ismertetett adatok alapján a brassói huszadosok Segesvárra is jártak vámolni.

Thomas Altemberger szebeni polgármesternek 1483. december 1-jén kelt levele szerint a kincstartó azelőtt már érdeklődött, hogy ő(k) a jövő évben bérbe akarja/akarják-e venni a huszadot.⁵⁵ Annak ellenére, hogy a vajda is nagyon szeretne volna megszerezni a vámot, egy 1484. január 22-i királyi oklevél szerint ez végül a szászoknak sikerült. Akkor Mátyás március 25-től a következő évi március 25-ig a szebenieknek és brassóiaknak adta bérbe az erdélyi harmincadot, amelyet az oklevél szerint ők addig is „bizonyos” pénzüsszegért tőle béreltek.⁵⁶ 1485-ben a – 4500 forintos bérleti összeg alapján hihetőleg összes erdélyi – huszad bérleti szerződését a brassói Peter Beer kötötte meg, de az udvarban levő több küldöttel az abból származó haszonnak a felét a királynak ígérte (azonban nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy ez az ígélet meg is valósult, mert 1488-ban a kincstartó efelől érdeklődött a szebeni polgármesternél).⁵⁷ A követek közreműködése azt jelenti, hogy Beer a bérletet városa és a polgármester szerepvállalása alapján vélhetőleg Szeben nevében kötötte meg, és az elhangzott ígéletből kiindulva tulajdonképpen csak a vámok felére vonatkozhatott. Mindezek alapján legkésőbb 1481. június 7-től Szeben és Brassó, majd 1482. március 25-től egy évig valószínűleg Georg Hecht – aki már 1482. március 20. előtt is a harmincadok élén állt – bérelte az összes erdélyi harmincadot. Utána legalább 1485. március 25-ig, de bizonyára attól a dátumtól még egy évig megint Szeben és Brassó volt a bérlő.

1486. augusztus 6. táján már a kincstár igazgatta az erdélyi huszadot, mert szebeni híradás szerint egy meg nem nevezett huszadot aznap vagy másnap foglaltak el az „új huszadosok”, és akkor nem egy szász személy, hanem a nemes Tárcai Márton volt a kijelölt erdélyi huszados.⁵⁸ Tárcait mindazonáltal legelőször csak

53 UGDS VII.: 4458. sz.

54 UGDS VII.: 4530. sz.

55 UGDS VII.: 4446. sz.

56 UGDS VII.: 4551. sz.

57 „[...] thesaurarius intimavit domino magistro civium Cibiniensi, qualiter in anno domini 1485, dum vigesima ipsa per dictum Petrum Ber arendata fuerit pro florenos 4500, quando idem unacum aliis nuntiis pro tunc illac missis, lucrum ex ea proveniens regie maiestati medietatem dare spopondisset, an autem hoc factum sit vel non, nuntii ipsi scirent.” UGDS Online: 4766. sz. (MNL OL DF 246686). A huszad elnyerése ügyében a királyi udvarba indított küldötteket említi: UGDS Online: 4765. sz. (ahol *praeoissa* helyett *praemissa* olvasandó. MNL OL DF 246775).

58 „[...] hodie vel cras vigesima occupabitur per novos vigesimatores in [helyesen: per?] maiestatem regiam ad istas proventus et ad nostram camaram salium et ad occupationem castris Hunyad deputatus [helyesen: deputatum vagy deputatos?], utputa Tharcy [?] aulicum regium facere perhibentur.” MNL OL DF 246386. Kiadása: UGDS Online: 4658. sz., ahol a szerintünk Tárcait jelölő 'Tharcy' helyett a nemigen odavaló 'Thurcii' kifejezés szerepel. (A szokatlan módon írt 'a' betű a következő 'quare' szóban is felbukkan. A művelt szebeni polgármester, a kánonjogi baccalaureus és magister artium címet viselő Thomas Altemberger vélhetőleg

1487. április 8-án említik erdélyi harmincadosként (és egyben erdélyi sókamaraispánként is), mely hivatal viselésére 1488. augusztus 1-jétől ismerjük az utolsó adatot.⁵⁹

Tárcai legkésőbb 1486. szeptember 1-jétől legalább 1490. január 17-ig erdélyi sókamaraispán volt, de mivel az utóbbi napon kelt utasítás szerint (amellyel a kolozsvári ferences kolostor építésének adminisztrálásával bízták meg) bizonyos építőanyagot sóval kellett kifizetnie, egy ideig továbbra is sókamaraispánként működött, legkésőbb 1491. március 12-ig (mert ekkor már Dézsi Péter volt az erdélyi sókamaraispán).⁶⁰ Amennyiben két tisztségét pontosan ugyanabban a periódusban viselte, 1490. január 17-én is még huszados volt, talán 1490. március 25-ig (vagy az azt megelőző napokig; ha feltételezésünk helyálló, addig tarthatott sókamarási megbízatása is). A tavaszi napon ugyanis Mátyás megemléltette, hogy a Hét és Két Széknek és Barcaságnak adta az erdélyi „koronavám vagy huszad” behajtását, a szövegkörnyezet alapján nem sokkal azelőtt.⁶¹ Ezzel egybevágh az az 1490. augusztus 9-i információ, mely szerint akkor a huszadot Szeben és Brassó bérli, továbbá a kincstartónak az az 1491. április 30-i megjegyzése, hogy akkor Szeben több mint egy év óta bírta a huszadokat. Ekkor azt is megjegyezte, hogy azok bérleti ideje le fog járni,⁶² de mivel 1491. május 21-én a király Thomas Altemberger polgármestertől a (szebeni vagy erdélyi) harmincadbevételből (*de pecuniis tricesimalibus*), vagy pedig az Offenbányai aranybevéltő és pénzverő kamara terhére kért 2000 fo-

azért ejtette a hibákat, mert a levél írásakor, mint megjegyezte, nagyon beteg volt. Tanulmányaira lásd Tonk 1979: 2310. sz.)

59 UGDS Online: 4705. sz. (MNL OL DF 245089). Az oklevél kétszer már huszadnak nevezi a külkereskedelmi vámhivatalt: „*vigesima nostra Transylvaniensis*”. 1488. augusztus 1.: UGDS Online: 4792. sz. (MNL OL DF 246510). Erdélyi koronavámszedőként tűnik fel még 1487. május 22-én (ekkor sókamaraispánként ír alá ugyan, de a huszadok ügyében küldött szolgálóját említi), 1487. október 2-án, 1488. április 16-án (ekkor is erdélyi sókamaraispán, de az erdélyi huszad bevételeiből történő kifizetésre ad parancsot). UGDS Online: 4716, 4735–4736. sz. (MNL OL DF 247059, 246506); UGDS Online: 4778 A. sz. (MNL OL DF 245104). Az utóbbi oklevélben is erdélyi huszadról, Tárcai elődeiről pedig mint huszadosokról olvashatunk („*alios vigesimatores predecessores scilicet tuos*”).

60 Kubinyi 2003–2004: 119–120. Ispánságára lásd: UGDS VII.: 4660. sz. (1486. szept. 1.); UGDS Online: 4705, 4712, 4716, 4721, 4735–4736, 4740, 4778 A, 4792, 4811, 4830. sz. (1487. ápr. 8., máj. 8. vagy szept. 18., máj. 22., jún. 20., okt. 2., 3., 1488. ápr. 16., aug. 1., 1489. febr. 12.); Diaconescu 2013: 110 (MNL OL DF 260835); UGDS Online: 4830. sz. (1489. júl. 26., okt. 9.); UGDS Online: 5098 B*. sz. (itt nem említett magyar nyelvű fordítása: Entz 1996: 147–148, 1490. jan. 18-i dátummal); UGDS Online: 5140*. sz. (1491). (Kubinyi András, aki az 1490. évi oklevelet is idézi, az 1487. május 8-i vagy szeptember 18-i levelet fényképe [MNL OL DF 246501] alapján 1481-re datálja, nyilván mivel a nem nagyon éles fotón valóban 1481 látszik. Az előző erdélyi sókamaraispánt egy 1481. szeptember 9-i oklevélből ismerjük. UGDS VII.: 4440. sz.) Kubinyi András szerint Tárcai Márton 1493. május 29-e körül halhatott meg (Kubinyi 2003–2004: 120); vélhetőleg azért gondolt erre, mert a testvérével közösen vásárolt házukat ekkor már csak egyedül a testvére adományozta el. Amennyiben Márton valóban elhunyt miatt nem tűnik fel az adománylevélben, nyilván a jelzett nap előtt távozott az élők sorából. Az biztos, hogy 1494. február 26-án már néhainak mondják. MNL OL DL 82071, 82073.

61 UGDS Online: 5031*. sz. (MNL OL DF 247062).

62 MNL OL DF 246687, 245138 (regesztáik: UGDS Online: 5038*, 5108*. sz.).

rintot,⁶³ ekkor a vámok még továbbra is a szászok vagy esetleg csak Altemberger kezében voltak.

Valamikor 1492. november 2. előtt nem sokkal már Georg Hecht / Csukás György szebeni polgármester vette bérbe az erdélyi huszad- és kamarajövedelmeket. Ő valószínűleg a saját maga számára, és nem az általa vezetett közösség (a Hét Szék) nevében kötötte az üzletet.⁶⁴ Ezt megerősíti, legalábbis részben, II. Ulászló 1493. május 17-i levele, amelyben arról értesítette a szebenieket, hogy a kincstartó és „mások” közbenjárására az erdélyi harmincadokat nekik adta bérbe, avval a feltétellel, hogy pünkösöd után négy hétig, azaz június 23-ával bezárólag az addigi bérlőt, Georg Hechtet ne zavarják a harmincadok beszédésében.⁶⁵

1493. május 18-án királyi utasításra a kincstartó az erdélyi huszadokat június 24-től egy évre immár Szeben és Brassó városoknak adta bérbe.⁶⁶ November 2. és június 23. között azonban csak mintegy nyolc hónap van, és mivel kincstári jövedelmet általában elvileg egy évre adtak bérbe, annál rövidebb időszakra inkább csak rendkívüli alkalmakkor (ilyeneket nemsokára említünk is), Hecht bérlete valószínűleg az előbb említett június 23. előtt körülbelül egy évvel kezdődött. Ebből kiindulva Szeben bérlete a valóban 1491. április 30. utánra eső 1491. június 23. körül járhatott le (azért nem lehetünk napra biztosak a dátumban, mert azt egy mozgó ünnephez viszonyítva adták meg. November 2. körül pedig talán csak egy részlet kifizetéséről vagy egy korábbi bérlet meghosszabbításáról lehetett szó.) Egy 1494. április 22-i királyi oklevél szerint az uralkodó ugyan eredetileg tényleg 1493. június 24-től tervezte Szebennek és Brassónak egy évre bérbe adni az erdélyi huszadokat, de faktori végül is a huszadot nem ekkor, hanem a következő Invocavit-

63 MNL OL DL 30922. Regesztája: UGDS Online: 5198 F*. A forrásban ugyan „*ad rationem illius tricesime nostre cementi de Offombanya*” van írva, de a harmincadra vonatkozó rész írásakor szerintünk valami tévedés csúszhatott be, és pedig minden bizonnyal kimaradt az Erdélyre vonatkozó kifejezés (ezt a feltételezést a már idézett 1475. évi utalványozás analógiája is támogatja), vagy a „*tricesime*” szó kerülhetett fölöslegesen a levélbe, mert az ottani cementező harmincadáról aligha lehet utasítást adni, a kamara jövedelmének harmincadrésze pedig sokkal kisebb volt 2000 forintnál, a „*tricesime nostre*” és „*cementi*” szavak között pedig azért nem maradhatott ki egy ’és’ értelmű kötőszó, mert tudomásunk szerint Offenbányán nem volt harmincad- vagy huszadhivatal, annak ottani létezését a helység gazdaságföldrajzi elhelyezkedése és jelentősége sem indokolta. A kamara bevételeire vö. Paulinyi 2005: 101; Draskóczy 2001: 164, 62. jegyz. Offenbánya jelentőségére vö. Simon 2015: 226–228.

64 A jelzett napon Bátori István erdélyi vajda azt írta, hogy a szászok tévesen állították, hogy erre pénzt adott, hiszen ő csak szavaival és levelével támogatta a kincstartót (vagyis úgy látszik, hogy pénzzel ugyan nem, de véleményével mégis segített ebben az ügyben), és mivel írásával tisztázta magát és védekezett a Hét Szék előtt, az ügylet a székek sérelmére kellett történnjen. UGDS Online: 5218*. sz.

65 MNL OL DF 245170. Regesztája: UGDS Online: 5308*. sz.

66 UGDS Online: 5310*. sz. Ennek megfelelően 1493. június 24-én egy királyi oklevél a szebeni bírót és tanácsot erdélyi harmincadosoknak nevezi. UGDS Online: 5311*. sz. (A magisztrátus nyilván csak bérelte a vámhivatalt, a gyakorlatban a harmincadosok, azaz huszadosok az általuk kijelölt személyek voltak, mint például Szebennek egy 1493. december 20-án név nélkül említett huszadosa. UGDS Online: 5346*. sz.) Egy 1493. június 9-i királyi oklevél már kissé mást mond: aszerint az uralkodó „azokban a napokban” Brassónak és a Hét Széknek – azaz nem Szebennek – adta bérbe a huszadot. MNL OL DF 247074. Regesztája: UGDS Online: 5355*. sz.

vasárnapon, vagyis 1494. február 16-án adták át; emiatt számította az uralkodó a bérlet végének 1495 Invocavit-vasárnapját, vagyis március 8-át.⁶⁷ Érthetetlen, hogy miért egy változó ünnephez viszonyították a bérlet kezdő és záró napját, ugyanis ennek következtében a bérleti időszak nem egy naptári év lett, hanem egy annál húsz nappal, azaz 5,5%-kal hosszabb periódus, és így a kincstár elvileg 383,56 forintot veszített, a szászok pedig ugyanennyit nyertek – talán valamilyen okból kedvezni akartak ezzel a szászoknak?

1496. március 29-ére a kincstár ismét visszavette a huszadokat, mert ekkor Istvánfi István erdélyi sókamaraispán szebeni huszadosáról van adatunk.⁶⁸ Más sókamaraispánok erdélyi huszadosi megbízatásához hasonlóan Istvánfi biztosan nemcsak a szebeni, hanem az összes Erdélyben tevékenykedő huszados felettese, azaz erdélyi huszados kellett hogy legyen.

Hamarosan ismét változott a helyzet, mert 1496. augusztus 16-án II. Ulászló a szebeniek által Gabriel Polnar kincstartónak az erdélyi huszadok ügyében címzett levelére válaszolva, miután a szebeniek a vámok bérletére 2000 aranyforintot kifizettek, úgy döntött, hogy a huszadok maradjanak azok bérletében. Minthogy többször is 2000 forint volt a bérlet kezdetekor kifizetett első részlet, a szebeniek nem sokkal augusztus 16. előtt juthattak a huszad birtokába, és pedig majdnem biztosan augusztus 5-én, mert a következő évben ezen a napon kellett végződnie a bérletüknek (erről lásd alább).⁶⁹ Ekkor az egész Szász Egyetem a bérlő: II. Ulászló 1497. január 17-én a Hét és Két Széknek, a Besztercei Kerületnek és a Barcaságnak rendelte el, hogy az ottani (vagyis erdélyi) huszadból fizessenek ki egy pénzüsszeget,⁷⁰ 1497. február 1-jén a Hét Szék, Barcaság és Beszterce szászait szólította fel, hogy az erdélyi huszadot a folyó év lejáta után, amely időszakra azt bérlik, haladéknélkül adják át Vémeri Zsigmondnak.⁷¹ Evvel ellentétben 1497. szeptember 8-án már azt írta Szebennek és a Hét Széknek, hogy egy másik levelében augusztus 15-ig meghosszabbította nekik az erdélyi huszadok augusztus 5-én lejárt bérletét, Vémeri megkeresésére és hűséges szolgálataikért.⁷² Időközben tehát egyrészt a szászok

67 MNL OL DF 245200. Regesztája: UGDS Online: 5410*. sz. Egy 1494-es, napi dátum nélküli adat szerint is „a szászok” bírták az erdélyi huszadot, ha annak jövedelméből pénzüsszegeket fizettek ki. Engel 1797: 19.

68 Documente Hurmuzaki 1911: 14. (április 5-i dátummal). Regesztája: UGDS Online: 5625*. sz.

69 MNL OL DF 245237. Regesztája: UGDS Online: 5612*. sz.

70 Marienburg 1806: 235–236. (MNL OL DF 246522. A kiadásban a cementező [*cimentum*] kifejezés helye ki van pontozva.)

71 „[...] *nos propter certas et rationabiles causas vigesimam illius regni nostri Transsylvane post expletionem anni presentis, quo vos huiusmodi vigesimam a maiestate nostra in arendam conduxistis, [Vémeri Zsigmondnak] per vos omnino remitti et resignari decrevimus.*” MNL OL DF 245241. Regesztája: UGDS Online: 5701*. sz.

72 MNL OL DF 245248. Regesztája: UGDS Online: 5708*. sz. A szászok bérletét bizonyítja az is, hogy 1497. december 14-én Vémeri a szebeni polgármestertől kérte a valószínűleg szebeni huszadosi tisztséget egy pártfogoltjának; hogy 1498. március 12-én Szebennek a királynál levő követi (Nikolaus Proll polgármester és Lorenz Hann székbíró) arról tudósították a várost, hogy II. Ulászló ragaszkodik az az évi huszadbérleti díj 3000 forintjához; végül hogy 1498. július 12-én az uralkodó azt állította, hogy az (erdélyi) huszadjövedelmeket 7000 forintért bérbe adta Szebennek és Brassónak, amiből azok 4000 aranyforintot már kifizettek a kincstartónak, továbbá hogy a maradék 3000 forint azonnali megfizetésére szólította fel őket (megemlítvén,

meggyőzhették az utóbbit, hogy fogja a pártjukat a bérlet ügyében, másrészt Barcaságot és Besztercét már nem szerepeltették a bérlők között. 1498. szeptember 29-én Nikolaus Proll sókamarás és szebeni polgármester már arról értesítette Brassó tanácsát, hogy „néhány nappal azelőtt” (*paucos ante dies*) a király őt bízta meg az erdélyi huszadjövedelmek beszédésével (*ad providendumque tenendumque vicesimas* [/!]), és erről oklevelet is adott.⁷³ Az erdélyi huszadokat 1498-ban tehát Szeben és Brassó bérelte egy nem sokkal szeptember 29. előtti és mindenképpen július 12. utáni napig, az előző évi információk és a bérleti összeg alapján elvileg 1497. augusztus 15. óta – a gyakorlatban azonban vagy egy nem sokkal későbbi dátumtól kezdve, és/vagy Proll nem közvetlenül szeptember 29. előtt, hanem augusztus 15. körül lett huszados, és/vagy a szászok a 7000 forintos bérletből kikövetkeztethető egyéves bérleti periódusnál valamivel több ideig birtokolták a vámokat. A két város után Nikolaus Proll következett, polgármesteri tisztsége ellenére gyaníthatóan kincstári alkalmazásban (mint ahogy sókamarásként is a kincstartó alárendeltje volt).

Annak alapján, hogy 1499. december 27-én Bornemisza János arról értesítette Szebent, hogy a kincstartó visszatérése után nem fog megfelelni a huszadról, amiről majd azután értesíteni fogja őket,⁷⁴ Szebent akkor is érdekelte ez a vám, éspedig az előző évtizedek eseményei alapján nyilván bérbe kívánta venni azt. Ha valóban ez volt a cél, törekvésüket siker koronázta, mert 1500. február 18-án a szebeni városvezetőség egyrészt arra kérte a brassóit, hogy a király és a kincstartó levelében foglaltakra válaszul egy esküdttel küldjék el nekik a részükre járó pénzösszeget, „hogy a királyi fenséget ki tudják elégíteni”, tehát minden bizonnyal a huszadbérlet egy részletét akarták átadni (vagy esetleg az adót, habár ebben az esetben vélhetőleg másképp fogalmaztak volna), másrészt értesítette a brassóiakat, hogy a szebeni huszad felügyeletét a mindeddig azonosítatlan⁷⁵ szebeni jegyzőre bízták.⁷⁶ Ugyanezen a napon kezdték el vezetni a vám szászok általi kezeléséről tanúskodó középkori szebeni huszadnaplót,⁷⁷ a bérlet kezdete ennél fogva erre a napra vagy esetleg egy nem sokkal korábbi időpontra tehető. Amint 1500-ban Brassó és Szeben közösen bírta a két város huszadát (március 5-én például az ottani bevételeket osztották el egymás között),⁷⁸ úgy az 1501–1509 közötti években is együtt bérelték az erdélyi huszadokat, amint ezt az erre az időszakra vonatkozó huszadszám-

hogy neki a pénzre annyira szüksége van, hogy semmiképpen sem tudja elkerülni a 3000 forint követelését).

UGDS Online: 5740*, 5814 A*. sz., MNL OL DF 245270 (regesztája: UGDS Online: 5807*. sz.).

73 MNL OL DF 246395. Regesztája, 9-i dátummal: UGDS Online: 5830. sz.

74 MNL OL DF 245439. Regesztája: UGDS Online: 5924*.

75 Vö. Gündisch 1993: 400.

76 MNL OL DF 246780. Hiányos regesztája: UGDS Online: 6051*. sz.

77 Rechnungen Hermannstadt 1880: 270.

78 MNL OL DF 245905. Regesztája: UGDS Online: 6017*. sz.

adásokból meg lehet állapítani.⁷⁹ Ezt további források is alátámasztják: a kincstartó 1503. október 1-jén kelt levele szerint a király az erdélyi huszadokat Szeben és Brassó városoknak adta bérbe a következő naptári évre.⁸⁰ 1504. december 26-án királyi parancsra a kincstartó az erdélyi huszadokat, melyeket addig Szeben és Brassó városok tartottak kezükben, a következő évre bérbe adta ugyanazoknak, és noha az előző bérlet december 31-én járt volna le, mivel a király az előző évre úgy a különleges kegyéből, mint a királyné kérésére hozzáadott hat hetet, az 1505-ös bérlet február 14-én kezdődött.⁸¹ 1507. május 22-én a bárók és főpapok egy csoportja, megemlítvén, hogy levelével a király az erdélyi huszadot két évre bérbe adta Brassónak és Szebennek, a jelzett napon a király halála esetére is biztosította a két várost, hogy addig megtartják azokat a huszad birtokában, amíg abból a bér összegét teljesen vissza nem kapják.⁸² Az uralkodó ezen a napon vagy nem sokkal azelőtt állíttathatta ki a levelét, éspedig mivel az 1505-ben kezdődő bérlet 1506. február 14-én járt le, 1507-ben elvileg február 15-én kellett kezdődnie.

E periódusra vonatkozólag megemlítendő még, hogy változás állt be a vámok tulajdonjogában: 1504. június 22-én II. Ulászló a szebeni kamarával és a kassai harminccaddal együtt Anna királynénak adta az erdélyi huszadot, hogy azok jövedelmei révén a felesége visszakaphassa a Thurzó János körmöci kamaraispánnak (a királynak nyújtott 26 421 forintra, majd 28 607 forintra rúgó kölcsönéért) zálogba adott körmöci kamarát, zólyomi váruradalmat és az ottani bányavárosokat, amelyek Annát királynéi minőségében illették.⁸³ A huszadjövedelmeknek elvileg 804 nap múlva, azaz 1506. szeptember 3-án kellett volna visszakerülniük a királynétól, mert évente a huszadból 7000, a kamarából 5000, a harmincadból pedig 1000 forintot kellett visszafizetni.⁸⁴ A törlesztés időpontja azonban időközben mind későbbre tolódott, mert a királyné újabb hiteleket vett fel a mondott bevételek

79 Rechnungen Hermannstadt 1880: 311–337. Ezt részben okleveles források is bizonyítják, így a szebeni polgármester 1503. január 4-i levele, amelyben arra kérte a besztercei bírót, hogy értesítse őt, mit kívánnak lépni a besztercei huszad ügyében – amelynek bérlete 1503. január 1-jén járt le, így 1502 első napján kezdődhetett –, mert amikor Budán volt(ak?), szó volt a huszadnak a szebeniektől való megszerzéséről, Beszterce érdekében. MNL OL DF 247450. Regesztája: Berger–Wagner 1986–1995: I. 415. sz. (Közben tehát felvetődött, hogy Beszterce is beszáll az üzletbe.)

80 MNL OL DF 245937. A bérlet január 1-jei kezdőnapjára lásd még: MNL OL DF 245569.

81 MNL OL DF 245609.

82 MNL OL DF 245644.

83 MNL OL DL 29352, 38747 (a második levél datálatlan, de a tartalmi egyezések alapján és mivel ebben szerepel a kisebb kölcsön, az 1504. június 22-i kötelezvénynél valamivel korábbinak gondoljuk; mindkét forrást idézi: Fögel 1913: 17; Draskóczy 2014: 85, 65. jegyz.); Wenzel 1883: 100–101 (1505). Abból kiindulva, hogy a három intézmény jövedelmeit végső soron nem a királyné, hanem a király érdekében használták fel, a kegyenylvánítás gyakorlatilag csupán egy látszatadományozásnak tűnik, legalábbis 1504-től; és lehetséges, hogy a látszat ellenére a valóságban a királynénak csak korlátozott jogai voltak a kapott javak fölött, de esetleg még az is elképzelhető, hogy egyáltalán nem rendelkezhetett velük; mint ahogy az sem zárható ki, hogy Anna a maga jószántából segített férjén.

84 Az biztos, hogy 1505. augusztus 22-én Thurzó még nem kapta meg az említett kölcsönt. Brüsseli okmánytár 1857: 20–21. (Ekkor a királyné ugyan megparancsolta a bányavárosok előjáróinak, hogy esküdjenek neki hűséget, de a zólyomi váruradalmat és a bányavárosokat továbbra is Thurzónál hagyta zálogban. Ke-

terhére, így 1505. február 10-én a Thurzó által kifizetett 3500 forintos, drágakövekkel díszített kalap árát is az erdélyi huszadból és cementezőből ígérte törleszteni, miután azokból Thurzó előbbi kölcsönét visszafizette.⁸⁵ 1505. január 21-én egy azonosítatlan személynek és ennek az urának nevezett Jean Melacnak Thurzóval megejtett, utolsónak mondott számítása szerint a királyné az utóbbinak 9027 forinttal maradt még adósa, amelybe a kalap 3500 forintos ára és a Bornemisza kincstartó által adott 4000 forint nem volt beszámítva. A hiányosan fennmaradt lapon az előbbi mondatot lezáró 1505-ös évszám után még az vehető ki, hogy egy bizonyos 6000 forintos összeget Melac úr nem akart a királyné számlájára (kifizetni vagy elfogadni?) – ez bizonyára Thurzónak egy további hitele vagy jogigénye lehetett.⁸⁶ Az utóbbi három (vagy négy) összeg mind a 28 607 forinton felül felvett hitel kellett hogy legyen, hiszen 1504. június 22. és 1505. január 21. között a szerződésben lefektetett feltételek mellett nem lehetett az adósságot az utóbbi napon kelt forrásban feltüntetett 9027 forintra, vagyis mintegy 20 000 forinttal lecsökkenteni. Ez pedig azt jelenti, hogy a királyné mindössze hét hónap alatt összesen 16 527 forintnyi áru- és pénzhitelt vett fel Thurzótól (nem számítva a bizonytalan besorolású 6000 forintos összeget), és Anna feltételezhetően a következő időszakban is vett fel hiteleket, ha bizonyára nem is ilyen ütemben. (A királyné a mondott kölcsönöket a kalap árához hasonlóan talán szintén erdélyi jövedelmeiből tervezte törleszteni.)

Visszatérve a huszadok kérdésére, azok bérletét valamikor 1509 után elveszítette a két szász város, mert 1514. március 14-én II. Ulászló azt állította, hogy „az elmúlt években” a neki nyújtott áru- és pénzhitelek fejében nemes firenzei Felix, budai kereskedőnek kötötte le az erdélyi huszadot, aki időközben a háborúk és más akadályok miatt néha nem bérletként, hanem hivatalként bírta azt⁸⁷ (vagyis a kereskedelmet hátráltató tényezők miatt túl kevés jövedelem származott a vámokból, hogy Felixnek megérte volna bérbe venni azokat; a királynak egyébként a jelzett napon is még elég nagy [*satis magna*] tartozása volt a kereskedő felé). Egy 1514

nyeres 2008: 64, 79, 22. jegyz. A hűségesküre vonatkozó királyi utasítás [1505. május 3.]: Brüsseli okmánytár 1857: 18–19.) A középkori királynéi birtokokra lásd: Kenyeres 2008: 62–69.

85 Wenzel 1883: 100–101. Újabb hitelek felvételére egyébként már az adományozáskor is gondoltak, mert akkor azt is kikötötték, hogy esetleges további kölcsön(öke)t az előbb leírt módon kell majd visszafizetni.

86 „[...] *que sex milia dominus Melac noluit ad rationem regine [solvere?]* Csak az s betűnek tűnő első betű és a kb. harmadik betűnek az l betűjéhez hasonló felső szára vehető ki] *computa[ta?] et absque 40[00]* – utána még három-négy, nagyrészt leszakadt szó lehetett írva].” MNL OL DL 29352. Jean de Gozon de Melac 1502-ben Anna kíséretében jött Magyarországra, ahol 1503-ban a királyné lovagjaként említik. Györkös 2012: 101–102. Melacot a velencei követ *governador di majestának* nevezte, 1505. augusztus 22-én a királyné nagyságos címmel *gubernator curie*-jének, ő maga 1505. április 25-én és 1508. március 2-án Johann de Melak/Melakoként *gubernator reginalis maiestatis*nak tüntette fel. Fögel 1913: 38 (vö. Kenyeres 2008: 66), Brüsseli okmánytár 1857: 20, MNL OL DL 107806, MNL OL DF 216929. 1506. február 10. előtt néhány nappal (*elapsis diebus*) halt meg. MNL OL DL 25449, idézi Györkös 2012: 102. Rá vonatkozóan lásd még: Köblös 1994: 349.

87 „*Felix [...] proventuum ipsius vigesime nostre Transilvanensis dicit non semper in arenda, sed interdum etiam pro officio tenuisse.*” Monumenta rusticorum 1979: 329–330.

körülre datálható irat szerint az erdélyi huszad Felix mellett még Michael firenzei kereskedőnél volt lekötve vagy zálogba adva (*obligata*),⁸⁸ biztosan hitelei ellentételezésére.

Az itáliaiak jelenlétének vége nem datálható, de 1515. június 13-án már egy ideje (nem tudni, pontosan mikortól) Brassó városa a királynak hitelezett pénzüsszeg fejében tisztségként bírta a brassói huszad felét, és II. Ulászló akkor királyi szavára ígérte, hogy a huszad felét addig nem vonja meg a várostól, amíg Brassó abból ki nem veszi az aznap Polyák Pál budai kereskedőnek kifizetni rendelt 1000 forintot és a többi hitelét. Az uralkodó ugyanakkor fenyegetőleg azt is megjegyezte, hogy az 1000 forint át nem adása esetére megparancsolta Polyáknak, hogy azonnal fizesse ki a vámmal kapcsolatos tartozását Brassónak, és foglalja el attól a huszad felét.⁸⁹ A város minden bizonnyal kifizette a mondott összeget, de nem sokáig örvendhetett a fél huszad birtoklásának, mert noha 1516. április 23-án még hivatalként bírta,⁹⁰ 1516 júliusában már Szalkai kincstartó számunkra ismeretlen megbízottai veszik át a brassói huszadhivatalt,⁹¹ összhangban a nem sokkal azelőtt, áprilisban kinevezett kincstartó azon igyekezetével, hogy a király kezéből ideiglenesen kikerült jövedelmeket kincstári kezelésbe vegye vissza.⁹²

A vámnak mégis csak egy része felett rendelkezhettek Szalkai emberei, legalábbis 1517. január 18. és november 1. között, mert ekkor Brassó városa bírta az ottani huszad felét, januárban és áprilisban biztosan tisztségként (ezt a január és augusztus közötti utalványozások tanúsítják, valamint az, hogy novemberben Johann Benkner főbíró a huszados⁹³).

Annak ellenére, hogy ezen utalványozásokkor, amelyek összértéke 7935 forint volt, a király vagy a kincstartó megígérte, hogy ezeknek „és más hiteleknek” a mondott fél huszadból való visszafizetéséig nem veszi el a brassóiaktól a vámot (azaz a felét), mégsem tartotta be az ígéretét. Miután az 1514: 1–3. törvénycikkelyekhez hasonlóan az 1518. október 28. körül végződött bácsi diéta 7. és 14. cikkelye is elrendelte, hogy a királyi jövedelmeket (köztük megemlítvén a huszadokat is) mindenki szolgáltassa vissza, meg is tiltván visszazálogosításukat,⁹⁴ II. Lajos már 1518. november 10-én megparancsolta Szebennek és Besztercének, hogy a kincstartó embereit, akiket az addig Brassó városa által bírt szebeni huszad elfoglalására küldött, ismerjék el huszadosoknak.⁹⁵ Bizonyosan tévedés csúszhatott be e levél

88 Supplementum ad vestigia comitiorum 1800: 426.

89 MNL OL DL 47108. (Idézi Kubinyi 2009: 352, 130. jegyz.)

90 Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen 1864: 169–170 (MNL OL DF 246712). A vám többi részét a kincstár kezelte, ha 1515. október 16-án az erdélyi huszad negyede Geszti Mihály fia, László kezében volt. MNL OL DF 247134.

91 Rechnungen Kronstadt 1886: 215.

92 Kubinyi 1999: 153.

93 MNL OL DF 247143–247146, 246793; Chroniken und Tagebücher 1915: LIII–LIV.

94 DRMH 1490–1526: 178, 180, 222, 224.

95 MNL OL DF 247630. Regesztája: Berger–Wagner 1986–1995: I. 651. sz.

írásakor, mert érthetetlen, hogy mi köze lehetett Besztercének az állítólag Brassó által bérelt szebeni huszadhoz – minden bizonnyal véletlenül felcserélték Brassót Besztercével, vagyis a Brassó és Szeben által birtokolt besztercei huszadot kellett átadni a kincstartó megbízottjainak.

Annak ellenére, hogy Bakócz Tamás és Perényi Imre nádor is alávetette magát az említett országgyűlési határozatnak, mégsem tudhatták teljes mértékben életbe léptetni, hiszen az 1521. április 24-én kezdődő diéta már megengedte a királyi jövedelmek bérbeadását, és noha az 1521. november 19-i határozatok már megint tiltották, ezeket sem tudták betartatni, ha azokat megismételte az 1526. évi országgyűlés is.⁹⁶

A számukra kedvezőtlen körülmények ellenére a szászok igyekeztek minden eszközt megragadni avégett, hogy ne csússzanak ki kezükből a huszadok. Valamikor 1518 végén a brassóiak arra kérték a királyt, hogy legalább január 26-ig, amikor a Budára nyilván a vámok megtartásáért (is) küldött követek megérkeznek, ne vegye el tőlük az általuk birtokolt huszadot.⁹⁷ Az uralkodó január 7-én elutasította ezt a kérést, de a brassóiak mégsem adták fel az ügyet. 1519. március 18-án Szalkai László kancellár azt üzenté nekik, hogy majd küldjenek hozzá egy embert a huszad ügyében, mert abban több sikerrel járt, mint a romos prázsmári kastély javítására kért segély ügyében (ott ugyanis nem tudott támogatást szerezni), habár a levél elküldéséig még nem tudott semmi jót tenni „különféle nehézségek” miatt, amelyek abban az ügyben történtek. Megígérte azonban, hogy amikor majd eljön az ideje, igen ügyesen fog azon dolgozni, hogy a huszad tekintetében ne szenvedjenek kárt, és lehetőleg azon lesz, hogy a huszad vagy annak valamely része ismét a kezükbe kerüljön (és hogy Prázsmára is jusson valami segítség). „Nem kell elkese-redni, hiszen miért ne ragyogna fel egy jobb és derűsebb nap ezen viharok után?” – biztatta végül a brassóiakat a kancellár.⁹⁸

Mint kiderült, az optimizmus nemigen volt megalapozott, vagy legalábbis Szalkai terve csak részben sikerülhetett, mert 1519. május 4-én és június 29-én továbbra is kincstári kezelésben voltak az erdélyi huszadok (vagy mindenesetre jövedelmük egy része, feltehetően fele), minthogy május 4-én egy nem szász személyt, nemes Kenderessy Mihályt említették erdélyi huszadszedőnek (*exactor vige-*

96 Kubinyi 2004: 136–137; DRMH 1490–1526: 238, 240, 264. „Párhuzamnak kínálkozik [...], hogy noha Perényi Gábor sem kapta vissza a máramarosi sókamara bevételeiből a királynak nyújtott kölcsönét, az említett rendelet alapján csak a felét tarthatta meg, a másik felében királyi ispán (Pogány Zsigmond) működött, azaz Perényi az adósság fejében csak a felét tarthatta meg.” 1516–1517-ben ugyanez történt a kassai harmincadnál is, noha ott 1515-ben még az összes vámjövedelmet megkapta a város, míg 1521-ben már semmi szerepe nem volt a harmincad igazgatásában. Draskóczy István szíves közlése, amelyet ezúton is köszönök. A kassai adatok: Kemény 1894: 305–306.

97 MNL OL DF 246571. Az oklevél datálásában ugyan világosan az 1518. év látható, de bizonyára 1519 első napjaiban még nem állt rá az írónok keze az új évszám írására, mert az oklevél tartalma egyértelműen az abban meg is említett, fentebb már tárgyalt országgyűlési végzésekkel cseng egybe.

98 MNL OL DF 246716; kiadása: Roth 1844: 423–424, ahol *seniorque* helyett *sereniorque* olvasandó, és ahol az *aljs* szó után kimaradt kb. egy sor.

sime Transsylvaniensis), aki a kincstartótól kapott kifizetési parancsot,⁹⁹ a második nap pedig Szeben, Brassó és Beszterce az uralkodóhoz kellett forduljon, hogy az tiltsa meg az ottani huszadosoknak a kereskedők további károsítását.¹⁰⁰

A brassói vám vagy esetleg csak annak fele mindazonáltal valamikor az ottani magisztrátus kezébe került, de csak 1521. január 6. tájáig.¹⁰¹ Azután Vásári Györgynek kellett átadni a huszadot, habár Koszka Szaniszló is szeretne volna megszerezni; Koszka neve vagy mint jövődöbeli brassói huszados merülhetett fel, vagy mint aki onnan utalványként kap majd pénzt.

Közvetlenül 1522. február 26. előtt Brassónak mégis lehetett valamilyen részesedése az erdélyi huszadokban, mert akkor onnan egy egyelőre nem azonosítható személy arról tudósította Besztercét, hogy az erdélyi huszadot Demsedi Máténak adták, és a szebeni és brassói huszadot már visszaadták (a kincstárnak). A változás az új kincstartónak, a legkésőbb január 14-től hivatalba lépő Thurzó Eleknek tulajdonítható.¹⁰² Lehetséges, hogy Demsedi 1523-ban is huszados volt, mert akkor *egregius dominus*nak és deáknak nevezve a brassóiak rendkívüli adóját vette át.¹⁰³ Egy 1525. szeptember 12-én írt levél alapján, valamikor – vélhetőleg nem sokkal – azelőtt (*temporibus preteritis*) egy évig Kálnai András huszadszedő volt Brassóban.¹⁰⁴ Kálnai Andrást Brassó városa egy 1520. augusztus 25. és szeptember 29. közötti nap és 1522. május 9. között többször is megvendégelte, így az a legvaló-

99 MNL OL DL 48759.

100 MNL OL DF 247155. Kincstári kezelésre utal az is, hogy 1519. október 17-én egy besztercei esküdt a huszadosok ügyében Dére (és nem egy száz városba) utazott (Die Rechnungsbücher von Bistritz 2013), legnagyobb valószínűséggel az ottani sókamara vezetőjéhez vagy az esetleg éppen ott levő erdélyi sókamara ispánhoz, Tornallyai Jakabhoz. Ezt a feltételezést az is erősíti, hogy 1519. december 15-én és 1520. március 19-én Batthyány György erdélyi sókamaras volt az erdélyi (vagy legalább a brassói) huszados, mivel az utóbbi napon Tomori Pál munkácsi és fogarasi várnagy a brassói huszadosokról beszélve azt állította, hogy „annak a huszadnak a tiszte” Batthyányé, az azelőtt említett napon pedig a király a sókamarasnak is címezte a barcaságiak huszadcédula-fizetésére vonatkozó utasítást. MNL OL DF 247165, 246420.

101 Az említett napon a kincstartó megjegyezte, hogy azelőtt nem sokkal (*hiis proximis diebus*) a hozzájuk elküldött familiárisával, Kétházi Lukáccsal több mindent üzent a brassói huszad elfoglalásáról, aznap pedig azt parancsolta a brassói tanácsnak, hogy az ottani huszadot adják át familiárisának, Vásári Györgynek, amiként azt a csatolt királyi levélből megérthetik, Koszka Szaniszló adósságát pedig máshonnan fizeti vissza. Rá két napra Szalkai László kancellár azt válaszolta Brassónak a Vásári György és Koszka Szaniszló közötti, huszadról való vetélkedéséről (*contentio*) szóló levelére, hogy az ügyben cselekedjenek a király és a kincstartó parancsa szerint. MNL OL DF 246427, 246723. (A második oklevél egy, a huszadot nem említő részletének kiadása: Documente Hurmuzaki 1911: 248–249.)

102 MNL OL DF 286531, fol. 16. Regesztája, ahonnan a fotón nem látható lapszámot ismerem: Berger–Wagner 1986–1995: I. 747a. sz. A címzettre az irat tartalmán kívül csak abból lehet következtetni, hogy a levelet bemásolták egy besztercei városi könyvbe. Thurzó kincstartóságára lásd: Erdélyi 1998: 122, 37. jegyz.

103 Pontosabban az adóból az utalványozások után a kincstárnak megmaradó részt (3020 forintot). Rechnungen Kronstadt 1886: 535.

104 Székely oklevéltár 1934: 268. Regesztája, a kiadás feltüntetése nélkül: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei 1990: 4118. sz.

színűbb, hogy ezen periódus táján volt huszados, noha a brassói számadások egyszerűen sem tüntették fel e tisztségét.¹⁰⁵

Legkésőbb 1524 júniusának vége után nem sokkal már visszakerült Brassóhoz az ottani huszad, mivel 1525. június 29-én II. Lajos arról írt, hogy a bérleti idő lejárta előtt visszavette Brassótól az addig annak bérbe adott huszadbevételeket.¹⁰⁶ Ezzel egybecseng, hogy az uralkodó 1525. július 17-én megemlíti, hogy egy előbbi levelében elrendelte a brassói és beszercei huszad vámosainak, adják át hivatalukat az új kincstartó, Dóczy János embereinek, megparancsolta a két városnak, hogy a kincstartó embereinek minden segítséget adjanak meg a huszadok elfoglalásában,¹⁰⁷ és hogy 1525. szeptember 5–12-én brassói huszadosként nem egy százsz személy tűnik fel, hanem *egregius* címmel Koródi Demeter.¹⁰⁸ Nagy valószínűséggel az erdélyi huszadok a kincstár közvetlen kezelésben érték meg a mohácsi csata napját.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF)

Diplomatikai Levéltár (DL)

A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei 1990: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. 2. Kivonatokban közlése és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 17.) Budapest

Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 2006: *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közlése Bogdándi Zsolt – Gálfi Emőke. (Erdélyi Történelmi Adatok VIII/1.) Kolozsvár

Berger, Albert – Wagner, Ernst 1986–1995: *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen 1203–1585*. I–III. Köln–Weimar–Wien

Brüsseli okmánytár 1857: *Magyar történelmi okmánytár; a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból*. 1. 1441–1538. Összeszedte s lemásolta Hatvani Mihály. (Monumenta Hungariae historica. Diplomataria / Magyar történelmi emlékek. I. osztály. Okmánytárak 1.) Pest

Chroniken und Tagebücher 1915: *Chroniken und Tagebücher*. 3. 1549–1825. (Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt 6.) Kronstadt

Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen 1864: *Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen*. Aus schriftlichen Quellen des zwölften bis sechszehnten Jahrhunderts gesammelt von Friedrich Müller. Hermannstadt

105 Kálnai költségeit valamikor 1520. augusztus 25. és szeptember 29. között, szeptember 29-én, október 30. és november 13. között, 1521. május 16-án és 31-én, július 24-én és 1522. május 9-én könyvelték el. Rechnungen Kronstadt 1886: 279, 284, 285, 338, 340, 347, 429, 276.

106 MNL OL DF 247198. Egykorú másolata: MNL OL DF 246611.

107 MNL OL DF 247767. Regesztája: Berger–Wagner 1986–1995: I. 829. sz.

108 Székely oklevéltár 1934: 267. Regesztája, a kiadás feltüntetése nélkül: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei 1990: 4117. sz.

- Die Rechnungsbücher von Bistritz 2013: *Die Rechnungsbücher von Bistritz*. 1. 1462–1520. Hrsg. Simon, Zsolt – Szabó, András Péter. Kézirat. (<http://www.ungarisches-institut.de/forschungen/projekte/laufende-projekte/251-die-mittelalterlichen-rechnungsb%C3%BCher-der-stadt-bistritz-in-siebenb%C3%BCrgen-2.html>)
- Documente Hurmuzaki 1897: *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. II/4. *Documente privitoare la istoria românilor 1552–1571*. Culese, adnotate și publicate de Nic[olae] Densușeanu. București
- Documente Hurmuzaki 1911: *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. XV. *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelenne (Bistrița, Brașov, Sibiiu) 1358–1600*. 1. 1358–1600. Publicate de N[icolae] Iorga. București
- Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Rumânești 1902: *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Rumânești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI*. Traduse și rezumate din slovenește, însoțite de adnotațiuni istorice și precedate de o introducere asupra diplomatiei vechi rumânești de Ioan Bogdan. București
- Dragomir, Silviu 1927: *Documente nouă privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiul în secolii XV–XVI*. București
- DRMH 1490–1526: *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary / Decreta regni mediaevalis Hungariae*. 4. 1490–1526. Transl. and ed. from the manuscript of Ferenc Döry by Péter Banyó and Martyn Rady with the assistance of János M. Bak, with a Glossary and Index for DRMH 1–5 compiled by Zsolt Hunyadi. (The Laws of East Central Europe. The Laws of Hungary, Series I. 1000–1526) Idyllwild–Budapest, 2012
- Monumenta rusticorum 1979: *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy, ed. Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen redegit Geisa Érszegi. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 12.) Budapest
- Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 2012: *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865. Székelyföld és térsége*. 1. Kovászna megye. (Függelék: a Brassó megye területére vonatkozó magyar nyelvű jelentések). Közzéteszi Csáki Árpád. Munkatársak Coroi Artur – Demeter Lajos. Sepsiszentgyörgy–Budapest
- Rechnungen Hermannstadt 1880: *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation*. 1. (Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsische Archiven I/1.) Hermannstadt
- Rechnungen Kronstadt 1886: *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt*. 1. *Rechnungen aus 1503–1526*. (Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt 1.) Kronstadt
- Rechnungen Kronstadt 1889: *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt*. 2. *Rechnungen aus 1526–1540*. (Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt 2.) Kronstadt
- Rechnungen Kronstadt 1896: *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt*. 3. *Rechnungen aus (1475) 1541–1550*. (Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt 3.) Kronstadt
- Supplementum ad vestigia comitiorum 1800: *Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros*. 2. Ed. Martinus Georg[ius] Kovachich. Budae
- Székely oklevéltár 1934: *Székely oklevéltár*. 8. 1219–1776. Közzéteszi Barabás Samu. Budapest
- UGDS VI.: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. VI. 1458–1473. Hrsg. von Gustav Gündisch unter mitarbeit von Herta Gündisch – Gernot Nussbächer – Konrad G. Gündisch. Bukarest, 1981

- UGDS VII.: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. VII. 1474–1486. Hrsg. von Gustav Gündisch – Herta Gündisch – Konrad G. Gündisch – Gernot Nussbächer. Bukarest, 1991
- UGDS Online: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen Online*. 8. <http://urts81.uni-trier.de> (letöltés: 2015. május–december)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Benkő Elek – Demeter István – Székely Attila 1997: *Középkori mezőváros a Székelyföldön*. (Erdélyi tudományos füzetek 223.) Kolozsvár
- Diaconescu, Marius 2013: Contribuții la datarea donației Ciceului și Cetății de Baltă lui Ștefan cel Mare. *Analele Putnei* (9.) 91–111.
- Draskóczy István 2001: Kamarai jövedelem és urbura a 15. század első felében. In: Buza János (szerk.): *Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára*. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 3.) Budapest, 147–165.
- Draskóczy István 2014: A királyi jövedelmek a 16. század elején Magyarországon. Szempontok bányászatunk és külkereskedelmünk történetéhez. In: Manhercz Orsolya (szerk.): *Historia critica. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből*. Budapest, 75–92.
- Engel, Johann Christian 1797: *Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer*. 1. (Staatskunde und Geschichte von Dalmatien, Croatien und Slawonien nebst einigen ungedruckten Denkmälern ungrischer Geschichte) Halle
- Entz Géza 1996: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kolozsvár
- Erdélyi Gabriella 1998: Egy kivételes karrier Mohács előtti kezdetei: Bethlenfalvi Thurzó Elek. In: Tusor Péter (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Budapest, 118–132.
- Fógel József 1913: *II. Ulászló udvartartása (1490–1516)*. Budapest
- Gonța, Alexandru I. 1989: *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII–XVII*. Ediție, prefață, bibliografie și indice I. Caproșu. București
- Gündisch, Konrad G. 1993: *Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter*. (Studia Transylvanica 18.) Köln–Weimar–Wien
- Györkös Attila 2012: II. Ulászló házassága és a francia diplomácia. *Acta Academiae Agriensis. Nova Series. Sectio Historiae* (39.) 89–102.
- Horváth Richárd – Neumann Tibor 2012: *Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája 1458–1493*. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések / Monumenta Hungariae historica. Dissertationes) Budapest
- Jakó Zsigmond 1997: Az erdélyi vajdák kinevezéséről. In: Jakó Zsigmond: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. (METEM könyvek 18.) Budapest
- Kemény Lajos 1894: A kassai harminczad története a XVI. század végéig. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (1.) 303–309.
- Kenyeres István 2008: *Uradalmak és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban*. (Fons könyvek 2.) Budapest
- Kováts Ferenc 1902: *Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincad-könyv alapján. Történet-statisztikai tanulmány*. Budapest

- Köblös József 1994: *Az egyházi közép-préteg Mátyás és a Jagellók korában. A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával.* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) Budapest
- Kubinyi András 1958: A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig. *Levéltári Közlemények* (28.) 35–60.
- Kubinyi András 1999: Szalkai László esztergomi érsek politikai szereplése. In: Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon* (METEM könyvek 22.) Budapest, 147–160.
- Kubinyi András 2003–2004: Tárcai János, az utolsó székely ispán. (Genealógiai és prozopográfiai tanulmány). *Mediaevalia Transilvanica* (7–8.) 117–138.
- Kubinyi András 2004: Magyarország hatalmasai és a török veszély a Jagelló-korban (1490–1526). In: Zombori István (szerk.): *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében.* Budapest, 117–145.
- Kubinyi András 2009: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. In: Kubinyi András: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről.* 1. (Várostörténeti tanulmányok) Budapest, 337–359.
- Laczlavik György 2004: Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó pályafutásának kezdete. *Levéltári Közlemények* (75.) 3–43.
- Manolescu, Radu 1956: Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Sibiul la începutul veacului al XVI-lea. *Analele Universității C. I. Parhon. Seria Științelor Sociale (Istorie)* (5.) 207–260.
- Manolescu, Radu 1965: *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul. (Secolele XIV–XVI).* București
- Marienburg, Lucas Josef 1806: *Kleine siebenbürgische Geschichte zur Unterhaltung und Belehrung.* Pesth
- Nussbächer, Gernot 1984–1988: Un document privind comerțul Brașovului cu Moldova la sfârșitul secolului al XV-lea. *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” din Iași* (21.) 425–437, (22.) 667–678, (23.) 325–342, (25.) 319–330.
- Pach Zsigmond Pál 1975: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában. *Századok* (109.) 3–31.
- Pach Zsigmond Pál 1978: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. század fordulóján. *Századok* (112.) 1005–1038.
- Pach Zsigmond Pál 1995: Hogyan lett a harmincadból huszad? *Történelmi Szemle* (37.) 257–276.
- Pach Zsigmond Pál 1999: A harmincadvám az Anjou-korban és a 14–15. század fordulóján. *Történelmi Szemle* (41.) 231–277.
- Pakucs-Willcocks, Mária 2007: *Sibiu – Hermannstadt. Oriental Trade in Sixteenth Century Transylvania.* (Städteforschung. Reihe A. Darstellungen 73.) Köln
- Pál-Antal Sándor 2002: *Székely önkormányzat-történet.* Marosvásárhely
- Paulinyi Oszkár 2005: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán. In: Paulinyi Oszkár: *Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bánya-művelés múltjából.* Szerk. Buza János – Draskóczy István. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 1.) Budapest, 57–104.
- Roth, Aug[ustin] 1844: Historische Bagatellen. *Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens* (1.) 422–432.
- Simon Zsolt 2008a: Brassó kereskedelmi elitje az 1503. évi huszadnapló alapján. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* (3.) 387–408.

- Simon Zsolt 2008b: Tarifa tricesimală a Transilvaniei din anul 1634. *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai” Târgu Mureș* (II.) 221–250.
- Simon Zsolt 2009: The Trade of Hungary with Wallachia and Moldavia during the Reign of Matthias Corvinus. In: Bárány, Attila – Györkös, Attila (eds.): *Matthias and His Legacy. Cultural and Political Encounters between East and West*. (Speculum Historiae Debreceniense / A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai I.) Debrecen, 243–261.
- Simon Zsolt 2014: *A Magyarország és az Oszmán Birodalom közötti kereskedelem a 16. század elején*. Kolozsvár
- Simon Zsolt 2015: Az aranykitermelés kezdetei a középkori Erdélyben. In: Egyed Emese – Bogdándi Zsolt – Weisz Attila (szerk.): *Certamen. 2. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. Kolozsvár, 217–229.
- Stenner, Friedrich 1916: *Die Beamten der Stadt Brassó [Kronstadt] von Anfang der städtischen Verwaltung bis auf die Gegenwart*. (Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó Kronstadt 7.) Kronstadt
- Tonk Sándor 1979: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest
- Wenzel Gusztáv 1883: *A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében*. Budapest

A firenzei Francesco Marsupini magyarországi pályafutása (1489–1539)

A magyar történeti irodalom két Francesco Marsupinit tart számon: Francesco Marsupinit, Bakócz Tamás esztergomi érsek titkárát, majd az udvar állandó diplomáciai ügyvivőjét Rómában, és Francesco Marsupinit, a kereskedőt.¹ Balogh Jolán feltételezte, hogy a kereskedő a titkár rokona lehetett, Kubinyi András pedig a titkárt a kereskedő fiának vélte.² A Magyarországon hozzáférhető forrásanyag alapján nem lehet eldönteni, milyen kapcsolatban volt a két Marsupini egymással. A Firenzei Állami Levéltárban végzett kutatásaim során azonban sikerült kideríteni, hogy a kereskedő és Bakócz titkára egy és ugyanazon személy volt. A továbbiakban Marsupini magyarországi pályafutását mutatnám be, megvizsgálva, hogy miképpen kerülhetett Bakócz környezetébe, felhagyva kereskedelmi tevékenységével, mikor lett Bakócz titkárából a király állandó római követe, és hogyan működött közre Rómában a magyar érdekek előmozdításában. Elöljáróban azonban röviden kitérnék Marsupini firenzei környezetére, családi hátterére.

A Marsupini család a 15. század közepén Firenze gazdag családjai közé tartozott. Francesco nagyapjának, Carlónak a testvére, Giovanni az 1457. évi városi adójegyzékben, a Catastóban szereplő bevallása szerint igen jelentős kereskedelmet folytatott, selyem- és gyapjúszövetüzlettel rendelkezett. Számottevő összegekkel, több ezer forinttal tartozó adósai Arezzóból, Pesaróból, Velencéből, Raguzából kerültek ki.³ Francesco nagyapja, Carlo ugyan nem szerepelt az 1457. évi Catastóban, de tudjuk róla, hogy az 1451. évből fennmaradt, 512 firenzei háztartás, illetve családfő üzleti forgalmára kivetett adóról készült kimutatásban előkelő helyen állt. Míg az 512 háztartásfő jelentős hányada – arányuk 60% feletti – 1–9 forint között fizetett, addig ő azon 21 háztartásfő között foglalt helyet, akik 40 forintot vagy annál többet róttak le. A listát a Medicek vezették 398,7 forinttal, Marsupini viszont a 21 polgár közötti sorrendben a 12. helyen állt a maga 43,13 forintjával.⁴

1 Fraknói 1889: 115; Fraknói 1902: 303, 325–326; Iványi 1906: 143, 150–151, 161; Fögel 1917: 102; Balogh 1943: 208; Balogh 1966: 614; Kubinyi 1994: 23, 187. jegyz.

2 Balogh 1966: 614, 1. jegyz.; Kubinyi 1994: 23, 187. jegyz.

3 ASF Catasto 1457, camp. 837., c. 720.

4 Molho 1970: 90.

Ő is a selyem- és gyapjúszövet-kereskedelemben volt érdekelt. Carlo Marsupini nem sokkal ezután elhalálozhatott, mert testvére 1457. évi vagyonszámlájában arról emlékezett meg, hogy Carlo gyermekeit – öt fiú és egy leány – magához vette. Az 1480. évi Catastóban már csak ezek a fiúk szerepeltek a Marsupini családból, akik egy háztartásban éltek. Bevallásukban sem ingatlan vagyronról, sem üzleti tevékenységről nem szóltak, csak meglehetősen jelentős adósságukról – 6500 forint – adtak számat.⁵ A bevallásban szóba került az egyik testvérnek, Jacopónak a tizennégy éves fia, Francesco, aki majd a nyolcvanas évek végén kereskedőként tűnik fel Budán.

Nem tudjuk, kinek az áruját hozta Magyarországra. Forrásainkból csak az derül ki, hogy miként annyi más honfitársa, ő is elsősorban drága selyem- és gyapjúszövetekkel kereskedett. Figyelembe véve családjának anyagi helyzetét, feltehetően egy tehetősebb üzletember megbízottjaként, annak árujával és pénzével kezdhette meg kereskedelmi tevékenységét a városban. Ismereteink szerint Mátyás, Beatrix, II. Ulászló és az esztergomi érsekség szerepelt klientúrájában. A Mátyásnak 1489-ben és 1490-ben 26 093 forint értékben drága selyem- és gyapjúszöveteket, aranyfonalat hitelbe szállító tizennégy firenzei kereskedő sorában a nyolcadik helyen állt, Ulászlónak pedig 1494–1495-ben néhány száz forint értékben adott el hasonlóan értékes árukat.⁶

1494–1495 után forrásainkban csak 1501-ben tűnik fel újra Marsupini. Nevezetesen a firenzei Antonio Bini 1501 júliusa és 1504 márciusa között Budán vezetett két üzleti könyvében szerepel gyakran a neve.⁷ Az 1503–1504. évi könyvben nemcsak Francesco Marsupiniként fordul elő, hanem az apja nevét is feltüntetik, Francesco di Jacopo Marsupini formában.⁸ Ez, miként a későbbiekben látni fogjuk, perdöntő fontossággal bír a két Marsupini, a kereskedő és a titkár személye azonos voltának megállapításánál.

Antonio Bini a 15. század kilencvenes éveinek vége felé egyfajta laza társas viszonyt alakított ki Raggione Bontempivel, és kettőjük együttműködésének alakulását rögzíti a két számadáskönyv. A társaság működését több, Budán akkortájt előfordult olasz, többnyire firenzei kereskedő segítette, akik részben alkalmazottaként, részben üzletfeleiként szerepeltek. Ez utóbbiak közé sorolható Marsupini is. Az üzleti könyvek bejegyzéseiből megállapítható, hogy Marsupini Biniéknek kisebb-nagyobb összegekkel tartozott, amelyekkel többnyire tartozásait rendezte a budai olasz kereskedők és mesteremberek felé. 1501 júliusában 89 forint 95 dénár maradt adósa Bininek. 1501 decemberére ez az adósságállomány tovább növekedett, és 110 forint 83 dénárt tett ki, amiből csak 4 forint 33 dénárt tudott törleszteni. 1502 januárjában az előbbi adóssághoz még 30 forint 25 dénár jött,

5 ASF Catasto 1480, camp. 1019., c. 445.

6 MNL OL DL 37684; Engel 1797: 81, 160.

7 ASF Spedale 1501–1504.

8 ASF Spedale n. 76. c. 77, 151.

amivel Bontempinek tartozott. Ebben a hónapban azonban egy nagyobb összeget törlesztett, mert 100 forintnyi járandóságát megkapta egy ugyancsak Budán működő firenzei kereskedőtől. Bár adóssága a törlesztés következtében jelentős mértékben csökkent – 58 forint 6 dénár lett –, az első számadáskönyv lezárásakor, az 1502. év végén újra meghaladta a 100 forintot. Ebből az összegből ugyan sikerült 25 forintot törlesztenie, de még így is maradt 79 forint 14 dénár tartozása, amivel bejegyezték a nevét az adósok könyvébe, a *Libro Rosso*-ba.⁹ Innen nem került ki a neve a következő év folyamán sem. Sőt, a második számadáskönyv lezárásakor, 1504 márciusában adóssága, a korábbi összeget is beleszámítva, 143 forint 10 dénárt tett ki az adósok könyvében.¹⁰ Ehhez az adósságállományhoz járultak még azok az összegek, amelyeket a társaságtól hitelbe vásárolt szövetekért kellett fizetnie. Így 1501 augusztusa és 1503 szeptembere között 6 $\frac{2}{4}$ rőf selyemszövetet, 6 forint 53 dénár értékben és 11 $\frac{1}{4}$ rőf gyapjuszövetet, 11 forint 37 dénár értékben vásárolt tőlük hitelbe.¹¹ Mindebből következik, hogy Marsupini anyagi helyzete nem lehetett olyan kedvező, mint korábban, amikor több száz forint értékű forgalmat bonyolított le.

Bini üzleti könyveinek egyes bejegyzései alapján úgy tűnik, hogy Marsupini felhagyott önálló kereskedelmi tevékenységével, és Biniék szolgálatába állott. Az 1502 februárjában kelt bejegyzés szerint Bontempivel együtt ment Esztergomba, és ezt követően gyakran megfordult a városban.¹² A társaságnak, és azon belül is Bontempinek különösen szoros kapcsolata alakult ki Bakócz Tamással. Nemcsak szöveteket és egyéb árukat szállítottak neki, de adósságait egyes kereskedők és mesteremberek felé nem egy esetben ők rendezték, nyilván hitelezve a megfelelő összeget. Ismerve az érsek ilyen irányú tevékenységét, az sem lehetetlen, hogy Bakócz csendestársaként részt vett a társaság üzleteiben. Kapcsolatuk nem a vevő és eladó közötti szokásos kapcsolat lehetett, mert különben néhány évvel később Bakócz nem nevezte volna Bontempit „*veteranus et specialis*” barátjának.¹³

Marsupini tehát rövidebb-hosszabb időt töltött Esztergomban, közvetítve az érsek és a társaság között. Több alkalommal ő szállította Esztergomba a társaság által az érseknek készpénzért vagy hitelbe eladott szöveteket,¹⁴ és közreműködött a társaságnak Bakócztól járó pénzek Budára hozatalában is.¹⁵ Rendelkezett (nyilván Bakócz utasítására) a társaság által az érseknek kölcsönzött pénzek hovafordításáról

9 ASF Spedale n. 77. c. 119.

10 ASF Spedale n. 76. c. 151.

11 ASF Spedale n. 77. 46r–47v, 49r, 50v, 52v, 57r; n. 76. 5 r–v, 61v.

12 ASF Spedale n. 77. 17r, 1502. február 1.

13 Berger–Wagner 1986–1995: II. nr. 518.

14 ASF Spedale n. 77. 51v, 55r, 1502. május 15., július 9.; n. 76. 53r, 60r, 43v, 1503. május 20., augusztus 1., 1504. február 7.

15 ASF Spedale n. 76. 7r, 49v, 1503. szeptember 8., 1504. szeptember 19.

is. Így 1503 folyamán több ízben is az ő utasítása szerint utaltak ki pénzt egyes kereskedőknek és mesterembereknek.¹⁶

Marsupini és a társaság együttműködését jól példázza az alábbi eset. 1504 márciusában a Bakócznak eladott szövetet nem Marsupini vitte Esztergomba, hanem a társasággal ugyancsak kapcsolatban álló kereskedő, Felice vette át és küldte szolgájával Esztergomba Marsupininek, aki a szövet átvételét levélben jelezte Bontempiéknek.¹⁷ Nem tudjuk, miképpen díjazták szolgálatait. Marsupini Esztergombában is igénybe vette a társaság kölcsöneit. 1503 februárjában például Raguzai István visz neki Esztergomba 5 forintot, és még ugyanabban a hónapban 2 forint pénzküldemény érkezik a számára, ezúttal Bakócz rokona, Kanczler közvetítésében.¹⁸ Előfordult azonban, hogy utazási kiadásait Bontempi fedezte. 1503 februárjában például Bontempi számláját terheli az a 93 dénár, amelyet Marsupini utaztatására költött Esztergom és Buda, illetve Buda és Esztergom között.¹⁹

Jelenlegi forrásismereteink alapján nem állapítható meg, meddig tartott az együttműködés Antonio Bini és Raggione Bontempi között, és hogyan alakult kapcsolatuk Francesco Marsupinivel. Bini egy fennmaradt nyugtája szerint 1519-ben még Budán tartózkodott.²⁰ A Bontempire vonatkozó, 1505–1518 közötti időszakból fennmaradt forrásanyagban azonban egyelőre nem találtunk adatot az üzletemberek egymás közötti kapcsolataira. Marsupini minden valószínűség szerint a társaság feloszlása után is Esztergombában, Bakócz környezetében maradhatott, és kereskedőből Bakócz familiárisa, hivatalnoka lett. Feltehetően jobbnak vélte, ha a kereskedői pályát a hivatalival cseréli fel. A jelentős itáliai kapcsolatokkal rendelkező Bakócz pedig előszeretettel alkalmazott szűkebb környezetében olaszokat. Marsupinit megelőzően is olasz, a római Girolamo Boccaci volt a titkára.²¹ A Marsupinit titkárként említő első ismert adat 1511-ből való, de feltehető, hogy már korábban is betölthette a tisztséget. 1508-ban ugyanis nógrádi főesperesként tűnt fel, és az egyházi javadalom titkári munkája díjazására szolgálhatott.²²

Az 1511. évi adat Sanudo *Világkrónikájában* maradt fenn.²³ Az 1511. november 19-i bejegyzés szerint „az esztergomi primás titkára, Bakócz levelét hozva, megjelent a tanácsban. A titkár neve Francesco Marsupini, nációjára nézve firenzei”. Marsupini megjelenése Velencében Bakócznak Rómába, a római zsinatra történő utazásával volt összefüggésben, ahová nyilván követte őt titkára is. A magyar egyházfő meglehetősen hosszú ideig tartózkodását az indokolta, hogy II. Gyula pápa halálát követően új pápaválasztásra került sor. Bár Bakócz mind

16 ASF Spedale n. 76. 16r–v, 22r, 166r, 1503. június 3., 8., 10., 1504. január 14.

17 ASF Spedale n. 76. 46v, 1504. március 22.

18 ASF Spedale n. 76. c. 77. 1503. február 18., június 26.

19 ASF Spedale n. 76. 11v, 1503. február 13.

20 Teke 2007: 974.

21 ASF Spedale n. 77. 55r, 1502. július 16.

22 Kollányi 1900: 138.

23 Wenzel 1877: 221.

Miksa német-római császártól, mind Velencétől ígéretet kapott arra, hogy pápává választását támogatni fogják, ígéretüknek nem tettek eleget. Az új pápa X. Leó néven Giovanni Medici lett. X. Leó a török elleni háború híve volt, és keresztes hadjáratot tervezett. Bakóczot legátusává kinevezve megbízta a hadjárat magyarországi szervezésével. Az események menete azonban nem úgy alakult, ahogyan a pápa és az érsek szerette volna. A parasztháború kitörése miatt Bakócz arra kényszerült, hogy felfüggeszse a keresztesek toborzását, és feloszlassa a keresztes hadat.²⁴

A magyarországi eseményeket külföldön, így Itáliában is figyelemmel kísérték. Különösen Firenzében voltak jól tájékozottak, mert a Magyarországon tevékenykedő firenzeiek levél útján beszámoltak a történetekről ismerőseiknek, és esetenként a firenzei hatóságoknak is. Firenze 1514. augusztus 10-én értesítette római követét, hogy Francesco Marsupini, az esztergomi érsek titkára Rómába igyekezvén, rövid ideig Firenzében tartózkodott, és beszámolt a magyarországi eseményekről. Ugyanakkor azt is közlik a követtel, hogy nem sokkal Marsupini megérkezése után egy levél is jött Magyarországról, és az abban foglaltak megegyeznek a Marsupini által elmondottakkal.²⁵ A levelet egyébként egy ismert, az országban sikeresen működő kereskedő, Felice di Stagio írta, aki annak idején Marsupinivel szintén kapcsolatba került. A firenzei hatóságnak írott levél különösen fontos számunkra, mert Francesco Bakócz titkáráként apja nevével együtt szerepel benne: *Francesco Marsupini, az esztergomi érsek titkára, Jacopo fia*. Ennek alapján nem lehet kétségünk afelől, hogy a kereskedő Francesco Marsupini Bakócz hasonló nevű titkárával azonos személy.

Fógel József szerint Marsupini 1514 óta a magyar udvar állandó diplomáciai ügyvivője volt Rómában.²⁶ Mivel a fentebb idézett, a Firenzei Állami Levéltárban található forrást nem ismerhette, állítását feltehetően a X. Leó pápa II. Lajosnak 1518. január 7-én²⁷ írott levelében foglaltakra alapozhatta. Ebben a levelében a pápa elismerően szólt Marsupiniről, akivel – mint írta – közel négy éve már, hogy a magyarországi ügyek intézésében együttműködött, és megtapasztalhatta bölcsességét és hozzáértését az ügyek vitelében. Marsupini ez alatt a négy év alatt azonban nem a király megbízottjaként, hanem Bakócz titkáráként tartózkodhatott rövidebb-hosszabb ideig Rómában, közvetítve a prímás és az egyházfő között. Bakócz ugyanis levél útján gyakran érintkezett a pápával, beszámolva az országban történetekről, egyes ügyekben kikérve a Szentatya tanácsát. Így 1516 júniusában²⁸ X. Leó pápa Bakócz két levelére is válaszolt. Az egyik levelében az érsek hírt adott a II. Ulászló halálát követő magyarországi állapotokról, míg a másikban az egyházfő tanácsát kérte a törökkel folytatott fegyverszüneti tárgyalásokat illetően. A Ma-

²⁴ Az eseményekre lásd Fraknói 1902: 296–312.

²⁵ ASF Otto di pratica-Legazioni e commissarie, reg. 11. n. 62. c. 251.

²⁶ Fógel 1917: 102.

²⁷ Pray 1766: V. 31.

²⁸ Katona 1793: 25.

gyarországon tartózkodó velencei követ 1515. november 19-i jelentésében²⁹ tudósított a fegyverszüneti tárgyalások megkezdéséről, és 1516. augusztus 24-i jelentésében jelzi, hogy annak ellenére, hogy a török sürgette, még mindig nem kötötték meg a fegyverszünetet.³⁰ A pápa ugyanis Bakócznak írott levelében a fegyverszünet megkötését nem támogatta, mert zavarólag hatna az európai hatalmak török elleni készülődésére. Ugyanakkor biztosította Bakóczot, hogy a hadjárat mielőbbi létrejötte érdekében ő is mindent meg fog tenni, és Marsupinivel, „*familiari tuo*” folytatott tárgyalások során a levélben foglaltaknál bővebben fog nyilatkozni az ügyről.

A változás a pápai udvarban betöltött szerepében 1518. januárjában következett be, amikor II. Lajos követül küldte (*legare*) a pápai udvarba.³¹ A király Marsupinit római állandó követének szánta, hogy a pápai udvarban történekekről rendszeresen jelentsen, és a pápát a magyar érdekeknek megfelelően befolyásolja. Miként a pápa a királynak 1518. január 7-én írott, már idézett levelében kifejtette: „*cupiebam esse aliquem apud me interpretem tuum, quicum agere singulis horis possem [...]*” Erre a feladatra Marsupini személyét különösen alkalmasnak találta. Ily módon Marsupini Bakócz szolgálatából a király szolgálatába lépett át.

Nem tudjuk, miért vált meg a primás szolgálatától. Elképzelhető, hogy az érsek maga ajánlotta őt a tisztség betöltésére. Ezután a forrásokban már nem Bakócz titkáráként, hanem a király követeként szerepelt: „*orator Regie Maiestatis in Urbe apud Summum Pontificem in negociis cuius regni agens*”³² volt a hivatalos megnevezése. A királynak küldött jelentéseken, a pápának a magyarországi helyzetről adott tájékoztatáson túl feladata volt az is, hogy a magyar udvar Rómába küldött alkalmi követeivel együttműködjön, küldetésükben támogassa őket.

A török támadás veszélyének növekedésével megélénkült a követjárás Buda és Róma között. A X. Leó 1522. januárjában bekövetkezett halála után választott pápa, VI. Hadrián elkötelezte magát a török elleni hadjárat megszervezése mellett. Magyar részről Brodarics Istvánt küldték Rómába, akinek Marsupinivel együtt kellett a pápai udvarban Magyarország nehéz helyzetéről számot adni és a segítséget megsürgetnie. Mindez Marsupini augusztus 8-án³³ a királynak írott leveléből derül ki, amelyben biztosította az uralkodót, hogy mindenben megbízásának megfelelően fognak eljárni Brodariccsal együtt. Az olasz a levelet nem Rómából, hanem Firenzéből írta, ahová hitelezői elől menekült. Mivel járandóságát – havi 50 aranyat – már hónapok óta nem kapta meg, kénytelen volt a várost elhagyni. A király ígérete szerint fizetését a Fuggerek római képviselőjétől kellett volna megkapnia, de ez nem történt meg. Firenzében viszont találkozott Bontempivel, aki az uralkodó megbízásából végül is kiutalta számára a pénzt. A királynak 1522. szept-

29 Wenzel 1878: 35.

30 Wenzel 1878: 50.

31 Pray 1766: 3–32.

32 Fraknói 1877: 85.

33 Iványi 1906: 341–342.

tember 1-jén írott jelentésében Brodarics szintén beszámolt arról, hogy miképpen működött együtt a Firenzéből időközben Rómába visszatért Marsupinivel az ügyek intézésében.³⁴ „[...] *comuni igitur opera et consilio omnia aguntur et agentur* [...]” – írta a pécsi prépost. A közös fellépésről hírt adott a bíbornoki konzisztóriumok jegyzőkönyvének szeptember 4-i bejegyzése is:³⁵ „*Introducti fuerunt Stephanus Brodaricus prepositus quinqueecclesiensis et Franciscus Marsupinus florentinus oratores serenissimi regis Ungarie et longa oratione commendabant [...] Regem et Regnum Ungarie* [...]”. Marsupinit tehát nemcsak Budán, hanem Rómában is követszámba vették, mert szerepe nem volt kevésbé fontos, mint a pápai udvarban időnként előforduló királyi követeké. A pápa a követek beszédének a hatására bizottságot hozott létre, amelynek feladatul adta, hogy a török elleni háború ügyében javaslatot terjesszen elő. A maga részéről 100 000 aranyat ajánlott fel hadicélra, és ebből 40 000 aranyat el is küldött Magyarországra.³⁶

A török elleni hadjárat, amelynek megszervezése érdekében VI. Hadrián pápa oly nagy erőfeszítéseket tett, végül nem valósult meg, mert a pápa 1523 szeptemberében meghalt. Utóda, VII. Kelemen ugyan nem zárkózott el a háború gondolatától, de II. Lajosnak 1524 januárjában írott levelében a német birodalom problémájának megoldását, a reformáció terjedésének megakadályozását előbbre valónak tartotta.³⁷ Ugyanakkor II. Lajos a pápának még ugyanazon év februárjában³⁸ írott levelében az országot a közeljövőben fenyegető török támadás veszélyéről, az ország ellenálló képességének csekély voltáról igyekezett meggyőzni az egyházfőt, amiről egyébként követei már tájékoztatták a Szentatyát. A követek az 1522 szeptembere óta Rómában tartózkodó Brodarics és Marsupini voltak, akikre most újra az a kötelesség hárult, hogy a király által írottakat bővebben fejtsék ki a pápa előtt.³⁹

Az elkövetkező időszakban Marsupiniről, római tevékenységéről jobbra már csak Burgio pápai követnek Budáról a pápa titkárához, Jacobo Sadoletóhoz 1524–1526 között írott leveleiből értesülünk.⁴⁰ A levelekből kiderül, hogy Marsupini továbbra is Rómában, a pápa mellett tartózkodott, és időről időre a magyarokat, Magyarországot érintő hírekről jelentett. 1525 februárjában⁴¹ arról tudósított, hogy a pápa teljesítette II. Lajos kérését a jubileummal kapcsolatban. A magyar uralkodó ugyanis azzal a kéréssel fordult az egyházfőhöz, hogy bűnbocsánatot azok is nyerjenek, akik ájtatosságukat Magyarországon végzik, és a Rómába való zárán-

34 Iványi 1906: 343–344.

35 Fraknói 1902: 1049. jegyz.

36 Fraknói 1902: 331.

37 Fraknói 1902: 1063. jegyz.

38 Theiner II. 632–633.

39 „[...] *quibus de rebus Stephanus Brodaricus et Franciscus Marsupinus oratores mei plura meo nomine dicent Vestre Sanctitati, quos dignetur, qua solet...exaudire et fidem adhibere*” – írta levelében a király. Theiner II. 632–633.

40 Monumenta Vaticana 1884: 84, 153, 165, 294, 302, 316, 354.

41 Monumenta Vaticana 1884: 153.

doklást a török háború céljaira adományozott pénzzel váltják meg. Kérelmét a király azzal indokolta, hogy a török betörések miatt a római zarándoklat veszélyekkel jár. Ennek ellenére Brodarics az év elején újra Rómába indult. Nem üres kézzel, hisz nagy összegű pénzt vitt magával, amit Thurzó Elek utalt ki neki az ő és Marsupini járandósága címén.⁴² Brodarics római útja a pápa és II. Lajos azon diplomáciai erőfeszítésével függött össze, hogy V. Károly német-római császár és spanyol király, valamint I. Ferenc francia király között békét közvetítsenek, előmozdítva így módon a török elleni összefogás mielőbbi megvalósulását.⁴³

Nincs nyoma annak, hogy Brodarics a pápával folytatott tárgyalásai során Marsupinivel bármely formában együttműködött volna, miként az 1522-ben történt. A pápával való együttműködése azonban továbbra is zavartalanul folyt. Az egyházfő elégedett lehetett tevékenységével, ha megjutalmazását Sadoletón keresztül többször is szorgalmazta. Burgio leveleiben több ízben előfordul Marsupini megjutalmazásának ügye. A jutalom egy magyarországi egyházi javadalom lett volna, amelynek megszerzését Burgiónak kellett volna elintéznie (úgy tűnik, hogy ekkor már nem volt nógrádi főesperes). Burgio 1526 januárjában kelt levelében arról számolt be,⁴⁴ hogy minden igyekezetével azon van, hogy egy 600–1000 dukát jövedelmű, a közelmúltban megüresedett prépostságot szerezzen meg számára, igénybe véve az esztergomi érsek, Szalkai László segítségét is. Szalkai egyébként lekötöztette lehetett, mert eljárt érdekében a pápánál egy ügyben. „Francesco Marsupini királyi követ ügyedet igen nagy szorgalommal (*diligentissime*) intézi nálunk” – írta a pápa az érseknek.⁴⁵ A király maga is egyetértett a pápával a követ megjutalmazását illetően, javasolva, hogy kapjon egy kanonokságot. Egyelőre azonban sem a préposti, sem a kanonoki stallum megszerzése nem sikerült. 1526 áprilisában Sadoletó a pápa sürgetésére újra szorgalmazta az ügy elintézését Burgiónál. Burgio válaszában kifejezte reményét, hogy Brodarics kancellári kinevezése az ő ügyében is megoldást hozhat, mert a kancellár kedveli őt, és még inkább készséges lesz, ha megtudja, hogy ezzel a pápának tesz szolgálatot.⁴⁶ Javadalmazásának ügye azonban csak 1527-ben oldódott meg, amikor az esztergomi és egri egyházmegyékben kapott egy-egy főesperességet.⁴⁷

Marsupini a javadalmak elnyerése után is Rómában maradt. Hardi Gellért ferenc-rendi szerzetes, János király gyóntatója, urának Rómából 1532 januárjában⁴⁸ írott levelében említést tett a király három hűséges „famulusáról”, akik a pápai udvarban a király érdekeinek védelmét minden másnál előbbre valónak tartják. Idézte

42 Fraknói 1877: 85.

43 Fraknói 1902: 350–351.

44 Monumenta Vaticana 1884: 302.

45 Theiner II. 659.

46 Monumenta Vaticana 1884: 354.

47 Fögel 1917: 103, I. jegyz.

48 Egyháztörténeti emlékek 1902–1912: II. 186–187.

magát a pápát, VII. Kelemen is, aki úgy nyilatkozott, hogy „[...] *habet hic rex Johannes ipse certos et fidentissimos famulos*”, akik nem kis szolgálatot tettek és tesznek neki. A szolgálat, miként a szerzetes megjegyezte, elsősorban Károly császár és Ferdinánd király követei János királyt elmarasztaló kijelentéseinek ellensúlyozásából állt. Az említett famulusok Francesco és Giovanni Marsupini, valamint Pál penitenciárius voltak. Francesco mellett tehát feltűnt Giovanni is, aki feltehetően rokona, talán fia lehetett. Giovanni Marsupini egy hónappal később, 1532 februárjában⁴⁹ János királynak írott leveléből az derül ki, hogy már négy éve rendszeres kapcsolatban álltak a királlyal. Ezúttal a magáén és Francescóén kívül még két másik levelet is küldött az uralkodónak jó barátján, a velencei doge titkárán keresztül, aki leveleik rendszeres közvetítője volt. Giovanni egyúttal azt is megemlítette, hogy a király egyik ügyében írt Brodaricsnak és követársainak is, akik a király képviselőjében Károly császárral tárgyaltak. Levele végén a király kegyeibe ajánlja a Marsupiniket, magát és Francescót, akik mindenkor hűek (*fideles*) voltak hozzá, és azok lesznek a jövőben is.

Néhány évvel később, 1538 júniusában⁵⁰ Frangepán Ferenc egri püspök, János király császárhoz utazó követe Padovából fordult levélben III. Pál pápához, kérve az egyházfő közbenjárását a császárral folytatandó béketárgyalások sikeréért. Ugyanakkor felhívta a pápa figyelmét néhány, Magyarországot és Itáliát is érintő problémára, amelyek részletesebb megismerése végett forduljon a pápa Francesco Marsupinihez: „[...] *quae omnia Sanctitati Vestre clarius dicit reverendus dominus Franciscus Marsupinus cuius dictis fidem adhibeat*” – olvasható Frangepán levelében. III. Pál pápa a királynak 1538 augusztusában⁵¹ írott levelében utalt a Marsupinivel folytatott beszélgetésre, akitől részletes tájékoztatást kapott az egri püspök által felvetett problémákról, tudniillik a török–magyar viszonyról, Itália török általi fenyegetettségéről. 1539 áprilisában⁵² János király levele érkezett a pápához. A levélben újra megjelenik a már ismert szöveg: az ügyekről (ezúttal Frangepán Ferenc egri püspökségéről, a császár által számára a pápától kért juttatásokról volt szó) bővebb információval Marsupini fog szolgálni. „*De hiis latius loquatur Sanctitati Vestre fidelis meus Franciscus Marsupinus cui Sanctitas Vestra fidem adhibeat*” – olvasható Szapolyai levelében.

Forrásainkban ez a levél az utolsó, amelyben Francesco Marsupini neve előfordul. Bár az 1530-as években már nem követként, hanem a király famulusaként, hűséges embereként tartották számon, korábbi szerepe alapján véve nem változott. János király idejében is ugyanaz volt a feladata, mint korábban, Lajos király uralkodása alatt: a hírek közvetítése a királyság és Róma között, az ország, illetve az uralkodó érdekeinek védelme, ügyeinek előmozdítása. Római tartózkodásának költségeit feltehetően egyházi javadalmai jövedelméből fedezhette, mert nincs

49 Egyháztörténeti emlékek 1902–1912: II. 188.

50 Egyháztörténeti emlékek 1902–1912: III. 269.

51 Egyháztörténeti emlékek 1902–1912: III. 284.

52 Egyháztörténeti emlékek 1902–1912: III. 350.

nyoma annak, hogy pénzbeli juttatást kapott volna a kincstártól. 1539-ben már 73-ik évében járt. Mivel nincs róla több információnk, feltételezhetően ebben az évben elhalálozott.

Élete java részét Magyarországon, illetve a királyság szolgálatában, Rómában töltötte. 1489 körül 23 évesen jött az országba, hogy annyi más polgártársához hasonlóan ő is kereskedőként próbáljon szerencsét. Mivel nem bizonyult sikeres vállalkozónak, kereskedői pályáját a 16. század első évtizedében hivatalnoki pályával cserélte fel: előbb Bakócz Tamás titkára, majd II. Lajos római állandó követe lett. Követi szolgálata tulajdonképpen folytatódott János király idejében is. Megbízatásában sikerrel járt el, mert mind a mindenkori magyar király, mind pedig a mindenkori pápa bizalmát élvezte.

FORRÁSOK

Archivio di Stato di Firenze (ASF)

Catasto 1457, 1480

Spedale di S.Maria Nuova, S.Paolo de Convalescenti n. 76, 77.

Otto di Pratica-Legazioni e commissarie, reg. 11. nr. 62.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

Diplomatikai Levéltár (DL)

Berger, Albert – Wagner, Ernst 1986–1995: *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen 1203–1585*. I–III. Köln–Weimar–Wien

Egyháztörténeti emlékek 1902–1912: *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*.

I–V. Szerk. Bunyitay Vince – Rapaics Rajmund – Karácsonyi János – Kollányi Ferenc – Lukcsics József. Budapest

Engel, Johann Christian 1797: *Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer*. I. Halle

Fraknói Vilmos 1877: II. Lajos király számadási könyve 1525. január 12 – július 16. *Magyar Történelmi Tár* (6.) 22. 45–236.

Iványi Béla 1906: Adalékok nemzetközi érintkezéseink történetéhez a Jagelló-korban. *Történelmi Tár*. Új folyam (7.) 139–151, 161–197, 321–367.

Katona, Stephanus 1793: *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae, ex fide domesticorum ... concinnatae a Stephano Katona*. XI/I. (Ordine XIX.) Budae

Monumenta Vaticana 1884: *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Relationes oratorum pontificiorum 1524–1526*. II/I. Budapest

Pray, Georgius 1766: *Annales regum Hungariae*. Vindobonae

Theiner: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis*. Ed. Theiner, Augustinus. I–II. Romae, 1859–1860

Wenzel Gusztáv 1877: Marino Sanuto Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai. *Magyar Történelmi Tár* (24.)

Wenzel Gusztáv 1878: Marino Sanuto Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai. *Magyar Történelmi Tár* (25.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balogh Jolán 1943: *Az erdélyi renaissance 1460–1541*. II. Kolozsvár
- Balogh Jolán 1966: *A művészet Mátyás király udvarában*. I. Budapest
- Fógel József 1917: *II. Lajos udvartartása 1516–1526*. Budapest
- Fraknói Vilmos 1889: *Erdődi Bakócz Tamás élete*. Budapest
- Fraknói Vilmos 1902: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékekkel a konstanzi zsinattól a mohácsi vészig*. II. Budapest
- Kollányi Ferenc 1900: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom
- Kubinyi András 1994: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján. *Történelmi Szemle* (36.) 1–52.
- Molho, Antony 1970: The Florentine „Tassa dei traffichi” of 1451. *Studies in the Renaissance* (17.) 73–118.
- Teke Zsuzsa 2007: Egy firenzei kereskedő a Jagelló-korban: Raggione Bontempi 1488–1528. *Századok* (141.) 967–990.

A helységek közti kereskedelem és a gazdasági munkák nehézségei a 18. században

Egy középnemesi család gazdasági levelezése alapján

A levéltárakban elfekvő iratok között található különféle levelezéseknek köszönhetően széles körű képet alkothatunk a 18. századi embereket sújtó gondokról, katasztrófákról, a mindennapi élet különféle szegmenseiről. A gazdasági tisztek által a földesúrnak írt levelek sorai között sokszor bukkanhatunk a terméseredmények, lábasjóságok ügyei és egyéb gazdasági vonatkozású bejegyzések mellett olyan információkra, melyek egy-egy természeti katasztrófát (nagy esőzés, árvíz, jégverés, állatjárvány stb.) rögzítenek; ezek nemcsak az egyszerű emberek életét keserítették meg, de nagy akadályokat gördítettek a földesurak birtokai közötti áru- és pénzforgalom, valamint a termények, jóságok piacra hajtása elé is.

A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában található a rádayi Ráday család fennmaradt irategyüttese, mely igazi kincsesbánya nemcsak a família, de a kor gazdaságának tanulmányozásához is. Sok száz olyan levél maradt fenn a Rádayak egyes korszakaiból az uradalmi tisztartóknak és személyzetnek köszönhetően,¹ melyek egy középnemesi – majd a 18. század végétől főnemesi – család mindennapjait és a hétköznapi nehézségeit tárják az olvasók elé.² Az adatok értékét növeli, hogy a család birtokállománya nem egy tömbben helyezkedett el, hanem az ország középső részén, észak–déli irányba húzódott, a felvidéki Gömör és Nógrád vármegyéktől egészen az egykori Solt vármegyéig. Így a jóságok között éppúgy volt folyó (Ipoly, Duna) mentén, mint hegyes-völgyes vidéken vagy alföldi részen fekvő település. Az eltérő vidék más és más kihívások, megoldandó problémák elé állította az uradalmakat és az azokat irányító tiszteket.

Az egyik legjelentősebb gondot a korszakban az esőzések és – elsősorban folyók melletti települések esetében – az azok következtében kialakuló árvizek jelentették. Fokozták a nehézségeket a közutak kiépítetlensége és az emiatt keletkező sáros utak, melyek olykor hetekre elzártak egy-egy települést a külvilágtól; így a 18.

1 Csak a legjelentősebbeket említve: Pintér Pál ispán, Bartholomeides Ádám, Fatavich Ferenc, Kossuth Ferenc, Liptay Ferenc, Sulyok István, Furthinyi József tisztartók; Várady András, Szabó József jóságfelügyelők; Fatavich István fiskális etc.

2 Eleddigi többéves kutatómunkánk során több mint kétezer levél került átírásra a család különféle tárgyú levelezéséből, a modern technikának köszönhetően így ezek az írások sokkal egyszerűbben rendszerezhetők, és a bennük lévő adatok azonnal kinyerhetők.

század embere sokkal hatványozottabban ki volt téve az időjárás szeszélyének, mint ma. Nem meglepő hát, hogy a gazdasági tisztek által – a földesúrhoz vagy egymáshoz – írt levelekben leggyakrabban a nagy esőzésekre és a sáros utakra panaszkodnak mint hátráltató tényezőkre.

Az „égi áldás” főként a Rádayak folyók mentén elhelyezkedő jószágait érintette érzékenyen. Ráday (I.) Pál unokatestvére, Darvas János 1741-ben a Duna mentén található Apostagról írt levelében panaszkodik: „*a nagy árvizek, melyek a réteken kinn hevernek itt az Alföldtségen (!) akadályt is tesznek*”.³ Szintén ír egy másik problémáról, mely megnehezítette ekkortájt a települések közti kereskedelmet, valamint veszélyeztette a közbiztonságot: „*hogy a rácok között igen szaporodnak a haramiák, melyre nézve az utazások nem bátorságosak*”.⁴ Az útonállók nemcsak az értékekre, de az emberéletre is nagy fenyegetettséget jelentettek.⁵

1754 nyarán a Dunán keletkezett nagy áradás, mely a folyó mentén lévő települések terményeit veszélyeztette, és hátráltatta a földeken a széna begyűjtését. Fatavich Ferenc – a Rádayak tiszttartója – Dabról keltezett levelében a következőkről ír: „*Itt a' Duna felettébb kezdett áradni, melytől a' szénájokat féltik a' dabiak, ma kintelen leszek elvárni, ha apad e', vagy jobban árad? ha félelmes nem lesz, megindulok vele Rádára,*⁶ *ha pedig féltethetik jószágokat, elmúlik oda menetelek, hogy a' magokéhoz láthassanak, és én vissza megyek, s más időre halad a' kazal rakatás.*”⁷

Három év múlva hasonló panaszkodást hallunk Fatavichtól, ekkor a Gömör vármegyei Sőreg (ma Šurica, Szlovákia) melletti patak áradt meg olyannyira, hogy nemcsak a terményeket, de magát a település értékeit is veszélyeztette: „*Magam ma indulok Sőregre, onnan a' más dolgokrul bővebben írhatok, hol elég kár vallást hallok lenni az árvíz miatt, múlt második éjszaka majd fálustul elvitte szegényeket, ilyen kár számtalan helyeken történt. Darvas Jób Uram[na]k is minden szénája rendben lévén takarítva elvitte az Ipoly [...]*”⁸

Az Ipoly folyó áradásáról többször is olvashatunk a tisztek íásaiban; 1767-ben Fatavich az „Ipolynak szörnyű áradása” miatt volt kénytelen elhalasztani losonci útját;⁹ Sulyok István ludányi tiszttartó 1786 tavaszán a malom jövedelmének csekélységére panaszodik, aminek oka, hogy „*az Ipoly régtől fogva nagy áradással folydogál*”. Az esőzés és az utak romlása miatt pedig „*az határbiul ki menni is nagy erővel esik*”. Mindennek következménye lett, hogy a gabonát nem tudták a piacra szállí-

3 DERL C/64-8a 371. (1742. június 2., Apostag, Darvas János).

4 Uo.

5 Ugyanakkor nemcsak az útonállók, hanem olykor a kereskedők is veszélyt jelentettek az emberekre; Fáy András 1785-ből származó leveléből értesülünk id. Puky László szerencsétlenségéről: „*[...] az múlt éjzaka szegény idvezült idősb Puky László Uramat szekerbe való kerekkel kereskedő Nógrád Vármegyei tótok az maga udvarán agyon ütötték, hogy mindjárt meg holt [...]*” – DERL C/64-8a 743. (1785. január 26. Gomba, Fáy András).

6 Ráda pusztá.

7 DERL C/64-8a 627. (1754. augusztus 5., Dab, Fatavich Ferenc).

8 DERL C/64-8a 650. (1757. július 2., Losonc, Fatavich Ferenc).

9 DERL C/64-8a 703. (1767. május 9., Sőreg, Fatavich Ferenc).

tani, és vevő (kupec) is alig akadt rá. Amit sikerült eladni, azt pedig alacsony áron. Ahogy Sulyok írja: „*a Gabonának pedig a volt 24 garasos ára nem tudom mikor fordul vissza, mivel jó Tiszta Búzáat lehet 1 R[énes]ff[orint] 4 ½ xron [krajcáron] venni, a mi jó 2szeresünk 1 Rfnál fellyebb nem megyen el, még úgy is jó ha el adhattuk. Mostan ugyan az rossz útat s essőzések miatt Kupetz nem lévén 9 ½ Kilánál többet el nem adtak embereink, azt is csak Kilánként 18 garasokon.*”¹⁰ Ugyanazon év (1786) őszén is meggyűlt a baja a ludányi tiszttartónak az árvízzel, mely a gabona nyomtatását nehezítette meg.¹¹

Az Ipoly mentén elterülő széles réteken a víz (és mellékfolyójának, a Ménés pataknak) áradása elsősorban a széna kaszálását hátráltatta, rosszabb esetben meg is hiúsította. Így történt 1787 nyarán is, amikor Sulyok provisor leveléből értesülünk, hogy „*az esső és az Ipoly árja a rendeimet fel vette s nem is tudom mi lesz belőle, illy nyári időket még nem értünk*”. A nagy esőzések hátráltatták a szántást és a zab szállítását, mely bevételkiesést jelentett a gazdaság számára.¹² Ugyanekkor az esős idő és a rossz utak miatt sem eladó, sem vevő nem akadt a piacon.¹³

Az ár a terményt és a réteket egyaránt rontotta, olyannyira, hogy ez sokszor jelentős bevételkiesést is jelentett tulajdonosának. 1787 nyarán a Nógrád megyei Lucinban (ma Lucfalva) nemcsak hogy „*minden napi esők, záporosők, nagy szelek és jégesők járnak mostanában*”,¹⁴ de Sárossy András lucini tiszttartó arra is kitért, hogy „*az szénákat be takarítottam Szelin és Luczinba, de mégis a víz Fundustól némely réten rendeket és petrenczeket hirtelen zápor eső által elvitte, [...] annyira mentek azok a rétek hogy 1 ftot sem irtek, és sírva panaszkodnak a vevők, mivel az árvizek nagyon elborították.*”¹⁵ Egy hónappal korábban pedig arról panaszkodott, hogy a záporoső iszappal öntötte el a réteket, „*melyeknek eladása is nehéz*”.¹⁶

Az eső szeszélyének voltak sokszor kitéve a vetés-aratás és a gabona utómunkálatai is; 1786 tavaszán Sárossy tiszttartó Lucinban nem tudott hozzáfogni a tavaszvetéshez „*az szörnyő majd egy heték való nálunk eső végett*”, ahol is „*még 100 kila vetni való alá földem vagyon*”.¹⁷ 1785 augusztusában ugyanitt az aratási munkák

10 DERL C/64-2b 36. d. (Ludány), Várady András inspectorhoz írt levelek 34. sz. (1786. május 10., Alsóludány) – összehasonlításként 1786-ban Ikladon egy pozsonyi mérő tiszta búzát 1 forint 6 krajcárért, ugyanannyi rozst 42, míg árpát 27 krajcárért adtak. (1787-ben viszont már jelentős emelkedés figyelhető meg; a tiszta búzának 1 forint 51 krajcár, a rozsnak 1 forint 15 krajcár, míg az árpának 48 krajcár volt az ára egy pozsonyi mérőnként) – DERL C/64-2b 22. d. (Iklad) – 1788. augusztus 6.

11 DERL C/64-2b 36. d. (Ludány), Várady András inspectorhoz írt levelek 42. sz. (1786. szeptember 13., Alsóludány, Sulyok István).

12 DERL C/64-2b 36. d. (Ludány), Várady András inspectorhoz írt levelek 66. sz. (1787. július 13., Alsóludány, Sulyok István).

13 DERL C/64-2b 36. d. (Ludány), Várady András inspectorhoz írt levelek 63. sz. (1787. június 9., Alsóludány, Sulyok István).

14 DERL C/64-2b 12. d. (Cered) (1787. július 27., Lucin, Sárossy András Várady András inspectorhoz).

15 Uo.

16 DERL C/64-2b 12. d. (Cered) (1787. június 19., Lucin, Sárossy András Várady András inspectorhoz).

17 DERL C/64-2b 12. d. (Cered) (1786. április 14., Lucin, Sárossy András Várady András inspectorhoz).

szenvedtek késedelmet: „gyakortai essők végett, az aratásunk igen szakadozva megyen, holott eddig csak még tiszta és kétszer búzába nem arattak többet, hanem 340 csomót”.¹⁸ 1786 őszén pedig arról kapunk hírt, hogy az esőzések miatt nyomtatlan a zab.¹⁹

A rossz út nemcsak a gabona körüli munkát és annak szállítását, de az élőállat helységek közti hajtását is megnehezítette, legtöbbször meg is gátolta. Többek között ez történt 1761-ben is; Magyar György ludányi tisztartó a sáros utakon a „gyenge jószágot” (dézsmabarányokat) nem tudta Ludányból „a Tekintetes Aszszonyhoz” lehajtani (minden bizonnyal Pécelre).²⁰

Az árubeszerzés nehézségeit (mely egyben a gazdasági munkák folyamatát is kisebb-nagyobb mértékben befolyásolta – esetünkben a szőlő körüli ténykedést) ecseteli 1744-ben Fatavich Ferenc: „Ugyan oda [Hegyaljára] egy szekér hársot is kintelen leszek küldeni, melyet eddig nem cselekedtem, mert írják, hogy az árvíz miatt kötöző csátét sem kapnak.”²¹

Az árvíz és a nagy esőzések – mint már többször is utaltunk rá – nagymértékben befolyásolták a termények piacra vitelét és eladását, közvetve ezáltal a pénzforgalmat is; sőt magát a helyi piaci árakat is. Fatavich tisztartó 1750-ben a következőről panaszkodik: „Inczédi Ur[a]m[na]k²² ismét újabb levelét vettem serkei²³ ember által, kinek mit válaszoljak a kívánt pénz felől, bizony nem tudom, míg búzábul pénzt nem árulhatunk, melyet szándékom szerint e víz áradással még most sem küldhetek be Lossonczra²⁴”.²⁵ 1770-ben Bartholomeides Ádám lucini tisztartóhoz is a vizek kiáradása miatt nem jöhetett a pénz; az ár pedig súlyos gondokat okozott Lucinban, ahol „árvíz egész földünket elfogott, marháinkat idegen földre kellett bérteni, csak majd nem megemésztettünk”.²⁶ 1785 végén Sárossy András – szintén Lucinban – a több mint egyhetes esőzés után kialakult rossz utak miatt nem tudta eladni a búzát, mert „jószágot vecturázni jobbágyokkal tellyességgel nem lehet”.²⁷ Ugyanő 1786 tavaszán szintén „az sok mindennapi esők, és szörnyő nagy sarak”-ra panaszkodott, mely meggátolta a termény piacra szállítását; ugyanakkor a sáros utak „végett az vevő sem gyöhet Lossonczra hogy búzából pénzt kaphatnánk és vásárkor 9 1/2 kila ros-nál apródonkint a xr 49 1/2 nem distrahalhattam többet, Luczinyi tiszta buzájér ugyan

18 DERL C/64-2b 12. d. (Cered) (1785. augusztus 3., Lucin, Sárossy András Várady András inspectorhoz).

19 DERL C/64-2b 12. d. (Cered) (1786. november 30., Lucin, Sárossy András Várady András inspectorhoz) – fentebb utaltunk már rá, hogy ugyanebben az évben a ludányi tisztartó is panaszkodott az árvíz miatt a gabona nyomtatásának nehézségére.

20 DERL C/64-8a 1332. sz. (1761. június 20., Ludány, Magyar György).

21 DERL C/64-8a 539. sz. (1744. május 16., Sőreg, Fatavich Ferenc).

22 Inczédi Mihály.

23 Ma Širkovce, Szlovákia; egykori Gömör vármegyei település.

24 Ma Lučenec, Szlovákia; egykori Nógrád vármegyei település.

25 DERL C/64-8a 608. sz. (1750. február 24., Sőreg).

26 DERL C/64-8a 98. sz. (1770. május 10., Lucin, Bartholomeides Ádám).

27 DERL C/64-2b 12. d. (Cered) (1785. december 2., Lucin, Sárossy András Várady András inspectorhoz).

többet nem adogálnak soha 1 R[énes]f[orint]nál.” Sárossy egyben felhívja a figyelmet arra is, amennyiben az utak nem javulnak, úgy a termény ára sem fog emelkedni.²⁸

A tisztek által írt gazdasági levelezések sorai között olykor felbukkan egy-egy olyan információ is, mely országon túlmutató információkat hordoz. 1759 áprilisában – fontos megjegyezni, hogy a hétéves háború negyedik évében – azonkívül, hogy értesülünk a „*Tophya vizének szörnyű*” áradásáról, Fatavich tiszttartó a búza („élet”) Lengyelországba való vitelének tilalmáról ír: „*Jól tudták eleit venni, hogy az élet jobban meg ne drágullyon Hazánkban, mert tilalma vagyon, hogy Lengyelországba ne hordgyák, honnan az előtt tovább is elvihették az ellenséghez. Bezzeg nem is tolyla már most egymást a kereskedő tót szekér, mely a' búzás Urak[na]k nem jó hír azon a' felföldön.*” Szintén ebből a levélből értesülünk a bor értékesítésének nehézségeiről: „*Bor vevő éppen nem jár, a' mi lengyel járt is múlt farsangban, csak ó bort keresett, most ő is elvonta magát, talán a' fergetegektől*”²⁹ *nem jöhet.*”³⁰

Igen nagy károkat tudott okozni a gazdaság számára az időjárás másik szezálye: a jégeső. A tisztek leveleiben számos esetben olvashatunk a gabonát tönkrettevő jégverésről. Sárossy András lucini tiszttartó 1785 augusztusában Várady András inspectorhoz írt levelében panaszkodott a július 30-i jégesőre, mely „*nagy kárt mint buzába úgy árpába és tett, sok kalászkodat meg mellyesztette egiszen*”.³¹ Nagymértékben ki voltak téve a jégnek a szőlőtermések is; 1741-ben Pécelen „*nagy jég eső*” volt, mely a szőlőben tett károkat.³² Két év múlva Fatavich tiszttartó Tarcáról jelentett kevés jégesőt,³³ 1751-ben pedig Liptay Ferenc ludányi tiszttartó a galábocsi (egykori Nógrád vármegyei település, ma Glabušovce, Szlovákia) szőlőben előző évben történt jégverést említi.³⁴ 1756-ban Dömsödi István panaszkodott: „*itt igen nagy jégeső volt, úgyhogy a halászi szőlőnk mind oda van.*”³⁵ 1765-ben a Baksó szőlőben³⁶ Orbán napján (május 25.) tett nagy károkat a jég.³⁷

28 „*Az ára pedig most volt Losonczon tiszta szép búza Rf. 1 et xr. 3 – 6. Kétszer búza 16 – 17 – 18 garas, ross – 15 – 16 ½ 17 garason – árpa 13. 14 garason, zab 5 – 6 – 7 garas ha csak továbbá midőn az utak megjavulnak jobb ára nem lesz, most mindig olcsóbb.*” DERL C/64-2b 12. d. (Cered) (1786. május 11., Lucin, Sárossy András Várady András inspectorhoz).

29 A levél írója itt minden bizonnyal a hétéves háború harcaira utal.

30 DERL C/64-8a 657. sz. (1759. április 3., Losonc) – ugyanebből a levélből érdekes adalékként tudjuk meg, hogy I. Erzsébet orosz cárnő 100 ágyút ajándékozott Mária Teréziának, emiatt 3000 „*muszkát várnak a' felfő 2 és 3 vármegyékbe [...]*”.

31 DERL C/64-2b 12. d. (Cered) (1785. augusztus 9., Lucin, Sárossy András Várady András inspectorhoz).

32 DERL C/64-8a 837. sz. (1741. augusztus 6., Pécel, Galambos János).

33 DERL C/64-8a 533. sz. (1743. július 9., Sőreg, Fatavich Ferenc).

34 DERL C/64-8a 1277. sz. (1751. május 26., Ludány, Liptay Ferenc).

35 DERL C/64-8a 470. sz. (1756. augusztus 7., Ludány, Dömsödi István).

36 Tarcához tartozó szőlő.

37 DERL C/64-2b 36. d. (Ludány), Bartholomeides Ádám tiszttartóhoz írt levelek 37. sz. (1765. június 4., Tarcál, Békési Mihály).

1770-ben a jégvert dézsma még az év végén is „szalmájában volt”, 1787-ben pedig a kendert verte el a jég.³⁸

A jégeső azonban nemcsak a terményekre volt káros, ugyanúgy veszélynek voltak kitéve a jószágok is. 1756-ban Fatavich Ferenc a következőt írta Sőregről: *„Bezzeg engem is megmar ez idén a’ sertés, midőn kevés jószágunkbul is a’ nagy jég miatt nagy kárt vallottunk.”*³⁹

Összegezve tehát a természeti erők gazdaságra és kereskedelemre való hatását, a számos példán át kitűnik, hogy az esőzések és az azok nyomán kialakult sáros utak, valamint a folyók áradása megnehezítették, sokszor meggátolták a mezőgazdasági tevékenységeket – egyrészt közvetlen módon (a víz miatt a földeken nem haladhattott a munka), másrészt közvetve (bizonyos munkához szükséges eszközök nem juthattak el időben az adott helyre) –, ugyanakkor nagy károkat is okozva a termésben; hátráltatták a gabona szállítását és az élőállat hajtását a piacra vagy az uradalom falvaiba, ezáltal befolyásolva a pénzforgalmat is. Egyben meghatározták a piacon lévő termékek árát is, hiszen ha kevesebb árut tudtak a rossz utak miatt a mezővárosokba vinni, annak a kevésnek az ára is megemelkedett,⁴⁰ vagy ha nem akadt vevő (akár éppen a rossz utak miatt), az eladók kénytelenek voltak áron alul eladni terményeiket. Mindezek mellett a jégeső nagy károkat okozhatott úgy a megtermett javakban (gabona és főleg a szőlő), mint az élőállatokban, visszavetve ezáltal is az uradalom és a földesúr pénzügyi bevételeit.

Az alább teljes terjedelmében közölt – Dér János, a Ráday és Plettrich famíliák apostagi és dabi gondviselője, valamint Magyar György ludányi tisztartó által írt – két levél a 18. század második feléből való. Az egyik a Duna menti Apostag helységben íródott, és az ottani kaotikus állapotokat rögzíti a Duna vizének 1771. évi tavaszi áradása nyomán, míg a másik az Ipoly menti Ludány településen kelt, és többek között a jég – valamint bizonyos „mennyy ütőkövek” – okozta károk is megjelennek sorai között. Ezzel a két forrással is szeretnénk alátámasztani azokat a mindennapi nehézségeket, melyek a 18. század folyamán folyamatosan kihívások elé állították az uradalmakat, és az azokat irányító tiszteket.⁴¹

38 DERL C/64-8a 103. sz. (1770. december 28., Lucin, Bartholomeides Ádám) – DERL C/64-2b – 36. doboz (Ludány), Várady András inspectorhoz írt levelek 75. sz. (1788. március 26., Alsóludány, Sulyok István).

39 DERL C/64-8a 646. sz. (1756. október 9., Sőreg, Fatavich Ferenc).

40 Erre példa Ráday III. Pál 1814-ben kelt levele: *„A Gabona ára is napról napra nevededik keresik a Sidók, sött készek a mint némelyek mondják előre is Contrahálni: a Közöséges itelet az, hogy a Hazánknak nagyobb részebe a termés tsekélly volt, sok esőzés miatt pedig a Kevesből is sok el veszet.”* – DERL C/64-2c 70/2. Gazdaságot illető levelek és rendelkezések 1813–1814 No. 22. (1814. szeptember 15., Pest, Ráday III. Pál).

41 A forrásokat szöveghűen írtuk át, megőrizve a maitól eltérő, archaikusabb nyelvhasználatot.

Magyar György ludányi tisztartó levele – 1764. július 2., Ludány⁴²

Tekintetes Úr!

Nékem érdemem felett való Nagy Jó kegyes Patrónus Uram!

Az kabinét ajtajához kívántató kő oszlopokat most készítetem, az mely is mihelyt készen leszen az Kőmives is azonnal a munkához hozzá fog. Nemkülönb az Asztalos is az asztalkát mind kettőt készíti a salusiák[k]al együtt már munkáb[an] vagon. Úgy az Gátsi⁴³ Fazekas is a kályhák készítésében szorgalmatoskodik, melyek iránt az Te[kin]t[e]tes Asszony alkudott meg egy egy kályha mitsoda árú leszen, reményilem az Te[kin]t[e]tes Asszony méltóztatott meg beszélleni az Te[kin]t[e]tes Úrnak, azért nem ítéltém most szükségesnek, hogy azoknak külön, külön való ára iránt alkalmatlankodjam a Te[kin]t[e]tes Úrnál.

Pöstényi réteknek jobb részét már feltakarítottam, most fogtam az Ludányi rétek takarításához, mivel ez ideig a gyakorta való eső miatt szaporodott a Ludányi határban lévő fű, azért nem siettem vele, külömben is ez ideig még földeket trágyáztattam.

Itt sok szomszéd határookban az Istennek ítélete volt úgymint a jégesső és mennyütőkövek is Sztregár⁴⁴ nevű helységben sok károkat tettek; de mind ez ideig is Istené legyen a dítsőség, még az Ludányi határ szépen meg maradt, hanem egy kevésé a Halászi határnak egy részét a jég megverte, mely még tsak szenvedhető, mivel nem az egész határt verte.

Ami a szőlőhegyeket illeti, még azok Istennek hála mind igen szépen mutatták magokat, Galábotsi, Siraki és Halászi hegyek egyikét is meg az jég nem verte, melyek ha úgy még maradnak, öröndetes szüretet várhatunk.

Ezek után az midőn az Te[kin]t[e]tes Úrnak friss egességét szívemből kívánnék ajánlván magamat kegyes grátiájáb[an] maradok

Az Te[kin]t[e]tes Úrnak,

*mindenekb[en] alázatos,
engedelmes Szolgája,
Magyar György m.p.*

Lud[ány] die 2 July 764

[Ráday I. Gedeon kézírásával]

6. Mind ezekről mentül hamarébb tudósítson k[egye]ll[me]d, mivel kivált a Bibliothecában és Cabinerben lévő Pétzeli kályhák igen sietők, nem külömben az Ludányi középső teremben leendő szenelős kályha is, de szükséges azért is az tudósítás, mivel addig az alku iránt meg nem határozhatom magamat.

⁴² DERL C/64-8a 1337. sz.

⁴³ Ma Halič, Szlovákia, egykori Nógrád vármegyei település, a környéken igen híres volt az itt működő fazekscéh, melyet 1726-ban alapítottak, és még a 20. század elején is negyven családnál több foglalkozott cserépedény-készítéssel. Borovszky (szerk.) 1911: 46.

⁴⁴ Esztergály (Alsó-, Felső-) – ma Dolné, Horné Strháre, Szlovákia, egykori Nógrád vármegyei település.

Dér János apostagi és dabi gondviselő levele – 1771. március 28., Apostag⁴⁵

Tekéntetes Úr!

Vettem Kosuth⁴⁶ Uramnak a T[e]k[in]t[e]t[e]s Úr rendelésiből írt levelit, mely által azt akarja a T[e]k[in]t[e]t[e]s Úr meg tudni hogy Hartán vagynak e' nagy vizek. Ami ezt illeti: mind Dabon, mind Apostagon, főképpen Hartán, olyan vizek vagynak hogy, nem hogy az Insellérnek lehetne dolgozni, de még a faluba is mesterség lejönni, Hartára pedig hajón kívül más móddal éppen nem lehet bé menni, mert a víz éppen a vendégfogadónál vagyon az egész Erdő is vízbe lévén, egy szóval Vecsetől fogva a Duna mellett le, egyik faluból a másikba, külömb[en] nem hanem hajóval hordoztatnak még a Commissariusok is. Mezeinken hasonló nagy vizek vagynak annyira hogy ha az Isten rendkívül rajtunk nem könyörül éppen szántatlanok maradunk. Azért mostanba az Úr hijjába ne fáraszsa magát, se az Insellérre addig ne kölcsön míg az Isten vissza nem viszi a vizeket. Melyet midőn látok azonnal a T[e]k[in]t[e]t[e]s Urat tudósítani fogom. Én és a Feleségem egészségbe lévén, a T[e]k[in]t[e]t[e]s Urat és a Nagy Asszont szerelmes Uri házával alázatosan tisztelvén vagyok

A T[e]k[in]t[e]t[e]s Úrnak

*Apostag die 28a Mar.
1771.*

*alázatos köteles
szolgája Dér János*

FORRÁSOK

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (DERL)
C/64-8a Ráday I. Gedeon levelezése
C/64-2b Egyes birtoktestek iratai; Cered, Dab, Iklad, Ludány
C/64-2c Általános gazdasági iratok

FELHASZNÁLT IRODALOM

Borovszky Sámuel (szerk.) 1911: *Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye*. Budapest

⁴⁵ DERL C/64-2b, 14. d. (Dab II.).

⁴⁶ Kossuth Ferenc tiszttartó.

Az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia utolsó kereskedelmi és vámegyezménye¹

Az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia közötti utolsó, sorban a harmadik kereskedelmi és vámegyezményt 1909 tavaszán kötötték meg, amit közel négyéves vajúdas előzött meg. Ez alatt az idő alatt az osztrák és a magyar felet a súlyos belpolitikai válság akadályozta az egyezmény megkötésében. Magyarországon a kormányváltást követően kereskedelempolitikai irányváltás következett be, ami jelentős mértékben megváltoztatta az egyezménnyel kapcsolatos elképzeléseket. Romániában a kezdeményezés és megvalósulás időpontja, 1905–1909 között egy kisebb protekcionista fordulat zajlott le, a liberális párt kormányra lépése nyomán. A belpolitikai hatóerőkön kívül nem lehet figyelmen kívül hagyni a kelet-európai diplomáciai porondon lezajlott történéseket sem, amelyek különös fontossággal ruházták fel az egyezményt. A Monarchia számára a megállapodás jelentősége nagymértékben felértékelődött, ami az első, 1875-ös szerződés körülményeihez képest teljes szerepcserét jelentett.

A tanulmány először azt vizsgálja, hogy a magyar kormány milyen célokat fogalmazott meg, és az eredeti elképzeléseiből mit sikerült elfogadtatnia az osztrák kormánnyal folytatott egyeztetések során. Majd azt mutatja be, hogy az így kialakított közös koncepció hogyan és minek a hatására változott meg a román tárgyalóféllal folytatott tárgyalások alatt. Figyelmet fordít a térségben lezajlott geopolitikai változásokra is, amelyek közvetlen hatást gyakoroltak a kereskedelmi tárgyalások menetére és azok végeredményére. Végül mérlegre kerülnek az egyezményben rögzített vámterhek, és megbecsüljük, hogy milyen mértékben befolyásolták a két vámterület közötti áruforgalom volumenét és összetételét a háborút megelőző néhány év alatt. Az egyeztetéseket és tárgyalásokat az ott felvett jegyzőkönyvek és jelentések, illetve a kereskedelempolitikában kompetens minisztériumok által összeállított tervezetek és referátumok alapján sikerült rekonstruálni, a ratifikációkat pedig a magyar és a román törvényhozás irományaiból. A vámterhek változásait az általános és az egyezményben rögzített tarifák összehasonlítása nyomán állapítottuk meg, míg az áruforgalmi adatokat a hivatalos statisztikákból merítettük.

¹ A tanulmány az MTA Domus Hungarica Scientiarum et Artium támogatásával készült.

Az Osztrák–Magyar Monarchia és a Román Királyság közötti utolsó kereskedelmi és vámegyezményt 1909. április 10/23-án² írta alá Bukarestben Johann Schönburg-Hartenstein osztrák–magyar nagykövet és Ion I. C. Brătianu román miniszterelnök. A második, 1893-as egyezményt kiegészítő dokumentum mindkét országban egy összetett rendszer része volt. A szóban forgó egyezmény keletkezési ideje abból a szempontból lehet lényeges, hogy a tárgyaló felek addig hány kereskedelmi szerződést kötöttek harmadik országokkal, azaz a Monarchia és Románia között éppen megkötött egyezmény a sor elején, avagy a végén helyezkedett-e el. Románia számára az Osztrák–Magyar Monarchiával aláírt egyezmény egy sorozat végét jelentette, ugyanis ezt megelőzően az európai országok többségével megkötötte már a maga szerződését (1. táblázat).³ Ezzel szemben a Monarchia ekkor még korántsem rendelkezett ilyen átfogó megállapodás-rendszerrel (2. táblázat). A Romániával folytatott tárgyalások ideje alatt mindössze öt európai állammal volt érvényes kereskedelmi megállapodása, amelyeket Magyarországon jelentős késéssel ratifikált a törvényhozás.⁴ Az egyezmények érvénye ráadásul többnyire már lejárt ekkor, ezért a parlamenteknek évente kellett ezeket meghosszabbítaniuk.

1. táblázat. Románia kereskedelmi és vámegyezményei 1909 előtt

Partnerország	Megkötés időpontja
Görögország	1900. december 19.
Törökország	1901. július 30. / augusztus 12.
Németország	1904. szeptember 25. / október 5.
Svájc	1904. december 16./29.
Nagy-Britannia	1905. október 18./31.
Oroszország	1906. február 24.
Belgium	1906. május 23. / június 5.
Olaszország	1906. november 22. / december 5.
Szerbia	1906. december 23.
Franciaország	1907. február 21. / március 5.
Bulgária	1907. november 20.

Forrás: *Monitorul Oficial. Desbaterile Senatului*. Sesiune ordinară 22. Decemvrie 1909. 128–129.

² Előbbi a Romániában érvényben lévő Julián-naptár szerint, utóbbi a gregorián naptár szerinti dátum.

³ Convenție 1900; Convenție 1901; Convenție 1906a; Convenție 1905; Convenție 1906b; Convenție 1906c; Tratat 1905; Tratat 1907; Tratat 1908.

⁴ Egyezmény 1906; Egyezmény 1908a; Egyezmény 1908b; Egyezmény 1908c; Egyezmény 1908d.

2. táblázat. Az Osztrák–Magyar Monarchia kereskedelmi és vámegegyezményei 1909 előtt

Partnerország	Megkötés időpontja
Németország	1905. január 25.
Olaszország	1906. február 11.
Belgium	1906. február 12.
Oroszország	1906. február 2./15.
Svájc	1906. március 9.

Forrás: Egyezmény 1906; Egyezmény 1908a; Egyezmény 1908b; Egyezmény 1908c; Egyezmény 1908d

A tárgyalásokat folytató országok közötti alkufolyamat menetét befolyásolta, hogy a tárgyaló feleknek más országokkal kötött kereskedelmi egyezményei éppen milyen stádiumban voltak. Minél kevesebb állammal volt ugyanis lezárt kereskedelmi megállapodása egy országnak, annál nagyobb kedvezményeket tudott felajánlani az éppen folyamatban lévő tárgyaláson a partnerország delegációjának. Abban az esetben azonban, ha a partnerországok zömével a tárgyalások már lezárultak, a soron következőnek már csak szűkmarkúbb ajánlatot tudott tenni. Mindezt módosíthatta a legnagyobb kedvezmények⁵ megadása, azonban, mint látni fogjuk, a szerződéskötések sorrendjének különleges jelentősége volt.

Az előzmények

Az Osztrák–Magyar Monarchia és a Román Fejedelemségek közötti első kereskedelmi és vámegegyezményt 1875. június 22-én írta alá Bécsben Andrassy Gyula külügyminiszter és Gheorghe Costaforu, a román diplomáciai képviselő vezetője. Az egyezmény másfél évtizeddel azután született meg, hogy Nagy-Britannia és Franciaország tető alá hozta az európai kereskedelempolitikai rendszer és a szabadkereskedelmi irányzat modelljének tekintett Cobden–Chevalier-egyezményt. Az egyezményhez vezető tárgyalások sikerében elengedhetetlen szerepe volt Andrásynak, aki hivatalba lépését követően új Kelet-Európa-politikát honosított meg a Ballhausplatzon.⁶ A birodalom gazdasági érdekei is az egyezmény megkötését diktálták. Nemcsak az osztrák gyáripár, de a budapesti malomipar is szorgalmazta ezt, mivel erősen érdekelt volt a román gabona behozatalában.⁷ Az erdélyi kézműipar pedig piaci pozícióit igyekezett megszilárdítani a szomszédos országban.⁸

5 Legnagyobb kedvezmény elve: két állam a közöttük létrejövő egyezményben biztosítja egymással szemben mindazokat a tarifakedvezményeket, amelyeket egy harmadik félnek már korábban megadtak; az egyezményben rögzített tarifakedvezmények kiterjednek további partnerországokra is, amelyekkel ezen elv érvényesítésével létesít jogviszonyt a két állam valamelyike.

6 Diószegi 2001: 60.

7 MNL OL K 27. 1874. augusztus 8. 1. napirendi pont.

8 MNL OL K 168. 26. csomó, 14. tétel, 1871. 129; 36. csomó, 16. tétel, 1872. 8.

Azt követően, hogy Alexandru Ioan Cuzát 1859-ben Moldva és Havasalföld fejedelmévé választották, a román kormány első számú külpolitikai célja az egyesülés nemzetközi elismertetése lett. A Habsburg Birodalommal szembeni magatartása azonban kezdetben meglehetősen ingatag volt; hol az udvar kegyeiért udvarolt,⁹ hol pedig a '48-as emigrációval tárgyalt.¹⁰ Ennek ellenére Bukarest korán felismerte, hogy a szomszédos birodalommal kötött kereskedelmi egyezmény segíthet kitörni a nemzetközi elszigeteltségből. A cél érdekében saját részéről érvénytelennek nyilvánította a Habsburg Birodalom és a Porta között 1862-ben megkötött kereskedelmi egyezményt, és egyoldalúan megemelte a beviteli vámokat, illetve ezzel párhuzamosan egyéb terhekkel egészítette ki azokat. Mindennek az volt a célja, hogy tárgyalóasztalhoz kényszerítse a szomszédos nagyhatalmat.¹¹ Az 1875-ben megkötött egyezmény Románia számára nyilvánvalóan fontos külpolitikai sikernek könyvelhető el, az uralkodó, az 1866-ban trónra ültetett Hohenzollern-Sigmaringen Károly herceg az aláírást megelőzően így értékelte: „*minden szerződés, amit Románia a nagyhatalmak valamelyikével köt, egy lépést jelent előre a függetlenség felé*”.¹² A Lascăr Catargiu vezette konzervatív kormány szintén egyértelmű sikerként értékelte, annál is inkább, mivel ennek köszönhetően megnyílt a Nyugat, és immár nem csak átmeneti jelleggel, a párt bázisát jelentő, gabonatermesztésre berendezkedett nagybirtokosok és a moldvai extenzív állattartással foglalkozó gazdák előtt. Az ellenzékben lévő liberálisok az iparosításban voltak érdekeltek. A pártjukon belül a szigorú protekcionizmust hirdető gazdaságpolitikai szemlélet jutott túlsúlyra, amelynek teoretikusa Petre S. Aurelian közigazdász¹³ volt, így egységesen az egyezmény ellen léptek fel.¹⁴ Az egyezmény nem mellékesen a román államgépezet modernizációjához is hozzájárult. A fejedelemségek a vámszedési jogot 1850-ben kapták meg a Portától,¹⁵ Cuza idején igyekeztek modernizálni a vámolás gyakorlatát.¹⁶ A vámok azonban értékvámok (*ad valorem*)¹⁷ voltak, ami a hivatalnokoknak az áruk szubjektív értékelésére adott lehetőséget. A török tarifától független román vámolási eljárás nyilvánvaló célja a kincstári jövedelmek gyarapítása volt, ezért a kivitelre is jelentős vámokat róttak. A kiviteli terhek természetüknél fogva alkalmatlanok voltak az iparvédelemre, amelyet viszont a liberálisok egyre hangosabban követeltek az 1860-as évek végétől kezdődően. Az osztrák–magyar–román egyezményt kiegészítő tarifa viszont

9 Calafeteanu 2003: 151–152, 164.

10 Borsi-Kálmán 1986: 110–119.

11 Láng 1902: 238.

12 Botez–Saizu 1988: 33.

13 A román protekcionizmust hirdető kiskatéját lásd: Aurelian 1881.

14 Vlad 2001: 106.

15 Calafeteanu 2003: 140.

16 Lásd: Proiectu 1860.

17 Értékvám: a szállított áru megállapított összértékének százalékos aránya.

már nominális egységvámokat¹⁸ tartalmazott, amelyek megállapítására további technikai jellegű tárgyalást folytattak a három ország képviselői, és a későbbiekben ez lett az alapja a román autonóm vámtarifának,¹⁹ illetve a más országokkal folytatott tárgyalásoknak is.

Románia első számú kereskedelmi partnere 1875–1885 között az Osztrák–Magyar Monarchia volt, az összes román forgalom kereskedelmi mérlege pedig minden évben passzívvá vált,²⁰ ami kétségtelenül változtatásra ösztönözte a döntéshozókat. Az egyezmény 1886-ban esedékessé vált megújításáról folytatott tárgyalások viszont már teljesen más premisszákból indultak ki. Az 1878-as fordulat nyomán Romániának sikerült elismertetnie a függetlenségét, illetve elfogadtatni a királyságot mint államformát, így a külpolitikai célok már nem számítottak elsődleges tényezőnek. Az éppen kormányon lévő liberálisok magasabb behozatali vámok védelme alá igyekeztek helyezni az ipari termelést, az addig a szabadkereskedelemben érdekelt konzervatívok pedig azért voltak elégedetlenek, mert Magyarország 1882-ben saját hatáskörében, egyoldalúan leállította a román szarvasmarha behozatalát.²¹ Továbbá a magyar kormánynak sikerült elérnie, hogy a közös vámterület általános tarifájában a gabonaneműek magasabb vámmal szerepeljenek, és hogy ebből ne engedjenek Romániának sem. Mindehhez hozzájárult még, hogy a vámügyekben kompetens, az állam pénzügyi egyensúlyának fenntartásában érdekelt magas rangú román tisztviselők ellenszenvvel figyelték a balkáni országok sópiaca feletti magyar–román vetélkedést.²² A következmény a tárgyalások kudarca és az 1886–1891 közötti vámháború volt, amely prohibitív természetű vámterhek életbe léptetését jelentette mindkét fél részéről.²³ A vámháború abszolút nyertese a gyáripar támogatásában, illetve az egyes ágazatok megteremtésében érdekelt román polgárság volt, amely azonkívül, hogy megszabadult legerősebb külföldi versenytársától, az 1887-ben útjára indított állami támogatási programnak is első számú haszonélvezője volt.²⁴ A legnagyobb vesztesnek az erdélyi kézműipar könyvelhető el, illetve a román agrárszektor. A vámháború a román liberális kormány érdeklensége miatt húzódott el, megszűnése pedig közvetlenül az újabb román általános tarifa életbe léptetéséhez köthető.²⁵

A vámháborús állapotok megszűnése és az újabb egyezmény létrejötte között két év telt el, ami alatt mindkét fél a saját általános vámtarifájában rögzített terheket alkalmazta a másikkal szemben. A kontinentális Európában az ipari és agrárágazatokra általánosan alkalmazott újabb hullámú protekcionista gazdaságpolitika

18 Nominális egységvám: abszolút számban meghatározott vámösszeg tarifátételenként, volumen szerint.

19 MNL OL K 168. 138. csomó, 16. tétel, 1876. 662; K 255. 137. csomó, 6. tétel, 1876. 10.

20 Vö. Jezerniczky 1887: 54; Kereskedelmünk a Balkán-országokkal 1916: 3, 7.

21 Láng 1902: 317.

22 Lásd: Nagy 2008: 26–279.

23 *Pénzügyi Közlöny*, 1886. 20. sz. 239–243; 25. sz. 295.

24 Iordache 1972: 97–110; Vlad 1997: 78–85; Hitchins 2003: 151–152.

25 Moga 1936; Mureşan 1968: 291–305; Mureşan 1969: 113–143.

– amely nagyrészt az 1873-as válságban gyökerezett – már egy jó évtizedet tudhatott maga mögött az 1880–1890-es évek fordulóján, amikor viszonylagosan mérséklődött az elzárkózás mértéke. Kálnoky Gusztáv közös külügyminiszter felismerte a kedvező alkalmat a szomszédos országgal való tárgyalásra. Romániának akkoriban több partnerországgal is meg kellett újítania a kereskedelmi egyezményét, ezért a tárgyalások azonnali újrafelvételét sürgette a magyar kormánynál. Ajánlata az volt, hogy kerüljék az olyan kényes kérdéseket, mint az állategészségügyi korlátozás,²⁶ és szorítkozzanak a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény kölcsönös biztosítására.²⁷ Az 1893. december 21-én megkötött egyezmény valóban ezen az elven alapult, azonban az egyezmény okmányához nem volt tarifa csatolva, vagyis egyetlen olyan árutétel sem volt, amelyre kevesebb vámterhet róttak volna ki, mint ami az általános tarifában szerepelt. A korabeli magyar szakvélemény azt emelte ki leginkább, hogy a vágóállatok és mezőgazdasági termények terheit nem könnyítették az általános tarifához képest, vagyis a szerződés nélküli állapothoz viszonyítva nem történt érdemi változás.²⁸ Románia 1890–1899 között összesen tizenegy kereskedelmi egyezményt ratifikált, ezek közül mindössze a Németországgal kötöthöz csatoltak tarifát,²⁹ ami azt jelenti, hogy az összes többi ország számára biztosított legnagyobb kedvezmény ehhez viszonyítva vált érvényesíthetővé. Az árutételek zömében az általános tarifában rögzített terhek voltak irányadóak mindkét fél számára, ezek pedig protekcionista jellegűek voltak, vagyis az egyezmények rendszeréhez való visszatérésre határozottan a védvamos gazdaságpolitika jegyében került sor.

A korszak általános gazdaságpolitikájára vonatkozóan – azaz, hogy mennyire volt az a szabadkereskedelem iránt elkötelezett, vagy protekcionista – némiképp eligazító lehet az import értékének és a behozatali vámokból származó bevételeknek az aránya (1. ábra).³⁰ Románia esetében nem rendelkezünk erre vonatkozó

26 Az állategészségügy a Romániával való kereskedelmi kapcsolatok neuralgikus pontját képezte az 1870-es évek végétől kezdődően. Magyarország részben valóban állategészségügyi okok miatt korlátozta hosszabb-rövidebb időre az élő szarvasmarhák behozatalát, mivel a szomszédos országban gyakran felütötte fejét a *keleti marhavész* néven ismert száj- és körömfájás, 1882-ben azonban a magyar kormány teljesen lezárta a forgalmat. Mivel vámügyi korlátozásra csak a társország együttműködésével lett volna lehetőség, egyoldalúan, állategészségügyi intézkedésként állították le a forgalmat, miután Németország leállította a magyar állatimportot (Láng 1902: 317). A magyar kormány a továbbiakban részben azért akadályozta meg egy állategészségügyi egyezmény tető alá hozását Romániával, hogy a korlátozás eme eszköze a kezében maradjon.

27 MNL OL K 27. 1889. november 9. 13. napirendi pont.

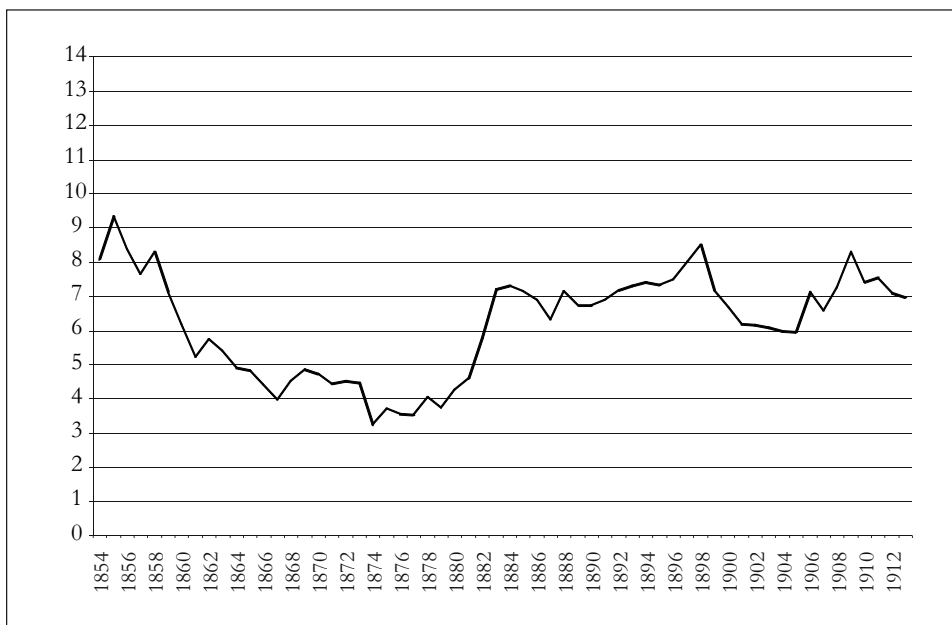
28 Matlekovits 1905: 113; Láng 1902: 362.

29 Concordance 1904.

30 John Vincent Nye 1991-ben megjelent tanulmányában (Nye 1991) Franciaországra és Nagy-Britanniára vonatkozóan a vámbevételnek az összes importhoz viszonyított hányadosából alkotott meg proxymutatót annak összehasonlítására, hogy a két nemzet mennyire volt elkötelezett a szabadkereskedelmi vagy protekcionista irányzat iránt, illetve hogy ez hogyan változott. Ehhez a munkához korábban közölt adatokat használt fel: Franciaország (Lévy-Lebloyer–Bourguiguere 1985: 343–347), Nagy-Britannia (Imlah 1958: 121, 160). A méréseket továbbfinomító Nye-től csak ezt az előzetes, nyers mérési módszert vettük át, amelyet kizárólag a Habsburg Monarchiára vonatkozóan alkalmaztunk.

statisztikai adatokkal, a Habsburg Monarchiára vonatkozó kimutatásokból azonban eléggé jól kiolvasható a körülbelül 1860–1880 közötti szabadkereskedelmi, illetve az azt követő újabb protekcionista időszak.

1. ábra. Az osztrák–magyar vámterület vámhányados-mutatója (a nettó behozatali vámjövödelem összegének a nettó import értékéhez viszonyított százalékos aránya), 1854–1913

Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam, I. évf. (1893) – XXII. évf. (1914)

Természetesen az importált áruk után kirótt vámokból származó jövedelem volume nem kizárólag a védelem mértékétől függ. A 19. század utolsó negyedében és a 20. század első másfél évtizedében egyedül a kávé után kirótt vámok az osztrák–magyar vámterületen az összbevétel több mint egynegyedét tették ki.³¹ Ebben az esetben nem a belső piac védelme, hanem inkább az államkincstár jövedelmének a gyarapítása volt a cél, gyakorlatilag a jövedéki adóterhet váltotta ki a vám. Ezt leszámítva a vámterhek jelentős része a Monarchiában védővámoknak volt minősíthető, mivel olyan ipari vagy mezőgazdasági termékcsoportokra vetették ki, amelyeket belföldön is előállítottak.³² Az adatsorból kirajzolódó szabadkereskedelmi, illetve

31 1881–1885 közötti átlag: 30,22%; 1886–1890: 33,89%; 1891–1895: 28,57%; 1896–1900: 24,43%; 1901–1905: 30,99%; 1906–1910: 26,75% (*Magyar Statisztikai Évkönyv*, II. 1894: 190; IV. 1896: 245; IX. 1901: 200; XIII. 1905: 217; XIX. 1911: 221).

32 Douglas Irwin az átlag vámhányados mutatójának hitelességét kétségbe vonja, azzal érvelt, hogy elsősorban az import jelentőségét kell betájolni egy ország esetében (annak értékét a GDP-hez viszonyítva), illetve rámutatott arra, hogy Nagy-Britannia vámbevételének legnagyobb része olyan cikkekből származott, amelyeket helyben nem termelt meg, ezek esetében a vámteher a jövedéki adót váltotta ki (Irwin 1993).

protekcionista fordulatok megfeleltethetők a domináns gazdaságpolitikai kurzusban bekövetkezett váltásoknak, amelyeket külső és belső tényezők egyaránt befolyásoltak. Nyilvánvaló, hogy a gazdaságpolitikai irányváltásoknak jelentős hatása volt a Romániával folytatott külkereskedelemre, az azt szabályozó egyezményekre, valamint az ennek megágyazó tárgyalások légkörére egyaránt.

Az 1909. évi egyezményhez vezető út

Az 1893-ban megkötött egyezményben nem volt megszabva a lejáratí idő, megújítása 1905 májusában került napirendre a Monarchia társországaiban, miután a bukaresti diplomáciai képviselő több ízben jelezte, hogy a román kormány a következő év elején új általános vámtarifa életbe léptetését tervezi. Ebben több olyan tétel terheit is megemelni tervezték, amelyek fontosak voltak főként az osztrák, de a magyar ipar számára is. Az osztrák kormány ezért a meglévő egyezmény tarifával való kiegészítését sürgette. A magyar kormányt váratlanul érte a revízió kényszere, ezért először elutasította az osztrák kezdeményezést, majd hamarosan kialakította a tárgyalásokon képviselni szándékozott álláspontját. Az 1905. november 20-án tartott magyar minisztertanácsi ülésen, a kereskedelemügyi miniszter javaslatára a kormány elviekben elfogadta a tarifaegyezményre vonatkozó osztrák javaslatot, annak reményében, hogy erre válaszul majd az osztrákok is engedményeket tesznek a magyar félnek a Svájccal soron lévő tárgyalásokon. A támogatás feltételül szabták az 1886-os kiegyezési okmányban foglaltak megújítását; azaz állategészségügyi kérdés esetén mindig a szigorúbb eljárást érvényesítik, így a magyar kormány biztosíthatta magának az állatforgalom ellenőrzését (azaz nem juthatott be magyar területre idegen szarvasmarha a társország területén keresztül).³³ A december 6-án tartott közös miniszteri értekezleten az osztrák fél késznek mutatkozott elfogadni az állatforgalomra vonatkozó feltételt, de azt kérték, hogy Bukovina ellátása érdekében tartsák fenn a könnyítések megadásának lehetőségét. Ezenkívül egyértelművé tették, hogy a magyar kormány engedékenységet nem méltányolják olyan mértékben, hogy más országokkal folytatott tárgyalásokon ennek fejében engedményeket tegyenek.

A magyar fél diplomáciai úton akart információt szerezni arról, hogy Románia a legnagyobb kedvezményen kívül még milyen, Magyarországot is érintő engedményeket tenne. Mindenképpen el akarták kerülni ugyanis azt, hogy a tárgyalásokat kedvező megállapodásra való kilátások nélkül indítsák meg, vagy hogy a tárgyalások megszakadása esetén megszűnjenek a fennálló kereskedelmi egyezmények. A magyar kormány nem akarta magát feleslegesen kitenni az agráriusok támadásainak sem, amennyiben nincs esély újabb tarifaengedményekre a román fél részéről.³⁴

³³ MNL OL K 27. 1905. november. 20. 10. napirendi pont.

³⁴ MNL OL K 27. 1905. december 17. 4. napirendi pont.

1905 utolsó napján, a Kereskedelemügyi Minisztériumban lezajlott egyeztetésen kezdődött el a magyar álláspont kialakítása. A vita a vágóállat-forgalomról, illetve a követelések listájára felveendő tételekről folyt. A földművelésügyi tárca képviselői – Ottlik Iván és Lers Vilmos tanácsosok – amellet érveltek, hogy a magyar kormány szorgalmazza a teljes állategészségügyi elzárást, amit a kereskedelemügyi tárca részéről Szerényi József államtitkár³⁵ nem látott indokoltnak, arra hivatkozva, hogy ez esetben nem várható román tarifaengedmény, illetve Erdély szempontjából is fontos a nyitás. A követeléseket tartalmazó lista jellegzetes magyar iparcikkeket tartalmazott, kiegészítve néhány agrártermékkel, összesen harminc tételből állt.³⁶

A következő év elején az osztrák–magyar megbeszéléseken napirendre került a bolgár kormány magatartása. A politikai szövetségesnek tekintett Bulgária ugyanis meglehetősen barátságtalanul viselkedett korábbi patrónusával, a Monarchiával szemben; a folyamatban lévő tárgyalásokon vonakodott megadni a legnagyobb kereskedelmi kedvezményt. 1906. január 14-én, az újabb magyar minisztériumi szintű egyeztetésen a feltételezett bolgár–szerb vámunió kérdését vitatták meg, ugyanakkor a román tárgyalások megkezdése is terítékre került, miután Bukarest jelezte erre a hajlandóságát.³⁷ Egy hétre rá nyilvánosságra került a bolgár–szerb vámunió terve, amelyet az osztrák kormány, egyetértésben a magyarral, összeegyeztethetetlennek ítélt a megkötni szándékozott kereskedelmi egyezményekkel, ezért azt javasolták a külügynek, hogy átmenetileg függesszék fel a románokkal folytatott tárgyalásokat, míg az új helyzetet értékelik. Szerbia a forgalom korlátozásával válaszolt az osztrák–magyar lépésre.³⁸

A 20. század első éveiben a hármas szövetségben a Monarchia mindkét partnere egyre inkább a reorientáció jeleit mutatta: Olaszország határozottan az elszakadás útjára lépett, Németország pedig a szövetségi politika revízióját készítette elő.³⁹ Ilyen körülmények között nyilvánvalóan felértékelődött a Romániával kilátásban levő egyezmény. A magyar kormánykörök Németország gyámkodását vélték felfedezni a szerb–bolgár vámunió terve mögött. Vörös László kereskedelemügyi miniszter Agenor Goluchowski közös külügyminiszterhez intézett bizalmas közlésében a következőképpen írta le a forgatókönyvet: *„Maga az eszme Ferdinánd bolgár fejedelem tavaszi látogatása alkalmából Berlinben született. Mikor Pacsu [Lazar Paču] szerb pénzügyminiszter, a kölcsön ügyében májusban Berlinben járt, Richthofen államtitkár közölte vele a tervet, amely Pacsu tetszését azonnal megnyerte – viszont a*

35 A tárgyalások főszereplője és az 1909-es egyezmény egyik aláírója, Szerényi József, Erdély gazdasági állapotának kiváló ismerője, ennek sajátos érdekeit következetesen képviselte. Bővebben lásd: Balaton 2011; Kövér 2014.

36 MNL OL K 255. 576. csomó, 6. tétel, 1906. 305/1906. A Kereskedelemügyi Minisztériumban 1905. december 31-én, a Romániával kötendő szerződés tárgyában tartott intern vámértekezlet jegyzőkönyve.

37 MNL OL K 255. 576. csomó, 6. tétel, 1906. 161/1906. Fejérváry Géza miniszterelnök 1906. január 14-én kelt átirata gr. Goluchowski Agenor közös külügyminiszterhez.

38 MNL OL K 27. 1906. január 28. 4. napirendi pont.

39 Diószegi 2001: 106–110.

*németek a kölcsön és a szerződés ügyében a legmesszebbmenő előzékenységet helyezték kilátásba. Pacsu hazatérve közölte a tervet Pasiccsal [Nikola Pašić], ki bolgarofil érzelmei dacára, tekintettel a velünk való viszonyra – sokáig habozott ez ügyben határozni, hanem azt ad acta tette. Időközben a bolgár delegátusok Belgrádba érkeztek – miután Péter [I. Péter szerb király] és Ferdinánd [I. Ferdinánd bolgár fejedelem] egymással másodizben találkoztak – s a kérdést az ő részükről is felvetették.*⁴⁰ A január 24-én és 30-án Bécsben rendezett közös vámértekezleten Beck báró, az osztrák kereskedelemügyi minisztérium osztályfőnöke, kormánya nevében kijelentette, hogy a vámunió mögött Olaszország titkos balkáni politikája állt.⁴¹

A magyar és az osztrák kormány ezen feltételezései azonban nem voltak teljesen helytállóak, figyelmen kívül hagyták a kisállamok saját kezdeményezésének lehetőségét. A Monarchiának a két szomszédos balkáni állammal 1878 óta fennállt barátságos viszonya a századforduló első éveiben kezdett erodálódni. Ennek a folyamatnak néhány lényeges mozzanatát érdemes itt kiemelni. Az 1902-ben megkötött bolgár–orosz katonai egyezmény által Bulgária Romániával, illetve egy esetleges török támadással szemben kívánta biztosítani magát, ennek feltétele azonban Szerbiával való viszonyának a rendezése volt. 1903-ban az Obrenović-dinasztia elmozdítása és az uralkodópár meggyilkolása nyomán megromlott az Osztrák–Magyar Monarchia és Szerbia közötti viszony. Az 1904-es bolgár–szerb szerződés oszmánellenes irányultságán túl a vámuniót is kilátásba helyezte.⁴²

Osztrák részről megfogalmazódott az a javaslat, hogy Romániával kössenek gyorsan és feltűnés nélkül mindkét fél számára kedvező egyezményt, hogy ezzel ellensúlyozzák a vámunióból eredő károkat. A politikai és gazdasági kapcsolatokat azért akarták a keleti szomszédval szorosabbra fűzni, mert a vámunió hatásainak izolációját és a jelenség továbbterjedésének a megállítását remélte ettől mindkét kormány. Romániát állatforgalmi engedményekkel igyekeztek megnyerni, ugyanakkor döntöttek a balkáni állatkontingensről⁴³ is, azaz arról, hogy Bulgária, Románia és Szerbia évente milyen maximális volumenben exportálhat állatokat az osztrák–

40 MNL OL K 255. 576. csomó, 6. tétel, 1906. 314/1906. Vörös László kereskedelemügyi miniszter 1906. január 24-én kelt 1098 elnöki számú bizalmas átirata gr. Goluchowski Agenor közös külügyminiszterhez.

41 MNL OL K 255. 576. csomó, 6. tétel, 1906. 276/1906. Dr. König Tivadar miniszteri titkár 1906. január 25-én, Bécsben kelt 1. számú jelentése Fejérváry Géza miniszterelnökhöz a román tárgyalásokat előkészítő osztrák–magyar értekezletről; 398/1906; 436/1906.

42 Demeter 2007: 30–31; Demeter 2013.

43 A *balkáni állatkontingens* azt a keretszámot jelentette, amennyi vágóállatot (sertést, szarvasmarhát és juhot) évente Bulgária, Románia és Szerbia együttesen az osztrák–magyar vámterületre exportálhatott. A magyar és az osztrák kormány 1906 elejétől kezdett tárgyalni ennek a szabályozásnak a szükségességéről, a magyar minisztertanács napirendjén először az 1906. február 9-én tartott ülésen szerepelt. A két kormány közötti megállapodásra valamikor 1908 novembere után került sor, Richard von Bienerth-Schmerling osztrák miniszterelnök hivatalba lépését követően. Nyilvánosságra csak a kereskedelmi egyezmények törvénybe iktatása alatt került, amikor a parlamentben több rendben a *Wekerle–Bienerth-féle titkos egyezmény*ként hivatkoztak rá. (Lásd: KN 1910. I. köt. 24. sz. 1910. július 27. 460; KN 1910. I. köt. 25. sz. 1910. július 28. 471, 475.)

magyar vámterületre. Eleinte jelentős nagyságú kvótát szándékoztak biztosítani Romániának a kontingensből, a legnagyobb részesedést azonban továbbra is Szerbia számára akarták fenntartani; ezt az osztrák fél szorgalmazta, mivel továbbra is számottevő szerb állami ipari megrendeléseket remélt.⁴⁴

A kereskedelempolitika a Wekerle-kormány alatt

Az újonnan megfogalmazott kereskedelempolitikai irányelvek azonban nem érvényesülhettek a továbbiakban a magyar belpolitikai viszonyok változása miatt. A Wekerle Sándor vezetésével áprilisban létrejött új koalíciós kormány erős agrárius befolyás alatt állt, a kabinetet alkotó legerősebb politikai formáció pedig az Ausztriához való viszony módosítására törekedett, programjában szerepelt az önálló magyar vámterület is. A miniszterelnök az uralkodó általi kinevezését megelőzően ígéretet tett ugyan az osztrák–magyar vámközösség meghosszabbítására, kabinete megalakulásának pillanatában azonban egyértelművé tette, hogy nem folytatja a megelőző Fejérváry-kormány kereskedelempolitikáját, és annak számos intézkedését felülvizsgálja. A kormány első lépései között szerepelt azon alkotmányos sérelmek orvoslása, melyek az autonóm vámtarifa kialakítása, valamint a Belgiummal, Németországgal, Olaszországgal, Franciaországgal és Svájjal aláírt egyezmények megkötése során keletkeztek, anélkül azonban, hogy ezek felmondását kezdeményezte volna.⁴⁵ Az autonóm tarifát a Széll-kormány 1903. január 28-án a parlament elé terjesztette, végül a Fejérváry-kormány 1906. március 1-től rendeleti úton léptette életbe. Hasonlóképpen, Fejérváry miniszterelnök javaslatára a minisztertanács elfogadta és rendeleti úton életbe léptette a fenti országokkal kötött egyezményeket is, mivel a zaklatott politikai viszonyok között a ratifikációra nem volt remény.⁴⁶ A már folyamatban levő tárgyalások közül a Szerbiával folytatott megbeszélésekről kellett döntést hozni. Darányi Ignác földművelésügyi miniszter javaslatára ennek elhalasztását kérték az osztrák kormánytól, azzal az indokkal, hogy nem volt alkalom foglalkozni vele.⁴⁷ Ugyanakkor arról is biztosították az osztrák kabinetet, hogy az új magyar kormány nem kívánja leállítani a tárgyalásokat, de fenntartja magának azt a jogot, hogy a tárgyalások második fordulóján, az ott elért eredmények függvényében különvéleményt fogalmazzon meg.⁴⁸ A Szerbiával folytatott, számos fordulatot tartogató tárgyalás még akkor sem szakadt meg, amikor a két állam 1906 júliusában a vámháború útjára lépett,⁴⁹ mivel egyrészt az

44 MNL OL K 27. 1906. február 9. 7. napirendi pont.

45 MNL OL K 27. 1906. április 20. 2. napirendi pont.

46 MNL OL K 27. 1906. február 9. 1. napirendi pont.

47 MNL OL K 27. 1906. április 17. 26. napirendi pont.

48 MNL OL K 27. 1906. április 20. 3. napirendi pont.

49 A szerb vámháború körülményeiről bővebben lásd: Dolmányos 1960.

osztrák–magyar fél továbbra is számított szerb fegyver- és vasútianyag-megrendelésekre, másrészt ezek iránt a megrendelések iránt Belgium, Svájc, Olaszország és Németország részéről is komoly érdeklődés mutatkozott.⁵⁰

Az új politikai helyzet némileg változtatott a magyar–román viszonyon is. A Darányi Ignác által vezetett minisztérium igen határozottan kiállt a románokkal folytatott tárgyalások elhalasztása mellett. Az 1906. május 5-én lezajlott egyeztetésen Ottlik Iván a korábbiakhoz képest jóval harciasabban vitatkozott a többi résztvevővel; az állategészségügyi egyezmény elutasításán túl magát a tarifaszereződés szükségességét is kétségbe vonta, azt hangoztatva, hogy a hivatalban lévő kormány nem köteles folytatni az előző kormány által megkezdett egyeztetéseket. Bíró Tamás és Emmerling Vilmos tanácsosok a kereskedelemügyi tárca részéről, illetve König Tivadar, a pénzügyminisztérium küldöttje viszont egyaránt az egyezmény mellett álltak ki, mivel úgy ítélték meg, hogy egyedül ez alkalmas az ipar érdekeinek érvényesítésére.⁵¹ Júniusban a miniszterelnökhöz intézett átiratában Darányi azt kérte, hogy odázzák el a román követelésekre adott választ addig, amíg az osztrák–magyar vámunió ügyében végleges megállapodás nem születik.⁵² Nem sokkal később a magyar kormány álláspontját abba az irányba próbálta terelni, hogy az egyezmény kérdését csakis az osztrák–magyar gazdasági viszonyok végleges rendezése után vegyék napirendre.⁵³ Érdekeik érvényesítésére törekedtek ebben az időszakban mind az agrárius, mind a merkantil körök. A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége⁵⁴ az egyezmény megkötését sürgette a miniszterelnöknél, amit több indokkal is alátámasztott. A bukaresti kiállításon azt tapasztalták, hogy román részről csökkent az ellenállás, és a hatalmon levő konzervatív párt hajlandó lenne több iparcikkre is tarifakedvezményt adni. Másrészt a jelek arra mutattak, hogy a kormány ősszel meg fog bukni, csak a kiállítási ünnepségek tartják életben. A magyar miniszterelnök azonban nem látta indokoltnak a sietséget, mivel szerinte a román parlament nem ratifikálta volna a még csak kilátásba helyezett egyezményt, amennyiben elvesztette volna a bizalmát a kormányban, az egyezmény ráadásul Ausztria számára fontosabb volt, mint Magyarországnak, ezért a magyar kormány kompenzációs eszközként kívánta felhasználni a vámuniós tárgyalásokon.⁵⁵

Wekerle végül közölte Gołuchowskival a magyar kormány hozzájárulását ahhoz, hogy a szeptember 20-ra Bécsbe összehívott, a szerb egyezmény tárgyalását

50 MNL OL K 255. 577. csomó, 6. tétel, 1906. 3694/1906. Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszter 1906. október 24-én kelt 7640 elnöki számú átirata Wekerle Sándor miniszterelnökhöz; 589. csomó, 6. tétel, 1907. 86/1907. Belgrádi nagykövetség 1906. december 21-én és 23-án kelt jelentései Alois Lexa von Aehrenthal közös külügyminiszterhez.

51 MNL OL K 255. 576. csomó, 6. tétel, 1906. 1780/1906.

52 MNL OL K 255. 576. csomó, 6. tétel, 1906. 2541/1906.

53 MNL OL K 255. 577. csomó, 6. tétel, 1906. 3253/1906.

54 Bővebben lásd: Deák 1990.

55 MNL OL K 255. 576. csomó, 6. tétel, 1906. 1441/1906.

előkészítő közös értekezleten egyúttal a Romániával és Bulgáriával való tárgyalások kérdését is megvitassák.⁵⁶ Erre viszont már nem került sor, a magyar kormány és a közös külügyminiszter viszonyának megromlása,⁵⁷ majd a külügyér bukása⁵⁸ miatt a kérdést rövid időre elnapolták. Október közepén Gołuchowski azzal fordult Wekerléhez, hogy a kormánypárti sajtó és a delegáció részéről ellenséges megnyilvánulásoknak van kitéve, csorbítva érzi tekintélyét, ami a Ballhausplatz sikeres működéséhez elengedhetetlen. Kijelentette, hogy csak akkor folytatja tovább tevékenységét, ha a támadások abbamaradnak, és a magyar kormány biztosítja a támogatásáról. Ferenc József király úgy vélekedett, hogy nem lenne előnyös a személyi változtatás a külügynél, mert az a rokonszeny, amelynek a külügyér a szövetségesek körében örvend, nem lenne pótolható. A magyar minisztertanács, konszenzusos határozata alapján, azt nyilatkozta, hogy szívesen eleget tenne az uralkodó óhajának, és a miniszter külpolitikájával is egyetért néhány fontos részlettől eltekintve, de nem áll módjában a delegáció támogatását biztosítani, *„mert a parlamentáris köröknek a külügyminiszter elleni hangulata nemcsak a személyes bizalom hiányára, hanem a delegáció tanácskozásainak során több oldalról hangoztatott tárgyi indokokra is vezethető vissza”*.⁵⁹ A magyar országgyűlés küldöttei elérkezettnek látták az időt, hogy leszámoljanak a birodalmi egység bántóan fölényes képviselőjével, aki az 1905–1906-os magyar belpolitikai válság folyamán a koalíció ellen foglalt állást. A lengyel arisztokrátiának végül távoznia kellett a Ballhausplatzról.⁶⁰

A tárgyalások új szakasza Aehrenthal külügyminisztersége idején

A Romániával folytatandó tárgyalások 1907 elején kerültek elő újra, a közös külügyminisztérium új vezetőjének, Alois Lexa von Aehrenthalnak a kezdeményezésére. A Szerbiával szembeni sikertelenség miatt taktikaváltásban egyezett meg a két kormány, és visszatért régebbi elképzeléséhez, amely Bulgáriával, Romániával, Szerbiával, valamint Montenegróval szigorúan párhuzamos tárgyalásokat irányzott elő. A január 8-ra kitűzött bécsi közös kereskedelmi és vámértekezletre a magyar szakminisztériumok képviselői konkrét javaslatokkal utaztak ki. A követeléseket tartalmazó korábbi jegyzékek módosultak Romániának és Bulgáriának más államokkal kötött szerződéseinek következtében. Az állatforgalom terén a hivatalban lévő kormánynak állást kellett foglalnia az előző kormány által megadott engedmények

56 MNL OL K 255. 577. csomó, 6. tétel, 1906. 3238/1906. Wekerle Sándor miniszterelnök 1906. szeptember 4-én kelt átirata gr. Gołuchowski Agenor közös külügyminiszterhez; K 27. 1906. szeptember 14. 29. napirendi pont.

57 MNL OL K 27. 1906. október 18. 15. napirendi pont.

58 Diószegi 2001: 119.

59 MNL OL K 27. 1906. október 18. 15. napirendi pont.

60 Diószegi 2011: 119.

tárgyában. Azt is szorgalmazták, hogy a tárgyalásokat ne egyszerre folytassák, hanem előbb fejezzék be az első olvasást⁶¹ az egyes államokkal egymást követően, azután következze a második olvasás, hasonló sorrendben, először pedig Romániával tárgyaljanak.⁶² Egy hónapra rá a magyar minisztertanács megfogalmazta a Romániával és Bulgáriával szembeni irányelveket is, amelyek lényege, hogy állategészségügyi egyezmény kötése nem hajlandó a magyar kormány, de bizonyos számú szarvasmarha és sertés behozatalát engedélyezi, a határon történő levágás esetén. A vágóhíd helyszínével kapcsolatban pedig kikötötték, hogy csak abban az esetben lehet az országhatáron belül, ha biztosítékot szereznek arra, hogy állatjárvány esetén Németország és Ausztria nem zárja le a határait, valamint hogy az állatok mennyiségét a kereskedelemügyi, a földművelésügyi és a pénzügyi tárca közösen határozza meg.⁶³ Április 23-án a Bécsben tartott közös kereskedelmi és vámértékezetlen eldöntötték, hogy a román kormányt meghívják a május 10-én kezdődő tárgyalásokra.⁶⁴ A következő megbeszélésen azonban a külügy képviselője jelezte, hogy a román fél egyelőre nem hajlandó tárgyalni.⁶⁵ A román kormányt az ország területén 1907-ben kitört parasztlázadás és az ebből kibontakozó politikai válság kötötte le, így csak a következő év tavaszán állt készen a tárgyalások újrafelvételére.

1908 tavaszán, az osztrák–magyar gazdasági kiegyezés újabb tíz évvel való meghosszabbítása után, a helyzet már több mint érett volt az egyezmények rendszerének felülvizsgálatára. König Tivadar a következőképpen értékelte a helyzetet: *„Az utóbbi időben megszorodtak a tarifaszerveződések olyan államok részéről is, akik korábban a protekcionizmus hívei voltak, és akik a múlt század 60–70-es éveiben abszolút nem kötöttek volna tarifaszerveződést, például Nagy Britannia a Balkán államokkal. Míg a legtöbb állam ezt az actióját már rég befejezte, addig az osztrák–magyar Monarchia jórészt az utóbbi években uralgott belpolitikai viszonyok és a Monarchia két államának egymáshoz való gazdasági viszonyának rendezetlen volta folytán – meglehetősen visszamaradt kereskedelempolitikai programjának megvalósítása tekintetében.”*⁶⁶ A magyar szakminisztériumi egyeztetésen Sztérenyi József közölte, hogy Románia a számára felajánlott engedményekért cserébe hajlandó tárgyalni a tarifa-

61 Első olvasás: a nemzetközi egyezményhez vezető tárgyalás egyik kulcsmomentuma, amikor a tárgyaló felek bemutatják egymásnak kormányaik ajánlatát. Esetünkben a követelési tarifa (a lista, amelyekben azok a cikkek vannak felsorakoztatva, amelyeknek a vámjait az egyik fél csökkenteni kívánja a másik fél általános tarifájában foglaltakhoz képest, tételenként megajánlva a vám összegét), illetve az ajánlati tarifa (ugyanazon kritériumok alapján az ajánlatok listája) első változatának felolvasása mindkét tárgyaló fél részéről.

62 MNL OL K 255. 589. csomó, 6. tétel, 1907. 137/1907.

63 MNL OL K 27. 1907. február 6. 26. napirendi pont.

64 MNL OL K 255. 589. csomó, 6. tétel, 1907. 1223/1907. Dr. König Tivadar miniszteri osztálytanácsos jelentése Wekerle Sándor miniszterelnökhöz az 1907. április 23-án Bécsben tartott kereskedelmi és vámértékezetlenről.

65 MNL OL K 255. 589. csomó, 6. tétel, 1907. 1418/1907. Dr. König Tivadar miniszteri osztálytanácsos jelentése Wekerle Sándor miniszterelnökhöz az 1907. május 17-én Bécsben tartott kereskedelmi és vámértékezetlenről.

66 MNL OL K 255. 601. csomó, 6. tétel, 1908. 921/1908.

szerződésről. Ottlik Iván azt javasolta, hogy halasszák el a tárgyalásokat addig, amíg az időközben Szerbiával megkötött szerződést nem ratifikálják. Megígérte azonban, hogy tárcája nem gördít akadályt a tárgyalások megkezdése elé, amennyiben a külügyminisztérium azt mégis célszerűnek látja. König Tivadar viszont azon aggodalmának adott hangot, hogy a tárgyalások felizgatják a román politikai életet, és esetleges megszakadásuk az érvényben lévő, legnagyobb kedvezmény elvű egyezmény felmondását eredményezhetné.⁶⁷

Az április 29-én Bécsben tartott közös vámértekezleten az osztrák kormány ismertette új követelési jegyzékét, amely a három évvel korábbinál több tételt tartalmazott. A magyar kormány a kőolajkontingens felemelését kérte, amit az osztrák fél Galícia érdekeire hivatkozva megtagadott. Hasonlóképpen a magyar fél visszautasította az osztrákok azon kérését, hogy Galícia ellátásának biztosítására búzakontingenst állapítsanak meg. Az ezt követő magyar minisztériumi egyeztetésen a pénzügyminisztérium képviselője úgy látta, hogy *„egy sovány tarifa szerződés köpenye alatt a mostani nagyobb kedvezményes viszony fog fenntartatni”*. Itt határoztak arról, hogy új magyar követelési jegyzéket állítanak össze, mivel a három évvel korábbi már elavult.⁶⁸ A soron következő újabb közös értekezleten, május 18-án már a román ajánlatot vitatták meg, amelyet az ügyben Bukarestbe kiküldött Mihailovich külügyminisztériumi osztályfőnök adott elő. A román kormány elutasította a legnagyobb kedvezmény elve alapján már korábban megadott vámkedvezmények további csökkentését, egyéb tételekre vonatkozóan azonban közölte, hogy Románia maga kívánja csökkenteni tarifái egy részét, és szívesen felhasználja erre a Monarchiával kötendő szerződést. Kérte a tárgyalások tényleges megindítását a nyár folyamán, figyelmeztetve, hogy nem kívánják a fennálló egyezményt bolygatni, de a tárgyalások kudarca esetén kezdeményezni fogják annak felmondását. Az elhangzottakra válaszul a külügyminisztérium a tárgyalások megkezdésének szeptemberre halasztását javasolta, mivel akkor már a szerb egyezmény néhány hónapja érvényben lesz. A két kereskedelemügyi és pénzügyminiszter osztotta a külügy véleményét a halasztásról, a két földművelésügyi miniszter is a tárgyalás elodázását javasolta, legalább a szerb egyezmény ratifikálásáig.⁶⁹ A magyar kormányon belül a földművelésügyi és a kereskedelemügyi tárca nyilvánvaló okokból egymással ellenkező véleményen volt. Előbbi a tárgyalások elhalasztását támogatta, de jelezte, hogy nem ellenzi azt sem, ha az osztrák földművelésügy megváltoztatja álláspontját. Leszögezte azonban, hogy a magyar fél – mint *par excellence* agrárállam – nem teheti meg az első lépést, mert a politikai hangulat a mezőgazdasági kedvezmények

67 MNL OL K 255. 601. csomó, 6. tétel, 1908. 1187/1908. A Kereskedelemügyi Minisztériumban 1908. április 8-án a Romániával kötendő szerződés tárgyában tartott intern vámértekezlet jegyzőkönyve.

68 MNL OL K 255. 601. csomó, 6. tétel, 1908. 1187/1908. A Kereskedelemügyi Minisztériumban 1908. május 1-jén a Montenegróval, Romániával és Bulgáriával kötendő szerződés tárgyában tartott intern vámértekezlet jegyzőkönyve.

69 MNL OL K 255. 601. csomó, 6. tétel, 1908. 1187/1908.

ellen van. Az engedményeket azért sem tartotta támogathatóaknak, mert Ausztriában politikai hatalommá erősödtek az agráriusok, akik az agrártermékek importjának erősebb korlátozását kívánták elérni, beleszólási jogot fenntartva a román egyezmény esetében. A magyar kereskedelmi tárca képviselője viszont már a tárgyalások mielőbbi megkezdését sürgette, ennek érdekében pedig állatforgalmi engedmények kilátásba helyezését javasolta. Kijelentette, hogy nem osztrák érdekeket képvisel az egyezmény, fokozódó exportérdekek diktálják, és az erdélyi ipar is éppen az agrárkövetelések miatt szenvedett.⁷⁰ Június elején Kossuth Ferenc a miniszterelnökhöz intézett levelében arra hívta fel a figyelmet, hogy a tárgyalások halogatása az érvényben lévő, legnagyobb kedvezmény elvű egyezmény felmondásával járhat.⁷¹ Ugyanekkor Darányi Ignác is hozzájárult a tárgyalások szeptemberi megkezdéséhez, és támogatta azt az osztrák javaslatot is, hogy a konkrét engedményeket a tárgyalás menetétől tegyék függővé, valamint a tárgyalások titokban tartását ajánlotta.⁷²

Az osztrák és a magyar kormány képviselői az utolsó, tárgyalásokat megelőző értekezletre szeptember 17-én ültek össze Bécsben, ahol újra megbeszélték a tárgyalások teljes anyagát. A követeléseket tartalmazó lista nem változott, a tavasszal megállapított tételeket véglegesítették. Újdonságokat az állatforgalom kérdése tartogatott. Bár a külügyminisztérium korábban már jelezte Romániának, hogy a szerb szerződést veszik majd alapul, az osztrákok azonban ennél nagyobb megszorítást követeltek, amit a külügyminiszter ellenzett, és azt kérte, hogy a magyar kormány is lépjen fel a túlzott osztrák követelésekkel szemben, attól tartva, hogy a román tárgyalókra ez rossz benyomást fog tenni. A magyar kormány javaslata szerint az egyezményben tarifázott vámok *„inkább csak névlegesek legyenek és inkább csak a román kormány elvi álláspontjának feleljenek meg”*. Végül a tárgyalások alatti szerény engedményekben állapodtak meg. Az osztrák kormány érvényesítette azt a kívánságát, hogy egyszerre terjesszesse be a Reichsratnak ratifikációra a Szerbiával és a Romániával kötött szerződéseket, mert különben az agráriusok azt gondolhatnák, hogy a románok is ugyanakkora engedményeket kapnak majd, mint a szerbek, ha még folyamatban lennének Romániával a tárgyalások a parlamenti vita idején, ez pedig káros lenne a parlamenti többséget figyelembe véve.⁷³

70 MNL OL K 255. 601. csomó, 6. tétel, 1908. 1187/1908. A Kereskedelemügyi Minisztériumban 1908. május 26-án a Görögországgal, Romániával és Montenegróval kötendő szerződés, valamint az Argentínával eszközölendő jegyzékváltásra vonatkozó osztrák javaslat tárgyában tartott intern vámértekezlet jegyzőkönyve.

71 MNL OL K 255. 601. csomó, 6. tétel, 1908. 1187/1908.

72 MNL OL K 255. 601. csomó, 6. tétel, 1908. 1187/1908. Darányi Ignác miniszter 1908. június 10-én 5111. elnöki szám alatt kelt bizalmas átirata Wekerle Sándor miniszterelnökhöz.

73 MNL OL K 255. 601. csomó, 6. tétel, 1908. 3329/1908; 3938/1908. Dr. König Tivadar miniszteri osztálytanácsos 1908. szeptember 18-án Budapesten kelt 2. számú jelentése Wekerle Sándor miniszterelnökhöz a román tárgyalásokról.

A Romániával folytatott tárgyalások

1908. október 19-én, délután került sor Bécsben az első érdemleges ülésre a román delegátusokkal. Emanuel Porumbaru szenátor, a román delegáció elnöke egy hosszú beszéddel vezette be a tárgyalást, amelyben Romániának a Monarchiához való kereskedelempolitikai viszonyát ismertette. A szerződés szövegének részletes tárgyalásakor első lépésként átnyújtották a javaslatokat és kívánságokat tartalmazó román nyomtatványt. Porumbaru kijelentette, hogy minden kívánságukat visszavonták. Ez hatásos és igen praktikus taktikai húzásnak bizonyult, ugyanis tisztában voltak azzal, hogy úgymint csupán egy-kettő teljesíthető azokból, a többinek viszont nem volt valódi jelentősége. Így összes erejüket az állatforgalmi követelésekre összpontosíthatták. Elvetették a formális állategészségügyi egyezmény megkötésére és az élőállat-forgalomra irányuló igényüket, hogy nagyobb súlya legyen maradék (a levágott állatok forgalmára vonatkozó) követeléseiknek.⁷⁴ A román delegáció fellépése a korábbiaknál nehezebb tárgyalásokat ígért. Október 23-án a román tarifával szembeni követelések első olvasata lezárult, amit a magyar küldöttség „elég sovány eredmény”-ként értékelte. A román tárgyalók megjegyezték, hogy a Monarchia elmulasztotta a kedvező pillanatot a szerződés megkötésére, így kénytelenek voltak előbb más országokkal egyezményt kötni, ezért szerényebb kedvezményekkel kell most beérniük. Kijelentették, hogy a románoknak a legnagyobb kedvezmény távolról sem érne annyit, mint a Monarchiának, ezért az állatforgalmi követeléseik fejében a legnagyobb kedvezményt ajánlják fel, vagyis nem mondják fel a meglévő egyezményt, és ezenkívül még néhány engedményt hajlandók adni. Felszólították tárgyalópartnereiket, hogy rostálják meg alaposan a követeléseiket, és egészen rövid jegyzéket adjanak át olyan tételekről, amelyekre súlyt fektetnek, azt pedig felterjesztik kormányuknak. A Monarchia képviselői úgy ítélték meg, hogy át kell venniük a román taktika néhány elemét, annak érdekében, hogy ne forgácsolódjon szét az erejük, ezért felhatalmazást kértek kormányaiktól, hogy a követelések néhány tételét törölhessék.⁷⁵

Október 29-én a szerződés szövege készen állt a második olvasatra, de a Monarchia kontingensajánlata és a román követelések között áthidalhatatlan különbségek voltak, ami aggodalomra adott okot.⁷⁶ November 4-én Porumbaru és Ion I. C. Brătianu miniszterelnök látogatást tett a Ballhausplatzon, ahol kifejtették, hogy politikai okból Románia nem fogadhat el kisebb kontingenst, mint Szerbia.

⁷⁴ MNL OL K 255. 601. csomó, 6. tétel, 1908. 3938/1908. Dr. König Tivadar miniszteri osztálytanácsos 1908. október 19-én Bécsben kelt 4. számú jelentése Wekerle Sándor miniszterelnökhöz a román tárgyalásokról.

⁷⁵ MNL OL K 255. 601. csomó, 6. tétel, 1908. 3938/1908. Dr. König Tivadar miniszteri osztálytanácsos 1908. október 23-án Bécsben kelt 6. számú jelentése Wekerle Sándor miniszterelnökhöz a román tárgyalásokról.

⁷⁶ MNL OL K 255. 601. csomó, 6. tétel, 1908. 3938/1908. Merfort Viktor miniszteri titkár 1908. október 29-én Bécsben kelt 8. számú jelentése Wekerle Sándor miniszterelnökhöz a román tárgyalásokról.

Aehrenthal külügyminiszter kijelentette, hogy arról szó sem lehet. Brătianu viszont úgy vélte, hogy a kérdés megoldható lenne, ha három állatfajtából együttvéve engedélyeznének annyit, mint ahány sertést és szarvasmarhát Szerbiának engedélyeztek, és arról is meg lehetne állapodni, hogy miképp oszoljon meg ez a szám. Aehrenthal véleménye viszont az volt, hogy erre kevés az esély, egyúttal azt tanácsolta, hogy sürgessék a magyarokat, mert Ausztriában politikai válság van, ezért a korábbi irányvonalától nem tudnak eltérni.⁷⁷ November 18-án a tárgyalások megszakadtak, és a román delegátusok hazautaztak. Közben a bukaresti követ nyugtalanító eseményekről tudósított. Romániában egyre ellenségesebb lett a hangulat, a közvélemény a meglévő szerződés ellen fordult, és maga a kabinet is barátságtalan magatartást tanúsított. December 10-én a mezőgazdasági szempontból igen fontos Ialomița megyei nagybirtokosok Bukarestben összejövetelt tartottak, hogy Ausztria–Magyarország ellen bojkottmozgalmat indítsanak. Az ott részt vevők becsületszavukra arra kötelezték magukat, hogy nem vásárolnak többé Ausztriából vagy Magyarországról származó mezőgazdasági szerszámokat és gépeket.⁷⁸ 1909 elején a bukaresti nagykövet arról tudósított, hogy ha a tárgyalások meghíúsulnak, akkor még maga a király sem akadályozhatja meg a fennálló szerződés felbontását, és az ellenséges hangulat miatt a kabinet sem zárja ki a felbontás lehetőségét.⁷⁹

Románia nyomásgyakorlásán kívül az általános külpolitikai helyzet is olyan irányba terelte a tárgyalásokat, hogy a nemzetgazdasági szempontok már másodlagossá váltak, így az állatkontingens kérdése körül is nagyobb engedékenységet mutatkozott. 1908 októberében Ferenc József proklamációja Bosznia-Hercegovina bekebelezéséről felháborodást keltett a nemzetközi porondon; Anglia, Franciaország és Oroszország számonkérést követelt. Szerbia ellenséges megnyilvánulására a Monarchia katonai mozgósítással és a diplomáciai gépezet beindításával válaszolt, beleértve a Németországgal való szövetség érvényesítését.⁸⁰ A regionális egyensúly megőrzése szempontjából Románia megnyerése lényegessé vált. Románia állatkontingensből való részesedésének tisztázása a továbbiakban diplomáciai úton, a Monarchia bukaresti nagykövetségén keresztül folytatódott. December 23-án, bécsi tartózkodása alatt a magyar miniszterelnök többek között a román szerződésről is beszélt a külügyminiszterrel és az osztrák miniszterelnökkel. A külügyminiszter a rendkívüli helyzetre hivatkozva kérte, a kormányok járuljanak hozzá, hogy a kontingensből nagyobb kvóta legyen biztosítva Romániának, mert különben nem lesz egyezmény, ami pedig helyrehozhatatlan politikai és gazdasági károkkal járna. Az

77 MNL OL K 255. 601. csomó, 6. tétel, 1908. 3938/1908. Dr. König Tivadar miniszteri osztálytanácsos 1908. november 4-én Bécsben kelt 9. számú jelentése Wekerle Sándor miniszterelnökhöz a román tárgyalásokról.

78 MNL OL K 255. 614. csomó, 6. tétel, 1909. 103/1909.

79 MNL OL K 255. 614. csomó, 6. tétel, 1909. 223/1909.

80 Diószegi 2001: 123–125.

osztrák miniszterelnök úgy nyilatkozott, hogy a szerb egyezményt az osztrák parlament nem ratifikálja, így annak kvótáját is Romániának lehet adni. Wekerle Sándor vállalkozott arra, hogy a külügyminiszter kívánságát a magyar földművelési miniszterrel és a minisztertanáccsal elfogadtatja, valamint azt is eléri, hogy a magyar törvényhozás se ratifikálja a szerb egyezményt, hogy a balkáni állatkontingens keretszámainak módosítása nélkül lehessen felajánlani nagyobb részesedést Romániának. A december 29-én tartott közös miniszteri értekezleten osztrák részről még felvetődött az a lehetőség, hogy inkább a Bulgáriának szánt kvótát engedjék át Romániának,⁸¹ ami nyilván a szerb állami megrendelések reményéből táplálkozott. A magyar minisztertanács hozzájárult ahhoz, hogy az egyezmény létrejötte érdekében nagyobb kvótát ajánljanak fel Romániának (a szarvasmarhák számát 10 000-ról 15 000-re, a sertéseket 20 000-ről 40 000-re emelték). Továbbá döntött a testület arról, hogy a szerb egyezményt ne terjessze be a kormány ratifikációra, és a provizóriumot szüntessék meg, illetve a Szerbiával esetleg újra napirendre kerülő tárgyalásokon a kontingensből csak a kvótának azt a részét ajánlják fel, ami megmaradt Románia és Bulgária kvótájának levonása után.⁸² Néhány nappal később, a szerb politikai körök ellenséges politikai magatartásával indokolva, a külügyminiszter ahhoz kérte a magyar kormány jóváhagyását, hogy a szerb kormánynak kijelenthesse, a rendeleti úton életbe léptetett kereskedelmi egyezményt március 31. határidővel a Monarchia érvénytelennek fogja minősíteni, amihez a magyar minisztertanács hozzájárult.⁸³ 1909 januárjában Aehrenthal külügyminiszter Roessler osztályfőnököt küldte el Budapestre, azzal a megbízással, hogy tájékoztassa a magyar kormányt a tárgyalások állásáról, és közölje a külügyminisztérium javaslatait a Romániának szánt kontingensrészesedésről (25 000 szarvasmarha, 70 000 sertés, 50–60 000 juh). Mivel a minisztertanácsot nem lehetett összehívni, minden miniszter egyenként vizsgálta az ügyet, majd a január 30-án tartott minisztertanácsi ülésen a támogatást több, korábban már felvetett feltételhez szabták. A határozatok között elsőként szerepelt, hogy márciusban visszavonhatatlanul véget ér a Szerbiával fennálló egyezményes viszony. A ratifikációra benyújtott törvénytervezetet végérvényesen visszavonják, az ehhez szükséges királyi felhatalmazás megszerzése érdekében pedig meghozzák a kellő intézkedéseket. Továbbá azt is leszögezték a kompetens minisztériumok, hogy semmilyen külpolitikai körülmény hatására sem másítják meg a balkáni kontingens számait. Elutasították a bárcás legeltetésre vonatkozó igényeket⁸⁴ – mivel a románok a juhok behozatalának lehe-

81 MNL OL K 255. 614. csomó, 6. tétel, 1909. 103/1909.

82 MNL OL K 27. 1909. január 3. 18. napirendi pont.

83 MNL OL K 27. 1909. január 9. 1. napirendi pont.

84 Bárcás legeltetés: az erdélyi határszéli területekről származó juhok vámentes téli legeltetése Románia területén, főleg Dobrudzsában. A kereskedelmi egyezmények rendszere előtt már működő gyakorlat. A török és az osztrák kormány között létrejött egyik erre vonatkozó szerződés 1865. szeptember 25-én járt le, erre figyelmeztette az érdekelt gazdákat Péchy Manó, erdélyi királyi biztos 1870. május 6-án (Dobrogea 2013:

tőségét éppen helyett, kárpótlásként kapták – és a román állatkvóta évenkénti, progresszív növelésének (staffalírozás) lehetőségét is. Végül a földművelési miniszter felhatalmazást nyert a kontingens kvótaszámainak nyilvánosságra hozatalára.⁸⁵ Aehrenthal válaszában közölte, hogy az osztrák kormány hozzájárult a kontingens-javaslatához és a szerb szerződés felmondásához, amiről értesítette a bukaresti nagykövetet is, és ellátta utasításokkal. Ellenezte viszont, hogy Darányi közhírré tegye a kontingensadatokat, fenntartotta ugyanakkor a bizalmas közlés lehetőségét, az volt ugyanis a véleménye, hogy az adatok nyilvánosságra hozása sértené Szerbiát és Bulgáriát. A további pontokat, mint a magyar földművelési tárca hatáskörébe tartozókat, nem ajánlotta közös miniszteri konferenciára. Wekerle megfontolandónak tartotta a külügy javaslatait, annál is inkább, mivel a román királynak is be volt jelentve, hogy felmondják a szerb egyezményt.⁸⁶ Február 8-án Ferenc József jóváhagyta, hogy a Szerbiával az előző év március 14-én kötött kereskedelmi szerződés becikkelyezéséről szóló törvényjavaslatot a kormány, egyetértve a külügyminisztériummal, később magállapítandó időpontban visszavonja a parlamentből.⁸⁷

Február végén a külügyminiszter közölte, hogy a román kormány nem éri be a felkínált kvótával, sőt a román kormány értesítette a bukaresti osztrák–magyar nagykövetet, hogy kénytelen lesz felmondani a fennálló szerződést. Válaszában a külügyi tárca utasította a nagykövetet, hogy rövid hosszabbítást alkudjon ki, amíg a társországok kormányai ez ügyben tanácskozni tudnak. A magyar miniszterelnököt a nagy horderejű politikai és gazdasági kérdésekre hivatkozva arra kérte fel a külügy, hogy a kormány jóindulatúan tárgyalja újra a kvótát.⁸⁸ Darányi elvárta, hogy a külügy minden tájékoztatását teljes terjedelemben bocsássa rendelkezésére, a nyilvánosságra hozásról kész volt lemondani, fenntartotta azonban magának a jogot az agrárius körök bizalmas tájékoztatására. A legeltetés kérdésében továbbra is kiállt korábbi álláspontja mellett, és kérte, hogy ahhoz járuljon hozzá az osztrák fél is.⁸⁹ A társországok minisztertanácsainak döntése értelmében a román kvóta kérdését a február 28-ra kitűzött közös értekezleten beszélték meg Bécsben. Az importálható sertések számát 80 000 darabban állapították meg, a szarvasmarhákét pedig úgy, hogy a keretszám az első évben 10 000 darab volt, ami évente folya-

66–67). Az eljárást Darányi Ignác miniszter rendeleti úton tiltotta be 1908-ban. *Gazdák Lapja*, 1909. július 30. 8–9.

85 MNL OL K 255. 615. csomó, 6. tétel, 1909. 919/1909. Wekerle Sándor miniszterelnök 1909. január 28-án kelt 480. számú bizalmas átirata br. Aehrenthal Alajos közös külügyminiszterhez; Darányi Ignác miniszter 1909. január 29-én kelt 1180. elnöki számú bizalmas átirata Wekerle Sándor miniszterelnökhöz; K 27. 1909. január 30. 62. napirendi pont.

86 MNL OL K 255. 615. csomó, 6. tétel, 1909. 919/1909. Wekerle Sándor miniszterelnök 1909. február 24-én kelt 651. számú átirata Darányi Ignác miniszterhez.

87 MNL OL K 255. 615. csomó, 6. tétel, 1909. 919/1909. Wekerle Sándor miniszterelnök 1909. február 24-én kelt 706. számú bizalmas átirata a Pénzügyminisztériumhoz.

88 MNL OL K 27. 1909. február 25. 41. napirendi pont.

89 MNL OL K 255. 615. csomó, 6. tétel, 1909. 919/1909. Darányi Ignác miniszter 1909. február 26-án kelt 2801. elnöki számú bizalmas átirata Wekerle Sándor miniszterelnökhöz.

matosan növekedett, és 1915-re elérte a 30 000 darabot. Kiegészítették ezt azzal, hogy ha a keretszámot az egyik évben nem merítik ki, akkor bepótolhatják azt a következő évben. Arra az esetre, ha ezt nem fogadnák el, megajánlottak évi 30 000 darabot, azzal a feltétellel, hogy ki nem merített keretszám esetén legfeljebb 5000-et vihetnek át a következő évre. A kontingens számaihoz nem nyúltak, a legeltetési kérelmet pedig visszautasították, a juhkvóta kárpótlásul 100 000 darabban lett megállapítva. A külügyminiszter kérte, hogy vegyék fontolóra a juhkontingens vámjának leszállítását, de Darányi Ignác tárcája nem egyezett bele ebbe.⁹⁰ Március elején a bukaresti nagykövet tájékoztatta a társországoakat, hogy a román kormány nem éri be a február 28-án tartott értekezlet határozataival. A szarvasmarhákvtó első három évének számaival egyetért, de az utolsó három esztendőét 5000-rel növelné, a sertésbehozatal esetében pedig a korábbi, 100 000-re terjedő igényéhez képest 140 000 darabot követelt. Darányi türelmét igencsak próbára tették a fokozódó igények, és Wekerléhez intézett levelében már azt írta, hogy *„nem méltányos dolog az ezért hozandó áldozatokat csupán és kizárólag egy termelési ág érdekeltjeire hárítani; hanem az osztó igazság legelemibb követelménye, hogy az összesség érdekében hozott áldozatok lehetőleg az adózók összességének rovására menjenek”*. Ugyanakkor hibáztatta a külügyet, amiért Szerbiát nem megfelelő módon tájékoztatta, ezért a Romániának adott engedményekből a szerb kormány arra következtetett, hogy a visszavont szerződés helyett újabb, nagyobb kedvezményeket kap. Mindezen okokból Darányi megtagadta a hozzájárulását.⁹¹ Ezzel szemben a kereskedelemügyi tárca részéről Sztérényi azzal érvelt, hogy ha Románia az autonóm vámtarifát életbe lépteti, akkor az 7–8 millió lej többlet vámterhet eredményez. A Monarchia 120 milliót meghaladó, Romániába irányuló exportjához viszonyítva pedig az igényelt állatkontingens pénzbeli értékét mindössze 14,75 millió lejre becsülte. Sztérényi szerint Szerbia sem volt képes kihasználni a kontingensből neki biztosított engedményt, és Románia állattartása sincs abban az állapotban, hogy exportálhasson, mivel belföldi fogyasztását is alig tudja fedezni, ezért azt ajánlotta, hogy tegyenek eleget az újabb román követeléseknek.⁹²

A minisztertanács végül engedett a román igényeknek, és újabb ajánlatában az utolsó három évben 35 000 szarvasmarhát engedélyezett, azzal a garanciával, hogy létrejön a szerződés, és az 1908. január 2-án elfogadott kontingens a következőkben nem változik.⁹³ A külügyminisztérium tehát elszánta magát, hogy a diplomáciai jegyzékváltások helyett újra tárgyalóasztalhoz ültesse a három kormány kül-

90 MNL OL K 255. 615. csomó, 6. tétel, 1909. 919/1909. Darányi Ignác miniszter 1909. március 2-án kelt 2921. elnöki számú bizalmas átirata Wekerle Sándor miniszterelnökhöz; K. 27. 1909. március 4. 17. napirendi pont.

91 MNL OL K 255. 615. csomó, 6. tétel, 1909. 919/1909. Darányi Ignác miniszter 1909. március 9-én 3163. elnöki szám alatt kelt bizalmas átirata Wekerle Sándor miniszterelnökhöz.

92 MNL OL K 255. 615. csomó, 6. tétel, 1909. 919/1909. Sztérényi József államtitkár 1909. március 10-én 22859. szám alatt kelt bizalmas átirata Wekerle Sándor miniszterelnökhöz.

93 MNL OL K 27. 1909. március 10. 1. napirendi pont.

dötteit. Ezért március 16-ra Bécsbe közös miniszteri konferenciát hívott egybe, azzal a céllal, hogy egységes tárgyalási stratégiát határozzanak meg. Ezt megelőzően, a magyar álláspont kialakításakor a belügyminiszter politikai érvekkel indokolta a román kormány kéréseinek teljesítését. Az volt az álláspontja, hogy inkább Szerbiának ne adjanak egyáltalán állapotbehozatali kedvezményeket, amennyiben a kontingens nem emelhető tovább. Darányi kijelentette, hogy végső soron nem zárkózik el a román követelések teljesítésétől, de akkor a kontingenst iktassák törvénybe és Ausztriával kössenek formális egyezményt, egyébként pedig Romániának nyújtsanak más téren kedvezményeket. Szerényi szerint viszont a kontingens törvénybe iktatása kedvezőtlen helyzetet teremtené más országokkal való tárgyalásoknál, ezért azt javasolta, hogy Ausztriával állapodjanak meg arról, hogy Szerbiával majd csak a legnagyobb kedvezmény elvén alapuló szerződést kötnék. A minisztertanács végül Darányi ajánlatát fogadta el, Szerényi javaslatával kiegészítve, hogy a kontingens esetleg felemelhető legyen.⁹⁴ A bécsi közös miniszteri konferencián mindkét kormány beleegyezett, hogy a kontingensből a románok által kért kvótát megadják. A legjelentősebb döntés azonban arról született, hogy a maximális kontingenst az 1907. október 8-án létrejött gazdasági kiegyezéshez mellékeltek titkos pótegyezményben fogják rögzíteni. Ebben meghatározták a Romániának adott engedményeket is, amit ahhoz a feltételhez kötöttek, hogy Szerbiával az egyezmény március végén lejár, és egyik parlamentben sem terjesztik be azt ratifikációra, valamint hogy Szerbiának semmilyen körülmény között sem adnak a kontingensből kvótát, és előírják a Bulgária rendelkezésére bocsájtható kvóta nagyságát is.⁹⁵

1909. március 27-én kezdődött meg a tárgyalások utolsó felvonása Bukarestben. Az első ülésén kiderült, hogy a románok a diplomáciai jegyzékváltásban megajánlott juhkontingenst nem a legeltetési forgalom pótegyezményből való kihagyásáért, hanem annak a földművelésügyi miniszter által történt betiltásáért adott kárpótlásként értelmezték, és követelték a cikkely megtartását a pótejegyezményben. Ragaszkodtak ahhoz, hogy a Monarchia Német Birodalommal fennálló állategészségügyi egyezményének mintájára a jegyzékben foglalt rendelkezéseket vegyes bíróság védelme alá helyezték. Követelték továbbá az állatforgalom esetében a legnagyobb kedvezmény pro futura elvének alkalmazását, vagyis ha a Monarchia a jövőben egy másik államnak nagyobb kedvezményeket adna, az Romániát is megilletse. Ezzel szemben a Monarchia tarifaköveteléseinek teljesítésétől határozottan elzárkóztak, és csak a jelentéktelenebb tételekre mutatkoztak hajlandónak szerény engedményeket adni. König Tivadar, a pénzügyminisztérium delegátusa úgy érzékelte, hogy *„a szerződéses tárgyalás itt meglehetősen kedvezőtlen auspiciumban közt indult meg; a tárgyalás eddigi menete éppen nem felel meg ama várakozásunknak,*

⁹⁴ MNL OL K 27. 1909. március 15. 1. napirendi pont.

⁹⁵ MNL OL K 27. 1909. március 22. 3. napirendi pont.

*hogy gyors tempóban haladó finalizálásra jöttünk ide.*⁹⁶ A Bukarestbe kiküldött Róth Loránd tanácsosnak április elsején küldött táviratában Darányi határozottan kijelentette, hogy „a legeltetési forgalomra, mely már végérvényesen elejtetett, vissza nem térhetünk”.⁹⁷ Április 14-én, a Bécsben tartott közös miniszteri értekezleten a külügyminiszter beszámolt arról, hogy a bukaresti tárgyalásokon már csak a bárcás legeltetés kérdése van függőben, amelyre vonatkozóan a románok menet közben visszavonták beleegyezésüket. A következő magyar minisztertanácson Darányi kezdeményezte, hogy az 1907. május 24-én, rendeleti úton leállított legeltetési gyakorlatot a román pótszerződés ratifikációjával párhuzamosan iktassák autonóm törvénybe, amelyet a magyar kormány elfogadott, és ezzel az utolsó akadály is elhárult.⁹⁸

A megállapodás ratifikációja

Nagy-Britanniában a gabonatörvények (*Corn Laws*) 1846-os eltörlése vagy a Joseph Chamberlain által 1903-ban beterjesztett vámreformról szóló törvénytervezet (*Tariff Reform*) felszínre hozta a protekcionizmus és a szabadkereskedelem hívei között húzódó választóvonalakat nemcsak a kormánypárt–ellenzék dimenzióban, hanem mindkét alkalommal a kormányon lévő toryk körében is.⁹⁹ A kérdés parlamenti megvitatására Magyarországon sajátos módon azonban csak a ratifikációs tárgyalásokon kerülhetett sor, ami a már megkötött egyezmény tartalmán nem változtatható.

Romániában az egyezményt megkötése után bő fél évvel, 1909 decemberében terjesztették be ratifikációra. A korábbihoz viszonyítva békésebb politikai légkör fogadta az alsóházban. 1893–1894-ben Románia rövid időn belül több országgal is kötött kereskedelmi egyezményt, amelyeket gyorsított ütemben tárgyaltak a képviselőházban, és ez túlfűtötte akkor az indulatokat. 1909-ben viszont kizárólag az Osztrák–Magyar Monarchiával jött létre szerződés, több évvel azt követően, hogy más fontos kereskedelmi partnerországgal megállapodtak. Egy aktuálpolitikai esemény, a pár nappal korábban, Ion I. C. Brătianu miniszterelnök ellen elkövetett sikertelen anarchista merénylet ráadásul közös táborba hozta a teljes politikai osztályt, így a kormány és az ellenzék közötti ellentétek átmenetileg tompultak.

96 MNL OL K 255. 615. csomó, 6. tétel, 1909. 1135/1909. Dr. König Tivadar miniszteri osztálytanácsos 1909. március 29-én Bukarestben kelt 15. számú jelentése Wekerle Sándor miniszterelnökhöz a román tárgyalásokról.

97 MNL OL K 255. 615. csomó, 6. tétel, 1909. 1135/1909. Darányi Ignác miniszter 1909. április 1-jén 4036. elnöki szám alatt kelt számjeles távirata Róth Loránd miniszteri tanácsoshoz.

98 MNL OL K 27. 1909. április 18. 17. napirendi pont.

99 Korabeli beszédek, írások, parlamenti viták alapján: Schonhardt-Bailey 1997a; Schonhardt-Bailey 1997b; összegezve O'Rourke 2000: 830.

Az eltelt másfél évtized több kormányváltást hozott, az egyezményt a liberálisok alkotta kormány kötötte meg, és a ratifikáció során is ez a párt volt hatalmon. A képviselőház december 12-i ülésén a törvénytervezetet az a C. I. Stoicescu képviselő terjesztette be, aki tizenöt évvel korábban olyan hosszasan és szenvedélyesen ostromozta az akkori egyezmény kidolgozóit.¹⁰⁰ Történeti visszatekintésében a már ismert liberális párti álláspontot ismételte, miszerint a kormányt 1875-ben a nemzeti függetlenség legitim óhaja vezérelte, 1886-ban pedig a hazai ipar megteremtésének szándékával a lehető legprotekciónistább vámtarifát léptették életbe. A leg-halványabb kritika nélkül említette az 1893-ban kötött egyezményt, mint ami véget vetett a vámháborúnak, és a törvénybe iktatás előtt álló egyezmény alapjául szolgált. Az egyezmény főszövegében azokat a részeket írták felül, amelyek a más országokkal kötött egyezmények miatt indokolttá váltak. A kiviteli tarifában 19 tételt, míg a behozatali tarifában 60 tételt rögzítettek. Az állategészségügyi egyezmény meghíúsulásáért az éppen ellenzékben lévő konzervatívokat hibáztatta. Ennek gyakorlati következménye az volt, hogy az állatok a határ mentén felállított vágóhidakon kerültek levágásra, ahol azokat a küldő és a fogadó ország állatorvosai közösen megvizsgálták, és zárt vasúti kocsikban szállították tovább. Az előadó úgy értékelte, hogy „némi engedmény fejében jelentős eredményeket szerezünk”, utalva arra, hogy a Monarchia importálat-kontingensében jelentős kvótát szereztek, amely progresszív módon, minden évben növekedett, és az egyezmény harmadik évében az első év értékeinek háromszorosát érte el. Dicsérettel illette a tárgyaló küldöttség tagjait, külön annak elnökét, Emanuel Porumbarut, és úgy összegezte, hogy megelégedéssel és bizalommal kell fogadni az egyezményt.¹⁰¹

A vitán felszólaló három kormánypárti képviselő – N. Enăşescu, Zamfir Filotti és N. T. Popp – beszédében a marhahúsexport volt a közös nevező. Mindannyian azt hangoztatták, hogy a hagyományosan állattartó Botoşani és Dorohoi megyékben az utóbbi két évtizedben a legelőket felszámolták, visszafordíthatatlanul lehasznált a szarvasmarha-tenyésztés, és helyette a gabonatermesztésre rendezkedtek be, aminek köszönhetően az export teljesen lehetetlenné vált. Ezzel szemben a belső fogyasztás növelését és a fogyasztói árak szabályozását szorgalmazták, hogy a szegény falusi lakosság is hozzájusson a húshoz. A szociális méltányosságra való törekvés nyilván az 1907-ben lezajlott parasztlázadás élményéből eredeztethető. A külkereskedelmi forgalomról a szónokok véleménye már nem volt ennyire egységes: egyikük a külkereskedelem volumenének az első egyezménytől számított megnégyszereződését és a Monarchia húzó szerepét emelte ki, míg egy másik a tartósan passzív kereskedelmi mérleget kárhoztatta. Az egyenleg javítása érdekében csak azoknak az országoknak (Belgium, Hollandia, Anglia, Svájc) a számára látta indokoltnak további kedvezmények biztosítását, akik cserébe nagy volumenben expor-

100 MODAD SO, 1893/1894. No. 21. 1893. december 17. ülés (hitelesítve 1893. december 31.) 252–255.

101 MODAD SO, 1909/1910. No. 19. 1909. december 12. ülés (hitelesítve 1909. december 15.) 153–157.

táltak mezőgazdasági termékeket Romániából. Az utolsóként felszólaló, ellenzéki Nicolae Iorga a román nyelvű újságok és könyvek Erdélybe való kivitelét kérte számon, amelynek jelentős részét a magyar hatóságok korlátozták.¹⁰² A szavazást megelőzően Alexandru G. Djuvara külügyminiszter végigvezette a hallgatóságot a román gazdaság függetlenedésének jól ismert állomásain, és meglelégedéssel nyugtázta azt, hogy Románia már egyenlő félként a baráti viszonyt erősítette meg az egyezményrel.¹⁰³ A képviselőház végül elsöprő többséggel emelte törvényerőre az egyezményt. A szenátus két nappal később, gyakorlatilag vita nélkül, kétharmados többséggel szavazta meg.¹⁰⁴

A magyar parlamentben a ratifikációra több mint egy évvel az egyezmény aláírása után került sor, ezalatt pedig kormányváltás történt. A törvénytervezetet az új parlamenti ülésszak legelején terjesztette be Hieronymi Károly kereskedelemügyi miniszter. Indoklásában az 1893-tól eltelt időszakot pozitívan értékelte, kiemelve, hogy növekedett az áruforgalom volumene és értéke, összességében aktív volt a mérleg. A legújabb egyezményt úgy összegezte, hogy a román fél kezdeményezte, hogy azzal némiképp kompenzálja agrárszféráját azokért a veszteségekért, amelyeket a kormány egyoldalú iparfejlesztési politikája okozott. Az osztrák és a magyar kormány motivációja egy újabb vámháború elkerülése volt, a külügy pedig gyengülő balkáni pozícióit igyekezett megerősíteni.¹⁰⁵ A pénzügyi bizottság jelentése megismételte a fenti kijelentéseket, és összességében úgy ítélte meg, hogy a törvényjavaslat az iparnak ad, az agráriumtól elvesz, de nem okoz egyik ágazatnak sem súlyos veszteségeket. Az aránytalanság ellensúlyozására elfogadta Károlyi Mihály indítványát, hogy az 1911. évi költségvetésben és azt követően biztosítsanak forrásokat a magyar mezőgazdaság támogatására.¹⁰⁶ Az 1910. július 27–29. között lezajlott általános vitán az ellenzékbe került függetlenségi és '48-as párti képviselők beszédeinek kiindulópontja újfent a közös vámterület megszüntetése volt. A tárgyalta egyezmény pedig sokuk értékelése szerint az elválasztási folyamat akadályát képezte. Az osztrák iparos körök külügyminisztériumra gyakorolt befolyásán kívül az egyezmény fogantatásának külpolitikai kontextusát is negatívan ítélték meg.

Az áruforgalomról szóló vitában ez alkalommal a gabona és a búza kérdése nem generált konfrontációt, ugyanis az őrlési forgalmat a korábbi kormány megszüntette, így a román gabonafélék az érvényes vámtételekkel ártalmatlannak tűntek. Jóval nagyobb vitát keltett az állatbehozatal kérdése. Károlyi Mihály, Barcsay Andor és Kállay Ubul ellenzéki képviselők egyaránt méltatták Darányi Ignácot, amiért minisztersége alatt, a balkáni országokkal való tárgyalások megkezdése előtt kiharcolta a Wekerle–Bienerth-féle titkos egyezményt az osztrák–magyar vámterü-

102 MODAD SO, 1909/1910. No. 19. 1909. december 12. ülés (hitelesítve 1909. december 15.) 189–193.

103 MODAD SO, 1909/1910. No. 19. 1909. december 12. ülés (hitelesítve 1909. december 15.) 195–196.

104 MODS SO, 1909/1910. No. 18. 1909. december 15. ülés (hitelesítve 1909. december 22.) 125–128.

105 KI 1910. I. köt. 13. sz. 290–458.

106 KI 1910. II. köt. 42. sz. 470–472.

letre behozható állatkontingensről.¹⁰⁷ A kormánypárt részéről Sándor Pál ezt veszélyes precedensnek tartotta, a parlament jogkörének csorbítását látta benne, amely az agráriusok nyomására történt.¹⁰⁸ Az agrárius tábor legfőbb aggodalma abban nyilvánult meg, hogy a kontingensből Románia számára túl nagy behozatali kvótát biztosítottak, így feltételezték, hogy a fennmaradt kvóta nem elégíti ki Bulgáriát és Szerbiát, illetve Oroszország és Argentína is hasonló igényekkel léphet fel. Serényi Béla földművelésügyi miniszter biztosította az aggodalmaskodókat, hogy a kontingens számai változatlanok maradnak, az Oroszországgal 1906-ban kötött egyezményben nincs szó állatbehozatalról, illetve azt Argentínának sem akarják engedélyezni.¹⁰⁹ Az agráriusok másik aggálya – amelyet a kormány tagjai és a kormánypárti képviselők többé-kevésbé jogosnak ítélték meg – a Lajtán túli állattenyésztésnek adott állami szubvenció volt, amit az osztrák agráriusoknak sikerült kiharcolniuk kárpótlásképpen a balkáni állatkontingensre.¹¹⁰ Károlyi Mihály indítványa, amelyet a pénzügyi bizottság is elfogadott, erre a szubvencióra adott, a paritás elvén alapuló válasz volt. A szociális kérdésnek a ratifikációs vitába való begyűrűzése a magyar parlamentben is tetten érhető, motivációja ismerős lehet a román vitából; a szocialista mozgalmak vitorlájából akarták kifogni a szelet. Pap Géza, a pénzügyi bizottság előadója, felvezető beszédében már beismerte, hogy Románia részére nagyobb állatbehozatali kedvezményt adtak, és ettől a hús árának mérséklését és következőleg a szociális feszültségek csillapodását remélték.¹¹¹

A vita jelentős része a termelő és fogyasztási szövetkezetek kiépítésére koncentrált.¹¹² A kitérő egyrészt azt mutatta, hogy csökkent a Romániával kötött újabb egyezmény súlya, a menet közben kormánypártiból ellenzékivé válás pedig sok képviselő esetében valamiféle zavart okozott, ami megnyilvánult abban is, hogy az ellenzékiek jó része támogatta az egyezményt, és az önálló vámterületet követelő hangok erőtlenül szóltak. Végeredményben a szubvenció és a szövetkezeti mozgalom támogatásának kérdése csupán indirekt módon kapcsolódott a Romániával kötött egyezményhez, azonban a hangsúly mégis erre tolódott. A vita másik része az ipari érdekek érvényesítésének kérdését helyezte a középpontba. A vélemények széles spektruma tárult fel. Az önálló vámterületet támogatók között volt Károlyi Mihály, aki az ipart, a kereskedelmet és az agráriumot egymással harmóniában javasolta fejleszteni,¹¹³ és a radikálisabb nézeteket képviselő Haller István is, aki erősen protekcionista gazdaságpolitikát, izolációt és az osztrák iparcikkek magyar piacról való kizárását sürgette beszédében.¹¹⁴ Ezzel szemben Szerényi József és a

107 KN 1910. I. köt. 24. sz. 1910. július 27. 460; KN 1910. I. köt. 25. sz. 1910. július 28. 471, 475.

108 KN 1910. I. köt. 25. sz. 1910. július 28. 485.

109 KN 1910. I. köt. 25. sz. 1910. július 28. 489.

110 KN 1910. I. köt. 25. sz. 1910. július 28. 474.

111 KN 1910. I. köt. 24. sz. 1910. július 27. 458.

112 KN 1910. I. köt. 25. sz. 1910. július 28. 484–499; KN 1910. I. köt. 26. sz. 1910. július 29. 500–504.

113 KN 1910. I. köt. 24. sz. 1910. július 27. 459.

114 KN 1910. I. köt. 26. sz. 1910. július 29. 500.

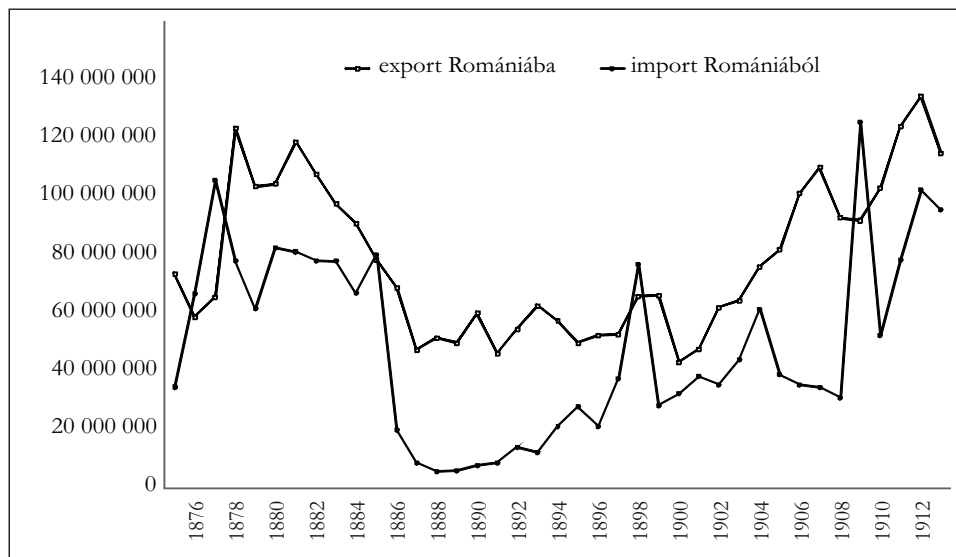
kormánypárt részéről is többen az őrlési forgalom¹¹⁵ beszüntetése nyomán kezdődött folyamatról beszéltek, amely közvetetten a magyar liszt nyugati piacokról való kiszorulásához és az osztrák piacon való részesedésének növekedéséhez vezetett.

Áruforgalom

Az osztrák–magyar vámterület és Románia közötti áruforgalom mérlege, az első egyezmény életbe léptetésétől kezdődően 1913-ig, világosan az előbbi számára volt aktív (2. ábra). A vámháború időszakában a forgalom számottevően visszaesett, azonban a Monarchia számára a mérleg továbbra is aktív maradt, sőt Románia külkereskedelmi deficitje akkor volt a legmagasabb ebben a kereskedelmi relációban. Az áruforgalom volumenének és értékének számottevő növekedését nem hozta el az 1893-ban megkötött egyezmény sem, ez tartósan a századforduló után indult meg, igaz, inkább a Románia felé irányuló export növekedett. Románia kivitelét tekintve megfigyelhető néhány évben kiugróan magas érték, mint 1898-ban, 1904-ben vagy 1909-ben, ennek az oka mindannyiszor a nagyobb volumenű gabona, aminek célországa Magyarország volt. Közvetlenül az 1909-es egyezmény után a két vámterület közötti forgalom tovább növekedett – ehhez az általános gazdasági környezet hatásán túl nyilván az egyezményben rögzített tarifa is hozzájárult –, Románia kivitele szintén nőtt, azonban mérlege továbbra is passzív volt.

115 Az őrlési forgalom megnevezés alatt ismertté vált kedvezményt az 1882-es általános vámtarifába foglalva léptették életbe (1882. évi XVI. törvénycikk az osztrák–magyar vámterület általános vámtarifájáról. X. cikk. 2. pont: „A behozatali vámdíj alól mentesek oly áruk és tárgyak, a melyek kikészítés, kijavítás, vagy feldolgozás végett hozatnak a vámterületre oly tétel alatt, hogy a kikészített, kijavított, vagy megmunkált áruk és tárgyak ismétli kivitele a pénzügyi hatóságok által előre meghatározott idő alatt történjék, és hogy a behozott és ismét kivitt áruk és tárgyak azonossága biztosítható legyen”). Lényege, hogy azok a nyersanyagok vámmentesen hozhatók be a vámterületre, amelyeket feldolgozva vámkülföldre exportálnak. A köztudatban azért szerepelt ezzel a megnevezéssel, mert legfőbb haszonélvezője a malomipar volt. Az OMGE az 1890-es évek elejétől a kedvezmény visszavonása mellett kardoskodott, arra hivatkozva, hogy olyan visszaélésekhez vezetett, amelyek a magyar gazdák versenyhelyzetét rontották (lásd: Baross 1894). Agrárius nyomásra végül a második Wekerle-kormány hivatali ideje alatt vonták vissza.

2. ábra. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia közötti áruforgalom értéke (korona), 1875–1913

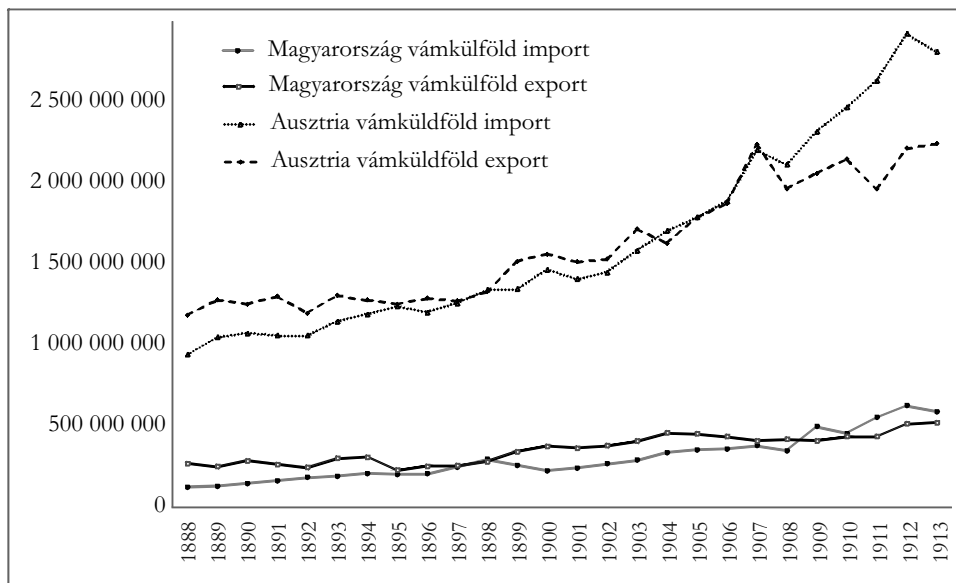
Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam, I. évf. (1893) – XXII. évf. (1914)

Ugyanakkor az osztrák–magyar vámterület teljes külkereskedelmi mérlege az összes relációban 1907–1908-tól kezdődően passzívra váltott, és tartósan az is maradt. Külön vizsgálva a társországok adatait, megfigyelhető, hogy mindkettő nagyobb értékben importált, mint exportált (3. ábra). Az osztrák–magyar vámterület teljes exportjának 4,38%-a irányult Romániába 1909–1913 között, ami az 1886–1892 közötti időszak 3,69%-os arányához, illetve az 1893–1908 közötti 3,50%-os-hoz képest előrelépés volt, ám a vámháború előtti 6,83%-os értéktől elmaradt. Az importot tekintve 1909–1913 között 2,87% volt Románia részesedése, ami növekedés volt az 1886–1892 közötti 0,87%-os arányhoz, illetve az 1893–1908 közötti 2,02%-os-hoz képest, de nyilvánvaló visszaesés az 1875–1885 közötti 6,3%-os részesedéshez képest. Ebből a szempontból vizsgálva a dolgokat, a háborút megelőző fél évtizedben a Romániával folytatott külkereskedelem kivételesnek értékelhető a teljes forgalomhoz viszonyítva. Arra a kérdésre, hogy az osztrák–magyar birodalom melyik része számára volt előnyösebb a keleti szomszédal folytatott kereskedelem, leginkább a ki- és beviteli adatok 1895–1913 közötti alakulása alapján adhatunk választ.¹¹⁶ Átlagosan a Romániába irányuló exportból Ausztria 71%-

¹¹⁶ Az 1891., 1893. és 1894. évi áruforgalmi statisztikák szerint a Romániából Magyarországra importált áruk értéke nagyobb, mint azoké, amelyeket a közös vámterületre importáltak, vagyis az osztrák fél eredménye abszurd módon negatív előjelű számjeggyel mérhető. Az ellentmondás az adatszolgáltatási gyakorlattal magyarázható. A közös vámterület áruforgalmára vonatkozó résznél 1891–1895 között külön szerepel Fiume és Trieszt szabad területek forgalma, Ausztriának Romániából való importadatainak egy része utóbbinál

ban (az összes relációban 82%) részesült, míg Magyarország 29%-ban (az összes relációban 18%). A Romániából való importnál, bár nem ilyen arányú, fordított a helyzet, 49% Ausztria (az összes relációban 84%), 51% Magyarország részesedése (az összes relációban 16%). Az áruforgalom tehát Ausztria számára volt előnyösebb.

3. ábra. Ausztria és Magyarország vámkülfölddel folytatott kereskedelmének értéke (korona), 1888–1913

Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam, I. évf. (1893) – XXII. évf. (1914); *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új folyam, IV. 1892; VII. 1893, X. 1894, XIV. 1895; XVII. 1896; XX. 1897; XXIII. 1898; XXVI. 1899; XXIX. 1900; Új sorozat, 3. 1901; 6. 1902; 8. 1903; 13. 1904; 17. 1905; 23. 1906; 25. 1907; 28. 1908; 33. 1909; 37. 1910; 43. 1911; 47. 1912; 53. 1913; 57. 1914

Az 1909-es egyezmény huszonkét tételt rögzített, amit az osztrák–magyar vámterületre kedvezőbb terhek mellett szállíthatott be Románia, ezek kivétel nélkül agrártermékek voltak: a búza, a kukorica és a rozs voltak a legfontosabbak. Az 1891-ben érvényben lévő általános tarifával összehasonlítva az újabb tarifában rögzített tételek terhei átlagosan jóval nagyobbak, annak ellenére, hogy négy tétel vámmentes volt.¹¹⁷ A gabona és hüvelyesek osztály hat tétele esetében a vámterhek átlagos növekedése 115,5 százalékpont, a vágó- és igásmarha osztályban besorolt hét tételnél ez 156,9 százalékpont, az eledeleknél 212,5 százalékpontos, míg a más állatok

szerepelhet (*Magyar Statisztikai Évkönyv*. I. 1893. 160, 172; II. 1894. 169, 181; III. 1895. 200, 214; IV. 1896. 224, 238).

¹¹⁷ Egyezmény 1909; Általános vámtarifá 1882.

esetében 25 százalékpontos a növekedés. Egyedül a főzelék, gyümölcs, növény és növényrészek osztályában azonosítható 40 százalékpontnyi tehercsökkenés. Románia 66 beviteli tétel számára biztosított kedvezményesebb vámokat, ezek összehasonlítása az 1891-ben érvényben lévővel néhány esetben nehézkesebb, egyrészt azért, mert teljesen másként voltak csoportosítva az áruosztályok, másrészt ezek főként ipari termékekre vonatkoztak, és a közel két évtized alatt több újabb árutétel jelent meg, illetve a meglévők tovább differenciálódtak.¹¹⁸ Az agrárjellegű tételek közül a zöldség, gyümölcs és fűszer osztályban nem történt változás, az élőállatok esetében 46,2 százalékpontos volt a vámterhek növekedése. Az egyezményben rögzített ipari termékek köréből a bőrárúk terhei 12,5 százalékponttal, az asztalosmunkáké 22,1 százalékponttal, az agyag-, üveg-, kő- és porcelánneműké 15,4 százalékponttal, a fémárúké megközelítőleg 30–40 százalékponttal növekedett átlagosan. Nagyobb léptékű a növekedés a textiliparban: a fonalak és szövetek esetében 58,8 százalékpontban lehet ezt megállapítani, ami iparvédő természetű elmozdulás. A textilipar másik szegmensére – a konfekciótermékek, illetve csipke, paszománt és egyéb dekorációs elemek – kivetett magas terhek luxusadónak, és nem iparvédelemnek értelmezhető. Több vegyipari, illetve festékipari termék olyan körülmények között került igen magas vámterhelés alá, hogy 1891-ben kivétel nélkül vámmentesek voltak, ami Romániának a vegyipar fejlesztésére és védelmére irányuló ambícióit mutatja, ahogy a gumiipari termékek esete is, amelyek terhei 113,9 százalékponttal emelkedtek. Erdély gazdasága szempontjából viszont fontos fordulat, hogy a természetes ásványvíz (100 kg) terhe 3 lejről 10 bani összeggé csökkent. A terhek volumenét tekintve tehát a két vámterület protekcionizmusa lényegében tovább mélyült.

A világkereskedelmet erőteljesen befolyásoló nagy nemzetgazdaságok kereskedelempolitikai sajátosságait röviden áttekintve tisztább képet kaphatunk a Monarchia és Románia közötti legutolsó egyezmény fogantatásának körülményeiről. A vezető gazdasági nagyhatalom és egyben a szabadkereskedelem legelszántabb hívének tartott Nagy-Britannia politikusai 1903–1906 között a vámreformról vitáztak, amihez az a felismerés vezetett, hogy a szabadkereskedelmi elkötelezettség romló versenyhelyzetet teremtett számukra. Ennek eredménye volt, hogy néhány nem birodalmi terméket volumenében mérsékelte, de protekcionista természetű vámmal terheltek meg.¹¹⁹ Franciaországban a rövid szabadkereskedelmi korszak után protekcionista fordulat következett, ami a 20. század első évtizedében valamelyest mérséklődött.¹²⁰ Németországban viszont a teljes elzárkózást hirdető, a mezőgazdaságban érdekelt körök pozíciókat veszítettek, az iparos körök pedig erőteljesebb világkereskedelmi részvételt követeltek. Németország kereskedelempolitikája

118 Egyezmény 1909; General Zolltarif 1891.

119 O'Rourke 2000: 830.

120 Nye 1991: 26–34.

ennek megfelelően alakult; inkább volt ipari exportőr, mint a belső piacát védő mezőgazda. Az Amerikai Egyesült Államok világelsősége törekedett az export téren, mind a mezőgazdaságban, mind az iparban, így egyre erősödött a szándék erőteljes protekcionizmusának felülvizsgálatára.¹²¹

Románia és az Osztrák–Magyar Monarchia kereskedelempolitikájának főbb jellemzői meglehetősen hasonlóak voltak egymáshoz, annak ellenére, hogy gazdaságuk mérete nagymértékben különbözött. A Monarchia kereskedelempolitikáját tartották az egyik legprotekcionistaabbnak.¹²² Magyarország esetében a piac védelmét még számos olyan rendelkezés is szolgálta, amely nem szerepelt a vámtarifákban, mint például az élőállat-forgalom tiltása, az őrlési forgalom beszüntetése, illetve a honi ipar támogatására hozott jogszabályok. Az utolsó egyezmény végeredményben hézagmentesen illeszkedett a nemzetközi rendszer szövedékébe, Románia passzív mérlegének kulcsa pedig sokkal inkább gazdasági kapacitásainak elégtelensége, mintsem diplomáciai érdekérvényesítő képességének kudarca volt.

Az Osztrák–Magyar Monarchia és a Román Királyság között létrejött utolsó kereskedelmi és vámegegyezmény, a korábbi kettőhöz mérten, teljesen új külpolitikai konstelláció alatt jött létre, amelyet mindkét szereplő szem előtt tartott. A román kormány nyilvánvalóan a kereskedelempolitikai tárgyalások során is a partnere értesére kívánta adni, hogy a térség fontos szereplőjének tekinti magát, aki nem zárkózik el a számára kedvező pillanatnyi helyzet maradéktalan kihasználásától. Annak ellenére azonban, hogy a Monarchia mindkét országának külkereskedelmi érdeke a birodalom politikai érdekének volt alárendelve, illetve a tárgyalások alatt – főként azok utolsó szakaszában – a román fél kedvezőbb pozíciót foglalt el, az egyezményt követő években nem történt látványos változás a kereskedelmi kapcsolatokban. A forgalom ugyan növekedett, de Románia mérlege (az 1909-es évet kivéve) továbbra is passzív volt, és az árucikkek összetételében sem történt változás. Mindennek oka továbbra is a gazdasági struktúra elmaradottságában keresendő.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

K 168 Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium, Általános iratok

K 255 Pénzügyminisztérium, Elnöki iratok

Általános vámtarifa 1882: 1882. évi XVI. törvénycikk az osztrák–magyar vámterület általános vámtarifájáról. Kiegészítő és módosító jogszabály: az 1887. évi XXV. törvénycikk az osztrák–magyar vámterület általános vámtarifájáról szóló 1882. évi XVI. törvénycikk módosításáról

¹²¹ Etges 2012: 30–40.

¹²² Irwin 1993: 150–151.

- Concordance 1904: *Concordance des articles de la convention de commerce entre la Roumanie et l'Allemagne du 9/21 Octobre 1893 avec ceux des conventions conclues par l'Allemagne avec l'Autriche Hongrie, la Russie, la Serbie, l'Italie, la Suisse et la Belgique. 1891–1904.* București
- Convenție 1900: *Convențiune de comerț între România și Grecia.* București
- Convenție 1901: *Convențiune de comerț între România și Turcia 30 Iulie (12 August) 1901.* București
- Convenție 1905: *Convențiune încheiată la 25 Septembrie / 8 Octombrie 1904 între România și Germania, adițională la Tratatul de comerț, de vamă și de navigațiune din 9 (21) Octombrie 1893.* București
- Convenție 1906a: *Convențiune de comerț și de navigațiune între România și Franța.* București
- Convenție 1906b: *Convențiunea comercială cu Rusia, 1906. Promulgată în Monitorul Oficial nr. 282 din 22 Martie / 4 Aprilie 1906. Ratificată și intrată în lucrare la 30 Martie 1906.* București
- Convenție 1906c: *Convențiunea de comerț între România și Belgia semnată la 23 Maiu / 5 Junie 1906. Proiect de lege pentru aprobarea convențiunei.* București
- Dobrogea 2013: Virgil Coman (ed.): *Dobrogea în Arhivele românești (1597–1989).* București
- Egyezmény 1906: 1906. évi VII. törvénycikk a Svájczzal 1906. évi március hó 9-én kötött kereskedelmi szerződés és az ennek életbeléptetésére vonatkozó „Nyilatkozat” becikkelyezéséről
- Egyezmény 1908a: 1908. évi XX. törvénycikk a Németbirodalommal 1891. évi december hó 6-án kötött kereskedelmi és vámszerződéshez tartozó, 1905. évi január hó 25-én kötött pótszerződés és az ennek életbeléptetésére vonatkozó „Nyilatkozat” becikkelyezéséről
- Egyezmény 1908b: 1908. évi XXI. törvénycikk az Oroszországgal 1906. évi február hó 15/2-án kötött kereskedelmi és hajózási szerződés becikkelyezéséről
- Egyezmény 1908c: 1908. évi XXII. törvénycikk a Belgiummal 1906. évi február hó 12-én kötött kereskedelmi és hajózási szerződés becikkelyezéséről
- Egyezmény 1908d: 1908. évi XXIII. törvénycikk az Olaszországgal 1906. évi február hó 11-én kötött kereskedelmi és hajózási szerződés becikkelyezéséről
- Egyezmény 1909: 1910. évi V. törvénycikk a Romániával 1893. évi december hó 21/9-én kötött kereskedelmi egyezményhez tartozó, 1909. évi április hó 23/10-én kötött pótszerződés becikkelyezéséről
- Gazdák Lapja*
- General Zolltarif 1891: *General-Zoll-Tarif für den Im- und Export von Rumänien sammt den erläuternden Bemerkungen und dem Bericht der Zollkommission Giltig vom 10. Juli 1891.* Bucarest
- Kereskedelmünk a Balkán-országokkal 1916: *A Magyar–Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ kiadványai.* Budapest
- KI 1910: *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – Irományok*
- KN 1910: *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – Napló Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam*
- Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam; Új sorozat*
- MODAD SO: *Monitorul Oficial. Desbaterile Adunarei Deputaților. Sesiune ordinară*
- MODS SO: *Monitorul Oficial. Desbaterile Senatului. Sesiune ordinară*
- Pénzügyi Közlöny*
- Proiectu 1860: *Proiectu pentru administrația vămilor Principatelor-Unite Moldavia și Valahia.* București

- Tratat 1905: *Tratatul comercial încheiat la 18/31 Octomvrie 1905 între România și Marea Britanie și Irlanda*. București
- Tratat 1907: *Tratatul de comerț între România și Italia semnat la 22 Noembrie / 5 Decemvrie 1906*. București
- Tratat 1908: *Tratat de comerț între România și Bulgaria semnat în București la 20 Noemvrie 1907. Ratificările schimbate la 4/17 Ianuarie 1908. Monitorul Oficial nr 220 din 5/18 Ianuarie 1908*. București

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aurelian, Petre S. 1881: *Cumu se pôte fonda industria în România și industria română față cu libertatea comerciului de importatiune*. București
- Balaton Petra 2011: Sztérényi József erdélyi pályafutása. *Levéltári Közlemények* (82.) 2. 146–170.
- Baross Károly 1894: *A román búza és a malmok*. Budapest
- Borsi-Kálmán Béla 1986: Alexandru Ioan Cuza, Mihail Kogălniceanu és a magyar emigránsok 1860–61-ben. In: Kiss Gy. Csaba – Kovács István (szerk.): *Hungaro-Polonica: Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből: Emlékkönyv Wacław Felczak 70. születésnapjára*. Budapest, 110–119.
- Botez, Constantin – Saizu, Ion 1988: *Acțiuni ale României după războiul de independență (De la Plevna politică la Plevna economică)*. Iași
- Calafeteanu, Ion 2003: *Istoria Politicii Externe Românești în Date*. București
- Deak, George 1990: *The Economy and Policy in the Early Twentieth Century Hungary. The Role of the National Association of Industrialists*. New York
- Demeter Gábor 2007: *Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán-háborúk idején (1912–1913)*. Debrecen
- Demeter, Gábor 2013: Geopolitical Aspects of Alliance Politics of Powers in the Balkans 1878–1913. *Mezhdunarodna Politika* (IX.) 1–2. 187–212.
- Diószegi István 2001: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1918*. Budapest
- Dolmányos, István 1960: Le conflit de tarifs entre la Monarchie Austro-Hongroise et la Serbie (1904–1910) vu par l'historiographie bourgeoise. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio historica* (2.) 167–187.
- Egtes, Andreas 2012: Gazdasági nacionalizmus: az Egyesült Államok és Németország összehasonlítása 1865/71–1914. *Korall* (13.) 47. 30–41.
- Hitchins, Keith 2003: *România 1866–1947*. București
- Imlah, Albert 1958: *Economic Elements of the Pax Britannica*. New York
- Iordache, Anastasie 1972: Primele măsuri legislative pentru protejarea și încurajarea industriei naționale. Legea din 1887. *Studii. Revistă de istorie* (25.) 1. 97–110.
- Irwin, Douglas A. 1993: Free Trade and Protection in Nineteenth Century Britain and France Revisited: A Comment on Nye. *The Journal of Economic History* (53.) 1. 146–152.
- Ježerniczky János 1887: *Az alsó-Duna, mint magyar piac*. Budapest
- Kövér György 2014: Bekerestelkedők. Társadalomtörténeti adalékok arról, hogy hányféle aszimuláció lehetséges egy családban. In: Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest, 239–350.
- Láng Lajos 1902: *A vámpolitika az utolsó száz esztendőben*. Budapest

- Lévy-Lebloyer, Maurice – Bourguiguere, François 1985: *L'Économie française au XIXe siècle*. Paris
- Matlekovits Sándor 1905: *Közös vámterület és a gazdasági elválás Ausztriától*. Budapest
- Moga, Ioan 1936: *Războiul vamal dintre Austro-Ungaria în lumina intereselor economice ale Transilvaniei*. București
- Mureșan, Hilde 1968: Date cu privire la restricțiile comerciale față de România, impuse de guvernul austro-ungar în anii 1878–1879. *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*. XI. 291–305.
- Mureșan, Hilde 1969: Date noi în legătură cu războiul vamal dintre România și Austro-Ungaria (1886–1891). *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*. XII. 113–143.
- Nagy Botond 2008: A magyar és román pénzügyi bürokrácia ütközéspontja. Sóexport a Balkánra a 19. század utolsó negyedében. In: *Öt Kontinens. Az ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleménye*. Budapest, 265–279.
- Nye, John Vincent 1991: The Myth of Free-Trade Britain and Fortress France: Tariffs and Trade in the Nineteenth Century. *The Journal of Economic History* (51.) 1. 23–46.
- O'Rourke, Kevin H. 2000: British trade policy in the 19th century: A review article. *European Journal of Political Economy* (16.) 4. 829–842.
- Schonhardt-Bailey, Cheryl 1997a: *The Rise of Free Trade*. II. *Assault on the Corn Laws, 1838–1846*. London
- Schonhardt-Bailey, Cheryl 1997b: *The Rise of Free Trade*. III. *Freer Trade and Its Critics, 1847–1906*. London
- Vlad, Radu Dan 1997: Școala economică românească și edificarea industriei naționale (1887–1900). *Studii și materiale de istorie modernă*. XI. București, 77–98.
- Vlad, Radu Dan 2001: *Gândirea Economică Românească despre Industrializare 1859–1900*. București

„További működését illetékes helyen biztosítottuk”

Esettanulmány a korai Kádár-korszak magánkereskedelméről

A Kádár-korszak első felében a gazdasági bűnelkövetésre többnyire a társadalmi tulajdonban levő szervezetek, állami vállalatok közreműködésével került sor. A tanulmányban egy büntetőeljárást vizsgálok meg, egy Vas megyei illetőségű zöldségkereskedő törvénysértő kereskedését. Az 1960-as évek első felében az állam még nem centralizálta a termény-nagykereskedelmet, a nagy állami szervezetek között maradó piaci rések viszont lehetővé tették az informális kapcsolati tőke kamatoztatását és ezáltal jelentős haszon elérését az adott gazdasági szektorban. A vizsgált ügy egyben megmutatta az igazságszolgáltatás korlátait is: a kiskereskedőt a jogi eljárás során végül felmentették.

A szocialista kori normaszegések történetének vizsgálata lehetőséget ad arra, hogy újragondoljuk a Kádár-korszak politikatörténeti korszakhatárait. Az 1956-os forradalmat követő időszak közismerten represszív jellegét a történettudományi szakmunkák is megerősítették,¹ nagy hangsúlyt fektetve a forradalmárok ellen megindított koncepciók perekre és más politikai szempontú büntetőeljárásokra. Hasonló politikai-gazdasági jelentőséggel rendelkezik az új gazdasági mechanizmus bevezetésének éve, mivel 1968-tól eredezteti a történettudományi diskurzus a kádári konszolidáció kiteljesedését.² Jelen szövegben arra teszek kísérletet, hogy a szocialista korszak magyar társadalomtörténetének szempontjából is meghatározó két időpont, 1956 és 1968 közötti időszakot értelmezzem egy bűncselekmény elemzése révén. Az eset kapcsán bemutatom, hogy ebben az időszakban a magántulajdonban levő kiskereskedelem hogyan reagált a gazdasági változásokra, és mit kezdett ezzel az államhatalom.

A Gelenczei Mihály Vas megyei zöldség-kiskereskedő ellen 1960-ban lefolytatott eljárást mutatom be. Gelenczeit árdrágítással gyanúsították meg, a bíróság azonban bűncselekmény hiányában felmentette. A magánkereskedő a termelőszövetkezetek tagjaitól és önálló, földdel rendelkező gazdálkodóktól alacsonyabb áron vásárolt fel terményeket annál, amit a korszak árszabályozó rendeletei megszabtak. Gelenczei az állami és szövetkezeti alapon újrászervezett mezőgazdaság szervezeti

1 Krahulcsán 2013: 52–120; Huszár–Szabó 1999: 67–146.

2 Berend T. 1988: 177–213.

rendszerében fedezett fel egy olyan piaci rést, amely lehetővé tette számára, hogy a termelőszövetkezetek terményeit a vállalatok és állami szervek üzemi konyhái számára értékesítse. Azért került a rendőrség látómezejébe, mert egyre hivalkodóbban élt. Szombathelyen saját garázsában zöldség-gyümölcs boltot nyitott, és széles körű kapcsolatai révén egész Vas megyében, sőt feltehetően az egész Dunántúlon üzletelt. Gelenczei üzleti hálózata igen kiterjedt volt: budapesti kiskereskedővel, kőszegi gazdákkal, Szombathely környéki téeszekkel, mezőgazdasági technikumokkal és nagykanizsai termelőkkel egyaránt kapcsolatban állt.

Az 1950-es évek végétől az 1960-as évek közepéig több Vas megyei kereskedőt is eljárás alá vontak árdragítás vádjával. A vizsgálatok kivétel nélkül bírósági szakaszba jutottak, az eljáró bírók azonban bizonyították, de még inkább bűncselekmény hiányában megszüntették őket. Gelenczei Mihályé volt az egyik legjobban felderített ügy, mivel a nyomozók itt tárták fel a legtöbb feltételezett elkövetőt, akik azonban végül csak tanúként vettek részt a jogi eljárásban.

Azért választottam a címben idézett mondatot, mert egyrészt reminiscenciákat ébreszt az 1956-os forradalmat megelőző és azt követő állami represszióval kapcsolatban. Másrészt jól mutatja azt is, hogy a potenciális terheltek, akik a büntetőeljárásban később mint tanúk szerepeltek, milyen diszkurzív eszközökkel próbálták eltávolítani magukat az ügy központi alakjától az igazságszolgáltatás rájuk irányuló tekintete előtt. Így vált Gelenczei Mihály a kapitalista gondolkodást megtestesítő bűnelkövetővé, a Vas megyei árakat befolyásoló, a közellátásra káros hatással lévő személlyé, akit igyekeztek minél inkább az ismeretlenségbe tolni, miközben a rendőrség performatív mondatokkal (előzetes letartóztatás, őrizetbe vétel és lakhelyelhagyási tilalom) próbálta a számára jól ismert, normasértésről szóló világban tartani.

Gelenczei Mihály Szombathely belvárosában, az egykori munkásmozgalmi hősről elnevezett Vadas Márton utca (jelenleg Szent Márton utca) elején lakott. A hatóság következetlenül hol az arisztokratikus jelleget kölcsönző ipszilonnal, hol a népi demokratikus értékrendnek megfelelőbb pontos i-vel rögzítette a nevét. 1907-ben Korponán született, apja is pontos i-vel írta a nevét, édesanyja pedig Haadinesz Ilonaként görög felmenőkkel rendelkezett.

A szombathelyi városi tanács végrehajtó bizottsága alá tartozó Kereskedelmi Csoport 1957. április 18-i dátummal állította ki azt a D22/1957. számú iparengedélyt,³ amely feljogosította arra, hogy a háza alatti helyiségben kiskereskedelmi tevékenységet folytasson. Ezt egyébként súlyosan sérelmesnek találta később, az ellene folyó büntetőeljárás során. 1960 derekán ugyanis panasszal fordult a Pénzügyminisztérium V. főosztályához, amelyben azt nehezményezte, hogy továbbra sem jelöltek ki számára megfelelő üzlethelyiséget, így kénytelen egy kis, alacsony forgalmú utca pinchelyiségében végezni a munkáját. A levelet nyilvánvalóan már

3 MNL VaML XXIII. – 60. a. Vas Megyei Tanács V. B. Kereskedelmi Osztály iratai – iparengedélyek kiadása – 1957-es év. 32.

az ellene megindított büntetőeljárásra reagálva írta, hiszen kimondatlanul is, több alkalommal reflektált az ellene felhozott vádakra.⁴ Ari József, a szombathelyi városi és járási rendőrkapitányság bűnügyi alosztályának beosztott nyomozója indította meg az eljárást hatósági személy bejelentése alapján.⁵ A nyomozati munka megállapította, hogy Gelenczei Mihály megsértette az árubeszerzést csak zárt körzetben megengedő jogszabályt, amelynek értelmében a kiskereskedő csak azon a településen vásárolhatott árut, ahol a Vadas Márton utcai telephelye is volt, és csak a saját boltjában értékesíthette. Gelenczei a Pénzügyminisztériumnak küldött panaszlevelében⁶ a körzetesítési szabállyal indokolta, hogy miért volt szüksége két alkalmazottra; nekik kellett a boltban az eladói feladatokat ellátniuk, amíg ő az előírások szerint beszerezte az árut. Az ügy előadója bekarikázta a levél e részét, és piros ceruzával egy kérdőjelet írt ide. Ezt ugyanis akár beismerő vallomásként is lehetett értelmezni. Az alkalmazottak létéből ugyanis arra következtethettek, hogy Gelenczei rendszerint huzamosabb ideig volt távol a bolttól, másrészt ez arra is utalt, hogy többnyire messzire ment, mert a közelben nem tudott elegendő árut beszerezni, ezzel tehát megsértette a beszerzési szabályokat. Az Ari József által megszövegezett összefoglaló rendőri jelentésből az is kiderült, hogy Gelenczei egész Vas megyét bejárta, sőt a környező megyékben is vásárolt zöldséget és gyümölcsöt. Elsődleges szempontja az volt, hogy minél olcsóbban tudja beszerezni ezeket a termékeket, amelyeket ráadásul nem is a saját boltjában adott el. Vendéglátós kapcsolatai révén megközelítőleg 25 üzemi konyhát látott el terményekkel. Ari József rendőr főhadnagy szerint valójában ezért kellett két személyt alkalmaznia. A rendőrtiszt a gyanús, normaszegő gyakorlat magyarázatát a kötelezően felderített életrajz részleteiben vélte felfedezni. A gyanúsított édesanyja ugyanis Szombathelyen kávéházat vezetett a két világháború között, aminek köszönhetően Gelenczei szinte belenőtt a kereskedelembe. 1931-től már saját autóalkatrész-üzletet nyitott, amelyet azonban 1950-ben az államosítás előtt bezárt. Majd Szombathelyen a XII. számú Autójavító Vállalatnál helyezkedett el anyaggazdászként, később, 1955-től a Vas megyei Tatarozó Vállalatnál dolgozott gépkocsi-előadóként. Ari a két világháború közötti karrierjével indokolta, hogy a gyanúsított „a kereskedelemnek minden fortélyával tisztában volt és van”.⁷

A rendőrnnyomozó szerint Gelenczei tevékenységének lényegét a téeszektől, egyéni termelőktől felvásárolt zöldségek és gyümölcsök üzemi konyháknak való értékesítése jelentette. Ari József becslése szerint ez teljes forgalmának 80%-át tette ki, amiből arra következtetett, hogy kiskereskedői engedélyét felhasználva valójában nagykereskedői tevékenységet folytatott. Az áruk felvásárlásánál a termelőkkel saját árakban egyeztek meg, ám a vásárlásokról kiállított bizonylatain ettől eltérő,

4 MNL VaML XXV. – 27. c. aa / 91. 49.

5 MNL VaML XXV. – 27. c. aa / 91. 7.

6 MNL VaML XXV. – 27. c. aa / 91. 51.

7 MNL VaML XXV. – 27. c. aa / 91. 122.

a hivatalos árképzési rendszernek megfelelő árat tüntetett fel. A magasabb összegekről szóló bizonylatok arra szolgáltak, hogy kisebbnek tudja mutatni a haszonkulcsát. A beszerzési árak papíron való megnövelésével az eladási ár már nem tűnt árdrágításnak.⁸ Ezeket a számlákat azonban nem volt köteles vezetni, hiszen mint kiskereskedő, a saját jövedelme után adózott. A büntetőeljárás során azt igyekeztek megállapítani, hogy a terhelt mekkora jövedelemmel és milyen vagyoni helyzettel rendelkezett.

Gelenczei panaszlevelében azt is felróta, hogy az alapvető zöldségek és gyümölcsök „kötelező fogyasztói ára”⁹ és a beszerzést előíró szabályok teljesen ellehetetlenítik a munkáját. A burgonya, a vöröshagyma hatósági árán nem lehetett változtatni, ám volt több olyan termék is, amely 20%-os (dió, mogyoró, mandula) vagy 10%-os (hüvelyesek, fűszerpaprika, dióbél, mogyoróbél) haszonkulccsal volt értékesíthető.¹⁰ Gelenczei a Pénzügyminisztériumba írott panaszlevelével azt akarta elérni, hogy adója kiszámításakor ne vegyék figyelembe azokat az általa kiállított számlákat, amelyek rendezve sem voltak, és amelyeket a nyomozás során foglaltak le. Az adó megállapítása során ugyanis 1959 második félévére és 1960 első félévére egyaránt 7664 Ft-ot szabtak meg. A gyanúsított azt is kérvényezte, hogy a büntetőeljárás megindítása előtt alkalmazott adószámítási módszert használja az állam, aminek alapján 1959 első félévében csupán 3426 Ft-ot kellett fizetnie. Gelenczei panaszlevelében kitért arra, hogy egyedülálló személy, ezzel indokolva a két eladó alkalmazását. Korábban a Vas megyei V. B. Pénzügyi osztályának azt is megírta, hogy a saját létfenntartásához szükséges forgalom elérése érdekében kell boltját napi 16 órában nyitva tartania.¹¹ Ugyanakkor az ügy kirobbanása előtt egy Citroën 440-es személyautóval rendelkezett, amelyen túl is adott az ügy megindulását követően, 60 000 forintért. Jól jellemzi a korszak fizetőképességi keresletét és az átlagbérek nagyságát, hogy a vevő csak féléves részletekben tudta a teljes vételárat megfizetni.¹²

A téjesztés harmadik hulláma mint a bűncselekményt fellendítő folyamat

Az 1958 és 1961 közötti harmadik kollektivizálási hullám jól érzékelhető a bűncselekmény felderítésének háttérében. Az ügy előadója a szocialista jogszolgáltatás hevében egészen 1958-ig kiterjesztette a nyomozást. Ebben az időszakban a magyar agrártársadalom jelentős mértékben átalakult. A téjesztésnek köszönhetően eltűnt a történeti parasztság, és kezdett kialakulni az utóparasztság, miközben a

8 MNL VaML XXV. – 27. c. aa / 91. 123–125.

9 MNL VaML XXV. – 27. c. aa / 91. 49.

10 MNL VaML XXV. – 27. c. aa / 91. 36–37.

11 MNL VaML XXV. – 27. c. aa / 91. 30.

12 MNL VaML XXV. – 27. c. aa / 91. 26.

mezőgazdasági termelés feltételei drasztikusan megváltoztak. Intragenerációs mobilitás indult meg a vidéki, a városoknál kisebb lélekszámú településeken élők esetében, a paraszti munkavállalásból élők az iparosítás miatt új munkásokká váltak. 1958-ban még a mezőgazdaságban dolgozók 79%-a egyéni gazdálkodóként tevékenykedett, 1962-re azonban már háromnegyedük (75%) téesztag lett. 100 000 fő dolgozott a téesztekben 1958 decemberében, majd a következő években ez a szám folyamatosan növekedett. 1960–1961 fordulóján a taglétszám már átlépte az egymillió főt az ország különböző termelőszövetkezeteiben.¹³ A bűncselekmény kivizsgálása során is érzékelhető volt a kollektivizálás hatása; a kihallgatott egyéni gazdákat lassan felváltották a téesztagok. Ám ez a változás egyáltalán nem jelentett akadályt abban, hogy a háztájival rendelkező személyek folyamatos kereskedelmi kapcsolatban maradjanak üzleti partnerükkel.

Valuch Tibor szerint azért is volt sikeres a magyar téeszésítés, mert „a hazai gyakorlat folyamatosan és fokozatosan eltért a »kolhozmodell« követésétől”.¹⁴ Értelmezése szerint az átszervezések egyre kevésbé az osztályharcot szolgálták, lassan előtérbe került a gazdasági racionalitás. Jogosan vethető fel ugyanakkor, hogy vajon pontosan mit is jelentett a gazdasági ésszerűség, és mennyi idő múlva érvényesült? Hiszen, Varga Zsuzsanna megfogalmazásában, a maradékelvű jövedelemelosztás, illetőleg a munkaegység alapú jövedelemrészesedés alkalmazása miatt a téesztagok még annyira sem váltak érdekeltté a termelésben, mint amikor korábban részes munkásként, avagy bér munkásként dolgoztak.¹⁵ A termelőszövetkezetekben végzett közös munkát munkacapatokban és brigádokban szervezték meg. A tagoknak előre kijelölt munkamennyiséget kellett teljesíteniük, amit munkaegységekben mértek. A szövetkezet jövedelmét, annak pénzbeli és természetbeni részét ennek alapján osztották el. A maradékelvnek megfelelően a tagságnak abból lehetett részesedést osztani, ami megmaradt az állami kötelezettségek teljesítését és a szövetkezeti alap feltöltését követően.¹⁶ Az 1950-es évek közepétől a részesedés elsősorban termény volt. A rendszer rákfenéjét az jelentette, hogy a munkaegységeket nem tudták mesterségesen növelni, hiszen az elkapkodott, rossz minőségű munkát eredményezett volna, ami csökkentette volna a termelési eredményeket, s így a kiosztható, főként természetbeni jövedelmeket is. 1956 után tehát azzal kellett szembesülnie az államhatalomnak, hogy a munkaegységrendszer elsősorban a tagok mennyiségileg mérhető munkateljesítményének növelését segíti elő. Ebből következően nem ösztönöz a minőségi munkavégzésre. A forradalom bukása után a téesztek a közvetlen terméseredményből részes alapon osztozkodó rendszerekre tértek át. Varga Zsuzsanna kutatásaiból látható, hogy 1957–1958-ban az ország keleti felében a különböző terményekből már kétszer annyit osztottak szét, mint a

¹³ Valuch 2003: 146.

¹⁴ Valuch 2003: 149.

¹⁵ Varga 1997: 239–268.

¹⁶ Varga 1997: 244.

Rákosi-korszak vége felé.¹⁷ A Földművelésügyi Minisztérium ezt, mint revizionista gyakorlatot, fel kívánta számolni, és a munkaegységrendszer alapú pénzbeli fizetést favorizálta. A termelőszövetkezetek ehhez úgy alkalmazkodtak, hogy saját érdekkövető magatartásukon ne kelljen változtatniuk. A termelőszövetkezeti munkavégzés díjazása így látszólag különböző kifizetési módszereket alkalmazott. Az alábbi módok jelentek meg a téeszeknél: munkaegységrendszer sommás szakmányaelszámolással, munkaegységrendszer eredményesség (hozamok) alapján való munkaegység-premizálással, munkaegység melletti nagymértékű természetbeni premizálás. A különböző fizetési módokat összekötötte természetbeni jellegük.¹⁸ A Központi Bizottság 1960. október 29-ei ülésén olyan döntés született, hogy a természetbeni juttatások szerepét meg kell hagyni. A Földművelésügyi Minisztérium 1961. január 11-én kihirdette a termelőszövetkezeti jövedelemelosztásról és a munkadíjazás formáiról szóló ajánlásait, amelyek az anyagi érdekelttség mellett foglaltak állást.¹⁹ Kisőrsi Zsófiának a Vas megyei kollektivizálásról szóló kutatásából kitűnik, hogy a Vas megyei téeszekben dolgozók döntő többsége szintén természetbeni juttatásokat kapott fizetségül az 1960-as évek első felében.²⁰ 1960-ban például a sitkei téesz képtelen volt fizetni a tagjait. A *Vas Népe*-ben az új téesztagok úgy nyilatkoztak, hogy nekik nem terményre, hanem forintra lenne szükségük. A termelőszövetkezetek vagyoni megerősítése érdekében adta ki a belkereskedelmi, az élelmészügyi és a földművelésügyi miniszter a SZÖVOSZ elnökével közösen a 65/1959. számú utasítást,²¹ amely szerint az állami intézményeknek a számukra szükséges termékeket közvetlenül kell felvásárolniuk. A kereskedelmi és vendéglátóipari vállalatoknak, valamint az üzemi étkeztetéssel rendelkező állami szerveknek elsősorban a téeszektől kellett beszerezniük az élelmiszereket és más terményeket. Felmentették őket a zárt rendszerű beszerzés követelménye alól, tehát nemcsak abban a közigazgatási egységben vásárolhattak, amelyhez a telephelyük tartozott, hanem annak 30 km-es körzetében bármelyik termelőszövetkezettől vagy állami gazdaságtól is. Az ország bármely téeszével köthettek áruszállításra szerződést, a vöröshagyma, a téli alma és a burgonya kivételével, amit a Szövetkezetek Vas megyei Értékesítő Központja határozott meg.²² Ez a rendelkezés egyrészt azt mutatja, hogy a téeszek gazdasági megerősítése érdekében az állam segíteni akarta azt, hogy a termelőszövetkezetek a szocialista piacon eladóként jelenhessenek meg. Másrészt az utasítás utolsó pontja jól jellemzi azt az állami illúziót, hogy a saját felügyelete alá tartozó szervezetek segítségével javítani tudja a közellátás minőségét az ország egész területén.

¹⁷ Varga 1997: 249.

¹⁸ Kisőrsi 2014: 75.

¹⁹ Varga 1997: 255–256.

²⁰ Kisőrsi 2014: 72.

²¹ MNL OL XIX-K 1 Földművelésügyi Minisztérium 1945–1967. 65/1959-es számú miniszterialis utasítás.

²² MNL VaML XXV. – 27. c. aa / 91.

Gelenczei mint hálózati csomópont

Gelenczei Mihály ügye lényegében arról szólt, hogy egy szombathelyi kiskereskedő miként értelmezte a fenti utasítást, és hogyan vélte megtalálni a kiskaput a kollektivizálás utolsó hullámában jelentkező problémák közepette. Szerepvállalása elősegítette a termelőszövetkezetek tagjainak boldogulását, részben ennek is köszönhető, hogy a Szombathelyi Járásbíróság 1961. május 30-án hozott ítéletében felmentette Gelenczei Mihályt.

A téeszek a tagságuk megtartása érdekében, a maradékelv alapján olyan terményeket osztottak szét, amelyeket kereskedelmi tevékenység révén pénzre lehetett váltani, így a tagok maguk adhatták el a termelőszövetkezetektől kapott természetbeni fizetségüket. Ari József nyomozása során bizonyította, hogy Gelenczei összesen több terményt vásárolt az egyéni termelőktől és a háztájival rendelkező személyektől, mint amennyivel azok a háztájiban rendelkeztek. Ebből az következik, hogy a termelők a téeszekből származó jövedelmüket is pénzre váltották Gelenczeinél. Ugyanakkor a termelőszövetkezetekkel kialakított kapcsolata jelzi azt is, hogy az állami intézmények nem feltétlenül tudták vagy kívánták az élelmiszereket közvetlenül beszerezni. Egy Gelenczeihez hasonló közvetítő ugyan jelentős haszonkulccsal, de lehetővé tette számukra a közétkeztetés biztosítását. Ari József jelentése szerint az 1956-os forradalmat követően Gelenczei élelmiszereket és terményeket szállított különböző üzemi étkezdékbe, többek között a bogáti pártiskola, a lengyár, a Vas Megyei Tanács, a takarógyár, a tatározó vállalat, a Vas Megyei Húsipari Vállalat és a Kiskereskedelmi Vállalat konyhájára is.²³

A rendőrség nyomozása hatósági személy bejelentése alapján indult, amit Gelenczeinek a város lakosai számára is érzékelhető jóléte motivált. Gelenczeinek a büntetőeljárás alatt eladott autójára még évtizedekkel később is sokan emlékeztek a városban, például azok az interjúalanyaim, akiknek a szülei, illetve ők maguk is Gelenczeihez, a mai Ferences-kert közelébe jártak akkoriban vásárolni.²⁴ Az ügy előadója hiába mutatott rá, hogy a vádlott olyan terményekről is adott számlát, amelyek megvásárlásával és továbbadásával nem tudott később elszámolni. A nyomozási szakaszban kihallgatott termelők a bíróság előtt ugyanis visszavonták és megváltoztatták tanúvallomásukat; a későbbiekben kitartottak amellett, hogy Gelenczeinek az általa kiállított számlákon szereplő árakon, nem pedig annál olcsóbban adták el terményeiket. A bíróság ezért felmentette Gelenczeit az egyrendbeli ártúllépés büntetnének vádja alól bizonyítottság hiányában, illetve az egyrendbeli árdrágító üzérkedés büntetnének vádja alól bűncselekmény hiányában.²⁵ Az első

23 MNL VaML XXV. – 27. c. aa / 91. 43.

24 Interjú Boda László nyugdíjas levéltárossal 2015. június 11-én; interjú Szabó Renátával, a MÁV Járműjavító Üzem nyugdíjas bérszámfejtőjével 2015. június 9-én.

25 MNL VaML XXV. – 27. c. aa / 91. 1.

fokú ítéletnek az ügyészség részéről történő tudomásulvétele miatt a dr. Magyar János által hozott ítélet 1961. május 30-án jogerőre emelkedett.

A korszakban a Csemegi-kódexet felváltotta az 1950. évi II. törvény, a büntető törvénykönyv általános része, azonban a különös rész még érvényben volt addig, amíg meg nem jelent 1952-ben *A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása* (BHÖ), amely meghatározta az egyes bűncselekményekhez kapcsolódó tényállásokat. Ennek XIII. fejezetében, az árdrágító és a közellátás elleni bűncselekmények között a 265-ik paragrafus *a)* pontja foglalkozott az ártúllépéssel. Az vádolható ezzel a cselekménnyel, aki az árucikkért „a hatóság részéről megszabott legmagasabb árnál magasabb árt – illetőleg a legmagasabb árt meghaladó értékű egyéb ellenszolgáltatást – követel, köt ki vagy fogad el, vagy aki árucikket továbbadás céljából a legmagasabb árnál magasabb áron – illetőleg a legmagasabb árat meghaladó értékű egyéb ellenszolgáltatásért – vásárol, vagy ilyen árat – illetőleg ellenszolgáltatást – ajánl vagy ígér.”²⁶

Az ügyészség által készített vádiratban az első ponthoz csak olyan tanúk vallomása került, akiktől Gelenczei vásárolt, egyetlen olyan állami szerv képviselője sem, amelynek továbbadta a termékeket. A téesztagok, a háztájival rendelkező magánszemélyek azt vallották, hogy a bizonylaton szereplő árakon adták el a termékeiket. Pár tanú esetében kiderült a kihallgatások során, hogy mégis kevesebbet adta el termékeit, mint ami a számlákon szerepelt, azonban a törvény nem büntette ezt.

A második vádpont az árdrágító üzérkedés volt, amelyet a BHÖ 265. paragrafusának *c)* pontja tartalmazott. E szerint: aki „árucikkal árdrágításra alkalmas módon üzérkedik, különösen az árucikk árát az árunak a fogyasztóhoz juttatása végett nem szükséges közbenső kereskedéssel (láncolatos kereskedéssel) drágítja”,²⁷ az árdrágító üzérkedést követ el. Az ügyészség ezt a vádpontot Gelenczeinek Németh Gyula budapesti kiskereskedővel folytatott kereskedelmi kapcsolatára alapozta. A kiskereskedők közötti áruvásárlás tilalma ellenére Gelenczei Mihály 260 tojást, 20 kg babot és ugyanennyi mákot adott el. A budapesti kiskereskedő tagadta, hogy megkapta volna a tojásokat, másrészt azt állította, hogy a többi árut mint magánszemély vásárolta meg, ezek ugyanis olyan kis tételek, amelyek szerinte nem nevezhetők kereskedelmi mennyiségnek. A bíróság elfogadta Németh Gyula védekezését, és az ítéletben nem tekintette bűncselekménynek az eladást.²⁸ A Kiskereskedők Országos Szövetsége (KISOSZ) részéről kirendelt szakértő megállapítása alapján egyébként a vádlott akkor sem követett volna el bűncselekményt, ha mégis kereskedőnek adta volna el az áruját, mivel nem volt köteles megvizsgálni, hogy kereskedő-e a vásárlója. A BHÖ 272. paragrafusa második bekezdésének *b)* pontja szerint viszont már az is elég volt, ha a vádlott illetéktelen haszonra törekedett. Vagyis a kísérleti szakaszt is büntetni

²⁶ N. N. 1958: 150.

²⁷ N. N. 1958: 150.

²⁸ MNL VaML XXV. – 27. c. aa / 91. 6–7.

rendelte az államhatalom. A 8.800/1946-os miniszterelnöki rendelet 1. paragrafusának 3-as pontja tartalmazta azt, hogy kísérleti stádiuma azért nincs az árdrágító üzérkedésnek, mivel az a befejezettség bizonyítása nélkül is igazolható.²⁹ A BHÖ 265. paragrafusa alapján Gelenczei egész tevékenysége lényegében közvetítő kereskedelem volt. Szociológiai szempontból viszont a técesek, állami gazdaságok tagjainak természetbeni juttatásait forintosította, illetve ezeket a gazdasági szereplőket kötötte össze az élelmiszerekre rászoruló állami szervezetekkel.

Magyar János tanácsvezető bíró elnéző magatartását részben árnyalja az a válasszlevél, amelyet a KISOSZ a nyomozóhatóság érdeklődésére írt, és amelynek sajátos/jellemző módon éppen a Vas megyei szervezet ügyvezető elnöke, Gerle Imre volt a szerzője.³⁰ A levél leszögezte, hogy nincs olyan jogszabály, amely tételesen arra kötelezné a kiskereskedőt, hogy számlát adjon az őstermelőtől való vásárlás során. Ezért tehát csupán magánfeljegyzésnek tekinthető az, amit Gelenczei kiállított. A levél felhívta a figyelmet arra, hogy a korábbi, 1951. évi rendelet igazolt beszerzési árat írt elő a zöldség- és gyümölcsárak fogyasztói árának kalkulációjához, a hatóság pedig köteles volt elfogadni bármilyen írást, amely ezt bizonyította. A 71/1958. számú kormányrendelet viszont 1959. január 1-től hatályon kívül helyezte ezt a rendelkezést, és csak 1960. október 22-én került kiadásra a 11/1960. számú rendelet, amely a zöldségek és gyümölcsök árát szabályozta. A két időpont között a téli alma, a vöröshagyma, a burgonya, az étkezési szőlő, a magbelek és a hüvelyesek kivételével minden más „a szabadpiacról származó zöldség és gyümölcs-árut az érdekelt szakmabeli kereskedők”³¹ a termelővel való szabad megegyezés alapján vásárolhattak meg, az 1957. évi, a magánkereskedés gyakorlásáról szóló 17. számú törvényerejű rendelet értelmében. A magokból és hüvelyesekből álló terménycsoportra a 71/1958-as kormányrendelet 9%-os, a fogyasztói árból számított haszonkulcsot engedélyezett. Gerle Imre önhatalmúlag jelentkező szakértő szerint ez nem tartalmazta az árucikkek beszerzésével kapcsolatos áruszállítás költségeit, vagyis a kalkulációnál a kereskedő figyelembe vehette a szállítási költségekkel megnövelt beszerzési árat. Ennek gyökeresen ellentmondott a KISOSZ egy másik szakértőjének az állásfoglalása, amelyet Ari József főhadnagy a nyomozás során szerzett be. A KISOSZ elküldte neki a magánkereskedőkre 1960. szeptember 17-én érvényes haszonkulcsszámítási elveket. Külön kiemelték, hogy az áruknál megadott haszonkulcsokban a fuvar költség is benne van, tehát külön nem számítható hozzá a beszerzési árakhoz. A bírósági ítéletet megalapozó szakértői vélemény végül úgy zárult, hogy a hatósági fogyasztói árral rendelkező termékek esetében a kereskedőnek nincs kalkulációs lehetősége. Ha az értékesítés során a hivatalos árat betartotta, akkor „teljesen közömbös, hogy ezt milyen áron szerezte be a termelőtől”.³² Ez utóbbi

29 Szűcs-Bánó 1947: 53.

30 MNL VaML XXV. – 27. c. aa / 91. 1.

31 MNL VaML XXV. – 27. c. aa / 91. 2.

32 MNL VaML XXV. – 27. c. aa / 91. 2.

mellékmondat rendkívül beszédes abból a szempontból, hogy fentebb, a 9%-os haszonkulccsal vásárolható hüvelyeseknél Gerle Imre hangsúlyozta a szállítás kapcsán, hogy kalkuláció szükséges a kiskereskedő számára. Viszont Gelenczei Vas megyében és a környékén is vásárolt hatósági áras terményeket (burgonyát, vöröshagymát, szőlőt, téli almát), amelyeknek nyomott áras felvásárlásával tudott lényegében hasznot realizálni a maximalizált ár ellenére. Az ítéletben is szerepelt az az eset, amikor az egyik eladó, aki a saját háza előtt árulta a terményeit, a nagyobb felvásárlási tétel miatt olcsóbban adta az almáját. Gelenczei végül azonban még a megállapodás szerinti 2,40 Ft-nál is olcsóbban, mindössze 2 Ft-ért vette meg kilóját, mivel egy vásárló Gelenczei előtt panaszkodott az almákra.³³ A szakértői vélemény lényegében mindenben tisztázta a kiskereskedőt, aki egyébként meglehetősen sajátosan viszonyult a KISOSZ-hoz. 1960 áprilisában a KISOSZ Vas megyei titkára levelet írt Gelenczeinek, amelyben kartársi üdvözlete mellett arra emlékeztette, hogy még nem rendezte összesen majd 300 Ft-ra rúgó tagdíjtartozását. A titkár finoman utalt arra is, hogy a lassan hat hónapos fizetési késedelem a szervezetből való kizárásával kellene, hogy járjon, ám kizárólag az ő érdekében nem kívánják lefolytatni ezt. Majd hozzátette: *„Családi és általában életkörülményei egyáltalán nem gördítenek akadályt és anyagi megrendülést a fenti összeg soronkívüli rendezésével kapcsolatban különösen döntően azt figyelembe véve, hogy az év elején további működését illetékes helyen biztosítottuk.”*³⁴ A szöveg első feléből egyértelmű, hogy mennyire jól ismerték tagtársuk anyagi és családi helyzetét, másrészt tisztában voltak az ellene folyó büntetőeljárással is, amiben támogatták őt, talán a tagdíjfizetés fenntartása érdekében.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

XIX-K 1 Földművelésügyi Minisztérium 1945–1967. 65/1959-es számú miniszteriális utasítás

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Szombathely (MNL VaML)

XXV. – 27. c. aa / 91. Szombathelyi Járásbíróság iratai – büntető peres iratok 1961: 201–300. B 272/1961. Gelenczei Mihály árdrágító üzérkedés stb. büntette.

XXIII. – 60. a. Vas Megyei Tanács V. B. Kereskedelmi Osztály iratai – iparendélyek kiadása – 1957-es év. 32.

Interjú Boda László nyugdíjas levéltárossal 2015. június 11-én, készítette Bezsenyi Tamás

Interjú Szabó Renátával, a MÁV Járműjavító Üzem nyugdíjas bérszámfejtőjével 2015. június 9-én, készítette Bezsenyi Tamás

³³ MNL VaML XXV. – 27. c. aa / 91. 5.

³⁴ MNL VaML XXV. – 27. c. aa / 91.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balog János 1962: Az igazság a büntető eljárásban. *Jogtudományi Közlöny* (17.) 6. 265–269.
- Balog János 1966: Bizonyítottság a nyomozásban. *Jogtudományi Közlöny* (21.) 5. 239–244.
- Barna Péter 1968: Az új gazdasági mechanizmus bevezetésével felmerülő egyes bűnüldözési problémák. *Belügyi szemle* (6.) 4. 13–18.
- Berend T. Iván 1988: *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest
- Bezsenyi Tamás 2014a: Rekviem a társadalmi tulajdon védelméért. In: Sántha Gábor – Sós Dóra – Varga Júlia (szerk.): *No Kredit Szabadegyetem*. Budapest, 43–55.
- Bezsenyi Tamás 2014b: „Egy ötven literes hordóból hatvan liter sört lehetett kimérni”. A fővárosi és Balaton környéki vendéglátás és turizmus informális világa a Kádár-korban. *Kötetlen. Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium Évkönyve*. Budapest, 64–87.
- Bócz Endre 1962: Az alapos gyanú a büntető eljárásban. *Jogtudományi Közlöny* (17.) 11. 576–583.
- Böröcz József – Southworth, Caleb 1995: Kapcsolatok és jövedelem: Magyarország, 1986–1987. *Szociológiai szemle* (5.) 2. 25–48.
- Erdei Árpád 2010: Mi az igazság? In: Erdei Árpád (szerk.): *A büntető ítélet igazságtartalma*. Budapest, 9–22.
- Foucault, Michel 2014: *A rendellenesek*. Budapest
- Gaszó L. Ferenc – Zelei Miklós 1990: *Az elrabolt emberöltő*. Budapest
- Gyarmati György 2013: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest
- Huszár Tibor – Dr. Szabó János 1999: *Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956–1962*. Budapest
- Kertész Péter 1980: Zöld(ség)ár: hajnal a Nagyvásártelepen. *Budapest* (18.) 10. 4–7.
- Kisőrsi Zsófia 2014: „A suszter mit értett ahhoz, hogy hogyan kell szántani?” Városi agitátorok Vas megye falvaiban az utolsó kollektivizálási hullám idején. *Első Század* (13.) 1. 55–87.
- Krahulcsán Zsolt 2013: *A párt belügye. A politikai rendőrség és az MSZP a korai Kádár-korszakban (1956–1962)*. Budapest
- N. N. 1958: *A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása*. Budapest
- Paládi József 1988: *A zöldséges maffia*. Budapest
- Dr. Szűcs Gábor László – Dr. Bánó Ernő 1947: *Az árdrágító és közellátás érdekét veszélyeztető bűncselekmények az uzsorabírói különitanács (munkásbíró) előtt*. Budapest
- Takács Tibor 2014: *Szoros emberfogás – Futball és állambiztonság a Kádár-korszakban*. Budapest
- Valuch Tibor 2003: „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén”. A történeti parasztság és életmódjának változásai Magyarországon az 1960-as években. In: Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakából*. Budapest, 129–176.
- Varga Zsuzsanna 1997: A Hajdú-Bihar megyei mezőgazdasági termelősövetkezetek érdekérvényesítési küzdelmei a korai Kádár-korszakban. In: Radics Kálmán (szerk.): *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve*. XXIV. Debrecen, 239–268.

MEGEMLÉKEZÉS

BUZA JÁNOS

Búcsú Berlász Jenőtől

Kedves gyászoló Család!
Tisztelt gyászoló Gyülekezet!

„Szomorú szívvel, de Isten akaratában megnyugodva” kezdettel tudatta a tisztelt gyászoló család, hogy dr. Berlász Jenő professzor úr 2015 „Karácsony havának” 6. napján, életének 105. esztendejében örök álmra szenderült.

A Mindenható különös kegyelmének köszönhetően kivételesen magas kort ért meg, amelynek súlyos megpróbáltatásokkal teli esztendei és szakaszai voltak. Emelt fővel viselte a sors csapásait. A Megváltó iránti rendíthetetlen hite az igazába vetett hittel párosult. Biztos családi háttér nyújtott támaszt számára. Hitvesének távozása után gyermekeinek szeretete, gondossága vette körül, évtizedek múltán pedig segítő, majd ölelő kezük óvta-védte akkor, amikor testi ereje fogyatkozóvá vált.

Isteni ajándék volt szellemi frissessége, nyitottsága, érdeklődése, amelynek élete végéig birtokában lehetett. Páratlan memóriával idézte fel a múlt emlékeit, szeretettel és tisztelettel emlékezett meg tanáraitól, pártfogóiról, akik közül mestere, Domanovszky Sándor, Hajnal István és a kiváltképpen nagyra becsült Kováts Ferenc neve kíván kiemelést.

Az ifjú, 25 éves Berlász Jenő doktori értekezése a ma is rangosnak tartott Domanovszky-iskola kiadványsorozatában jelent meg. *A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére* című disszertációban a nagybirtokos család iratanyaga révén – a Vág és a Nyitra völgyétől a Hernád mentéig terjedően – vizsgálta, elemezte és értékelte a várbirtokok gazdasági szervezetét és társadalmi szerkezetét. Tette ezt úgy, hogy bírálója szerint a mű „egyedül célravezető módszerrel” íródott, „eredményeiről csak a legnagyobb elismeréssel szólhatunk”.¹

Az értekezés sikere igen gyümölcsözőnek bizonyult, két kaput is megnyitott Berlász Jenő előtt, kijuthatott a bécsi Collegium Hungaricumba, illetve megtisztelő megbízást kapott: a *Magyar Művelődéstörténet* 3. kötetében, amely *A kereszténység védőbástyája* címen jelent meg, ő írhatta az ipar és a kereskedelem, illetve a mezőgazdaság 16–17. századi történetéről szóló fejezeteket. A társszerzős kötetet méltató Hajnal István szerint „A mezőgazdaság állapotáról a magyarnak maradt

¹ Ila Bálint. *Századok* 1938 (72.) 256.

vidéken Berlász Jenő adott biztos, világos vázlatot; [olyant,] amilyenre történetírásunk pár évtizeddel ezelőtt még csak nem is gondolhatott.”²

A Staatsarchivban folytatott kutatások fordulatot hoztak Berlász Jenő történetírói munkásságában, markáns idő- és térbeli változásokra került sor; a 16–17. század helyett a 18., s a Felvidék helyett Erdély népességének és gazdaságának a vizsgálata került előtérbe. Máig szólóan nélkülözhetetlenül hasznos, terjedelmes tanulmányokat tett közzé, végül *Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században* című összegző mű³ zárta le a nagyszerű sorozatot.

Berlász Jenő szakmai érényeinek szerves része volt a historiográfiai megközelítés, önálló művet szentelt e tárgykörnek: *A magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írás kialakulása a Közgazdasági Szemlében*, majd németül a *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* című patinás folyóiratban jelent meg.

Az egyenletesen és szépen ívelő tudományos pálya méltán vált meredeken emelkedővé 1943-ban. Berlász Jenő ekkor kapott megbízást a *Századok* – a legrangosabb történeti folyóiratunk – szerkesztésére, s ebben az esztendőben lett a Műegyetem Közgazdasági Karának habilitált magántanára, ahol 1945-ben kezdte meg oktatási tevékenységét.

Az előzmények ismeretében nyilvánvalónak tűnt, hogy Kováts Ferenc visszavonulását követően Berlász Jenő lett az „egyetemi nyilvános rendes tanári” állás várományosa, mai szóhasználattal élve leendő tanszékvezető egyetemi tanára. Pályázatában oktatási-nevelési célkitűzés volt a „helyes történeti tudat” mint „a nemzeti öntudat legbensőbb éltetőjének” kialakítása. Tanári és történetírói tevékenysége alapelveként fogalmazta meg „a scientia pura elveinek, a tudományos szkepszisnek, a kritikai magatartásnak folytonos érvényesítését”. Néhány esztendő múltán azonban sem a tiszta tudomány, sem a tudományos munka során óhatatlanul felmerülő kétely nem volt kíváncsú; a tudományos igényű bírálat pedig kifejezetten veszélyessé vált. 1948-ban a Közgazdasági Karból önálló egyetemmel előléptetett felsőoktatási intézmény huszonkét tanszékvezetője közül húsznak el kellett hagynia a katedráját, köztük volt az 1947-ben kinevezett Berlász Jenő is.

A teljesség legcsekélyebb igénye nélkül kell megemlékeznünk Berlász Jenő ipartörténeti munkásságáról. Már kényszerpályán haladt akkor, amikor kitűnő tanulmányt írt a pest-budai céhes ipar válságáról és a Ferenc-kori céhszabályozásról. *A Ganz-gyár első fél évszázada 1844–1894* című, könyv méretű tanulmánya pedig olyan alpmű, amely tanúsítja, hogy – noha töredékes forrásanyag nyomán készült – Berlász Jenő utat mutatott azok számára, akik a születő tőkés nagyipar múltjának feldolgozására vállalkoztak.

A megpróbáltatásokban bővelkedő életpálya ellenére Berlász Jenő egyike volt azoknak a magyar tudósoknak, akiket a tudományos igazság erejébe vetett hit mellett mélyen gyökeredző optimizmussal is megáldott a sors. Bár a *Századok* szerkesz-

2 Hajnal István. *Századok* 1941 (75.) 72.

3 Budapest, 1958.

tőségétől ugyancsak meg kellett válnia, megőrizte e periodika 1948. évi hasábkorrektúráját, s így 1991-ben megjelenhetett a Csipkerózsika-álmából ébresztett kötet. A szerkesztők előszava szerint „méltó megemlékezés lett az elhunyt szerzőkről, ugyanakkor egyfajta szellemi jóvátétellé vált az élők számára”.⁴ A *Századok* féltve őrzött példányának megjelentetése a kései, de messzemenően megszolgált s megkérdőjelezhetetlen elismerési sorozat nyitánya lett. Berlász Jenő professzort 1992-ben ellenszavazat nélkül rehabilitálta a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem tanácsa, s egyidejűleg címzetes egyetemi tanárává fogadta. A könyvtárosok érdekeit legmagasabb szinten értékelő Szinnyei József-díjjal 1993-ban tüntették ki. Jobbágyság- és könyvtártörténeti munkásságáért 1999-ben lett a Magyar Örökség-díj kitüntetettje. Bibliothecarius Emeritus címmel az Országos Széchényi Könyvtár 2000-ben, a Magyar Tudományos Akadémia Eötvös József koszorúval 2001-ben tüntette ki. Habilitációja 65. évfordulóján a Budapesti Műszaki Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kara Kari Emlékéremmel, 100. születésnapján a Magyar Történelmi Társulat emlékplakettel tisztelte meg. Továbbá díszpolgárává választotta Ferencváros önkormányzata.

Az ezredforduló körüli méltatásokat R. Várkonyi Ágnes összegezte: „A történetíró, a szerkesztő, az egyetemi tanár, a kéziratári és könyvtári munkatárs számára a tudomány országos közösségi követelmény és nemzeti szolgálat” volt.⁵

Berlász Jenő professzor úr 90. születésnapjára emlékkönyv⁶ jelent meg. A kötet egyszerre volt baráti-küzdőtársi üdvözlét, kollegális köszöntés, a tisztelők főhajtása a tudós, az alkotásra teremtett ember előtt, aki szellemi nyitottsággal, tiszta és világos tekintettel szemlélte korának többször is elsötétült esztendeit, aki nemcsak a letűnt korok gazdaságát és társadalmát ítélte meg a tacitusi elv szerint, hanem kortársait is *sine ira et studio* értékelte, akinek emberi tartását megtörni, a hatalom előtti hódolásra kényszeríteni nem sikerült. A tudomány iránti alázat viszont a lényéből fakadt, és munkásságának egészét áthatotta.

Berlász Jenő tanár urat 100. születésnapján a *Századok* oldalain köszöntöttük. Egyed Ákos akadémikus Kolozsvárról küldte el Erdély s az erdélyi tudóstársakra is emlékező üdvözlétét, amelyik nemcsak illendő köszöntés, hanem köszönet volt, olyan köszönet, amelynek idézése mély gyászunk közepette is igencsak indokolt: Berlász Jenőnek „tisztelt és köszönet azért a munkásságért, amelyet [...] a magyar történelem kutatásában kifejtett, s maradandó módon hozzájárult múltunk irodalmának hiteles, akadémiai színvonalú gazdagításához”.⁷

Tisztelt Professzor Úr! Köszönetünk és hálánk kíséren utolsó utadon!

Budapest, Farkasrét, 2015. december 28.

4 *Századok* 1989 (123.) 237. A megjelenés tényleges éve 1991.

5 *Magyar Örökség. Laudációk könyve 1995–2000.* Budapest, 2001. 390.

6 *Gazdaságtörténet – Könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára.* Budapest, 2001.

7 Egyed Ákos: Üdvözlét Erdélyből. *Századok* 2011 (145.) 802.

Búcsú Papp Imrétől

*Kedves kollégák, barátok, egykori csoporttársak, tanítványok!
Kedves Imre!*

Azért gyűltünk össze itt, a Te sírodnál, hogy együtt emlékezzünk Rád, hogy elbúcsúzzunk Tőled.

Az 1970-es évek eleje óta ismerlek, én 1971-ben lettem elsőéves, amikor Te negyedéves.

Egy olyan történelem–földrajz szakos csoportnak voltál oszlopos tagja, amely Téged, a Tiszaroffról Debrecenbe került fiatalembert felemelt, jótékonyan támogattott, szellemi kihívásokkal segített és bátorított. Kívülállóként én úgy láttam, hogy őszinte barátsággal fordultatok egymás felé, ezért az egyetemi évek után is számon tartottátok egymást, követtétek az élet boldog és küzdelmes pillanatait, s ott álltatok egymás mellett, ha támasz kellett. A szobád mindig nyitva állt a barátok előtt, s a barátok meg is érkeztek, hogy jóízű beszélgetésbe kezdjenek „Imrussal”. De ugyanezt az odafigyelést láthattuk, amikor néhány éve kórházba kerültél, s csoporttársaid egymás után telefonáltak, ide utaztak, hogy erősítsék akaraterődet, s igyekezzenek neked nyugodt körülményeket teremteni a felgyógyulás utáni munkához. Ilyet csak a szeretett barátért tesz meg az ember, s Téged szerettek a csoporttársaid.

Egyetemistaként, majd tanárként sok-sok évet töltöttünk egy munkahelyen a Kossuth Lajos Tudományegyetemen, ahol 1974-ben kezdted tanári pályádat, majd 2000-től az új Debreceni Egyetemen, többnyire együttműködő közös munkában. Amikor Miskolcon a szerveződő bölcsészkar meghívott Téged oktatónak, két év múlva, 1994-ben oda is követtelek, s Nemes Zoltánnal és Tímár Lajossal együtt vittük tanítványainknak a sok xeroxozott szakirodalmat, hogy segítsünk könyvtári hiányokon, vagy utaztunk a szigorlatokra a kocsiddal, s vizsgáztattunk keményen, napokig, mert a helyi adminisztrátorok 20-25 vizsgázót írtak elő számunkra. Minden nehézség ellenére jó volt látni, hogy a miskolci kollégák, de még a nagy tekintélyű Faragó Tamás intézetigazgató is elismer, hogy valamennyien szaktekintélynek tartanak Téged.

Te mindig előttem jártál a tudományos címek és fokozatok megszerzésében, amelyek az elvárható időben pontosan be is következtek. Ahogyan a mi korosztályunkban elfogadott volt, megírtad a kisdoktorit (Trefort Ágoston és a centralisták reformelképzeléseiről), majd 1992-ben a kandidátusi disszertációt, s végül 2004-

ben az akadémiai doktori fokozatot is megszerezted. Mivel a habilitáció is bekerült a követelmények közé, hogy hivatalosan is jogod legyen az egyetemen előadni, megtartottad precíz előadásaidat is. Igaz, Te akkor már évek óta tartottál előadásokat, kiváló színvonalon, saját jogon, s természetesen megtiszteltetésnek vetted, hogy néha-néha főnökeid óráit is át kellett venned, valami komoly minisztériumi vagy egyetemi program miatt.

A kutatási téma, amelyet magadnak választottál, egyáltalán nem volt könnyű. Előbb a francia mezőgazdasággal foglalkoztál, majd írtál egy könyvet a Napkirályról, s végül a 18. századi francia nemesség kötötte le figyelmedet. De Te nem voltál francia szakos, s bár feleséged ezen a szakon végzett, és segítséget tudott adni, mégis neked kellett a francia nyelvet olyan szinten elsajátítanod, hogy a szakirodalmat biztonsággal olvasd, s konferenciákon is szerepelhess előadásaiddal. Megjelent könyveid, előadásaid bizonyítják, hogy törekvéseid sikeresnek bizonyult. Munkádat segítette, hogy 1993-tól a clermont-ferrandi egyetemmel komoly együttműködést indítottál el, amely nem csupán közös konferenciák, hanem 2001-től közös doktori képzés megszervezését jelentette, ennek volt köszönhető 2005-ben például egy fiatal kolléga, később szobatársad és barátod, Györkös Attila PhD-védése is. Ennek a közös munkálkodásnak egyik kiemelkedő eredménye lesz november végén Jean-Luc Fray professzor egyetemünk díszdoktorává avatása, amely a Te részvételed nélkül nehezen lett volna elképzelhető.

Jean-Luc Fray professzor, a clermont-ferrand-i egyetem történésze és Bernard Dompnier nyugalmazott professzor, az egyetem Történeti Intézetének és Doktori Iskolájának volt vezetője levélben nyilvánították ki részvétüket Papp Imre családjának és intézetünk valamennyi munkatársának. Üzeneteikben mindketten felelevenítették, hogy Papp Imre milyen fontos és meghatározó szerepet játszott a két intézmény máig gyümölcsöző kapcsolatainak kialakításában és folyamatos közös munkájában.

Amikor két éve 65. születésnapodat ünnepeltük, egy szép kötettel tiszteltünk munkásságod előtt, amely igen jellemző címet viselt: *A francia kultúra magyarországi nagykövete*. Gyáni Gáboré volt a cím ötlete, amely valóban kifejezi egész életművedet. A kötet előszavából idézek: „Papp Imrének ez a tudományos pályafutása azt mutatja, hogy azon kevés magyarországi historikus közé tartozik, akik lényegében egész tudományos karrierjüket az egyetemes történelem oktatásának és kutatásának szentelték. [...] Gyakorlati eredményeivel bebizonyította, hogy az egyetemes történelemmel magyarországi bázisról is lehet »komolyan« foglalkozni, s azt nem érdemes a magyar történelem kutatását kiegészítő mellékes »passzióként«, vagy ami még rosszabb, teherként felfogni.”

Az egyetem Történelmi Intézetében Irinyi Károly halála után indult közéleti pályafutásod, mert az új igazgató, Orosz tanár úr Téged választott intézeti titkárnak, ami sok szervezési aprómunkával járt. Kivetted a részed a határon túli, magyar nyelven tanító tanárok nyári kurzusainak, az Ady Akadémiának a szervezésében is,

hiszen Te voltál a történelmi és művelődéstörténeti szekció vezetője. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy az 1990 és 2005 közötti 15 év során minden augusztusban a vendégek fogadása, az előadásokkal, az előadókkal való foglalkozás és a programok nyomon követése foglalta le minden idődet.

Barta János mellett már igazgatóhelyettesként dolgoztál, ami komoly egyeztetési feladatokat és háttérmunkát jelentett. Valamennyien olyan embernek ismertünk meg, aki minden helyzetben, a leginkább kiélezettben is a kompromisszumok, megegyezések kialakítására törekszik. Te egészen bizonyosan igyekeztél úgy alakítani a folyamatokat, hogy egyik érintett fél se sérthessen meg, hogy senkiben se maradjon szálka, hogy a lehetőség szerint mindenkre tekintettel legyél. Természetesen ez többnyire nem lehetséges, de Te megkísérelted a lehetetlent is.

Igyekeztél nagyon körültekintően eljárni akkor is, amikor 2001 és 2007 között a bölcsészkar tudományos dékánhelyettese lettél, s ezzel egyidejűleg a kar legfontosabb tudományos bizottságának, a BTDHT-nek (Bölcsészettudományi Tudományterületi Doktori és Habilitációs Tanács) társelnöke is. Ez volt a számodra leginkább megfelelő két tisztség, tekintélyt sugárzó, de ugyanakkor megbízhatóságot, tudományos igényességet és emberséget egyaránt igénylő. De a *Klió* szemlélő folyóirat főszerkesztői megbízatása, amely Gunst Péterről maradt Rád, szintén megtisztelő feladat volt, s magad sem gondoltad, hogy még itt is előfordulhatnak plágiumügyek, amelyeket Neked kell bölcs döntéssel helyreigazítanod. Szorgalmasan jártál az MTA Történettudományi Bizottságának üléseire, ahol a doktori ügyek referálásánál bizton számíthattak Rád. A *Századok* folyóirat szerkesztőbizottsági, majd az OTKA-zsűri tagjaként is éveken keresztül dolgoztál, ahogyan a MAB is gyakran használta szakértelmedet kényes akkreditációs ügyekben. Ezekkel a feladatokkal azért is gondoltak Rád, mert mindenki megbízható embernek ismert, aki nek a pontosságára számítani lehetett, s akinek az objektivitásában maradéktalanul meg lehattunk győződve.

Fontos volt számodra a Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola vezetése és a kari doktori testületekben végzett munka is. Mindkét területen a következetesség és a szakmai igényesség jellemezte munkádat.

Egyértelmű, hogy Te is szerettél köztünk-velünk lenni az egyetemen. Sokszor még szombatonként is a géped előtt ültél, hogy határidőre elkészítsd a soron következő tanulmányt, vagy összegyűjtsd az anyagot az összehasonlító elemzésekhez, vizsgálatokhoz. De azért is, hogy beszéljess velünk, leülj egy kis borozgatásra a fiúkkal, meghallgasd a javaslataikat, ötleteiket, vagy éppen Te kérj tőlük tanácsot. Szívesen és kedvesen voltál társasági ember, de Te sohasem hivalkodtál. Tudtad, hogy Neked a legkisebb eredményekért is a saját erődből kellett megküzdened, különösebb támogatók nélkül, ezért minden közeledést és őszinte barátkozást szívesen fogadtál, értékeltél. Az a naiv hit éltetett, mint sokunkat, hogy gesztusokat kell tenni a környezetünknek, jól kell tenni a kollégáinkkal, mert az a barátságok

alapja, s ezt az odafigyelést és támogatást majd feltétlenül viszonzózzák. Bizonyára nincsen ez teljesen így, de Te biztosan mindent megtettél azért, hogy Téged elfogadjanak, szeressenek, tiszteljenek.

Néhány hónapja emberfeletti küzdelmedben is az egyetemi szobádat választottad búvóhelyül, menedékkül. Az utolsó két hét kivételével, amikor már kórházban voltál és az otthonodban, közöttünk élted mindennapjaidat, kínlódva, fájdalommal telve, de abba a tudományba, az oktatásba, ami mindig életed része volt, és azokba a barátokba kapaszkodva, akik egész életeden keresztül a társaid voltak. Most nyáron kértél először: azt mondtad, Te is szeretnél a tanulmányaidból még egy kötetet. El is kezdted kiválogatni az írásokat, a borítóra kerülő képet, s a két szerkesztő, Bárány Attila és Györkös Attila, mindketten tanítványaid és barátaid, a szerkesztésben is már jelentősen előrehaladtak. Még a kórházi ágyon is az tudott megörvendeztetni, hogy hamarosan viszik Neked a fiúk a kéziratot, hogy megta- nácskozd velük az utolsó lépéseket. A kötet megjelenik majd, de Te már nem láthatod, ahogyan a születendő kisunokádat sem, akit november elején, a szegedi habilitációs tanácsra utazva szeretted volna meglátogatni.

Mi, akik ismertünk és szerettünk Téged, tudjuk, hogy mindent a legjobb szándékkal tettél, magadból a legtöbbet és a lehetőségekhez képest a legjobbat kihozva. Gyengéden szeretted feleségedet, Marikát, akit még egyetemista korodban megtaláltál, s valóban óvtad, védted őt minden körülmények között. Nagyon büszke voltál szép lányodra, Nórára, aki az első unokával örvendeztetett meg Téged. Sokszor láttuk, amikor a babakocsiban tolvá unokádat sétára indultatok. Fiadra, Balázsra, aki a tudományos pályát választotta, s az ifjúsági Prima Prémium-díj birtokosa lehet, barátként és tudóstársként tekintettél.

Amikor pénteken reggel megérkezett az sms, döbbenet olvastam, hogy IMI ELMENT! Hiába láttuk valamennyien szenvedéseidet s küzdelmedet még egy kis életért, nem akartuk elhinni, hogy a legrosszabb bekövetkezhet. Azt becsüljük benned, hogy az utolsó pillanatig nem adtad fel, hogy egyenes gerinccel akartad az életedet végigélni.

Amikor azoknak a válaszleveleit olvastam, akik a gyászjelentésből értesültek halálhíredről, láthattam, hogy mások is hasonlóan éreznek. Kovács Ábrahám üzenete: „Egy nagyon kedves volt tanáromat, majd kollégámat veszítettük el. Békesség legyen velünk!” Jeney-Tóth Annamária, aki éppen Kolozsváron van konferencián, azt írta levelében: „világos, hogy mennyire éltette a munkája, a tanítás, és mi is hálások lehetünk, hogy tanított bennünket, hogy ismerhettük, kollégái lettünk.” Buza János szerint „Imre nemcsak rendkívül igényes történész, hanem ritka rendes ember volt. Vég- telenül sajnálom.”

Glant Tibor Amerikából üzent: „Nagyon fog hiányozni. Amikor Molnár Judit romokban volt szülei halála után, többször megállított, hogy nagyon vigyázunk rá. Olyan sok igazi emberség volt benne.” Péter Katalin úgy vélte: „Imre a szakma legszínesebb alakjai közé tartozott. Mindig öröm volt vele együtt lenni.

Mondd meg a családjának, légy szíves, hogy nagyon szerettük!” Egyed Ákos Kolozsvárról: „Nagyon szerettük Imrét. Pihenése legyen csendes, emléke áldott.”

Mi biztosan tudjuk, hogy egy igaz embert veszítettünk. De inkább azt mondhatjuk, több évtizeden keresztül élt velünk egy igaz, becsületes, szeretni való ember, akinek valóban a tudomány művelése tette ki egész életét. Így őrizünk meg Téged, Imre emlékezetünkben.

Debrecen, Köztemető, 2015. október 15.

Szerzők

Bezsenyi Tamás, PhD-hallgató, ELTE; tudományos munkatárs, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Rendészettudományi Kar, Kriminalisztikai Intézet

Boa Krisztina, tudományos segédmunkatárs, MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport

Buza János, ny. egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem

Demeter Gábor, tudományos munkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet

F. Romhányi Beatrix, egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem; MTA–DE Lendület Magyarország a középkori Európában Kutatócsoport

Gaucsík István, tudományos munkatárs, Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet, Pozsony / Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Kaposi Zoltán, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar

Kiss Andrea, tudományos munkatárs, Technisches Universität, Wien, Institut für Wasserbau und Ingenieurhydrologie, Deciphering River Flood Change Research Group

Kovács Krisztián, PhD-hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem Történelettudományi Doktori Iskola

Kövér György, egyetemi tanár, ELTE BTK; kutatócsoport-vezető, MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport

Nagy Botond, levéltáros, vezető főtanácsos, Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Osztálya, Sepsiszentgyörgy / Direcția Județeană Covasna a Arhivelor Naționale, Sfântu Gheorghe

Papp Klára, egyetemi tanár, intézetigazgató, dékán, Debreceni Egyetem BTK Történettudományi Intézet

Piti Ferenc, tudományos főmunkatárs, MTA–HIM–SZTE–MNL OL Magyar
Medievisztikai Kutatócsoport, Budapest–Szeged

Pogány Ágnes, tudományos főmunkatárs, MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócso-
port; egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdaság- és Társadalom-
történeti Központ

Pósán László, egyetemi docens, Debreceni Egyetem, MTA–DE Lendület Magyar-
ország a középkori Európában Kutatócsoport

Sebők Ferenc, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Történeti Segédtudo-
mányi Tanszék

Simon Zsolt, tudományos főmunkatárs, Román Akadémia „Gheorghe Șincai”
Társadalom- és Bölcsészettudományi Kutatóintézete, Marosvásárhely / Academia
Română Institutul de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai”, Târgu Mureș

Szántay Antal, egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdaság- és
Társadalomtörténeti Központ

Teke Zsuzsa, ny. tudományos főmunkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet

Tózsza-Rigó Attila, egyetemi adjunktus, Miskolci Egyetem BTK Történettudomá-
nyi Intézet

Contents

KÖVÉR GYÖRGY	
The legacy of the Hungarian economic history	7

CRISIS

KISS ANDREA – PITI FERENC – SEBŐK FERENC	
Bad harvests, food shortage, high prices and famine – and their probable causes in 14 th century Hungary	23

TÓZSA-RIGÓ ATTILA	
The convulsions of the southern German business networks in the second half of the 16 th century and at the beginning of the 17 th century	81

SZÁNTAY ANTAL	
“Vitam et sanguinem, sed avenam non” – Habsburg state finances and Hungary in the 18 th century	113

BOA KRISZTINA	
The bad harvest of 1863–1864 in the records of the state police	131

DEMETER GÁBOR	
Crises and prosperity on the Balkans in the 19 th century	159

KAPOSI ZOLTÁN	
Crisis and adaptation. The effects of the late 19 th century agrarian crisis on the landed estates in the Transdanubian region	195

GAUCSÍK ISTVÁN	
Crisis and reintegration. The Rimamurány-Salgótarján Iron Works Ltd. after World War I (1918–1924)	217

POGÁNY ÁGNES	
The Last Resort: management of financial crises in Hungary	235

MAGYAR GAZDASÁGTÖRTÉNETI ÉVKÖNYV • 2016

TRADE

F. ROMHÁNYI BEATRIX

The Oath of Bereg and the Hungarian salt trade in the Arpadian Ages 265

PÓSÁN LÁSZLÓ

Hungarian–Prussian trade relations in the Middle Ages 303

SIMON ZSOLT

The administration of the Transylvanian twentieth
in the late Middle Ages 333

TEKE ZSUZSA

The Hungarian career of the Florentine Francesco Marsupini (1489–1539) . . 359

KOVÁCS KRISZTIÁN

Difficulties of the trade between localities and the agricultural labour
in the 18th century based on the correspondence of a noble family. 371

NAGY BOTOND

The last commercial treaty between Austria-Hungary and Romania 379

BEZSENYI TAMÁS

“We guaranteed your further activity at the responsible place”.
A case study on the private retail trade in the early Kádár-period. 413

OBITUARY

BUZA JÁNOS

Farewell to Jenő Berlász. 427

PAPP KLÁRA

Farewell to Imre Papp 431

List of authors 437